

॥ श्रीः ॥

महामहोपाध्याय-महामहोपदेशक-विद्यानिधि-विद्यावानस्पति—

पण्डित श्रीगिरिकरशर्माचतुर्वेदमहाभागान्

जयपुरमहाराजसंस्कृतविद्यालयतो विश्रमावसरे

ससम्मानाभिनन्दनार्थं प्रकाशितः

संस्कृत-साहित्य-संमेलनस्य मासिकमुखपत्रस्य

संस्कृतरत्नाकरस्य

दर्शनाङ्कः

वर्षम्

१०

सन् १९४५

संख्या

१२

संपादको—

कविशिरोमणि—

भट्ट श्रीमधुरानाथशास्त्री

साहित्याचार्य.

पण्डित—

श्रीवृद्धिचन्द्रशर्मा शास्त्री

व्याकरण धर्मशास्त्राचार्यः

प्रकाशिका—

श्रीचतुर्वेदाभिनन्दनसमितिः, जयपुरम्

मूल्यम् ४ रूप्यकाणि ।

विषय-सूची

विषयः	लेखकाः	पृष्ठम्
मङ्गलम्—भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री [मञ्जुनाथः]	जयपुर	१
अभ्यर्थना—भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री [मञ्जुनाथः]	जयपुर	१
शारदाचन्दनम्—कविरत्नमायादत्तपाण्डेयशास्त्री	बैदोसी	१
आरम्भिकमावेदनम्—भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री, साहित्याचार्यः	जयपुर	१
निगूढदार्शनिकप्रश्नोत्तराणि—स्व० विद्यावाचस्पतिश्रीमधुसूदनराममहाभागस्य क्रोडरात्रात् गृहीतानि	"	४
वैन्दवं शरारम्—महामहोपाध्यायप० गोपीनाथकविराजमहाभागः	बनारस	१०
लोकान्तिकपत्ररहस्यम्—श्रीमाध्वसंप्रदायाचार्यदार्शनिकसार्वभौम- गोस्वामिदामोदराचार्य-महोदयाः,	बनारस	१६
बौद्धसिद्धान्तोपयोगविचारः—पं० ईश्वरचन्द्रशर्मा शास्त्री, गुरुदत्तभवनम्,	लाहौर	१८
दिग्भ्रमरजैनसिद्धान्तः स्याद्वादः—न्यायालङ्कारः पं०—मकखनलालशास्त्री, मोरेना, बवालियर		२२
चार्वाकाणां नान्तिकत्व-परिहारः विद्याभास्करः पं०—मणिशंकरवसन्तराम उपाध्यायः बड़ौदा		२२
सुसुक्ष्णामन्तराणि (कविता)—व्याकरणवाचस्पतिः पं०—श्यामानन्दभाट्टदर्शनपोष्टाचार्यः, मुंबई		२८
मीमांसका ईश्वरवादश्च—म० म० पं०—श्रीचित्रस्वामिशास्त्री, हिन्दूविश्वविद्यालयः, बनारस		३१
दर्शनानां नाप्यप्रामाण्यं नचापि विरोधः—विद्यासागर पं०—श्रीबलकिरामशास्त्री अमृतसर		३४
श्लाघ्यः पूर्वतन्त्रसिद्धान्तः—विद्यावाचस्पतिश्रीरामपतिमिश्रः पनीचा (बलिया)		३७
ज्ञानविज्ञानयोः स्वरूपम्—म० म० पं०—श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्री लाहौर		४०
वेद एव मुख्यं दर्शनम्—कविकाव्यरत्नाकर पं०—श्रीबलभद्रशर्मा मथुरा		४७
दर्शनसंदर्शनम्—(पद्ये) प्राचाम्		४८
दर्शनानि दृश्यन्ताम्—(कविता) भट्टमथुरानाथशास्त्री जयपुर		४६
ईश्वरशब्द का महत्त्वपूर्ण इतिहास (हिन्दी) डॉ. मङ्गलदेवशास्त्री एम्. ए.	बनारस	५०
एकत्ववादेन व्यवहारोपपत्तिः—पं०—श्रीचारुदेवशास्त्री लाहौर		६३
प्राच्यदर्शनम्—पं०—श्रीबालकृष्णशास्त्री पञ्जोली बनारस		६६
दर्शनसूत्रेश्वरवादः—पं०—श्रीयोगेन्द्रभाट्ट शास्त्री ऋषिकुल हरिद्वार		६६
दार्शनिक-विमर्शः [कविता]—पं०—श्रीरामपतिमिश्र पनीचा (बलिया)		७२
जैमिनेदर्शनम्—(सूत्रारूढम्) पं०—श्रीनेत्रमणिशास्त्री मैठाणी लाहौर		७३
दर्शनानामेकवाक्यताप्रकारः—स्व० पं०—श्रीरामचन्द्रशास्त्रिपर्वतीयः मुंबई		८०
दर्शनानां व्यवहारोपयोगिता—पं०—श्रीजगदीशशास्त्री लाहौर		८६

विषयः—	लेखकाः	पृष्ठम्
विचारों का मधुमय उत्स (हिन्दी)	श्रीयुतवासुदेवशरण अग्रवाल एम्. ए.	लखनऊ ६२
धर्म-वेदप्रामाण्यं मीमांसकोपकारश्च—पं० श्री एम्. रामावधानीशास्त्री	ग्वालियर	६४
ज्ञानस्य सप्त भूमिकाः—पं० श्रीनन्दकिशोरशर्मा साहित्याचार्यः	जयपुर	६८
गोविन्दे सन्देहनिरासः (देवघनान्तरी) मञ्जुनाथः	"	१०१
दर्शनमहिमा (कविता) स्व० विद्यावाचस्पतिपं० श्रीघूटरभाशास्त्री	"	१०२
दर्शनानामेकवाक्यताप्रकारः—पं० श्रीवद्रीनाथशुक्लः न्यायाचार्यः हिन्दूविश्वविद्यालयः बनारस		१०३
छात्रोपदेशः (पद्यानि) स्व० श्रीघूटरभाशास्त्रिणः छात्रकल्पवल्लीतः	जयपुर	१०८
दर्शनशब्दार्थः—पं० श्रीललिताप्रसादशर्मा डबरातः व्याकरणाचार्यः	लाहोर	१०६
सत्यमहिमा—स्व० श्रीघूटरभाशास्त्रिणः कल्पवल्लीतः	जयपुर	११४
चक्षुषः प्राप्यकारिता—पं० श्रीमीतारामशास्त्रिमिश्रः	फतेहपुर	११५
शब्द और नाम (हिन्दी) डॉ० राजाश्रीवल्लभदेवदासजी बिरला	बनारस	१२१
दर्शनानां विरोधः—स्व० विद्यावाचस्पतिश्रीघूटरभा शास्त्री	जयपुर	१२२
भारतीय दर्शनम् (कविता) पं० श्रीपुरुषोत्तमशर्मा चतुर्वेदी साहित्याचार्यः मेयो कालेज, अजमेर		१२७
ज्योतिषमपि दर्शनशास्त्रेषु परिगणितं चेत्—पं० श्रीकेदारनाथशर्मा ज्यौतिषी	जयपुर	१२६
आत्मनिरूपणम्—स्व० जगदीशशर्मा खाण्डतः व्याकरणाचार्यः	जयपुर	१३१
अधीतिभिरवधेयम् (पद्ये) स्व० पं० श्रीघूटरभाशास्त्रिणः कल्पवल्लीतः ।	जयपुर	१३८
दर्शनेषु सनातनधर्मः—पं० श्रीदीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः	मुलतान	१३६
पञ्चत्वदर्शनमेव दर्शनम्—कविरत्नपं० नायादत्तशास्त्रिणाण्डेयः	चन्दौसी	१५०
जयन्ति पुत्राः (पद्ये) स्व० पं० श्रीघूटरभाशास्त्रिणः कल्पवल्लीतः	जयपुर	१५०
शब्दतत्त्वम्—पं० श्रीकेदारनाथशर्मा व्याकरणन्यायवेदान्ताचार्यः	जयपुर	१५१
महाकविश्रीकालिदासस्य ईश्वरविज्ञानम्—पं० दीनानाथशर्मा त्रिवेदी साहित्याचार्यः	"	१६०
न विस्मरणीयम् (पद्ये) महाकविकुमारदासः		१६३
आत्मवादमे विश्वास का कारण (हिन्दी)—पं० प्रभुनारायण शर्मा सहृदयः साहित्यरत्न,	जयपुर	१६४
संस्कृतभाषोन्नतिप्रतिबन्धकं कारणद्वयं तत्परिहारोपायाश्च—पं० चन्द्रभानुशास्त्री	लाहोर	१६७
शंकरोपदेशः—आदिशंकराचार्यः		१६८
ऋषेद-और मोहजोदडो (हिन्दी)—श्रीयुतडॉ० लक्ष्मणस्वरूपजी एम. ए. डी. फिल.	लाहोर	१६६
इष्टियशुसोमानां स्वरूपं तेषां पारस्परिकसंबन्धश्च-मीमांसान्यायकेसरी पं० पट्टाभिरामशास्त्री	जयपुर	१७६
जैनेतरदर्शनेषु स्याद्वादः—न्यायतीर्थ-पं० श्रीचैनसुखदासजैनः	जयपुर	१८३
जैनसिद्धान्ते त्यागादर्शता—श्रीयुत इन्द्रलालशास्त्री जैनः	जयपुर	१८५

आशीर्वादाभिनन्दनानि

विषयः	लेखकाः	पृष्ठम्
आशीर्वादः—श्रीजंकराचार्यवदरेकाश्रमज्योतिषीठाधीश्वरश्रीब्रह्मानन्दनरस्वनीस्वामिवर्याः बदरिकाश्रम		१८६
शुभाशीर्वाभिनन्दनम्—श्रीशंकराचार्यगोवर्धनपीठाधीश्वरश्रीभारतीकृष्णतीर्थस्वामिनहोदयाः	पुरी	१८७
शुभाशंसनम्—श्रीवल्लभाचार्यकलकौस्तुभश्रीगोकुलनाथगोस्वामिमहोदयाः		
	श्रीकृष्णजीवनलालमहोदयाश्च	मुंबई १८८
शुभाशीर्वाशसनम्—रामानुजाचार्यश्रीमाधवाचार्यमहोदयाः तिरुपतिवाल्मीकी, बडगादी	मुम्बई	१८९
शब्दकुसुमाञ्जलि—वैष्णवाचार्यमहन्तश्रीस्वामिनोकुलदासमहोदयाः	शिकारपुर	१९०
प्रसूनाञ्जलिः—राजगुरुपं०श्रीगोपीनाथशास्त्रिद्राविडमहोदयः साहित्याचार्यः	जयपुर	१९१
शुभाशंसनम्—म०म०पं०श्रीगोपीनाथकविराजमहोदयः	बनारस	१९२
शुभाशंसनम्—म०म०पं०चित्रस्वामिशास्त्री	॥	१९४
हार्द विनिवेदनम्—पं०श्रीकालिप्रसादमिश्रमहोदयः हिन्दूविश्वविद्यालयः	बनारस	१९५
शुभैषणा—पं०श्रीरामभवतोपाध्यायमहोदयः	सुखपुर (बलिया)	१९६
म०म०पं०श्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेदी [हिन्दी] डॉ०लक्ष्मणस्वरूपजी एम०ए० डी०फिल्० लाहोर		१९७
शुभाकाङ्क्षा पं०जीवनदत्तब्रह्मचारिमहोदयः	नरवर, नरौरा	१९८
सुहृदवदाननिर्देशः—प०अखिलानन्दशर्मा कविरत्नम्	अनूपशहर	१९९
अभिनन्दनम्—प०दीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः	मुलतान	२००
प्रस्तावः—	मुलतान	२०१
प्रशस्तिः—स्व०पं०गोपालदत्तशास्त्री	जयपुर	२०१
म०म०पं०श्रीगिरिधरशर्मा का संचित परिचय पु० श्रीहरिनारायणजी बी.ए. विद्याभूषणजयपुर		२०२
भक्तिपुष्पाञ्जलिः—म० म० पं०श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्री	लाहोर	२०५
पद्यप्रसूनाञ्जलिः—पं०सीतारामशास्त्री मिश्रः	फतेहपुर	२०६
श्रद्धाञ्जलिः—पं०बालकृष्णभट्टशास्त्री	जखोली, टिहरी(गढ़वाल)	२०७
	जयपुर	२०२
पद्यपुष्पमाला—वैद्य-श्रीब्रह्मदत्तशर्मा आयुर्वेदचार्यः	मुसावल	२०८
उपहारः—पं०रामचन्द्रशर्मा साहित्याचार्यः	जयपुर	२०९
श्रद्धाञ्जलिः—वैद्य-वृन्दावनशास्त्री एम. ए.	फिरोजपुर	२१०

जीवनचरितम्

विषयः	लेखकः	पृष्ठम्
पूर्वजपरिचयों बाल्यकालश्च—पं० पुरुषोत्तमशर्मा चतुर्वेदी	अजमेर	२
विद्याभ्यासो गुरुवत्—	" "	६
सौहार्द-संस्मरणानि—पं० सूर्यनारायणशर्मा आचार्यः	जयपुर	६
राजते बुधतल्लजः—स्व० पं० गोपालदत्तशास्त्री	"	११
यशःप्रसारः सम्मानश्च—रा० व० ब्रजनाथशर्मा गोस्वामी	आगरा	१२
(सनातनधर्म के नेताओं की निद्रा) म० म० गिरिधरशर्माजी चतुर्वेदी	जयपुर	२४
गान्धीजी को पत्र	" "	२८ (क)
गान्धीजी का पत्रोत्तर	श्रीयुत मोहनदासगान्धिमहोदय यरवडाकारागार	२८ (ख)
गान्धीजी के पत्र का उत्तर	म० म० गिरिधरशर्माजी चतुर्वेदी जयपुर	२८ (ग)
मालवीयजी को पत्र	" "	२८ (घ)
मालवीयजी का उत्तर	श्रीमदनमोहनमालवीयजी	२८ (ङ)
मालवीयजी को पुनः पत्र	म० म० गिरिधरशर्माजी	२८ (च)
अभिनन्दनपत्राणि	विभिन्न संस्थानाम्	३३
संस्था--सम्बन्धः—	पं० चन्द्रभानुशास्त्री	लाहोर ३७
सनातनधर्मसभा का रॉलिम परिचय —	जंगीराम मेहरा	लाहोर
मान्यानां सुरभारतीसेवा—	पं० विद्याधरशास्त्री एम्-ए.	बीकानेर ४२
साहित्यसेवा—	पं० युगलकिशोरशर्मा चतुर्वेदी दर्शनाचार्यः	जयपुर ४५
श्रीगुरुचरितम् (पद्यकाव्यम्)	पं० चन्द्रभानुशर्मा शास्त्री	लाहोर ५५
गुरुकुलशास्त्रार्थः—	"	" ५८
विद्या और गुरु —	पं० माधवरामशैवालः शास्त्री	पटियाला ६०
श्रीगुरुचरणानां विषये संस्मरणानि—पं० मोहनदेवशर्मा शास्त्री बी.ए.	लाहोर	७३
स्वभावपरिचयः—मट्टश्रामधुरानाथशास्त्री साहित्याचार्यः	जयपुर	७६
सुदृढपरिचयः—पं० नेत्रमणिशर्मा शास्त्री मैठाली	लाहोर	८४
शिष्यपरिचयः—म० म० पं० परमेश्वरानन्दशास्त्री	लाहोर	६२
कुटुम्बपरिचयः—पं० भवदत्तशर्मा मैथिलः व्याकरणाचार्यः	जयपुर	६७
मान्यानां काले कालेजाति—वृद्धिचन्द्रशर्मा शास्त्री व्या० धर्म० आचार्यः	जयपुर	६९
ग्रन्थान्तनिवेदनम्—मट्टश्रीमधुरानाथशास्त्री	जयपुर	१०६



भगवान् व्यासदेवः (दशनाम्नः)



भगवान् व्यासदेवः

भाषाविषयकं परिष्कारमिति शिक्षाङ्कं दर्शितो विवेकिनो विदन्त्येव । अत एव नमोऽस्मिन् दर्शनविषयेऽपि चिरस्मरणार्थमङ्कनैः संस्कृतभाषावृत्तिश्चिद्व्याङ्क इत्यङ्कैर्वाचिदभीष्टम् । इतः समायासीदवसरोऽपि देशेनानादरा एव । संस्कृतसेविसमाजस्य चिरात्प्रणयभाजनं जयपुरराजकीयसंस्कृतकालेजस्य माननीयोऽध्यक्षो स. म. श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदमहाभागः कस्य वाऽङ्गरमुख्य न स्यात्परिचितः । एष हि महाभागो महाविद्यालयेऽस्मिन्प्रध्यापिपद्वृत्त संवत्सरान् दर्शनशास्त्राण्युमाति । लब्धवांश्चात्र प्रभूतं यशः, यतो ह्यनेनाध्यापिता दर्शनशास्त्राध्यापकपदमपि लेभिरे विद्यालयेऽस्मिन् । महाभागोऽयमस्मिन्नेव संवत्सरे विद्यालयाध्यापनादिकार्याद्विश्रमं गृह्णातीति विमनायते स्म जयपुरगता संस्कृतजनता । एतस्याध्यक्षत्वे समभूद्भूयसी समुन्नतिर्महाविद्यालयस्यास्य । बहुषु भारतीयविद्यालयेषु मृदुर्लभं चतुर्णामपि वेदानामध्यापनम्, राजभाषा-राष्ट्रभाषयोरपि सहाध्यापनप्रबन्धः, पृथक् छात्रावासपरिकल्पनम्, व्यायामादिशिक्षणम्, पाक्षिक-च्छात्रसभानियमनम्, आयुर्वेदविभागस्योन्नतिः, पुस्तकालयादेः परिष्कार-इत्येवंविधानि बहूनि कार्याण्यस्य समये समभूवन् ।

न केवलमिदमस्मिन् जयपुर एव. संपूर्णे भारतेऽपि महाभागोनेन यानि यान्युपयोगीनि कार्याण्युत्पन्नानि तानि को वा न विद्यात् ? सनातनधर्मस्यायं प्रमुखो नेता । वर्णाश्रमस्वराज्यसंघसौधस्य न साम्प्रतमैव प्रधानस्तम्भः, अपितु जन्मदातायेतस्य । कल्पात्रिमहाभागसंचालिताखिलभारतीयधर्मसंघस्य यशस्वी साफल्यप्रदः । एतदेव किम्, समाजपरिष्कारकगोष्ठीषु, धर्मसंमेलनेषु, धार्मिकमहोत्सवेषु यत्र यत्र सनातनधर्मस्य कृते विचारमयः समयः समुपतिष्ठति तत्र तत्रैव

महाभागोऽयं हृदयंगमया निजवक्तृनया साफल्यं लभत इति को वा न वेद ? अविज्ञभारतीयसंस्कृतसाहित्यसंमेलनमनेन परिचालितम्, संस्कृतभाषायाः शिक्षाप्रणालीं परिष्कुर्वन् परिष्ठानां मंनिसंप्रदादिष्वनेन प्रयतितम्, शिक्षोपयोगीनि संस्कृतपुस्तकान्यनेन लिखितानि लेखनानि च, संस्कृतवृत्तिसंघटनायाऽनेन परिश्रान्तम्, हरिद्वार-लखनपुरादिषु सफलध्यापनकीर्तिरनेनाधिगतेत्यादि को वा किञ्च जानीयात् ? स्थाने चेदम्, दर्शनादिशास्त्रपण्डित्येऽलंकारसाहित्ये, लेखनसाहित्ये, धर्मोपदेशने, नीतिनैपुण्ये, अधिकारोचितप्रवचनपाठवे, सामयिकवृत्तप्रगल्भतायाम्, वाग्विमतायां चेति सर्वत्र लब्धकीर्तयः क्रियन्तो वा परिष्ठितमहाभागः सन्ति संप्रति भारतेऽस्मिन् ?

एवंविधमहाभागस्याभिनन्दनाय वाचातुल्लाहसमारोहः स्यान्नायमाधिक्यकोटिमाटीकेन नूतनम् । अत एव दर्शनाध्यापकस्यास्याभिनन्दनाय 'दर्शनाङ्कः' प्रकाश्येत रत्नाकरस्यास्येति प्रकटितममूत्रप्रबन्धसमित्या । निबन्धनीयविषयसूची प्रार्थनापत्रैः सह संप्रेष्यतः परिष्ठानां परिषदि । भूयसोऽवधीन विलङ्घ्य, नानाप्रार्थनाः परिशील्य, विविधानुसरोधात्रिणीयं यथाकथंचिदपि वा भवतु, प्राप्ताः परिष्ठानां दार्शनिका निबन्धा अपि । संख्यापि चैषां साधीयस्येव । किन्तु पुस्तकानां प्रकाशनं नास्मिन् समये साधारणी सिद्धिः । पत्राणाम् (कागज) प्राप्तिः परमपुरुषार्थः, मुद्रणालयस्यावशीकरणं भाग्यविजृम्भितम्, तत्राप्युत्पन्नसीसकाक्षराणामवप्रिनिःश्रेयसाधिगमः, क्लृप्तचित्राङ्कतोषोनिपत्रप्रतिपत्तिः सौभाग्यसंपत्तिः । अस्तुः सर्वमिदमादि शतैः शतैर्दथा यथा समपादयाम तथा तथाऽभिनन्दनीयं चतुर्वेदमहाभागस्य विद्यालये कार्यावसरोऽपि शान्तेः शान्तेः पट्टेऽभवत् । सोऽयं च सुप्रसन्नतया प्रतीक्षावसरोभूय शीघ्र-

नाकाशस्य । अत एव तेनः पूर्वमारम्भोऽभूद्विशेषाङ्क-
मुद्रणकार्यस्य । किन्तु अर्थव मुद्रणाय निवन्धाः समगृ-
ह्यन्त तदर्थं च दर्शिताः प्रकृतिमुद्रणालयकर्मचारिभिः ।
यस्मिन्मुद्रणालये मुद्रणप्रदन्धोऽभूत्तत्त्वमिभिरलाभ्य-
कामलोभान्मुद्रणालयन्त्रमेव विक्रीतं का कथं न च प्रका-
शनम् ?

अन्ततो मुद्रणस्य कृते विदेशमुखं दर्शनीयमभूत् ।
किन्तु विपद् विपदमनुवध्नातीत्याभाणकं तत्राप्यनुगत-
मेवास्ति । लाहोरनगरे यावत्प्रयत्यतेऽस्य मुद्रणाय
तादृशत्रापि समघटत राजकीयो नव्यो नियमो यत्—
'राजतन्त्रस्यानुज्ञासन्तरा न कस्यापि पत्राय चिन्नेपाङ्कः
शक्येत प्रकटयितुम्' । सांस्कृतग्रन्थानां प्रकाशनाय भारते
सुप्रसिद्धः श्रीमेहरचन्द्रलक्ष्मणः 'समहोदयो हो हि महतो-
त्साहेन स्वीकृतवानेतस्य समुद्रणं स हि राजतन्त्रे विवाद-
अप्युपस्थापयदेतस्य कृते, किन्तु संतुष्टा नाभूद्वायदेवता-
ऽस्माकम् । अत एव पुनस्तत्रैव लान्वितो वेताल इत्येव
समघटतः अथापुनर्जयपुर एव मुद्रणाय मुद्रालयो

उन्वेपलां योऽभूत् । परं स्थिरप्रदन्धं विच्छिद्य नवानतय
प्रबन्धे कियत्यो वाऽसुविधाः समुपनिष्ठन्तीति कस्य वा
सहृदयस्य न स्याद्विदितम् । विशेषतश्च पाञ्चालीचीर इव
प्रतिक्षणं समेधमानेस्मिन् मुद्रणमहर्घतायुगे ? अस्तु, ना
भूदन्तान्कुरुते पाठकनृपाभागानां विलम्बसंभावेनेति
दर्शनविषयलेखनानामिदमारभ्यते मुद्रणं पुरस्तात् ।
अभिनन्दनसन्धेयान्पि निवन्धाः परस्तात्समायोज्ये-
रन्निति पश्यत किं वा न वाञ्छामोऽनुग्राहकमहाभाग-
परितोपाय शीघ्रतायै । अमरभारत्यास्तामिमाममरता-
मक्षुणां रिरक्षिपन्तः प्रणिधानवन्तः सन्तो दर्शनाङ्क-
प्रकाशनस्यास्योद्देश्यमभिनन्दनं चेदमविस्मरणाय हृदि
निधाय कन्यासुरखिला अपि संजायमाना नस्तुटीः ।
पूरयताश्च सर्वेषां नो मनोरथान् भगवान् भागंवी-
जान्तिरित्यर्थवसानः समुपस्थापयामि तस्मिन्मङ्गमङ्के
श्रीमतामिति—

विदुषां विधेयो

भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री

निगूढ-दार्शनिकप्रश्नोत्तराणि



(स्वर्गाय—विद्यावाचस्पतिश्रीमधुसूदनपरिडतानां क्रोडपत्रात् संगृहीतानि)

दृश्यस्यार्थस्य मिथ्यात्वं कथम् ?

यदस्ति तद् भाति, यद् भाति तदस्तीति सत्ताभात्योः
ज्ञानानाधिकरणम् । यद् भाति तत्र सत्ता यद्यन्यत
व्यपसङ्क्रमते, तर्हि तद्वानाग्यसत्ताकमनित्यम्, यथा
मृत्सत्ताको घटः, तन्मुत्सत्ताकः पटः । अथ यद् भाति,
तत्र भागवद्विषयतावच्छेदकावच्छिन्ने यदि सत्ता नोप-
पद्यते, तर्हि स मिथ्याभूतोऽर्थः—यथा यत्र रज्जुः सर्प

इति भाति, तत्र रज्जुः सर्पत्वेन भातीति सर्पत्वं भात-
विषयतावच्छेदकं भवति, सर्पत्वावच्छेदेन च तत्सत्ता
नास्ति । तस्मात्स सर्पो मिथ्या ।

सत्ता हि रसो न बलम् । बलं च रसाद् भिद्यते ।
बलेषु सत्तास्तीति बलानि सन्ति । उत्पद्यन्ते, तिष्ठन्ति,
विलीयन्ते बलानि । तेनैतेषु आत्मनः सत्तोपसङ्क्रमते ।
तस्मादनित्यानि बलानि कार्यलक्षणेऽर्थे द्रष्टव्यानि ॥

सरस्वती श्रुतिसहती सहीयताम् ।

संस्कृत-रत्नाकरः

— दर्शनादिकः —

चित्रं द्विजपतिरगडलकलासदृश्यायमेवमनोऽपि ।

वेलासतनिद्रासन संस्कृतरत्नाकरो जयति ॥ १ ॥

वर्षम् १० }

जयपुरम्, चैत्रः संवत् २००२ वि०

मासः १२ }

मङ्गल-धनाक्षरी

भूविजयं तं दृष्ट्वैतैर्भारवन्तं वीज्य
लोकेऽमरवन्तं शहिमन्तं शीलयापहे
शकटं हरन्तं पावयन्तं दूतनां तामथ
दावाग्निं पिबन्तं बलवन्तं चिन्तयामहे ।
कालियफणासु बृहन्तं विहरन्तं वने
कंसमुद्धरन्तं केशवं तं कामयामहे
सर्वतो लसन्तं विलसन्तं व्रजगोपिकासु
पीताम्बरवन्तं भगवन्तं भावयामहे ॥ १ ॥

अभ्यर्थना

उद्धेलद्वीरविद्वद्विपुलजलनिधेरञ्जसाभ्युज्जिह्वाने
सौभाग्योन्मेषराजत्सकलसुमनसां मोदमाविर्दधाने ।
आहित्यव्योग्निं नूनामिह विमलरुचिं तन्वति द्रागमुष्मि-
अङ्गे कृत्वा, शशाङ्केऽभ्युदित इव मनो मोदतां दर्शनाङ्गे ॥

— मञ्जुनाथः —

शारदावन्दनम्

[अविरलमायादत्तपारश्वेशाब्जिः]

१
देवि महेश्वरि भागति ! मातः !
तव गुणमहिमा भुवने ख्यातः ।
वीर्यापाणि ! मरस्वति ! वरद !
आश्रित-वर्द्धिणि ! अयि जनसुखदे ॥

२
ज्ञानविरागविवेकाविधाने
निगमागमरूपिणि शान्तिनिधाने ।
विश्वविमोहिनि विश्वविकाशे
विश्वोद्धारिणि विश्वविलासे ॥

३
दूरीकुरु अयि ! दुष्टवृत्तभारं
कुरु कृपया भवसागरपारम् ।
जाड्यनिवारिणि बोधप्रसारे
मायेशमनोनिलये श्रुतिसारे ॥

आरम्भिकमावेदनम्



विपर्शनानि नृचरानां ब्रह्मसंस्पर्शनान्यलम् ।

प्राच्यार्याणां दर्शनानि दर्शनानि* दिवौकिताम्॥१॥

विमर्शं सानुरागः पाठकमहाभारतः ॥

कस्य वा विवेकशालस्य नृधनिदं बोधनीयं स्याद्यद् भारतं विमर्शमात्रं विज्ञानमेव निखिलज्ञानमपि भूमण्डल-स्यास्य दार्शनिकविज्ञानानां मूलस्रोतः । इत एव प्राप्तप्र-बोधाः अन्यतन्त्रदेशीया विद्वांसः समशोधयन्निजनिज-साहित्ये दार्शनिकान्धकारान् । गुणपरवशाः प्राचीनया-श्चात्त्याः स्पष्टैरक्षरैर्निर्दिशन् यद् विश्वमण्डलेऽस्मिन्ना-ध्यात्मिकविचाराणां गुरुवस्तानामानि भारतीयदर्शना-न्येव । तथ्यकथनाद्योदारः शोपनहारः स्पष्टमभाषिष्ट-यद्—‘भारतीयं वायुनण्डजमुत्कृष्टान् पवित्रान् सत्यांश्च विचारान्प्रचारयत्यस्मात् ।’ अन्यान्यविषयेषु राजनीति-मनुसरन्तोपि तथ्यनिगूढने परवशाः प्राश्नात्यविपश्चितो दर्शनानां दर्शने स्पष्टवादिन एव समभूवन् । पर्यत किं प्रोक्तुमैक्समूलरादयो विद्वांसः—‘यद्धि राष्ट्रमुन्नतेरुच-शिवरे स्थितं भवति, यस्मिन् राज्ये आन्तरिकाणां बाह्य-कानां च शत्रूणामाक्रमणस्य किञ्चिदप्यशङ्का न भवति, यस्य राज्यस्य लोका धनसंपत्त्या सहैव अनेकानि विद्यामन्दिराणि अनेकांश्च विश्वविद्यालयान् स्थाप-यित्वा, सर्वा अपि विघ्नबाधाः पराहृत्य विद्यानामालो-चनायां मनः संयोजयन्ति, तस्मिन्नेव सभ्ये समुन्नते च राष्ट्रे दर्शनशास्त्रस्याविर्भावो भवति’ ।

यदि नेदमभविष्यत्तर्हि विज्ञानगर्वाद्दूषणमायमाणानां विजेत्रभिमानिनां राष्ट्राणां संमुखे भारतमिदं को वा पुमान्यर्गणयिष्यन् ? प्रत्यक्षमद्य भौतिकविज्ञानस्य विजयपताका (वायुयानम्) व्योमनि समुड्डीयमाना

कोण्डेकमारम्भाऽपरकोणपर्यन्तं विश्वतः परिभ्रमति ।

विभ्रमण्डलस्यैककोणगतं संवादं जगतोऽपरस्मिन्कोणे निमेषमात्रासंप्रापयन्ती सेयं शब्दवाहविद्युत् (‘रेडियो’) द्वीपे द्वीपे देशे देशे नगरे नगरे ग्रामे ग्रामे खर्वटे खर्वटे गेहे गेहे किं बहुना, कोणकोणेष्वपि वैज्ञानिकविजययोपणामदुन्दुभिभ्यानं दन्ध्वनीति । जगदास्माद्वयत्येवविषये वैज्ञानिकोपस्रवे भारतं प्रति या काचिल्लोकानां गौरवदृष्टिः सा हि ‘मानवसभ्यतायाः प्रथमपदाङ्कप्रचारकः स एवायं देश इति’ विचारगा-म्भीर्येणैव । अस्मिन्विषये च दर्शनानाममीषां प्रमुखं स्थानमिति न को विवेकी विजानीयान् । एवंविधज्ञान-स्यैव कृते मद्गमङ्गन्ति यात्राकृष्टानि विषयापि चीना-दिदूरदेशेभ्यः सनाजगमुर्विज्ञानलिप्सत्रो यात्रिणः । आसीच्च तत एव प्राचीनभारते शिक्षितजगति दर्शना-नामेतेषां सर्वतः प्रचारः । किन्तु कियतश्चित्कालादारभ्य एकशास्त्राध्ययन एव निखिलजन्मयापनपद्धत्या, विशेषतश्च पापया परीक्षाप्रणाल्याऽनया संपादितं दार्शनि-कज्ञानवैरल्यं शिक्षितेषु ।

किन्तु येषां महिम्ना समवाप्तं गौरवं भारतेनानेन तेषामेव दर्शनानां विस्मरणं न केवलमुपजीव्यविरोध एव सोयम्, अपि तु तच्छून्या शिक्षा ज्ञानवैकल्यायैव कल्पते भारतीयायाम् । तत एव संस्कृतानुरागिभिरवश्य-मादरणीयानि दर्शनानीति संप्रति सर्वत्रापि श्रूयते विवे-किनां समाजे चर्चा । चिराच्च संस्कृतसेवकः सोयं संस्कृतरत्नाकरः स्फारयति समये समये समपेक्षितं संस्कृत-

आत्मार्थमन्तावति बले सत्तातिरेकेण यायद्वलं पृथक्त्वेन ज्ञायते, तत्र सदिनि व्यामोहेन वृद्धिः प्रवर्तते । तन्मान-
दसन् । आतश्चान्तो द्रष्टुः पृथक्त्वेन ज्ञायमानोयमर्थो
दृश्यो मिथ्या ।

आमितस्य मितिकरणं माया कथम् ?

बलस्य वर्गस्त्रेधा-नित्यबलं, कोपबलं, क्षणबलञ्चेति ।
तत्र क्षणमात्रस्थायीनि बलान्यनन्तानि । कोपबलानि
षोडश १६ । नित्यबलं पञ्चधा ५ : १ आनन्शक्तिः
शान्तिसमृद्धिभेदाभ्याम् । २ ज्ञानशक्तिः पञ्चविधा ।
३ इच्छाशक्तिः सिसृक्षामुक्ते वा, जिघृक्षजिहासे वा,
४ क्रियाशक्तिः बन्धमुक्ती, ग्रन्थुद्ग्रन्थी । ५ आवरण-
शक्तिश्च च्छादनम् विरुद्धभावव्यवधानं तमश्च ।

तत्रावच्छेदश्छन्दः । सर्वमेव बलं कचिद्विन्दावुद्भूय
तं विन्दुं परितः कोशचक्षुः शानाक्रम्य रूपं धत्ते । तेनैत-
द्बलं यावन्तं प्रदेशमभिध्याप्नोति, स देशस्तावता बलेन
अवच्छिद्यते । माया चेयं षोडशबलकोशेष्वेकं कोशबलम् ।
तत्रानन्तानि क्षणबलानि उद्भूयोद्भूय विनश्यन्ति ।
तदिदं मायाबलं स्वशरीरेण यावन्तं रसनवगाहते, स
एष मायाबलावच्छिन्ना रसः प्रमितो भवति । तथा
चामितस्य रसस्य येन बलेनावच्छेदः संसाध्यते तदिदं
मायाबलम् ।

कुत आयाति माया ?

रसो बलमिति परात्पररूपम् । प्रातर्क्षणाविलक्षण-
न्यनन्तानि बलानि तत्र स्वतः प्रादुर्भवन्ति, तिष्ठन्ति,
विलीयन्ते च । माया चेयं कोशबलं स्वतो रसे समुद्भूय
कालेन विलीयते, स हेतुः सर्वासां क्रियाणां धर्माणाञ्च ।
अतोऽन्यत्रास्ति तदुत्पत्तेः किञ्चिदपि कारणम्, तन्निबन्ध-
नत्वादितरेषाम् । 'को ऋद्धा वेद क इह प्रवेचत, कुत
आजाता कुत इयं विसृष्टिः' ।

अनिर्वचनीयता कीदृशा ?

वक्ताधीनानि सर्वाणि कर्माणि धर्माजानानि च ।
बलोन्यत्तिर्वाचन्येव ।

“अचिन्त्याः खलु ये भावा न तान्मेवैव वदयेत् ।”

माया ऐन्द्रजालिकव्यामोहः कथम् ?

आवरणशक्तिर्मायेन्दुक्रमः । आवरणं विविधम् ।
तत्र विरुद्धभावेन तिरोधानात्मन्यवस्तुभूतेऽथः सन्नपि
न्यूनपेण नास्ति । अतोऽर्थस्यावरणानु तत्र स्वभावात् वा
परोपमङ्कान्तसत्ता वा मिथ्याभूतः प्रतिभाति । रज्जुं
सर्पमिव, शुक्तिं रजतमिवान्वयानन्तर्यबन्धधा प्रत्येति
यत्र जनः । सोऽयं प्रतिभासिकोऽर्थो माया व्यपदिशते,
स्वरूपमावृत्य अन्यथामितिकरणान् । प्रकृते च रज्जु-
एवाभिन्नः सर्व एको नैकत्वेन प्रतिभाति । तदेवमेकं
वस्तु सदप्यावरणादविद्यालक्षणा प्रतिभाति । अथ
नानात्वं तु सर्वत्रैव मिथ्या प्रतिभाति । तेनैतस्मिन्नेन्द्र-
जालिके मिथ्याभूतेऽपि भासमानेऽर्थेऽयं सायाशब्दः
प्रयुज्यते, आवरणत्वसामान्यात् । आमितस्य मिति कर-
णाद्वले मायाशब्दो मुख्यः, सत्तां विनापि भासमानत्वं
सामान्यमादाय तु ऐन्द्रजालिकेऽप्यर्थे प्रयुक्त इति
निष्कर्षः ।

त्रिपुरुहं किलक्षणम् ?

अव्ययाक्षरक्षराणामविनाभावादेकसत्त्वे सर्वसत्त्वं
नियम्यते । नैकेन विनाऽपरस्तिष्ठति । तथापि क्षराणा-
मालम्बनमक्षरम्, तदालम्बनमव्ययमिति सदैव
विद्यात् । तत्र क्षराणामिन्द्रियसाम्निध्यादव्ययस्यान्तर-
तमत्वात्तन्निगूढत्वाच्चाव्ययोऽक्षरेणैव । स पुनः
क्षरेणैव प्रतिभातीति भाननियमः । कार्यकारणभावस्त्वेषां
नास्ति । सहचारिणामेषां पौर्वापर्यायोगादविनाभावाच्च ।
अथ विकारक्षराणान्तु नित्यमेतदालम्बनकार्यत्वमेव ।

आत्मक्षराणां नित्यक्षरत्वेनैव विकारक्षरापेक्षं द्रष्टव्यम् । तत्र वैकारिकक्षरापेक्षया आत्मक्षरान्योपादानकारणत्वम्, अक्षरस्य निमित्तकारणत्वम् । अव्ययस्य तु स्यापेक्षया आत्मस्वतन्त्र्यम् । पुरुषद्वयात्मस्वतन्त्र्यादव्ययस्य पुरुषोत्तमत्वम् । त्रिमत्ताधारनिष्पन्नोऽव्ययमिदं सत्यं सद्भाः वस्तुतः सत्त्वैवं मनःप्राणवागनुगत-रसलक्षणमव्ययम् । यत्सत्तायोगि तत्सत् । सति तु प्रतिष्ठितं सत्यम् । तदित्थं त्रिपुरुषं सत्तारूपव्यययोगित्वान् सन् । अविनाभावान्, अव्ययमपि सदित्युपचर्धते, त्रिपुरुषसमुदाये प्रतिष्ठितत्वाच्च सत्यपदेनापीदं व्यवह्रियते ।

मुक्तिः का ?

बलं द्विविधम् । क्षणिकबलानामुदयप्रलयपरम्परा-क्रमधारानुबन्धि किञ्चित्कोशबलं प्रवर्तकम् । तादृश-बलधारोदयप्रलयक्रमप्रतिबन्धकन्तु निवर्तकम् । प्रवर्तकबलानामेकत्र चितिस्तदुपरि पुनश्चित्तिरित्येव-मुत्तरोत्तरमधिकाधिकचित्तिभिः संचरक्रमेण सृष्टयो भवन्ति, यथाकाशाद्वायुः, वायोस्तेजः, तत आपः, ततः पृथिवीनि । बलोपरिबलचित्तिरिति पृथिव्यां पञ्च बलमन्थ-यो ज्ञेयाः । सेयं बहिःश्रुतिः । अत्रोत्तरोत्तरं स्थूलतोदेति । अथैतद्विपर्ययेण निवृत्तौ तदेकैकप्रस्थितिर्मोक्तं, तेन प्रतिसञ्चरक्रमो भवति । पृथिव्या आपः, अद्भ्यस्तेजस्ततो वायुस्तत आकाशस्ततः प्राणस्ततो मन इति । मनसोऽपि बलनिवृत्तौ विज्ञानम् । विज्ञानाद्बलनिवृत्तौ आनन्दः । सेयमन्तश्चित्तिः । बलोपरि बलोपचयो बहिःश्रुतिः । बलप्रचयाद् उत्तरोत्तरं बलनिवृत्तिक्रमोऽन्तश्चित्तिः । तत्र प्रवर्तकबलानि प्रणिनिवर्तयदिदं निवर्तकबलं कत-करजःक्षोदवन् स्वयमपि निवर्तते । सेयं मुक्तिः ।

बलविनाशः कदा ?

द्विविधो बलनाशः । सञ्चरक्रमिको निसर्गान्,

मोक्षौपयिकः प्रयत्नान् । द्वितीयस्य समयनियमो नास्ति । प्रथमस्य प्रतिबन्धकबलोदयो दिनरात्रिविभागनियतो-ऽपि बलानामनन्तत्वादनन्तविधः । मायापि द्विविधा-महामाया योगमाया च । द्वितीयानन्तविधा । महा-मायावच्छिन्न ईश्वरस्तस्यायुर्नियतम् । दिव्यं युगसहस्रं ब्राह्ममहः कल्पः । तावती रात्रिः कल्पः । द्वौ कल्पौ ब्राह्म-एकोऽहोरात्रः । तेषां षष्ठ्युत्तरत्रिंशत्था (३६०) एकं वर्षम् । तादृशवर्षाणां शतं ब्रह्मण आयुः । स ईश्वरमाया-विनाशकालः । नातः परा सा सृष्टिरस्ति । पुनरभिनवा भवति । जीवानान्तु योगमायाविनाशकालोऽक्षरपुरुष-साक्षात्कारजन्यो हृद्ग्रन्थिविनाशकाल एव । स च कर्मगतेर्गहनत्वादनियतः ।

मायावच्छिन्नस्य पुरुषस्य कथं निस्सीमता ?

व्यक्तौ पुरुषशब्दो रूढः । 'व्यक्तिस्तु पृथगात्मता' । आतश्च नैष पुरुषो निःसीमः मायावच्छेदनियतत्वात् । यस्तु निस्सीमः कश्चिदर्थ इष्यते, तत्र परात्परशब्दो रूढो न तु पुरुषशब्दः । 'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति श्रुतौ तु नायमभेदान्वयः, किन्तु पराजीवाव्ययात् परं पुरुषं परमाव्ययमुपैति इत्यर्थः । मायापरिच्छेदाद्विबुध्य 'ब्रह्म-विद् ब्रह्मैव भवति' इति भावः । स यदि पुरुषो मोक्षौपयि-कात् प्रयत्नाद् मायावच्छेदमुक्तो भवति, स पूर्वं घटाकाश-वदवच्छिन्नो घटस्फोट इव निःसीमः सम्पद्यते । स निःसीमपूर्वः पुरुषमव्ययः कालेन पुनर्निःसीमः सम्पन्न इति । निःसीम एवायं मायावच्छेदकाले पुरुषसंज्ञां धत्ते । तस्य कालान्तरसापेक्षं निःसीमत्वं शक्यं कदाचिद-भिधातुम् । वस्तुतस्तु स पुरुषो नास्त्येव निःसीमः । याथार्थ्येन हि परमेश्वरो निःसीमो द्रष्टव्यः, ईश्वरस्तु पुरुषः परिच्छिन्न इति शास्त्रसिद्धान्तः । यस्तु कश्चित्पु-रुषं निःसीममाह, स उपचारेणैव । पुरुषस्य जीवस्य शरीरावच्छिन्नत्वात्, ईश्वरस्य च विश्वरूपावच्छिन्नत्वात् ।

जीवस्य अङ्गुष्ठमात्रान्नोपपत्तिः कथम् ?

महाविशालस्य भूतज्योतिषः सूर्यविम्बस्य काच-
खण्डे प्रतिविम्बोपपत्त्या परज्योतिष ईश्वरविम्बस्य जीव-
विग्रहे प्रतिविम्बोपपत्तिः द्रष्टव्या । ऋग्यजुःसामेतित्रयी-
विद्याप्रभावादस्ति कश्चित्क्षेत्रानुगमः । एतावति खण्ड-
क्षेत्रे एतावन्तं हृदयप्रदेशं प्रतिविम्बो महानत्पोऽन्यत्पो
वाभिव्याप्यावतिष्ठते, न सर्वं काचखण्डं सत्रा सर्वा-
त्मना पर्याप्नोति । एवमेव त्रयीविद्याप्रभावाजीवविग्रहे-
ऽपि चिदाभासः क्षेत्रानुसारेण परिमितो भूत्वाऽवतिष्ठते,
महाशरीरं महान् वा, जुष्टशरीरं जुष्टो वा । तत्रैव
महर्षिरनुग्रहेण शरीरक्षेत्रपरिमाणानुसाराच्चिदाभासस्या-
व्ययाक्षरक्षरस्य सवाह्यपरिकरस्य परिमाणमुपदिशति
“अङ्गुष्ठमात्रम्” इति । स चायमङ्गुष्ठप्रमितार्थचिदा-
भासः सत्यरूपो द्रष्टव्यः । ‘आत्मा, प्राणाः, पशवः’ इति
‘त्रिवृत्त्व सत्यलक्षणम् । तत्रायमात्मभागोऽङ्गुष्ठप्रमित
उक्तः । तस्य योऽयं प्राणभागस्तेनायं सर्वा शरीरयष्टि-
मभिव्याप्नोति । अचेतनानपि शरीरधातंश्चेतनान्
करोति । अथ तृतीयेन पशुभागेनायं चिदाभास आत्मा
यावद् वित्तं क्षेत्रधनप्रजाजायादिकमभिव्याप्नोति ।’
वैकारिकोऽयं भूतमात्रप्रमित इष्यते । पञ्चप्रजापति-
कैश्चरप्रजापतेरंशस्य जीवप्रजापतेः पञ्चप्रजापतिकृतया
श्रुतिमाप्रजापतीनां तेषां परप्रजापतिगर्भगृहोतानां निय-
मेन प्रमितत्वसिद्धान्तान् । तत्रास्ति कश्चित्प्रादेशमात्रं,
कश्चिद्वाङ्गुष्ठप्रमितः—इति ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे विशिष्यो-
पपादितं द्रष्टव्यम् । अप्रमितस्तु परात्परः परमात्मा
निविशेषो भूमा । सोऽतिरिच्यते । न तस्य निरूपणं
शक्यते कर्तुम्, वाङ्मनसातीतत्वात् । स तु “अस्तौत्येयो-
श्चलव्यवः ।”

कोऽयं षोडशी प्रजापतिः ?

यदिदमेकैकं किञ्चिद् दृश्यते, तन् त्रेधा विभक्तं

द्रष्टव्यम्—आत्मा च शरीरं च महिम्नं चेति । एताव-
दिदमेकैकं सर्वं तातोऽन्यत् किञ्चिदस्ति । तत्रायमन्तमेव
शरीरं च महिम्नं च सृजतीत्येतयोः प्रजात्वादयमात्मा
प्रजापतिः । स त्रेधाऽभिनीयते—अनिरुक्तश्च पश्येत् ।
प्रजोपदिष्टो विशुद्धस्वरूपमात्रः सोऽनिरुक्तः । प्रजा-
विशिष्टः सर्वः । तत्रायमनिरुक्तः प्रजापतिरलक्षणान्
कृष्णः । सर्वस्तु प्रजालक्षणलक्षितत्वात् शुक्तः ।

तत्रायमनिरुक्तः प्रजापतिर्मन्थानव्यः षोडशी
पुरुषोऽभिज्ञायते । तथा हि—चराचराभ्यां प्रकृतिभ्याम-
भिसंपन्नतमोऽयमव्ययः पुरुषस्त्रैधातव्यो भवति । एक
एवायमात्मा त्रेधा भिद्यते । स क्षरो विकुरुते, परिणमते
इत्युपादानं सृष्टौ भवति । अक्षरः कास्यते, तपस्तप्यति,
समन्वयाच्छ्रम्यतीति कृत्वा निमित्तं सृष्टौ भवति ।
इत्येते प्रकृती अव्ययं पुरुषमनुवर्तते । प्रकृतिविशि-
ष्टोऽयमव्ययपुरुषः स्वप्रकृत्यनुसारेण सर्वं सृजति ।
यथोक्तं गीतायाम्—

अजोऽपि सन्नव्यात्मा भूतानामीधरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ इति

प्रकृत्यनपेक्षः पुनरयं कार्यकारणभावातीत इष्यते ।
न कार्यं न कारणम्, उभयोस्तत्कालम्भनं भवति । अन
एव च भोक्तृत्वमुपपद्यते । प्रकृतिजनितविकृतीनाम-
स्मिन्नव्यये एवान्तर्भुक्तत्वात् ।

आनन्दो विज्ञानं मनः प्राणो वागिति पञ्चकलो-
ऽव्ययः पुरुषः । ब्रह्मा विष्णुः इन्द्रोऽग्निः सोम इति पञ्च-
कलोक्षरः । प्राणा आपो वागनादोऽश्मिति पञ्चकलः
क्षरः । स निष्कलेनात्मना षोडशी अपि श्रूयते च—
‘षोडशकलः पुरुषः’ इति । तत्राव्ययं सृजते अनेन विज्ञा-
नानन्दा ज्ञानभक्तिः । मनःकलवाचस्तु कर्मभक्तिरिति
ज्ञानकर्मभ्यां कृतरूपत्वादयमात्मा सर्वज्ञानयनः सर्व-

शक्तिश्च तत्रोपपद्यते । ज्ञानमयेन तपसा चायं सर्वाः
सृष्टीरातनुते । स यथा पर्यति, यथा कामयते, तथा
तपस्तप्यति, तथा श्राम्यतीति कृत्वाऽऽत्मन्येवात्मना
त्वात्मन एवैताः सर्वाः सृष्टीभावयति ।

तत्र एकैकस्यात्मनस्त्रिविधा सृष्टिरुपपद्यते—आत्मा
प्रजा पशुश्चेति । पशुर्वित्तम् । प्रजा प्रतिमा, विभूतिः ।
आत्मा त्वात्मनः प्रतिष्ठाहेतुः । प्रजानां पशूनां चात्मान्तरा-
ण्युपपद्यन्ते । येषां तूत्पद्यमानानां भावानां नात्मान्त-
राणि पृथग्विधोपपद्यन्ते, तेष्वयमात्मशब्दः । सोऽयमा-
त्मा त्रेधा व्याक्रियते—ब्रह्म च नामरूपे चान्नं चेति ।
त्रितयम् पीदं षोडशिनः पुरुषादेव चरभागादुत्पद्यते ।
तथा च श्रूयते—

“यः सर्वज्ञः सर्वावद् यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तरमादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ॥ इति ।

अथ प्रकारान्तरेण व्याख्यास्यामः ।

आत्मैवेदं सर्वम् । प्रजानिरूपित पतित्वं यत्रोप-
पद्यते, स प्रजापतिः, स आत्मा । पतित्वं च प्रभवप्रति-
ष्ठापरायणत्वमुक्त्यब्रह्मसामत्वं कोशत्वं सञ्चालकत्वं
भोक्तृत्वं चेह विवक्षितम् । वीर्यं प्रजा पशवो वित्तमिति
चतुष्टयं प्रजाशब्देन विवक्षितम् ।

प्रजासम्बन्धेनायमात्मा प्रजापतिश्चतुर्धा व्याख्या-
यते—निष्कलः । पुरुषः । शिपिवष्टः । यज्ञश्चेति । सर्वा-
न्तरतमः सर्वोपाधिविनिर्मुक्तो निर्द्वन्द्वो नित्यशुद्धबुद्ध-
मुक्तस्वभावो हेयप्रत्यनीको विरजा नान्यद्रव्यो निष्कल
आत्मा । तद्गर्भाभतपञ्चकलपुरुषत्रयविशिष्टः पञ्च-
पञ्चजनद्वतरूपः षोडशकलः पुरुष आत्मा । पुरुषगर्भित-
कारणसूक्ष्मस्थूलशरीरत्रयविशिष्टः शिपिवष्टः । परमात्मा-
नाऽहरहः संपृष्टतमः सर्वहृदयज्ञः प्रजापतिरात्मा । नि-
ष्कलमवलम्बते पुरुषत्रयम्, तदवलम्बते शरीरत्रयम्, तदव-

लम्बते सहस्रत्रयम् । तदिदं चतुष्टयं वा इदं सर्वमित्याहुः ।

मनःप्राणगमिताया वाचो गौरित्येपा संज्ञा क्रियते ।
सहस्रं गावः परितः पृष्ठरूपाः स्रवन्ते । तासु गावस्त्रिशत्
त्रिशदेकैकमहरित्याख्यायते । त्रयस्त्रिंशदहानि भवन्ति ।
दश गावः परिशिष्यन्ते । न देतत्सर्वं ब्रह्मविज्ञाने वैशद्येन
निरूपितं द्रष्टव्यम् ।

अथ कोऽयं विश्वात्मा ?

अथैतस्य ब्रह्मणो यावन्मायावलासं सृष्टं निर्विकारं
किञ्चिन् स्वरूपं विश्वसृष्टिरूपादवशिष्यते, तस्य व्याप-
कत्वस्वाभाव्याद् द्वैरूप्यमुपपद्यते—विश्वातीति च विश्वात्मा
चेति । तत्र विश्वसीमातीतब्रह्मभागव्यतिरिक्तः कियं-
श्चिद् ब्रह्मभागः सृष्टं रूपमिदं विश्वमभिव्याप्नोति, सू-
र्य्यकिरणोत्पन्नप्रतिबिम्बोपरि सूर्य्यकिरणज्योतिःप्रसार-
वत् । आह च “तत् सृष्ट्वा तद्देवानुप्राविशद्” इति ।
तदिदं विश्वचरं रूपं विश्वस्यात्माऽभवत् । सनिरूपकोऽ-
यमात्मशब्दः । यो यस्य प्रभवः प्रतिष्ठा परायण स्यात्,
तयोरङ्गाङ्गिभावः संभवति । तत्राङ्गिन्यात्मशब्दोऽव-
धीयते, यो यस्याङ्गी स तस्यात्मा मृदात्मको घटः,
तन्वात्मकः पट इति । विवक्षाधीनं चेदमात्मत्वम् ।
यावदङ्गत्वेन पृथग् विद्वद्यते, तावतोऽङ्गस्य योङ्गी
सिद्ध्यति, स तस्यात्मा । स्वयंभूर्ब्रह्मा जनल्लोकारध्वस्य
सत्यलोकपरमस्य संयतीत्रैलोक्यस्यात्मा । अथ परमेष्ठी
हिरण्यगर्भो विष्णुः स्वर्लोककारध्वस्य जल्लोकपरमस्य
क्रन्दसीत्रैलोक्यस्यात्मा । अथ अष्टमूर्तिरयं भूतनाथोऽग्नि-
पृथ्वीलोककारध्वस्य स्वर्लोकपरमस्य रोदसीत्रैलोक्यस्या-
त्मा । सप्तवितस्ति कायस्तु काश्चिदेकोऽव्ययपुरुषः सप्तलो-
कविभक्तस्यैतस्य विश्वस्यैक आत्मा—

उत्तमः पुरुषसत्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

(इति स्मरणात्)

त्रिवृतस्त्रिवृतस्त्रयो लोका इति कृत्वा त्रयो लोका एवैते
सप्त लोकाः प्रतिपत्तव्याः । स एतावानयमेको विश्वात्मा ।

किमिदं विश्वम् ?

अथातस्तृतीयं ब्रह्मणः सृष्टं रूपं व्याख्यास्यामः ।
मायायोगतो यावदब्रुहन् तदस्य बृंहणमेवेदं विश्वम-
भवत् । द्विविधं हीदं बृंहणं विज्ञायते, नित्यं चानित्यं
चेति । अमृतं च मृत्युरचेति द्वैभाव्यमत्रैतस्य नित्यं
बृंहणम् । रसोऽमृतम्, बलं मृत्युः । रसश्च बलं चेत्येता-
वदिदं सर्वं संहितरूपं विजानीयात् । यद्वै किञ्चिदुत्तरतो
वक्ष्यते, सर्वं तदेकस्मिन्नेवाभिन्ने रसे भिन्नं भिन्नं
समाहृतं बलकूटमनुक्षणं संसृज्यते चापवृज्यते चेति
नित्यो धर्मो विज्ञायते । नित्यं हीदं रसबललक्षण-
मचेतनं वा, बलवद्रसलक्षणं चेतनं वा विश्वरूपं न
कचिन्नोपपद्यते । आह च—

“ईशावायमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगद्” इति

तदिदं द्वैभाव्यं नित्यं बृंहणमाहुः । अन्यथाऽप्यग्रे
नित्यमिदं द्वैभाव्यं पश्यन्ति । सदसती इत्येके । ज्योति-
स्तमसी इत्येके । व्योमरजसी इत्येके । अपरे पुनरद्वैत-
मिच्छन्ति । आवरणं वा, अम्भो वा, दैवं वा । तदित्थं
सृष्टिविधायां नानामतानि भवन्ति । तानि पृथग्वाद्देषु
व्याख्यातानि ।

वेदप्रवर्तकस्तु जगद्गुरुर्भगवान् परमेष्ठी ब्रह्मा नेदं
मतान्तरं साधु भावयति । उत्तरनानासृष्टिबीजानामेषां
सर्वेषामेव शाखासृष्टिविधावुपादेयार्थानां याथाार्थ्याद्
भिन्नविषयत्वादविरोधाच्च । सर्वशाखकमूलसृष्टिविधौ तु
सर्वेषामेषामनारम्भकत्वेन प्रत्याख्येयत्वात् । तथा हि स

परमेष्ठी ब्रह्मा सर्वोदिन्द्रो सर्वेषामेषां कारणात्वं
तिराकरोति—

नामदामीन्नो सदासीन् तदानीं,

नामीद् रजो न व्यापापरो यन ।

क्रिमावरीवः कुह कस्य शम्भ

अम्भः, क्रिमामीद् गहनं गभीरम् ॥१॥

न मृत्युर्गामीदमृतन्न तदि,

न गच्या अह्म आमीन् प्रकृतः ।

अर्वाग्देवा अस्य विमर्जनेऽनाथाः,

को वेद यन् आबभूवति ॥ २ ॥

(ऋक्संहितायाम्)

बृंहणे बृंहणं पुनर्बृंहणमित्येवं पुनः पुनरुत्तरोत्तरं
बृंहणमन्वावर्तते । प्रतिबृंहणं त्वमृतमृत्युभावयोरन्यो-
न्यपरिग्रहो भवति । तत्र प्रथमे पर्याये रसबललक्षणौ
सहचारिणावमृतमृत्यु व्याख्यातौ । अथ द्वितीये पर्याये
सहचरितबलवद्रसलक्षणस्य निविशेपर्ययकस्याखण्डस्य
परात्परब्रह्मणो बहिर्द्धाचीयमानबलवद्रसलक्षणं द्विरूपं नि-
त्यं बृंहणं भवति—पुरुषश्च प्रकृतिश्चेति । तदुभयममृतम्,
नित्यत्वादेनयोरनादित्वम् । अथ गुणग्रामो विकारग्राम-
श्चेत्युभयो मृत्युः । अनित्यत्वात् प्रतिक्षणविलक्षणाना-
मेतेषां गुणावकाराणां प्रभवप्रलययोगित्वमुपपद्यते तथा
च स्मर्यते—

“प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वयनादी उभावपि” ।

“विकारांश्च गुणांश्चैव विद्व प्रवृत्तिसंभवान्” ।

एवमुत्तरोत्तरं बृंहणे बृंहणमनवरतमनुवर्तमानं द्रष्ट-
व्यम् । तदेव विश्वमिति । इति ।

बैन्दवं शरीरम्

(ले० संवत्तन्त्रस्वतन्त्राः महामहोपाध्य. या. पं० श्रीगोपीनाथकविराजमहाभागाः M. A. वाराणसी)

किमिदं बैन्दवं शरीरं नाम ? अस्य स्वरूपप्रयोज-
नोद्भवप्रकारादनुद्दिश्य शास्त्रानुसारेण यथानुभवं
संक्षेपेण किञ्चिदुच्यते ।

भौतिकं शरीरं तावत् पाट्कौशिकं भोगायतनरूपं
लोके प्रसिद्धम् । तच्च प्रारब्धकर्मणः फलभोगार्थं तद्-
विपाकभूतम् । लिङ्गशरीरं सूक्ष्मशरीराख्यं सप्तदशाव-
यवविशिष्टमादिसर्गे प्रकृतेराविर्भूय यावत् कैवल्यं
तिष्ठति । वासनादीनामाश्रयभूतमेतत् सर्वेषु भौतिकश-
रीरेषु देवादितिर्यगन्तेषु सर्वथानुवर्तते । सूक्ष्मशरीरा-
तिरिक्तं कारणशरीरमपि वेदान्तादिशास्त्रेषु क्वचित्
प्रसिद्धम् । तच्च मायाजन्यं साक्षादानन्दमयकोशनाम्ना
व्यपदिश्यते ।

एतत् शरीरत्रयमेव प्रचलत्सु ग्रन्थादिषूपव-
र्णितं दृश्यते । किमिदं तुर्यं शरीरं बैन्दवाख्यमेतेषु
त्रिषु शरीरेष्वन्तर्भवति ततो भिद्यते वा ? वेदान्तादि-
ष्वप्रसिद्धमपि शरीरमिदं आगमेषु योगशास्त्रेषु च
क्वचित् नामभेदेन क्वचित्स्वनाम्नैव वा वर्णितम् ।

बिन्दुर्नाम महामाया, तदुद्भूतं शरीरं बैन्दवम् ।
महामायेयं मायातः प्रकृतितश्च स्वरूपतः पृथग्भूता
शुद्धाण्यचिद्रूपा शुद्धसर्गस्योपादानभूता भगवतः परि-
प्रहूरूपा काचित् शक्तिर्मायोर्ध्वं विराजते । द्वैतदृष्ट्या
मायावन्नित्येयं महाप्रलयावसाने भगवतः परमेश्वरस्य
स्वातन्त्र्यलीलस्य सिस्तृत्तानन्तरं शक्तिपातवशात् क्षोभ-
मापन्ना वाच्यवाचकभेदेनार्थशब्दयाः सृष्टिं करोति ।

चिद्रूपस्य परमेशस्य स्वरूपभूता समवायिनी शक्ति-
रपि काचित् सर्वोर्ध्वं विराजमाना तन्त्रेषु उद्घोष्यते ।
इयं हि शक्तिश्चिच्छक्तिरित्याख्यया प्रसिद्धा कदाचि-
दिच्छारूपेण कदाचिच्च क्रियारूपेण व्यपदिश्यते । पर-
शिवस्य परमा कलेयं सदा शिवेन सामरस्यं गतापि
सर्गादाविच्छारूपेण क्रियारूपेण च प्रसरति । प्रसरणात्
प्राक् निरिच्छः निष्क्रियः परमेश्वरः सत्यामपि स्वात्म-
भूतायां कलायां निष्कल इत्याख्यायते । प्रसरणमिदं
स्फुरणात्मकश्चिद्रूपः पारमेश उल्लासविशेषः, न तु
वैशेषिकादिसिद्धः कर्मपदार्थः साङ्ख्यादिसिद्धः परि-
णामपदार्थो वा ।

शुद्धसर्गस्य कर्ता परमेश्वरः, करणं तस्य स्वरूपभूता
चिच्छक्तिर्नित्यं तत्समवेता, उपादानं च महामायाख्यो
बिन्दुः—इदमेव शैवागमप्रसिद्धं रत्नत्रयम् ।

परमेश्वर एकः, तत्समवेता शक्तिरप्येकैव कृत्यवैचि-
त्र्यान्नामभेदेन नानेव स्तूयते । परन्तु महामायेयमेका-
ऽपि स्वगर्भान्तरनन्तर्भेदधारिणी । कुण्डलिनी शब्दब्रह्मे-
त्यादिकं तु अस्या एव नामान्तरम् । अस्मिन् महामाया-
गर्भे अनन्ता अनदिमलसंरुद्धशक्त्य आत्मान आणव-
भावमापन्नाश्चिदणवो विज्ञानाकलरूपेण सुप्तास्तिष्ठन्ति ।
तेषु केषाञ्चिद् कालशक्तिप्रभावेण पक्वमलानां प्रबोध-
नाय पारमेश्वरी शक्तिस्तत्र पतति । वस्तुतस्तु कल्याण-
मयी शक्तिरियं स्वभावत एव तत्रानिर्गमं पतन्ती वर्तते ।
परन्त्वपक्वमला अणवो बिन्दुमध्ये गाढं प्रविष्टा
इति तत्र शक्त्यावेशो न भवतीति पक्वमलेषु बिन्दोरु-

दृग्च्छत्सु केषुचिदणुष्वेव शक्तिपातः संलक्ष्यते । शक्तिपातोऽयं महाकरुणायाः संचारः, यदनन्तरमेव शक्तिपातविद्धा अणवो विदेहभावं परिहाय स्वयोग्यनानुरूपधिकारभोगाद्यर्थं शुद्धदेहभेदानापद्यन्ते । देहास्तावदेते वैन्दवा एव, बिन्दोरुद्भूतत्वात् ।

इदं वैन्दवदेहनिर्माणं यथा सृष्ट्यादौ भवति तथा स्थितिकाले संहारकालेऽपि भवति । परन्तु सृष्ट्यादौ परमा शक्तिर्निरधिकरणैव बिन्दौ पतति । कालान्तरे च साधिकरणाभूता—इत्युभयोर्विशेषः । अधिकरणमिदमाचार्यदेहात्मकमवसेयम् । अर्थात् महाप्रलयावसाने शुद्धसर्गारचनार्थं परमगुरुणा परमेश्वरेण यो बिन्दुज्ञोऽभः क्रियते तत्र तदानीं देहाद्यधिकरणानामसत्त्वात् भगवच्छक्तेः पतार्थमधिकरणं नापेक्षते इति ज्ञेयम् । शुद्धमृन्देरनन्तरं मायाज्ञोभक्तिमित्तोऽशुद्धसर्गो जायते । तत्र परमेश्वरस्य साक्षात् कर्तृत्वं नास्ति, न वा साक्षाच्चिच्छक्तेस्तत्र पातोऽपि भवति । परम्परया तु उभयोः सत्त्वं स्वीक्रियते एव । मायाज्ञोभक्त ईश्वरतत्त्वाश्रितो मन्त्रेश्वराधिपोऽनन्तनामा । शक्तिरपि तत्र तत्सङ्कल्पमयी नादरूपैव । तदुभयमपि बिन्दुक्षोभजन्ये शुद्धसर्गे अन्तर्भवति ।

वैन्दवशरीरस्य मायाजन्यत्वाभावान् तत्राविद्याकामकर्मसंस्कारादीनामावेशो न भवति । तेन कर्मफलभोगो न सम्पद्यते इति तस्य भोगायतनत्वमपि न घटते । कलादिक्षित्यन्ततत्त्वारब्धसंसारमण्डले तादृशशरीरस्य लौकिक उपयोगोऽपि न दृश्यते । तथापि शुद्धज्ञानसन्ततेः संरक्षणार्थं मायातीतशुद्धभुवनेष्वधिकारभोगादिसम्पत्त्ये च तस्योपयोगो वर्तते एव । तथा च वैन्दवभुवनेषु यदधिकाराद्यैश्वर्यं भोगाद्यानन्दसम्पन्नविद्यते तत्र कर्मफलरूपता न स्वीक्रियते, परन्तु शुद्धवासनानुबन्धिनी भगवतः सावप्रहानुग्रहजन्यतैव इति ध्येयम् ।

अनुग्रहश्चायं शक्तिपातापरनाना दीक्षाकल्पकः परमेश्वरस्य कृप्यविशेषः । यस्मिन् पशौ परमे विशुद्धे पञ्चनममले भगवतः निरवग्रहोऽनुग्रहो भवति तस्य ज्ञानमात्रेण शिवत्वसम्पत्तिः सञ्जायते इति तस्य वैन्दवशरीरं परिगृह्य वैन्दवभुवने अधिकाराद्यर्थं प्रवेशो न युज्यते । संवेगस्य तीव्रतमतायां वैराग्योत्कर्षादयादधिकाराद्यपेक्षाविरहे सद्य एव शिवत्वं सम्पद्यते ।

परमपरं चेति परमेश्वरस्य द्विविधं स्वरूपम् । तत्रापरस्वरूपेऽपि परत्वापरत्वभेदेन पुनर्द्वैविध्यं कल्प्यते । यत् खलु परं स्वरूपं तत्, निराकारं निरञ्जनं निरवयवं चिद्वनं निष्कलं शिवरूपमेव । शक्तिश्च चिदपा तत्राभेदेन शश्वद् विराजते । यदा शक्तेः समवेतत्वेऽप्युभयो भवति क्रियारूपत्वपरिग्रहश्च तदा शिवस्य यद्वरूपं तत् सकलमिति प्रसिद्धम् । इदमेव तावदपरं स्वरूपम् । इदं तु साकारम् । वस्तुतस्तु चिच्छक्तिर्निराकारापि व्यक्तिमापन्ना शिवस्य मूर्तिरूपेण कल्प्यते-न च तस्या वास्तवः सन्निवेशादिमय आकारविशेषः सम्भवति । इदमपरस्वरूपं बिन्दुज्ञोभवशेन बिन्दुपरिणामभूतान् मूर्तिर्विशेषान् ईश्वरादीन् व्याप्नोति । तथा हि ईश्वरादिरूपं द्विविधम् । तत्रबिन्दुपरिणामभूतं यद्वरूपं तत्तावत्पशोरधिगताधिकाराद्यवस्थस्यापरशिवभावापन्नस्य वास्तवम् । तदेव रूपं शक्त्यात्मनि स्वच्छे शिवस्वरूपे प्रतिफलितमिति उपचारेण तस्य शिवरूपत्वमप्यभिधातुं शक्यते । एवं रीत्या अपरस्वरूपस्य द्वैविध्यं सङ्गच्छते ।

यत्तु कैश्चिन् वैष्णवैकदेशिभिः भगवतःशुद्धाचिदात्मकं शरीरं कल्प्यते तत्पूर्वप्रदर्शितोपचारन्यायेन समाधेयम् । पाञ्चरात्रावलम्बिषु वैष्णवसम्प्रदायभेदेष्वप्राकृतस्य विशुद्धसत्त्वस्यैव भगवच्छरीरत्वेनाङ्गीकारो दृश्यते । तादृशं सत्त्वं रजस्तमोमल्लेशास्पृष्टं साङ्ख्या-

दिष्वप्रसिद्धमपि स्वीकार्यमेव । परन्तु शुद्धमपि तन्
कैश्चिदचिन्कोटौ निवेश्यते । कैश्चिच्च चित्कोटौ ।
विस्तरस्तु तत्त्वत्रयनत्त्वमुक्ताकलापादिषु मध्वसिद्धा-
न्तसारादिषु अणुभाष्यतत्त्वदीपनिबन्धादिषु भागवत-
सन्दर्भादिषु चानुसन्धेयः । शुद्धसत्त्वस्याचिन्कोटौ
निवेशपक्षे तस्य भगवद्देहाङ्गीकारे तादृशदेहस्योपचार-
नीत्यैव भागवतत्वमङ्गीकार्यम् । अन्यथा परचित्स्वरू-
पस्य भगवतः शुद्धया अपि अचिता साक्षात् सम्बन्धः
स्वीकरणीयः स्यात् । शैवशाक्तागमेषु तादृशः सम्बन्धो
नाङ्गीक्रियते ।

गुरुदेहः शिष्यदेहश्चोभावपि ब्रह्मदेवावेव । अयमेव
देहो 'विशुद्धज्ञानदेह' इति प्रसिद्धः । सद्गुरोः शक्तिपा-
तमहिम्ना यदा कुण्डलिनी क्षोभमापन्ना प्रबुद्धा सती सु-
धुम्णावर्त्मना नादात्मनोच्चरति तदैव नादमयस्य ब्रह्म-
देहस्योदयो भवति । देहोऽयं नादात्मकोऽपि शुद्धतत्त्व-
मय इति शब्दार्थयोः सममेव विन्दुत उद्भवत्वीकारात्
पर्यवस्यति । उदितोऽयं देहो योगाभ्यासक्रमेण परि-
पाकमापन्नो विकसितः सन् साक्षात्कारयोग्यो भवति
ज्ञानचक्षुषाम् । एतादृशदेहाभावेन पुरुषो लौकिकवि-
द्यानां पारङ्गतोऽपि पारमाथिकविद्यादानकर्मणि दीक्षा-
ख्ये शक्तो न भवति । यस्य स्वयमेव ज्ञानदेहो नास्ति स
कथमन्यथ तादृशं देहमुत्पादयितुं शक्नुयात् ? स कथ-
मन्यं शिष्यत्वेन परिगृह्णीयात् ? ज्ञानशरीरं विहाय गुरो-
र्गुरुत्वं शिष्यस्य शिष्यत्वं चापार्थक्यमेव । अत एव ज्ञा-
नतन्तोः संरक्षणार्थं ब्रह्मशरीरस्योपयोग इति पुर-
स्तादुक्तम् ।

शुद्धसर्गे विद्यातत्त्वाश्रितानां मन्त्राणामीश्वरतत्त्वा-
श्रितानां मन्त्रेश्वराणां सदाशिष्यतत्त्वाश्रितानां संस्कार्य-
सदाशिष्यानां च ब्रह्मदेहयोगः स्पष्ट एव । समानेऽप्यत्र
ब्रह्मदेहसम्बन्धे तत्र तत्र चैतन्याभिव्यक्तेश्वरो

दृश्यते । तथा च महाकृपावतः परमशिवस्य जीवोद्धार-
कर्मणि मन्त्राणां करणत्वेन गुरुरूपाणां मन्त्रेश्वराणां
च कर्तृत्वेनोपयोगो भवति । तत्र करणानां कर्तृ-
प्रयोज्यत्वेन मन्त्रेश्वस्तदीश्वराणामाधिक्यं स्फुटं प्रती-
यते । इदं तावदाधिक्यं क्रियाशक्तेर्विलासकृतमित्येव सुष्ठु
समाधानम् । शुद्धभुवनस्थानां मन्त्रमन्त्रेश्वराणां तत्परि-
करभूतानामपरेषामपि सर्वेषां ज्ञानशक्तिमत्त्वस्य विभु-
त्वादिविगुणवर्गस्य च समानत्वदर्शनात् । अभिन्नज्ञानक्रि-
ययोश्चैतन्यत्वाङ्गीकारेणाधारभेदेऽपि ज्ञानशक्तेः साम्येऽ-
पि क्रियाशक्तेर्विषमतादर्शनात्क्रियाशक्तैर्वैचित्र्यकृतमेव
शुद्धभुवनस्याधिकारादि वैचित्र्यमिति तात्पर्यम् ।

शुद्धभुवनेषु तत्तत्कर्मसम्पादनायाधिकारिकपदम-
धितिष्ठतां विशुद्धभोगपदप्राप्तानां च ब्रह्मशरीरयोगो
वर्तते इत्युक्तम् । न तावदेतावदेव सर्वम् । तेषु तेषु भुवनेषु
तत्तद्भुवनेश्वराणामाराधनादिनापि भक्तानां प्रवेशो
भवति । तत्र प्रविष्टानां तेषामपि ब्रह्मशरीरयोगो
भवति । दीक्षाकर्मणा यद्ब्रह्मं शरीरं लभ्यते तत्तु सिद्धं
राजपदार्थं, न तथा भक्तानां सालोक्यादिमुक्तिभाजाम् ।
मायिकदिव्यभुवनेषु दिव्यदेहभाजामाजानजकमंजभे-
दभिन्नतावद् ब्रह्मशरीरस्यापि भेदोऽवसेयः । मायिक-
सर्गं सकलपशूनामपि मलपाकविशेषवतां भगवतः
साधिकरणानुग्रहजन्यं ब्रह्मशरीरं जायते । एतच्छरीरं
तु प्रारब्धक्षयनिमित्तककर्मजन्यदेहपातात्प्राङ्मायिकश-
रीरेण सह तादात्म्यापन्नमिव तिष्ठति । तद्देहपातानन्तरं
शुद्धाधिकारभोगादिवासनासु शिष्टासु ब्रह्मभुवने गति-
र्भवति, अन्यथा तादृशपशूनां देहपातेन सहैव शिवत्वं
भवति ।

ब्रह्मशरीरसम्बन्ध एव जीवनमुक्तिः तदूर्ध्वं
शाक्तरूपाभ्युपगमः परामुक्तिरिति केषांचिन्मतम् ।
एतत्तु न रमणीयम् । रुद्रगुरोः कृपाकटाक्षेण पौरुष-

मज्ञानं सद्यो निवर्तते. परन्तु बौद्धमज्ञानं यथायुजं निष्ठ-
त्येव । साधनादिना योगान्ध्यासेन च 'शिवोऽहम्'
इति बौद्धज्ञानोदये बौद्धाज्ञानमपि निवर्तते । तदानीं
शिवोऽहमिति ज्ञानोदयान् जीवन्मुक्तिपदार्थमिभवति ।
बौद्धज्ञानमिदं पौरुषज्ञानस्याभासत्वं वन्द्यदेहसम्भू-
तम् । विशुद्धं पौरुषज्ञानं तु नायादेहपापानन्तरमेव
भवति—तत्तु शिवत्वायापिरेव । तेषां तावद् विन्ने
बौद्धज्ञानं न भासते तेषां पौरुषज्ञाननिवृत्तावपि जी-
वन्मुक्तिमुखं नोदति. बौद्धाज्ञाननिवृत्तः 'शिवोऽहमिति'
प्रतीतिरनुदभवाथ ।

बौद्धदेह एव कदाचित् तिष्ठदेह इति नास्तीति कदा-
चित् दिव्यदेह इति नास्तीति च तत्र तत्र ख्यायते । दत्ता-
त्रेयमार्गे 'महाकारणदेह' स्त्रिया देहोऽयं श्रुतिसिद्धान्त-
सारादिषु प्रसिद्धः । गोरक्षजलन्धरादिभिर्महासिद्धैर्देह-
सिद्धेर्वर्तुपवर्णनं विस्तरणं कृतं तदपि संज्ञान्तरेण
बौद्धदेहाधिगतरथमेव प्रतिभाति । तत्रोपायनिर्देशोऽपि
दृश्यते । उपायः कोऽपि भवतु—शुद्धपवनः (यथा वृष्ट-
योगिनाम्) अष्टादशस्कारसंस्कृतो रसः (यथा
रसवादिनाम्) चन्द्रकला (यथा कापालिकानाम्)
खदेहसम्भृतमोजो वज्रोल्पादिप्रक्रियाविशेषेण ऊर्ध्व-
नीतम् (यथा वज्रयोगिनां सहजोपासकानां च) अन्यः
कोऽपि वा भवतु—सर्वत्रैव सर्वाधिष्ठानभूतया महा-
मायाया कुण्डलिन्याः क्षोभः तज्जगत् परिणामश्च
केनचिदपि स्वरूपेणानुवर्तत एव ।

सौगतमते रूपधातुवर्तिनां देवनिकायानां देहा अपि
बौद्धवर्तुल्या एव तेषां रूपध्यानजग्याद् तत्र कामज-
दोषाणामसत्त्वात् । परन्तु सुगतानां निर्माणसम्भोगादि-
कायभेदस्तु विशुद्धतरशक्तरूपकल्पः दैव्यदेहसदृ-
शोऽपि न सर्वथा तत्समः । नाथमार्गे देहसिद्धिबन्धमा-
यानमार्गेऽपि स्वस्वसिद्धेराश्रयपरावृत्तेश्च भूयो भूयो

विवरणमुपलभ्यते । तदायम् अत्र तत्तदपि नान्यथा-
नीयकालचक्रयान्तीयचर्यदेवेषु नान्यमेवप्रसिद्धम् ।

अशुद्धमयि कदेवेनोपायनिवृत्त्येव नान्यमेवति
सर्वत्रैव देहशुद्धेः प्रयोजनं प्रदर्शितमास्ति तु 'देवाभूत्वा
देवां यजेत' 'मिश्रे भूयाः शिवदुःखं तं' 'इति वैदिकै-
रान्विकैश्चानुदावेदितम् । भूतानुग्रहेण जीवन्मानस्य
परमार्थः, योगसद्व्यापिज्ञानादयमेव भूतशुद्ध्यादीनां
क्रियाणां यथावदनुष्ठाने नापार्थक्यमिदं पुरो दृश्यते,
अशुद्धमुपादानं सदैव शुद्धोपायसंगतिः । तेन
योगात्मनायोरन्य शुद्धदेहाय निर्माणं प्रसिद्धं देहे
अधिष्ठानं च इत्येव भूतसंस्कारस्य सुखं नोपायः ।

प्रस्थानश्रुतिमुद्धेतनदे तावत् विन्दुमन्त्रमुद्विश्य
वासनाभेदेन भिन्नाः काश्चिद् विचारधाराः प्रवृत्ता उप-
लभ्यन्ते । तत्र काचिदेव प्रक्रियात्र संक्षेपेणोपवर्ण्यते ।
चिच्छक्तिः पारमेश्वरी कला नित्यं परमेशाश्रितापि
सर्गादीं तदिच्छावशेन पृथगिवावभासते—अभ्याः शक्ते-
र्नाद उद्भवति नादाच्च विन्दुः । कार्यजातं प्रलयकाले
ब्रह्मप्रकृतौ लीनं तिष्ठति, प्रलयान्ते तत्रैव पुनराविर्भवति
च । आविर्भावकाले शक्तेरुन्मेषः सर्गादीं भवति—व्यक्त-
रूपेयमाद्या शक्तिः केश्वन् क्रियानाम्नाकैश्चिच्छानाम्ना-
भिधीयते । यथा तिलेषु तेलमव्यक्तात्मना वर्तमानमपि
न सलक्ष्यते, निष्पीडनेन व्यज्यमानं तु लक्ष्यते. तथा
परा शक्तिः शिवतत्त्वेनैकत्वं गता विलीनकल्पेव तिष्ठति
प्रलयकाले, परिपुनराति च सर्गकाले । ब्रह्मादिमूर्त्योऽस्या
एव रूपभेदाः । व्यक्त रूपाया महाशक्तेरया लक्ष्मालक्ष्य-
भेदेन रूपद्वयं विद्यते । तत्र नादपदवाच्यं यद् रूप तद्
लक्ष्यं तत्प्राक्तनं च अलक्ष्यमिति भेदः । प्रलयस्तु सुषुप्ति-
वदवस्थाविशेषः । यथा सुप्तौ जीवस्य निखिलं ज्ञानं
लीयते स्वरुचाबोधोऽपि स्पष्टतया न भासते, सुषुम्नश्चै-
व सर्वमेव स्मृतिरूपेण पुनरुदेति, तथा महाप्रलयान्ते

ब्रह्मप्रकृतौ विनष्टमर्गस्य पुनर्दर्शनाकाङ्क्षा जायते । इयं तावदिच्छाशक्तेः स्वरूपम् । तदानीं भावाददर्शनरूपम-
भादज्ञानमाविर्भवति । एतच्छून्यकल्पनं महामायारूपं
प्रतिविम्बाकाशभूतम् । यम्येच्छया शून्यरूपेण महामाया
प्राकट्यं गता स एव महामायाधीशः परमात्मा ।

इच्छायाः शून्यदर्शनकाले शक्तेर्नादरूपेण शून्या-
काशव्यापनान् अस्फुटो नादव्यतिः निरन्तरं स्फुरति ।
नादस्य ज्योतीरुतया नादव्याप्तिरियं ज्योतिर्व्याप्ति-
रिति मन्तव्यम् । शून्यकल्पनं नादेन तद्व्यापनं च
इच्छायाः प्रथमा क्रिया एतद् द्वयमपीच्छात्मकमेव ।

अयमादिनाद इतः परं क्रियाशक्तिप्रधानं विन्दुरूपं
धत्ते । नादस्य ज्योतिरात्मकत्वान् समन्तात् व्याप्रा-
किरणधारैवेच्छया घनीभावमापन्ना विन्दुपदवाच्या
भवति । विन्दुत एव क्रियाप्रसरः । चिच्छक्तेर्मायाकृतं
विलयनं नादः, नादस्य च केन्द्राभिकर्षणेन सङ्घातो
विन्दुः । उभयोर्न वस्तुतो भेदः कश्चित् । विलीयमानतया
नादे ज्योतिःप्रकाशो न लक्ष्यते, विन्दौ तु स स्फुटीभवति ।

नादाभिव्यक्तेः प्राकटी शक्तिः निर्वाणकला, शक्ते-
र्नादात्मना प्रसरोऽमा कला--इति कलाद्वयस्य विरोधो
ज्ञेयः । ❀

पूर्वोपवर्णितो विन्दुरेव आदिविन्दुरिति परविन्दु-
रिति चारुयायते । स्वस्वरूपजिज्ञासया वा कस्मादप्य-

न्यस्मान् कालादिनिमित्तभेदाद् वा विन्दुरयं विन्दुनाद-
वाजात्मना भिद्यते । विन्दुभेदात् प्राक् या ब्रह्मप्रकृतेः
क्रिया साऽव्यक्ता, तदनन्तरभाविनी या सा तु व्यक्ता ।

सहस्रदलकमलस्य कर्णिकायां यद् ब्रह्मरन्ध्राख्यं
महाशून्यं विद्यते जरायुमध्ये देहनिर्माणकाले तदेव
प्रथममुत्पद्यते इति केषाञ्चिन्मतम् । तस्मिन् रन्ध्रे मनसः
सम्यगूलये सञ्जाते असंप्रज्ञातसमावेहनमन्यवस्थाया
बोदयो भवति । तदानीं मनसो या निश्चला दशा सैव
चित्तवृत्तेर्नां निरोधोऽत्मको योगः, तदेव परप्रमातुः स्वरू-
पस्थितिरूपं निर्गुणं शिवपदम् । तत्र महाप्रलयावसाने
भगवतः सिमृत्तारूपाया इच्छाशक्तेराविर्भावो भवति,
तत्रैव चादिनादस्य साक्षात्कारो भवति । आदिनादोऽयं
कचित् व्यापिकाशक्तिरूपेण कचिच्चात्माख्यषोडशीकला-
संज्ञया वर्णितो दृश्यते । अव्याकृतेच्छाशक्तिः खलु
सप्तदशी कला यत्र मनः सुसूक्ष्मतया गुप्तमपि योगिभि-
र्लक्ष्यते । शून्याख्यं शिवपदं तु शक्तेरुन्मन्यावस्था ।
येषां मते उन्मन्या इच्छाशक्तेरचाभेद इष्यते तत्रा-
न्तिमपदद्वयमभिन्नतया ग्राह्यम् । निर्गुणः शिवोऽकुलं
तदिच्छारूपा जगद्व्योनिस्वरूपा शक्तिः कुलम्—इति
कुलाकुलविवेकः । कुलमिदं विसर्गमण्डलमिति नाम्नाऽ-
प्यभिधीयते ।

आदिनाद आदिविन्दुश्चाद्याशक्तेः स्वरूपं ब्रह्मण-

❀ अनुत्तरप्रकाशस्य विसिस्तृताख्या या परमा शक्तिः (अ) सैवामानाद्गी सप्तदशी कला, सेयं नित्योदितामृतस्वरूपा
निखिलकलानामप्यायनकारिणी । कौलिकी शक्तिरियं परप्रमातरि सदाऽभेदेन विद्यमानापि कदाचिद् बहिर्गुमुखी भवति ।
एतद् बहिर्गुमुख्यं हि तस्याः क्षोभः । तेन क्षोभेन विसिस्तृता विसर्गो भवति, तत आनन्दोदयः । विसर्गोऽयं परो विसर्गः सूक्ष्म-
रूप (आ) इति ध्येयम् । एतदेव अकारादाकारोदयरहस्यम् । अपरो विसर्गस्तावत् हकारात्मकः स्थूलः । अस्य विसर्गद्वयस्य
स्वस्वरूपस्थमात्मसूतं यद्विन्दुद्वयं वर्तते तस्य गत्या—अवभासनपूर्वकप्रसरणेन—विसर्पतोयं परमा कला । इत्थमेव तत्तद्रूपस्था-
वभासनं सम्भवति नान्यथा । सर्वेषामपि वस्तूनां प्रानतु-प्रमाण-प्रमेयरूपाणाममाताऽनतिरिक्तः वेऽशोयं तत्सर्वमतिरिक्ततयेव
तत्तन्नियतप्रकाशरूपेणैव प्रकाशयति । अमाशक्तिर्विसर्गहीना (बहिर्गुमुक्ताविरहात्) प्रसुप्तभुजगाकारा परसंविद्रूपा शक्तिकु-
ण्डलिनीति व्यपदिश्यते । अत एव विसर्गस्य काण्डद्वये कुरङ्गलिनीद्वयमवभासते—बहिर्गुमुक्ताकोटौ प्राणकुण्डलिनी तदितर-
कोटावन्तर्भावोऽमुक्तारूपायां स्वात्मविश्रान्तपरसंविम्बाया परा कुरङ्गलिनी—इति त्रिशिरोमैरवमतम् ।

तुयं शरीरम् । इदमेव संसारवृत्तस्य मूलभूतं ब्रह्मरन्ध्र-
स्योर्ध्वस्थे महाशून्ये स्थितम् । शिवस्य शक्तौ प्रतिफलनं
भवति शक्तेश्च शिवे इत्युभयोः परस्परप्रतिफलनोद्-
भूता या माया ततः सर्गादिभूतौ नादविन्दु आविर्भ-
वतः । अयमाविर्भावः आद्याशक्तेः प्रथम उन्मेषः विसर्गा-
ख्यो वेदिन्ययः । अत्रैव नादविन्दुनात्मना मृष्टेरङ्कुरो
लक्ष्यते । विसर्गस्थानमिदं नित्यानन्दमयमिति शास्त्रेषु
प्रसिद्धिः । ‡

विन्दुभेदेन विन्दुबीजनादात्मना या त्रिकोण-
भूमिराविर्भूता सैव शब्दब्रह्मरूपा कुलकुण्डलिनी ब्रह्मणः
कारणशरीरम् तस्याः शक्तिरूपतया कुलन्वमत्तत्त्वत्रयस्य
कुण्डलाकारयन्त्ररूपतया च कुण्डलिनीत्यम् । जगदुपा-
दानभूतानि सूक्ष्मतत्त्वानि त्रिकोणादस्मात्त्रिःसृत्य
रन्ध्रस्य निम्नप्रदेशेषु भालमध्यमारभ्य मेरुस्थ-
चक्रपर्यन्तं सर्वत्र स्थितानि । त्रिष्वेतेषु तत्त्वेषु विन्दुः
शिवात्मकः, बीजं शक्त्यात्मकं, नादश्च उभयोर्मिथः
समवाय इति वेदितव्यम् । विन्दुरयमपरः कार्यरूपः,
बीजञ्च 'अकथादि' रेखात्रयघटिननिखिलवर्णावली-
समन्वितत्रिकोणात्मकम् । विन्दुना क्षोभकेण बीजे जुञ्जे
नादः संजायते । परविन्दोर्भिद्यमानाद् विन्दुबीजयो-
रुद्भवः । अपरविन्दुना जुञ्वाद् बीजान्नादस्योद्भवः—
इत्येकः कालः । परस्मिन् विन्दौ शिवशक्त्योरविभागो
वर्तते, अपरविन्दौ तावत् शिवांशस्य प्राधान्यम् ।
अविभक्ते परविन्दौ इच्छादीनां शक्तीनामभिव्यक्ति-
र्न भवति । विन्दुभेदेन योऽव्यक्तात्मा रजो जायते स

एव महानादः, विन्दुबीजयोः मङ्गुद्भावस्यमानो ध्वनितु-
नाद इति महानादनादयोर्विवेकः । तादेऽस्मिन्नकारादि-
वकारान्वर्णानामव्यक्तो ध्वनिर्लक्ष्यते पृथोपपत्तितो
महानाद एव शब्दब्रह्मास्मान्ना कण्डलिन्यान्मना परि-
णतः मन प्राणिनां देहमध्ये राजमानो वर्णाक्षरेणावि-
र्भवति ।

उपासकैः साधितो मन्त्रः नुमुन्नाध्वनि-मूत्रत-
या ध्वनितो बीजजाननादपर्यन्तं प्रसरति तत्रैव लीयते
च । महानादपर्यन्तं तस्य गतिर्न स्पृशति वायोभ्रमत्र
प्रवेशासम्भवान् । महानादस्योर्ध्वशक्त्यात्मिका काटि-
रेका ब्रह्मरन्ध्रस्य मध्यस्थे इच्छाकारणभूते अव्यक्तादि-
नादे लीना तिष्ठति । अपरा कोटिस्त्रयवधशक्तिरूपेण
भ्रममध्यं भित्वा मेरौ प्रसरति । मेरोरधःप्रदेशे मूलाधार-
चक्रे सैव कुण्डल्यान्मना परिणता भवति । अकारादि-
वर्णमालासमन्वितं पूर्वोक्तं बीजमस्यामयः शक्तौ वि-
द्यमानतया भावनीयम् । ऊर्ध्वाधः शक्तिद्वयस्य सन्धि-
स्थले परो विन्दुर्भावनीयः । स एव महाकालः, यत्र स्व-
शक्त्या लिङ्गितं श्रीगुरुवपुः योगिभिश्चिन्त्यते । महानाद-
रूपादादिप्रणवादेव हंसाख्यौ प्रकृतिपुरुषौ निःसरतः ।

एतावत्पर्यालोचनया सिद्धयति यद्वैतनये विन्दु-
नादकलादीनामन्ततश्चिच्छक्तेरेव विलासरूपत्वाद् वै-
न्दवशरीरमपि चिन्मयमेव ग्राह्यमिति । विन्दोः परापर-
भेदेन तच्छरीरस्य परत्वापरत्वविभागोऽपि चिन्मयत्वस्य
सर्वत्र समानत्वम् । वैसर्गिकीकलारहस्यं विन्दुरहस्यं च
तुल्यमेव ।

‡ तथा च कंकालमालिनीवचनम्—“तस्मिन् रन्ध्रे विसर्गो च नित्यानन्दं निरञ्जनम्” इति ।

ब्रह्मप्रकृतौ विनष्टसर्गस्य पुनर्दर्शनाकाङ्क्षा जायते । इयं तावदिच्छाशक्तेः स्वरूपम् । तदानीं भावाददर्शनरूपम-
भावज्ञानमाविर्भवति । एतच्छून्यकल्पनं महामाया रूपं
प्रतिविम्बाकाशभूतम् । यस्येच्छया शून्यरूपेयं महामाया
प्राकट्यं गता स एव महामायाधीशः परमात्मा ।

इच्छायाः शून्यदर्शनकाले शक्तेर्नादरूपेण शून्या-
काशव्यापनान् अस्फुटो नादध्वनिः निरन्तरं स्फुरति ।
नादस्य ज्योतीरूपतया नादव्याप्तिरियं ज्योतिर्व्याप्ति-
रिति मन्तव्यम् । शून्यकल्पनं नादेन तदव्यापनं च
इच्छायाः प्रथमा क्रिया एतद् द्वयमपीच्छात्मकमेव ।

अयमादिनाद इतः परं क्रियाशक्तिप्रधानं बिन्दुरूपं
धत्ते । नादस्य ज्योतिरात्मकत्वात् समन्तात् व्याप्ता
किरणधारैवेच्छया घनीभावमापन्ना बिन्दुपदवाच्या
भवति । बिन्दुत एव क्रियाप्रसरः । चिच्छक्तेर्मायाकृतं
विलयनं नादः, नादस्य च केन्द्राभिकर्षणेन सञ्जातो
बिन्दुः । उभयोर्न वस्तुतो भेदः कश्चित् । विलीयमानतया
नादे ज्योतिःप्रकाशो न लक्ष्यते, बिन्दौ तु स स्फुटीभवति ।

नादाभिव्यक्तेः प्राक्तनी शक्तिः निर्वाणकला, शक्ते-
र्नादात्मना प्रसरोऽमा कला--इति कलाद्वयस्य विशेषो
ज्ञेयः । *

पूर्वोपवर्णितो बिन्दुरेव आदिबिन्दुरिति परबिन्दु-
रिति चारुण्यते । स्वस्वरूपजिज्ञासया वा कस्मादप्य-

न्यस्मात् कालादिनिमित्तभेदाद् वा बिन्दुरयं बिन्दुनाद-
वाजात्मना भिद्यते । बिन्दुभेदात् प्राक् या ब्रह्मप्रकृतेः
क्रिया साऽव्यक्ता, तदनन्तरभाविनी या सा तु व्यक्ता ।

सहस्रदलकमलस्य कर्णिकायां यद् ब्रह्मरन्ध्राख्यं
महाशून्यं विद्यते जरायुमध्ये देहनिर्माणकाले तदेव
प्रथममुत्पद्यते इति केषाञ्चिन्मतम् । तस्मिन् रन्ध्रे मनसः
सम्यगुल्लेखे सञ्जाते असंप्रज्ञातसमावेहरुमन्यवस्थाया
बोदयो भवति । तदानीं मनसो या निश्चला दशा सैव
चित्तवृत्तेनां निरोधात्मको योगः, तदेव परप्रमातुः स्वरू-
पस्थितिरूपं निर्गुणं शिवपदम् । तत्र महाप्रलयावसाने
भगवतः सिसृक्षारूपाया इच्छाशक्तेरविर्भावो भवति,
तत्रैव चादिनादस्य साक्षात्कारो भवति । आदिनादोऽयं
कचित् व्यापिकाशक्तिरूपेण कचिन्नामाख्यषोडशीकला-
संज्ञया वर्णितो दृश्यते । अव्याकृतेच्छाशक्तिः खलु
सप्तदशी कला यत्र मनः सुसूक्ष्मतया गुप्तमपि योगिभि-
र्लक्ष्यते । शून्याख्यं शिवपदं तु शक्तेरुमन्यावस्था ।
येषां मते उन्मन्या इच्छाशक्तेरचाभेद इष्यते तत्रा-
न्तिमपदद्वयमभिन्नतया ग्राह्यम् । निर्गुणः शिवोऽकुलं
तदिच्छारूपा जगद्योनिस्वरूपा शक्तिः कुलम्—इति
कुलाकुलविवेकः । कुलमिदं विसर्गमण्डलमिति नाम्नाऽ-
प्यभिधीयते ।

आदिनाद आदिबिन्दुश्चाद्याशक्तेः स्वरूपं ब्रह्मण-

* अनुत्तरप्रकाशस्य विसिद्धत्वात्वा या परमा शक्तिः (अ) सैवामानां सप्तदशी कला. सेयं नित्योदितामृतस्वरूपा
निखिलकलानामाप्यायनकारिणी । कौलिकी शक्तिरियं परप्रमातरि सदाऽभेदेन विद्यमानापि कदाचिद् बहिरुन्मुखी भवति ।
एतद् बहिर्नैसुख्यं हि तस्याः क्षोभः । तेन क्षोभेन विसिद्धज्ञा विसर्गो भवति, तत आनन्दोदयः । विसर्गोऽयं परो विसर्गः सूक्ष्म-
रूप (आ) इति ध्येयम् । एतदेव अकारादाकारोदयरहस्यम् । अपरो विसर्गस्तावत् हकारात्मकः स्थूलः । अस्य विसर्गद्वयस्य
स्वस्वरूपस्थमात्मभूतं यद्विन्दुद्वयं वर्तते तस्य गत्या—अवभासनपूर्वकप्रसरणेन—विसर्पतीयं परमा कला । इत्थमेव तत्तद्रूपस्या-
वभासनं सम्भवति नान्यथा । सर्वेषामपि वस्तूनां प्रनातृ-प्रमाण-प्रमेयरूपाणाममाताऽनतिरिक्तत्वेऽशेयं तत्त्वमतिरिक्ततयेव
तत्तन्नित्यप्रकाशरूपेणैव प्रकाशयति । अमाशक्तिर्विसर्गहीना (बहिरुन्मुखाविरहान्) प्रसुप्तभुजाकारा परसंविद्रूपा शक्ति-कु-
ण्डलिनीति व्यपदिश्यते । अत एव विसर्गस्य कुण्डिले कुण्डलिनीद्वयमवभासते—बहिरुन्मुखाकोटौ प्राणकुण्डलिनी तदितर-
कोटावन्तर्मात्रोन्मुखात्प्राणां स्वात्मविश्रान्तपरसंविन्मात्रा परा कुण्डलिनी—इति त्रिशिरोभैरवमतम् ।

स्तुर्यं शरीरम् । इदमेव संसारवृत्तस्य मूलभूतं ब्रह्मरन्ध्र-
स्थोर्ध्वस्थे महाशून्ये स्थितम् । शिवस्य शक्तौ प्रतिफलनं
भवति शक्तेश्च शिवे इत्युभयोः परस्परप्रतिफलनोद्-
भूता या माया ततः सर्गादिभूतौ नादविन्दू आविर्भ-
वतः । अयमाविर्भावः आद्याशक्तौ प्रथम उन्मेषः विसर्गा-
ख्यो वेदितव्यः । अत्रैव नादविन्दुत्वात्मना स्पृष्टेरङ्कुरो
लक्ष्यते । विसर्गस्थानमिदं नित्यानन्दमयमिति शास्त्रेषु
प्रसिद्धिः । ‡

विन्दुभेदेन विन्दुबीजनादात्मना या त्रिकोण-
भूमिराविर्भूता सैव शब्दब्रह्मरूपा कुलकुण्डलिनी ब्रह्मणः
कारणशरीरम् तस्याः शक्तिरूपतया कुलत्वम्, तत्त्वत्रयस्य
कुण्डलाकारयन्त्ररूपतया च कुण्डलिनीत्वम् । जगदुपा-
दानभूतानि सूक्ष्मतत्त्वानि त्रिकोणादस्मान्निःसृत्य
रन्ध्रस्य निम्नप्रदेशेषु आलमध्यमारभ्य मेरुस्थ-
श्चक्रपर्यन्तं सर्वत्र स्थितानि । त्रिष्वेतेषु तत्त्वेषु विन्दुः
शिवात्मकः, बीजं शक्त्यात्मकं, नादश्च उभयोर्मिथः
समवाय इति वेदितव्यम् । विन्दुरयमपरः कार्यरूपः,
बीजञ्च 'अकथादि' रेखात्रयघटितनिखिलवर्णावली-
समन्वितत्रिकोणात्मकम् । विन्दुना क्षोभकेण बीजे जुग्वे
नादः संजायते । परविन्दोर्भिद्यमानाद् विन्दुबीजयो-
रुद्भवः । अपरविन्दुना जुग्वद् बीजान्नादस्योद्भवः—
इत्येकः कालः । परस्मिन् विन्दौ शिवशक्त्योरविभागो
वर्तते, अपरविन्दौ तावत् शिवांशस्य प्राधान्यम् ।
अविभक्ते परविन्दौ इच्छादीनां शक्तीनामभिव्यक्ति-
र्न भवति । विन्दुभेदेन योऽव्यक्तात्मा रवो जायते स

एव महानादः, विन्दुबीजयोः सङ्घट्टादुत्पद्यमानो ध्वनिस्तु
नाद इति महानादनादयोर्विवेकः । नादेऽस्मिन्नकारादि-
क्षकारान्नवर्णानामव्यक्तो ध्वनिर्लक्ष्यते । पूर्वोपवर्णितो
महानाद एव शब्दब्रह्मापरनामा कुण्डलिन्यात्मना परि-
णतः सन् प्राणिनां देहमध्ये राजमानो वर्णहरेणावि-
र्भवति ।

उपासकैः साधितो मन्त्रः सुसुम्णाध्वनि-सूक्ष्मत-
या ध्वनितो बीजजातनादपर्यन्तं प्रसरति तत्रैव लीयते
च । महानादपर्यन्तं तस्य गतिर्न सम्भवति वायोस्तत्र
प्रवेशासम्भवान् । महानादस्योर्ध्वशक्त्यात्मिका क्रोडि-
रेका ब्रह्मरन्ध्रस्य मध्यस्थे इच्छाकारणभूते अव्यक्तादि-
नादे लीना तिष्ठति । अपरा क्रोडिस्तावदधःशक्तिरूपेण
भ्रमध्यं भित्वा मेरौ प्रसरति । मेरोरधःप्रदेशे मूलाधार-
चक्रे सैव कुण्डल्यात्मना परिणता भवति । अकारादि-
वर्णमालासमन्वितं पूर्वोक्तं बीजमस्यामवः शक्तौ वि-
द्यमानतया भावनीयम् । ऊर्ध्वाधः शक्तिद्वयस्य सन्धि-
स्थले परो विन्दुर्भावनीयः । स एव महाकालः, यत्र स्व-
शक्त्या लिङ्गितं श्रीगुरुवपुः योगिभिश्चिन्त्यते । महानाद-
रूपादादिप्रणवादेव हंसारख्यौ प्रकृतिपुरुषौ निःसरतः ।

एतावत्पर्यालोचनया सिद्धयति यदद्वैतनये विन्दु-
नादकलादीनामन्ततश्चिच्छिद्यतेरेव विलासरूपत्वाद् वै-
न्दवशरीरमपि चिन्मयमेव ग्राह्यमिति । विन्दोः परापर-
भेदेन तच्छरीरस्य परत्वापरत्वविभागोऽपि चिन्मयत्वस्य
सर्वत्र समानत्वम् । वैसर्गिकीकृतारहस्यं विन्दुरहस्यं च
तुल्यमेव ।

‡ तथा च कंकालमालिनीवचनम्—“तस्मिन् रन्ध्रे विसर्गं च नित्यानन्दं निरञ्जनम्” इति ।

लौकायतिकमतरहस्यम्

[लेखकाः श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य-दार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्कालन्कारतदामोदरगोस्वामिनः (वाराणसी)]

अन्यान्यदर्शनानां विषयाः सन्त्यौपकारिकाः प्रायः
लौकायतिकरहस्यं श्रोतृश्रवणातिथीयतामघ,

अयि “संस्कृतरत्नाकर” वाचकवृन्द !

अचिराय प्रकाशनीये संस्कृतरत्नाकरविशेषाङ्के समा-
विवेशयिषितव्येषु विषयेषु लौकायतिकमतप्रमाणतत्त्व
दिग्दर्शनं विपश्चित्तुतूहलायाहं निरदीधरम् ।

सर्वपथीनशेषुपीकाणां भवादृशमेतत्तु नानवगत-
चरं संभाव्यते ; यदद्यत्वे प्रचञ्चूर्यमाणेषु दर्शनविवा-
देषु चार्वाकापराख्यलौकायतिकविचारोऽपि किला-
न्यतमत्वेन जागरूकोऽस्ति,

परन्त्वितो भिन्नैरखिलैरपि दर्शनैरेतद्दर्शनं नित-
न्तमनास्थेयतां बहुतिथादनेहसो नीयमानमस्तीत्यप्यति-
रोहितमेव,

ईदृश्यनास्थायां निदानं तु निपुणतरमन्विष्यमा-
णमपि केवलमाहोपसृष्टकामपहाय नापरं विवेक-
पदवीमध्यास्ते ,

यद्यप्यदसीयप्रस्थानसरणिरैहलौकिकेतरवस्तुविचा-
रधोरणी कूलङ्कषेव, सुदृढप्रमाणकदम्बप्राकारक्रोडस्थवै-
दिकसिद्धान्तदुर्गाभ्रलिहवैजयन्तीमवनिनमयिषुरिव, प्र-
त्यक्षेतरप्रमाणतत्त्वापनोदनाशब्दानीनान्तरीयकागमवि-
गोनाकुलस्वान्तरासितकनिकुरम्बारुन्तुदवाग्विस्तराऽपि, त-
थाऽपि समन्वयघण्टापथाध्वनीनराद्धान्तरीत्यवलम्बि-
वर्जनीनतात्पर्यपरिपन्थित्वमुष्टिन्धम-‘स्थूणानिखनन’ -
न्यायसङ्ग्रीचीननिश्चिकीषाशालिनां तैथिकानामनवद्यै-
दमित्यभ्यपर्यालोचनचणचतुरिमगृह्यतैनयाऽपि यथा

माविरौत्सीतथैव वस्तुयाथातथ्येन भवितव्यमिति वि-
मत्सराणां विदुषां परामर्शोऽखिलोद्वेगप्रशमनं शरणं
बेभ्रेजीत्येव,

तदीयाभ्युपगमदत्तहस्तावलम्बं तावत्प्रत्यक्षादित-
रेषां परैः प्रमाणत्वेनाभ्युपगतानामनुमानोपमानशब्दा-
र्थपक्ष्यनुपलब्धिसंभवैतिह्यचेष्टानां प्रमाणभावव्युदसन-
मरोच्यमानाः प्रत्यवस्थाय कलहायितुमुपक्रान्तविक्रमा
भूयांसो दार्शनिकाश्चासति सारस्वतसाम्राज्ये ।

ये हि सर्वदैवाहोरात्रमनुमानादिभिर्व्यवहरमाणानां
लौकिकानामप्यात्मनीनप्रवृत्त्यौपयिकाशयं गृह्यालुनाम-
भिप्रायोहाप्रयोजकमेतेषां प्रमाणत्वं प्रत्यक्षमानैकग्रहि-
लेन चार्वाकेण कथंकारमपह्नवनीयमिति भ्रणन्तो विव-
दन्तेऽधिवादाहवम् ।

अत्रेत्यं विचार्यते—प्रत्यक्षादिचेष्टाऽन्तेषु नवस्वे-
वागमिकः प्रमाणत्वं; चरमां चेष्टां विहायाष्टसु पौरा-
णिकस्तद्; ऐतिह्यमुज्झित्वा सप्तसु ज्यौतिषिकस्तद्;
संभवमपहाय षट्सु वेदान्तिष्वद्वैतवादी तद्; अनुपल-
ब्धिप्रमसार्थं पञ्चसु भीमांसकस्तद्; अर्थापत्तिमुत्सृज्य
चतुर्षु नैयायिकस्तद्; उपमानं निराकृत्य त्रिषु कापिल-
पातञ्जलौ तत्; शब्दमपारय द्वयोस्तद् वैशेषिकाथागतौ;
लौकायतिकश्चानुमानमप्यनूरीकृत्य प्रत्यक्ष एवैनत्
प्रतिपद्यन्ते,

उक्तान्ये च दार्शनिकाः स्वसंमतसंख्याकप्रमाणो-
पगन्तुत्वेन सन्नह्यचारपरिपाट्यैव व्यवहारं निर्वहन्ति-
तरामिति न ते शृङ्गप्रादिकयोल्लिखिताः,

एवं प्रमाणसंख्यावैमत्येऽपि तत्तत्प्रमाणाभ्युपगन्ता-
रोऽनभिमतप्रमाणपरिच्छेद्यप्रमेयपरिच्छेदविधाने यत-
माना विप्रतिपन्नप्रमाणं संप्रतिपन्नप्रमाणेऽन्तर्भावं बुभू-
र्षमाणा जाग्रति,

अयमत्राभिसन्धिः—तत्तत्प्रमाणं विमन्ता विमन्त-
व्यप्रमाणां परिजिहीर्षुस्तत्प्रमाणत्वात्तन्व्यस्थापनप्रक्रिया-
गरिमाणमेव स्थगयितुमीहते; न तु तदीयां सत्तामेव
समूलघातं हन्तुमीप्सति तत्प्रमेयं वाऽऽनुभविक्मपल-
पितुमुद्युङ्क्ते, कथमन्यथा तत्तत्प्रमाणेन प्रमित्तितव्य-
मभीष्टप्रमाणेन प्रमिसीततमाम्।

सन्ति चेहोऽजिहानानि निदर्शनानि—

यथा किल कापलपातञ्जलादयः— उपमानमानमु-
च्छिच्छत्सवस्तदीयफलकरणव्यापारानशतो यथायथं
प्रत्यक्षानुमानशब्दैर्गतार्थयन्तोऽपरथोपमेयत्वेन पराभि-
मतं प्रमेयं प्राप्नीमपम्।

यथा च काणादसौगतौ शब्दे पार्थक्येन मानताम-
नीकृतौ शाब्दविषयत्वेन पराभिमतं प्रमेयमनुमिनुत
एव न त्वेनत् खपुष्पकल्प भ्रणतः, शब्दमानं निराकारि-
ष्णु अण्येतौ व्यवहरतां भृत्यादीनां मुखादशनाद्यर्थका-
ज्ञानपरवाक्यमाकर्ण्य, व्याप्तिज्ञानादिकारणघटितसाम-
प्रीप्थ्योज्यानुमानसाहायकेन नैव प्रवर्तमानौ दृश्येते
विश्वसति बाधके शब्दादव प्रवर्तते सर्वदेति प्रसिद्ध-
मेतद्।

तथैव चार्वाकोऽपि प्रत्यक्षेतरत्प्रमाणमनभिलषन्नपि
स्वतन्त्रामेव मानतामनुमाने न सहते, प्रत्यक्षाहोऽपि
प्रवर्तमानेनानुमानेन व्यवहरमाणो न निगृह्येत नापि
प्रत्यवेयात् काणादादिवत्।

इयांतु विशेषः—सर्वथाऽपीदमीयनये प्रत्यक्षायोग्यस्य
वस्तुनः सत्त्वं नोपगम्यते यत्प्रत्ययार्थमनुमानं शरणीक-

रणीयं स्यात्, यच्च प्रत्यक्षयोग्यं कदाचिद् कस्यच-
नाप्रत्यक्षं तत्रानुमानं प्रवर्तते चेत् प्रवर्ततेनां नाम
नैतावताऽस्मत्कृतिः, तत्रत्यानुमानस्यानधिगतगमकत्वा-
भावेनाप्रमाणत्वात् सिद्धसाधनतायामनुवादकल्पतायां
वा पर्यवसानात् तत्तथानाभिपिकसंभावनारूपत्वाद्वा।

एवञ्चाद्यं निष्कृष्टार्थः— सर्वथाऽपि प्रत्यक्षायोग्यस्य
धर्माधर्मादेरैहिकप्रत्यक्षानर्हपरलोकादेरनुपगमेन प्रत्य-
क्षयोग्यवस्तुमात्रेण संसारयात्रां परिचालयनश्चार्वाकस्य
प्रतिक्षणविरसं भङ्गुरसत्त्वं विवेकिहेयं विषयजातमा-
त्मनीनसर्वस्य मन्यमानान् सदुपदेशाकर्णनभीरुन्
भोगवासनाऽनुस्यूतचेतसो नितान्तं शास्त्रविमुखान्
स्थविष्टदशिनो बहिर्मुखानधिकारिणो 'गुडजिह्विका'-
नयेन दर्शनरसं पिपाययिषोर्लौकायतिकस्य गम्भीरता-
त्पर्यानाकलननिबन्धना एवान्येषां दोषारोपाः।

ईश्वरानङ्गीकर्तृजैमिनीयकापिलानां यदि नास्त्यपा-
ङ्क्येयता तर्हि तं तज्जातीयसपरं चानुररीकुर्वतश्चार्वाक-
स्यापि कौतुकी विग्रेयता।

यत्तु—सांख्यतत्त्वकौमुद्याः पञ्चमकारिकाव्याख्यायां
'नानुमानं प्रमाणम्' इत्याद्यवतरणप्रघट्टकात्मकदर्शन-
काननपञ्चाननवाचस्पतिमिश्रोक्तिः, न्यायकुसुमाञ्जले-
राद्यस्तवके प्रथमविप्रतिपत्तिनिराकरणे 'सापेक्षत्वाद्'
इत्यादि-न्यायाचार्योदयनोक्त्या च प्रतिज्ञाहान्यादिना
प्रत्यक्षैकप्रमाणिनं केचन निजिघृच्छन्तीति; तत्तु निरनु-
योज्यानुयोगतः स्वयं श्वश्रे पतयालुतामाश्लिष्यन्ति नैव
किमु?

उक्तमभियुक्तमोक्ति युगलं त्वनुमानप्राप्त्यमाश्रि-
त्यैव यथाश्रुतप्रवादावलम्बनम्,

वस्तुतस्तु—नित्यानुमेयसत्तामनियच्छन्तं प्रत्यक्ष-
सिद्धाराधकं प्रतीदृगास्कन्दनमकाण्डाक्रमणकल्पं
प्रतिभाति,

प्रत्यक्षसिद्धमात्रोपगन्ता हि नित्यपरोक्षविषय-
कानुपपत्तिनिरासेऽपरिव्रटिमानमुपैत्येतदन्यद्, तादृक्षम-
न्यमानं प्रत्यनुद्भाव्यं च ।

एतेन “यावज्जीवेदि”त्यादि “चार्वाक” गद्गपरारणि
वचनानीतराणि चैतज्जातीयानि तदीयतात्पर्यानवगति-
जुषां वैधेयानामेवेति निर्मत्सरारणां विवेकिधौरेयाणाम-
नुपादेयान्येवेति सर्वं चतुरस्रम् ।

चार्वाको दर्शनपज्ञः स्वल्पज्ञाक्षेपभाजनम् ।
न योग्यो भवितुं तस्मात्तन्मते दिक् प्रदर्शिता ॥

भूयांसो विषया दिदर्शयिषिता आसन् मतेऽस्मिन् मम
प्रायोऽन्यान् प्रविहाय लेखबहुताशङ्कोस्थिताया भियः ।
मानैक्योपगमेन नैव नयगां सर्वां व्यवस्थां यथा
चार्वाकः कुरुते तथाऽत्र गदिता सांशेन संक्षेपतः ॥

बौद्धसिद्धान्तोपयोगविचारः

(ले० ईश्वरचन्द्रशर्मा, अध्यापकः, दयानन्दोपदेशकविद्यालयः, गुरुदत्तभवनम्, लवपुरम् ।)

सौगतानां त्रयः सिद्धान्ता विद्यन्ते यैस्ते वैदिकेभ्यो
भिद्यन्ते । तेषु प्रथमः नास्ति कश्चिन्नित्य आत्मा यः
कर्मणामिह विहितानां परत्र फलं भुङ्क्ते इति ।

द्वितीयः—नास्य जगतः कश्चिद्रचयिता परमेश्वरो
वर्तते इति ।

तृतीयः—नास्ति कस्यापि पुस्तकस्य स्वतःप्रामाण्य-
मिति ।

अमीषां मतानां युक्त्यनुग्रहनिग्रहो साम्प्रतं न वि-
श्रूयेते । सौगतैर्वैदिकैश्च सुधीभिस्तत्र तत्र निबन्धेषु
भूमा पराक्रान्तमस्मिन्विषये ।

सौगतमतेऽस्ति विशेषो येन मानवोऽनायासेन प्रति-
बन्धकानपाकस्याभ्युदयं निश्रेयसं चावाप्तुं समर्थो भवति ।
वैदिकाभिमतता प्रक्रिया तु मनुष्यस्य श्रेयः प्रतिबन्नातेति
केषां चनाभिप्रायः, स इदानीं विविच्यते ।

प्रथम आलोच्यताम्—इह कृतानां कर्मणां परत्र

फलं भुज्यत इति सौगतवैदिकयोः समानं मतम् । प्रति-
क्षणं परिणमन्ती चित्तसंततिः पूर्वपूर्वज्ञानैराहितसंस्कारा
प्राचरशरीरस्य परित्यागानन्तरमपरशरीरमुपादाय फल-
मनुभवतीति सौगतपक्षः । नित्य आत्मा जन्मान्तरे पूर्व-
कृतकर्मणां फलभोकेति वैदिकपक्षः । न च वैदिकपक्षे
किञ्चिदनुपपन्नम् । यदि आत्मा नित्यस्तर्हि कथं संस्कारा
उदयन्ते व्ययन्ते च तत्र । नित्यस्यापरेण सह स्पर्शोऽपि न
संभवति । अनादिनिधन एकरसोऽवतिष्ठते । रागद्वेषा-
दिभिः सम्बन्धे तस्य रागादीनामुत्पत्तेः प्राक्तन्यवस्था
नूनं च्यवते । आत्मा न जडो यस्य बाह्यावयवेषु क्रियमाणा-
भिधातो नान्तर्विकारं जनयेत् । स चेतनः । इन्द्रियज-
नितं ज्ञानं तस्मिन्नामूलादाशिखं प्रसरेत् । इत्थं पूर्वाव-
स्थातो नियतं विच्युतिः । अभ्युपेतोऽपि संस्काराणां
संबन्ध आत्मनि न भूतश्चित इति न कदाचन क्षीयेत ।
तथा चात्मनः शुद्धेर्मुक्तेश्चापि न संभवितो । सोऽय-
माक्षेपोऽतितरां प्राचीनः सांप्रतिकैर्नववेषं परिधापोप-
स्थाप्यते । तथा च बौद्धानां प्राचीना कारिका ।

वर्षातिपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्तितयोः फलम् ।

चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः स्वतुल्यश्चेदसत्फलः ॥

अत्रोच्यते—

धर्मो धर्मिणो भिद्यते । न धर्मो धर्मिरूपः ।
ज्ञानमुखादयस्तत्संस्काराश्चात्मधर्माः । न च व्यतिरिक्त-
धर्माः धर्मिणो नित्यस्य विकार संपादयितुं प्रभवन्ति ।
न च धर्माणामुपजनापगमाभ्यां धर्मिणो विकाराभावे
धर्मसंबन्धस्य नियमोऽनुपपन्नः । सर्वथा भिन्नाः
रूपरसादयोऽपि ज्ञानमुखादिवदात्मधर्माः स्युरिति
चेत् न, वस्तुस्वभावो न नियोगार्हः । भेदाविशेषेऽपि
आत्ममुखादीनामेव धर्मधर्मिभावो नात्मरूपादीनाम् ।

धर्माणामुत्पत्तिविनाशौ नावश्यमनित्येषु धर्मिषु
नियमेन भवतः । पार्थिवेषु परमाणुषु रूपादीनां व्योम्नि
च शब्दस्योपजनापायौ भवतः । न चैतावता धर्मो न
नित्यः । संस्कारश्चाभौतिको विनाशिस्वभाव इति न
नित्यसंबन्धमात्रेण स्वभावं जहाति । दुग्धादयोऽवयवि-
नोऽनित्याः । तेऽन्तसंसर्गेण सर्वात्मना विक्रियन्ते ।
निरवयवस्य नभसो वर्षातिपाभ्यां न विकारलेखोऽपि ।
शब्दो नभस्युत्पद्यते विनश्यति चेतीयत् फलं न नित्य-
त्वेन विरुध्यते । तथा च रागाद्वेषादीनां तत्संस्काराणां
च निवृत्तावपवर्गो नित्यपक्षे समुपपन्नः । नित्य आत्मा
स्वभावतो मलिनश्चेत्कथं मोक्षो न हि स्वभावोऽपैति ।
स्वभावतः शुद्धः सन् न रागादिभिर्दूषयितुं शक्यः । दोष-
रहितश्च न जन्ममरणचक्रे पतति इत्यन्यदाक्षिप्यते ।
अयमाक्षेपः क्षणिकज्ञानसंततिपक्षेऽपि समानः । क्षणि-
कानि वस्तूनि न स्वभावं परित्यजन्ति । नोलं क्षणिकं
न च क्षणान्तरे नीलात्मनां जहाति । क्षणिकापि ज्ञान-
सन्तानपरम्परा चेत् परिशुद्धस्वभावा न क्षणान्तरे रागा-
दिभिर्मलिना सम्पद्यते । स्वभावतः क्षिप्रं सती न निर-

स्तदोषां परिशुद्धां ज्ञानपरम्परां जनयेत् । स्वभावतो
मलिन्याभावेऽपि यथा क्षणिका ज्ञानसंततिः कारणवशेन
क्षिप्रा विशुद्धा च जायते तथा नित्य आत्मा स्वभावतो
निर्मलोऽपि कारणोपनिपाते दूषितो निर्दोषश्च सम्पद्यते
अयमेव चात्मनः क्षिप्रभावो यो रागादीनां धर्माणामा-
विर्भावः । धर्माणामाविर्भावतिरोभावौ न धर्मिणः स्वरूप-
प्रच्यवं संपादयितुं प्रभवत इति निरूपितम् ।

(२)

द्वितीयः सिद्धान्त ईश्वरो नास्तीति । यरीश्वरो
जगत्कर्ता प्राणिकृतकर्मणां फलदाता चाङ्गीक्रियते
तर्हि मनुष्यस्तत्परतन्त्र इति स्वीकर्तुं विवशता स्यात् ।
तदाखे मनुष्यः स्वयमात्मनः स्वामी । यथेच्छमात्मान-
मुत्कृष्टं निकृष्टं न विधातुं समर्थ इति न संभवति ।
सति चैवं शुद्धयेऽपवर्गाय वा प्रयत्नानामवकाशो नास्ति ।
तथा च धर्मो निष्फलस्तदनुसारिणो मार्गाश्च व्यर्थाः ।
यदीश्वरो न स्वीक्रियते तर्हि वर्तमाने मनुष्यो यादृशः
स स्वकृतेन । अनागते च यादृशो भविष्यति सोऽपि
स्वकर्मणैव । ईश्वरकारिणः सहस्राब्दीभ्यो धर्माथं
रुधिरधाराः प्रसारयन्ति कस्मादीश्वरो निण्यं न विधत्ते ।

अत्रोच्यते—ईश्वरवादिनो न मनुष्यं कर्मणामनुष्ठाने
परतन्त्रं स्वीकुर्वते । मनुष्यः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं वा
प्रभवति । फलं भोक्तुं परतन्त्रः । ईश्वरेच्छया जनो यथा-
कर्म नानाविधानि जन्मानि सुखदुःखे चावाप्नोति ।
स देशो राज्ञवान् यत्र जनाः स्वेच्छया कर्माण्यनुति-
ष्ठन्ति फलानि चानुरूपाणि लभन्ते । ज्ञानचिक्छर्षा-
प्रयत्ना जीवस्य स्वाभाविका गुणाः । न केवलं जीवानां
जडानामपि स्वाभाविकगुणा नात्मलाभायेश्वरमपेक्षन्ते ।
इदमेव च परमेश्वरस्यैश्वर्यं यदयं जीवैः कर्तुमशक्यानि
विश्वसर्जनादीनि कर्माणि विधत्ते भवान्तरे च तेभ्यः
फलं प्रयच्छति । कमणि स्वातन्त्र्यमभिप्रेत्योक्तम्—

आत्मानं नावसादयेत् इति । फले परायत्ततेति
प्रतिपादितम्—

अज्ञो जन्तुरनःशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रतिशो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वश्रमेव वा ॥ इति

ईश्वरवादिनो धर्मार्थं रुधिरकर्दमं कुर्वन्तीति नेश्व-
रस्य दोषः । ईश्वरस्याशयमनवबुध्य येऽन्याय्यं प्राणि-
बधं विदधते ते स्वेच्छया कर्तार इति गृहणीयाः ।
ये कर्मकरणेऽपि मनुष्यं परमेश्वरायत्तमाहुतेषां पञ्चेऽप-
रिमिता दोषाः । ईश्वराभ्युपगमे ज्ञाभाश्च भूयांसः ।
नानाविधाः मानवाः । केचन निसर्गतश्शुभानुष्ठाने तत्प-
राः । तेन परेषामनष्टमाचरन्ति । ईदृशाश्चात्पीयांसः ।
प्रायेण मनुष्याः परानिष्टेनापि स्वार्थं संपादयितुं यतन्ते ।
तेषां वारणाय भयमपेक्ष्यते । राजभयं च सर्वदा रूषं
रूषेभ्यो नोपतिष्ठते । ईश्वरवादिनो भयं व्यापकम् । यत्र
पशवः पक्षिणश्च न पश्यन्त्युस्तत्रापि व्यापकं दृष्टारं
जानानो विरमत्यधर्मात् । यश्चेद् परहितान्यनुतिष्ठन्
मिथ्याज्ञानमोहितमतिमिर्जनैरतितरां पीक्यते स
यातनां अनुभवत्रापि परमेश्वरे श्रद्धाधानः । संतोषमास्थाय
धर्म्यं पाथ प्रवर्तमान एवावतिष्ठते । ईश्वराविश्वासिनस्तु
मिथ्याकलङ्कितस्यात्मसंतोषाय द्रढीयानुपायो नास्ति ।
परार्थं विपदः सहमाना ईश्वरविश्वासिन उदाहरणेषु
संख्यातिगाः प्रथन्ते ।

(३)

तृतीयः सिद्धान्तः—नास्ति कस्यापि पुस्तकस्य स्वतः
प्रामाण्यमिति । विभिन्नधर्मानुयायिनः स्वमान्यग्रन्थानां
प्रामाण्यं स्वतोऽङ्गीकुर्वन्ति । ब्राह्मणा वेदस्य प्रामाण्यं
स्वत इत्यभिदधते । वेदप्रतिपादितार्थं केचन विषया
इतरैः स्वतः प्रमाणतयाभिमतानां पुस्तकानां सांप्रतिक-
प्रकृतिविवक्षानेन । सिद्धानां मतानाञ्च विरोधेन

वर्तन्ते । ईदृशग्रन्थः कथं स्वतः प्रमाणम् । वेदस्य प्राकृतिक-
विज्ञानेन सहाविरोधश्चेत्प्रतिपाद्यते स तर्कमपेक्षते ।
एतेन वेदप्रामाण्यं तर्काश्रितं सिद्धयति । वेदापेक्षयापि
तर्कस्य स्वतः प्रामाण्यं सिद्धम् । वेदवत् स्वतः प्रमाणतया
येष्टानामिङ्गीलकुरानादीनां विषयेऽप्येषैव कथा ।

पुस्तकानां स्वतः प्रामाण्यस्याङ्गीकारेण संसारे भय-
ङ्करा अत्याचाराः जाताः । गैलिलियोप्रभृतिविदुषां
प्राणनाशो नाभविष्यत् यदि बाइबलप्रामाण्यं स्वतो
नाङ्गीकृतमभविष्यत् । यदि कुरानस्य स्वतः प्रामाण्यं
मुसलमाना विजेतारो न श्रद्धास्थान् तर्हि सिकन्दरि-
येति प्रसिद्धनगरे यवनतत्त्वाविद्विः सहस्राब्दीनां परि-
श्रमेण रचितः ग्रन्थराशिर्न भस्मसादमविष्यत् । कस्यापि
ग्रन्थस्य स्वतः प्रामाण्यमसहिष्णुताया उत्पादकं भवति ।
एतेन न केवलं वर्षसहस्रैर्मनुष्यजातिधर्मान्धता मिथ्या-
विश्वासमानसिकदासतानामवटे पातिता ज्ञानप्रसारे
प्रतिबन्धोऽपि विहितः । रुधिरं पृथिव्याः रञ्जने च
साहाय्यमनुष्ठितम् । अत्रेदं विचार्यताम् । परस्परं विरुद्धा-
नां ग्रन्थानां प्रामाण्यं स्वत इष्यते जनैरित्यत एव किं
कस्यापि स्वतः प्रामाण्यं न संभवति ? परस्परविरोधिनो-
राततां भूयांसो जना आचक्षते । तत्किं द्वयोरेकः प्रमा-
णपरिशुद्धार्थमभिधानोऽपि जनैरुपेक्षणीयः । ये वेदस्य
स्वतः प्रामाण्यं वदन्ति ते न तर्कं प्रतिक्षिपन्ति । यथाह
मनुः—यस्तर्केणानुसन्धते स धर्मं वेद नेतरः ।

यथा च गेलिलियोप्रभृतीनां वध इङ्गीलविश्वासिभिः
कृतो यथा वा कुराणप्रमाणकैः सखितग्रन्थराशिर्दाहित-
स्तथा वेदैकशरणैर्वेदविरोधिनो न हत्या विहिता न
ग्रन्था दाहिताः । सोऽयमभिना दाहे जलेन त्रासः ।
ईश्वरप्रणीततया स्वतः प्रामाण्यमाधित्यापि येस्तर्को
वष्टभ्येत ? न परीक्षणाद् बिभ्यति न च विरोधमात्रेण
परस्त्रिधासन्ति । वेदप्रामाण्यवादिनः परस्परं विवदन्ते ।

केषांचन द्वैतमितरेषामद्वैतं परेषां विशिष्टाद्वैतं चाभिमतम् । सर्वेऽपि च स्वमतस्य सत्यतां तर्केण प्रतिष्ठापयन्तस्तदनुसारेण वेदस्यानुकूल्यमुपपादयन्ति । इदं वेदप्रामाण्यस्य तर्कसंख्ये बलवत्तरं प्रमाणम् । स्वतः प्रामाण्यं तर्कानुकूलामत्यादरे ग्रन्थोक्तविषयेऽन्यश्रद्धया न जिज्ञासा प्रतिहन्यते । बाइबिलोक्तमतिक्रम्य गैलिलियो इति विदुषा भुवोवर्तुलाकारता ज्ञाता । केप्लरेण बाइबिलस्य सूर्यभ्रमणमसङ्गतं निर्णीतं भूभ्रमणस्य च त्रयो नियमा आविष्कृताः । वेदे प्रामाण्यमाश्रित्यैके सूर्यस्यार्थभटादयश्च भुवो भ्रमणं प्रत्यपीपदन् । भूभ्रमणार्थमार्थभटादयो वेदप्रामाण्यस्य परिहार्यतां नापैच्छन्त ।

किं च शब्दस्य स्वतः प्रामाण्यं सौगतैरपि न सर्वथा निराकृतम् । यथा भगवतश्शाक्यमुनिरादेशः—

तापात् छेदाच्च निकषात्सुवर्णमिव पण्डितैः ।
परीक्ष्य भिक्षुवो ग्राह्यं मद्युचो न तु गौरवात् ॥
इति

तथायमपि—सन्ति भिक्षुवोऽन्ये धर्मा गभीरा दुरनुबोधा शान्ता प्रणीता अतर्कवचरा निपुणा पण्डितवेदनीया इति (दीध निकाय ब्रह्मजालसुत्त)

कचिच्चर्कस्याशक्तिमभिप्रेत्य वैदिकैरभिहितम्—तर्काप्रतिष्ठानात् इति—इतरथा मनुना कथं धर्मज्ञानाय तर्कोऽपेक्षणीय इति निरूपितम् । ग्रन्थस्य स्वतः प्रामाण्याय कर्तुः सर्वज्ञता न परिहर्तुं शक्यते । सर्वज्ञश्च न केवलं

वतमाने परं भूते भविष्यति चाशेषवस्तुषु स्वीकरणीयः स्यात् । यदि कश्चित् सर्वज्ञोऽस्माकं जन्मनो वर्षसहस्रात्प्रागेवाभ्याभिः करिष्यमाणानां कर्मणां वेदिताभूतार्हिं साम्प्रतमपि तथाचरितुं विवशाः स्मः । इतरथा तस्य सर्वज्ञता मिथ्या भविष्यति । तथा च मनुष्यः सर्वज्ञहस्ते जडयन्त्रतुल्यः । न च जडयन्त्रस्य शुभाशुभं विवेकुमाचरितुं वाधिकारः । तदीदृशस्य धर्मस्य तदग्रन्थस्य तत्प्रतिपाद्यापदेशानां च किं प्रयोजनम् ?

सोऽयमाक्षेपो वैदिकानामिव सौगतानामपि तुल्यः । सुधिद्या शान्तरचितेन तत्त्वसंप्रदे दितस्य भगवान् बुद्धः सर्वज्ञ इति प्रत्यर्पादि । यस्तत्र परिहारः सोऽत्रापि ।

परिशुद्धये मोक्षाय च मनुष्यस्य कर्मणि स्वातन्त्र्यमावश्यकम् । कर्मणि स्वातन्त्र्यं च बुद्धेः स्वातन्त्र्यमपेक्षते । बुद्धेः स्वातन्त्र्यं च तदा संभवति यदा सा ग्रन्थस्याधीनतां नाश्रयते । अयमपि दोषो वेदस्य स्वतः प्रामाण्ये तर्कप्रसरं न कुण्ठितं करोति । तर्कविरोधे सति वैदिका न वेदस्य स्वतः प्रामाण्यं प्रतिपादयन्ति । कामं स्वतः प्रामाण्ये श्रद्धा यत्र कुत्रचिद्भवन्ती तत्त्वजिज्ञासायां प्रतिबन्धिका भवतु न सौगता आत्मनस्तर्कमात्रावलम्बितां प्रतिपादयितुं शक्नुवन्ति । साक्षाद् भगवान् बुद्धः केषाञ्चन धर्माणां तत्त्वां स्वसाक्षात्कारगम्यं प्राह । तच्च बुद्धवचनमनाशङ्कनीयमित्येवापरे स्वीकर्तुं शक्नुवन्ति नापरथा ।

दिगम्बरजैनदर्शनसिद्धान्तः स्याद्वादः

(लेखकः—विद्यावारिधिर्वादीभकेशरी न्यायालङ्कारः पं० श्रीमाखनलालजीशास्त्री,

प्रिंसिपल—गो०दिगम्बर-जैनसिद्धान्तविद्यालयः मोरेना, ग्वालियर स्टेट)

आरम्भिकप्रवचनम्

न्यायव्याकरणसाहित्यादिशास्त्रेषु नैपुण्यपुरस्तरं स्वीयान्तेवासिसन्दोहसुष्ठुमारचय्य प्रधानाधिष्ठातृ- (प्रिंसिपल) पदे चिरं गौरवपुरस्तरं कार्यं समुच्चितं च कृत्वा निवृत्तविद्वज्जनाभिगीयमानगुणगरिमसु वर्णाश्रमधर्मविलोपकानां गर्वखर्वणं कृत्वा निःश्रेय-सकारणीभूतसदाचारसाधकशरीरशुद्धिविधायकवर्णाश्रमादिव्यवस्थातत्परेषु मशमहोपाध्यायसम्मानितपदविभूषितेषु विद्वच्छ्रेयश्रीभूतेषु श्रद्धेयसम्माननीयपरिणितगिरिधरशर्मशास्त्रिषु सफलविश्रामं जिघृक्षुषु तदुपायनोभूते जयपुरस्थप्रसिद्धसंस्कृतरीतिप्रवक्तृश्रीभूतेषु दर्शनाङ्के प्रकाशयितुं श्रीमन्माननीयपरिणितप्रवर-वृद्धिचन्द्रमहोदयैर्व्याकरणाचार्यैः प्रेरितेन मयास्मिन्महति स्मर्णावसरे विलिख्य समर्प्यतेऽयं निबन्ध इति ।

श्रीमत्परमगम्भीरस्याद्वादाऽमोघलाञ्छनम् ।

जीयात्त्रैलोक्यनाथस्य शासनं जिनशासनम् ॥

स्याद्वादमन्तरा वस्तुनः स्वरूपत्रोपलभ्यते, स्वपरोपा-दानापोहनव्यवस्थाप्यं हि वस्तुनो वस्तुत्वम्, तत्तु स्याद्वा-देनाऽनेकान्तापरनाम्नैव सिद्धिमध्यास्ते । स च स्याद्वा-दो युक्त्याऽऽगमेन तु प्रतीयत एव परं स्वानुभवग-म्यश्च । तत्कथमिति चेद्वस्तुस्वरूपनिर्दर्शकलक्षणपूर्वकं कतिपरैरुदाहरणैः प्रसाध्यते स स्याद्वादोऽस्माभिरत्र-‘सद्द्रव्यलक्षणम्’ ‘उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्’ इति द्रव्यलक्षणं निगदितमाचार्यैः । गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति च तल्लक्षणम् । एतद्द्रव्यलक्षणद्वयस्यास्य व्याप्तिसम-न्वयकरणेन स्याद्वादात्मकमेव वस्तुस्वरूपं सिध्यति, व्याप्तिप्रकारश्चेदृशः—गुणानां ध्रौव्येन पर्यायाणाञ्चो-त्पादव्ययाभ्यां व्याप्तिः । अर्थाद्गुणा ध्रुवरूपेणैव वस्तुनि विद्यन्ते, पर्यायाश्च तत्रोत्पादव्ययरूपेण । अन्वयिनो गुणा व्यतिरेकिणः पर्याया भवन्ति, गुणपर्य-यसमुदाय एव द्रव्यात्मलाभः गुणपर्ययमन्तरा द्रव्यस्य न किञ्चित्स्वरूपमस्ति । द्रव्येणानुगच्छन्तीत्यन्वयिनो गुणाः, “द्रव्यश्रया निर्गुणा गुणाः” इति सूत्रानुसारतो-

ऽपि गुणानां द्रव्याश्रयत्वं तदन्वयित्वञ्च सिद्ध्यति । द्रव्यञ्च कथञ्चिदनाद्यनिधनम्, तत्तादात्म्यरूपा गुणा अपि तद्रूपा इति गुणाः कथञ्चिन्नित्या भवन्ति । पर्याय-स्तु प्रतिक्षणं विनश्यन्त्युत्पद्यन्ते चेति कृत्वा व्यतिरेकि-णः कथञ्चिदन्तित्या भवन्तीत्यभिप्रायः । द्रव्यस्वरूपनि-रूपकगुणपर्याययोर्गुणानां नित्यत्वात् पर्यायाणां चानि-त्यत्वात् गुणपर्यायात्मकं द्रव्यं चापि कथञ्चिन्नित्यं ध्रौव्यात्मकं कथञ्चिदन्तित्यमुत्पादव्ययात्मकं च भवति । अत्रैव द्रव्यार्थिकदृष्टिर्द्रव्यविवक्षा, पर्यायार्थिकदृष्टिः पर्यायविवक्षा च जायते । द्रव्यमर्थः प्रयोजनमस्येति द्रव्यार्थिकः, पर्यायाऽर्थः प्रयोजनमस्येति पर्यायार्थिकः, उभयोर्विवक्षया वस्तुसिद्धिर्भवति । कथनमेतद्दृष्टान्तद्वा-रेण स्फुटीक्रियते ।

आत्मद्रव्यमनादिनिधनमत एव तन्नित्यम् । न हि जीवस्याकस्मिन्नरूपेणोत्पत्तिर्भवति, स तु परलोकात्पूर्व-भवाद्वा समायात इति सर्वं परलोकवादिनः स्वीकुर्वन्ति । चार्वाकस्य शून्यवादिवज्जास्तिकमतानुसारिणोऽत्र मोमां-सा न क्रियतेऽस्माभिरकिञ्चित्करत्वात् । स्तन्यपानेनैव पूर्वजातिस्मरणं च बालस्य कस्यापि स्वीयज्ञोमशम-विशिष्टस्यावलोक्यते, जगत्याबालगोपालप्रसिद्धं चेदं

वृत्तमिति पूर्वसंस्कारमन्तरा नैतदुभयं भवितुमर्हतीति जीवस्य चैतन्योपादानोपादेयरूपस्यानादिपरम्परातः सिद्धिर्भवत्येव ।

स्वीयमनुष्यपर्यायात्पूर्वमपि स कस्मिन्नपि पर्याय आसीदेव । ततोऽपि पूर्व ततोऽपि पूर्वमिति कृत्वा न तद्भावानां विरामः । उत्तरभवानामपि मोक्षप्राप्तेः प्राक् नान्तः । मुक्तिप्राप्तावपि जीवः सर्वज्ञो वीतरागोऽशरीरी सच्चिदानन्दस्वरूपः स्वात्मानन्तर्गणविकाश-मयश्च प्रतिभातीत्यनादिनिधनो जीवः सिद्धयति ।

अत एव द्रव्यदृष्ट्या जीवो नित्य एवेति कथने कोऽपि दोषो नास्ति, यतो जीवद्रव्यस्य कदापि विनाशो न भवति, तथा जीवद्रव्यस्य सर्वदा नित्यत्वेऽपि यदि पर्यायदृष्टिर्गृह्यते चेत्तदा जीवोऽनित्य एव प्रति-भाति । कथमिति चेत् ? कथ्यते—एको जीवो मनुष्यो भूत्वा मृत्वा च देवो जातः देवश्च मृत्वा पशुरभूत्, पशुश्च नारकी, नारकी पुनरपि मनुष्यः, मनुष्यो हस्ती हस्ती घोटकः, घोटकस्तु काकः, काकस्तु पिपीलिका भवति, किन्तु जीवस्यैकत्वेऽपि नानाभवेऽपि येऽनेके पर्यायास्ते तु पृथक् पृथगेव, यो मनुष्यः स न देवो यो देवः स न पशुर्यः पशुः स न नारकी, इति पर्यायदृष्ट्या जीवस्यावस्थाभेदापेक्षया न जीवो नित्यः किन्तु नश्वर एव । एवं रीत्या जीवद्रव्यं कथञ्चिन्नित्यं कथञ्चिदनित्य-मपि सिध्यति ।

यथा जीवद्रव्यं तथैव पुद्गलादिसर्वद्रव्यमपि कथञ्चिन्नित्यानित्यरूपेणैव स्वस्वरूपं प्रकटयति । एवमेवास्तित्वनास्तित्वादिधर्मा अविरोधरूपेणैकस्मिन्नेव वस्तुनि प्रतीयन्ते । यथा घटः स्वस्वरूपेणैवास्ति, न तु पररूपेण । घटस्य पररूपं पटादि । यदि घटः—पररूपेण-पि अस्ति चेत् घटः पटः स्यात् । अतः प्रत्येकं वस्तु स्वस्वरूपेणैवास्ति पररूपेण तु नास्ति, इत्येकस्मिन्नेव

वस्तुनि अस्तित्वं नास्तित्वञ्चेति धर्मद्वयं स्वानुभवेन युक्त्याऽऽगमेन च प्रतीत्या सिद्धमेव ।

संशयरूपः स्याद्वाद इति न समीचीनम् । यत्रोभय-कोटिपरामर्शो ज्ञानं जायते तत्रैव संशयो भवति । यथैकस्मिन् पादपादौ स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानं भवति । नस्वेतादृग् ज्ञानं स्याद्वादे भवति । तत्र तु द्रव्यार्थिकन-यापेक्षया नित्यमेव वस्तु पर्यायार्थिकन्यापेक्षया त्वनित्य-मेव वस्तु इति दृष्टिभेदेन निर्णीतमेव वस्तुस्वरूपम्, संशये तु निर्णीतिर्नास्तीति न संशयरूपः स्याद्वादः किन्तु स्वानुभवगम्यो युक्त्या च निर्विवादरूपेण वस्तुनि दरीदृश्यते विद्वद्भिर्विचारचतुरचेतोभिरिति दिग्म्बर-जैनदर्शनसिद्धान्तः ।

सिद्धान्तोऽयं नैयायिकसांख्यमीमांसकादिदर्शनै-रपि प्रकारान्तरेण स्वीक्रियत एव, तथा च—परमाणु-रूपा पृथिवी नित्या स्कन्धरूपा चानित्येति पृथिवी कथञ्चि-न्नित्यानित्या वेति नैयायिका मन्यन्त एव । तथैव प्रधा-नमेकं नित्यं तद्विकारान् महद्दहङ्कारादींश्चानेकाननित्यान् मनुते सांख्यः, तथैव मेचकं पञ्चवर्णात्मकमेकं तत्रैव पीतशुक्लाद्याकारमनेकञ्च मीमांसकोऽपि स्वीक-रोति स्याद्वादमिति । लोके स्याद्वादमन्तरा वस्तु व्यव-स्थैव न घटते, अन्यथा दधि खादयेति प्रेरितो जनः घृतं कथन्न भुङ्क्ते ? दध्नि घृताभावो वर्ततेऽत एव तत्र दध्नि दधिस्वरूपेण स्वेनास्तित्वं पररूपघृतस्वरूपेण तत्रैव नास्तित्वमपि विद्यते एवान्यथा सर्वसङ्करः स्यादेव । एकमेव वस्तु यत्त्वस्मै रोचत इष्ट्वा तदेव पर-स्मै न रोचतेऽनिष्ट्वा भवतीति । एकैवैव वाक्येन स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणञ्च भवति तथैकस्य जयोऽ-परस्य पराजय इति सर्वत्रैव वस्तुसन्देहे स्याद्वादसि-द्धान्तो बरीवर्त्येवेति विस्तारभयात् स्याद्वादान्तर्गतमप्र-भङ्गादिभेदप्रभेदानकथयित्वाऽतिजाघवेनैव प्रकटितो-ऽयं स्याद्वादसिद्धान्तोऽस्माभिरिति ।

चार्वाकाणां नास्तिकत्व-परिहारः



(ले० विद्याभास्करः श्रीमद्भागवतसन्तराम उपाध्यायः बकौदा, स्नातकः श्री-शृङ्गिकुलविश्वविद्यापीठस्य हरद्वारस्थस्य)

निःश्रेयसप्रदपरमेश्वरास्तित्वप्रतिवादः, कामार्थव्यति-
रिक्तयोर्धर्मोक्तयोः पुरुषार्थत्वानङ्गीकारः, पृथिव्यादीनां
चतुर्णामुत्त्वानां नित्यसत्त्वानङ्गीकारः, चैतन्यविशिष्टदेह-
व्यतिरिक्तस्य जीवात्मनोऽनङ्गीकारः, परलोकादिप्रती-
भादः, प्रमाणत्वेन स्वीकृतानां प्रत्यक्षातिरिक्तानुमाना-
दीनां प्रामाण्यमनङ्गीकृत्य व्यासादिविविक्त वेदत्रय्याः
कर्त्रमरणहेतुकनित्यत्वानङ्गीकार इत्येवं सन्ति भूयांसः
प्रकाराः प्रायशो जागरूकाः, यैः खलु श्रीमत्सायणमाध-
वादिवदनारविन्दनिर्गलद्वचनान्मन्दमाकन्दपानमत्तचि-
त्ता एते वयं (निर्विवेक) श्रद्धाग्रन्थिवद्धा बृहस्पतिमता
नुसारिणां चार्वाकाणां नास्तिकत्वमङ्गीकुर्महे ।

अत्र हि यदि “अस्ति नास्ति दिष्टं मतिरिति”
भगवत्पाणिनिप्रणीतसूत्रमात्रमनुसृत्य ‘अस्तीति मति-
र्येषां त आस्तिकाः’ ‘नास्तीति मतिर्येषां ते नास्तिकाः’
इत्येवास्तिकनास्तिकानां परिभाषे स्वीकुर्याम तर्हि ‘पृथि-
व्यादितत्त्वचतुष्टयमस्तीति’ मतेः सम्मानाच्चार्वा-
कैष्वप्यास्तिकनास्तिकानां प्रतिव्याप्नुयादतो हि अस्ति निःश्रेयसप्रदः
परमेश्वरः इति मतिर्येषां तानद्य वयमास्तिकान्
मन्महे । एतादृशीमास्तिकपरिभाषामात्मसात्कृत्य
वन्दनीयकपिल—कणाद—गोतम—जैमिनि—व्यास
पतञ्जलिप्रभृतिभगवच्चरणदशितदर्शनानुसारिणः कति-
पयानेव महानुभावानास्तिकान् ब्रूमहे—न पुनश्चा-
र्वाकान् । ते हि यतो निःश्रेयसप्रदे परमेश्वरे प्रत्यवति-
ष्ठन्ते ।

यद्यपि “लोकसिद्धो भवेद्राजा परेशो नाऽपरः
स्मृतः” इति सङ्ग्रहवचनेन चार्वाकाणां मतेऽपि
वर्तते परमेश्वरस्तथापि पृथिव्यादितत्त्वचतुष्टयव्यति-

रिक्तो वा प्रजासम्मानितराजव्यक्तिव्यतिरिक्तो वा
परमेश्वरस्तन्मते नास्तीत्यत एव हि ते नास्तिका निगद्यन्ते ।
एतेन पृथिव्यादितत्त्वचतुष्टयव्यतिरिक्तपरमेश्वरा-
स्तित्ववादिनो ह्यास्तिकास्तदितरे च नास्तिका इत्येव
समासतः प्राप्तमास्तिकनास्तिकानां लक्षणम् ।

अत्रैतच्चिन्तनीयं केन खलु ते, ये प्रथमं तादृशपर-
मेश्वरास्तित्वं प्रतिपादयन्ति ? इति । भगवत्कणाद-
गोतमचरणाङ्कितसरणीमनुगच्छन्तो नैयायिका इति
चेत्तदभिमतः परमेश्वरः किमीहः ? किंकायः ? किमु-
पायः ? किमुपादानः, किमाधारश्च स प्रमुखिभुवनं
सृजत्यवतीति सर्वमपि चिन्तनीयम् । अधुना तु समया-
भावः, प्रकाशनस्थलाभावो लेखनगौरवमितीत्येति
संक्षेपेण किञ्चिदेव तदीयं चिन्तयित्वा विरस्यामः ।

वैशेषिकदर्शनस्य द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निक-
स्थाभ्यां “संज्ञाकर्मत्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम्”,
“प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः” इत्येताभ्यामेव हि
सूत्राभ्यां महर्षिः कणभक्तः परमेश्वरास्तित्वं प्रतिशुश्राव ।
तत्र प्रथमे “संज्ञाकर्मत्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम्” मिति-
सूत्रे “अस्मद्विशिष्टानाम्” इत्येतत्प्रयोगकाले
‘ईश्वरस्ये’तिपदप्रयोगेण “संज्ञाकर्म त्वेश्वरस्य लिङ्गम्”
इत्येव महर्षिणाऽवच्यत चेत्तस्य महर्षेरेताभ्यां सूत्राभ्यां
परमेश्वरास्तित्वप्रतिपादनेच्छैवाऽऽसीदिति स्फुटमवग-
न्तुमशक्यत । परं तत्र सूत्रे ‘ईश्वरस्ये’ति पदमप्रयुज्य
बुद्धिपूर्वकमस्मद्विशिष्टानामितिपदं महर्षिः प्रययुज
इत्येतावता महर्षेरेताभ्यां सूत्राभ्यां परमेश्वरास्तित्व-
प्रतिपादनेच्छाऽऽसीन्न वेति संशीतिः सचेतसां चेतसि
जागृयादेव नैसर्गिकी ।

वयन्त्वस्मद्विशिष्टानामितिपदस्य “ईश्वर-मह-
र्षीणाम्” इत्येतेन वन्दनीयशङ्करमिश्रकृतेन केवलमु-
पकारेणैव महर्षेः परमेश्वरास्तित्वप्रतिपिपादयिष्यायां
श्रद्धामावहामः। ते हि महानुभावाः “वेदाद्युदिताः
स्वर्गापूर्वादिस्नानाः, यत्किञ्चित्प्रेक्षावत्प्रकल्पिताः, प्रत्य-
क्षदृष्टवस्तुनि ज्ञानेच्छाकृतिमता प्रेक्षावतैव तादृशसंज्ञा-
प्रवर्तनात्, पितृप्रकल्पितचैत्रमंत्रादिस्नानावत्” इत्येत-
दर्थकेनानुमानेन, “क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्
घटवद्” इत्यनुमानेन च परमेश्वरास्तित्वं प्रतिपादया-
च्छक्रुः। “तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय”
इति मङ्गलमाचर्य “यथा घटादिकं कर्तृजन्यं तथा
क्षित्यङ्कुरादिकमपि, न च तत्कर्तृत्वमस्मदादीनां सम्भ-
वतीत्यतस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः” इति तदीयं विवरणं
च विन्यस्य महामहोपाध्यायश्रीमद्विश्वनाथपञ्चाननाः,

“सत्त्वविशिष्टं कार्यं, विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नकृति-
निष्ठजनकतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यता-
शालि, सत्त्वविशिष्टप्रागभावप्रतियोगित्वाद्, इत्यनुमा-
नेन च श्रीमन्तो दिनकरभट्टमहोदयास्तमर्थमनुमोदया-
च्छक्रुः। एतादृशमप्रत्यक्षमनुमानसिद्धमीश्वरं चार्वाका
न मन्यन्त इत्येतावता हि ते भवन्ति नास्तिकाः।

अत्रैतदुच्यते—“यस्य स्वर्गापूर्वादयः पदार्थाः प्रत्यक्षाः
स एव तत्र स्वर्गाऽपूर्वादिस्नानाः कर्तुं मीष्टे” इति यदुक्तं
तत्तत्तथ्यमस्ति तथापि प्रेक्षावान् कदाचिदप्रत्यक्षस्य (अ-
दृष्टस्य) असतोऽपि संज्ञां प्रकल्पयित्वा के बहुधा दृष्टोऽस्ति।
तथा हि द्रव्यादिषट्कवत् सप्तमोऽभावोऽन सत्तां विभर्ति
तथापि तदीयाः ‘पदार्थ’ इति, ‘प्रमेय’ इति प्रागभावः,
प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावोऽन्याभावश्चेति संज्ञाः
प्रकल्प्यन्ते। [यद्यपि “येनेन्द्रियेण या व्यक्तिर्गृह्यते तद्ग-
ता जातिरतद्भावश्च तेनैवेन्द्रियेण गृह्यते” इति नैयायिक-
व्यवहारेण सुप्रसिद्धेनाभावाय नाप्रत्यक्षत्वं सिद्धयति

अभावस्यापीन्द्रियग्राह्यत्वेन प्रत्यक्षत्वात्, तथापीन्द्रिय-
गृहीता गुणा यथा हि सुखं वा दुःखं वा जनयितुं पार-
यन्ति। तथेन्द्रियगृहीतरतद्भावो न तज्जनयितुं प्रभव-
तीत्यतस्तदीयः सत्त्वेन परिग्रहः केवलं दुराग्रहविजृम्भि-
त एवावभासते।] यद् वस्तु भूते न दृष्टं वर्तमाने न दृश्यते,
भविष्यत्यपि न दृश्यते तथाविधस्य केवलं कल्पनामधि-
ष्ठितस्य बौद्धस्यापि वस्तुनोऽदृष्टमित्यपूर्वमिति च संज्ञाः
प्रवर्त्यन्ते प्रेक्षावद्भिः। वन्ध्यापुत्रस्य, शशशृङ्गयोगग-
नकुसुमस्रजश्चासत्तां विदन्तोऽपि विपश्चितः,
“एष वन्ध्यामुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः” इत्यादीन्
प्रयोगान् प्रकुर्वते। येन प्रेक्षावतां संज्ञाप्रकल्पनं केवलं
प्रत्यक्षदृष्टे वस्तुन्येव प्रवर्तत इति प्रतिज्ञातुमशक्यं
भवात्। किं च—वेदेषु यः स्वर्गशब्दः श्रूयते स हि
भाष्यकृद्विर्विधैः प्रकारैः परिभाषितः श्रूयते। कश्चिद्—

“यत्र दुःखेन सम्भिन्नं न च प्रस्तमनन्तरम्।

अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्”॥

इत्यभिधायैतज्जन्ममात्रैकवेद्यं सुखमेव स्वर्गमाह।
कश्चिद्भूवः स्वरति महाव्याहृतिषु श्रूयमाणेन स्वः-
पदेनान्तरिक्षलोकात् परतः प्रवहादिनोद्भवमानानि
स्वतः परतो वा प्रकाशमानानि ध्रुवादित्यादिमण्डला-
न्येव स्वर्गान् प्राह। कश्चित् स्वर्गस्थाने सुवर्गशब्दं प्रयुज्य
शोभनो जनवर्गो वसति यत्र तादृशं देशविशेषमेव
स्वर्गं गदति। आधुनिकास्तु कियन्तस्त्रिविष्टपसंज्ञा-
सादृश्यात्तिष्ठतप्रदेशमेव स्वर्गं वदन्ति। इत्थं च वेदेषु
श्रूयमाणस्य स्वर्गशब्दस्य यावन्तोऽपि वाच्यार्थास्ते सर्वे
मन्त्रार्थद्रष्टृभिर्महर्षिर्भेदितयामन्त्रद्रष्टृमहर्षिप्रकल्प-
तसंज्ञाका एवेति तत्संज्ञाप्रकल्पनाद्धेतोर्धर्दीश्वरार्थानु-
मानम्, न तद् द्रुततरं विदुषां मनः प्रवेष्टुमीष्टे।

ननु मन्त्रद्रष्टृभिः प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थो वेदेषूपवर्णित
इति वेदप्रवर्तकाः सन्तु महर्षय एव, माऽस्तु तदतिरिक्तः

परमेश्वरो वेदानां प्रवर्तयिता, तथापि जन्यस्य जातस्य चैव वस्तुनः प्रत्यक्षदर्शनसम्भवान्मन्त्रद्रष्टृभिर्दृष्टोऽर्थो जन्य एवेति मन्तव्यम् । स च जन्योऽर्थो जनयितार-मन्तरेण न स्वतः समुत्पत्तुमर्हतीति वेदोदितदृष्टजन्यार्थ-जनयिता वर्तते कोऽपि परमेश्वर इत्यनुमाने कास्ति वो विप्रतिपत्तिरिति चेच्छ्रुताम्-प्रत्यक्षदृष्टानां वेदोदितानामर्थानां जन्यत्वं स्वीकृत्य यथा तज्जनयितुरीश्वरस्यानुमानं तथा तस्य (ईश्वरस्य) तज्जनयितुः (ईश्वर-पितुः) तत्पितामहस्य, तत्प्रपितामहस्यापि च जन्यत्वं परिकल्प्य समुद्भाविता जनयितृशङ्कापरम्परा कदाचिद-प्यवस्थानं न लभेत, अनवस्थादोषप्रसङ्गाच्च प्रसजेत् । तदनवस्थादोषपरिहारार्थमपि वेदोदितानां महर्षिदृष्टा-नामर्थानामेव (भवद्भिमत्तस्यादृष्टस्य परमेश्वरस्येव) स्वतःसम्भवस्य कर्त्रन्तराजन्यत्वस्य च कल्पना लाघ-वाद्भीकार्या । ततश्च वेदोदितमहर्षिदृष्टार्थजनको न कोऽप्यस्तीति सिद्धान्तमेव वचं वरीयांसं प्रवक्ष्यामः । येन वेदोदितार्थजनयित्रनुमानं समुन्मूलितं भवति ।

एतेन “क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वाद् घटवद्” इतीश्वरस्तुमापकमनुमानमपि प्रत्युक्तं भवति । क्षित्य-प्तेजोवायवः कर्तृजन्या हि भवितुमर्हन्ति यदि ते कार्यरूपा भवेयुः । कार्यन्तु प्रमाभावप्रतियोगि भवन्ति । क्षित्यप्तेजोवायूनां तु प्रागभावो न केनाऽपि दृष्टो श्रुतो वा । अतस्तेषु प्रागभावप्रतियोगित्वकल्पनं वस्तुतो गगनकुसुमायते ।

“भूरसि भूमिरस्यदितिरसि०” इत्यादिरसौ नः प्रमाणभूतो वेदपुरुषः क्षितेरदितित्वं (अखण्डतत्त्वम्) प्रतिजानीते । “अण्वन्तरमृतमणु भेषजम्” इति वदन् वेदपुरुषोऽपाममृताधारभूततां प्रवक्ति । “अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ।” इत्यसौ मन्त्रोऽग्नेः प्राच्यप्रतीच्यऋषिभिरीड्यमानत-

याऽनादितां लक्षयति । इन्द्राग्नीसोमसूर्यप्रभृतयो देवाः तेजःपुञ्जस्वरूपा नित्या अविनाशिनश्च वेदेषु पदे पदे अनुश्रूयन्ते । “आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथाऽ-वशं चरति देव एषः । घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेमः ॥” (१० मं० १६८ सू०) इत्यस्यामृचि वायोः सर्वदेवात्मरूपतामवशत्वेन स्वा-तन्त्र्यं चाभिधाय तन्नित्यत्वं घोषयत्येव भगवान् वेद-पुरुषः । इत्थं क्षित्यादितत्त्वचतुष्टयवर्तिनित्यत्वस्य प्रत्य-क्षतो दर्शानामननमच्छ्रवणाच्च प्रागभावाऽप्रतियोगित्वे-नाऽकार्यत्वे स्वतःसिद्धेऽपि यत्तस्य प्रमाभावप्रतियोगित्वं, कार्यत्वं, जन्यत्वं, तदितरस्य च कस्यचिद् दृष्टस्य तज्ज-कत्वं परिकल्प्यते न तच्चरतरं प्रतिभाति ।

“द्यावाभूमी जनयन् देव एकः” इत्येतेनैकदेशिना मन्त्रखण्डेनाद्य तु वयमकार्यस्यापि क्षित्यादितत्त्वचतुष्टय-स्येश्वरजन्यत्वं प्रतिश्रूयमः । तथापि तमेकदेशिसिद्धान्तं परिहसन् स्वयं भयशानेव यजुर्वेदस्य सप्तदशोऽध्याये “किंस्विद् वचं१ क उ स वृक्ष आस १ यतो द्यावापृथि-वी निष्ठतनुः । मनोपिणो मनसा पृच्छतेदुतद्, यदप्य-तिष्ठद् भुवनानि धारयन्” इति जागतेन च्छन्दसा वन-वृक्षादिसाधनाऽधि करणाशङ्कां समुद्भाव्य तत्त्वचतुष्टय-स्यैवाजन्यत्वेन परमेशतामभिव्यञ्जयाच्चकार । अत एव हि स प्रभुः “स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे देदि” इत्यत्र तत्त्वचतुष्टयान्तर्वर्तिविशेषस्वरूपाय भगवते सूर्याय “स्वयंभू” पद प्रायुक्तं । यः स्वयम्भूतं स कर्त्रन्तरजन्यो भवतीति त्वत्यर्थं विश्रुतमस्ति । तस्मात्प्रा-स्तिकशिरोमणिचार्याकसम्मतस्य क्षित्यादितत्त्वचतुष्टयस्य कार्यत्वेन यत्कर्तृजन्यत्वमनुमीयते तद् यथा न्यायनय-विरुद्धं तथा वेदविरुद्धमपीति वक्तव्यम् । एतेन यदि क्षि-त्यादितत्त्वचतुष्टयव्यतिरिक्तपरमेश्वरास्तित्ववादिनो ह्या-स्तिकान्दितरे च नास्ति का इत्येवास्तिकानास्तिकानां

परिभाषे स्वीक्रियेयाताम् तर्हि यथा भवन्ति चार्वाका नास्तिकास्तथा वेदा अपि ।

किं च—यावत् तर्काविशुद्धस्य परमेश्वरस्य तर्कशुद्ध-
मस्ति त्वं नैयायिकैर्न प्रतिपाद्यते तावत्तेऽपि सम्भवेयु-
स्तथैव नास्तिका यथा हि बृहस्पतिमतानुसारिणाश्चा-
र्वाकाः किन्तु नैतत्तथास्ति । नैयायिकवान्धवास्तु नित्य-
ज्ञानेच्छाकृतिमन्तमेवेश्वरं सम्मानयन्ति । तां च नित्यज्ञा-
नेच्छाकृतमित्तां चार्वाकाः क्षित्यादितत्त्वचतुष्टयवर्तिनीं
चक्षुषा हि पर्यन्ति । अतस्तन्मते क्षित्यादितत्त्वचतुष्टयमेवे-
श्वरपदमधिरोहति । अस्तिकानामप्येतदेवाभिमतमस्ति
यत्तस्ते नित्यानित्यत्वप्रभेदेन क्षित्यादितत्त्वचतुष्टयस्य
द्वैविध्यमङ्गीकुर्वते । 'नित्याऽनित्या च सा द्वेधा नित्या
स्थानदणुलक्षणा' इत्यदिभिर्वचनैश्चात्रमर्थः स्फुटो भवति ।
तत्र परमाणुरूपाः क्षित्यग्रे ज्ञेयायवो नित्याः, कार्यरूपा-
श्चानित्या इति सर्वत्र न्यायनये प्रथितमस्ति । यदि हि
क्षित्यादीनां तत्त्वानां कर्तृजन्यत्वमेव सर्वथा महर्षीणा-
मभिप्रेतमभविष्यत् तर्हि तेषां परमाणुरूपाणां नित्यत्व-
मपि कथंकारं प्रत्यज्ञास्यन् । न हि कर्तृजन्याः परमा-
णवो नित्या अपि वक्तुं सुशकाः किल । नित्याश्च ते पर-
माणुरूपाः क्षित्यादयः प्रोक्तास्तेन मन्तव्यं यन्न ते क-
स्यापि कर्तुं जाता इति ।

परमाणूनां नित्यत्वेऽपि तेभ्यो भिन्नः कश्चन
परमेश्वरो वर्तेत यः कार्यरूपस्य समस्तस्यापि जगतो
निमित्तकारणं भवेत् कुम्भकार इव घटस्येति वादस्तु
पूर्वपक्षक्षान्तेवाधिरोहति । यत्परमाणुगम्यं कार्यं, तत्पर-
माणुगम्यमेव तदीयं निमित्तकारणं भवतीति भूयो दर्शने-
नाप्रत्यक्षस्य परमेशितुः प्रत्यक्षगम्यजगदुत्पादने सर्वथैव
निमित्तकारणत्वायोगान् । न हि घटसमुत्पादकाले कपा-
लकुम्भकारादिदर्शनवदीश्वरदर्शनं कस्यापि भवति ।

किञ्च घटोत्पादनवेलायां घटोत्पादनज्ञानेच्छाकृतमान्
कुम्भकारो वा परमेश्वरो वेति सन्देहस्य सर्वदैव जाग-
रूकतया न कुम्भकारो नापि परमेश्वरो घटस्य निमित्त-
कारणं भवितुमर्हेत् । घटोत्पत्तिकाले कालाऽऽकाशदिशां
यथा भवत्यन्यथासिद्धत्वं तथा परमेश्वरस्यापि, नत्वे
सिद्धे तु कथंचिदपि परमेशितुर्जगन्निमित्तकारणता
साधयितुं न सुशका । तस्माज्जगदुत्पादने यत्त्रितयं ज्ञानं
या च नित्या चिकीर्षा, या च नित्या कृतिस्तदेतत्सर्वं
नित्येषु परमाणुष्वेव नित्यसिद्धमस्तीति मन्तव्यम् ।
नित्यज्ञानेच्छाकृतिमन्तस्ते स्वयं नित्याः परमाणव एव
भवन्ति । त एव समुदिता व्यवहारदशायां परमेश्वरजग-
दीश्वरेत्यादिभिः पदैरभिव्याह्रियन्ते । ते च सकलस्य
जगतो भवन्त्युत्पादानकारणरूपाः ।

“तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः । तदेव शुक्रं
तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः” “पुरुष एवेदं सर्वं यद्
भूतं यच्च भाव्यम्” “स एव जातः स जनिष्यमाणः”
इत्यादयः श्रुत्यस्तानेव समस्तजगदुत्पादानकारणभूतान्
परमेश्वरादभिन्नान् (नित्यानविनाशिनः) परमाणून्
स्तुवन्ति । तेषामेव बृहस्पतिमतानुयायिनस्तत्र भवन्तश्चा-
र्वाका नित्यसत्तामङ्गीकुर्वते । उदयनाचार्यचरणसम्मत-
मर्थमुपन्यस्यन्तस्तत्र भवन्तो दिनकरमग्नौ दयास्तु स्फुटमेव
परमेश्वरस्य परमाणुरूपत्वमङ्गीकुर्वन्ति । “स प्रभुः
किंविग्रहः संसारं सृजति” इति प्रश्नं समाधातुका-
मात्ने हि तत्र भवन्तः स्पष्टमुल्लिखन्ति स्म, यन् ‘अस्तु
चेष्टात्वेन तत्र हेतुत्वम्, अस्तु च तदनुरोधेनेश्वरस्य नित्यं
शरीरं तथापि नेश्वरस्यातिरिक्तशरीरसिद्धिः परमाणूना-
मेव तच्छरीरत्वापमान् । एवं चेश्वरकृतिजन्यचेष्टावद्भिः
परमाणुरूपशरीरैरेव तत्तत्कार्याणामुत्पत्तिः । परमाणु-
क्रियायां चेष्टात्वरूपवैजात्याङ्गकाराच्छरीरतत्त्वेऽन्या-
वयवित्वासास्त्रिवेशाच्च न परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिः,

इति । एवं च परमेश्वरविग्रहस्वरूपैः परमाणुपुञ्जैरेवास्य
समस्तस्य जगतः सम्भवात् 'तस्मै कृष्णाय नमः संसार-
महीरुहस्य बीजाय' इति यदुक्तमस्ति तत्रभवता विश्व-
नाथपञ्चाननेन तदतीव युक्तमभिहितं प्रतीभाति, अवि-
नश्वर-परमेश्वर-परमविग्रहस्वरूपाणां क्षित्यादितत्त्वच-
तुष्टयपरमाणूनां जगदुपादानकारणरूपत्वात् । एतेन
बीजायेत्यस्य पदस्य निमित्तकारणत्वेति विवरणं विधाय
तेनैव भगवता परमेश्वरस्य यज्जगन्निमित्तकारणरूप-
त्वमभिहितं 'बीजत्वं समवायिकारणत्वं तच्चेतसरे बाधि-
तम्' इति विवरणभाष्यभाष्य भगवता दिनकरभट्टेन
च यत्तदर्थे द्रष्टव्यं वैमत्यं नादृशि तदेतत्सर्वं नातीव
सम्भावनीयम् ।

इत्थं च परमाणुरूपपरमेश्वरास्तित्वस्वीकारेण यथा
हि भवन्ति प्रेक्षावन्तो नैयायिका आस्तिकास्तथैव
क्षित्यादितत्त्वचतुष्टयस्य नित्यसत्तावादिनश्चावाकास्त-

दर्थं परमेश्वरादिपदप्रयोगमन्तरेणापि तदभिधेयार्थ-
नित्यत्वाङ्गीकारेण भवन्त्येव नः सम्मता आस्तिकाः ।
तथा च 'नास्ति परमेश्वर इति मतिर्येषां ते नास्तिकाः'
इत्येतन्नास्तिकलक्षणस्य क्षित्यादितत्त्वचतुष्टयक्षणिक-
त्ववादिष्वेव संघटमानतया त एव नास्तिकाः प्रवक्तुं
शक्या न पुनश्चावाकाः । इत्थं च तेषां बृहस्पतिमता-
नुसारिणां चावाकाणां नास्तिकत्वं सुखेन परिहर्तुं
प्रभूवते ।

यत्तु कामार्थव्यतिरिक्तयोर्धर्मोक्तयोः पुरुषार्थत्वा-
नङ्गीकारेण, चैतन्यविशिष्टदेहव्यतिरिक्तस्य जीवात्मनो
नित्यसत्त्वानङ्गीकारेण, परलोकादिप्रतीवादेन, कर्त्रस्म-
रणेन हेतुना वेदानां प्रामाण्यापरिग्रहेण च चावाकिषु वयं
नास्तिकत्वमाक्षिपामस्तदपि लब्धेऽवसरे शनैः परि-
हर्तुं सुखेन पारयिष्यते । सम्प्रति तु न साम्प्रतमनपेक्षि-
तमधिकं वक्तुं वा लिखितुं वेति कृतं पञ्चवनेनेति शम् ।

मुमुक्षूणामक्षराणि

(व्याकरणवाचस्पतिः पं० श्रीश्यामानन्द भा, दर्शनपोष्टाचार्यः V.A.N.S.K.T.S.A. प्रधानाध्यापक I.V.M. सं० कॉ० मुम्बई)

(क) तीरोपेक्षी वहांत जलधिः क्षेपणी नास्ति तोया-

न्यावर्त्तोऽयं विधमति मुहुर्नाविको दिग्विमूढः ।

हंहो नौके ! किमिह विधिना केवलं नीरपूरे

सीमादूरे मम तु सहसा पातने योजिताऽसि ॥ १ ॥

(क) 'जलधिः=संसारः', 'क्षेपणी=भक्तिवैराग्यं वा', 'तोयानि=शमदमादीनि', 'न्यावर्त्तः=विषयेन्द्रियसन्नि-
कर्षः', 'नाविकः=मनः', 'नौके=शरीरः'. 'नीरपूरे=तमोगुणविशिष्टे'. 'सीमादूरे=पापयोनी' ।



श्रीमोहमयीप्रान्तस्य प्रसिद्धो दार्शनिकपण्डितः कविचूडामणिः
श्रीश्यामानन्द झा महोदयो व्याख्यानवाचस्पतिः प्रधानाध्यापकः
J. V. M. सं, कॉलेज. मुम्बई.

- (ख) आयातः क चिरेण नाविक ! त्रीं संवाद्य नाद्याऽपि रे
तीरं दृक्पथमभ्युपैति न च दिग्भेदं मतिश्चस्वति !
पारे स्वप्नकथाऽपि नैव बलते मे किन्त्वित्वां पुन-
र्नेतुं न क्षमतासि चेत्किमु परप्राणैः ममुत्क्रीडसि ॥ २ ॥
- (ग) भाग्ये नैव तराकथा ननु तथाप्युन्निष्य यष्टि स्वयं
नीत्वा भारमिदं सखे श्रामिक ! रे तर्तुं वृथा वाञ्छसि ।
उत्तुङ्गो जलाधिस्तटं न निकटे हिष्ठाः सहस्रात्परे
वृद्धोऽभूर्णयसा न साहस्रगं कुर्या विपर्ययाकुलः ॥ ३ ॥
- (घ) रूपभिक्षतमैर्गुरौ रभिनोरन्यैश्च नामाक्षरै—
स्वामेते भ्रमयन्ति वञ्चनबुधाः पञ्चाऽपि ते बन्धवः ।
तन्नामीषु कदापि विश्वसिहि रे पञ्चत्वमप्यश्चता—
मेतेषां चरितानि चेतसि कथं रे मूढ ! नो चेतसि ॥ ४ ॥
- (ङ) वाग्वारमुपैषि किं मम कुटीद्वारं पुनर्वाग्ये
भिन्नो ? मन्सविधेऽस्ति किञ्चिदपि नो न क्षोभमापादय ।

(ख) 'क=मानवयोनी' 'चिरेण=अनेकजन्मसंयोगेभ्यः' 'नाविक=मनः' 'तीरम्=शरीरम्' 'संसारान्वितरणे शरीरमेव तरी भवति' 'तीरम्=संसारसीमाम्' 'दिग्भेदम्=कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकम्' 'पारे=मोक्षे' 'अवारम्=पुनर्मानवशरीरम् (पुण्येनैव मानवशरीरं लभ्यते) ।

(ग) 'तराकथा=जगति मिथ्यात्वग्रहं भावना' 'यष्टिम्=भगवद्भक्त' (मिथ्यात्वग्रहस्य साक्षान्मोक्षोपयिकतया तरीत्वारोपः, भक्तौ तु साक्षात्तदनुपधायकत्वेन तदपेक्ष्य क्षुद्रसाधनत्वेन यष्टित्वारोपः, यथा यष्टेः सौलभ्यं न तथा नौकाया इत्यपि प्रत्येतव्यम्) 'भारम्=अट्टम्' 'श्रमिक=आत्मन्' (जन्ममरणप्रयोज्यः श्रमवैशिष्ट्येन तत्त्वम्) 'जलाधि=संसारः' 'हिष्ठाः=कामक्रोधादयस्तामसगुणाः' 'वृद्धः=अनेकजन्म-पारग्रहस्तः' 'तटम्=संसारसीमा' 'साहस्रसमं=संसारविजर्हिपाम्' (मोक्षनगराद्याद्वयमपरोपयतया नैयतिसत्त्वे तदसम्भवेन, तरणे वृथात्वमुक्तं)

(घ) 'रूपैः=कीटप्रतङ्गपशुमानवादिभेदभिरे' 'स्वरूपैः=गुरौ=सत्त्विकवक्त्रसादृशरूपैः' 'नामाक्षरैः=चैत्रमैत्रादिभिः' 'भ्रमयन्ति=ममतामुपादयन्ति' 'पञ्चाऽपि=बन्धवाः=आकाशदिग्द्वयतत्त्वानि' 'पञ्चत्वम्=निर्यायकत्वं' 'पक्षे=सञ्जातीयत्वे विलयम्' 'चरितानि=आत्मदुःखेषु निपात्य स्वयं सञ्जातीयकत्वे मिलन्तीति' 'कुतश्चताह्वयम्' 'मूढ=अज्ञाननिवृत्तेरभावस्तत्त्वम्' ।

(ङ) 'कुटीद्वारम्=हृदयनिर्गमः' 'भिन्नो=व्यापकव्यय' 'संक्षोभः=संक्षोभः' 'क्षोभमापादय=संक्षोभमापादय' ।

एषा मे कुलकन्यका तव जरत्कङ्कालशेषं वपुः

शङ्काभिः समुदीच्य जीवितमपि व्याहन्तुमाकांक्षति ॥ ५ ॥

(च) शरारुरयमुत्कटं नहति नास्य दण्डक्षमः

क्षमासु नृपवल्लभः क्षणमपीक्षणे लक्ष्यते ।

अरे पुरुष ? किं मुधा प्रकृतिदास ? निर्लेपिता-

बलेन वनिताऽश्वले पुरुषताचले चञ्चलः ॥ ६ ॥

(छ) कोऽत्र क्रन्दति तं चिरेण परिषैः केऽयं मुहुर्हसते

कीदृक् कोपविडम्बनावहमिदं चित्रं समुन्मीलति ।

आस्वाद्येत परस्वमेव यदि वा न स्याद्विवेकोदयः

काले यत्र भजम्ब पौरुषमतिं रे मूढ ! किं रोदिषि ॥ ७ ॥

(ज) रंस्ये हन्त कया सुहृत्कुलमणे ! यात्वेकमात्रे धियं

दध्यद्विद्वयभावनां च रचयेत् सा दुर्लभा वोक्ष्यते ।

शुक्लाः कोटिशतैः पुनः कतिपयैः सङ्गम्य दूरोज्जिह्वा

भुज्यन्ते कतिभिः किमासु हृदय ! त्वं रन्तुमुत्क्रष्टसे ॥ ८ ॥

देवमुच्यते) 'किञ्चित्=सुखादि' 'कुलकन्यका=वैराग्यभावना' 'जरत्कङ्कालशेषं वपुः=भीषणं स्वरूपम्' (प्रत्यवायस्य स्वभावादेव महाभीषणत्वं सात्त्विकप्रधानं वस्तु ततो वेपते) ।

(च) अयम्=प्रकृतिपुरुषयोरभेदाभासः (पुरुषे असतोऽपि दुःखादेर्भासकत्वमेव शरारुत्वम्) 'नृपवल्लभः=अभेदबुद्धिनिवृत्तिप्रयोजकप्रतीकारः' 'प्रकृतिदास=अव्यकायास्तस्या वशीभूत' 'निर्लेपिता=सा च सांख्यपुरुषे प्रसिद्धा' 'वनिताऽश्वले=प्रकृतिसमीपे' 'पुरुषताचले=स्वस्वभावसङ्गत्वाद्यभावे ।

(छ) 'कः=अविद्याविमुखप्रायजीवः' 'क्रन्दति=अज्ञानसम्पर्कादुत्थीभूयति' 'परिषैः=कामक्रोधादिभिः' 'विषयसम्बन्धैर्वा' 'इवम्=माया' 'हसते=संसारमिमुलीकरोति' 'परस्वम्=आत्मत्वभावाभिर्गर्भा दुःखादि' 'पौरुषमतिम्=निष्पद्युदुदावित्स्वभाववृत्तिम् ।

(ज) 'कया=विवेकबुद्ध्या' 'एकमात्रे=परब्रह्मणि' 'ग्रहयभावनाम्=अद्वैतत्वम्' 'कोटिशतैः=अज्ञादिभिः' 'कतिपयैः=विवेकिभिः' 'सङ्गम्य=अज्ञानावस्थायां साम्यगुण्य' 'दूरोज्जिह्वा=विवेकोदये दूर-
दुरिष्ठा' 'भुज्यन्ते=अज्ञानावस्थायां' 'हृदय=मायामु' 'रन्तुमुत्क्रष्टसे=

(भ.) दूती नो चतुरा न वैभवलो नो याचितुं साहसं
नित्यानन्दरसे वधुकुलमणे ! त्वां केन मंसाधये ।
उत्सृज्येय वपुः पदे, विरचये त्वर्गेऽपि विद्वेप्यता-
मेतेनैव दयस्व देवि ! परमं दूरं कथं लीयसे ॥ ६ ॥

मीमांसका ईश्वरवादश्च

(लै० मशामहोपाध्याय-पं० श्रीचित्रस्वामिशस्त्रिणः, वेदविभागाध्यक्षाः, हिन्दू विश्वविद्यालयः काशी)

जन्मक्षेमाप्ययैर्लक्ष्यं जगतोऽनन्तशक्तिम् ।
सर्वज्ञं तमनीशानं परमेशानमीमहे ॥

शीर्षकोदीरितविषयोऽयमतिगभीरो नैतावता
कालेन केनाऽपि निर्णयपथमवतारितो नाऽपि सुशको-
ऽल्पेनाऽऽप्यसेन कस्मिंश्चिन्निर्णयेऽवस्थापयितुम्,
तथापि अतिसङ्कुचिते समये यथासमिति यथाप्रमाणोप-
लम्भं विषयमिमं विदुषां पुरतस्समुपस्थापयितुं प्रयत्यते ।

तत्र तावन्महर्षिणा जैमिनिना धर्मस्वरूपादिकं
सपरिकरं निरूपयितुं अतिविशालसूत्रजालसन्दर्भं
मीमांसाशास्त्रं रचयता न मनागपि मुखं विवृतमीश्वरवि-
षये । नवमाध्याये प्रथमचतुर्थाधिकरणे पुरुषानुष्ठित-
तत्तत्कर्मणां फलदातृत्वं तत्तत्कर्माभिधानाया देवतायाः
कर्मण एव वेति परं विचार्य, तत्तत्कर्मसु देवताया गुण-
भावमापाद्य कर्मण एव फलदातृत्वं सिद्धान्तितम् । एव-

वता किमायातमीश्वरविषय इति नाऽवधारयितुं पार्यते ।
भाष्यकारेण तु शबरस्वामिना देवताया १ विग्रहादि-
पञ्चकं निराकृत्य तदभावेन तद्रहिताया देवताया अनी-
शत्वमापाद्य कर्मण एव फलदातृत्वं तत्रैव सिद्धान्तितम् ।
तावताऽपि न कोऽपि निर्णय ईश्वरविषये पर्यवस्यति ।
तत्र परं परीक्षा एवं विवेचयन्ति । इन्द्रादीनां देवानां
विग्रहादिनिराकरणेन तत्तुल्यन्यायादीश्वरस्याऽपि तन्नि-
राकृतमेव भवति । अतो भाष्यकारो देवानामीश्वरस्य च
चैतन्यस्वरूपमेष नाऽङ्गीकरोति इत्येव पर्यवस्यति । पर-
मयमर्थस्तूत्रकारहृदयारूढो न वेत्ययमंशस्समुन्मिषति ।
तत्र मीमांसकेष्वेव बहवो बहुधा विवदन्ते । केचिदेव-
माशेरते—सूत्रकाराभिमतमेवाऽर्थं भाष्यकारो व्यवृ-
णोत् स्वग्रन्थ इत्येव कथनमुचितं न्याय्यं च । सूचित-
श्चाऽयमर्थो बहुत्र सूत्रकारेण । २ दशमे विधिगतशब्द-
सूत्रे देवताप्राचक्षत्य त्यागकाले अकारणं नियमयन् सूत्र-

(भ.) 'दूती=बुद्धिः' 'चतुरा=सात्त्विकी' 'वैभवलो=विवेकलो' 'साहसम्=ईश्वरप्राचनासामर्थ्य-
रूपशक्तिः' 'नित्यानन्दरसे=ब्रह्मतत्त्वभावे' 'उत्सृज्येय वपुः=मुमुक्षुः शरीरं जिहासति त्वर्गेऽपि
'विद्वेप्यतां लीयसे' मोक्षप्रेम्णा तयोरेकद्वयत्वात् 'देवि=देवता' 'परमं दूरं=मोक्षं' ।

१-विग्रहोऽस्ति नामोपलक्षणं च साधारणम् । अतः प्रमाणसिद्धेयः प्रमाणं विषयवैकल्यम् । ऐश्वर्यं फलदायकसाधनम् ।
२-पुं० लै० (३० । ४ । ३३) विधिगतशब्दोऽयमत्र साधारण्येन बोध्या । इति
सुत्रं प्राथमिकम् ।

कारः शब्दस्यैव प्राधान्यावगमनद्वाराऽर्थमुपेक्षत एवेति भाति । नवमेऽपि च देवताधिकरणे “अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात् तस्य प्रीतिप्रधानत्वात् ” इत्यनेनाऽपि सूत्रेण देवतायाः प्रीतिनास्तीति वदता तदुपलक्षितं विग्रहादिकं निरस्तमेव प्रतीयते । एवं द्वितीयाध्याये १ स्तुतशस्त्राधिकरणे विधिगतशब्देनैव देवतोपलक्षणं विदधत् सूत्रकारः शब्दरूपामेव देवतां अनुत इति वक्तव्यं भवति । एवं तत्र तत्राऽभिहितं सूत्रकारेण सूचितं चार्थं भाष्यकारो नवमे देवताधिकरणे विशदयामास । अतस्सूत्रकारस्याऽपि देवताविग्रहादिकमनभिमतमेव । तदेव च स्पष्टीकृतम्—‘न हि अविग्रहायै अनुष्ठानायै च दानं भोजनं वा सम्भवति’ इत्यादिना भाष्यकारेण । अत एवोत्तरतन्त्रे फलाधिकरणे ईश्वरस्यैव फलदातृत्वमभिप्रयता भगवता वादरायणेन ३ ‘धर्मं जैमिनिरत एव’ इति सूत्रेण कर्मण एव फलदातृत्वरूपं जैमिनिमतं पूर्वपक्षतयोपन्यस्तम् । सूत्रमेतद्विद्युवानैराचार्यशङ्करभगवत्पादप्रभृतिभिरुपसंहृतमन्ते—‘ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम्’ इति ।

एवं तत्रैव देवताधिकरणे ‘उतदुपर्यपि’ इति सूत्रे सुस्पष्टमुपपादितम्—‘न तेषां (देवानां) सामर्थ्यमस्ति, विग्रहाद्यभावात् । विग्रहवन्तो हि स्मृतिष्यनादिषु समर्था’ इति । ‘तस्माद्देवताविग्रहादाववान्तरतात्पर्यस्याऽप्यभावात् ततस्तत्सिद्धिर्नास्त्येव’ इति शिवाकर्मणिदीपिका । इदं च जैमिनिमतमित्येव सर्वे व्याख्यातारस्साम्प्रदायिकाः । विग्रहवन्तो चाऽनित्या स्यात् इति पार्थसारथिः । एवं विग्रहवत्त्ववादेऽप्यपचारिक इति व्येयम् इति सोमनाथः, ‘अतः कथमपि न

विग्रहस्वीकारः । किन्तु शब्दमात्रं देवता । अर्थस्तु प्रातिपदिकानुरोधात् चेतनोऽचेतनो वा कश्चित्कल्प्यते न तु विग्रहादिमान् । इति जैमिनिमतनिष्कर्षः’ इति खण्डदेवो भाट्टदीपिकायाम् । एतैर्वचनजार्जैमिनेरपि महर्षिदेवताविग्रहाद्यभाव एव हृदयारूढ इति प्रतिपत्तव्यं भवति । तत्रैतत् स्यात् देवताविग्रहादिनिराकरणेऽपि ईश्वरनिराकरणं न सिद्धयति जैमिनिमते, यतस्तद्विषये किञ्चिदपि नोक्तं तेनेति । अत्रेदं विचारणीयम् विचारशीलैः—यदप्रयोजनं न तत्प्रेक्षावदप्रवृत्त्यभ्युपगमगोचर इति घटावयवः । तदत्र यथावदनुष्ठितैस्तैः कर्मभिरेव स्वजन्यापूर्वद्वारा तत्तदुच्चावचानि प्राप्येत् फलानि प्राप्तिमिरिति नाऽत्र कस्यचित्चेतनस्य फलदत्वेन प्रवेशोऽस्तीति न तदर्थमीश्वराभ्युपगमस्साधीयान् । अवशिष्यते तु जगज्जन्मस्थितिभङ्गार्थं तदावश्यकता । अस्य हि जगतो महतो नामरूपाभ्यां विभक्तस्याऽनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य विविधविचित्रस्वभावस्य प्रतिनियतनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाऽप्यचिन्त्यरचनस्य कर्ता नाऽन्यश्चेतनोऽचेतनो वा भवितुमीष्ट इति तदर्थमीश्वराङ्गीकरणमिति । तदपि विवेकवतां नाऽतीव मनो रञ्जयति । यतो हि प्राणिनां तत्तत्कर्मफलभोगान्यथानुपपत्त्यैव तदपेक्षितनिश्चलवस्तुजातोत्पत्तरचयभावान् । अन्यथा साधनसामान्यभावे कर्मफलस्य यथावदनुभवितुमशक्यत्वात् । अतः कर्मैव स्वगतुल्यादिकमिव सुखसाधनानि सर्वाण्यपि वस्तूनि निष्पादयति स्वापूर्वद्वारेण किं तद्विच्छिन्नमीश्वरानभ्युपगमे १ । अङ्गीकृतस्य वा तस्य किं वस्तुमवस्थितं कृतं न १ । यत् कर्मणां न साध्ये १ । कीदृशं वा स्तुतव्यमस्ति तस्य जगत्सर्जने

१—पू० मी० (२।१।१३।१६) । ‘न अति सामान्यात्’ ‘व्यपदेशाच्च’ ‘गुरुश्रोतृजनैकस्येति’ ‘तथाऽप्यव्यापारोक्तो’ इति त्रुटिभूतैः विधिगतशब्देनैव देवताभिधानं सूचयामास । २—पू० मी० (६।१।१६) । ३—बा० सू० (अ० १०) । ४—बा० सू० (१।३।२४) अत्रत्यं श्रीकण्ठभाष्यं शिवाकर्मणिदीपिकां तदीया व्याख्यां समग्रावलोक्यते ।

कर्मफलप्रदाने वाऽणुमात्रमपि प्राणिकर्मजन्यादृष्ट-
साधनरहितस्य ? विस्तरेण चेदं जगत्कर्तृत्वमीश्वरस्य
स्वरिडतं श्रीकुमारिलभट्टैः श्लोकवातिके—

तथा चाऽपेक्षमाणस्य स्वातन्त्र्यं प्रविहन्यते ।

जगच्चाऽसृजतस्तस्य किं नामेष्टं न सिद्ध्यति ॥

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।

एवमेव प्रवृत्तिश्चेत् चैतन्येनायं किं भवेत् ॥

क्रीडार्थायां प्रवृत्तौ च विहन्येत कृतार्थता ।

इत्यादिना । अतो नैकस्मा अपि प्रयोजनायेश्वरा-
ङ्गीकरणमावश्यकमिति किमनेन निष्प्रयोजनेनाऽन्त-
र्गडुनेश्वरेणेत्येवाऽऽस्थितं कैश्चिन्मीमांसकैः । ये नाम
केचन मीमांसका अपि ईश्वरास्तित्वं जगत्तेश्वरकर्तृ-
कत्वसुरीकुर्वन्ति ते पौराणिकैराख्यानादिभिः प्रभावित-
चेतसो यथाश्रुतग्राहिणः इति । तथा हि शब्दार्थसम्ब-
न्धनित्यत्वकथनावसरे ईश्वरविषये किञ्चिदप्यवश्यवक्त-
व्यमनुकवन्तं भाष्यकारं तद्वाक्यातारं प्रभाकरमिश्रं चा-
ऽऽचित्य तच्छिष्यशालिकनाथमिश्र एवं कथयति तत्रैव—
‘अत्र केचिदर्थवादगतसृष्टिप्रलयश्रुत्युपनिपातमात्रोपजात-
श्रद्धातिशयविप्रलब्धद्वयः कणमक्षान्तराणामतप्रवण-
चेतसः सर्वस्य तनुभुवनादेः ईश्वरकारणतामा-
न्वत्ताणाः प्रचक्षते सर्वमित्यादि । तदिदं प्रतिपक्षकज्ञा-
मपि नाऽऽरोढुं क्रमत इत्युपेक्षितं भाष्यान्वन्धकारेण ।
तस्मादेवेश्वरवादोऽस्माभिरपि न निरस्त इति । तेनैव
प्रकरणपञ्चिकायां निर्मलाञ्जनप्रकरणे विस्तरशो निरस्त
ईश्वरकारणतात्वादः ।

नन्वीश्वरस्तु प्रभाकरमिश्रज्येष्ठपौरुषेयत्वप्रकरणे ईश्व-
रङ्गीकरणमावश्यकं सम्वानः तदर्थमपि वेदस्याऽपौरु-

षेयत्वमभ्युपगन्तव्यमिति वदति । उक्तं हि तत्र तेन

‘किञ्च अपौरुषेयत्वानङ्गीकारे ईश्वरसिद्धिर्न स्यात् ।

ईश्वरस्य वेदकरणान् प्रागप्रमाणकत्वप्रसङ्गः । अपौरुषे-

यत्वे सिद्धे स्वर्गादिसिद्धिबहुपद्ये ताऽपि । एवं चेश्वरे

परोक्तमनुमानं निरस्तम्, नेश्वरो निरस्तः’ इति ।

पार्थसारथिमिश्रैर्जगत् ईश्वरकर्तृकत्वं निषेधद्विरपि

तदस्तित्वनास्तित्वविषये मौनमवलम्बितम् । मानमेय-

श्लोकवातिककारेणाऽपि मीमांसकमतमनुवदता—

‘अथ पुण्यापुण्यरूपकर्मशक्तिनिबन्धनाः ।

सर्वा व्यवस्थास्सिध्यन्ति कृतमीशेन तादृशा ॥

इत्येवाऽनूदितम् । अतो जैमिनैरारभ्य पार्थसार-
थिमिश्रपर्यन्ता मीमांसका नातीवोपयोगमीश्वराङ्गी-
करणस्य पश्यन्तीति विभाति ।

अर्वाचीनास्तु केचन मीमांसकासूत्रकारस्य देवता-
विग्रहादेरीश्वरस्य निषेधे न मनागपि तात्पर्यम् ।
किन्तु देवताया अप्राधान्यप्रतिपादने । तदपि कर्मणि
श्रद्धातिशयजननार्थमेव न वस्तुतः ।

अत एव न तादृशाशब्दासूत्र उपलभ्यन्ते यैः
देवताविग्रहादिनिषेधोऽभ्यूहितुमपि शक्येत । भाष्यका-
रस्तु बलाज्जपेधति विग्रहादिकमुत्सूत्रं प्रवृत्तः । वातिक-
कारस्याऽप्यास्तिकाशरोमणेर्नैवाऽभिमतं विग्रहनिषे-
धादिकम् । भाष्योक्तिमवलम्ब्यैव च तत्र तत्र प्रसूता
वाणीः मीमांसका नेश्वरमङ्गीकुर्वन्तीति । तथा ह्युक्तं सेश्व-
रमीमांसायां प्रथमाधिकरणे श्रीमद्वेदान्तदेशिकैः भग-
वतो जैमिनेः कर्मणः फलोन्मत्त्याः कर्मश्रद्धासंवर्धनाय ।

वेदाथैः सङ्ग्रहेऽपि—अश्रुतवेदान्तानां कर्मण्यश्रद्धा मा
भुवि किं देवताधिकारोऽस्तिवादाः कृता इत्यादि ।

कुतूहलवृत्तौ मन्त्राधिकरणे वासुदेवदीक्षितैरपि—
१ ननु नवमे देवताविग्रहचैतन्यादिकं निराकरि-
ष्यते । सत्यं निराकरिष्यत उत्सूत्रं भाष्यकृता । न
तु सूत्रकृता । प्रत्युत सूत्रकारस्य देवताविग्रहादिकमभि-
मतमेव वार्तिकाभिमतं चेत्यादि । षष्ठाध्याये तिर्यगधि-
करणे च—‘शब्द एव देवता नत्वर्थ इति बौद्धप्रल-
पितमेव । तथा विग्रहरहितोऽर्थो देवतेत्यपि प्रच्छन्नबौद्ध-
प्रलपितमेव । यागविधिसामर्थ्यादेव तद्विग्रहलाभात् ।
अत एव वार्तिककारो नवमे विग्रहादिविषयमस्पृ-
ष्ट्वाऽधिकरणं व्याख्यातवान् । अतो निरीश्वरवादप्र-
वादः प्रच्छन्नबौद्धकदेशिविषय इति । भाट्टदीपिकायामपि
मीमांसकमते स्थित्वा देवताविग्रहादिकं निराकुर्वतस्त-
ज्जन्यात् पापादीशकोपाद्वा नितरां विध्यतः खण्डदेवस्य

वचनम्—‘ मम त्वेवं वदतो वाणी दुष्यति । तत्र हरि-
स्मरणमेव शरणम्’ इति ।

एवं देवताविग्रहविषय ईश्वरविषये परस्परं विसंवदतां
महर्षिप्रमुखानामर्वाचीनान्तानां च मीमांसकमूर्धन्या-
नामतिगभीरवचसां वचस्सारमुद्धर्तुं यथावद् ग्रहीतुं
वाऽपारयन्तो वयमल्पमेघसः केवलममीषां वचनजातं
विदुषां पुरत उपक्षिपन्तः, अनादिकालप्ररूढामतिसुहृ-
ढामच्छ्रेयां प्रतिक्षणमात्मानमीशाधीनमवबोधयन्तीं
वासनां केवलशास्त्राक्षरैरुच्छेत्तुमनीशाः तदस्तित्व एव
दृढनिविष्टचेतसः तमेव परमेश्वरं सर्वज्ञं सर्वनियन्तारं
करुणासिन्धुमनवरतमनुभरन्तस्तदनुग्रहैकभाजनमा -
त्मानमापादयन्तोऽत्रैवोपसंहारामः ॥

दर्शनानां नाप्यप्रामाण्यन्न चापि विरोधः

(ले० —महामहाध्यापकपञ्चाननुभूषण पं० श्रीबलाकिरामशास्त्रिणः विद्यासागर रत्नाकर वाचस्पतिः, अमृतसर)

दर्शनम्—इति पदं पाणिनीयव्याकरणशास्त्रानुसारं
‘हरिर्प्रेक्षणे’ धातोः करणे ल्युट्प्रत्यये कृते सति सिद्धय-
ति । दृश्यते प्रेक्ष्यते ज्ञायते चानेनेति दर्शनम् । ‘दृष्टि-
ज्ञाने ऽक्षिण दर्शने’ इत्यनुशासनात् । प्रेक्षणं ज्ञानञ्चापि
दर्शनशब्दार्थः । यथोक्तम्—‘यदाभ्युदयिकञ्चैव नैःश्रेयसि-
कमेव च । सुखं साधयितुं मार्गं दर्शयेत्तद्वि दर्शनम्’
इति । ‘अस्ति नास्ति दिष्टं मतिरिति’ पाणिनीयसूत्रेण
तद्वितेषु ठक्प्रत्यये विहिते सति नास्ति परलोकादिक-
मिति मतिर्यस्य स नास्तिकः । अस्ति परलोकादिकमिति
मतिर्यस्य स आस्तिक इति पदद्वयं सिद्धयति ।

तदेवं नास्तिकस्तिकभेदेन दर्शनान्यपि द्विविधानि

सन्ति । नास्तिकदर्शनानि, आस्तिकदर्शनानि चेति ।
तत्र च चार्वाकमाध्यमिकयोगाचारसोत्रान्तिकवैभाषि-
कार्हतभेदेन षड्विधा नास्तिकाः सन्ति । सर्वैरप्येतैर्वेद-
विरुद्धान्येव षड्दर्शनानि प्रदर्शितानि । तानि च सर्वा-
ण्येव वेदविरुद्धत्वात् त्याज्यानीति तच्चार्वाको विरम्यते ।

आस्तिकदर्शनान्यपि न्यायवैशेषिकसांख्ययोगपूर्व-
[धर्म] मीमांसोत्तर (ब्रह्म) मीमांसाभेदेन षडेव सन्ति ।
तानि चैतानि सर्वलोकोपकारकारकैः परमकारुणि-
कैर्महर्षिभिरास्तिकमतसमाधानार्थं नास्तिकमतनिराकर-
णार्थञ्च प्रणीतानि । साक्षात्परम्परया वा यथा कथञ्चित्
परमपुरुषार्थमोक्षसम्पादनमेव प्रयोजनन्तर्दर्थमेव

सर्वेषां प्रवृत्तेरिति । किं च,

वेदे काण्डत्रयं प्रोक्तं कर्मोपासनबोधनम् ।

साधनन्तत्र युगोक्तं तृतीये साध्यमीरितम् ॥

अपिच-श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥

इत्यादि प्रतिपादितं शास्त्रकारैः ।

अत एवादौ मलदोषनिवृत्तयेऽन्तःकरणशुद्धये चापि प्रथमस्य कर्मकाण्डस्य ततश्च विज्ञेयदोषानुत्तये चित्तैकाग्रतास्थितये चापि द्वितीयस्योपासनाकाण्डस्य ; तदनन्तरञ्चावरणदोषनिवारणार्थमात्मसाक्षात्कारकरणार्थञ्चापि तृतीयस्य ज्ञानकाण्डस्याप्यनुष्ठानं परमावश्यकमिति त्रिकाण्डस्यैव वेदस्यावश्यकतोपयोगिता चापि निर्विवादं प्रतीयते ।

‘आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’—इति श्रुत्यादेशत आत्मसाक्षात्कार एव परमः पुरुषार्थस्तदर्थमेव च श्रवणमनननिदिध्यासनानि त्रीणि साधनानि क्रमशः समाश्रितव्यानीति । तत्र च ‘श्रोतव्यः’—इति श्रवणसाधनसिद्धये महर्षिर्जैमिनिःकृतपूर्वं (धर्म) मीमांसादर्शनं, श्रीवेदव्यासप्रणीतमुत्तर- (ब्रह्म) मीमांसादर्शनञ्चापि । तथा ‘मन्तव्यः’ इति मननसाधननिष्पत्तये महामुनिगौतमाचार्यकृतं न्यायदर्शनं, महर्षिकणादप्रणीतं वैशेषिकदर्शनं श्रीकपिलदेवविरचितं सांख्यदर्शनं चापि । तथा ‘निदिध्यासितव्यः’ इति निदिध्यासनसाधनसम्पत्तये महर्षिपतञ्जलिविरचितं योगदर्शनञ्चापि समुपयुज्यते । युक्तिप्रमाणोपपत्तिभिस्तत एव तत्तत्साधनसिद्धेरिति ।

सर्वैरपि दर्शनकारैरात्मसाक्षात्कारसाधनानि श्रवणमनननिदिध्यासनानि यथाशास्त्रं प्रतिपादितानीति सर्वेषामेव दर्शनानां सम्यक्तया ज्ञानसम्पादनमतीवश्यकमिति ।

दृश्यमानेऽस्मिन्ननन्तब्रह्माण्डभाण्डोदरेऽसंख्याता एव विविधाः पदार्था दृश्यन्ते । तत्र प्रत्येकपदार्थस्य नाम-लक्षणपरीक्षाभिः पूर्णतया ज्ञानसम्पादनं दुःसाध्यमेव । यथोक्तमपि—

इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयं यः सर्वं ज्ञातुमिच्छति ।

स तु वर्षशतेनापि नान्तं याति पृथक् पृथक् ॥

एतदेवावधार्य सुविचार्य च साक्षात्कृतधर्माणो महर्षयः सकलपदार्थानां सूक्ष्मतया लौकिकदृष्ट्या सम्पूर्णमामूलचूलमनुसंधानं संविधाय स्वातुभूतज्ञानप्रचाराय स्वाभिमतं दर्शनशास्त्रं प्रकाशयामासुः । दुःसाध्यमपि सकलपदार्थतत्त्वज्ञानसम्पादनं सुसाध्यञ्चकुरित्यत्र नास्ति कस्यापि विचारवतो विसंवादः । यद्यपि षण्णामेषामारित्यदर्शनानां स्थूलदृष्ट्यापाततः परस्परं विरोधः प्रतिभाति, तथापि शास्त्रीयसूक्ष्मविचारदृष्ट्या तु न कोऽपि पारमार्थिको विरोध इत्यतीव संक्षिप्तं दिङ्मात्रं संप्रदर्श्यते ।

तत्र तावन्न्यायदर्शने प्रमाणादयः षोडशपदार्थाः प्रदर्शिताः, परन्तु वैशेषिकदर्शने तु द्रव्यादयः सप्तैव पदार्थानिरूपिता इति महानेवायं विरोधः कथं समाधीयते ?

अत्रोच्यते । नैयायिकाभिमतानां प्रमाणादिषोडशपदार्थानां वैशेषिकाभिमतपुद्गल्यादिसप्तपदार्थेष्वेव यथायोग्यतयान्तर्भावसम्भव इति न कोपि वास्तविको विरोध इति । विशेषत आत्मनः कर्तृत्वाकर्तृत्वसगुणनिर्गुणत्वनानावैक्यविचारविषये न्यायवैशेषिकसारथ्यवेदान्तदर्शनानां परस्परं महान् विरोधोऽवलोक्यते ।

अत्रोच्यते—मन्दमध्यमोत्तमाधिकारिभेदान् प्रथमसम्यग्मोत्तमभूमिकानुसारं स्थूलसूक्ष्मव्यावहारिकधारमार्थिकविषयभेदव्यवस्थया न कस्याप्यप्रामाण्यत्र चापि तात्त्विको विरोधः । नैयायिकैर्वैशेषिकैश्चापि अहं सुखी दुःखीति लौकिकानुभवादात्मनि सुखादिमत्त्वस्य लोकदृष्ट्या सि

द्वत्वात् प्रमाणान्नरानपेक्षतयैव तदंशस्थानुवादात् तत्ता-
त्त्विकं शास्त्रतात्पर्यं दुःस्वाज्ञानमयाधर्माः प्रकृतेस्ते तु ना-
त्मनः। इत्यादिना शास्त्रेण न्यायवैशेषिकात्मज्ञानस्य
परमार्थभूमौ बाधितत्वादिति। न चैवं तच्छास्त्रस्या-
प्यप्रामाण्यम् विवक्षितेऽर्थे देहाद्यतिरिक्तांशे बाधा-
भावादविरोधाच्चेति।

इत्थमेवान्यत्रापि 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति
न्यायात् सर्वत्रैव सुव्यवस्थया समाधीयताम्।

सांख्यानामपि प्रशंसावचनं 'नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं
नास्ति योगसमं बलम्। अत्र वः संशयो मा भूत् ज्ञानं
सांख्यं परं मतम्' इति। तदपि तेषां प्रकृतिपुरुषविवेक-
विषये विज्ञेयम्; नत्वीश्वरप्रतिषेधांशेऽपि। तत्र तु
तेषां निन्दैव श्रूयते—

असंत्यमप्रतिष्ठं च जगदाहुरनीश्वरम् इत्यादिना
तथा—'यत्र पश्यन्ति योगीन्द्राः सांख्या अपि महेश्वरम्।

अनादिनिधनं ब्रह्म तमेव शरणं ब्रज ॥"

इत्यादिना सांख्यानामीश्वराज्ञानमेव प्रतिपादितम्।

एवं च सांख्यशास्त्रस्याप्रामाण्यत्राशङ्कनीयम्। सां-
ख्यशास्त्रस्य मुख्यो विषयः प्रकृतिपुरुषविवेकद्वारां परमपु-
रुषार्थसम्पादनमेवेतीश्वरप्रतिषेधांशबाधेऽपि नाप्रामाण्यं
'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इतिन्यायात्।

निरीश्वरवादस्य दौर्बल्यं प्राबल्यन्तु सेश्वरवादस्यैवेति
निश्चीयते। यथा—

अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः।
त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽंशः श्रुत्येकशरणार्थिभिः॥
जमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन।
श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारः गतौ हि तौ॥

अत एवेश्वरनिरूपणे मुख्यत्वन्तु वेदान्तदर्शनस्यैव।
दर्शनान्तराणां गौणत्वमिति निश्चीयते। नैयायिकै-
र्वैशेषिकैश्चापि प्रथमभूमिकायांमात्मा कर्तृत्वेन सांख्यैर्म-
ध्यमभूमिकायां भोक्तृत्वेन वेदान्तिभिश्चोत्तमभूमिकायां
सच्चिदानन्दरूपेण निरणीति इति नानपरोक्षं विषयश्चिद-
पश्चिमानां।

इत्थं च षण्णामप्यास्तिकदर्शनानां स्वस्वविषयेषु
समन्वयात् सार्थकत्वात् साक्षात् परम्परया वा यथाक-
थञ्चित् परमपुरुषार्थमोक्षोपयोगित्वाच्च न कस्याप्यप्रा-
माण्यं न चापि पारमार्थिको विरोध इति

संक्षिप्यातीव दिङ्मात्रमुदाहृत्य यथामति।

षड्दर्शनमतेनैव तद्विरोधो निराकृतः॥ १॥

प्रमादतोऽत्र यत्किञ्चित् स्थूलं दृश्यते काचित्।

गुणग्राहितया तत्तु क्षम्यतां सुविचक्षणैः॥ २॥

इत्यभ्यर्थयते शश्वद् गुणज्ञानां वर्शवदः।

शास्त्रमर्गविदां दासो बलाकिरामबालकः॥ ३॥



श्लाघ्यः पूर्वतन्त्रासिद्धान्तः

(लेखकाः—विद्यावाचस्पति—पं० श्रीरमापतिमिश्रः पनीचाचार्यव्याः)

इन्द्रजाले पटुतामुपेयुषो नटस्य कृतिजन्मसु मूषक-
मार्जारनकुलसर्पादिषु जन्मान्तरसंस्कारवत्वे तेषां समु-
पस्थितस्य सन्देहस्य निराकरणे भ्राम्यद्विरपि दर्शकै-
र्दृश्यते प्राकृतिकमूषकादिष्विव विरोधादिव्यवहारः ।
एतेष्यात्मनः कल्पितत्वस्य पारस्परिकविरोधकारणस्य
चाधिगमे सर्वथा सन्त्यसमर्थाः । प्राकृतिकसृष्टिपु-
वर्त्तमानो विरोधादिव्यवहारो दशनादिधर्मो वा गोम-
याद्युत्पन्नवृश्चिकादिष्विवाकृतिसाम्यादेतेष्वपि प्रविशति
इति सर्वसाधारणानुभवगोचरं विषये मन्ये
मात्सर्यास्पृष्टस्य कस्यापि वादिनो न भवेद्विस्वादः ।
इन्द्रजालनामकशास्त्रज्ञातत्वरूपा तत्तन्मन्त्रगतसाम-
र्थ्यप्राप्तुर्भावंकानुष्ठानकर्त्तृत्वरूपा च नटस्येन्द्रजालप-
टुता । इयं साध्या । वयमपि पामराः लोकोत्तरदर्शनाश्च
सर्वे दर्शनकाराः स्याम । सिद्धसंकल्पस्य कस्यापि लोका-
नायकस्य नटस्य कृतिजन्मान्, परन्तु न स्मः शक्ता
आत्मन उत्पत्तिकारणस्योत्पादकतत्त्वस्य चेदन्ताम-
धिगन्तुम् । इदन्ताधिगतिस्तु दूरे तिष्ठतु । अस्यस्माकं
क्रोध्युत्पादको नास्ति वा कश्चिदुत्पादक इति विकल्प-
स्यापि अन्यतरकोटिकसमुचितोत्तरदानेऽपि वयमस-
मर्था नटकृतिजन्मान इव मूषकमार्जारादयः । न
केवलं वयमेव, दर्शनकारा अपि । एतस्मादेव कारणा-
द्धिद्वन्मूढं न्येष्वपि दार्शनिकविद्वत्सु विद्यते महान् मत-
भेदः । अयमेव मतभेदस्य प्रत्यक्षाज्ज्ञानं अप्रवक्ष्यापरना-
म्नपि प्रसिध्यति । केचिद्वदन्त्यस्यस्य जगत् उत्पादकः
कश्चित् । अयमेवेश्वरादिसन्दर्भधेयः सत्यसंकल्पः ।
केचिद्वदन्त्यस्यस्य जगत् उत्पादकः कश्चित् । अयमेव

स स्वभावादेव सत्यसङ्कल्पः । एतस्यापि सृष्टेरारम्भा-
त्प्राक् तपसि प्रवृत्तेः श्रवणान् । तपश्चापि कर्मविशेषः ।
तद्गुल्लवधोत्पादनसामर्थ्यः । केचिद्वदन्ति नैतादृशोस्ति
समष्टिरूपेण जगतः कोऽपि कर्त्ता । अनादिरनन्त-
श्चायं संसारः प्रवाहरूपेण नित्यः । व्यक्तिविशेषसापेक्ष-
श्च सादिरनान्तः ।

ईश्वरकारणवादिनां नतेऽपि नेश्वरस्यैकरूपेण
कारणता । केषाञ्चिन्मते साधारणं निमित्तं कारणमी-
श्वरः । कार्यत्वावच्छेदेन कारणमिति साधारणम् । केषा-
ञ्चिन्मते निमित्तमुपादानं च कारणमीश्वर एव । केचि-
त्तु पितापुत्रयोरिव जीवेश्वरयोः कार्यकारणभावं मन्य-
न्ते । एतेषां मते प्रकृत्यधीशाद्वासुदेवाद्भगवतो जीवस्य
संकर्षणस्योत्पत्तिः । एवमन्येऽपि सन्ति प्रभूता भेदा
ईश्वरकारणानाम् । प्रवाहरूपेण जगन्नित्यत्ववादिनामपि
सन्ति प्रभूता भेदाः । एषु केचन पुनर्जन्मवादिनः केचन
च तद्विरोधिनः । पुनर्जन्मवादिष्वपि केचन वेदप्रमाणाः
केचन निजनिजागमप्रमाणाः । वेदप्रमाणेषु विशुद्धवै-
दिकाः पूर्वतन्त्रानुयायिनो मीमांसकाः । एतेषामेव
सिद्धान्तो भाति श्लाघ्यः । एतत्तन्त्रानुयायिनो जैमिनि-
भट्टपादप्रभृतयः साध्ये धर्मे शास्त्रमेव (वेदान्) प्रमाणं
मन्यन्ते । न तर्कादि [अहं तु सिद्धे ब्रह्मण्यपि शास्त्रमेव
मन्ये प्रमाणम् । श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यस्य श्रुत्या मन्तव्य
इत्यर्थः, पक्तव्यो भोक्तव्य इतिवत्] शास्त्रात्पर्यावगतौ
तर्कोपयोगे इत्यन्यत् । संसारस्यानादित्वेऽपि आश्रय-
पक्षेया आकाशस्येव सत्त्विरूपतेश्वरसिद्धावपि नास्त्यस्य
तन्त्रस्य विरोधः । तस्य तस्य परमार्थपूर्वस्य स्वातन्त्र्येण

फलप्रदत्वे स्वस्वसंप्रदानज्ञानमावश्यकं भवति तद्वत्ता च तस्य तस्यैवेति कल्पनायां त्वन्तानां परमापूर्वरूपव्यापाराणां चैतन्यमङ्गीकरणीयं भवेदिति भवेदसह्यं गौरवं तन्माभूदिति लाघवादेकस्यैवासर्वज्ञकृतकर्मणां साक्षिरूपस्य सर्वज्ञस्य न्यायाधीशस्येव मध्यस्थस्याकाशस्येव सिद्धस्य स्वीकारे लाघवमिति साक्षिरूपेणेश्वरस्वीकारवादिनां मतम् । भोक्तृणां चैतन्येन तु न प्रक्रियानिर्वाहः । कस्यापि क्लेशभाजो दर्शनाभावप्रसङ्गात् । को नाम चेतनः क्लेशप्रदस्यापूर्वस्य स्वसन्निधावाश्रयं दद्यात् । कर्मसापेक्ष एव तु अयमपि कर्तुमकर्तुं मन्यथाकर्तुं च समर्थः । न तन्निरपेक्षः । अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसङ्ग आपतेत् । व्यष्टिरूपेणोत्पादप्रलयौ लोकस्येवास्य तन्त्रस्यापि सम्मतौ । समष्टिरूपेणोत्पादप्रलयवादिभिः सममपि नास्य दुष्परिहरो विरोधः शक्यते सुखेनापादयितुम् । प्रलये हि सुषुप्तिस्थानीयः । उत्पादश्च सुषुप्त्युत्तरजागरस्थानीयः । समष्टिरूपेणोत्पादप्रलयवादिनां मतेऽपि बीजाङ्कुरन्यायस्य स्वीकार आवश्यकः । स्वापोत्तरमुत्पाद उत्पादोत्तरं च स्वापः । एतौ चोत्पादलयौ सावधिकौ । अवधे, परिच्छेदकापेक्षायां समष्टिरूपेण सुखप्रदाददृष्टविशेषादन्या न शक्यते वक्तुं परिच्छेदकः । ईश्वरस्य निरपेक्षस्य तत्रैव तु प्रदर्शितो वैषम्यादिदोषः । स्वापश्च सुखविशेषस्य हेतुरवस्थविशेषः । सुखं शेते इति चानुभवः । यथासमयं स्वापाभावः क्लेशहेतुः । सुखविशेषावाप्तिश्चादृष्टविशेषस्यैव फलम् । एककालावच्छेदेन जीवजातस्य स्वाप एव प्रलयः । अयमपि च जीवजातस्यैकरूपेण सुखित्वेन सामयिकसमानताप्रयोजकस्य कस्त्विददृष्टस्यैव परिणामः । अस्य स्वापस्य चिरस्थायितया सुखदुःखसाधनभूतानां भौतिकपदार्थानां स्वस्वमूलभूततत्त्वरूपेण भूतकशरीरस्येवावस्थानम् । यदा तेषामपि परमाधिष्ठाने ब्रह्मणि कथः । बहूनां समानताप्रयोजकः

प्रसिद्धो दैनिकः स्वापः । सुप्तानां दीनानां दीननाथानां च समाना परिस्थितिः ।

वाक्यार्थविचारे अस्यैव तन्त्रस्य सरणिः सर्वतन्त्रमन्या । वैदिकवाक्यानि विधिमन्त्रार्थवादवैभिभज्यानेनैव तन्त्रेण विशदतया व्याख्यातानि । अपूर्वफलयोरपूर्वानुष्ठानयोरपूर्वपरमापूर्वयोश्च सनातनोऽपि कार्यकारणभावो न केनापि ज्ञातो न च ज्ञातव्यः । एतज्ज्ञापकत्राद्विधोनां सार्थक्यम् । प्रवृत्तिप्रयोजकत्वमप्येतेषाम् । अपेक्षितयोः कर्माङ्गभूतयोर्द्वयदेवतयोस्मरकत्वेन मन्त्राणां सार्थक्यम् । अपूर्वादृष्टशब्दौ समानार्थौ । अदृष्टधर्मस्तारतम्येन बहुविधोऽपि सामान्येन द्विविधः । शुभोदकस्तद्विपरीतश्च । प्रथमो धर्मो द्वितीयोऽधर्मः । प्रोत्साहनद्वारा प्रवर्तकतया निन्दाद्वारा च निवर्तकतया अर्थवादानां सार्थक्यम् । प्रोत्साहेनेष्टसाधनता भटित्युदेति । निन्दया चाङ्कुरितापि सा विनश्यति । धर्मविहितकर्मणोः कार्यकारणभावो नित्य इति धर्मः सनातनः । सनातन इति च धर्मस्य स्वरूपलक्षणं विशेषणं सत्यस्येव ब्रह्मणः । श्रुतिलिङ्गादिभिः सन्निहितानां विरुद्धानामर्थानां बलाबले परीक्ष्यान्यतराद्यर्थपरिग्रहेण वाक्यार्थविचिकित्सानिवारणे पूर्वतन्त्र एव स्वतन्त्रः । किं बहुब्रूमः सर्वाङ्गसम्पन्नः पूर्वतन्त्रसिद्धान्तः । अस्य प्राचीनता तु समाख्यैव प्रसिध्यति वस्तुतस्तु दर्शनानां पौर्वापर्येन निश्चयकृते क्रियमाणो यत्नः परिणामशून्यः वैदिका वैदिकेषु सर्वेषु दर्शनेषु खण्डनाय मण्डनाय सहकाराय वाऽन्यदर्शनसिद्धान्तानामल्पाधिक उल्लेख उपलभ्यते । पुराणेषु ब्राह्मणेषु चायमेवं दृश्यते व्यवहारः । सिद्धान्ता अनादयः । दर्शनानि च सजातीयदर्शनान्तरमूलकानि । संप्रदायाश्चाप्येवंभूताः । सर्वे वैष्णवसंप्रदाया भागवतधर्ममूला इति तु प्रसिद्धमेव पण्डितानाम् । पूर्वतन्त्राचार्याणाम् नान्ति कलि-

करो मौलिको मतभेदः । उत्तरतन्त्रादौ प्रसिद्धोऽय-
मिति तत्प्रदर्शनकृते क्रियमाणो यत्नो जलताडनस्थानांयः ।

पूर्वतन्त्रसिद्धान्ता अपरतन्त्रसिद्धान्तानामपि
प्रक्रियानिर्वाहकाः । प्रधानमल्लन्यायेन निमित्त-
कारणवादिनामभेदनिमित्तोपादानवादिनामेव सिद्धान्ता
द्वहोपन्यस्यन्ते । न्यायनये परमाण्वोऽवयवा नच तेऽव-
यविनः । घटादयोऽवयविनो न च तेऽवयवाः । द्वाणुका-
दयः कपालान्ता अवयवाश्चावयविनश्च । अवयवानां
संयोगेनावयविनो जायन्ते । अयं च संयोगोऽवयविनां-
(कार्याणां) मसमवायिकारणम् । अवयविनामुत्पादको
विनाशकश्चायमेव संयोगः संश्लेषवश्लेषाभ्याम् ।
अर्थादुत्पादे विनाशो चायमेव हेतुः । परमाणुषु संयोगार-
म्भ एव सृष्टेरुत्पादारम्भः । द्वाणुकादिषु यथाकार्यं
संयोगे भोगोपभोगोपयोगिवस्तूत्पत्तिरूपसंसारोत्पत्तिः ।
भोक्तारस्तु नित्या विभवः । सर्वतोभावेनावयविनां
संयोगस्य नाशो परमाणुरूपेणावयवानां स्थितौ लयः ।
आरम्भकसंयोगस्य विनाशकसंयोगस्य च प्रवृत्तिर्न स्वा-
भाविकी । तत्र हेतुः सुखदुःखयोः समर्पकः प्राणिनाम-
दृष्टग्रामः । सर्वेषां भोक्तृणां विभुत्वात्सर्वभोगोपभोगयोग्य-
वस्तुभिस्सह समानः संपर्कः । परन्तु न सर्वात्मभोग्यानि
सर्वाणि वस्तूनि । हेतुश्चात्र भोक्तृविशेषेण सहैव
देहादिवस्तूनां स्वस्वामिभावस्य स्वीकारः । अयं च
सम्बन्धस्वीकारो नैच्छिकः सर्वत्रैनाशिकत्वप्रसङ्गात् ।
नेश्वरेच्छाकृतः, ईश्वरे वैषम्यादिदोषप्रसङ्गात् । किन्त्व-
न्यहेतुकृतः स च हेतुर्भोक्तृणामदृष्टग्रामः । भोक्तार
एव तु न हेतवः । दुःखवतामदर्शनप्रसङ्गात् । को नाम
चेतनोऽनुमन्येतात्मनः स्वस्वामिभावं क्लेशजनकेन
सह वस्तुनेत्युक्तम्, यद्वस्तु यददृष्टाधीनं तत्तस्य साक्षात्पर-
परया वा सुखं वा क्लेशं वा जनयति । एवं चैतन्मते-

ऽपि प्रलयकाले न सर्वेषां जन्यानां नाशः । जन्यानामेव
भाविसृष्टिहेतुभूतानां प्राणिवर्गादृष्टानां तदानीमपि
सत्त्वात् । उत्पादलयसमर्थकस्याप्यस्य दर्शनस्य विव-
शस्येव निजप्रक्रियानिर्वाहायानित्यानामपि कर्मणां प्रवाह-
रूपेण नित्यतायाः स्वीकार आवश्यकः । कृत एवाने-
नापि दर्शनेनाद्धं जरतीयन्यायेन पूर्वतन्त्रसिद्धान्तादरः ।

अभेदेन निमित्तोपादानवादिभिस्तु मुक्तकण्ठैरेव-
मुच्यते व्यवहारे जैमिनिन्याय्य इति । एतन्मते द्वे दृष्टी ।
व्यवहारदृष्टिः परमार्थदृष्टिः । दृष्टेः शब्दाम्तरं दशा ।
व्यवहारदशा परमार्थदशा । ज्ञानिनां दृष्टिः परमार्थ-
दृष्टिः । पामराणां दृष्टिर्व्यवहारदृष्टिः । ज्ञानिनो
बाधिते जीवजगती प्रतीयन्ति । पामरास्त्वबाधिते ते
परयन्ति । बाधितयोरपि कुतः प्रतीतिरिति तु नाशङ्क-
नीयम् । बाधो नाम नात्यन्तिकोऽभावः । प्रतीयमानस्यैव
मिथ्यात्वनिश्चयरूपः सः । मिथ्यात्वं चोपादानसत्ताति-
रिक्तोपादेयसत्ताया अवास्तवत्वम् । आदिमोपादानम-
नुपादेयं च सर्वशक्तिमद् ब्रह्मैवेति तदतिरिक्तं सर्वमवा-
स्तवमित्येषां मतम् । एवमपि व्यवहारदृष्ट्या वास्तवत्वेन
परमार्थदृष्ट्या चावास्तवत्वेन प्रवाहो जगतः स्वीकृत एव ।
प्रमाणप्रमेययोर्वास्तवयोरवास्तवयोर्वा प्रक्रियाया निर्वाह-
कृते पूर्वतन्त्रयुक्तीनामादरः कृत एव । प्रयत्नकालेऽप्य-
दृष्टग्रामस्य तत्फलभोक्तृणां च सत्त्वं केनाऽपि रूपेण
स्वीकरणीयं भवेदेव । विस्तरस्तु तर्कप्रकरणे प्रदर्शितः ।
वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणे सापेक्षस्यैवैश्वरस्य निर्मातृत्वमे-
भिरप्यङ्गीकृतम् । कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणे विवे-
ककारणं कर्मेति च प्रतिपादितम् । कर्मसत्त्वे तत्फलभो-
क्तृसत्त्वं स्वत एव गले आपततीति तूक्तमेवेति शुभम् ।

ब्राह्मण्यमथ सौभाग्यं तावन्नात्र प्रसेत्स्यति ।

यावन्न पूर्वतन्त्रस्य प्रवेशः प्रतिपण्डितम् ॥

ज्ञानविज्ञानयोः स्वरूपम् ।



(लेखकाः म० म० पं०—श्रीपरमेश्वरानन्द-शर्मशास्त्रियो विद्याभास्कराः, लवपुरम्)

भगवता वासुदेवेन गीताशास्त्रस्य सप्तमेऽध्याये—

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥

इति ज्ञानविज्ञानयोरुपदेशं पार्थ' प्रति प्रतिज्ञाय तयोर्ज्ञानं एव सकलज्ञातव्यपरिसमाप्त्युद्घोषणेन तन्महिमापि सूचितः । तत्र किमिदं भगवदुपदिशितं ज्ञानं विज्ञानं च ? अस्माकमिदं दर्शनशास्त्रमनयोः कुत्रान्तर्भवति ? पृथग् वाऽऽभ्यां प्रतिष्ठते ? पृथक् प्रस्थानं चेत् किमर्थमिदमपेक्षणीयम् ? यावताऽऽभ्यामेव ज्ञानविज्ञानाभ्यां ज्ञातव्यस्य निरवशेषत्वसिद्धिः । इदमेवाद्य किञ्चिद् विचारयामः । ज्ञानं खलु विषयनिरूप्यम् । विषयमन्तरेण तत्स्वरूपस्य दुर्निरूप्यत्वात् । विषयसंबन्धादेव तत्र विशेषः प्रतीयते । अतो ज्ञानविज्ञानयोरनिरूपणाय विषयस्वरूपं पूर्वं विविच्यते ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमिदं जगदेव विषयः । तत्र ज्ञाताः पदार्था यदि जानन्ति चेष्टन्ते च तर्हि जीवा इति प्राणिन इति वा व्यपदिश्यन्ते । न हि तेषु जीवः प्राणो वेन्द्रियगोचरः । ज्ञानचेष्टाभ्यां त्वसौ केवलमनुमीयते । विनष्टज्ञानचेष्टं जन्मनैव वाऽप्रकटज्ञानचेष्टं तु यथा-ऋमं शव इति जड इति च व्याहरन्ति लोकाः । हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थं कर्मैव चेष्टासूदीरयन्ति विद्वांसः । तदेवं जिर्गलितोऽर्थो यज्ज्ञानकर्मणी एव जीवतां जीवन्त्य लक्षणम् । तत्र ज्ञानकर्ममयस्यास्य जीववर्गस्य यः प्रभवः सोऽपि ज्ञानकर्मरूप एव स्यात्, कार्यकारणयोः सारूप्यात्, कारणगुणाः कार्यगुणान् आरम्भन्ते इति

न्यायाच्च । अत्रेदमाशङ्क्यते-यत्र ज्ञानं कर्म चेत्युभयं प्रमाणसिद्धं तेषां मनुष्य-पशु-पक्षि-कृमि-कीटादीनां ससंज्ञानां वृक्ष-लता-गुल्मादीनामन्तःसंज्ञानां च ज्ञानकर्मात्मकारणकत्वं शक्यमनुमातुम्, क्षित्यादयः पुनर्नितान्तमसंज्ञा अचेतना जडाः कस्मादुत्पद्यन्ते ? किं तेषां ससंज्ञान्तःसंज्ञासृष्टिकारणाद् भिन्नमेव किञ्चित् कारणम् ? अत्रेदमुत्तरम्—ससंज्ञान्तःसंज्ञासृष्टयोरिवासंज्ञासृष्टेरपि तदेव ज्ञानकर्मात्मकं कारणम्, नान्यत् किञ्चित् । ये यावन्तश्च कारणगुणास्ते सर्वेऽपि सर्वात्मना कार्ये विकसन्त्येवेति नायं नियमः । न हि भितुर्मातुर्वा सर्वेऽपि गुणाः सर्वात्मना पुत्रे दुहितरि वाऽनुवर्तन्ते । क्षित्यादिषु नितान्तमप्रस्कृटेऽपि ज्ञाने केन वा सूक्ष्मेक्षिकाविचक्षणो न नाध्यक्षीक्रियन्त उत्पत्तिस्थिति-विपरिणति-वृद्धि-क्षिति-विनष्टयः कर्मापरपर्यायाः षड् भावविकाराः । तथा चेयमचेतना सचेतना च सर्वापि सृष्टिज्ञानकर्मात्मन एव कस्माच्चित् कारणादुत्पन्नेति निश्चप्रचम् ।

नन्वेवं मा भूत्क्षित्यादिषु ज्ञानस्य विकासः । तथापि ज्ञानकर्मात्मनः कारणात् समुद्भूतानां तेषां ज्ञानकर्ममयत्वाच्च तन्तत्वं प्राप्तम्—इति कथमचेतनानि तानि ? निर्विषयश्चैवमयमचेतनपदप्रयोगः स्यात्, कारणस्य कार्येऽनुस्यूतत्वाद् ज्ञानकर्मशून्यस्यार्थास्यात्यन्तमभावात् । न ह्यविकसदवस्थां नास्तीति शक्यमुद्घोषयितुम्, बीजादिष्वविकसदवस्थस्यापि वृक्षादेः सत्त्वस्य दार्शनिकमूर्धन्यैरभ्युपगमात्, इति चेद् अत्रैवमाहुः प्राञ्चो महामुनयः—महयं पदार्थानां चेतनाचेतनत्वव्यपदेशो ज्ञानकर्ममयत्व-



लाहोरनगरे सनातनधर्मकालिजे—सं० १६८० वि०

महो ज्ञासन्त्यामुपविष्टाः—

वामतः—सं०सं०वं०श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिणः, सं०सं०वं०श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदमहोदयाः तात्कालिकाध्यापकः

सं०सं०वं०गणेशदत्तशास्त्रिणः, पं०श्रीहीरानन्दशास्त्रिणः ।

उद्देष्टव्यतः—ग्रामसारङ्ग्युपाधिकाश्छात्राः ।

श्री सनातन-धर्म-सभा, लाहौर का

संक्षिप्तपरिचय

(ले०—श्रीयुत जंगीराम मेहरा मन्त्री, सनातन-सभा, लाहौर)

सनातन-धर्म-सभा, लाहौर की स्थापना सन् १८८६ ई० में हुई। इसी वर्ष सभा के प्रबल प्रयत्न से 'सनातन-धर्म-संस्कृत-पाठशाला' भी स्थापित की गई; जिसमें केवल प्राक्-परीक्षा तक अध्ययन प्रचलित किया गया। यह क्रम सन् १९१८ ई० तक इसी रूप में जारी रहा। सन् १९१६ ई० में इसी पाठशाला में विशारद तथा शास्त्रि श्रेणियों खोज कर इसे 'सनातन-धर्म-संस्कृत-कालेज' के रूप में परिवर्तित कर दिया गया; जिसके पहिले प्रिंसिपल खनामधन्य महोमहोपाध्याय पं० गिरिधर शर्माजी चतुर्वेदी नियत हुए। आपके समय में सनातन धर्म संस्कृत-कालेज व सनातन-धर्म-सभा दोनों की आशातीत उन्नति हुई। इधर चतुर्वेदीजी को भी इसी कालेज के प्रिंसिपल रहते हुए पञ्जाब गवर्नमेण्ट की प्रेरणा से भारत-सरकार द्वारा महामहोपाध्याय पद प्राप्त हुआ व संसद पञ्जाब प्रान्त में आपका यश खूब विस्तृत हुआ। किन्तु पितृ-सेवा के कर्तव्य से आपके लाहौर से जयपुर संस्कृत-कालेज के प्रिंसिपल बनकर चले जाने के अनन्तर आप ही के कुशिष्ठ पं० परमेश्वरानन्द जी शास्त्री इस स्थान पर नियुक्त किये गये। उन्हें पण्डितजी को भी इसी कालेज के प्रिंसिपल रहते हुए भारत-सरकार से महामहोपाध्याय पद का सम्मान प्राप्त हुआ है। वह कालेज इस समय सनातन-धर्म-कालेज-सोसाइटी के अधीन अपना कार्य कर रहा है।

इसमें ६ अध्यापक पदाते हैं। इसके साथ एक संस्कृत-पाठशाला भी है, जिसमें ३ अध्यापक कार्य कर रहे हैं। पाठशाला के साथ एक 'द्वित्रावासे' भी है, जिसमें निःशुल्क रहकर विद्यार्थिगण अपने अध्ययन करते हैं।

भोजनालय—विद्यार्थियों के लिये सभा की ओर से एक भोजनालय (लंगर) भी स्थापित है, जिसमें दीन-विद्यार्थियों को निःशुल्क भोजन आदि दिया जाता है।

सनातन-धर्म-हाईस्कूल, लाहौर—सभा ने सन् १८९१ ई० में 'सनातन-धर्म-हाईस्कूल' भी स्थापित किया, जो कि इस समय पञ्जाब में सब से बड़ा स्कूल है। जिसमें १०००० दस हजार छात्र शिक्षा प्राप्त कर रहे हैं।

सनातन-धर्म-कालेज, लाहौर—सभा के प्रयत्न से सन् १९१६ ई० में सनातन-धर्म-कालेज की स्थापना हुई; जिसका प्रबन्ध 'सनातन-धर्म-कालेज-सोसाइटी' के हाथ में है। जिसमें एम. ए. तक की शिक्षा दी जाती है।

सनातन-धर्म-महाराणी-वर्धमान-गर्ल-स्कूल—जहाँ भारत की प्राचीन भाषा संस्कृत की शिक्षा के लिये संस्कृत-पाठशाला तथा संस्कृत-कालेज स्थापित किये गये; राजभाषा के साथ धर्म शिक्षा देने के लिये सनातन-धर्म-कालेज तथा सनातन-धर्म हाई-स्कूल की स्थापना की गई, वहाँ कन्याओं को शिक्षा

देने के लिये 'सनातन-धर्म' महारानी वर्धमान गर्ल-स्कूल' भी स्थापित किया गया। इसमें आठवीं अंग्रेजी तक शिक्षा दी जाती है। साथ ही भोजन बनाना, सीना-पिरौना तथा अन्य गृहकार्य भी सिखाये जाते हैं; स्त्रियोंचित्त धर्मशिक्षा भी अनिवार्य रूप से दी जाती है। इस विद्यालय में ४१०० के लगभग बालिकाएँ शिक्षा पा रही हैं। अन्य संस्थाओं की तरह इस स्कूल की भी अपनी निजी इमारत है।

सनातन-धर्म-प्रेमगिरि-आयुर्वेद-कालेज, लाहोर—इसके अतिरिक्त सभा ने आयुर्वेद की शिक्षा के लिए 'स० ध० प्रेमगिरि-आयुर्वेद-कालेज' का प्रबन्ध भी सन् १९३२ ई० से अपने हाथमें ले लिया है। इस संस्था को पहिले नाननीय महन्त श्रीप्रेमगिरि, महन्त शीतलामन्दिर ने स्थापित किया था। इसके लिए एक विशाल-भवन भी उक्त महन्तजी ने ही बनवा दिया, जिसमें आयुर्वेद की शिक्षा दी जाती है। जहाँ अध्यापक अपना कार्य सुचारु रूपसे कर रहे हैं।

सनातन-धर्म-फार्मेसी, लाहोर—

इस आयुर्वेद-कालेज के साथ ही एक फार्मेसी भी स्थापित की हुई है, जहाँ छात्रों को औषध-निर्माण का कार्य सिखाया जाता है और आयुर्वेदीय-औषध-पद्धति से शुद्ध दवाइयाँ तयार की जाती हैं।

सनातन-धर्म-आयुर्वेदीय-दातव्य-औषधालय, लाहोर—इसके साथ एक अस्पताल भी जारी किया हुआ है; जिसमें रोगियों को देखकर छात्र अपने ज्ञान को चिकित्सा की उन्नति करते हैं। यहाँ प्रायः १५० रोगियों को निःशुल्क औषध वितरण किया जाता है।

पुस्तकालय—सभा ने अपने प्रारम्भदिवससे ही एक पुस्तकालय स्थापित कर रखा है; जिसमें वेद,

वेदाङ्ग, दर्शन, धर्मशास्त्र, इतिहास, पुराण, व्यौत्तिष, काव्य, नाटक एवं सनातन-धर्म-सिद्धान्त-मण्डन तथा अन्यमत-खण्डन आदि विषयों की पुस्तकों का एक बृहत्-संग्रह है। जिससे जनता पर्याप्त लाभ उठाती है व अपने ज्ञानमें वृद्धि करती है।

धर्म-प्रचार—सभा प्रारम्भ से ही धर्म-प्रचार का कार्य बड़ी तत्परता के साथ कर रही है। इसमें समय समय पर भारत के प्रसिद्ध विद्वानों तथा व्याख्याताओं के उपदेश, व्याख्यान, कथा एवं शास्त्रार्थ आदि होते रहते हैं। प्रति-सप्ताह सत्संग भी होता है।

देवमन्दिर—सभा के अधीन ५ देवमन्दिर हैं। जिनका व्यवस्थाभार सभा के हस्तगत है।

प्रपा—इसके अतिरिक्त ३ पानीयशाला (प्याऊ) भी सभा की ओर से शहर में लगी हुई हैं।

सम्पत्ति—स्थायी कोष के अतिरिक्त सभा की सम्पत्तिमें १४ विशाल भवन हैं।

अधिकारिवर्ग—सभा के इस वर्ष निम्नलिखित पदाधिकारी हैं—

मुख्यप्रधान—दीवानबहादुर दीवान किशन-किशोरजी रईस, लाहौर

प्रधान—रायबहादुर ला० लक्ष्मणदासजी अग्रवाल, लाहौर

उपप्रधान—रायबहादुर ला० सोहनलालजी एम. एल. ए.

उपप्रधान—लाला गणपतरामजी कपूर बैँकर लाहौर-इत्यादि

प्रधानमंत्री—लाठ जंगीरामजी मेहरा क्लॉथ-मचैट, लाहौर

मंत्री—लाठ तिलक रामजी अग्रवाल ऐकाऊन्ट जनरलदफ्तर, लाहौर

स्वीकारात्; किन्तु सेन्द्रियत्वनिरिन्द्रियत्वमूलः । केचित्
सेन्द्रियाः पदार्थाः, अपरे निरिन्द्रियाः । ये न्यूनाधिक-
भावेन सेन्द्रियास्ते मनुष्यपशुपक्ष्यादयस्तरुलतागु-
ल्मादयश्च चेतना अर्धचेतना वा व्यपदिश्यन्ते । ये पुन-
निरिन्द्रिया भावाः क्षित्यादयस्ते जडा इत्यचेतना इति
च प्रथन्ते । तदुक्तं चरके—

खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यमंग्रहः ।
सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम् ॥

तदित्थं सर्वप्रजाकारणभूतस्य सर्वप्रजात्मभूततया
परात्मपदव्यपदेश्यस्य ज्ञानकर्मात्मनः प्रजापतेरंशभूत-
योरनयोर्ज्ञानकर्मणोर्ज्ञानमेकरसं स्थिरं प्रशान्तं न कदा-
चिदपि विपरिवर्तते । ज्ञानस्यैकरसत्वमिदं विद्यारण्य-
स्वार्थमना पञ्चदश्यास्तत्त्वविवेकाध्याये युक्त्या स्थापि-
तम् । तदुक्तं तत्र —

शब्दस्पर्शादयो वेद्या वैचित्र्याजागरे पृथक् ।
ततो विभक्ता तत्संविदैकरूप्यान् भिद्यते ॥
तथा स्वप्नेऽत्र वेद्यन्तु न स्थिरं जागरे स्थिरम् ।
तद्भेदेऽतस्तयोः संविदैकरूपा न भिद्यते ॥
सुप्तोत्थितयौ सौषुप्ततमौ बोधो भवेत् स्मृतिः ।
सा चावबुद्धावषयाऽवबुद्धं तत्तदा तमः ॥
स बोधो विषयाद् भिन्नो न बोधात् स्वप्नबोधवत् ।
एवं स्थानत्रयेऽप्येका सैवित् तद्वद् दिनान्तरे ॥
मासाब्दयुगकल्पेषु गतागम्येष्वनेकधा ।
नोदेति नास्तमेत्येका संविदेष्टा स्वयं प्रभा ॥ इति ।

कर्म पुनस्तद्विपरीतमनेकमनेकविधमस्थिरमप्रशान्तं
सर्वेषां विपरिवर्तते । एकत्वाद् एकरसत्वात् स्थिरत्वादे-
वेदं ज्ञानममृतं सदिति चोच्यते । अनेकत्वाद् अनेक-
विधत्वाद् अस्थिरत्वाच्चेदं कर्म मर्त्यं मृत्युस्त्विति

चाभिलष्यते । तदुक्तं शातपथश्रुतौ दशमकाण्डे-
'अर्धं ह वै प्रजापतेरात्मनो मर्त्यमसीद्, अर्धममृतम्'
इति । गीतायामपि—

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ।

इत्येवमहंपदबोध्यस्य परात्मनः सदसदात्मकत्व-
ममृतमृत्युत्वात्मकत्वं च प्रतिपादितम् । किञ्चोमे ज्ञानक-
र्मणी निरुक्त्या दिशः स्वभावतः पृथग्भूते अपि अन्यो-
न्यमोतप्रोते, नानयोरन्येन विनाऽन्यदवतिष्ठते । इमे
एव ज्ञानकर्मणी आगमशास्त्रेषु शिवशक्ती इत्युच्येते ।
ज्ञानं शिवः, कर्म च तच्छक्तिः । शक्तिः शक्तिमतोश्चा-
विनाभावः । अत एव श्रुत्वावनयोरन्तरान्तरीभावः श्रूयते—
'अन्तरं मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहितम् ।' इति ।

तदेवमन्योन्यमोतप्रोतयोरन्तरान्तरीभावमापन्नयो-
रविनाभूतयोर्द्वयोरपि शक्यमेकत्वमास्थातुम् । एकरमादेव
च तस्माज्ज्ञानकर्ममयात् परात्मनोऽस्य सर्वस्य चेतना-
चेतनप्रपञ्चस्य समुद्भवः । तदुक्तम् ऋक्संहितायाम्—
'एकं वा इदं विबभूव सर्वम्' ६।४।२६ इति ।
अयमेव सर्वजगत्कारणभूतो ज्ञानकर्ममयः परात्मा
पुरुष इत्यपि व्यपदिश्यते । पुरि शयनदेवास्य पुरुष-
त्वम् । सेन्द्रिया निरिन्द्रियाश्चेमाः सर्वाः प्रजा लोका-
परपर्यायाः पूरित्याख्यायन्ते । तासामभिन्ननिमित्तो-
पादानतया तत्रैव शयानस्यास्य पुरुषपदवाच्यता । तदुक्तं
शातपथे चतुर्दशकाण्डेऽन्यत्र च बहुत्र—

'स वा अयं पुरुषः, सर्वासु पूर्षे पुरि शयः ।'
सोऽयं पुरि शेते तस्मात् पुरुषः । ,
गीतास्वपि—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यन्यत्र ईश्वरः ॥

इत्यादिनामन्येश्वरस्य लोकत्रयावेशः पुरुषत्वं चोक्तम् ।

‘तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्’

‘पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम्’

इत्यादि मन्त्रश्रुतयोऽपि ज्ञानकर्ममयस्य तत्स्यकस्य पुरुषस्यैव सर्वजगत्कारणत्वमुद्घोषयन्ति । इदं तु बोध्यम्—ज्ञानकर्मात्मनि तस्मिन् पुरुषे ज्ञानगर्भं कर्म सृष्टौ प्रवर्तते, कर्मगर्भं तु ज्ञानं ततो निवर्तते; प्रतिसर्गं प्रवर्तयति । तन् स एक एवोर्णनाभिरिव सर्गप्रतिसर्गयोः प्रवर्तयिता । कथमयमेकस्माद् नानविधः सर्गः प्रवर्तते, कथं ज्ञानकर्मात्मकमिदमेकतत्त्वं विश्वरूपतया विपरिणतम् इत्यनुभव एव विज्ञानशब्देन व्याह्रियते । एतत् प्रधानं च शास्त्रं विज्ञानं संचरः संभूतिरपरा विद्येति च बहुविधैः शब्दैर्व्यपदिशन्ति स्म पुरातना महर्षयः । कर्मगर्भं तु ज्ञानं सृष्टिभ्रातृमुखं मुक्तिसाक्षि भवति । यदा चञ्चदुच्चावचबीचिमालोपमानि शक्त्यपराभिधानानि कर्माणि लीयमानान्युपरमन्ति तदायं शिवापरपर्यायो ज्ञानसागरः प्रशान्तस्तिष्ठति । कर्माणि हृद्ग्रन्थयो ज्ञानं तु तद्विमोक्तः । ततश्च ‘पुरुष एवेदं सर्वम्’ ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इति सर्वस्यास्यैकरूपतो दर्शनवृत्ति-ज्ञानमित्याख्यायते । एतत् प्रधानं च शास्त्रं ज्ञानं ब्रह्मविद्या परा विद्या दर्शनमिति च बहुधा व्यवह्रियते विबुधैः । अनयोर्ज्ञानविज्ञानयोरेव सर्वासां विद्यानामन्तर्भावः । अत एवानयोर्ज्ञाने भगवदुक्ता ज्ञातव्यस्य निरवशेषतोपपद्यते ।

अयमत्र स्फुटोऽभिप्रायः—ज्ञानकर्ममयाद् एकस्मात् पुरुषतत्त्वाद् अयं समस्तोऽपि पुरपदाभिषेयो विश्वप्रपञ्चः समुत्पद्यत इति पुरस्तादुपपादितम् । उत्पन्नं च भूत्वा न भवति, अन्ततः स्वकारणे विलीयते । अत एतेनापि विश्वप्रपञ्चेन स्वकारणे विलेतव्यम् । विलये च स एव कारणात्मा ज्ञानकर्ममयः पुरुषोऽवतिष्ठते । तत्र पुरुषो मौलिकं तत्त्वं, विश्वश्च यौगिकम् । मौलिकं

तत्त्वं बृंहणशीलत्वाद् ब्रह्मशब्देन प्रख्यायते शास्त्रेषु, अनेकयोगाज्जायमानं यौगिकं तु यज्ञशब्देन । ब्रह्मापरपर्यायं मौलिकं तत्त्वं सर्वत्रानुस्यूतं सर्वाधिष्ठानं यत्र विविच्यते तच्छास्त्रं ज्ञानप्रधानत्वाद् दर्शनशास्त्रं ब्रह्मविद्यामध्यात्मविद्यां च प्रवदन्ति विद्वांसः । तस्य विस्तारभूतं यज्ञापरामिधानं यौगिकं तत्त्वं यत्र प्रतिपाद्यते तच्छास्त्रं यज्ञविद्यां विज्ञानशास्त्रं चाचक्षते तद्विदः । ज्ञाने ब्रह्मविद्यायामेकत्वं प्रधानम्, विज्ञाने यज्ञविद्यायां तु नानात्वं प्रधानम् । ‘एकं वा इदं विबभूव सर्वम्’ प्रजापतिस्त्वेवेदं सर्वं यदिदं किञ्च’ ‘तस्माद् वा एतस्मादाकाशः संभूतः’ इत्यादीनि वाक्यानि विज्ञानप्रधानानि । एष्वेकत्वमुद्दिश्य नानात्वं विधीयते । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ ‘इमे लोकाः प्रजापतिः’ इत्यादीनि वाक्यानि ज्ञानप्रधानानि । एषु नानात्वमुद्दिश्यैकत्वं विधीयते । तथा चैकस्य नानात्वानुभवो विज्ञानम्, नानात्वे चैकत्वदर्शनं ज्ञानम् । मा स्मैतज्ज्ञानविज्ञानयोः स्वरूपं व्याख्यातुरस्य स्वोत्प्रेक्षितं निराधारं वामन्यन्त विद्वांसः, अर्जुनं प्रति विज्ञानसहितं ज्ञानमुपदेष्टुं प्रतिज्ञाय भगवता कृष्णेनोक्तैर्वचोभिरेतस्यैवार्थस्य स्फुटं प्रतिपत्तेः । तथा हि गीतायाः सप्तमाध्यायस्य द्वितीयश्लोके ‘ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम्’ इत्यादि प्रतिज्ञाय—

‘भूमिरापोऽनलो वायुः स्वं मनो बुद्धिरेव च’

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

इत्येवमेकस्यानेकात्मतावगमप्रवणं विज्ञानमुद्दिश्य—

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।

‘मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ॥

‘रसोऽहमसु कोन्तेय’ इत्यादिनानेकस्यैकात्मता-
वगतिप्रधानं ज्ञानमुपदिष्टम् । पुनश्च ‘ये चैव सात्त्विका-
भावाः राजसास्तामसाश्च ये । सत् एवेति तान् विद्धि ।’
इत्येवं विज्ञानमुपक्रम्य ‘बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां-
प्रपद्यते, वासुदेवः सर्वमिति’ इत्येवं सर्वस्यैकवासुदेव-
त्मकत्वप्रतिपत्तिरूपे ज्ञान उपसंहृतम् । तथैव नवमा-
ध्यायेपि ‘ज्ञानं विज्ञानसहितम्’ इति प्रतिज्ञाप्य ‘मया
ततमिदं सर्वं जगद्’ इति विज्ञानेनोपक्रम्य ‘सर्वाणि
भूतानि मत्स्थानि’ इति ज्ञानमुपदिश्य ‘एकत्वेन पृथक्-
त्वेन’ इति द्विविधमप्युपासनमुपदिष्टम् ।

ज्ञाने विज्ञानमुपयुज्यते । न हि विनेया एकपद-
एवास्य बहुधा विभिन्नस्य जगतो मूलमेकं ग्राहयितुं
शक्याः, विज्ञानसाहाय्येन तु शक्याः, अत एव भग-
वता विज्ञानं पूर्वमुक्तम्, विज्ञानसहितम् इति विशेषण-
विधया विज्ञानोपन्यासेन तस्याप्राधान्यं च निर्दिष्टम्,
ज्ञानोपयोगित्वान् तस्य । अतिमहतो वृत्तस्यातिलघु-
बीजात्मकता तस्य प्ररोहादिक्रमेण नानारूपता निदर्शन-
पुरस्सरमेव कथंचिद् ग्राहयितुं शक्या, नास्त्युपायान्त-
रम् । एष एवार्थो भागवतस्यैकादशे स्कन्धे ऊनविशेऽ-
ध्याये श्लोकद्वयेन सुस्पष्टं प्रतिपादितः । तथा हि—

नवैकादश पञ्च त्रीन् भावान् भूतेषु येन वै ।

ईक्षेताथैकमप्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् ॥

१—स्वर्गतश्रीपरमगुरुचरणानां विद्यावाचस्पतिश्री
मधुसूदनपण्डितमहाभागानां ज्ञानविज्ञानशब्दव्याख्या-
मनुसृत्य गुरुचरणैः म०म० श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदैः
संस्कृतरत्नाकरस्य ‘वेदाङ्के’ अयमेवानयोः शब्दयोरर्थः
प्रतिपादित आसीत् । तत्र जातां प्रमाणशङ्कामपनेतुं
चेतदेव श्रीभागवतस्य श्लोकद्वयं तैः स्वीये अ० भा० व०

एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यन् ।

स्थित्युत्पत्त्यप्ययान् पश्येद् भावानां त्रिगुणात्मनाम् ॥

अयमर्थः—स्थूणारुन्धतीन्यायेन सावर्त्येवैधर्म्या-
भ्याम् एकादशकं वा इदं सर्वम्, नवकं वा, पञ्चकं वा
त्रिकं वा इत्येवमनन्तानां भूतानां वर्गीकरणेनान्ते
‘एकमिदं सर्वम्’ इत्येवमीक्षेत येन तज्ज्ञानमित्युच्यते ।
यद्यपि विज्ञानमप्येतदेव, परं प्रकारोऽत्र भिद्यते, येन
एकेनैव त्रिगुणात्मनामगणेषानां भावानामुत्पत्तिस्थि-
तिप्रलयान् यन् पश्येत् तद् विज्ञानमित्याख्यायते ।
कूर्मपुराणेऽपि—

यया स देवो भगवान् विद्यया वेद्यते परः ।

साक्षादेवो महादेवस्तज्ज्ञानमिति क्रीतितम् ।

चतुर्दशानां विद्यानां धारणां हि यथार्थतः ।

विज्ञानमिति तद्विद्यायेन धर्मो विवदं ते ।

उ० त्वं ४५ अ० ।

श्रीज्ञानदेवैरपि श्रीभगवद्गीतां व्याचक्षाणैः कम्-
तीरलग्ना तरिव कुण्ठीभवति शेमुषी ।
परावृत्तपदो दूराद्विचारश्चापसर्पति ।
तर्कोऽपि नैवोत्सहते यत्र तज्ज्ञानमर्जुन ।
प्रपञ्चोऽन्यत्तु विज्ञानमज्ञानं तत्र सत्यधीमिति ॥

संक्षिप्यायमभिप्रायः— एकस्माद् अनेकस्मिन्नव-
तरणं विज्ञानं यज्ञविद्या । अनेकस्माद् एकस्मिन्नारं ह्यणं
ज्ञानं १ ब्रह्मविद्या । ब्रह्मविद्यातिरिक्ताः सर्वा अपि विद्या

धर्मसङ्ख्यस्य द्वितीयमहाधिवेशनसभापतिपठात्कृते भाषणे
समुद्धृतम् । तत्र पुनः परमश्रद्धाभाजनैः सनातनधर्म-
धुरन्धरैः श्रीहरिहरानन्दकरपात्रिस्वामिमहानुभावैः
काश्याः प्रकाशयन्तः हिन्दीभाषामयस्य ‘सिद्धान्त’पत्र-
स्य चतुर्थवर्षसम्बन्धिन्यामूनविंशसञ्चिकायामियं विप्र-
तिपत्तिरुद्भाविता ‘यन्नेदं’ व्याख्यानं श्रीभागवत-

अनेकत्वप्राधान्याद् यज्ञविद्यायामेवान्तर्भवन्ति । आ-
भ्यामेव ज्ञानविज्ञानाभ्यां मानवस्य कृतकृत्यता सम्प-
द्यते । तत्र विज्ञानमभ्युदयहेतुः, ज्ञानं तु निःश्रेयसज-
नकम् । इदमेव ज्ञानविज्ञानयुगलं धर्मः । अस्यैव 'यतो-
ऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' इत्यभ्युदयनिःश्रेयस-
साधकत्वमाह भगवान् कणादः । पुरायणे भर-
तीया ज्ञानविज्ञानयोस्तुल्यमवधाना ऐहिकीमामुष्मि-
की च समृद्धिमलभन्त, जगद्गुरवश्चागम्यन्त । अद्य त

एवात्मनोऽव्यात्मनैपुण्ये विकल्पात्माना आत्मानं प्रतार-
यन्ते दरिद्रति । नितान्तं पारतन्त्र्यमनुभवन्तः प्रतिदिनं
दीयन्ते दूयन्ते च । 'कर्मशून्या ज्ञानिन इमे' इति परैः
सोल्लेखमुपहस्यन्ते । 'आदर्शमात्रनिदर्शकान्येषां शास्त्राणि
न कर्तव्यं किञ्चिदादिशन्ति' इत्येवमस्माभिरेव कल-
ङ्कितं सर्वविद्योपदेशकं स्वकीयं शास्त्रजालम् । अपरतो
विज्ञानकणिकाभासद्य बहुविधमैहिकमुत्कर्षं दधतो-
ऽपि पाश्चात्त्या ऐश्वर्यमदावलेपेन ज्ञानमुपेक्षमाण

स्य प्रसिद्धव्याख्यातृणां श्रीधरस्वामिनां व्याख्यामनु-
गच्छति । ते हि स्वामिपादाः श्लोकेनैकेन ज्ञानं व्याख्याय
विज्ञानमर्थेनैव व्याचक्षते "यद्यदा येनैकेनानुगतानेका-
त्मकान् भावान् पूर्वमेक्षते, तास्तथा पूर्ववन्मेक्षते,
किन्तु तदैकं परमकारणं ब्रह्मैव, तदा एतदेव विज्ञान-
मुच्यते । एतदुक्तं भवति—परोक्षज्ञानेनपरोक्षभ्रमस्य
दिङ्मोहादिष्विव निवृत्त्यभावात्तदात्मकं जगत्पश्यन्-
प्राप्तमनः पृथक् सर्वाति मन्यते, अपरोक्षज्ञाने तु बाधित-
मेव दग्धपटवज्जीवन्मुक्तः संस्कारशेषं पश्यति, ततः परं
न पश्यति च । अतः परोक्षापरोक्षज्ञाने ज्ञानविज्ञान-
शब्दाभ्यामुच्येते इति ।" श्लोकस्योत्तरसद्वृत्तं तु तैरभिमे-
ण श्लोकेन सह योजितम् । तस्मात्प्रसिद्धव्याख्याकृद्दि-
रोधादेकस्यानेकात्मकताप्रकाशनं विज्ञानमित्येतस्मि-
न्नर्थे भागवतस्य प्रमाणीकरणं न युज्यत इति । अत्रे-
दमुत्तरम्—श्रीश्रीधरस्वामिनः श्रीभागवतस्य सर्वो-
त्कृष्टाः सर्वश्रद्धास्पदतां गता व्याख्यातार इति को न
मनुते । परं स्वामिपादैरुक्त एव भागवतस्यार्थो भवितुमर्ह-
ति नान्यः कोऽपमिति तु शिष्टैर्नान्युपगतम् । हस्यन्ते हि
बहुत्र शिष्टपरिगृहीतेषु व्याख्यान्तरेषु श्रीश्रीधरोक्तेभ्यो
विस्तरणा अप्यर्थाः । किमन्यत्—श्रीकरपात्रिस्वामिभट्टा-
नुभावरैव स्वीये श्रीभागवतसत्त्वे रासपञ्चाश्वर्याप्रथमश्लो-
कस्य प्रतिपदं (विचित्रं अर्था विवृताः, येषां संख्या त्रिंश-

तोऽप्यधिका । कुत्र तेऽर्थाः श्रीधरीये व्याख्यान उपल-
भ्यन्ते ? तस्मात्प्रसिद्धव्याख्याकृद्भ्यो विलक्षणमन्यदपि
शब्दात्प्रतीयमानं युक्तियुक्तमुपादेयं भवतीत्येव ननु
मन्तव्यं स्यात् । युक्त्यश्चास्मदुक्तैर्षे पाठकैरनुसन्धातव्याः
प्रदर्श्यन्ते—

[१] सर्वेऽस्मिन् पद्ये स्फुटं प्रतीयमानैकवाक्यता
नास्माभिः परित्यज्यते, न च विच्छिद्याद्वयं पद्यान्त-
रान्वयोऽस्मत्पक्षे करणीयतामापद्यते ।

[२] स्फुटं भासमान एव शब्दाऽर्थोऽस्माभिर्गृ-
ह्यते, न त्वध्याहारादिनार्थान्तरं प्रसह्यारोप्यते । यथार्था-
न्तरे 'अनुगतानेकात्मकान् भावान् पूर्वमेक्षते' 'तदैकं
परमकारणं ब्रह्मैव' इत्येतत्सर्वमध्याहारतन्त्र्यम् । न
ह्यध्याहारमन्तरेण सोऽर्थः शब्देभ्यो निःसरति, सत्यां
च गतौ नाध्याहारकल्पना युक्तेति शाब्दमर्यादा ।

[३] अनुभवपर्यन्तं ज्ञानमेव विज्ञानमिति पक्षे
विज्ञानं मुख्यम्, ज्ञानं तु तदर्थं गौणमित्यापतति ।
तत्रैव 'ज्ञानं तदेहं सविज्ञानम्' ॥ भग० गी० ७-७-अ०,
इत्येवौ विज्ञानस्यप्रधान्येन निर्देशो नयुज्येत । अस्म-
त्पक्षे तु बोद्धव्यं विज्ञानाभावेत्या ज्ञानस्य प्राधान्यमि-
ष्टमेवेति विज्ञानस्यप्रधान्येन निर्देशो युक्त एव ।

॥ ४ ॥ ज्ञानस्यानुभवपर्यवसायिका जननसिद्धि-
समसाध्येति चेदन्तिसम्मतम् । तत्रैव विज्ञानं

अद्यान्योन्यविनाशो कृतसन्नाहा न केवलमात्मानमपि तु सर्वं भूमण्डलमाकुलयन्तीति न तिरोहितं लोकमनुशीलयताम् । तस्माच्छ्रुयस साभिलाँ ज्ञानं विज्ञानं चेत्युभयमपि तुल्यं शरणीकरणीयम् । युक्तियुक्तं चैतत्-तथाहि 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिभिः श्रुतिभिः परात्मनः

पुरुषस्य वेदनमेव मृत्युतरणहेतुनयोपन्यस्तम् । ज्ञान-कर्मणी एव तस्य स्वरूपमिति पुरस्तात् कणोहत्य प्रतिपादितम् । तथा च तदुभयवेदिनैव मृत्युः शोको वा मुतरः, नान्येनैकतरवेदिना, अशमात्रवेदित्वेनापूर्णवेदित्वान् तस्य । तत्र कर्मणः स्फुटं स्वरूपं कर्मप्रधानविश्वविज्ञानेन यज्ञविद्यया परिश्रायते ? कर्माप्रधानीकृत्य

केवलं शाब्दज्ञानमिति तस्य 'वक्ष्याम्यशेषतः' (भग० गी० ७ अ०) इति वचनकर्मता न युज्यते । न हि विज्ञानं वक्तुं शक्यम्, अपि तु निदिध्यासनेन प्राप्यम् । अस्मत्पक्षे त्वेकस्यानेकरूपता, अनेकेष्वेकस्यानुप्रवेशश्चेति द्वयमपि वक्तुं शक्यमेव । यथा च तत्राध्याये द्वयं प्रतिपादितम्, तथा स्फुटीकृतमेव पूर्वमिति न काप्यनुपपत्तिः ।

[५] पक्षान्तरे ज्ञानं विज्ञानस्वरूप एवानुप्रविष्टम्, शाब्दस्य ज्ञानस्यैवानुभवपर्यन्तदे विज्ञानरूपतालाभात् । ततश्च 'ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्' (भग० गी० १८ अ० ४२ श्लो०) इत्यादौ द्वयोः पृथगुक्तिरनर्थिकेव । अस्मत्पक्षे तु ज्ञानप्रकारभेदाद् द्वयमपि सम्यगुक्तम् । 'इदं चाप्यनुसन्धेयम्' इदं गीतावचनं [१८ । ४०] व्याचक्षाणैर्महामहिमभिर्बहुभिर्व्याख्यातृभिरमृतुक् एव विज्ञानशब्दार्थो भङ्गश्चाऽङ्गीकृतः । तथा हि—श्रीमधुसूदनसरस्वतीमहाभागाः "विज्ञानं कर्मकाण्डे यज्ञादिकर्मकौशलम्, ब्रह्मकाण्डे ब्रह्मात्मैक्यानुभवः" इति व्याचक्षाणाः कौशलमेव विज्ञानं मन्वाना वीत्युपसर्गस्य विशेषार्थतां ध्वनयन्तः सर्वं शिल्पशास्त्रादिकं विज्ञानेऽन्तर्भावयन्ति ।

यत्पुनर्गैदिकीनां च लौकिकीनां च सर्गशः ।

धारणां सर्गविद्यानां विज्ञानमिति कीर्त्यते ॥

इति देवलवचनमुपन्यस्य च तदेव द्रढयन्ति । तेनानेकविषयं ज्ञानं विज्ञानमिति स्पष्टमेव प्रतिपद्यते । यस्तु ब्रह्मकाण्डे पृथगिव विज्ञानशब्दार्थस्तैर्विवक्ष्यते, न

सोऽपि पृथक्, किन्त्वत्रैवान्तर्भवतीत्युपरिष्ठाद्वक्ष्यते । श्रीनीलकण्ठाचार्याः श्रीशङ्करानन्दाः, श्रीसदानन्दाश्च—तमेव पन्थानमनुसरन्ति । श्रीराघवेन्द्रास्तु स्वार्थेऽर्थसम्प्रे 'ज्ञानं सामान्यतः, विज्ञानं विशेषतः' इति व्याख्याशरम्भपक्षं द्रढयन्ति । "विज्ञानं परतत्त्वगतासाधारणविशेषविषयकं ज्ञानम्" इति श्रीभगवद्भगवानुवाचार्था अपि विशेषार्थविषयकं ज्ञानमेव विज्ञानमाहुः । परतत्त्वस्य ज्ञेयेषु मुख्यतया परतत्त्वगता एव विशेषास्तैर्विषयत्वेन गृहीता इत्यन्यदेतत् । शब्दप्रवृत्तिस्तु परावरतत्त्वसाधारण्येनैवेति ।

[६] पक्षान्तरे विज्ञानशब्दस्यानेकार्थताऽवश्याभ्युपगन्तव्या स्यात् । 'मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इति कोशबलेन लौकिकविद्यानामपि विज्ञानशब्दवाच्यताया अपरित्याज्यत्वात् । अस्मत्पक्षे तु 'एकस्यानेकताप्रतिपत्तिविज्ञानम्' इत्युक्ते अनेकत्वसहचराणां शिल्पादीनामपि विज्ञानान्तर्भावादेक एवार्थ उभयत्रानुगतो भवति—इति परमानुकूल्यम् । सत्यां गतावनेकार्थतास्वीकारस्य मीमांसकैः कदर्थितत्वात् ।

[७] अध्यारोपापवादस्यायेन गुरूपदेशः फलेप्रहिभवतीति वेदान्तिप्रक्रिया । तत्राध्यारोपो विज्ञानम्, अपवाद्श्च ज्ञानमिति संव प्रक्रिया गीतासु भगवताप्याश्रितेति सम्यग् युज्यते । इयमेवाध्यारोपापवादप्रक्रिया प्रभवत्यनुभावसाधनतां प्रापयितुमित्यभिप्रायेण 'विज्ञानसहितम्—त्वानुभवयुक्तम्' इति श्रीशङ्करभगवत्पादा-

ज्ञानस्वरूपं तु ज्ञानशास्त्रेण ब्रह्मविद्यया । अनयोर्भूयो-
राश्रयेणैव सर्वात्मना पुरुषसाक्षात्कारः संपद्यते,
नान्यथा । ईशोपनिषद्यपि—

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदो-मयं सस ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

इत्युभयोरेव वेदनस्य मृत्युतरणपुरस्सरममृतत्व-

प्राप्तिहेतुत्वमुपन्यस्तम् । तत्राविद्या विज्ञानम्, ज्ञानसमु-
च्चितकर्मविचारः । विद्या तु ज्ञानम्, गुणीभूतकर्म-
ज्ञानप्रवणा वृत्तिरिति उभयत्रान्यतरस्य समुच्चयो दुर्वारः ।
ज्ञानकर्माणोरविनाभावस्य पूर्वं प्रतिपादितत्वात् । तथा च
भारतस्य पूर्ववज्ज्ञानविज्ञानसमृद्धिरस्त्वित्येतदेव भूयो
भूयो ज्ञानविज्ञानात्मा भगवान् प्रार्थ्यत इति शम् ।

नां सप्तमाध्याय-द्वितीयश्लोकगीताभाष्यमपि नास्म-
त्पक्षे विरुध्यते । तत्रैव 'विज्ञानं विशेषज्ञानम्' । 'वि-
ज्ञानं विविधतया चिदचिद्रूपतया च तत्तद्विभूतिधर्म-
रूपतयाऽवान्तरविशेषैश्च यथार्थज्ञानम्' 'विज्ञानसहितं
ज्ञानं विशेषेण ज्ञातव्यसहितं साहात्म्यम्—सामान्यं
विशेषमाहात्म्यं च' इत्यादि व्याचक्षाणाः श्रीमदानन्द-
तीर्थपादाः श्रीवल्लभाचार्यपादाः, श्रीराघवेन्द्राश्च स्फुट-
मस्मदनुकूलाः । 'विज्ञानं हि विविक्ताकारविषयं ज्ञानम्'
इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्या अपि एतदेव समर्थ-
यन्ते, 'सामान्यविशेषरूपताया एव तैरग्रे स्फुटी-
कृतत्वात् । श्रीज्ञानदेवानां संमतिस्तु मूल एवोद्-
घृतेति ।

तदित्थमनेकोपपत्तिवृद्धितं श्रीभागवतश्लोकयोरस्म-
कृतं व्याख्यानं न दूष्यतामर्हतीति विभावयन्तु सुधियो
महाभागाः । श्रीभागवतव्याख्यासु च श्रीमच्छुक्रदेवकृ-
तसिद्धान्तप्रदीपेऽर्थोऽयमनुमतः "यत्-यदा एकेन तथा
नेचेत परमकारणेन, यद्वैक्यं न पश्येत्, किन्तु तत्तद-
साधारणस्वरूपगुणादिव्युत्सृतया वेलक्षण्यं पश्येत्
एतदेव हि विज्ञानम्" इति तत्र व्याख्यातत्वात् । समा-
नकर्तृककर्मपुराणवचनं च यन्मूलनिबन्ध एवोद्घृतम्

तेनास्मदुक्त एवार्थः स्फुटीभवति । न तत्समन्तं व्याख्या-
तृवचसां किमपि मूल्यम् ।

एवं लौकिक्यां भाषायामस्मदुक्तो विज्ञानशब्दस्यार्थः
सर्वत्र समनुगच्छतीति दिङ्मात्रेण निरूपितम् ।
वैदिक्यपि प्रक्रियातिसंक्षेपेण निदर्शयते । उपनिषत्सु
आत्मवाचकः पञ्चसु कोशेषु अन्यतमकोषवाचकश्च
विज्ञानशब्दः सुप्रसिद्धः । तत्र विज्ञानं जीवः प्रज्ञानं
प्राज्ञो वा परात्मेति श्रीशङ्करभगवत्पादानामभिप्रेतम् ।
अत्रापि एकस्मादुद्भूताः—औपाधिकेन रूपेण विभिन्नतां
गताः—अनेकत्वं प्राप्ता जीवा विज्ञानविषया इति विज्ञान-
शब्देन गृहीताः, सर्वत्रानुगतं परतत्त्वं तु ज्ञानरूपमिति
प्रज्ञानपदभिलष्यमिति युज्यतेऽस्मदुक्तार्थसंगतिः । पञ्च-
सु कोशेष्वपि विज्ञानमयकोशो बुद्धिरूपत्वादानेकर्ता
भजते, आनन्दमयस्तु सर्वत्र निगूढ एक एवेति स्फुटं
श्रीविद्यारण्यस्वामिप्रभृतिभिर्व्याख्यातम् । अत्राप्यनेक-
रूपत्वाद्विज्ञानविषयः कोशो विज्ञानपदभागिति स्फुटा-
स्मदर्थसंगतिः । एवमन्यत्राप्युक्तम् । तत्सर्वत्रानुगतं
विज्ञानशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमेकं संभवद्रूप्यपेक्ष्यानेका-
र्थता तस्य शिरसि कुतः प्रसह्य निपातनीयेति नाम्नाभि-
बोद्धुं पार्यते । विद्वांसः पाठकाः सुविचार्यतन्निर्णयन्तीति
कृतं विस्तरेण ।

वेद एव मुख्यं दर्शनम्

पुरस्कृता—भट्टश्रीवल्लभद्रशर्मा, कविकाव्यरत्नाकर-कविचूडामणि—शुद्धाद्वैतभूषण—कविरत्न—महामहोपदेशक—
विद्यालङ्कार—वेदान्तविद्यानवि—सनातनधर्ममार्चसङ्घ—श्रीमुनिविनीमुखाधाराधरः ।

वेद एव मुख्यं दर्शनम् । दर्शनं नाम तत्त्वदर्शनम् ।
आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः । सत्यधर्माय द्रष्टव्ये । “यदङ्ग-
यनुध्यानसमाधिधौतया धियानुपश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः ।
वदन्ति चैतत्कवयो यथारुचं स मे ऋषीणामृपभः प्रसी-
दताम्” श्रीमद्गायत्रीमन्त्रे च द्रष्टव्यं तत्त्वरूपं तदुपायः
प्रयोजनं दर्शनस्वरूपञ्च निरूपितम् । वेदार्थदर्शनं वा
दर्शनम् । अथदर्शनमेव वा दर्शनम् । तेन पूर्वमीमांसा-
दीनामवैदिकदर्शनानां च दर्शनत्वप्रसिद्धिः प्रदर्शिता । तत्र
वेदार्थ एवाथोऽन्योऽनर्थस्तत्राप्यात्मैवाऽर्थ इत्यात्मदर्शन-
विधानादिश्रवणेन सिद्धया तत्त्वदर्शनमेव दर्शनमदर्शन-
मितरदौपचारिकं गौणमेव च तत्र दर्शनपदमिति
स्थितमेतत् । तदिदमज्ञानतां विद्वन्मानिनामर्थदर्शन-
त्वेन वा वेदार्थदर्शनत्वेन वा ततोऽन्यत्र प्रामाण्य-
निर्णायकत्वादिप्रहृदाढ्यं वेदार्थानवस्थितिर्मा भूदित्येनद-
र्थमेव भगवान् श्रीकृष्णद्वैपायनाचार्यो ब्रह्मजिज्ञासा-
शास्त्रं प्रणीय ब्रह्मदर्शनमेव तत्त्वदर्शनमदर्शनमन्यदिति
व्यवस्थापयन् दर्शनान्तराणि च तद्दाढ्याय प्रति-
क्षिपन् वेद एव मुख्यं दर्शनमिति प्रस्फुटं निर्वधारः ।

किञ्च । वेद एव मुख्यं दर्शनमित्यवधारणं सृष्टे-
स्तन्मूलकत्वतदुक्तप्रकाराप्रनिर्माणत्वतद्विहितहेत्वोपादे-
यनिष्ठत्व-तन्निष्ठविनाभावैक- व्यवस्थितत्व-सङ्कल्प-
व्यतिरेकाधीनत्वादिभ्यः । वेदस्य पुरुषार्थप्रतिपादकप्र-
थमपुस्तकत्व-सर्वोपजीव्यत्व-सृष्ट्यादिस्वीकारादिप्रमे-
श्वरप्रणीतत्व-सृष्टिहिताहितोपदेशार्थतत्त्ववर्तितत्व-तद्र-

क्षणतदुक्तधर्मसंस्थापनार्थसत्त्वणावतीर्णभगवत्परिरिञ्जि-
तत्वादिभ्यः । तदितरेषां सर्वेषां दर्शनादिशास्त्राणां
वेदविरोधाधीनप्रामाण्यकत्वान्यथापास्वरुद्धत्व-तद्व्याप्त-
विशेषतापन्नत्व-विरोधभानपरित्याग्यत्वादिशिष्टपरिग्रहाप-
रिग्रहविचारगोचरत्वादिभ्यश्च ।

स च साङ्गः सपरिकर एव मुख्यं दर्शनम् । न
केवलः । अङ्गाङ्गिभावप्रदर्शनाच्चैव वेदतदङ्गानां पृथग्-
नामभिः पृथगुल्लेखः । वस्तुतस्तु विशिष्ट एव वेदपद-
प्रवृत्तिः । साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च । ‘पुराणन्यायसीमां-
साधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानाम् ।
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । विभेत्यल्लभ्यता-
द्वेदो मामयं प्रहरिष्यतीत्यादिवचनेभ्यश्च । एषां वचनानां
विशिष्टस्यैव वेदपदवाच्यत्व आशयः पर्यवस्यतीति च
द्रष्टव्यम् । तत्रापि—

वेदैश्च सदैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ।
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥

इत्यादिप्रचनस्वप्नस्वप्नेन श्रीमद्भगवद्गीतायाः
श्रीकृष्णस्यैव परात्परस्य पुरुषोत्तमस्य सकलसाङ्गोपा-
ङ्गवेदतात्पर्यविषयस्य पुरुषज्ञानवतारेण भगवता श्री-
मत्कृष्णद्वैपायनाचार्येण वेदार्थसन्देहवारणार्थमेव

प्रणीतत्वाद् ब्रह्मसूत्राणां समाधिभाषात्वाच्छ्रीमद्भागवत-
प्रादुर्भावेनैव भगवतः श्रीमत्कृष्णद्वैपायनाचार्यस्य श्री-
भागवते परितोषवर्णनात्पर्यवसितशास्त्रार्थरूपत्वान्निग-
मफलत्वात्सर्वशास्त्रेभ्यः परत्वेन सर्वसन्देहवारकत्वात्
परप्रामाण्ययोगाच्च श्रीभागवतस्य च परिकरत्वमावश्यकं
समुचितं मुख्यञ्च । तेनैतन्निर्गलितं भवति—वेदाः श्री-
कृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि । समाधिभाषा
व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् । उत्तरं पूर्वसन्देहवारकं
परिकीर्तितम् । अविरोद्धं तु यत्त्वस्य प्रमाणं तच्च नान्यथा ।
यत्तद्विरुद्धं यत्सर्वं न तन्मानं कथं च नेति । पर्यवस्यति
चायमर्थः—श्रीभागवतान्त एव वेदो मुख्यं दर्शनमन्यत्र
दर्शनत्वग्रहो भ्रान्तिः प्रतारणं चेति ।

सर्ववैदिकविद्वज्जनपरिगृहीतोऽयमर्थो नेह कस्यापि
वैदिकस्तिकस्य विसम्भतिः सम्भवति । शास्त्रैकसिद्धत्वेन
सार्वजनीनत्वात् प्रातिस्विकत्वकल्पने प्रमाणाभावात् ।
संप्रति प्रचरद्यावदास्तिकवैदिकसम्प्रदायैः प्रतिवादाभा-
वाद्विवादानधिष्ठितत्वात् प्रत्युत सर्वथैवानुमोदनीयत्वा-
देव च । यद्यपि पूर्वमीमांसाद्युक्तप्रक्रिया ईश्वरानङ्गीका-
रादिदूषिता वेदार्थगोचराः पृथगपि पठ्यन्ते पण्डितैः
तथापि ताः शिष्टैर्न परिगृह्यन्ते । शाङ्कराद्यन्यतमवेदा-
न्तमेव ते सदाचारोपासनाज्ञानादिष्वनुवर्तन्ते । न पूर्व-

मीमांसाद्यनुसृत्य नेश्वराद्यङ्गीकुर्वन्ति । विरुद्धां विहा-
यैव तेषां पूर्वमीमांसादिष्वारो न सर्वाश-इत्येतस्या-
र्थस्य परोक्षत्वाभावात् । व्यासानुसारियेव व्यासा-
विरुद्ध एवार्थे शिष्टानां परिग्रहो न तदननुसारिणि
विरुद्धार्थ इति निश्चयेन बोद्धव्यं बुभूषुभिर्न पाण्डित्य-
चापलेन विस्मर्तव्यमिति सारम् ।

एवं वैदिकसर्वविद्वज्जनसिद्धान्तसाम्राज्ये विजृ-
म्भमाणे वेदविरुद्धार्थवादिनां नास्तिकदर्शनानां शिष्ट-
गोष्ठीबद्धिः श्रुत्वमप्रतिष्ठितत्वञ्च न विशिष्य प्रदर्शनीयम् ।
स्वतः सिद्धत्वात् । आस्तिकदर्शनैः शकलीकाराच्च । अथा-
स्तिकदर्शनानां वेदप्रामाण्यपरिरक्षणबद्धपरिकराणामपि
नास्तिक्यनिराकरणप्रधानतया तर्कपरिग्रहस्य वादिबुद्धय-
नुसारितया तर्केण तर्कागोचरवेदार्थव्याकुलीकरणतात्प-
र्याभावात्नौचित्याभ्यां प्रामाण्यानुपघातेऽपि भट्टप्रभाकरा-
दयो दार्शनिकमन्यास्तर्कैकमुख्यप्रामाण्यपर्यवसा-
यिनः साङ्गं सपरिकरञ्च वेदमन्यथैवार्थापयन्ति व्याकुली-
कुर्वन्ति नावस्थापयन्ति च तदुक्तार्थश्च ते चाऽप्य-
प्रामाणिका एवेति सर्ववैदिकास्तिकगण्टाघोषः ।

तस्मात् साङ्गः सपरिकरः वेद एव मुख्यं दर्शनमदर्शन-
मेवान्यदित्यसंदिग्धमित्यहो नु खलु सचेतसां विपश्चितां
चमत्कार इति दिक् ।

दर्शन संदर्शनम्

बुद्धेरगोचरतया न गिरां प्रचारो दूरे गुरुप्रथितवस्तु कथावतारः ।

तत्त्वं क्रमेण विदुषां करुणावशाते श्रद्धावतां हृदिपटं स्वयमादधाति ॥ १ ॥

दैम्यं कन्नित्कचन मन्मथजा विकाराः कुत्राप्यनेक विधबन्धुजन प्रपञ्चः ।

कापि प्रभत्वयनकल्पितमीश्वरत्वमित्येकवैकृतमिदं जगदविरस्ति ॥ २ ॥

दर्शनानि दृश्यन्ताम्



[धनाचरी]

जानीमस्तमेतमिति वेदज्ञा विदन्ति ह्यः,

यज्ञाः स्वाय घोषयन्ति १ यन्प्राक्प्राप्तताम्
सोऽरमाभिनिबोध्य इति वेदान्तिप्रगल्भमिति

यान्ति कुर्वन् योगिनो वदन्तां २ यजामज्ञताम् ।
यत्प्राप्तेर्हान्ति मदं तन्त्रमन्त्रसक्ता बुधाः

किन्तु सर्वमेतन्मुधा य-य ३ विनादारतां
सर्वजगन्मोहनैकमायामन्त्रशाली महा-

नङ्गुतेन्द्रजाली वनमाली प्रतिभासताम् ॥१॥
कुत्रचिन्नरुक्तो नाथ नित्यानिराकारो भवान्

साकारोऽथ कुत्रचिद् गृहीतो ४ वाक्यविस्तरे
कुत्रचित्तटस्थः काप्यजान्प जगत्कर्ता भवान्

कुत्रचिदगम्यः, क्वचिद् गम्यश्चित्तमन्दिरे ।
नूनं वेदवाणीष्वपि दाढ्यं करवाणं कथं

दुर्धराणं ५ वाक्यान्याप, केन त्वयि संचरे

अर्वाचामुदेतु वत का चाऽलीशक्तिरन्तरे

६ प्राचानपि अर्वाचामुदेवाचाभ्यर्चयेत् ॥२॥

दे०-मोहनमूर्तिर्यदुपेतं गृह्णतिराभाजं ।

मनसि वसति तदापि मज्जान् अतिनिश्चितमुपयानि ३

मानवमज्जे सत्यमार्गोपादिष्वन् यानि,

ज्योतिर्जननानि जनजीवने विमृश्यन्ताम्

८ मानुषानि शायिनो विचारान्विमृशन्तो यत्र

चित्रमुपयन्तो विदो वैदेशिकाः ॥३॥ दृश्यन्ताम् ।

आर्यसम्यतयाः स्फुरद्विजयपताकासमा-

न्यतुलितराकाभां परमं प्रवृष्यन्ताम्

तत्त्वानां विमर्शनानि गूढतत्त्वपरीक्षानि

पुण्यपरामर्शनानि दर्शनानि दृश्यन्ताम् ॥४॥

भट्टश्रीमधुरानाथशास्त्री

१-यस्य (भगवतः) प्राप्नो स्वस्य उपायतां घोषयन्ति-यज्ञैर्भगवत्प्राप्तिरिति । २-यस्य (ब्रह्मणः) अभिज्ञतां ज्ञातृतां वयं ब्रह्मज्ञाः स्म इति । ३-यस्य उदारतां दयालुतां विना, तस्य कृपां विना वेदाद्योपि मुधा । ४-कुत्र-चिद्वेदवाक्यसमूहे साकारो ज्ञातः । ५-वेदवाक्यान्यपि दुःखेन बोद्धुं शक्यानि, अत एव केन उपायेन भवन्तं प्राप्नोमि । 'समस्ततीर्थायुका'दित्यात्मनेपदम् । ६-प्राक्तनानामपि प्राक्तनानाम् (अतिप्राचीनमहर्षीणाम्) उच्च-वाणीनामगोचरे त्वयि अर्वाचां का अलीका शक्तिरुदेतु ? ७-मनसि वसन्नपि जगद्वर्तिषु सर्वेषु पदार्थेषु निज-प्रतिबिम्बं दर्शयति । यः पदार्थः कस्यचिदन्तःप्रविष्टो भवति तस्य प्रतिबिम्बो बहिर्न प्रतिफलति, किन्तु अन्त-र्भाजं निवसतोपि हरेः प्रतिबिम्बो बहिः सर्वमिमन्नपि जगति पतति इत्येवाद्भुतता ।

"मोहन मूर्तिरस्याम को अति अद्भुत गति जोइ । वसत सुचित अन्तर तऊ प्रतिबिम्बित जग होइ ॥" (विहारी)

८-मनुष्यशक्तेर्बहिर्भूतान् विचारान्मीमांसमाना वैदेशिका अपि आश्चर्यं प्राप्नुवन्तो दृश्यन्तामित्यर्थः ।



ईश्वर शब्द का महत्व-पूर्ण इतिहास

[लेखक—डॉक्टर मङ्गलदेव शास्त्री, एम० ए०, डा० फिल० (ऑक्सन)]



संस्कृत साहित्य में अभी तक हमें ऐसा दूसरा शब्द नहीं मिला जिसका इतिहास 'ईश्वर' शब्द के इतिहास के समान रोचक तथा महत्व-पूर्ण भी हो।

इस अनुसन्धान की ओर हमारा ध्यान कैसे गया ? इस प्रश्न का उत्तर देना यहां आवश्यक है। 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग संस्कृतसाहित्य में, मोटे तौर पर दो विभिन्न अर्थों में पाया जाता है। साधारणतया तो 'ईश्वर'शब्द का अर्थ 'जगन्निघन्ता' सृष्टिकर्ता, सर्वव्यापक, देवाधिदेव प्रभु' ही देखा जाता है। आज कल के सर्व-साधारण के व्यवहार में 'शिव' 'विष्णु' 'राम' 'कृष्ण' आदि शब्दों को छोड़कर, जो परमेश्वर के अर्थ को प्रकट करने के साथ ही संप्रदाय-वाद को भी प्रकट करते हैं (इन शब्दों का संबन्ध विभिन्न शैव, वैष्णव आदि सम्प्रदायों से ही है), जो शब्द साम्प्रदायिक भाव के बिना उस परमप्रभु के लिये प्रयुक्त होते हैं, उनमें 'ईश्वर' 'परमेश्वर' ही मुख्य हैं। हिन्दू-जनता, जिसका संबन्ध किसी विशेष सम्प्रदाय से नहीं है, इन्हीं शब्दों के द्वारा परमप्रभु का स्मरण करती है।

इस सर्व-साधारण के प्रयोग को छोड़ कर संस्कृत साहित्य में भी 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग अधिकतर ऊपर के ही अर्थ में पाया जाता है। दार्शनिक साहित्य में, विशेष कर न्याय और योग से सम्बन्ध रखने वाले साहित्य में, जगन्निघन्ता, सृष्टिकर्ता परमेश्वर के अर्थ में 'ईश्वर' शब्द का ही प्रयोग बहुत कर के देखा जाता है।

दूसरी ओर पाणिनि की 'अष्टाध्यायी' और 'पातञ्जल महाभाष्य' में कहीं भी, जैसा हम नीचे दिखला-वेंगे, हमें यह 'ईश्वर' शब्द, अनेक बार आने पर भी उक्त अर्थ में प्रयुक्त हुआ नहीं मिलता। इन ग्रन्थों में सर्वत्र उस का अर्थ स्पष्टतया छोटा या बड़ा 'शासक' या 'राजा' देखा जाता है।

उक्त प्रयोग-भेद से स्वाभाविकतया यह इच्छा हमारे मन में पैदा हुई कि इस शब्द के अर्थ के इतिहास की खोज की जावे। उक्त जिज्ञासा की प्रवृत्तता 'ऐश्वर्य' शब्द के अर्थ पर विचार करने से और भी अधिक हो गई। 'ऐश्वर्य' शब्द स्पष्टतया 'ईश्वर' शब्द से निकला है। ईश्वर-पने को ही ऐश्वर्य कहते हैं।

(निबन्ध एष प्रथमतो हिन्दीभाषायामेव कतिचिद्वर्षेभ्यः प्राक् प्रयागात्प्रवर्तमानायां 'हिन्दुस्तानी' पत्रिकायां प्रकाशित आसीत् । तदनन्तरं च किञ्चित्परिवर्तनेन बडोदानगरीयेऽखिलभारतवर्षीयप्राच्यविद्यासम्मेलनस्याधिवेशने आङ्गलभाषायां लेखकेनैव पठितः, तत्सम्मेलनेन च स्वकीयविवरणपुस्तके मुद्रितः । ततोऽपि किञ्चित्परिवर्तनेनः परिवर्धनैश्च इङ्गलिशभाषायामेव काशिकराजकीयसरस्वतीभवनपत्रिकाया दशमेऽङ्के प्रकाशितः । स एवायं निबन्धः 'संस्कृतसाहित्यसम्पादकानामनुरोधेन, अवकाशमावेन संस्कृतभाषायामनुवदितुमपायता मया स्वकीयमौलिकहिन्दोरूपेणैवात्र प्रकाशनार्थमनुमन्यते । आशास्वते यदेतद्विषये विशेषार्थमभिजिगांसो विपश्चित इङ्गलिशभाषारूपेणैव प्रकाशितवुपरि निर्दिष्टलेखो पठिष्यन्तीति । —मङ्गलदेवशास्त्री

पर 'ऐश्वर्य' शब्द का प्रयोग सदा सांसारिक वैभव — रुपया, पैसा, मकान, जानवर, नौकर-चाकर आदि उपभोग की सामग्री—के ही लिए होता है। ऋषि-मुनि महात्माओं में जो अलौकिक शक्तियाँ होती हैं उन को कोई 'ऐश्वर्य' शब्द से निर्देश नहीं करता; किन्तु 'सिद्धि' 'शक्ति' जैसे शब्दों का ही प्रयोग उनके लिए किया जाता है। इससे स्पष्ट है कि 'ऐश्वर्य' शब्द लौकिक वैभव-शाली 'राजा' या 'शासक' के अर्थ को रखने वाले 'ईश्वर' शब्द से निकला है, न कि 'परमेश्वर' के अर्थ को रखने वाले 'ईश्वर' शब्द से। यदि ऐसा होता तो योग-सम्बन्धी या आत्मिक सिद्धियों या शक्तियों के लिये भी 'ऐश्वर्य' शब्द का प्रयोग देखा जाता। क्योंकि, परमेश्वर के विचार में तो लौकिक वैभव के स्थान में आत्मिक-शक्ति का ही भाव मन में आता है। यह 'ऐश्वर्य' शब्द बड़ा प्राचीन है। इसलिये 'ईश्वर' शब्द के जिस अर्थ को लेकर यह निकला है वह अर्थ भी अति प्राचीन ही होना चाहिये।

इस कारण हमारे मन में उक्त जिज्ञासा और भी तीव्र होगई। इसी से प्रेरित होकर हमने प्राचीनतम वैदिक-साहित्य से लेकर संस्कृत-ग्रन्थों को देखना शुरू किया। अबतक के अनुसन्धान से—जिसका विचार इस लेख में किया है—हम इसी परिणाम पर पहुँचे हैं कि 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग 'परमेश्वर' के अर्थ में बहुत पीछे से होने लगा है। इसके कारण का विचार भी हम अर्थ या भाव की दृष्टि से नीचे करेंगे। 'ईश्वर' शब्द के इतिहास का यह अनुसन्धान अतीत रोचक होने के साथ साथ कई दृष्टि से बड़े महत्त्व का भी है। लेखके अन्त में ही हम इसका दिग्दर्शन करावेंगे।

इस अनुसन्धान में सबसे पहले हम वैदिक संहिताओं को लेते हैं।

ऋग्वेदसंहिता

ऋग्वेदसंहिता में 'ईश्वर' शब्द एकबार भी प्रयुक्त नहीं हुआ है। हाँ, यह शब्द जिस धातु—ईश—से बना है उसका प्रयोग, क्रियारूप से, अनेक स्थलों में आता है। कुछ उदाहरण नीचे दिये जाते हैं—

मा नो दुःशम ईशत (ऋ० १।२३।६)

अर्थात्, दुष्ट लोग हमारे ऊपर कावू न पा सकें, या हमारे ऊपर प्रबल न हों।

अयमग्निः सुवीर्यस्थे महः तौभगव्य (ऋ० ३।१६।१)

अर्थात्, यह अग्निदेव सुन्दर वीर्य और बड़े तौभगव्य का स्वामी है।

दूसरा शब्द, जो 'ईश्वर' शब्द की तरह ही 'ईश' धातु से निकला है और इस प्रकार ईश्वर का स्थानीय तथा सम्बन्धी है, 'ईशान' है। इसका अर्थ भी ऋग्वेद में सामान्य रूप से 'समर्थ' है और यह इन्द्र आदि देवताओं के लिये प्रयुक्त हुआ है। जैसे—

ईशानो यवया वधम् (ऋ० १।५।१०)

अर्थात्, हे इन्द्रदेव! तुम समर्थ हो। तुम हनन को हमसे दूर रखो।

'ईश' धातु का प्रयोग उक्त अर्थ में ही दूसरी संहिताओं में भी आता है। इस लिए इसका उल्लेख हम आगे नहीं करेंगे। 'ईशान' शब्द के अर्थ में दूसरी संहिताओं में धीरे २ कुछ भेद होता गया है। यजुर्वेद और अथर्ववेद में इस का प्रयोग अग्नि-देवता के लिए विशेषण रूप से हुआ है, पर अधिक प्रयोग शिव या रुद्र के लिए ही है। यह प्रवृत्ति बढ़ती गई और अन्त में यह 'शिव' का वाचक एक रूढ़ शब्द बन गया। पिछले

साहित्य में यह इसी अर्थ में प्रयुक्त हुआ है। इस शब्द का भी उल्लेख हम आगे प्रायः नहीं करेंगे, क्योंकि हमारे लेख का मुख्य विषय 'ईश्वर' शब्द ही है।

शुक्लयजुर्वेदसंहिता

इस संहिता में भी 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग बिल्कुल नहीं किया गया है। हाँ, इस संहिता के चालीसवें अध्याय में 'ईश' शब्द का प्रयोग, नाम के रूप में, बहुत कुछ परमेश्वर के अर्थ में किया गया दीखता है। परन्तु इस प्रसंग में दो बातों का ध्यान रखना चाहिए। प्रथम तो यह चालीसवाँ अध्याय वास्तव में एक उप-निषद् है और 'ईशावास्योपनिषद्' के नाम से प्रसिद्ध भी है। दूसरे "तत्र को मोहः कः शोक एकत्रमत्तुपश्यतः" आदि इसी अध्याय के मंत्रों के संबंध से यहाँ ईश का भाव बिल्कुल वैसा नहीं प्रतीत होता, जैसा आगे चल कर 'परमेश्वर' शब्द का है। अधिक से अधिक इस को भी हम 'ईशान' की तरह का ही शब्द कह सकते हैं। हमारा मुख्य विषय तो 'ईश्वर' शब्द ही है। इसलिये हमारे लिये तो इतना ही कहना पर्याप्त है कि यजुर्वेद में 'ईश्वर' शब्द बिल्कुल प्रयुक्त नहीं हुआ है।

सामवेद-संहिता

इस संहिता में भी 'ईश्वर' शब्द एक बार भी प्रयुक्त नहीं हुआ है।

अथर्व-संहिता

यह सबसे पहिली संहिता है जिसमें 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग ५ बार आया है। वे स्थल नीचे दिये जाते हैं—

१—मा मा हिसिपुरीश्वराः [अथ० ७।१०७।१]

अर्थात्, स्वामी या द्युलोक, पृथ्वीलोक और अन्तरिक्ष के देवता अग्नि, वायु और सूर्य मुझको न मारें। यहाँ 'ईश्वराः' बहुवचन में है, इस पर ध्यान देना चाहिये।

२—प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे।

यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् [अथ० ११।६।१]

३—प्राणो ह सर्वस्येश्वरो यच्च प्राणिनां यच्च न।

[अथ० ११।६।१०]

इस सूक्त में प्राण का बड़ा महत्त्वपूर्ण वर्णन है, और प्राणशक्ति का जगज्जीवनी शक्ति से ऐक्य करके वर्णन किया गया है। 'ईश्वर' शब्द यहाँ आया है, पर 'सर्वस्य' शब्द के साथ होने से ही यह स्पष्ट है कि वह यहाँ अपने पश्चात्कालीन रुढ़ अर्थ में प्रयुक्त नहीं किया गया है।

(४) पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम्।

उतामृतत्वस्येश्वरो यदन्येनाभवत्सह [अथ० १६।६।४]

यह मन्त्र कुछ पाठभेद से यजुर्वेद में भी आया है; और वहाँ यहाँ के 'ईश्वर' के स्थान में 'ईशानः' पाठ है। इसी से स्पष्ट है कि यहाँ भी 'ईश्वर' का अर्थ सामान्यरूप से स्वामी या समर्थ ही है और अभी तक रुढ़ अर्थ परमेश्वर का नहीं है।

[५] कालो ह सर्वस्येश्वरो यः पितृसीत् प्रजापतेः।

अथ० १६।५।५

यहाँ भी काल को 'सब का स्वामी' कहा है।

ऊपर के सब स्थलों में 'ईश्वर' का अर्थ अधिक से अधिक हम स्वामी या राजा ही ले सकते हैं। यहाँ स्पष्टतया रुढ़ अर्थ परमेश्वर का नहीं है। हमारे इस कथन की पुष्टि वैदिक निघण्टु तथा यास्कीय निरुक्त ग्रन्थों से अच्छी तरह हो जाती है। ये ग्रन्थ वेदों के कोश समझे जाते हैं।

निघण्टु (२।२२) में राष्ट्री, अर्यः, नियुत्वान् और इनः इन चार शब्दों को दे कर कहा है कि ये 'ईश्वर' के नाम हैं [इति चत्वारि ईश्वरनामानि]। वह स्पष्ट है कि 'राष्ट्री' 'अर्य' आदि शब्दों के, जो निर्विवाद रूप से

वेदों में स्वामी आदि अर्थों में प्रयुक्त होते हैं और परमेश्वर-वाचक नहीं हैं, अर्थ को बतलाने वाला 'ईश्वर' शब्द भी यहाँ परमेश्वर-वाचक नहीं है।

निरुक्त-कार यास्क ने उक्त शब्दों की व्याख्या करते हुए एक मन्त्र 'इन' शब्द के उदाहरण के तौर पर दिया है। उस मन्त्र के "इनो विश्वस्य सुवत्स्य गोपाः" का अर्थ, क्रम से आधिदैविक और आध्यात्मिक दृष्टियों से, [१] 'ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः' और [२] 'ईश्वरः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा' किया है। इससे भी स्पष्ट है कि निरुक्तकार 'ईश्वर' शब्द को सामान्य-रूप से स्वामी के ही अर्थ में प्रयुक्त करते हैं। हमारे विचार में ऊपर दिये हुए अथर्ववेद के मन्त्रों में भी 'ईश्वर' का यही अर्थ है।

ब्राह्मण-ग्रन्थ

वैदिक संहिताओं की तरह ब्राह्मण-ग्रन्थों में भी 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग लगभग नहीं के बराबर है, और जहाँ भी वह प्रयुक्त हुआ है वहाँ सर्वत्र स्पष्टतया 'समर्थ' या 'शक्त' के अर्थ में आया है। टीकाकारों ने भी सब जगह यही अर्थ किया है। परमेश्वर के अर्थ की कहीं गन्ध भी नहीं है। उदाहरणार्थ हम कुछ ही स्थलों का यहाँ निर्देश करना पर्याप्त समझते हैं। ऐतरेय-ब्राह्मण में 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग सर्वत्र 'तोमुन' अन्वय के साथ हुआ है, जैसे—

ईश्वरः पर्जन्योऽवर्षोः [३।१८]।

अर्थात् मेह अवर्षा करने में समर्थ है।

ईश्वरो हानृणा कर्तोः [१।१४]।

अर्थात् दोष-राहित्य करने को समर्थ होता है।

ईश्वरो हाम्नाद् द्वितीयो वा ब्राह्मणतामस्युपैतोः [७।२६]

इससे दूसरा या तीसरा ब्राह्मणता प्राप्त करने में समर्थ होता है।

ऐतरेयारण्यक में भी 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग इसी तरह हुआ है।

शतपथ ब्राह्मण के चौदहवें काण्ड में भी, जिसको बृहदारण्यक भी कहते हैं, 'ईश्वर' शब्द दो बार हम को मिला है; और दोनों जगह टीकाकारों ने उसका अर्थ समर्थ किया है; जैसे—

अर्थात्तामीश्वरौ जनयितवौ [३।४।१४]।

अर्थात् माता पिता (विशेष प्रकार की सन्तान) पैदा करने में समर्थ होते हैं।

ब्राह्मण-ग्रन्थों के बाद हमें काल-क्रम से उपनिषदों का विचार करना चाहिए। पर उपनिषदों में, केवल दस (ईश, केन आदि को) छोड़ कर ज्यादातर ऐसे ही हैं जो बहुत नवीन हैं। इसलिए समग्र उपनिषदों का विचार हम नीचे ही करेंगे। पहले सूत्र-ग्रन्थों का विचार करना उचित प्रतीत होता है।

सूत्र-ग्रन्थ

श्रौत सूत्रों में 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग बहुत ही कम मिलता है। शाखायनश्रौतसूत्र में केवल एक बार ('अग्निर्वै कामो देवानामीश्वरः'—१६।१०।४) इसका प्रयोग मिलता है, और स्पष्टतया वहाँ 'परमेश्वर' के लिए नहीं है। आपस्तम्ब-श्रौत सूत्र में तो यह मिलता ही नहीं।

धर्मसूत्रों के विषय में भी यही बात है। आपस्तम्बीय तथा बोधायनीय धर्मसूत्रों में तो यह शब्द आया ही नहीं है। हाँ, गौतम-धर्म-सूत्र में स्नातक के नियमों में केवल एकबार (योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छेत ६।६३—अर्थात् योगक्षेम के लिये राजा के पास जावे), 'ईश्वर' शब्द आया है। और वहाँ टीकाकार ने स्पष्टतया राजा का अर्थ किया है। पार्ष्णिनि की अष्टाध्यायी का विचार हम नीचे करेंगे।

अर्थशास्त्र

कौटिल्य के अर्थ-शास्त्र का समय पातञ्जल महाभाष्य से प्राचीनतर है—ऐसा अनेकानेक विद्वानों का मत है। अनेक प्रमाणों के आधार पर जिन का यहाँ उल्लेख करना आवश्यक नहीं है, हम भी ऐसा ही समझते हैं। इस ग्रन्थ में 'ईश्वर' शब्द केवल तीन बार आया है। जैसे—

“देशैश्च वंशनामधेयोपचारमीश्वरस्य” [पृ० ७१]

“देशनामधेयोपचारमीश्वरस्य” (पृ० ७१)

“यन्नेश्वराधिपकृताश्च राजा रत्नोपकारोपयिकार्थमाह”

(पृ० ७४)

इन तीनों जगह स्पष्टतया राजा या राजा के अधिकृत शासकों के अर्थ में 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग किया गया है।

पाणिनि की अष्टाध्यायी और पातञ्जल महाभाष्य—

ऊपर हम कह चुके हैं कि इन्हीं दो ग्रन्थों में 'ईश्वर' शब्द के प्रयोग को देखकर हम इस अनुसन्धान में प्रवृत्त हुए हैं। इस लिये इन दो ग्रन्थों के विषय में विशेष कर विचार करना चाहिये। अष्टाध्यायी में केवल आठ जगहों पर 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग आया है। इन में से [१] 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' (३।२।१७५) तो 'ईश्वर' शब्द की सिद्धि करता है। [२] 'प्राप्तीश्वरान्निपाताः' (१।४।५६) केवल अधि-कार सूत्र है। [३] 'अधिरीश्वरे' (१।४।६७) का उदाहरण महाभाष्य में तथा प्राचीन टीकाओं में 'अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः' दिया है। [४] 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' (२।३।६) का भी उदाहरण महाभाष्य आदि प्राचीन टीकाओं में ऊपर वाला ही दिया है। इस सूत्र के महा-

भाष्य से यह भी स्पष्ट है कि पातञ्जलि 'अधिपति' 'स्वामी' आदि शब्दों को 'ईश्वर' का पर्यायवाची ही समझते हैं। [५] 'स्वामीश्वराधिपति०' (२।३।३६) का उदाहरण प्राचीन काशिका आदि टीकाओं में 'गवामीश्वरः, गोष्वीश्वरः' दिया है। [६] 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' (३।४।१३) के उदाहरण 'ईश्वरोऽभिचरितो' आदि ब्राह्मण-ग्रन्थों से लिए गए हैं। जिनको हम ऊपर 'ऐतरेयब्राह्मण' के साथ दिखला चुके हैं। [७] 'तत्पेश्वरः' (५।१।४२) के उदाहरण 'सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः। पृथिव्या ईश्वरः पाथिवः' दिए गए हैं। [८] 'नवः शुचीश्वर०' (७।३।३०) के उदाहरण 'आनैश्वर्यम्, अनैश्वर्यम्' दिए गए हैं।

पातञ्जल महाभाष्य में ऊपर दिए हुए अनेक उदाहरणों के साथ साथ दो तीन बार खास स्थलों में 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग आया है, जिन से हमारे अनुसंधान पर बड़ा प्रकाश पड़ता है। वे स्थल ये हैं—

[१] नैवेक्षर आज्ञापयति नापि धर्मसूक्ताराः पठन्ति—अपवादैरुक्तस्य बाध्यन्ताम् इति (१।१।४७ और ५।१।१६)

[२] तद्यथा लोक ईश्वर आज्ञापयति ग्रामाद् ग्रामान्मनुष्या आनीयन्ताम्। प्रागांगं ग्रामेभ्यो ब्राह्मणा आनीयन्ताम् (६।१।२)

अर्थात् जैसे लोक में राजा आज्ञा देता है कि ग्राम ग्राम से मनुष्य बुलाने चाहिए तथा अंग देश से इधर के ग्रामों से ब्राह्मण बुलाने चाहिए।

[३] जित्यर्थायवचनस्यैव राजावर्थम्।.....सभा राजामनुष्यपूर्वा (२।४।२३)। इनसभम् ईश्वरसभम्। तस्यैव न भवति। राजसभा। तद्विशेषणानां च न भवति। पुण्यमित्रसभा (१।१।६६)

इस जगह 'राजा' 'इन' और 'ईश्वर' शब्दों को पर्यायवाची कहा गया है, और पुण्यमित्र-नामक राजा को भी 'ईश्वर' कहा गया है।

अष्टाध्यायी और महाभाष्य के ऊपर के स्थलों से यह निर्विवाद-रूप से स्पष्ट है कि इन दो ग्रन्थों में 'ईश्वर' शब्द केवल राजा या शासक के अर्थ में प्रयुक्त हुआ है, और उसका परमेश्वर के अर्थ से जरा भी सम्बन्ध नहीं है। इस पर भी अष्टाध्यायी के भट्टोजिदीक्षित आदि कई आधुनिक टीकाकारों ने धोखा खाया है और उपर्युक्त स्थलों में से कई जगह 'अध्विभुवि रामः (या हरिः)' जैसे उदाहरण स्वयं बना कर दिए हैं।

‘ईश्वर’ शब्द के इतिहास के प्रथम युग का अन्त

पाणिनि और पतञ्जलि के उपर्युक्त ग्रन्थों में 'ईश्वर' शब्द का इतनी बार प्रयुक्त होना और एकबार भी परमेश्वर के अर्थ में प्रयुक्त न होना, हमारी समझ में, एक आकस्मिक बात नहीं हो सकती। इन ग्रन्थों के समकालीन या निर्विवाद-रूप से इन से प्राचीन ग्रन्थों में भी, हम ऊपर देख चुके हैं, यह शब्द परमेश्वर के अर्थ में प्रयुक्त नहीं किया गया है। ऐसा प्रतीत होता है कि वैदिक ग्रन्थों में इसका अर्थ सामान्य रूप से समर्थ या स्वामी था, और पीछे से राजा या शासक हो गया। इन दोनों अर्थों के समय को हम 'ईश्वर' शब्द के इतिहास का प्रथम युग कह सकते हैं। पातञ्जल महाभाष्य के समय तक, जो विद्वानों की सम्मति में ईसा से १५० वर्ष पूर्व है, निश्चय-पूर्वक कहा जा सकता है कि 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग परमेश्वर के लिए नहीं होता था। इसलिए उक्त प्रथम युग की सीमा हम महाभाष्य तक कह सकते हैं।

‘ईश्वर’ शब्द के इतिहास का मध्ययुग

महाभाष्य के बाद कुछ ऐसे ग्रन्थ हम को मिलते हैं जिन में 'ईश्वर' शब्द के ऊपर के अर्थ के साथ २ परमेश्वर का अर्थ भी मिलता है। ऐसे ग्रन्थों के समय को हम इस शब्द के इतिहास का मध्ययुग कह सकते हैं। एक समय तक निश्चय रूप से इस शब्द का एक अर्थ (राजा या समर्थ) में प्रयुक्त होना और दूसरे समय में लगभग निश्चय रूप से दूसरे अर्थ 'परमेश्वर' में प्रयुक्त होना आवश्यक रीति से हमें एक बीच के काल की कल्पना करने को विवश करता है। जिस में इस शब्द के अर्थ का क्रमिक विकास या परिवर्तन दिखलाया जा सके। इस मध्ययुग के साहित्य में हम मुख्य स्थान मनुस्मृति और भगवद्गीता को देते हैं। इन दोनों ग्रन्थों में भी इतना भेद है कि—जहाँ मनुस्मृति में 'ईश्वर' का अर्थ अधिकतर प्राचीन (राजा) है। वहाँ भगवद्गीता में अधिकतर अर्थ नवीन (परमेश्वर) है। प्रथम हम मनुस्मृति को लेते हैं।

मनुस्मृति

मनुस्मृति में अभी तक छः बार हमें 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग मिला है। इन में से केवल दो स्थलों में इसका अर्थ परमेश्वर कहा जा सकता है; और शेष सब जगहों पर वही ऊपर का प्राचीन समर्थ या राजा का अर्थ है। जैसे—

[१] तस्यायै सर्वभूतानां गोप्तायै धर्ममात्मजम् ।

ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वर ॥ (७ । १४) ।

अर्थात्, परमेश्वर (टीका—ब्रह्मा) ने राजा के लिए सृष्टि के आरम्भ में दण्ड को पैदा किया।

[२] प्राणायामैर्देहिदोषान्धारणाभिश्च क्लिबिषम् ।

प्रत्याहारेण संसर्गान् व्यनेनानीश्वरान् गुणान् ॥ (१ । ७२)

अर्थात्, संन्यासी को चाहिए कि ध्यान से अनी-
श्वर (टीका— “ईश्वरस्य परमात्मनो ये गुणा न भवन्ति
क्रोधलोभमोहादयः) गुणों को दूर करे।

इन दो स्थलों को छोड़ कर और सब जगह वही
प्राचीन अर्थ है। जैसे—

[३] मनसश्चाप्यहंकारमभिमन्तारमीश्वरम् । (१।१४)

अर्थात्, मन से अभिमान करने वाले अपने काम
में समर्थ (ईश्वर) अहंकार को पैदा किया।

[४] ब्राह्मणां जयमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ (१।६६)

अर्थात्, ब्राह्मण पैदा होते ही पृथिवी पर सब भूतों
का राजा या स्वामी हो जाता है।

[५] दैवतान्यभिगच्छेत् धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।

ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुत्वे च पर्वतु ॥ (४।१५३)

अर्थात्, विद्वान् को गृहस्थी की रक्षा के लिये राजा
का आश्रय लेना चाहिए। कुल्लूक भट्ट ने भी अपनी
टीका में ‘रक्षार्थं राजादिकं’ ऐसा अर्थ किया है।

[६] हन्याच्चौरमिवेश्वरः । (६।२७८)

यहाँ भी टीका में ‘ईश्वरः’ का अर्थ राजा किया है।

भगवद्गीता

भगवद्गीता में जैसा ऊपर कहा है ‘ईश्वर’ शब्द
स्पष्टतया बहुत अधिक ‘परमेश्वर’ के अर्थ में प्रयुक्त
हुआ है। जैसे—

भूतानामीश्वरोऽपि सन् (४।६)

समवास्थितमीश्वरम् । (१३।२८)

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् (१३।२७)

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति (१८।६०)

इत्यादि।

पर दो तीन जगह इस ग्रन्थ में भी प्राचीन अर्थ
मिलता है। जैसे—

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी (१६।१४)

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् (१८।४३)

इन दोनों स्थलों पर वही प्राचीन समर्थ या शासक
का अर्थ है।

‘ईश्वर’ शब्द के इतिहास का

अन्तिम युग

ऊपर दिखलाया है कि ‘ईश्वर’ शब्द के परमेश्वर
के अर्थ का प्रारम्भ मनुस्मृति और भगवद्गीता में हमें
मिलता है। यह प्रवृत्ति बढ़ती ही गई और अन्त में
‘ईश्वर’ शब्द का प्रयोग क़रीब क़रीब केवल परमेश्वर
के ही अर्थ में होने लगा। इसी अवस्था को हम
‘ईश्वर’ शब्द के इतिहास का अन्तिम युग कहते हैं।

इस अन्तिम युग के कुछ उदाहरणों के देने से
पहले हम यह आवश्यक समझते हैं कि समस्त उप-
निषत्साहित्य पर एक दृष्टि डाल लें क्योंकि अभी तक
इस बात का विचार हमने नहीं किया है।

‘उपनिषत्कोश’ के देखने से पता लगता है कि
ईश, केन, कठ आदि प्राचीन दस उपनिषदों में ‘ईश्वर’
शब्द परमेश्वर के अर्थ में एक बार भी प्रयुक्त हुआ
नहीं मिलता। वास्तव में बृहदारण्यक उपनिषद् को
छोड़ कर—जिस का उद्धरण हम ऊपर दे चुके हैं—
‘ईश्वर’ शब्द का प्रयोग भी हमें इन उपनिषदों में
अभी तक नहीं मिला। बृहदारण्यक में वही प्राचीन,
‘समर्थ’ अर्थ है यह हम ऊपर दिखला ही चुके हैं।
हाँ, यजुर्वेद के चालीसवें अध्याय (या ईशावास्योप-
निषद्) की तरह ही ‘ईश’ शब्द मुण्डकोपनिषद् में
(जैसे “यदा पश्यः पश्यतेः ईशम् ”) में भी प्रयुक्त
हुआ है। इस के विषय में हमारा वही कथन है जो
ऊपर ईशावास्योपनिषद् के उदाहरण के विषय में कह
चुके हैं।

स्वेताश्वतर-उपनिषद् उक्त दस उपनिषदों के समान प्राचीन नहीं समझा जाता। इस उपनिषद् में 'ईश्वर' शब्द आया है। जैसे—“तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्” अर्थात् “ईश्वरों (? अर्थात् राजाओं) का भी वह परम महेश्वर है।” इससे भी यही प्रतीत होता है कि यहाँ भी 'ईश्वर' का रुढ़ अर्थ परमेश्वर नहीं है।

इस के बाद के नवीनतर उपनिषदों में 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग न केवल बहुत अधिक मिलता है, किंतु बराबर परमेश्वर के अर्थ में मिलता है। जैसे—

“ईश्वरः परमो देवः” (ब्रह्मविद्योपनिषद् ७)।

“ईश्वरः शिव एव च” (अथर्वशिखोपनिषद् २)।

“ईश्वरः सर्वभूतानाम्” (महानारायणोपनिषद् १७।५)

इन उदाहरणों से स्पष्ट है कि यहाँ 'ईश्वर' शब्द केवल परमेश्वर का अर्थ रखता है। इसी से ये उपनिषद् 'ईश्वर' के इतिहास के तृतीय युग से संबन्ध रखते हैं। उपनिषद्-विषयक उपर्युक्त विचार से ही 'ईश्वर' शब्द के इतिहास के तीनों युगों के उदाहरण मिल जाते हैं।

इसके बाद के साहित्य में ईश्वर और परमेश्वर सामान्य रूप से समानार्थक हो गए हैं। यहाँ तक कि 'परमेश्वर' की अपेक्षा 'ईश्वर' शब्द का ही अधिकतर प्रयोग परमेश्वर के अर्थ में देखा जाता है। कुछ उदाहरण नीचे दिये जाते हैं—

सबसे पहले हम दर्शन सूत्रों को लेते हैं। ब्रह्म-दर्शन-सूत्रों में से केवल तीन (योग, न्याय और सांख्य) सूत्रों में ईश्वर शब्द प्रयुक्त किया गया है और इन सब में उसका अर्थ परमेश्वर है। जैसे—

क्लेशकर्मविपाकाशयैस्परामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः

(योगसूत्र १२४)

ईश्वरप्रणिधानाद्वा (योगसूत्र १।२३)

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्मकल्पयशानात् [न्यायसूत्र ४।१।१६]

ईश्वरानिद्वेः [सांख्यसूत्र १।६२]

इसी तरह समस्त दार्शनिक साहित्य में बराबर 'ईश्वर' शब्द परमेश्वर के ही अर्थ में प्रयुक्त हुआ है। उदयनाचार्य की 'न्यायकुमुदाज्जलि' तथा गंगेशोपाध्याय की 'ईश्वरानुमानचिन्तामणि'—ये दोनों ग्रन्थ ईश्वर (परमेश्वर) की सिद्धि के लिए ही लिखे गए हैं। इसी तरह स्मृतियों पुराणों आदि में भी 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग प्रायः परमेश्वर के ही अर्थ में किया गया है।

यहाँ यह प्रश्न हो सकता है कि इस सारे लेख का कोई खास महत्त्व भी है या नहीं। इस महत्त्व को हम इस लेख के अन्त में दिखलावेंगे। यहाँ पर यह दिखाना आवश्यक प्रतीत होता है कि 'ईश्वर' शब्द के अर्थ में यह विकास कैसे हुआ ?

‘ईश्वर’ शब्द के अर्थ का विकास कैसे हुआ ?

ऊपर के विचार में प्रधान-रूप से 'ईश्वर' शब्द के ही ऊपर विशेष दृष्टि रखी गई है। यहाँ स्वाभाविक ही जिज्ञासा होती है कि क्या ईश्वर या परमेश्वर की कल्पना के विकास में भी कोई क्रम दिखलाया जा सकता है ? यद्यपि इस प्रश्न का उत्तर हम पूरे निश्चय के साथ नहीं दे सकते, तो भी नीचे दी हुई विचार-प्रणाली से हम उक्त प्रश्न का उत्तर भी 'हाँ' के रूप में देने को तैयार हैं। इस विचार को प्रारम्भ करने से पहले हमें ईश्वर के आधुनिक अर्थ को निश्चित कर लेना चाहिये। उसी दशा में यह ठीक तरह दिखलाया जा सकता है कि उस अर्थ का विकास कैसे हुआ। 'ईश्वर' शब्द आजकल कोई साम्प्रदायिक शब्द नहीं है। शैव,

वैष्णव आदि कोई सम्प्रदाय-विरोध ही इसका प्रयोग करते हैं, ऐसा नहीं है। हिन्दू मात्र इसका प्रयोग जगदुत्पादक, जगन्निर्माता, सर्वान्तर्यामी सब का स्वामी और उपास्य तथा देवाधिदेव परमेश्वर के अर्थ में करते हैं।

इस विचार का धीरे धीरे कैसे विकास हुआ— इस का जानने के लिये हमें वैदिक समय से ही चलना चाहिये। सब से पहिले हमें वैदिक और विरोध कर ऋग्वेद के देवता-वाद पर विचार करना चाहिये। वैदिक देवताओं में, प्रारम्भ में, हमें ऐसा कोई देवता नहीं मिलता जिस को हम वास्तव में आधुनिक परमेश्वर या ईश्वर का स्थानीय कह सकते हों। वैदिक देवता इन्द्र, अग्नि, वरुण, मित्र, पूषा आदि सब कार्मिक देवता हैं। दूसरे शब्दों में वे 'नियतकर्माणः' या 'विभज्य-कर्मकारिणः' अर्थात् अपने २ नियत कर्मों को करने वाले हैं। इन में से किसी एक को हम वास्तव में 'देवों का देव' या 'देवाधिदेव' नहीं कह सकते। यह सत्य है कि भिन्न भिन्न मन्त्रों में इन में से प्रायः प्रत्येक को लगभग देवाधिदेव के रूप में वर्णन किया गया है। पर वह वर्णन वास्तविक नहीं, किंतु भाक्त (या गौण) है। और स्तुतिकर्ता की ही तत्कालीन भक्ति के आवेश का द्योतक है।

हाँ, कुछ ऐसे मन्त्र मिलते हैं जिनसे यह प्रतीत होता है कि आगे चल कर ऋषियों को इस का अनुभव होने लग गया था कि इन देवताओं के अन्दर भी व्यापक एक महादेवता है। आगे चल कर यही विचार 'ब्रह्म' के रूप में परिवर्तित हो गया। तत्त्ववेत्ताओं ने देखा कि देवताओं में ही क्या—सारे विश्व-प्रपञ्च में

वास्तविक सन् पदार्थ त्रिगुणातीत, अनिर्देश्य अव्यक्त ब्रह्म ही है।

पर इस ब्रह्म के विचार को परमेश्वर के विचार का स्थानीय हम नहीं कह सकते। प्रथम तो ब्रह्म की सत्ता केवल ज्ञानियों और तत्त्ववेत्ताओं की दृष्टि में ही थी। परमेश्वर की तरह यह सर्व-साधारण की दृष्टि में नहीं के हो बराबर था। इस का नर्तुसंरुलिंग में होना ही बतलाता है कि सर्व-साधारण की उपासना का विषय 'ब्रह्मन्' नहीं हो सकता है। सर्व-साधारण का ईश्वर या उपास्य देव या तो पुलिंग में या स्त्री-लिंग में ही सोचा जाता है। ॐ

ब्रह्म-विषयक हमारी उक्त भावना का सब से बड़ा प्रमाण इस बात में मिलता है कि समस्त वैदिक कर्म-काण्ड में ब्रह्मन् को कहीं भी स्थान नहीं है। तभी तो भगवद्गीता में कहा गया है—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन। (२।४५)

इसी लिये प्रभाकर जैसे मुख्य मीमांसकों का यहाँ तक कहना है कि वेद केवल कर्मकाण्डात्मक है और ज्ञान-काण्ड का प्रतिपाद्य ब्रह्म उस का विषय ही नहीं है।

यह सत्य है कि वेदों में ही 'प्रजापति' जैसे देवता हैं जो आपाततः बहुत कुछ परमेश्वर के स्थानीय प्रतीत होते हैं। परन्तु वास्तव में ऐसा नहीं है। प्रजापति को भी हम देवाधिदेव नहीं कह सकते क्योंकि वह भी अनेक देवताओं में से केवल एक देवता है।

इस लिए यही प्रतीत होता है कि वैदिक समय में, उपनिषदों को यदि शामिल कर लें तो भी, सर्व-साधारण का काम उपर्युक्त कार्मिक या नियत-कर्म देवताओं से ही चल जाता था। उन को किसी देवा-

धिदेव या परमेश्वर की उपासना की आवश्यकता ही नहीं प्रतीत होती थी। दूसरी ओर, तत्त्वज्ञानियों की तृप्ति केवल उन देवताओं से नहीं हो सकती थी। वे भेद में अभेद और अनेक में ऐक्य देखना चाहते थे। इस लिए उन का काम ब्रह्म से चलता था।

समस्त वैदिक संहिताओं में, ब्रह्म को छोड़ कर, यदि कोई शब्द परमेश्वर का स्थानीय कहा जा सकता है तो वह, हमारी बुद्धि में, पुरुष-सूक्त का 'पुरुष' या विराट् पुरुष है। यही पुरुष पीछे से भगवद्गीता आदि में पुरुषोत्तम कहा गया है। पर वेदों में ही पचासों बार 'पुरुष' शब्द साधारण मनुष्य आदि के ही अर्थ में प्रयुक्त हुआ है। पुरुषसूक्त का महत्त्व, हमारी समझ में, वैदिक साहित्य में इसी कारण से है कि इस में प्रथम बार एक विराट् पुरुष की कल्पना की गई है। इस कारण हम तो यही समझते हैं कि यह पुरुष-सूक्त का पुरुष भी ब्रह्म की तरह ही केवल तत्त्वज्ञानियों के लिए था। सर्व-साधारण वैदिक कर्मकारिणों को इस से कोई काम नहीं था। इस का बड़ा प्रबल और अकाट्य प्रमाण यह है कि पूर्वमीमांसा में भी, जो वैदिक कर्मकाण्ड का मुख्य व्यवस्थापक दार्शनिक ग्रन्थ है, ईश्वर या परमेश्वर को कोई स्थान नहीं दिया गया है। इसी लिए आजकल भी पण्डित लोगों का कथन है कि पूर्वमीमांसा में ईश्वर को नहीं माना गया है। केवल वे लोग इस सिद्धान्त का ऐतिहासिक कारण नहीं समझते। इसीलिए भगवद्गीता में कहा है—
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः।
वेदवादरताः पार्था ! नान्यदस्तीति वादिनः ॥ [२।४२]

इसका अभिप्राय यही है कि वैदिक कर्मकाण्डी लोग परमार्थतत्त्व जो परमेश्वर है, उसको नहीं मानते।

ऊपर के लेख से यह स्पष्ट हो जाता है कि वैदिक साहित्य में परमेश्वर के अर्थ में 'ईश्वर' शब्द क्यों नहीं आया।

बुद्धदेव और ईश्वरवाद

वैदिक साहित्य के विषय में हमारी उक्त धारणा की पुष्टि बड़ी अच्छी तरह भगवान् बुद्धदेव के विचारों से भी होती है। बुद्धदेव के विषय में प्रायः आजकल लोगों की धारणा है कि उन्होंने ईश्वर का खण्डन किया था; और इसी लिये वे नास्तिक थे। पर इस विचार में भारी भूल है। प्रथम तो 'नास्तिक' शब्द के अर्थ को ठीक ठीक समझ लेना चाहिये। 'नास्तिक' का 'जो ईश्वर को न माने' यह अर्थ प्राचीनतर साहित्य में कहीं भी नहीं मिलता। प्रारम्भ में तो 'नास्तिक' का अर्थ केवल इतना था कि 'जो परलाक को न माने।'२

पीछे से इसका अर्थ वेद-विरोधी या वेद-निन्दक हो गया।३

बुद्धदेव के लिए यदि नास्तिक शब्द का प्रयोग प्राचीन ग्रन्थों में मिलता भी हो तो वह इसी अर्थ में है। यहाँ ईश्वर को मानने या न मानने से इसका कोई संबंध नहीं है। सांख्यवादी मीमांसक भी ईश्वर को नहीं मानते, फिर भी वे नास्तिक नहीं कहलाते— इसी लिए कि वे वैदिक रुढ़ियों के विरोधी नहीं समझे जाते हैं।

१ इस का विचार हम अपने वैदिक संहिताओं में 'ईश्वर या पुरुष' शीर्षक लेख में कल्याण के ईश्वरार्क में कर चुके हैं।

२ देखो पाणिनि मुनि की अष्टाध्यायी ४।४।६० (अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः)।

३ देखो मनुस्मृति २।११। (नास्तिको वेदनिन्दकः) अर्थात्, जो वैदिक रुढ़ियों को न माने वही नास्तिक है।

यही नहीं; जहाँ तक हम कह सकते हैं बुद्ध-देव ने कहीं भी ईश्वर या परमेश्वर का खंडन नहीं किया है। इससे हमारा अभिप्राय यह नहीं है कि वे ईश्वर को मानते थे। हमारा अभिप्राय यही है कि उन के समय तक ईश्वर या परमेश्वर के विचार का सर्व-साधारण के लिये प्रारम्भ भी नहीं हुआ था।

उन के सामने ईश्वर-स्थानीय विचारों में दो प्रकार के विचार प्रचलित थे—एक तो कार्मिक इन्द्रादि देव-ताओं का और दूसरा निर्गुण ब्रह्म का। उन्होंने कार्मिक देवताओं को तो ज्यों का त्यों मान लिया। पर ब्रह्म के स्थान में अपने 'धम्म' या धर्म को मान लिया। हमारे विचार में तान्त्रिक दृष्टि से ब्रह्म और धर्म में कोई भेद नहीं है। ब्रह्म एक गूढ़ विचार (abstract idea) को द्योतित करता है, और धर्म भी वैसा ही विचार है। सारे जगत् को चलाते वाला होना और प्रत्येक पदार्थ को धारण करने वाला होना दोनों में समान है। विश्व के समस्त नित्य निगमों की समाष्टि का ही नाम तो धर्म है। क्या सब काल में स्थिर रहने वाले और सर्वत्र पाए जाने वाले नियमों को हम चैतन्यरूप नहीं कह सकते ? फिर उनका समष्टिरूप धर्म तो चैतन्य-रूप ही हुआ। उस हालत में उसमें और चैतन्यमय-ब्रह्म में क्या अन्तर है ? ब्रह्म को कोई चैतन्य नहीं कहता, किन्तु केवल शुद्ध चैतन्य ही कहते हैं। इसी तरह हम 'धर्म' को चेतन न कहकर शुद्ध चैतन्य कह सकते हैं।

इसी निगम ब्रह्म के स्थान में 'धम्म' का प्रतिपादन करने वाले और वैदिक (या प्राचीन परम्परागत) कार्मिक इन्द्रादि देवताओं को स्वीकार कर लेने वाले बुद्धदेव ने ईश्वर का खण्डन अपने उपदेशों में नहीं किया। वास्तव में उस समय तक परमेश्वरार्थक

ईश्वर के विचार की सृष्टि ही नहीं हुई थी। फिर उस का खण्डन ही कैसे किया जाता ? इस से भी 'ईश्वर' शब्द के परमेश्वर के अर्थ में बुद्धदेव के समय तक क साहित्य में न पाये जाने का कारण स्पष्ट हो जाता है।

शैवमत और ईश्वर

ऊपर के लेख से यह स्पष्ट है कि परमेश्वरार्थक 'ईश्वर' शब्द की विद्यमानता बुद्धदेव के समय तक सिद्ध नहीं होती। यही नहीं; हम तो ऊपर यह भी दिखला चुके हैं कि ईसा के पूर्व द्वितीय शताब्दी के मध्य भाग (जो कि पातञ्जल महाभाष्य के निर्माण का काल कहा जाता है) तक के साहित्य में 'ईश्वर' शब्द परमेश्वर के अर्थ में कहीं भी नहीं पाया जाता। देखना यह है कि फिर यह शब्द कैसे परमेश्वर के अर्थ में प्रयुक्त होने लगा। नीचे कुछ विचार हम इस के विषय में प्रस्तुत करते हैं।

आजकल का हिन्दू-धर्म निगमागम-धर्म का संमिश्रण समझा जाता है। निगम का अर्थ वेद, और आगम का अर्थ तन्त्र लिया जाता है। इस लिए दूसरे शब्दों में हम कह सकते हैं कि आज कल के हिन्दू-धर्म का आधार वैदिक और तान्त्रिक धर्मों के सम्मिश्रण पर है। आधुनिक हिन्दू-धर्म में प्रचलित देव-ताओं और दैनिक तथा विशिष्ट नैमित्तिक कर्मकाण्ड के देखने से भी यह स्पष्ट हो जाता है कि वह केवल शुद्ध वैदिक धर्म से बहुत भिन्न है। पर इसका अर्थ यह नहीं है कि तान्त्रिक धर्म वैदिक धर्म से नवीन है। विद्वानों का ख्याल है कि तान्त्रिक धर्म, कम से कम भारतवर्ष में तो, वैदिक धर्म से प्राचीन ही है। यह सत्य है कि हमारे साहित्य में इस के स्वरूप का इतना प्राचीन वर्णन नहीं मिलता जितना वैदिक धर्म का।

इस का अर्थ यही है कि वैदिक धर्म-परंपरा के अनुयायियों में इस का प्रवेश देर से और शनैः शनैः हुआ। प्रवेश होने पर भी, इस की पूजा-पद्धति आदि को कुछ छिपा कर ही रखा जाता था। इस का एक कारण तो यही हो सकता है कि वैदिक कर्मकाण्ड अनेक ऋत्विजों की सहायता से सम्पाद्य होता था और इसी लिए सामूहिक था, परन्तु तान्त्रिक धर्म वैयक्तिक था। इन्हीं कारणों से वैदिकपरम्परा की रक्षा जैसी अच्छी तरह से होती आई है; उस तरह से तान्त्रिक साहित्य की नहीं।

मोहेंजो दाड़ो और हरप्पा की खुदाइयों से भी तान्त्रिक सभ्यता की सत्ता अति प्राचीन काल से सिद्ध होती है। तान्त्रिक साहित्य में शिव का बड़ा स्थान है। और इन खुदाइयों में शिवलिंगों का बहुतायत से पाया जाना तान्त्रिक सभ्यता की तत्कालीन सत्ता को सिद्ध करता है। हमारा तो खयाल है कि भारतवर्ष के प्राग्वैदिक समय में जो सभ्यता थी उस को हम तान्त्रिक शब्द से निर्देश कर सकते हैं। कोई कोई इस सभ्यता को 'असुर-सभ्यता' भी कहते हैं। वैदिक साहित्य में असुरों को देवों से प्राचीन या बड़ा कहा गया है। इस से भी तान्त्रिक सभ्यता की कम से कम भारतवर्ष में वैदिक सभ्यता से अधिक प्राचीनता सिद्ध होती है।

इस तान्त्रिक (या असुर सभ्यता) के साथ प्रारंभ से ही 'शिव' का बड़ा घनिष्ठ संबंध था, यह हम ऊपर दिखला चुके हैं। इसकी पुष्टि में एक यह भी प्रमाण है कि पुराणों आदि में बाणासुर, रावण आदि असुर या दैत्य लगभग सब के सब शिव के ही उपासक बड़े गए हैं। यहाँ तक कि बाणासुर के ही नाम पर एक विशेष प्रकार के शिवलिङ्ग को बाणलिंग भी कहा जाता है। ऐसा अनुमान किया जा सकता है कि

कदाचिन् बाणासुर ने ही उन छोटे छोटे विशेष प्रकार के पाषाणों की पूजा (शिव-लिंग की तरह चलाई हो, और उस से पूर्व शिव-लिंग के लिए बड़े पाषाण ही काम में लाए जाते हों।

तान्त्रिक सभ्यता के साथ, शिव का घनिष्ठ संबंध कहने से हमारा अभिप्राय यह नहीं है कि उस के मुख्य उपास्य देव का प्रारम्भ से ही शिव नाम था। यह निश्चय-पूर्वक नहीं कहा जा सकता। ऐसा प्रतीत होता है कि वैदिककालीन आर्यों ने इस देश में आने पर शैव या तान्त्रिक सभ्यता को भारत में सब से अधिक फैला हुआ पाया। प्रारम्भ में तो वे इस के शत्रु ही रहे। तभी तो वसुओं के लिए धृष्ट के साथ ऋग्वेद में 'शिशुदेवाः' कहा है। पर शनैः शनैः वे स्वयं, उस के अधिक विस्तार के कारण, उस से प्रभावित होने लगे। इसी कारण धीरे धीरे शुद्ध वैदिक देवता रुद्र का और तान्त्रिक शिव का एकीभाव हो गया। इसी कारण हम समझते हैं, ऋग्वेद में जो रुद्र का वर्णन है उस से यजुर्वेद-संहिता के रुद्र का वर्णन कहीं अधिक वर्द्धित है। शायद इस का कारण उपर्युक्त एकीभाव ही था।

ऊपर के लेख से यह स्पष्ट है कि वैदिक धर्म पर धीरे धीरे तान्त्रिक मत का प्रभाव पड़ने लगा, यहाँ तक कि प्राचीन काल में ही शैवमत वैदिक विद्वानों में एक व्यापक धर्म बन गया। ऐसे ही कारणों से वैष्णवमत, यद्यपि उस का आधार शुद्ध वैदिक देवता विष्णु पर है तो भी, शैवमत से नवीन प्रतीत होता है। संस्कृत साहित्य में शैवमत जितना व्यापक है, वैष्णवधर्म उतना नहीं; जहाँ शैवधर्म एक व्यापक धर्म प्रतीत होता है वहाँ वैष्णव धर्म एक नवीन संप्रदाय-विशेष ही मालूम पड़ता है।

शैवधर्म के द्वारा 'ईश्वर' शब्द का प्रचार

ऊपर शैवधर्म की हिन्दू धर्म में व्यापकता और प्राचीनता इस दिव्यता चुके हैं। वास्तव में इसी धर्म के द्वारा परमेश्वरार्थक 'ईश्वर' शब्द धीरे धीरे हिन्दुओं में प्रचलित हुआ। लेख के प्रारम्भ में हम 'ईशान' शब्द का उल्लेख कर चुके हैं। ऋग्वेद में यह एक सामान्य विशेषण है। पर यजुर्वेद के समय से इस का प्रयोग रुद्र या शिव के लिए होने लगा, और धीरे धीरे 'ईशान' शब्द शिव के अर्थ में रूढ़ हो गया 'ईशान' और 'ईश्वर' दोनों शब्द एक ही धातु से बने हैं। तो भी 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग इसी प्रकार शिव के लिए साक्षात् क्रम से नहीं हुआ। श्वेताश्वतर आदि प्राचीन शैव उपनिषदों में भी प्रारम्भ में 'महेश्वर' शब्द ही शिव के लिए प्रयुक्त होता था। कालिदास का—

हारिर्धैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्यम्बक एव नापरः ॥

(रघुवंश ३।४६)

अर्थात् “जैसे पुरुषोत्तम केवल विश्व को और महेश्वर केवल शिव को ही कहा जाता है” इत्यादि कथन इसी बात की पुष्टि करता है।

पर धीरे धीरे शैवमत के साहित्य में ही 'महेश्वर' के स्थान में 'ईश्वर' शब्द ही शिव के लिये प्रयुक्त किया जाने लगा। ऊपर हम उदाहरणों के द्वारा दिखला चुके हैं कि पिछले शैव उपनिषदों में 'ईश्वर' शब्द अत्यधिक प्रयुक्त हुआ है। तन्त्र ग्रन्थों में भी 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग शिव के लिए अत्यन्त पाया जाता है। अनेक तन्त्रों का प्रारम्भ 'पार्वती उवाच' के साथ साथ 'ईश्वर' उवाच' इन शब्दों से ही होता है। शैव दर्शनों में भी 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग अत्यधिक ही नहीं किन्तु पारिभाषिक रूप से भी, शिव के लिए पाया जाता है।

'ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्र' तथा 'सर्वदर्शनसंग्रह' आदि के देखने से यह स्पष्ट हो जाता है कि शैव दर्शनों में 'ईश्वर' शब्द पारिभाषिक रूप से शिव को द्योतित करता है। तभी तो कालिदास ने कहा है—

यस्मिन्नाश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाद्वरः (विक्रमोर्वशी)

अर्थात् 'ईश्वर' केवल शिव के लिए ही प्रयुक्त हो सकता है।

इस प्रकार यह स्पष्ट है कि 'ईश्वर' शब्द शैवधर्म द्वारा हिन्दू धर्म में प्रविष्ट हुआ; और धीरे धीरे परमेश्वर के लिए सब से अधिक प्रचलित मुख्य शब्द बन गया।

ईश्वर और दर्शन ।

शैवधर्म के शिव के अर्थ में रूढ़ 'ईश्वर' शब्द का परमेश्वर के अर्थ में प्रयोग तब तक नहीं हुआ होगा जब तक कि वह सांप्रदायिक जगत् को छोड़ कर स्वतन्त्र दार्शनिक विचार का विषय नहीं बना होगा। जब तक ईश्वर या महेश्वर एक शुद्ध सांप्रदायिक देव था तब तक उस का विचार स्वतंत्र दर्शनों में आना अस्वाभाविक ही था। इसी लिए दार्शनिक विचार का विषय 'ईश्वर' धीरे धीरे ही हुआ। यही कारण है कि अधिकतर दर्शनों के मूल सूत्रों में ईश्वर का विचार इतना थोड़ा है कि वह न होने के बराबर है। केवल योगसूत्र में ईश्वर का प्रतिपादन खास तौर पर किया गया है। न्यायसूत्र और सांख्यसूत्र में केवल नाममात्र का विचार है। मूल दर्शनों में ईश्वर जैसे महत्त्व के विषय का इतना थोड़ा विचार इस का प्रमाण है कि ईश्वर के दार्शनिक विचार का उस समय प्रारम्भ ही प्रारम्भ था। और इसी लिए उस पर उतना अधिक जोर नहीं था। पर यह प्रवृत्ति बढ़ती ही गई और स्वाभाविक

तौर पर यह पिछले दार्शनिक ग्रन्थों में ईश्वर-सिद्धि को सब से अधिक प्रधानता दी गई पाते हैं। यहाँ तक कि एक वह समय आया जब कि 'न्यायकुमुदाजलि' और 'ईश्वरानुमानचिन्तामणि' जैसे महत्त्व के स्वतन्त्र दार्शनिक ग्रन्थ ईश्वर-सिद्धि के लिए लिखे जाने लगे।

इस प्रकार 'ईश्वर' शब्द के साथ ईश्वर के अर्थ के भी इतिहास का अनुसंधान किया जा सकता है।

इस विचार का महत्त्व

यह स्पष्ट है कि भारतीय दार्शनिक तथा धार्मिक इतिहास को समझने के लिए उपर्युक्त विचार का बड़ा महत्त्व है। अनेक संदेहों का निर्णय इस विचारधारा से हो जाता है। शाब्दिक दृष्टि से भी यह विचार मनोरंजन से खाली नहीं है। यही नहीं, 'ईश्वर' शब्द के विषय में जिन परिणामों पर हम पहुँचे हैं यदि वे ठीक हैं तब तो सामान्य-रूप से संस्कृत साहित्य के और विशेषरूप से अनेक संस्कृत ग्रन्थों के क्रमिक इतिहास के लिए काफ़ी सामग्री हम को मिल जाती है। उदाहरणार्थ—

यह एक प्रश्न है कि पतञ्जल महाभाष्य के तथा पतञ्जल योग सूत्रों के बनाने वाले पतञ्जल एक ही हैं या भिन्न भिन्न ? यदि हमारा परिणाम ठीक है तो हम निश्चय-पूर्वक कह सकते हैं कि महाभाष्य के कर्ता पतञ्जलि जो बराबर राजा के अर्थ में 'ईश्वर' शब्द का प्रयोग करते हैं योगसूत्रकार से, जो 'ईश्वर' शब्द को केवल परमेश्वरार्थ में ही प्रयोग करते हैं, भिन्न हैं।

इसी महाभाष्य के साक्ष्य पर हम कह सकते हैं कि भगवद्गीता और वर्तमान मनुस्मृति निर्विवाद-रूप से महाभाष्य के बाद के ग्रन्थ हैं।

उपसंहार

इस अनुसन्धान को अभी हम यहीं समाप्त करते हैं। इसी के संबन्ध में कुछ और बातों का विचार फिर कभी करेंगे। उदाहरणार्थ यह एक विचारणीय विषय है कि योग का मूलधार तान्त्रिक है या वैदिक; तथा क्या 'ईश्वर' शब्द का मूल संबन्ध किसी विदेशी भाषा से भी हो सकता है कि नहीं। रामायण और महाभारत के साक्ष्य पर भी विचार पुनः किया जायगा।

एकत्ववादेन व्यवहारोपपत्तिः ।



प्रणेता—श्री चारुदेवशस्त्री लवपुरीये श्रीद्यानन्द-कालेजे संस्कृताध्यापकः)

सर्वस्य लोकव्यवहारस्यानवयवेन त्रिपर्यासकः समुत्सादकश्च ब्रह्मात्मैक्यवाद इति लौकिकानां प्रायोवादः । वयन्तु प्रतिपद्यामहेऽयुक्तोद्यमुपालम्भः । अवीथ्यां चित्र-मिवैतत्कल्पनामात्रमिति । न हि कचिदप्यनतीतव्यव-हारावस्थितिकानां साविद्यकानां कृते कर्मसु मा स्म प्रवृत्ततेति प्रतिषेधवचनं समस्ति । आश्चर्याश्चेद्वाविर्भू-

तपरप्रकाशा गुणतीता ब्रह्मात्मैक्यानुभूतिमशनुवानाः । तानेव भगवत उद्दिश्य किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति प्रथते श्रुतिः । मा स्म कुरुत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति मस्करिणां चानुशिष्टिः । श्रीशङ्करभगवत्पादा अपि न यस्यै कस्मैचित्कर्मविराम-मुपदिशन्ति । एवं हि ते निराहुः—अलङ्कारो ह्ययमस्माकं

यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति । अत्र ब्रह्मात्मावगत्यवच्छिन्ना सर्वकर्तव्यताहानि-रुक्ता न सामान्यतः । तदवगत्यां सत्यां समवाप्तकाम-त्वात्तास्य कर्मभिः कार्यमिति हीयन्तेमूनि । कृतं मया कृत्यं प्राप्तम्प्रापणीयमिति परः परितोषश्च प्रसूयते । अथ लोकसंग्रहार्थं तत्रापि प्रवर्तते, नैक्यवादो विरुन्धे । इममेवार्थं भूयो भूयो वेदान्ता वेदयन्ति विश्वासदा-ह्याय—

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कार्यं कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥

(इति बृहदारण्यके)

एतद् बुद्ध्या बुद्धिमान्कृतकृत्यश्च भाग्य ।

(इति गोतासु)

तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शन इति शुकानु-प्रश्ने भारते । अत्र सर्वत्र नाप्रबुद्धोधिकारीति कस्मा-न्वध्यवर्त्तमानं केनाप्यंकात्म्यवादो दैदिकस्य लौकिकस्य च कर्मकलापस्य समुत्सादेन सर्वान्सेतून्विमिस्सतीति । एवं गन्ति तद्देहाभिमानानां सूपपन्नापि कर्मणो विरति-नेतरामुपपद्यते तदभिमानवतामिति न चोद्यते तैत्थिकैः । एकवचनं खलु यथा व्यवस्थापयत्युपपादयति च लोकव्यवहारं न तथैतत्किञ्चित् । नयकोविदास्तावदा-त्मौपम्यदृष्टिमुपदिश्य भुवनभावुकम्भावयितुमीहन्ते तथा चोदाहरन्ति—

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिक्कूलानि परेषां न समाचरेत् ॥

अन्यत्र च भारते युधिष्ठिरं प्रति बृहस्पतेः

प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।

आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥

(इत्युक्तिः)

विदुरोप्याह—

न तत्परस्य सन्दध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।

अयं—

चौपम्यवादोऽनात्मवादिनः सुगतस्यापि संमतः ।

तथा ह्याह—

यथा अहं तथा एते यथा एते तथा अहम् ।

अत्तानं उपमं क्त्वा न हनेत्यं न घातये ॥

(इति तुत्तनिपाते ।

न केवलमेतद्देशजा अभ्युपयन्ति प्ररोचयन्ति चात्मौ-पम्यं बाह्याः प्रतीच्या अपीत्यहो हृदयङ्गमत्वमस्य । तथा हि त्रिस्तस्यापीदमभिमतम् । एवं हि स भवाननु-शशास—आत्मवत्प्रतिवेशिनि वर्तस्वेति । सत्यमियमा-त्मौपम्यदृष्टिर्वहूपकरोति लोकस्येति सञ्चितं तद्वादिनां यशः । आत्मौपम्येन वर्तमानो जनो नापरात्यति पर-स्मा इत्यवितथम् । आत्मनो हतिमकामयमानो नैषिष्यति परं हन्तुम् । स्वस्य बुद्ध्यापहारमपद्विषन्न परकीयमा-त्मनापहरिष्यति । वृद्धौ परसाचिव्यमपेक्षमाणः स्वयमपि तस्याचरिष्यतीत्येवं साधीयो निर्वन्द्यति लोकयात्रा । सर्वत्र मैत्रीसमुन्मेषात्करुणाजागरणाच्च शमिष्यति वैरम्, विश्रमिष्यति विरोधः, दलिष्यति दरः, वस्यैत्या-दरः, दरिद्रिष्यति दारिद्र्यम्, विग्लायत्यामयः । किं बहुना । ह्यारुष्यत्यशर्मं, बृंहिष्यति प्रेम, अभ्युदेष्यति स्थेमेत्यतिभूमिमानन्दस्याधरोच्यति लोकः ।

अत्र कश्चिच्छङ्कते—ननु यन्नाम ममानुकूलं तदेव परस्य यच्च प्रतिक्कूलं तत्तस्यापि तु तथैवेति कश्चमियमनु-मितिः प्रमा स्यात् । दृश्यते हि लोके यदेकस्य प्रियं तदपरस्य विप्रियमिति । आभणन्ति चाङ्गला यदेकस्यामिषं तद-न्यस्य विषमिति । तथा हि—हितमुपदिश्यमानमभिरो-चयति सुधीः, तदेवात्यर्थं विद्वेष्टि मूढधीः । ‘उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये’ इति च नीतिविदां वदितम् । इदं चेह विमृश्य शान्तस्य स्माहितस्य विर-क्तस्य मानभङ्गो न मर्मरघुर्भवतीति किमेतावताऽसमा-

हितस्यापि स दुःखाय नेत्यनुमेयं भवति । विवेकिनो जन-
कादेर्मिथिलादाहोपि न दुःखाकरोतीति किमन्योपि
स्वस्य दाहेन न दुःखायिष्यत इति शक्यं कल्पयितुम् ।
सुरापाणं हृदयं सुरापस्येति किमपरान्धसौ सुरां पाय-
यित्वा प्रियाकुर्यात् । किञ्च, आत्मोपमस्तु वर्तमानः
शठः सर्वत्र शाठ्यमुत्प्रेक्षमाणो मायाचारं सुलभां युक्ति-
मुपलभमानोऽत्याहितमाचरिष्यात् स्तोत्रपातं चेत-
अस्थाने शङ्कितं ते । रुचिर्वाचय्यमेवात्थ । नेतावर्तोपम्य-
दृष्टिरुपादिष्टा दुष्टा भवति । परत्र व्यवहारप्रमादत्वात्त-
स्याः । व्यासुधस्य विभ्रान्तस्य विक्षिप्तस्य वा व्यसनि-
नोपि शठस्यापि वा यथात्मा प्रियस्तथैव यदि परेषु
वर्तते सः, न हानये कल्पेत् । व्यासुधोऽपि नेच्छति
हिसितुमात्मानमातं कुतः पराञ्जिहासयेत् । शठोऽप्या-
त्मनि विप्रियं न सहत इति कथा युक्त्याऽपरत्रातिसन्धा-
नमाचरेत् । कामं शीघ्रिणं प्रसक्तः सुतरां तत्र रमतेऽन्यांश्च
रमयितुमिच्छेत् तथाप्यनिच्छतस्तत्पाययितुं नार्हत् ।
यथा ह्यन्येच्छाविधातः प्रातःकूलोऽनिष्टप्रवर्तना चानिष्टा
वृथैवेतरेषामित्यात्मौपम्यं वारयति । आत्मानमुपमानं
कृत्वाऽन्योऽपि चेदन्यस्याऽपकर्तुं न क्षमते कैव कथा
सम्यग्दर्शनोपपन्नेषु भगवत्सु जनकप्रभृतिषु । ते हि
निष्कारणमुद्बुद्धोऽस्य लोकस्य शोकाकुलस्य । वयं तु
विश्रंसिमो मौहम्मदं मतं सर्वमहदिति महयन्त्राभि-
लोकाभ्युदयिकमिति चार्थमन्यमानोऽपि सम्राडवरङ्ग-
जीव आत्मौपम्येन चेद्व्यवाहरिष्यन्न बलादायुर्यैर्ग्राह्यि-
ष्यदेतदिति । एवं चात्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरे-
दित्यव्यभिचारि वचः ।

अस्मिन्नात्मौपम्यदर्शने तदाश्रिते च व्यवहारे ब्रह्मा-
त्मनोरैक्यमात्मनां चार्थादापन्नमनात्मत्वमेव योजयाम् ।
न ह्यन्योपपत्त्यन्तरमन्यत्र ब्रह्ममैक्यवादात् । 'सर्वं
ब्रह्मैवदं ब्रह्म' तत्त्वमाप्तिरवेतकेतो' इति हि परमार्थः ।

तत उपपन्न एव यथाहमात्मनि वर्तते तथा परेषु रस्त्वे-
नाभासमानेऽपि वर्तयेति । वास्तवे नानात्वे तु सादृश्य-
बुद्धिरुपादिष्टा मृषा स्यात्तन्निवन्त्यनश्च व्यवहारो न हितः
स्यात् । अन्यमेवार्थो भङ्ग्यन्तरेण मनुनापि प्रतिपादितः ।
तथा ह्येकत्वं सुरासिद्धयैवाधमाचरणाद्विरन्तुमर्हति दे-
हति स्मरति भगवान्—

सर्वानात्मानं नोपपश्येन्नास्माच्च समाहितः ।

सर्वं ह्यात्मानं नोपपश्यन्नाधर्मे कुर्वते मनः ॥ इति

इष्टाप्रतं धर्म इति शास्त्राणि संबन्धिनि न च विव-
दन्ते । यथा चैकान्त्यवाद एव तत्रोपपातः केचन नथा
भूयसे निर्बचनाय किञ्चिद् ब्रूमः । कृपाराजतद्व्यापादनि
मया लोकमुखाय निर्मयानि । द्रिष्टाति मे प्रविशेती
स मयोद्वरणीय इति शार्ङ्गं विधत्ते । कथा रीत्येवं मत्त-
तव्यतानियतीति न बुद्धिमुपादोहति । कथमहमविपद्य-
वेदनया क्रोशन्तमनुब्रूयेयम् । कथं वा कृतकान् भोज-
येयम् । अनादृतकलेवरं शीतार्तं वा प्रावृत्तं सुखयेयम् ।
प्रमीतपटुकस्यासाधनस्य च्छात्रस्योपकुयोमिति न बुद्धय-
पग्राह्यं भवति । परम्परीणामपि विधानं युक्तिविरहाद-
पेशलमिति नानुष्ठेयमभवति प्रेक्षापूर्वकारिणाम् । तस्य
तस्य विधुरस्यानुग्रहाय मयेदं विधेयमिति तु स्वप्रकर्षपरं
परापकर्षपिशुनमिति नितान्तमरुच्यम् । नक्तन्दिबमभियु-
ञ्जानेन विगलत्स्वेदकायेन विविधं व्यथमानेन यन्मया-
जितं तदहमन्यस्य यस्य कस्यचित्कृते कथं विनियुञ्जीष्य ।
मदीयं मदर्थं च तद्वन्न न जनकीयं भवति । अन्योह-
मन्ये च ते । सम्प्रत्युपकृताः कालान्तरे प्रत्युपकरिष्यन्ति
तवेत्येवमपि व्याख्यायमान उपकारो न मत्कर्तव्यतस्मा-
पद्यते । एवं प्ररोचितोऽप्यहमुपकुर्यां न वोपकुर्याम् । प्रत्या-
शया चानुब्रूयमान उपकारः परस्मैविनिसंयत्नातिभिन्नः
प्रत्युपकारो भवति । एवं स्थिते शास्त्रेणानुमिष्यमाणो
लोकेन चमित्रेणैव उपकार उपपत्तिस्मैते न च लोकेन

ते । ऐकात्म्योकार एव तस्योपपत्तिः । यद्यहं परं दुर्ग-
तमुद्धरामि-आत्मानमेवोद्धरे । परं चेदनुगृह्णामि आत्मा-
नमेवानुगृहे । परस्य साचिद्यं चेतकरोमि, आत्मन एव
साचिद्यं द्रुयं । इत्थं च शास्त्रविधिरुपगमो भवति ।
परेण केनापि कर्तव्यभारोऽयं मयि न्यक्षेयीति नेदानीं
क्षिश्यते चेत्तः । सर्वोपक्रियात्मोपक्रियेति निद्वेऽजस्रं
जागरिष्यन्त्युपचिकीर्षी मयि । नात्र शास्त्रचोदनामपेक्षि-
ध्ये नोत प्रयुक्ति लौकिकीम् ।

अर्वागृह्णः किल भवेत्कुत एष गम्यो
मादृग्जगत्स्य सुतरां विषया गभीरः ।
बुद्धिप्रसन्निविधयेनुसृतानुरक्तिः
शास्त्रे तथाप्यजनि मे विवृतौ सहाया ॥
आशास्यं विवृतिरियं विपश्चितां मे
संबुद्धयै प्रचितधियां सदा मुदा स्यात् ।
संभित्यै जगति मुधा भिदामलं स्यात्
सन्नन्यै जननिवहस्य कर्मणां स्यात् ॥ इति

* प्राच्य-दर्शनम् *

लेखकाः—काशीस्थ-विरलातसंस्कृतमहाविद्यालय (कालेज) देवीदत्त-सूर्यमल-खेतानसंस्कृतमहाविद्यालययोरेध्यापकाः,
पञ्चोल्युपनामक-बालकृष्णशास्त्रिणः ।

इह मुखदुःखमुधाविषमपूरपूर्णं जगदर्शने नैसर्गिकी
जन्मवतामनुकूलप्रतिकूलतया वेदनीयसाधनग्रहण-
प्रहाणाभिमुखी प्रत्यहं प्रवृत्तिः । सा च कदाचित्कथं-
चिदांशिकेष्टवैशिष्ट्यभागभवन्त्यपि नैकान्तात्यन्ततः
कस्यापि सुखं सम्पादयितुं दुःखञ्चोत्सादयितुमलमिति
तत्त्वातत्त्वविवेकौपयिकव्याख्याऽनुमीयते ।

यद्यध्यायात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकादिनानात्मकं
दुःखं रसायननीतिशास्त्रवैशारद्यवैदिकतान्त्रिकतत्तद्वा-
नोपायैर्निवर्तयन्ति मुखञ्च कामिनीसक्कस्तूरिकामोद-
चन्दनालङ्काररमणीयवासःप्रभृतिभिरावर्तयन्ति बुद्धि-
वैभवाधरीकृतवाचस्पतयस्तथापि नावरयं प्रागुक्तोपायै-
स्तत्तद्दुःखहानं तत्तत्सुखोपादानञ्च सम्भवति ।

तदुक्तं कपिलेन—

दुःखत्रयाभिधाताजिज्ञासा तदपघातके हेतौ ।

दृष्टे सापार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोभावात् ॥

किञ्चात्रानेकदुःखग्राहप्रहिते संसारार्णवे यावन्ति
मुखानि तानि दुःखसंभिन्नान्येव । तदुक्तम्—

“परसम्पदुत्कर्षो हीनसम्पदं पुरुषं दुःखाकरोतीति”
सृष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनोतस्वर्गमुधामहाहदाव-
गाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितं दुःखबह्विकणिक-
मिति च ।

अत्र कारणञ्च मुखदुःखयोर्वास्तविकोपायस्वरूपा-
परिज्ञानमेव । तस्माद् दुःखव्यूहोपशमनाय प्रतिकारान्तरे
चिन्त्यमाने भिन्नभिन्नानि दर्शनानि प्रवृत्तानि । दर्शन-
नाम तत्त्वातत्त्वे दृश्येतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्त्वातत्त्व-
विवेचकशास्त्रविशेषः । तत्रानादिवासनावशात् “इदं पथ्य-
मिदं पथ्यम्” इतिविचारचातुरीनिष्णातदर्शनानां बाहुल्यं
प्राप्तानि ।

तत्रास्तिकदर्शनानि—योगसांख्यम्यायवैशेषिक-
वेदान्तमीमांसाभिधानानि । “प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि”
इत्यभिप्रेत्युक्तिसमुत्सृत्य प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणा-
नीति सांख्ययौगिकाः । प्रत्यक्षानुमाने द्वे एवेति वैशे-
षिकाः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाश्चत्वारोति नैया-
यिकाः ।

अर्थापत्त्यनुपलब्धिभ्यां समं षट् प्रमाणानि भाट्ट-
वेदान्तिनौ । रामानुजवल्लभपूर्णप्रज्ञनकुलशपाशुपतशै-
वप्रत्यभिज्ञारसेश्वरौलुक्मनान्नां दर्शनानामपि एतावन्त्येव
प्रमाणान्यभिमतानि । षड्दर्शनानुपजीव्य प्रवृत्तत्वाद्
रामानुजादिदर्शनाधिक्येपि षड्दर्शनान्वास्तिकानामिति
न व्यवहारविरोधः ।

एवं शून्यवादेनैकं दर्शनं माध्यमिकानाम् । क्षणिक-
ज्ञानमात्रवादेनापरं योगाचार्याणाम् । ज्ञानाकारानुमेय-
क्षणिकवाह्यार्थवादेन सौत्रान्तिकानाम् । प्रत्यक्षलक्षण-
क्षणिकवाह्यार्थवादेन वैभाषिकानाम्—इति माध्यमिक
योगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकाभिधानि चत्वारि दर्श-
नानि सौगतानाम् ।

देहातिरिक्तदेहपरिणामात्मवादेन दिग्भराणाम् ।
देहात्मवादेन चार्वाकाणाम्—इति द्वे चार्वाकदिग्भर-
(‘आर्हत’ दर्शने । इति मिलित्वा षड्दर्शनानि नास्तिका-
नाम् । वेदाह्यत्वात् त्वेषां नात्र पर्यालोचना । आस्ति-
कानामेव तान्याश्रित्य किञ्चिदुच्यते—

आन्धीक्षिकी (न्याय) पञ्चाध्यायी गौतमेन प्रणीता ।
प्रमाणप्रमेयसंश्रयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनि-
र्णयवाद्भूतवितण्डाहेत्वाभासच्छलजालिनिग्रहस्थाना-
नाम् षोडशपदार्थानामुद्देशलक्षणपरीक्षाभिस्तत्त्वज्ञानं
तस्याः प्रयोजनम् । वैशेषिकशास्त्रेण दशाध्यायात्मकं
कणादमहर्षिप्रणीतम् । तस्यापि तत्रैव “धर्मविशेषप्रसू-
ताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमायाभावानां पदा-
र्थानां साधर्म्यं वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्” इति
सूत्रेण निःश्रेयसात्मकं फलमुक्तम् ।

मीमांसा तु कर्ममीमांसा, शारीरिक (आत्म) मीमांसा-
भेदेन द्विधा भिन्ना । तत्र कर्ममीमांसा मीमांसादर्शन-
पदेन व्यवहियते । शारीरिकमीमांसा वेदान्तदर्शनशब्देन
अख्यायिता ।

तत्र मीमांसायाम् “अथातो धर्मजिज्ञासा” इत्या-

रभ्य “अन्वाहार्यं च दर्शना” इत्यन्यायाम् । ‘धर्म-
प्रमाणम्’ २ धर्मभेदः, ३ शेषशेषीभावः, ४ कत्व-
र्थपुरुषार्थभेदेन प्रयोगविशेषः, ५ श्रुत्यर्थाध्यापनादि-
क्रमभेदः, ६ अधिकारविशेषः, ७ सामान्यानिर्देशः,
‘८ विशेषानिर्देशः’, ९ ऊहा, १० बाधः, ११ तन्त्रम्,
‘१२ प्रसङ्गः’ इत्येते पदार्थाः क्रमेण द्वादशस्वः प्रे-
निरूपिताः ।

यद्यपि कर्मकाण्डमपि अध्यायचतुष्टयात्मकं प्र-
थमतप्रतिपादकं तत्रभवता जैमिनिना प्रण. तच्च
देवताकाण्डनाम्ना प्रसिद्धम्, तथापि तस्योपलब्ध्य-
कर्मनिरूपकत्वात् कर्ममीमांसान्तरगतत्वमेवेति नाति-
रिक्ता ।

एवं तत्र भगवताऽष्टादशपुराणान्याविर्भावितदत्ता
वादायणोऽनुराध्यायात्मिकम् ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’
इत्यादिका ‘अनावृत्तिः शब्दात्’ इत्यन्तिका श्रवणमन-
निदिध्यासनादिन्यायानामुपपादिका जीवब्रह्मणोरैक्य-
साक्षात्कारकारणीभूता शारीरिकमीमांसा प्रणीता । तत्र
निखिलवेदान्तवाक्यानां प्रत्यगभिन्नाद्वितीये ब्रह्मणि
तात्पर्यमिति प्रथमाध्यायेन समन्वयः प्रदर्शितः । तथा
वेदान्तवाक्यानामद्वये ब्रह्मणि समन्वये सिद्धे तत्र मन्मा-
वितस्मृतितर्कादिविरोधमाशङ्क्य तत्परिहारेण निगोधो
द्वितीयाध्यायेन परिहृतः । तृतीयाध्यायेन साधनं निरूपि-
तम् । प्रथमपादेन जीवस्य परलोकगमनादिनिरूपणेन
वैराग्यं प्रदर्शितम् । द्वितीयपादेन “तत्त्वमसि” इति
महावाक्ये तत्पदार्थ-त्वम्पदार्थयोः परिशोधनम् । तृती-
येन नानाश्रुतीनां पुनरुक्तिरूपं दूषणं परिहृतम् । सगुण-
विद्यासु शाखान्तरीयगुणोपसंहारानुपसंहारी च निरू-
पिता । चतुर्थे निर्गुणब्रह्मविद्याया बहिरङ्गसाधनान्या-
श्रमधर्मयज्ञादीनि, अन्तरङ्गसाधनानि शमदमादीनि च-
प्रतिपादितानि । चतुर्थाध्याये निर्गुणसगुणविद्ययोः फलं

निर्णीतम् । तत्र पादेन श्रवणमनननिदिध्यासनाद्यावृत्त्या निर्गुणब्रह्मासाक्षात्कारेण 'उपासनाद्यावृत्त्या सगुणब्रह्म-साक्षात्कारेण च जीवतः पापपुण्यलोपात्मिका जीवन्मुक्तिरुक्ता । द्वितीयेन म्रियमाणस्योत्क्रान्तिक्रमो निरूपितः । तृतीयेन मृतस्य सगुणब्रह्मविदो उत्तरमार्गोऽभिहितः । चतुर्थेन सगुणब्रह्मविदा ब्रह्मलोके स्थितिः, निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यञ्च निरूपिते ।

अथ सांख्यशास्त्रं भगवता कपिलेन प्रणीतम् । "तत्र त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिः" इत्यादि "यद्वा तद्वा तदुच्छिद्यतिः पुरुषार्थस्तदुच्छिद्यतिः पुरुषार्थः" इत्यन्तं पट-ध्यायात्मकम् । अत्र प्रथमाध्याये विषया निरूपिताः । द्वितीये प्रकृतिकार्याणि । तृतीये विषयेभ्यो वैराग्यम् । चतुर्थे विरक्तानां पिङ्गलाकुरवादीनामाख्यायिकाः । पञ्चमे परपञ्चनिर्णयः । षष्ठे सर्वार्थसंक्षेपः । प्रकृतपुरुषविवेकज्ञानेन त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरेव सांख्यशास्त्रप्रयोजनम् ।

योगशास्त्रञ्च परयोगनिष्णातेन भगवता पतञ्जलिना प्रणीतम् । तत्र प्रथमाध्याये चित्तवृत्तिनिरोधरूप-समाधेः, अभ्यासवैराग्ययोः साधनस्य च निरूपणम् । द्वितीयभादे विक्षिप्तचित्तस्यापि समाधिसिद्धये यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाभ्यासनसमाधयोऽष्टावङ्गान्युक्तानि । तृतीये योगजविभूतयः । चतुर्थे कैवल्यम् । अस्य च विजातीयप्रत्ययनिरोधद्वारेण निदिध्यासन-सिद्धिः प्रयोजनम् । तदेवं निरूपितो दर्शनभेदः ।

सर्वेषाञ्च समासतस्त्रिविध एव प्रस्थानभेद उपलभ्यते, 'आरम्भवादः', 'परिणामवादः', विवर्त्तवादश्च । पार्थिवायतैजसवायवीयाश्चतुर्विधाः परमाणव एव द्वंद्वशुकादिक्रमेण जगदारभन्ते । जगदेव कार्यं कारक-व्यापारादुत्पद्यते इति तार्किकगणाम्, मीमांसकानाञ्च प्रथमः ।

सत्त्वरजस्तमोगुणरसकं प्रधानमेव महदहङ्कारादि-क्रमेण जगदुत्पत्तेः परिणामति । कारणव्यापारात्पूर्वमपि

सूक्ष्मरूपेण सदेव कार्यं कारणव्यापारेणाभिव्यज्यते इति द्वितीयो वादः सांख्ययोगपाशुपतपातञ्जलानाम् । ब्रह्मणः परिणामो जगदिति वैष्णवानाम् । स्वप्रकाशपरमानन्द-द्वितीयं ब्रह्म स्वमायावशान्मिथ्यैव जगदाकारेण कल्पते इति तृतीयो वादो वेदान्तिनाम् । सर्वेषां दर्शनकर्तृणां महर्षीणां विवर्त्तवाद एव पर्यवसानेनाद्वितीये परमेश्वरे एव प्रतिपाद्ये तात्पर्यम् ।

कणादादयोऽपि यथा स्वयं प्रसारितमायया मायावी (ऐन्द्रजालिकः) कदापि न संस्पृश्यते, श्रवस्तुत्वात्तथा परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यते मायामात्रं ह्येतन् । रज्ज्वा इव सर्पादिभावेन, इति मायिकत्वेन, मिथ्याभूतत्वेन ब्रह्मरूपत्वेन च स्वज्ञातस्य प्रपञ्चस्य बोधनीयशिष्याधिकारानुसारेण मायिकत्वाद्यपलाप्य ब्रह्मरूपत्वेन ज्ञातपरमात्वादभिः सृष्टि समवायादीनां पदार्थत्वञ्चातीन्द्रियदृशा ज्ञात्वोक्तवन्तः ।

यद्यपि, ऋषीणां दर्शनं तत्त्वविषयं भवति, तथापि मिथ्याभूतेन वस्तुना व्यवहारासम्भवाद्व्यवहारकात्ते तेऽपि, अदृष्टतत्त्वदृशा नानाप्रकारैर्व्यवहरन्ति । इति न तद्वचसापि ब्रह्मातिरिक्तस्य सत्यत्वं मन्तव्यम् । तदुक्तम्-

ऋषीणां दर्शनं यच्च तत्त्वे किञ्चिदवास्थतम् ।

न तेन व्यवहारोऽस्ति न तच्छब्दान्वन्धनम् ॥

[बा० का० का० १४१]

रूपेण व्यपदेशेन लौकिके वर्त्तमानि स्थितौ ।

ज्ञाने प्रत्यभिलाषे च सदृशौ बालपण्डितौ ॥

एवञ्च परस्परविरुद्धत्वेनावभासमानानां पदार्थानां स्वस्ववासनाकल्पितत्वेन कल्पितेषु विरोधासम्भवेन न दर्शनानां तत्त्वभूते वैमत्यम् ।

'शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैर्विधैवोपवर्ण्यते ।

उपायः शिष्यमात्मानं बालानामुपलक्षणः ।

असत्ये वर्त्तमानि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥

इत्यलं पञ्चवितेन ।

दर्शनसूत्रेष्वीश्वरवादः

(लेखकः—श्रीयोगीन्द्रभा वेदान्तशास्त्री वेदव्याकरणाचार्यः, वेदप्रधानाध्यापकः ऋषिकुञ्ज हरिद्वार)

अग्रि निखिलतन्त्रासाधारणधिषणाः समुपासितेश्वर-
रचरणाः शुद्धान्तःकरणाः माननीयलवधगर्वाः नाविदित-
मेतदत्रभवताम्भवातां सुरसरस्वतीसेवकानां यदिह चतुर्द-
शभुवनविलसिताण्डकटाहवर्ति जरायुजाण्डजभवेद् जोद्धि-
ज्वाख्यचतुर्विधभूतग्रामे एक एवेश्वरः पटतन्तुवदोतप्रोत
आभातीति । “मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्ष-
णादिति” भट्टपादोक्त्या लक्षणप्रमाणाभ्यामीश्वरसद्भावो
निरूप्यते । यद्यपि प्रतिदर्शनन्तल्लक्षणं बेभिद्यते तथापि
ऐश्वर्यार्थकादीशयातोः “स्थेशभासपिसकसो वरजति”
वरचि निष्पन्नस्येश्वरशब्दस्य लक्षणम्भगवान्पतञ्जलिरि-
त्थमभिवदति—“क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुष-
विशेष ईश्वर” इति (यो० १) अविद्यास्मितारागद्वेषा-
भिनिवेशः पञ्च क्लेशाः, शुभमशुभञ्चेति द्विविध कर्म,
विपाकः कर्मफलम् आफलावपाकाच्चेति शरतेः इत्याशयाः
कर्मजन्यवासनाः, एतैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इति
सूत्रार्थः । पुरुषविशेष इति कथनेन सांख्यदर्शनात्कबहुपु-
रुषवादो निराकृतः. अर्थाद्यादृशः पुरुषः सांख्यैर्मन्यते
क्ताद्विलक्षणः पुरुषोऽस्मन्मते ईश्वरपदवाच्य इति पतञ्जले-
राशयः । अयम्भावः = यत् सांख्यैः सर्वस्यैव वस्तुनस्त्रि-
गुणात्मकत्वेन सुखदुःखमोहफलकतया संघातत्वेन
“अव्यक्तादयः प्रकृत्यतिरिक्तचेतनार्थाः संघातत्वात्
शयनासनादवत्” “महदादिकं केनचित्प्रेरेणाधिष्ठीय-
मानं सुखाद्यात्मकत्वात् रथादिवत्” इत्याद्यनुमानेभ्यः
प्रकृत्यादिचतुर्विंशतितत्त्वव्यतिरिक्तः पुरुषोऽस्ति । स च
पुरुषः प्रतिशरीरं भिन्नोऽन्यथा पुरुषस्यैकत्वे जन्ममर-

णसुखदुःखबन्धमोक्षादिव्यवस्था न सिध्येत् । तथाहि-
पुरुषस्यैकत्वे एकस्मिन्पुरुषे जाते सर्वे जायेरन्नेकस्मि-
न्मृते सर्वे म्रियेरन्नेकस्मिन् सुखिनि सर्वे सुखिनः स्युरे-
कस्मिन्दुःखिनि सर्वे दुःखिनः स्युस्तस्मात्प्रतिशरीरज्जीवा-
त्मापरपर्यायः पुरुषो भिन्न इत्युक्तन्तदममञ्जसम् । जीवा-
परपर्यायस्य पुरुषस्य परमात्माभासत्वेन यथैकस्मिञ्जल-
सूर्यकं कम्पमानेऽपि जलसूयकान्तरं न कम्पते, यथा वैक-
स्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्वर्तेऽपि न सर्वे घटाका-
शादयस्तद्रजोधूमादिभिर्वर्त्यन्ते तद्वदेकस्मिन्नुपाधितन्त्रे
जीवे जन्ममरणसुखदुःखादिमत्स्यपि न सर्वजवानां
जन्ममरणसुखदुःखादिमत्त्वमित्यवसेयम् । किञ्च सांख्य-
मते जन्ममरणसुखदुःखादीनां बुद्धिसमवेतत्वेन
पुरुषस्य तदभाववत्तया पुरुषबहुत्वकल्पना अपार्थिकेव ।
न च तथा सति प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तिः शङ्कनीया,
प्रधानपारार्थ्यस्य पुरुषसत्तामात्रप्रयुक्तत्वेन पुरुषभेदस्या-
ऽकिञ्चित्करत्वात् । पुरुषभेदस्वीकारे बुद्ध्युपाधेर्विमुक्ते-
न सर्वजीवात्मसु विद्यमानतया सांख्यानामेव सुख-
दुःखादिन्यतिक्रोपस्थितेश्च । पुरुषबहुत्व एतामापत्ति-
माधिगम्यैव पतञ्जलैरीश्वरलक्षणे विशेषपदमुपात्तमि-
ति । यद्यप्येतत्पातञ्जलमतमीश्वराङ्गीकर्तृत्वेन निरी-
श्वरसांख्यमतापेक्षया ज्यायस्तथापि सांख्यवेदेव प्रधान-
कारणवादित्वेन वेदान्तसिद्धान्तविरुद्धमिति । अस्तु,
सांख्योक्तबहुपुरुषवादः सप्रपञ्चं प्रसङ्गत उपपाद्य निरा-
कृतः. इदानीमीश्वरविषये सांख्यमतम्प्रस्तूयते ; यद्यपि
“ईश्वरासिद्धेः” “मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः”

इत्यादिनाममूत्राचनेकनेन सांख्यैरीश्वरो न मन्यते
 इति वृद्धागमनो मानने तथापि परमार्थविचारणायाम्
 “अन्त्यमप्रविष्टने जगदाहुरनीश्वरम्” इति गीतादि-
 वाक्यैर्निरीश्वरा इत्ये निन्निनत्वेन सांख्ये व्यावहारिक-
 स्थैवेश्वरप्रतिषेधस्यैश्वर्यवैराग्यार्थमभिधानमिति गम्यते,
 अन्यथा चार्वाकवन्नित्यैश्वर्यप्रतिषेधाभावेन परिपूर्णनित्य-
 निर्देयैश्वर्यदर्शनेन तत्र चित्तावेशतः सत्यपुरुषान्यताप्र-
 त्ययप्रतिबन्धः स्यात्तस्मान् सांख्यैः प्रौढ्यैः वेश्वरः प्रतिषि-
 द्यत इति सुधीभिराकलनीयम् । नैयायिकैरपि स्वदर्शने
 ईश्वरोऽस्य जगतो निमित्तकारणतया स्वीक्रियते, तथा
 सूत्रम् — “ईश्वरः कारणस्वरूपकर्माफल्यदर्शनान्” [अ०
 ४। अ० १। सू० १६] अयमभावः = मनुष्यप्रयुक्तमणि-
 मन्त्रौषधादिष्वपि साफल्यवैफल्यदर्शनेन सहकार्यन्तरं
 किञ्चिदवश्यं कल्पनीयं तत्रेश्वर एव वेदस्मृतिपुराणजेगीय-
 मानत्वान् । ननु पुरुषकर्माभावे ईश्वरस्य स्वातन्त्र्येण जगत-
 कर्तृत्वस्वीकारे वैषम्यनैर्घृण्यापत्त्या कर्मण एव जग-
 त्कारणत्वं नेश्वरस्येति चेन्न, जगदुत्पत्तौ निमित्तभूतस्या-
 ऽपि कर्मणो जडत्वेनाऽकर्तृत्वेनेश्वरकारणतास्वीकार-
 स्यावश्यकत्वात् । न चेश्वरस्याऽरूपद्रव्यत्वेन बाह्यप्र-
 त्यक्षाविषयत्वान्, परमात्मनः परेण मनसा प्रत्यक्षवार-
 णायाऽऽत्ममानसप्रत्यक्षम्प्रति परात्मव्यावृत्तविजाती-
 यात्ममनःसंयोगस्य कारणत्वेन ईश्वरे तस्याभावेनेश्वरस्य
 मानसप्रत्यक्षाविषयत्वात् — लिङ्गाभावेन चानुमानावि-
 षयत्वात्, “द्यावाभूमी जनयन्देवऽएकः” इत्याद्यागमस्य
 चेश्वरप्रोक्तत्वेन प्रामाण्याऽभ्युपगमादीश्वरसिद्धेः प्राक्
 तत्प्रोक्तवेदस्य प्रामाण्याऽनभ्युपगमात्, उपमानस्य शक्ति-
 मात्रनिर्णायकत्वाच्चेश्वरसिद्धौ न किमपि प्रमाणमिति
 वाच्यम् — “क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वाद् घटवनम्”
 शरीराऽनपेक्षोऽस्ति यद्वस्तुबुद्धिपूर्वकमुत्पत्तिमत्त्वात्प्रयत्न-
 इत्याद्यनुमानस्यैश्वरसदभावे मानत्वात् ॥

न्यायदर्शनचतुष्टयैश्वर्यदर्शने यद्यपीश्वरपदं न दृश्यते
 तथापि सृष्टिप्रलयादिव्यवस्थसिद्धये वैशेषिकैरीश्वर-
 सत्ता स्वीक्रियते । इयान्तु विशेषः परमाणुकारणवादेश्वर-
 कारणवाददिकतिषयविषयाणां न्यायवैशेषिकाभ्यामे-
 करूपत्वेन स्वीकारेऽपि वेदप्रामाण्यास्वीकृत्या न्यायतो
 वैशेषिकमतमपकृष्टमिति ।

मीमांसायां यद्यपि महर्षिर्जैमिनिप्रणीतसूत्रेष्वीश्वर-
 कारणताबोधकमूत्रादर्शनेन ‘मंसारस्यानादित्वेन च सृष्टि-
 महाप्रलयावतङ्गीकुर्वन्न्यामभट्टप्रभाकगभ्यां कर्माधीना
 सुखदुःखादिव्यवस्था कर्मव्यतिरिक्तेश्वरसद्भावे प्रमाणं
 नास्तीति सत्त्वा ‘वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् । वेद-
 ध्ययनानामन्यादधुनाध्ययनं यथा’ इत्यनुमानेन वेदस्या-
 ऽपौरुषेयत्वं साधितं तथापि आगमेषु सृष्टिमहाप्रलययोः
 प्रतिपादनेन “विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे ।
 श्रेयःप्राप्तिर्निमित्ताय नमः सोमार्द्धधारिणे” । विशुद्धम्
 ज्ञानमेव देहो यस्य, त्रयाणां वेदानां समाहास्त्रिवेदी,
 सैव दिव्यानि चक्षूषि यस्य, सोमयाग एवार्द्धं शरीरम्,
 अथवा सोमस्य चन्द्रमसोऽर्द्धं सोमार्द्धम्, तद्वारिणे,
 स्वर्गापरपर्यायमोक्षप्राप्तिनिमित्तभूताय कर्मणे महेश्वराय
 वा नमः । ” श्लोकवार्तिहोदावोद्देशाद्विप्रार्थकमङ्गलाचर-
 णेन च ज्ञायते यद्वेदाऽपौरुषेयत्वावतानाथैव भट्टादि-
 मीमांसकैः प्रौढ्येश्वरमत्ता न स्वीकृतेति बोध्यम् ।

वेदान्तदर्शने सूत्रेषु यद्यपीश्वरपदं नायातं तथापि
 कचिदन्तर्यामिशब्देनाऽपरत्र वैश्वानरशब्देन कचिद्
 ब्रह्मशब्देनाऽपरत्रात्मशब्देन कचित्पुरुषशब्देनाऽपरत्र
 परादिशब्देनेश्वरो बादरायणेन स्वीक्रियत एवेति
 गम्यते । अत्रैव कतिपयब्रह्मसूत्रसम्वादनदर्शयामि ।
 तथाहि यद्विद्योपाधिनिबन्धनं जीवस्य कर्तृत्वमभिहितं
 तत्किमीश्वरमनपेत्याऽपेक्ष्य वेति विचारणायाम् ‘पसं-
 तु तच्छ्रुतेः’ (ब्र० अ० २। ३। ४१) अविद्यातिमि-

रान्धस्य जीवस्य परान् परस्माद् आत्मनः कर्माभ्यक्षादी-
श्वरात्तदनुज्ञया कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसिद्धिस्तदनुग्रहेतु-
केनैव विज्ञानेन मोक्षसिद्धिः । अयम्भावः, यद्यपि लोके
कृष्यादिषु कर्मसु नेश्वरकारणात्वं प्रसिद्धं तथापि सर्वा-
स्वेव प्रवृत्तिप्वीश्वरो हेतुकर्तेति श्रुतेरवसीयते । तथा च श्रुतिः ।

“एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य
उन्निनीयते एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यम-
धो निनीयते” (का० । ३ । ८)

नन्वेवमीश्वरस्य साध्वनाधुकर्मकारयितृत्वे कञ्चिदु-
न्निनीयमाणः साधु कर्म कारयति अपरमधो निनीयमा-
णोऽसाधुकर्म कारयतीति वैषम्यनैघृण्यदोषदुष्ट ईश्वर
ईश्वरत्वं जह्यात्, कृतनाशाऽकृताभ्यागमौ च जीवस्य
स्यातामिति चेन्न, “कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धाऽवै-
यर्थ्यादिभ्यः” (ब्र० २ । ३ । ५२) अयम्भावः, पूर्वजन्म-
कृतधर्माधर्मप्रयत्नापेक्ष एवेश्वरोऽपरजन्मन्येव जीव-
साध्वसाधु वा कर्म कारयति न स्यातन्येणातः पूर्वोक्तवैष-
म्यादिदोषानापत्तेः । इत्यञ्चातीतजन्मकृतशुभाशुभकर्मा-
पेक्षयेश्वरस्य हेतुकर्तृत्वस्वीकारेण विधिनिषेधश्रुतीनामप्य-
वैयर्थ्यमनुगृह्यत इति । जीवश्चेश्वरांश एव “एतावानस्य
महिमास्तो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपाद-
स्यामृतन्दिवि” (य० । ३१ । ३) “ममैवांशो जीवलोक-
जीवभूतः सगातनः” (गीता । १५ । ७) इत्यादिश्रुति-
स्मृतिप्रामाण्यात् । तच्चांशत्वं न मुख्यं निरवयवस्यांश-
त्वामम्भवात् । न च जीवस्यांशत्वस्वीकारे जैवेन संसार-
दुःखोपभोगेनांशिन ईश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यादिति शङ्क-
नीयम्-यथा प्रकाशः सौरश्चान्द्रमसो वा वियद्व्याप्यावति-
ष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसम्बन्धात्तेष्वनुजुवकादिभाम्प्र-
तिपद्यमानेषु तद्भावमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थ-
तत्तद्भावम्प्रतिपद्यते एवमविद्याप्रत्युपस्थापिते जीवाख्ये-
ऽशो दुःखायमानेऽपि न तद्वातीश्वरो दुःखायते । जीवस्या-

पि दुःखप्राप्तिरविद्यानिमित्तैवेति “प्रकाशादिवन्नैवम्बरः”
(ब्र० २ । ३ । ४६) इत्यादिमूत्रपर्यालोचनयाऽध्यवसीयते ।
ननु शुद्धब्रह्मणो निष्क्रियत्वेन, मायाया जडत्वेन च
जगत्कारणत्वाभावादस्य जगतः किं कारणमित्याशङ्क्या-
मुच्यते “माया, मायायां ब्रह्मचैतन्याभासः, एतयोर्द्वै-
यांराधारभूतं ब्रह्म चैतन्यञ्चेत्यंशत्रय” मीश्वरशब्देनाऽ-
भिलष्यते । तत्रेश्वरे मायांशत्वस्य जगतः परिणामयुगा-
दानकारणं दधि प्रति दुग्धयत् । ब्रह्मचैतन्याभासो
निमित्तकारणं घटम्प्रति कुलाकादिवत्, आधारभूत-
ब्रह्मचैतन्यमस्य जगतो विवर्त्ताधिप्रानोपादानकारणं
घटम्प्रत्याकाशयत् । एवमंशत्रयरूप ईश्वरोऽस्य जगतो-
ऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणमूर्णनामवदिति स्वीकारेण
“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यादिश्रु-
तिष्वात्मशब्देनेश्वरस्यैव ग्रहणेन चेश्वर एवास्य जगतः
कारणमिति निश्चिनुमः । न च “यतो वेमानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिर्भविशान्ति
तद्विजिज्ञासव तद्ब्रह्मेति श्रुत्या” “जन्माद्यस्य यतः”
इत्यादि चतुःसूच्या च ब्रह्मण एवास्य जगतः कारणप्रति-
पादनेन पूर्वोक्तेश्वरकारणवादोऽयुक्त इति वाच्यम्, वि-
श्वतंसप्राज्ञतुरीयेति चतुर्विधस्यात्मन इव ब्रह्मणोऽपि
विराट्पूरण्यगर्भेश्वरेश्वरमाक्षीति चतुर्विधत्वेन पूर्वोक्त-
श्रुत्यादिषु ब्रह्मशब्देनेश्वरस्यैव ग्रहणोऽविरोधः ।
अयम्भावः—यथाऽऽत्मनः परमार्थापरमार्थभेदेन स्वरूप-
द्वयन्तत्र विश्वतंसप्राज्ञाख्यान्यपरमार्थस्वरूपाणि जीव-
साक्ष्यपरपर्यायतुरीयाख्यस्वरूपमेकम्परमार्थमेवं ब्रह्मणो-
ऽपि विराडादित्वरूपचतुष्टये विराडादित्वरूपत्रयमपर-
मार्थमीश्वरसन्निमात्रमेकम्परमार्थन्तदेव ब्रह्म—देन
मुख्यतयोच्यते । एवञ्च यद्यपि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तः ईश्वर-
मसङ्गमक्रियश्च तस्मिन्मृच्छिकृत् न भवितुमर्हति तद-
त्वात्क्रियत्वाच्च तस्मिन् सन्न श्रुत्यादिषु जगत्कारण-
तया ब्रह्मपदोपादानन्तत्र तत्र ब्रह्मशब्देनेश्वरस्यैव
नादोषादिति संचेपः ।

दार्शनिक-विमर्शः

(प० श्रीरमापार्तामिश्रमहोदयः बलिया, यू० पी०)

सत्त्वाधिदेवे तमसोऽधिदेवस्याधानमास्ते समयानपेक्षम् ।

साक्षाज्जनः पश्यतु लुप्ततर्कोप्येतत्कृतेऽङ्गीकृतकृष्णदेहम् ॥१॥

सत्त्वाधिदेवस्य तमोऽधिदेवेप्याधानमास्ते समयानपेक्षम् ।

साक्षाज्जनः पश्यतु लुप्ततर्कोप्येतत्कृतेऽङ्गीकृतशुक्लदेहम् ॥२॥

रुद्रं प्रहर्चामनादितत्त्वं कृष्णं विधातारमनादशक्तिम् ।

व्यक्तिं गतं व्यक्तिपरं कदाचिद् द्वाभ्यां स्थितं स्वात्मानं संश्रयेऽहम् ॥३॥

परस्परं भावयतोर्भ्रेशयोर्न द्वेषलेषां मुनयस्स्मरन्ति ।

उत्पाद्य भेदं प्रविभज्य भक्तान् धूर्ताः स्वसाध्यं परिपोषयन्ति ॥४॥

न देहभेदो न च भोगभेदो नानात्वसाध्ये विमलोऽस्ति हेतुः ।

देशस्य भेदादथ कालभेदाद् भोगादिभेदाः सुतरां प्रसिद्धाः ॥५॥

येषामास्थास्ति विदुषा "महामिन्द्र" इति श्रुतौ । तथैव भगवद्वाक्ये 'सर्वभूताशयस्थिते' ॥६॥

न तेषां देहभेदोऽपि आत्मभेदाय कल्पते । प्रमाणं नैव तर्कोऽस्ति ह्यनपेक्ष्य श्रुतिस्मृती ॥७॥

अगण्यक्रीटवसतौ शरीरे समकालयोः । देशोऽवच्छेदकः क्लेशाक्लेशयोर्दृश्यमानयोः ॥८॥

अणोरणीयान्महतो महीयानत्रैकमुद्दिश्य तयोर्विधानम् ।

सौक्ष्म्यान्महेशोयमणोरणीयान्स व्यापकत्वाद् महतो महीयान् ॥९॥

द्वैतवादियतयस्तु मृषैव तारतम्यमथनाय यतन्ते ।

तन्मतेऽपि परमात्मबहुत्वं नैव नाप्यपरमास्ति निरास्यम् ॥१०॥

एकस्य विष्णोरथ शङ्करस्य मार्गादृते सन्नानि भूरभागाः ।

सिद्धान्तभेदात्तिलकादिभेदान्नेपथ्यभेदात्स्वरहस्यभेदात् ॥११॥

मन्दीकृतः स्वीकृतवैदिकाध्वा वर्णाश्रमस्याप्यमलस्वरूपम् ।

कर्मान्तरस्थापनदत्तचिचैः स्वर्गावर्गप्रदमन्त्रतज्ज्ञैः ॥१२॥

संन्यासिनो वाप्यनगारिणो वा न साधवो ये मठमाश्रयन्तः ।

मठाधिपत्येन विलासिना समं त्यागाप्रिया तिष्ठति नैव साधुता ॥ १३ ॥

अद्वैतवादे न हि तारतम्यं प्रेतस्य वासो न च पक्षपातः

न भोगरोगो न च मोक्षपण्यं न चापि भक्तिस्सुलभा धनेन ॥ १४ ॥

स्वयं स्वस्य सत्तामसत्तामणुत्वं महत्त्वं तथा व्यापकत्वं क्षयित्वं

विनाशाविनाशित्वमेकत्वमाहोस्विदत्याद्यनेकं प्रपञ्चं प्रकल्प्य ।

मुदा क्रीडते चेतनं सर्वसारो महात्मायमात्मा धराधाम्नि, मन्दा

अवेद्यान्तिदन्तं मुधा वेदनीयं विधातुं यतन्ते कलिं वर्धयन्ते ॥ १५ ॥

को नाम धर्मोऽस्त्यथ कोऽस्त्यधर्मो ह्येतन्न यावाद्वादितो भवेन्नृणाम् ।

तावत्कथं कल्पितधर्मजालाद् बहिर्भवेत्सौम्यमार्तमनुष्यः ॥ १६ ॥

बलवानप्यशस्त्रज्ञः संगरे दुर्बलायते । विद्वानपूर्वतन्त्रज्ञो धर्माधर्माविनिर्णये ॥ १७ ॥

जैमिनेदर्शनम् (सूत्रारूढम्)



(निबन्धा—मैठाशीत्युपाङ्गे—नेत्रमणिरुशर्मा शास्त्री, दर्शनाध्यापकः—श्रीम० खै० सनातनधर्मविद्यापीठस्य, लखनपुरम्)

विदितमेवेदं विदुषां क्रिया- (प्राण) शक्तिप्रधान-
मिदं जगत्-ज्ञानशक्त्या यदि न नियम्येत तर्ह्यनर्थः
क्रियामिरूप्यते तेति । क्रिया च लोकजीवनमिति भग-
वान् जैमिनिः कर्मतन्त्रं प्रणिनाय । यथा चेदं कर्मतन्त्रं
लौकिके व्यावहारिके पारलौकिके-आचारे-दाये-याज्ञिके
क्षिताने अस्मद्बुद्धेः पथिप्रदर्शकं भवति, यथा चास्म-
द्बुद्धिर्धर्मं व्यवस्थापयति, तथा नान्यत् किमपि
तन्त्रम् । पतत् पुनस्तन्त्रं पारलौकिकविषयं प्रायश इति
अभावतः साधारणबुद्धिदुरवगाहम्, तत्रापि मिथ्यावाद-
प्रचारबहुले लोके किमिव वर्णनीयम् ? 'तथापि लब्ध-
शुचिदिशो यार्थान्दुन्येष जैमिनेदर्शनं विदुषां पुरतः सूत्रै-

रुपस्थापयन् बद्धाञ्जलिः प्रतिपाद्याभिनिवेशं प्रतिमीमां-
सकं प्रार्थयमानः-सर्वश्रेयःसाधनं धर्म इति विज्ञापयति ।
स च लिङ्गलोकादिप्रत्ययैः शब्दतः, तिङ्-सामान्ये-
नार्थतः, शब्दकैगोचरोऽनधिगतस्वर्गापूर्वसाधनं, यागो-
नुष्ठीयमानो ग्रियमाणश्चर्यमाणो भाव्यमानः-स्वोत्पत्तौ
द्रव्याणि-त्रीहि-पुरोडाशप्रभृतीनि, गुणैश्च-परवेकबद्धि-
त्वलोहितत्वादीन्, कर्माणि बहिर्ग्राज्यादिसंस्कारान्, सामान्यं
द्विजत्वब्राह्मणत्वराजत्वादिकम्, विशेषम् आहिताग्नि-
दिकं समपेक्षमाणो-यष्टरात्मनः साक्षर-
तत्त्वदेश कालवच्छेदेन पुरुषविद्यां वाऽपुरुषविद्यां-पाणि-
विद्यादिकम् । बायवीं देवतां लक्ष्मीकृत्य, पार्थिवान्य-

वैकल्यान् सम्प्रति फलानुदयः सम्भवति । यथाविधि सामग्रीलाकल्यमेपणीयम् । सामग्र्यं हि सम्यग्भाषिणा फलेन शक्यानुमानम् । भवन्ति छिद्राणि कर्माणि वितन्वतो बहूनीति छिद्राणि समाधाय यथाविध्यनुष्ठानेन फलोदयः स्यादिति । शब्दः प्रमाणमेवेति “अव्यतिरेकश्चाश्रयः” ऽनुपलब्धोऽर्थः श्रौतो नास्तीति सूत्रकारः । प्रत्यक्षादीनि तर्हि प्रमाणानि तादृशमर्थं गमयिष्यन्ति कस्मान् ? द्रव्यगुणाश्रयत्वाद् भावस्य । भाव्यो हि यागो द्रव्येण गुणैः संस्कारैर्भवति । द्रव्याणि गुणाः कर्माणि च प्रत्यक्षमीदृश्यन्ते, सत्सम्प्रयोगरूपेषु स्यात् । न शब्दमात्रं धर्मं प्रमाणम् ? न तर्हि धर्मं प्रमाणमपि शब्दः स्यात् ? कस्मात् । द्रव्यगुणकर्मणां प्रत्यक्षेणावगमात् । अनधिगतं गमयद् हि प्रमाणम्भवति । अधिगतमेव गमयन्त्वप्रमाणमेव स्यात् । तदुक्तं—“द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते” । अहो जिज्ञासमानस्त्यायमुपायः शास्त्रम् । शास्त्रेण प्रत्यवस्थितस्तेनैव समाधिर्माहति । यद्यपि द्रव्यगुणक्रियाः सन्ति तथापि ताः श्रेयसाधनतयैव जिज्ञास्यन्ते तथा चोपादीयन्ते न हि स्वरूपसत्यां द्रव्यगुणक्रिया धर्माः । यागो तु साध्ये समन्वयात्—सम्बन्धात् तद् धर्मत्वं श्रेयसाधकत्वेनेति—भट्टपादः साधु निरूपितं श्रेयस्करवार्तिके—

“तेषां (द्रव्यक्रियागुणानां) मैन्द्रियकत्वेपि न ताद्रूप्येण धर्मता ।

श्रेयः साधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ।

ताद्रूप्येण तु धर्मत्वं तस्मान्मैन्द्रियगोचरः ॥

(धर्म इति शेषः)

क्रियार्थो हि समग्र आम्नायः क्रियां भावनामेव यागादिविषयां पुरस्कृत्य हितमुपस्थापयति । तदुक्तम्—भूतं भव्यायोपदिश्यते । साधनैः साध्यमुपयन्तः साध्यार्थत्वमेव साधनानामुपस्थापयन्ति । साधनानि कानि क्रियन्ति किंगुणानि किंफलानि इति विध्युपायतया

वर्यमानानि प्रवर्त्य प्रवर्तयितुं निवर्त्य निवृत्तिं भावयितुं सृज्यन्ते निवृज्यन्तेऽपि । सोऽयं संवादः साध्येयविशेषः । तथा च गुणफलपुनरुक्तिः स्तुतिनिन्दारिवादा अपि विध्यर्थत्वेनैवोपयुज्यन्ते । भाव्यमानध्वर्यमाणोऽनुष्ठेयमानो धर्मो धर्मः स्यात् । “केवलं पुनरुक्त्यो वृद्धिस्थोऽपि वा धर्मो नाचर्यमाणो नाभ्युदयाय भवति न निःश्रेयसाय वा भवति” यथाशास्त्रमनुष्ठेयमानस्यैव श्रेयसाधनत्वेन धर्मत्वान् । नोऽयं भूतानामपि भव्योपयोगः केवलं शब्दमात्रगम्यः । कस्मान् ? प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भाव्यमानेत्ये कथमापि प्रवेशानुपलम्भात् ।

न तर्हि किमपि धर्मं प्रमाणम् ? कस्मात् ? प्रत्यक्षानुमित्यविषयस्य सर्वथाऽभावात् । न हि शराविषाणान् शब्दः प्रतिपादयन् प्रमाणम्भवति । तम्प्रति प्रत्यवतिष्ठतां भवान्—यस्य त्रिकालविषयः शब्दो नास्ति । भवन्ति चाख्यातारः शब्दैर्भूतं भवन्तं भविष्यन्तमर्थम् । प्रतीयन्ति च लोका भविष्यति वृष्टिर्गुरुग्रहातिचारेणोति वृष्टेर्भविष्यत्ताम् । तस्मात्त्रैकालिकमिदम्प्रमाणं शब्दः । अहो धर्मस्योत्पादयिष्यमाणस्य भविष्यतैव सम्बन्धः । कृतम्पुनश्चैकाल्यग्राहिणा प्रमाणेन ? अस्ति भविष्यता सम्बन्धः । भविष्यच्चैव धर्मो भूतः क्रियासाधनैर्वाह्यादिभिर्वर्तमानैश्च देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागादिभिर्वागात्माऽनुष्ठानात्पूर्वमप्राप्तस्वरूपोऽधिगतसम्यगनुष्ठानात्मैव समस्तशास्त्रार्थः शब्दप्रमाणगोचरो भवति । एतद्वि शब्दस्य सामर्थ्यं यच्छब्द उत्पत्त्यैव अभिव्यक्त्यैव नियमेन त्रैकालिकमर्थं बुद्धानुपस्थापयति । आसीद् दशरथिरिति श्रुतमात्रस्य कस्य न दशरथापत्ये भूतताबुद्धिरुत्पद्यते । यदुक्तम्—“औत्पत्तिकस्य शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः” औत्पत्तिकः स्वाभाविकः शब्दस्यार्थो सम्बन्धोऽनुभूयते । नाश्रुतशब्दो नाप्यकृतशब्दसंस्कारः सम्यक् शब्दात्मकस्य वेदस्य निष्कृष्यार्थं प्रतिपत्तुं शक्नोति । ततः कृताभ्ययनोऽधि-

श्रुतेन शब्देनेति शाब्दी भावना स्पष्टमुच्यते सूत्रेण । एषा हि शाब्दी भावना प्रवर्त्तयति पुरुषम्, प्रवृत्तिश्च पुरुषस्य स्वर्गविषयिणी यागेन सफला भवति । तत एव “द्रव्यगुणसंस्कारेषु” सू० ३ । १ । ३ बादरिमेतेव शेषत्वमुपस्थापयता सूत्रकारेण द्रव्य-देवता-त्यागात्मकस्य यागस्य स्वरूपोपयोगि” क्रियार्थं द्रव्यं तर्कितम् । यदि प्रयोजनवती क्रिया, व्यक्तं सा द्रव्येण निर्वर्तयितव्या तस्या निवृत्तिर्द्रव्याद् ऋते न भवतीति तन्निवृत्तये द्रव्यमेषितव्यम् । तस्मात्क्रियार्थं द्रव्यम् । तदन्यत्र स्पष्टं सूत्रम्—

“द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः” इति सू० ६ । १ । १ ।

गुणः शक्नोति विशिष्टं द्रव्यं चोदितं लक्ष्ययितुम्, लक्षितेन तेन गुणेन प्रयोजनम् । विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात् । यथा—अरुणयैव हायन्येत्यत्र गुणोऽप्यरुणादिः क्रियायाः त्वसाधनभूतद्रव्यपरिच्छेदसामर्थ्यादुत्पत्त्यैव शेषः । संस्कारोऽप्यवहन्त्यादिर्यासाधनपुरोडाशादि-निवृत्तये-इति भाष्ये टुटीकायां च द्रव्यगुणकर्मणा-मुपयोगः । कर्माण्यपि फलार्थानि शेषतामुपयान्ति । न कर्माण्येव, फलमपि पुरुषैरर्धमानम्, पुरुषोऽपि कर्मार्थः शेषः । सोऽयं सर्वोर्थास्तृतीये षष्ठे च स्पष्टमुच्यमानो द्रव्यगुणकर्मणां तन्त्रान्तरोक्तानां यथाप्रयोजनं जैमिनितन्त्रेऽपि स्वतन्त्रे दृष्टिं सङ्गृह्णाति । सन्ति सूत्राणि—“द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः” इत्यादीनि । तायेतानि द्रव्यगुणकर्मणि (फलमभि-लक्ष्य) गुणविधि-फलविधि-फलाय गुणविध्यादिषु यागफलमुद्दिश्य विधीयन्ते तत्र तत्र । कथमेष यागः कामनाघते फलमुपपादयेद्यस्यायमभ्युपायः । फलार्थान्तर्हि शास्त्रं फलं कामयमानस्य प्रवर्तकं स्यात् । को नाम न सुखं स्वर्गं कामयेत वराकः । ‘फलार्थत्वात् कर्मणः सर्वा-

धिकारं शास्त्रं स्यात् ।” सू० ६ । १ । ४ । तथा च जीवमात्र-मत्राधिक्रियेत । नाधिक्रियेत । कस्मात् । शास्त्रेणाधिकार-परिच्छेदात् । अधीतस्याध्यायोऽधिक्रियते गृहीतशा-स्त्रार्थः । ग्रहणन्तु शास्त्रार्थस्य नाद्विजेन कर्तुं शक्यते । कृतोपनयनस्यैवाध्ययनविधिनाऽध्ययनविधानात् । अनधीतवेदस्तु स्वर्गम्प्रत्युपायतामपि यागस्य केन निश्चेद्यति । कुतश्चिद्वैदिकाच्छ्रुत्या त्वितिकर्तव्यतां वैदि-कस्योपायस्य न सम्यग् प्रहाप्यति । ततोऽर्थम्प्रहास्यति प्राप्यति चानर्थम् । इतिकर्तव्यतापरिज्ञानमेव श्रुतेऽर्थे मीमांसाशास्त्रेण क्रियते । यागस्येतिकर्तव्यता नाम यागसाधनप्रकारः प्रयाजाद्यवयवस्य यथासमयमनुष्ठानं शब्देनैव गोचरीक्रियते । शब्दश्च द्विजातीनधिकृत्य प्रवर्त्तते ततो निवर्तते द्विरजन्मा । सोऽयं द्विजातिरेक एव कृताध्ययनोऽध्ययनविधि चरितार्थं विधत्त इति द्विजा-त्यन्तरं नाध्ययने प्रवर्त्त्यति, ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा वाजपेयाद्यनुष्ठाय कृताथो ब्राह्मणान्तरे वाजपेयसंबन्धं निवर्त्तयिष्यति, कस्मात् ? ब्राह्मणस्य राजन्यस्य वैश्य-स्यैकैकस्यैव वाजपेये राजसूये वैश्यस्तोमे प्रवर्तनायाः श्रुत्या निवेदनात् । व्यामोहः खलु भवतः ? न हि व्यक्ति-मेकामधिकृत्य प्रवर्तते शास्त्रम् । आकृति तु क्रियार्थान्-धिकृत्य प्रवर्तते शास्त्रम् । का पुनराकृतिः ? जातिराकृ-तिरुच्यते । आक्रियते व्यक्तिरनयाऽसावाकृतिः । व्यक्ति-निरूपणसमर्थेति न हि कश्चिद् ब्राह्मणं राजन्यं वैश्यं गां वा प्रतिव्यक्तिं ग्राहयति । न च तथा शक्नोति । कस्मात् ? व्यक्तीनामानन्त्यात् । गृह्यमाणायामपि कस्यांचिद् व्यक्तौ तु, व्यक्त्यन्तरे तदाकारेऽप्यग्राह्यं अज्ञानमेव स्यात् । ‘न पदा गां स्पृशेत्’ ‘ब्राह्मणो न हन्तव्य’ इत्युभयोः पादास्पर्शभावन-ब्राह्मणावधभावनयोरेककृतयोः कृतः शास्त्रार्थ इति व्यक्त्यन्तरे तद्भावनमयुक्तं स्यात् । त्यादे-तदेवम्-यदि व्यक्तौ शास्त्रार्थः पर्यवस्येत । शास्त्रार्थस्तु

क्रियार्थत्वादाकृतिपर्यवसायीति द्रव्यत्वेन गुणत्वेन कर्म-
त्वेन द्रव्याणि गुणाः कर्माण्युपादीयन्ते । तथा च वार्ति-
कम्—“यथा च द्रव्यमिच्छन्ति सायकत्वेन कर्मणाम् ।
तथा गुणमपीत्येवं नारुण्यस्यास्यसंगतिः” इति सूत्रित-
“माकृतेः क्रियार्थत्वम् ।” सेयमाकृतित्वेनोक्ताकार एवेति
नाक्रियमाणादाकारं निष्कृत्य दर्शयितुमन्यत्र शक्नोति
घटात् पटमिव भिन्नमिति । व्यक्तेराकारोऽवयवसञ्चि-
वेश एव जातिशब्देनोच्यते । न जातिरपि व्यक्तेः
सर्वथा भिद्यते । नाप्यभिन्नैव सर्वथा व्यक्तेरिति ।
कस्मात् ? शब्दानां बुद्धेः कर्मणां भेदेन दर्शनात् । अन्यः
शब्दो घटः, अन्यो घटत्वम् । न हि कश्चिद् गौरस्तीति
वक्तव्ये गोत्वमस्तीति ज्ञात्वा वदति, नापि गौर्मृत इति
गोत्वं मृतमपश्यति । नापि सर्वथा जातिव्यक्तयोर्भेद-
एव, व्यक्त्यप्राये तद्गतजातेस्तत्रादर्शनात् । यथा देव-
दत्तयज्ञदत्तयोः सतोरकस्यापायेऽन्यस्य दर्शनम्भवति न
तथा गोरप्राये गोत्वन्तत्र शिष्यमाणं दृश्यते । गोव्यक्त्य-
न्तरे गोत्वप्रत्ययः समानाकारग्रहणाद् आकारमेव जाति-
निर्धारयति, आकारश्च घटादेन सर्वथा ततो भिद्यते ।
पृथगनुपलम्भान् । घटव्यक्त्यन्तरे दृष्टमात्रे घटत्वेन
घटप्रत्ययश्च पूर्वत्र नष्टघटेऽप्रणाशमेव घटत्वस्य जाते-
र्व्यवस्थापयति । तदेतत् सामान्यमपि संगृहीतम्-सामा-
न्यं द्विजत्वं स्वाध्यायाध्ययने प्रयोजकम्-तदेतद् द्विजत्वं
सम्प्राप्तोऽधिकारी-स्वर्गस्याभ्युदायं यागं बोधयेत्-यजेतेति ।
यो यजेतेति प्रेर्यते स न श्वरो भूतमात्रः । यदि भूतमात्रः
स्यान्न तर्ह्यमुष्मिन्ने कर्मणि नियोष्येत, फलसंयोगोऽस्य
वक्तव्यः । अर्थमुद्दिश्योपाया विधेयन्ते सत्यर्थयितरि ।
तथा च सूत्रम्—“तथा स्वामिन्ः फलसमवायात् फलस्य
कर्मयोगित्वात्” सू० ६।३।१ । योऽर्थी स्वत्यागेन
ऋत्विजः परिक्रीणीते यश्च स्वं प्रदेयं समुत्सृजति स
स्वामीति यजमानो यो यज्ञायुधी स्वर्गं लोकं याति, यज्ञ-

पात्रेषु संस्कृतेषु यस्य संस्कारो यस्मिन् कर्मफलं
समवैति, सोऽनश्वरो यजमानः परलोकगामी कश्चिदा-
त्मैवाभिप्रेयते, यः साक्षात् संस्कारैः संस्क्रियते
नाम । तदुक्तम्—“आत्मैव चाश्रयस्तस्य क्रियाप्यत्रैव च
स्थितेति” भट्टपादैः सूत्रकारोऽपि “यजमानसंस्कारो वा”
सू० ११।२।२१ । शास्त्रफलं प्रयोक्तेरिति पश्यति ।
शास्त्रफलं तु सुखं स्वर्गो मनसैवान्तःकरणेनात्वादितुं
युज्यते ततस्तदपि “मानसमहन्तरं स्याद् भेदव्यपदे-
शान् ।” सू० १०।६।१३ इत्यत्र लोकप्रसिद्धाङ्गमनेभेदान्
कर्मण्यपि “वाग्वै द्वादशाहो मनो मानसमिति भेदोप-
दिश्यते” भाष्यव्याख्यानात् सङ्गृहीतमेव । यदुपाश्लोकि
‘आत्मा शरीरसंमिश्रस्तेनैव सह सङ्गमात् । तत्र तत्र सुखा-
दीनि कार्याणि प्रतिपद्यते ।’ इति भट्टपादैरपि । तान्येतानि
स्वर्गसुखादीनि न सर्वस्य जन्मनैव सह संसिद्धयन्तीति
देशे काले नियतं कर्माणि फलं प्रसोष्यन्ति । ततः ‘काल-
भेदात्’ सू० ११।२।३ । नैकदेशत्वाच्चेति प्रतिकर्मा-
पूर्वभेदं व्यवस्थापयता दिक्कालसंग्रहः कृतः । यस्मिन्
देशे यत्र काले त्रिधिर्गुणक्रियाद्रव्याणां समवायमिच्छ-
ति तस्मिन्नेव तदनुष्ठानात् फलप्रसवः—‘तेषु समवे-
तानां समवायात्’ सू० ११।२।२ । तन्त्रमङ्गानि, अ-
ङ्गाधीनमङ्गीति सिद्धयति । नाङ्गि सर्वथा भिद्यते । केन
पुनर्भेदव्यपदेशः ? भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगो
स्यात् तेषां प्रधानशब्दत्वात् । द्रव्यदैवतभेदादङ्गानि
भिद्यन्ते—यतोऽङ्गान्यपि प्रधानेन फलसिद्धावुपदि-
श्यमानेन सहोपदिश्यन्ते विधानान् । ततः प्रधानानां
फलं साधयतां विधानम् [इति कर्तव्यता] एतद् यदु-
त्ताङ्गप्रयोगः । अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्ये-
रन् । किमुनरङ्गानि पृथगुपदिश्यन्ते । ‘चोदना पृथक्त्वे
त्वैकतन्त्र्यं समवेतानां कालसंयोगात्’ सू० ११।४।६ ।
अङ्गानि मिथो विजातीयानि प्रयाजादीनि वदितादीनि

चेतिपूर्वेषां (प्रयाजादीनां) महष्टेनोपकारसम्बन्धेनोपकार-
कता । उत्तरेषां वर्हिंरादीनां यागद्रव्यधारणेनोपकार-
त्वमिति प्रत्यङ्गं भेदव्यवस्थायामपि समवेत्य फलोत्पत्ता-
वङ्गिनि सर्वेषां समवाय एव । सर्वोऽयमर्थः— ‘अङ्गगु-
णविराधे च तादर्थ्यादित्यादिसूत्रेषु स्पष्टं निर्दिष्टः ।
अङ्गगुणेन—प्रधानगुणस्य विरोधे प्रसक्ते—अङ्गगुणो
बाध्यते । कस्मात् ? प्रधानं गुणवत्त्वादिति गुणवदङ्गमपि
क्रियते । प्रधानमेव चेत्कृतेनाङ्गगुणेन वैगुण्यमासादयति,
कोऽर्थः कृतेन गुणवताङ्गेनेति । स्पष्टमङ्गाङ्गिभावं वर्ण-
यता मुनिना नात्रयवा एकान्ततोऽवयविनो भिद्यन्ते,
नापि सर्वथा ततोऽभिन्ना एवेति निर्धार्यते—‘प्रयोजना-
भिसन्धानात् प्रयुक्तं सतां ततः स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभि-
संयोगात्’ एकः शब्दः शरीरमिति याग इति सोम-याग
इति । पृथगपि शब्दाः—‘शिरः पाणी-पादौ-अनुयाजाः
प्रयाजा इति, वनं-वृक्षा इति, तन्तवः पट इति, नाङ्गान्य-
समुच्चित्य यागः कश्चित् स्वरूपमपि लभेत, तस्मात्-
समप्राङ्गोपदेशोऽतिदेशेन क्रियते, अङ्गिनमनु स्वतोङ्गानि
विधीयन्ते । यथैकदेशे वस्त्रस्याकृष्टे सर्वं वासांश्चाकुर्यते ।
एतदेवात्यतिदिश्यमानस्याङ्गित्वम्—यत्—समप्राङ्गाति-
देशः । अन्यान्यङ्गानि-अन्यदङ्गानि शब्देनैव भेदः । तन्तवः
पट इति । कर्मापि पट आत्रियते, न तन्तवः आत्रियन्ते,
न तैरावृत्तैः शक्यः शीतानुपनोदः कर्तुं मिति । अन्यादृश्येव
बुद्धिस्तनुषु दृष्टेर्बुध्यते । तन्तूनहं जानामि, तन्तुषु
बहुत्वेन । पटमहं जानामाति एकत्वेन प्रतग्रहः । न
पुनस्तन्तुष्वकृष्टेषु दग्धेषु स पटोऽवशिष्यते । ततो
निश्चिनुम उभयथा व्यवहारम्-सन्ति वृक्षा-अस्ति वनम् ।
तन्तवः पटः । अङ्गानि-अङ्गीति कथञ्चिद् व्यवहारः ।
धारणाकर्षणे दर्शनदर्शने-अवयवी-अङ्गी-प्रधानः
फलोत्पत्तावस्ति । सन्ति चावयवाः-बहुत्वेन विवक्षिता
द्रव्यक्रियागुणाः । न सर्वथाङ्गाङ्गिनोर्भेदो नाप्यभेद

एव सर्वथेति “प्रधानसमवायाद्” गुणकर्मणा-
मतिशयविशेषोत्पत्तावुपयोगः । सोऽयं तज्जन्योतिशयः
कर्मसु विनियुक्तानां द्रव्यगुणकर्मणामनुष्ठानकाल
एवोपक्षयाद् विधेश्च फलम्प्रत्युपायतोपदेशान्, फलस्य
च तत्कालमेवानुपलम्भान्, कल्प्यते विध्यन्यथानुपपत्त्ये-
न्द्रियाद्यगोचरः फलोऽपपादकं तत्तत्कर्मापूर्वं नाम ।
यत्सूत्रयति जैमिनिः—“अपूर्वत्वाद् व्यवस्था स्यादिति”
प्रत्येकस्याङ्गस्यानुष्ठितस्य यथानुष्ठानं फलोऽसाङ्कर्यमिति ।
तत्तत्फलमिच्छता सेतिकर्तव्यताकं तत्तत्कर्मानुष्ठेयम् ।
अनुष्ठितेन प्रकारभेदेनापूर्वमपि भिन्नं व्यवस्थितं
भवति । “चोदनासु त्वपूर्वत्वादिति” स्पष्टं सूत्रम् । अपूर्वं
चैतत्तत्कर्मजन्यं फलकालं यावदवस्थायि, चोदनानां
सेतिकर्तव्यताकानामनुष्ठानात्, तत्कालमेव च स्वर्गा-
द्यनुपलम्भात्, विध्यन्यथानुपपत्त्याऽऽदिवापद्यते । तत
एवार्थापत्तिं प्रमाणमुपकल्पयति—“अर्थापत्तेर्द्वेषे धर्म-
लाभं सूत्रयन्” अन्यथा सेतिकर्तव्यताको विधिरनुष्ठितो-
ऽनर्थक एव स्यात् । यदुक्तो भाष्यकृता—“इतिकर्तव्यता-
विधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वमिति” सूत्रे फलोपपत्तये यथा-विध्य-
ङ्गानुष्ठानमेव यागस्य कर्तव्यस्येति—प्रकारः । कर्मफ-
लयोः सम्बन्धे कर्म गुणतः फलं प्रधानत इति—“प्रत्यर्थं
चाभिसंयोग” सूत्रे । इदमपि चोक्तम्—यजिरपूर्वं साध-
यति । ततश्चापूर्वात् कालान्तरे फलं भवति—इति चोदनां
सूत्रयता विधिपरस्येष्टान्युपायस्य (शब्दस्य) भगवतः
प्रत्यक्षरं प्रामाण्यमुपपादितं भवति । नैकेनाप्यक्षरेण
वैदिकेनानर्थकेन भाव्यमिति प्रवर्त्यस्येष्टान्युपायः शास्त्रं
स्तुत्यादिभिः प्रोच्य विधिः सर्वस्योपकारं स्वत एव
समानमारचयति । विशास्त्रमिदं विविच्यार्थात्र वदति
कर्त्तव्यान्—इति कर्तव्यतां प्रकाशति ? सीमांसादर्शनम् ।

दर्शनं चेदं वैदिकं धर्ममधिकृत्य प्रवृत्तम् । बहुत्र
लौकिकेष्वप्यर्थेषु प्रयुज्यते । संगृह्यते च तत्र तत्र धर्म-

सूत्राणि व्यवस्थापयद्विवर्थाख्यातुभिः । सूत्राण्यनुसृत्य
निबद्धेष्वर्थेषु सद्वदया एव प्रमाणम् ।
किमाद्यपेक्षितैः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ ।
तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेर्मिश्रोदनोच्यते ॥

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम् ।
न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते ॥

श्लोकवार्तिकसिद्धान्तः

इतिशम्

दर्शनानामेकवाक्यताप्रकारः



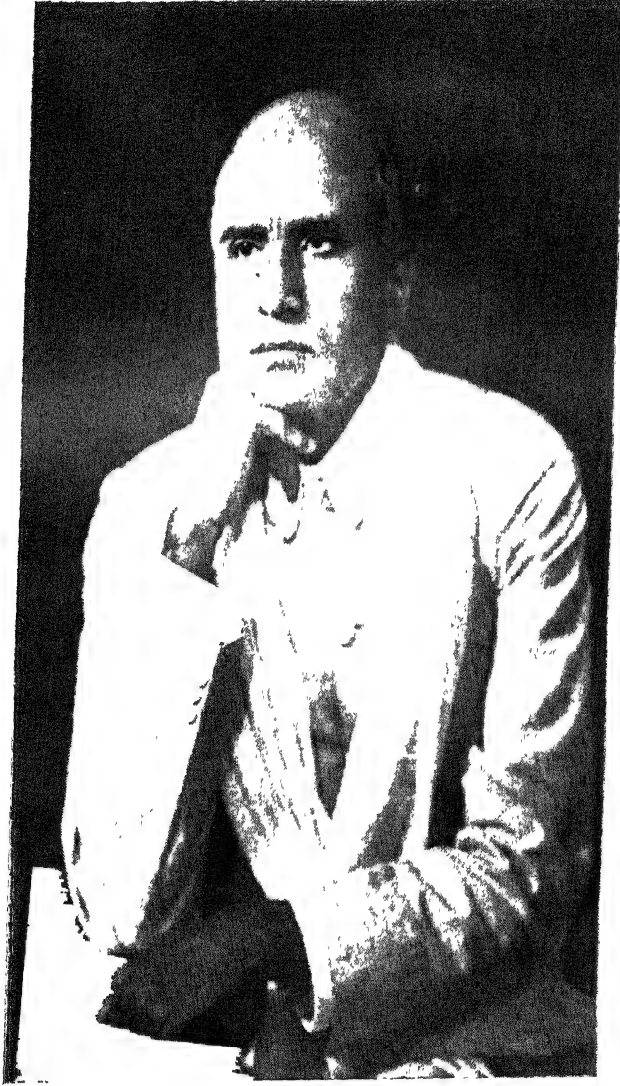
(ले०—स्व०प० श्रीरामचन्द्रशमरास्त्रिपर्वतीयमहाभागः, व्याकरणाचार्यः, ज्योतिर्विद्, मुम्बई ।

दर्शनपदप्रवृत्तं दृशोर्ज्ञानसामान्यार्थतया चेतना-
चेतनभेदेन विभिन्नस्यार्थसमुदायस्य तत्त्वानुसन्धान-
त्वमेव निमित्ततया समुन्मीलति, तत्त्वानुसन्धानञ्च
प्रमाणमात्रं शरणीकुरुते; प्रमाणानि प्राधान्येन प्रत्य-
क्षानुमानशब्दा एव प्रतीतिविषयतामावहन्ति, यद्यपि
ततोऽन्यदपि कतिपये मन्यन्ते महर्षिमूर्द्धन्याः प्रमाणं
केचन तेष्वपि द्वे एकमेव वा, तथाप्येतेषु प्राधान्यमन्ये
न व्यासेद्धमीशते ।

प्रमाणगणनार्मावगच्छ्याऽपि को नाम प्रमितं
पीनोऽयं देवदत्तः इत्यादौ आक्षेपसाक्षिकं रात्रिभोजन-
रूपमर्थं विक्षिपज्ज्ञाक्षेपं प्रत्याचक्षीत विचक्षणः, सो-
ऽर्थोऽथापत्त्या प्रमीयतामनुमानेन वेत्यन्यदेतत्, किन्तु
प्रमाणप्राबल्यतारतम्यमभ्युपगम्य विप्रतिपद्यन्ते पर-
स्परं दर्शनकाराः । आध्यक्षिकाः प्रत्यक्षं, तार्किकास्तर्कः,
श्रुताः शब्दं मुख्यतया तदितरञ्च गौणतया प्रमाणपदे
निषिद्धन्तस्तत्त्वानि निश्चिन्वन्ति, केचन श्रुतिमेव न
विश्रम्भन्ते, तां विश्रम्भ्याऽपि कतिपये मन्दमाद्वियन्ते,
केऽपि पुनस्तत्रैव निर्भरतामुरीकुर्वन्ति, श्रुतौ विश्वसाना
अपि केचिदभिधां केऽपि लक्षणां केचन व्यञ्जनामपरे
निगृह्यव्यञ्जनामुपजीव्य तच्चन्द्रोद्यविभिन्नार्थसमुदाय-
मारथाय तत्त्वान्यामनन्ति ।

एवं स्थितौ प्रमाणप्राबल्यस्य श्रद्धायाश्च तारतम्येन
वृत्तीनां वैलक्षण्येन च दुरुद्धर इव दुरात्मा विरोध
आभासते दार्शनिकैर्विधीतेषु तत्त्वजातेषु । कथञ्चित्स-
म्भाव्येताऽपि विभिन्नमूलमास्थितानां नास्तिकलौ-
कायतिकबुद्धार्हतानां बुद्धिदेहलीमागम्य वैषम्यदुविपाकः
खेलितुम्, किन्तु श्रुत्येकसेवाफलानामास्तिकानामपि
कणादगौतमकपिलादीनामार्पसन्निकर्षेणातीन्द्रियं पदार्थ-
समुदयं मेरुमिव नेत्रपात्रीकुर्वतां कतमया विधया
सन्निदध्यादचिकित्स्यः परस्परविरोधिताराजरोगः, कथं
वा विश्वसिमितमां तमासेदिवांसम्, अथाऽपि तेषा-
मन्योऽन्यसिद्धान्तविरोधो बुद्धिपद्धतिमध्यारोहत्येव ।

नैयायिकाः षोडशपदार्थानुपदिशन्ति, वैशेषिकाः
षडेव, सांख्या निरीश्वरप्रकृतिवादं वदन्ति, पातञ्जलाः
सेश्वरप्रकृतिवादम्, पूर्वमीमांसकाः केवलकर्मवादसाम-
नन्ति, उत्तरमीमांसका ब्रह्मवादम् । केचिदद्वैतवादं,
केऽपि विशिष्टाद्वैतं, केचन शुद्धाद्वैतमास्त्य एके षामेव
भगवद्व्यासानां सूत्राणि व्याचक्षते भाष्यकाराः, इत्थं-
मित्थं समुन्मील्य वैषम्यजीवातुः केषां न विदुषां मनीषा-
मुत्पीडयति, तदत्र किञ्चिदालोचितुं तदेकवाक्यताप्रकारं
तत्तत्पक्षाः प्रेक्षावतामधिसमक्षमुपक्षिप्यन्ते सञ्क्षेपेण ।



चतुर्वेदमहोदयानां मित्रवर्येष्वन्यतमः, विद्यावाचस्पत्याद्यनेकविरुदावलि-
विभूषितः, अनेकशास्त्राचार्यः, सनातनधर्मप्राणः, मोहमयीस्थसंस्कृत-
प्रचारकविद्यालयाद्यनेकविद्यालयसंस्थापकः, (सोरोवासी)
श्री. पं. रामचन्द्रशास्त्री मुम्बई.

जन्म—आ. शु. १० सं. १९५२ वि.

स्वर्गमनम्—आ. शु. ९ सं. २००१ वि.

चार्वाकदर्शनम्—

लोकायतिकाः प्रत्यक्षमात्रं प्रमाणतया प्रमाणवन्ति, ब्रह्मस्मृतिप्रणीतं सूत्रं प्रमाणत्वेन निर्णयमाना अपि ते शब्दे प्रामाण्यं नाभ्युपगच्छन्ति । अर्थं सिसाधयिषुः सूत्रकारः प्रमाणत्वेन यदन्वमोदिष्ट तादृशं प्रमाणमेकं प्रत्यक्षमेवेति तेषामाशयः । यच्चक्षुषा प्रेक्षितुं शक्यते तदेव तदीयमते तत्त्वम्, इतराणि प्रमाणान्येव ये न मन्वीरन् तेभ्योऽनुमानं शब्दो वा कथं प्रमातुं प्रसरेत्, अन्नकर्णैर्भेदशक्तिरिव पृथिव्यप्तेजोवायुभिर्भेदतन्मविशिष्टशरीरभावेनात्मानानारूपः प्रादुर्भवति तत्र चैतन्यांशो बोधरूपः देहांशश्च जडरूपः, एतदुभयात्मक एव सः । अङ्गनालिङ्गनजन्यं सुखं त्वः कण्टकादेवधेजं दुःखं नरकः, लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः, देहोच्छेदश्च मोक्षः, अत एव स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादौ सामानाधिकरस्यमुपपद्यते, पृथिव्यादिचतुष्टयं तत्त्वम्, तस्य मूलस्वरूपं भूतचतुष्टयपरमाणुरूपमेव । सूर्यमरीचिस्थरजांस्येव निरवयवाः परमाणवः, अत्रैवाणुत्वस्य पराकाष्ठा । मम-शरीरमित्यादिव्यवहारस्त्वौपचारिकतामाश्रयते, तदेकदेशिनः इन्द्रियाणि प्राणान् मन एव वा आत्मतया निर्णयन्ति ।

बौद्धदर्शनम्—

सर्वं क्षणिकं क्षणिकं दुःखं दुःखं, स्वल्पक्षणं स्वल्पक्षणं शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टवानार्यबुद्धः, विनेधानां बुद्धितारतम्येनोपदेशभेदः, तदुभेदेऽपि तत्त्वभेदो न प्रादुरस्ति किन्तु मार्गभेद एव । तत्त्वन्तु शून्यता-रूपमेकमेव, आद्यया सर्वस्थायित्वं, द्वितीयया अनुकूल-वेदनीयत्वं, तृतीयया सर्वाणुगतत्वं, चरमया सर्वसत्यत्वमपोहते भावनया । आर्यबुद्धस्य शिष्येषु अप्राप्त-प्राप्त्यर्थं पर्यययोगरूपयोगस्य गुरुत्वाधीनकाररूप-आरस्य च शिष्याणां कर्त्तव्यत्वेऽपि पर्याययोगविधा-

नेनायमत्वं गुरुक्तयथाश्रुतप्राहित्वेनोत्तमत्वमत एव माध्यमिकत्वेन प्रसिद्धयन्तः सर्वशून्यत्ववादिनः प्रथमे माध्यमिकाः, गुरुक्तं भावनचतुष्टयं बाह्यार्थस्य शून्य-त्वञ्चाङ्गीकृत्यान्तरशून्यत्वञ्चाङ्गीकृत्य कथमितिपय्यन्तु-योगकृत्या योगाचारत्वेन प्रथिता जगदान्वयप्रसक्त्या सर्वशून्यत्वासम्भवे विज्ञानमङ्गीकृत्य बाह्यार्थशून्यत्व-वादिना द्वितीया योगाचाराः । पुनः पुनः सूत्रं ब्रुवाण-मार्थबुद्धं प्रति कुत्र सूत्रस्यान्तः स्यादिति प्रश्नेन सौत्रान्तिकत्वेन ख्याता विज्ञेयानुमेयत्ववादिनस्तृतीयाः सौत्रान्तिकाः । विरुद्धा भाषेत्याभाषणेन वैभाषिकत्वेन प्रसिद्धा बाह्यार्थशून्यत्वे प्रात्यक्षिकस्याप्यर्थस्याभावेन व्याप्तिस्वेदन्स्थानविरहे अनुमानप्रवृत्त्यनापत्त्या सकललोकाणुभवविरोधेन च तत्प्रज्ञत्ववादिनश्चरमा वैभाषिकाः ।

माध्यमिका व्यवहारदशायां यो जीवात्मा भासते तस्य मूलस्वरूपं शून्यमेव मन्यन्ते, इतरे बौद्धा विज्ञानमेवास्मेत्यातिष्ठन्ते । स च क्षणिकानां विज्ञानानां यः प्रवाहस्तद्रूप इति प्रतिकर्ण भेदाद-नित्यः, पूर्वपूर्वविज्ञानसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रमान्न स्मृतेरनुपपत्तिः । माध्यमिकाः शून्यमेव तत्त्वमङ्गीकुर्वन्ते । योगाचारा विज्ञानैकरस्य-मभ्युपयन्ति । सौत्रान्तिका वैभाषिकाश्च रूपविज्ञान-वेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञा आन्तराः पञ्च स्कन्धाः, बाह्याश्च चतुर्विधा भूतचतुष्टयपरमाणवस्तत्त्वानि, रूप्यन्ते एभि-विषया रूप्यन्ते चेति करणकर्मव्युत्पत्त्या सविषयाणी-न्द्रियाणि रूपस्कन्धः, आलस्यविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञान-प्रवाहो विज्ञानस्कन्धः, निरुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्धजन्य-सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः, गौरित्यादि-शब्दोल्लेखिसंवित्प्रवाहः संज्ञास्कन्धः, वेदनास्कन्धनिव-न्धना रागद्वेषादयः, क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो

धर्माधर्मौ च संस्कारकण्डः, तथान्यत्तत्त्वचतुष्टयम्—
समुदायसत्यं निरोधसत्यं दुःखसत्यं मार्गसत्यञ्चेति
सर्वमुत्पत्तिमदस्तीति । यन्निर्णयज्ञानं तत्समुदायसत्यं,
सर्वं क्षणिकमिति निरोधसत्यं, सर्वं शून्यमिति दुःख-
सत्यं, सर्वं निरात्मकमिति मार्गसत्यमित्येनचतुष्टयमार्थ-
सत्यत्वेन प्रत्याययन्ति । परमाणुषु तत्संज्ञातेषु च दृश्येषु
नैकमपि मुखाकरं वा स्थिरं वा सामान्यलक्षणां वा लब्ध-
सत्ताकं वेति वितर्क्य सर्वं दुःखमित्यादि भावयन्ति,
प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति प्रमाणद्वयमनुगृह्णन्ति च । शब्दः
प्रत्यक्षानुमानाभ्यां सिद्धमेवार्थमभिधत्ते तत एव न
प्रमाणान्तरं सः, आकाशं न तत्त्वान्तरं किन्तु पृथिव्या-
द्यभावमात्रम्, सूर्यमरीचिस्थरजःसु सावयवत्वमेवै-
ते मन्वते, तस्मादेव चार्वाकापेक्षया सूक्ष्मदृशवानः । परि-
माणे पर्यवस्यति चातुर्विध्यं बौद्धेषु, आन्तराण्यां बाह्या-
र्थानामपि सर्वेषां पदार्थानामपलापस्य सर्वानुभवविरो-
धितया तेष्वधमा माध्यमिका, बाह्यानां घटपटादीनाम-
पलापेऽपि आन्तरज्ञानस्यानपहृवेन ततो ज्यायांसो योगा-
चाराः । आन्तरज्ञानमेव बाह्यपदार्थभावेन भासते इति ते
समारोहेते । आन्तरमिव बाह्यमप्यर्थं सौत्रान्तिका अभि-
प्रयन्ति किन्तु बाह्योऽर्थो न प्रत्यक्षः किन्त्वनुमेय इति
तेषामाशयः, तस्मादेवोक्तोभयापेक्षया ते श्रेष्ठताभाजः ।
वैभाषिकाः सर्वतो गरीयांसः, यस्मादेवं ब्रुवते बाह्योऽर्थः
प्रत्यक्ष इति निखिलप्राणिसाधारण्येनानुभूतिपथ-
मभ्युपैति, कल्पना हि प्रतीतिमुपगच्छति न पुनः
प्रतीतिः कल्पनाम्—अतो बाह्यार्थं प्रत्यक्षमुपेक्षितं न
प्रेक्ष्यन्तः क्षमेरन् ।

आर्हतदर्शनम्—

जीवाजीवभेदेन तत्त्वं द्विविधम्, तयोरेव प्रपञ्च-
भूतानि पञ्चतत्त्वानि जीवाकाशधर्माधर्मपुद्गलाख्यानि

जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षाख्यानि सप्त तत्त्वा-
न्यपरे व्यपदिशन्ति, तत्रैव पुरयपापे सह संयोज्य नव
तत्त्वानि केचिदाचक्षते । सप्ततत्त्ववादिनः पुरयस्य संवरे
पापस्य चास्त्रवे सङ्गृह्णन्ति, चेत्तनालक्षणा जीवस्तद्वि-
पर्ययलक्षणाऽजीवः शुभाशुभकर्मार्गमद्वारमास्त्रवः,
आत्मकर्मणोरन्योन्यावयवानुप्रवेशो बन्धः, आस्त्रवनि-
रोधः संवरः, कर्मैकदेशसंज्ञयो निर्जरः, कृत्स्नकर्म-
वियोगो मोक्षः, स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णवन्तः पुद्गलाः ।
इमे प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणद्वयं प्रचक्षते, तथा
सप्रभङ्गीमङ्गीकुर्वते । स्यादन्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च
नास्ति च स्यादवकव्यः स्यादस्ति चावकव्यः स्यान्ना-
स्ति चावकव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावकव्यः । एक-
वाक्यतां प्रसज्य नाधिकमत्र किञ्चिदावच्छेदमुचितमिति
विस्तरवादादुदास्यते । नास्तिकदर्शनेषु न दर्शनत्वं
श्रद्धातुमीशमहे न वा तत्कर्तृषु याथात्म्येन तत्त्वदर्शि-
त्वमेव वा विश्वसिमः, तत एव नास्तिकदर्शनैर्विरोधे
सत्यपि न प्रत्येति कथञ्चिदन्तरायमन्तः, परन्तु महर्षी-
णामास्तिकदर्शनेषु विरोधवस्तु वस्तुतः प्रस्तुतीतैव चेतसः
समुत्पीडामतो मुख्यतया आस्तिकदर्शनविरोधपरि-
जिहीर्षया किञ्चिदुपक्रम्यैव तदीयसिद्धान्तविवेचनौ-
चित्यमुच्चिनोतीति युक्तमुत्पश्यामः । प्रत्यक्षं स्थूलमेव
नेतुं क्षमते, तदपेक्षया तर्कः सूक्ष्ममीक्षितुं प्रभवति,
सूक्ष्मतमं पुनर्भगवती श्रुतिरेवाचष्टुमोष्ठे, तत एव
पूर्वपूर्वदार्शनिकमपेक्ष्योत्तरदार्शनिके सूक्ष्मतत्त्ववित्त्व-
मनुमन्वते मनीषिणः, सर्वतः स्थूलदृश्वानश्चार्वाकास्ततः
सूक्ष्मसीचन्ते तार्किकाः, सूक्ष्मतमं श्रौता वेदान्तिनो
विदन्ति, तदेवाभियुक्ताः पठन्ति—

चेतनानां तथैवाचेतनानां तत्त्वसंज्ञितम् ।

यथायथा येन मूलं स्वरूपमनुसंहितम् ॥

तथातथा बुद्धिसौच्यतारतम्याद्यथोत्तरम् ।

चार्वाकादिषु विज्ञेयं ज्यायस्त्वं तत्त्वदर्शिषु ॥

आध्यक्षिकत्व-तार्किकत्व-श्रौतत्व-प्रयोजकता न तत्प्रमाणमात्रस्य शरणीकृत्यैव किन्तु प्रमाणेषु गौणमुख्यताव्याख्यानेनाऽपि । आध्यक्षिकाश्चार्वाकास्तार्किका वैशेषिकादयः श्रौता वेदान्तिनः । यद्यपि वैशेषिकादयोपि श्रुतिं स्तुवन्ति किन्तु ते तर्कमनुरुध्य श्रुतिं लापयन्तीति श्रौतत्वं तेषु नानुमन्तुं युज्यते चार्वाकमतिरिच्य अनुमानं प्रायः सर्वे स्वीकुर्वते, शब्दं पुनः केचनैव ।

ब्रह्मतत्त्वनिरूपणमेव प्रत्येकास्तिकदर्शनानामादेशनाकक्षाभालङ्घते, किन्तु यादृशं विनेयमुद्दिश्य यद्दर्शनं प्रवर्तते तमनुरुध्य तद्दर्शनं तावदेव निवेद्य विरमति । ततः समुत्कृष्टं विनेयं दृष्ट्वा तदप्रतेतं दर्शनमुपतिष्ठते, पूर्वपूर्वदर्शनमुत्तरोत्तरदर्शने स्वसाहाय्यमेव समर्पयति । न पुनः स्वविरोधप्रयोज्याश्रद्धेयताम् । तत्तद्दर्शनेषु प्रतिपाद्यानुगुण एव पदार्थगणः कल्प्यते, न हि बधिर्न बुबोधयिषुः कश्चन शब्दापयति न वाऽन्धं बोधयितुमिच्छन् दीपं प्रज्वालयति । बोधयानुगुण एव पदार्थोऽपेक्ष्यते, न तावता पदार्थकल्पनभेदेऽपि विरोधो दर्शनेषु पदमाधातुमर्हति । ब्रह्मतत्त्वमेकपदेऽथ बोधयितुं नैव शक्यते, कार्शी जिगमिषुः प्रयागाद् गन्तव्यमित्येतावतैव पन्थानं कथं बोध्यते ।

विज्ञाते स्थूले वस्तुनि सूक्ष्मे बुद्धिरध्यारोहति, ततः सूक्ष्मतमे । न हि स्थूलमविज्ञाय सूक्ष्ममवगन्तुं क्षमते विचक्षणोऽपि । यज्ज्ञापने श्रुतिरपि क्लृप्तरतां निधत्ते 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' 'वेदा अवेदा' इत्यादि श्रुतिः स्वीयामक्षमतां स्वयं घोषयति तथाऽपि नास्तस्यादेव पुनः पुनः श्रुतिः 'अशब्दमस्पर्शम् अस्थूलमनणु' इत्यादि निषेधमुखेनैव ब्रह्मतत्त्वं बोधयितुमुत्सहते, तादृशं ब्रह्मतत्त्वं बोधयितुं

प्रवृत्तानि दर्शनानि कथं हठादेव कृतार्थतां प्रयान्तु अत एव शाखाऽरुन्धतीन्यायेनैव महर्षयो दर्शनानि व्याचक्रुः सोपानपरम्परेव दर्शनं प्रवर्तते, एतद्दृष्ट्यैव निर्दिष्टेषु दर्शनेषु न कश्चिद्विरोधो बराकः सन्धातुमीशीत । आस्तिकदर्शनानां सिद्धान्तानुपस्थाप्य तदेकवाक्यतां चर्चितुमभिप्रयन्तः सम्प्रति सन्क्षेपेण तदीयपक्षानेव निक्षिपामः ।

सर्वतः पुरस्तान् शरीरमेवात्मेत्याशेरते सांसारिकाः, बृहस्पतिप्रणीतसूत्राणि व्याचक्षाणाश्चार्वाकाः सांसारिकतामुरीकृत्य शरीरमेवात्मेति व्यपदिशन्ति, इतीयं प्रथमभूमिका, यत्र उपदेशमन्तरैव स्वभावत एव विश्वसिति विश्वम् । द्वितीयभूमिकायां वैशेषिकास्ततः सूक्ष्मेऽर्थे विनेयबुद्धिं निनीषवः सुखदुःखाद्यन्तःकरणधर्मविशिष्टं शरीरात्पृथगात्मानं बोधयितुमुपतिष्ठन्ते, इदानीं शरीरं नास्मीभवितुमर्हतीत्येव बोद्धव्यं न पुनरीदृशस्तादृश आत्मेति । सुखदुःखादेरन्तःकरणधर्मत्वेऽपि तस्यात्मधर्मतया प्रतिपादने विनेयानेवानुरुहन्ति वैशेषिकाः । तृतीयायां तस्यां सुखदुःखादिलेशमपि न स्पृशत्यात्मेति सांख्यदर्शनं निर्देक्ष्यतीति प्रतीत्य वैशेषिकं दर्शनं स्ववक्तव्यं निवेद्य विश्राम्यति । सांख्यपातञ्जलास्तृतीयायां भूमिकायामवतीत्यं सुखदुःखादिर्नात्मधर्मः किन्त्वन्तःकरणधर्म एवेति वैशेषिकापेक्षया सूक्ष्मेऽर्थे निवेशयन्ति धियं विनेयानाम् । चतुर्थ्यां तस्यामुपतिष्ठन्ते पूर्वमीमांसकाः । इयमेव भूमिका चित्तशुद्धेश्वरमाचकाति । इदानीं यावत् तर्क एव विनेयबुद्धिमितस्तः कर्तुं प्रावर्तिष्ट—अधुना बोधनीये ब्रह्मतत्त्वे तर्कोप्यन्ध इव न किञ्चिन्निरिर्दृष्टुमीष्टे अत एव तदनन्तरं शब्दात्मा श्रुतिरेव, साऽपि निषेधमुखेनैव ब्रह्मतत्त्वं बोधयितुं कथञ्चित्क्षमते । नवोदा सख्या पतिं पृष्ट्वा निर्दिष्टुं लज्जते । पुनः सख्येव साङ्गुलिनिर्देशमयं पतिरयं वा पतिरिति

पृच्छति, तदा तदा नेति नेत्येव केवलं सङ्केतयति सा, कदाचिन् स्त्री पत्यावेवाङ्गुलिं निर्दिशति, तदा नवोढा टूष्णीमास्ते । एषैव स्थितिर्भगवत्याः श्रुतेरपि । सा नवोढा पतिमिवाभिर्वाच्यं न वक्तुं क्षमते, किन्तु नेति नेति (बृ० ३ । १ । २६) अस्थूलमनसु (बृ० ३ । ५ । ५) अशब्दमस्पर्शम् (का० ६ । १४) इत्यादिरीत्या प्रत्याययितुं प्रयस्यति । तदेवंविधे तत्त्वे तर्का वराकः किं करोतु, शब्दोऽपि तदैव ब्रह्मबोधने प्रभवेत्, यदा चित्तशुद्धिर्वर्द्धेत । तर्क इव शब्दो बलान्न किंचिदपि प्राहयितुं शक्यते, अत एव चित्तशुद्धिरपेक्ष्यते, सा च तदानीं केवलं कर्माभिरैव शक्यते कर्तुम् । चतुर्थी भूमिका-मुल्लङ्घय विनेया ब्रह्मतत्त्वं वेत्तुमधिकारितामादधते । पूर्वमीमांसा च कर्मप्राधान्यं बोधयन्त्यपि वेदनीय-मात्मस्वरूपं न विरुणद्धि, प्रत्युत कर्मभिश्चितं विशोध्य तत्तत्त्वं ग्रहीतुमधिकारयति विनेयान्—अन्यथा दर्शनशतैरपि मलिते मनसि ब्रह्मतत्त्वं नायातुं शक्यते । न हि काशीं जिगमिषुं तन्मार्गमुपदिशन् प्रयागाद् गन्तव्यमित्युदीर्य कश्चिदपि साफल्यमनुभवति, किन्तु यतो गन्तव्यं तत एव क्रमेण मार्गो निर्देशनीयो भवति । शरीरान् पृथगात्मेति प्रथमं निरस्यते, तत आत्मधर्मो न सुखादिरिति व्यवस्थाप्यते इत्यादिरीत्या चरमे ब्रह्मतत्त्वं प्रज्ञाप्यते महर्षिभिः । वितण्डापदुर्भि-र्बौद्धपण्डितैरस्वस्डनीयैरिव हेत्वाभासैः सर्वानास्तित्वं प्रास्तूयत । तदानीं बौद्धदुष्टं द्विबद्धमुद्धतुं सत्वरैव-स्तृत्वरैर्मीमांसकैर्न कदाचिदनीश्वरं जगदिति प्रबोध्य सर्वास्तित्वमेव व्यवस्थापितम्, सर्वानास्तित्ववादेन केवलं सर्वास्तित्ववाद एव प्रत्युत्तराय क्षमते । अत एव मूलतत्त्वे मीमांसकाः समुदासीना इव प्रतीयन्ते ।

बोधनीयविनेयबुद्धिबैलक्षण्यादेव भगवती श्रुतिरपि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'एकमेवाद्वितीयम्'

'असद्वा इदमग्र आसीत्' 'ततः सदा जायत तस्माद्वा एतस्मादतमनः आकाशः सम्भूतः' 'अजामेकां लोहितशुक्ल-कृष्णाम्' इत्यादि वाक्यैर्विविधमभिधत्ते । दर्शनभेदोऽपि तदेकविधमाधारस्तम्भमाधाय पुष्यतीय । पञ्चम्यां भूमिकायां वेदान्तिनो विलोक्यन्ते । सांख्या-दयः सुखदुःखाद्यन्तःकरणधर्ममभ्युपगम्य पुरुष-मसङ्गं कूटस्थं नानात्वेन व्यवस्थापयन्तः स्फटिकोपले जपासन्निधानेन रक्तत्वमिव अन्तःकरणमाग्निध्वेन पुरुषे भोक्तृभाव उपचर्यते । वस्तुतः पुरुषो निर्गुणो निष्क्रियः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिशून्य एवेति वदन्ति । तथापि नैकात्मवादतैः प्रस्तूयते, तदेवैकात्म्यरूपं परमं तत्त्वं व्यवस्थापयितुं वेदान्तिनः पुरतः प्रसरन्ति । इत्येवमङ्गा-ङ्गिभाव एव दर्शनानां न पुनर्विरोधः । पञ्चमी भूमिका-मासाद्य न ज्ञातव्यमवशिष्यते । अत एव ततो दर्शनान्तरं न दृशो स्पृशति तदेव सांख्यप्रवचनकारो ब्रवीति न्यायवैशेषिकाभ्यां हि सुखी दुःखीत्याद्यनुवादतो देहादि-मात्राविवेचकेनात्मा प्रथमभूमिकायामनुमापितः, एकदा परमसूक्ष्मप्रवेशासम्भवात् । तदिदं ज्ञानं देहाद्यात्म्य-निरसनेन व्यावहारिकं तत्त्वज्ञानं भवत्येव । यथा पुरुषे स्थाणुभ्रमनिरासकतया करचरणदिमत्त्वज्ञानं तद्व्यव-हारतत्त्वज्ञानमपीति । इत्थं सांख्यप्रवचनकृतां वचन-मालोच्य विभिन्ना अपि अवान्तरभूमिका लापयितुं शक्यन्ते ।

अपरञ्च प्रकारं विरोधितां परिजिहीर्षुः परा-मृशामि, आत्मतत्त्वमेव कृत्तनानामपि दर्शनानां प्रतिपा-दनभूमिः, किन्तुन्मार्गं प्रवृत्ता लौकिकबुद्धिमनुरुध्यैव प्रथमतो निवारयितुं शक्यन्ते, इत्येतया दृशैव दर्शनकृतो व्याकार्षुस्तत्त्वानि व्याख्येयतत्त्वानुसेधेन तदनुगुण एव पदार्थगणः प्रतिपन्नसौलभ्याय विभज्यते तैरिति न. पदा-र्थभेदो विरोधितामाजुहोति विविधरोगप्रस्तं पुरुषमालक्ष्य

विकित्सापरायणो नैकेनैव भेषजेन सर्वं रागमपाकत्वं प्रवर्त्तते । प्रथमतोयं कञ्चन मूलभूतं रोगं निराकृत्य रोगान्तरापकृत्यां चेष्टते । न हि युगपदेव निखिलं भेषजं प्रसक्तुमीष्टे, रोगिणः स्थितिमनुसंधेयं चिकित्सितुं युज्यते, शनैः शनैः सर्वेऽपि ते निराक्रियन्ते । तावता नेदमुदेतुमर्हति यत् चिकित्सकस्य रागान्तरनिवारणे तात्पर्यं न पर्य- बस्यतीति । सर्वरोगनिवारणमिच्छन्नपि क्रमशः एव यत्न- मातिष्ठते । एवञ्च वेदान्तशास्त्रमेव सर्वेषां मूर्द्धन्यतामाव- हति शास्त्रान्तरं तस्यैवाङ्गभूतमिति सुदृढं वक्तुमर्हति ।

दहाद्वित्रं कूटस्थनित्यं विभुं बोधस्वरूपं प्रत्यक्षं निर्विकारं निर्गुणमजडमसङ्गं कर्तृत्वादिशून्यमीश्वर- पदाभिधेयमेकमद्वितीयमात्मस्वरूपं वेदान्तिनो वदन्ति । तत्र स्वस्वबोद्धव्यं विभज्य दर्शनानि शनैः शनैर्बोध- यन्ति । एकपदे तत्सर्वबोधने तु लौकिकबुद्धयो विनेयाः सर्वथा तथा प्रमातुमशक्नुवानास्ततो विरज्येरन्नेव । तत्र प्रथमं दहाद्वित्रत्वं कूटस्थनित्यत्वं विभुत्वञ्च वैशेषिकाः स्वबोध्यतया निर्णीयं प्रज्ञापयन्ति न पुनर्विकारित्वादि निषेधन्ति । तन्निषेधभारं दर्शनान्तरे संस्थाप्य विरमन्ति । नैयायिका वैशेषिकानपेक्ष्य तदप्रेतनत्वकर्तव्यतयाऽऽपत्तितां प्रमाणान्तरगम्यतां सिद्धाधीयन्ति । मीमांसका बोधस्व- रूपतां निरूप्यापि अंशभेदेन जडत्वमप्यभ्युपयन्ति । सांख्या वैशेषिकनैयायिकबोधितावशिष्टांश्च स्वबोध्यतया निश्चिन्वाना निर्विकारत्वं निर्गुणत्वमजडत्वं सङ्गरहित्यं कर्तृत्वादिशून्यत्वं प्रसाधयन्ति नानात्वं न प्रतिषेधन्ति पातञ्जला ईश्वरपदाभिधेयतामप्यनुमन्वते तेऽपि नानात्वे न विविदन्ते । ततो वेदान्तिन एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म बोध- यित्वा विनेयान् कृतकृत्यतां नयन्ति । इत्थं परामृश्यमाने मीमांसकास्तृतीयां भूमिकामेवाधिरौढुं प्रभवन्ति, चतुर्थीं भूमिकामसंख्यैरेवालङ्कृतुं युज्यते ।

दर्शनानां तत्त्वान्मेव मन्ये दुःशकप्रतिपादानि तर्ह-

कवाक्यताप्रकारस्तु प्रकृत्यैव नितरां काठिन्यमात्र- हति, तथापि यथामति सुधियां पुरतः स्थापयितुं व्यधिसि यन्त्रजातम् । विदुषामन्तरान्तरावनाशानामनो नन्दाङ्गरो धूलिधूसरवदनपरत्राणो निवेद्यान्मानं विरमामात ।

गौतमकणाददर्शनम्—

“प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तमिद्वान्तावयव- नर्कनिर्णयवादजल्पयितुं दृष्टेत्वाभासच्छलजातिनिग्रह- स्थानानां तत्त्वज्ञानान्निश्चयसाधिगम” इति सूत्रयाञ्चक- गौतमपादाः । “द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषमवयवानां साधर्म्यबंधम्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निश्चयसाधिगम” इति सूत्रं कलयाम्बभूवुः कणादचरणाः । निरुक्तसूत्रे तत्तद्भाष्य- कृतस्तथा व्याख्यन्त यथा तथारकत्र अपरेण नात्यन्तभेदः कल्पयितुं शक्यते । जरत्रं यायिकाः प्रत्यक्षानुमानशब्दान् प्रमाणत्वेन संगृह्णन्ति, जरत्तरा अर्वाचीनाश्च नैयायिका उपमानमपि निरुक्तप्रमाणत्रयातिरिक्तं स्वीकुर्वन्ते । वैशे- षिकाः प्रत्यक्षानुमानञ्चेति प्रमाणद्वयमेवेच्छन्ति । उन्मत्तप्रलपितादौ व्यभिचर्यं शब्दो न स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यगौरवधुरीमुरीकर्त्तुं शक्नोति, किन्तु वक्तृप्रामा- ण्येन तदुच्चरितशब्दे प्रामाण्यं निर्बोद्धुं शक्यते । एवञ्च शब्दप्रामाण्यस्यानुमानाधीनत्वेन नानुमानादति- रिच्यते शब्दः प्रमाणमिति ते ब्रुवन्ते । द्रव्यत्वेन पृथि- व्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनसां संप्रहः । तत्रा- द्यानां चतुर्णां परमाणुभावेन नित्यत्वं तदन्यभावेना- नित्यत्वम् । अपरेषां सर्वथा नित्यत्वमेव । गुणपदेन रूपादयः, परमाणुषु भेदानुमापकः स्वतोव्यावर्त्तकत्वेन विशेषोऽङ्गीक्रियते तैरत एव वैशेषिका इत्यभिधीयन्ते । नैयायिका जगतो मूलतत्त्वान्वेषणे तर्के एव प्रमाणशिरो- मणिरिति स्वीकुर्वाणास्तार्किकत्वमेव स्वीयं प्रकाशयन्ति । यद्यपि भूतिरपि साक्षात् जगत्कारणं प्रमातुं प्रभवति न पुनरनुमानमुरीकृत्यैवेत्याचक्षते तथाप्येते भ्रौता इति

निर्दण्डं न युज्यन्ते, तैर्वावापृथिवी जनयन् देव एकः
(श्वे०) इत्यादयः श्रुतयः स्वातन्त्र्येण जगत्कारणं बोध-
यन्त्योऽपि अनुमानेन प्रथमतः प्रमापिते तस्मिन् पश्चात्त-
मर्थमनुभावयितुं गृह्यन्ते, इत्यगत्यैव प्रतीमः पक्षपातितां
तर्कं तेनाम । वैशेषिकाः शब्दमेव न प्रमाणत्वेन मन्यन्ते,
तत्र श्रुतिः किं विधातुमीशीत । सा च अनुमानक्रोडे
क्रीडन्ती प्रामाण्यं निषेधते । अत एव श्रुतेर्नाप्रामाण्यं
वक्तुं ते व्याप्रियन्ते । अन्यथा आस्तिकत्वमेव विलीयेत ।
तदाह भाषापरिच्छेदः—

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक् प्रामाण्यमिष्यते ॥
अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ।

अनुमानविपक्षे खड्गपाणिं श्रुतिं कथञ्चिदौपचारि-
कतया लापयन्ति तार्किकाः ।

सांख्यपातञ्जलदर्शनम्—

कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव कश्चिद्विकृतिः प्रकृतिश्च कश्चि-
द्विकृतिरेव कश्चिदनुभयरूपः—तत्र प्रथमा प्रधानपद-
व्यपदेश्या मूलविकृतिः । सा च सत्त्वरजस्तमसां साम्या-
वस्था । इयं न कस्याऽपि विकृतिः । प्रधानान्महत्तत्त्वमा-
विर्भवति, इदमपि त्रिगुणात्मकं विकृतिः प्रकृतिश्च
कथ्यते । तत्र प्रधान इव गुणानां साम्यं नास्ति किन्तु
सत्त्वांशस्य प्राधान्यम् । तस्मादहङ्कारतत्त्वम् इदमपि
प्रकृतिर्विकृतिश्च । अस्य गुणतारतम्यमङ्गीकृत्य सात्विक-
राजसतामसभेदभिन्नतया त्रैविध्यम् । यत्र रजस्तमसी
अभिभूय सत्त्वमत्कटं भवति तत् प्रथमम् । तत्तुराज-
सांशसाहाय्येन प्रवृत्तिधर्माण्येकादशेन्द्रियाणि प्रारभते
पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि एकादशं मनः ।
यत्र सत्त्वरजसी अभिभूय तम उत्कटं भवति तत्ता-
मसम्, तस्मात्पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते । राजसं तृतीयं
सत्त्वतमसोः स्वरः क्रियाराहित्येन राजससाहाय्येनैव

क्रियाकारितया तत्कार्योऽपि राजसकार्यत्वं पर्यवस्यति ।
अत एवास्य निरुक्तकार्यद्वयादतिरिच्य नान्यत्कार्यं
पर्यालोच्यते । पञ्चतन्मात्रेभ्यः शब्दस्पर्शरूपसगन्ध-
रूपेभ्यः क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि वियदादीनि
पञ्च महाभूतानि इमानि विकृतय एव, अनुभयान्मकः
पुरुषः इति पञ्चविंशतितत्त्वानि सांख्यैराख्यायन्ते ।
एते प्रत्यक्षमनुमानं शब्दश्चेति प्रमाणत्रयं कथयन्ति ।
मतः मज्जायते इत्येतेषां कार्यकारणभावे सिद्धान्तः ।
नैयायिकादयः पुनः सतोऽसज्जायत इतीदं व्याहरन्ति ।
पातञ्जलाः सांख्योक्ततत्त्वानि यथायथं स्वीकृत्यैकमीश्वर-
मपरं संगिरन्ते अत एव नानयोर्देशनयोरत्यन्तभेदो बुद्धि-
गम्यतामादधाति । वैशेषिकोक्तपदार्थनिचयश्चेत्सांख्य-
मतेन विचार्येत तदैवं चेत्तसि प्रतिभासते—द्रव्येषु
गणितानि पृथिव्यत्वेजोवाय्वाकाशमनांसि पञ्चविंशति
तत्त्वेष्वेतैस्तत्तद्रूपेष्वेव निरूप्यन्ते । आत्मा च पुरुषपदेन
व्यपदिश्यते, दिक्कालौ आकाश एव क्रीडीकरोति । तदाह
प्रवचनरचयिता “दिक्कालावाकाशाद्विध्यः” (सू० २।१२)
गुणकर्मसामान्यानि तत्त्वेष्वेवान्तर्भूज्यन्ते धर्मधर्मिणो-
रभेदान् । विशेषसमवायौ न किञ्चिदुपयुज्येते, अभावो
भावान्तरतामेवानुभवति, घटाप्रागभावो भूरेव, घट-
ध्वंसः शकलान्येव, घटात्यन्ताभावः केवलाधिकरण-
मेव, घटान्योऽन्याभावः पटादिरेव । सांख्यास्तार्किकत्वे-
नैव कीर्त्तन्ते । वैशेषिकाः सूक्ष्मात्सूक्ष्मतमं तत्त्वं पर-
माणुं प्रमिष्यन्ति, सांख्याः पुनः प्रकृतिम् । तयोः स्वरूप-
निरूपणे किञ्चिद्वैषम्यमुन्नदेदपि तत् तादृशं सीमां
नाश्रयते यत्र परिहर्तुं मेव न शक्येत । कार्यकारणभावे
सतोऽसत् इत्येके सतः सत् इत्यपरे तर्कयित्वाऽपि
प्रथमे बहिरसत्त्वेन सत्त्वम्परे अन्तःसत्त्वेन सत्त्वमिति
व्यादिशन्तो नैकान्ततो बहिरसत्त्वे अन्तःसत्त्वे च
विप्रतिपद्यन्ते । एवञ्च वैशेषिकसांख्ययोः पदार्थजल्लिपि-
तानि न स्वतन्त्रतोऽपि विरोधतत्त्वं कल्पयन्ति

पूर्वमीमांसादर्शनम्—

मीमांसाशास्त्रं प्राधान्येन वेदार्थमेव विवेचयति । कर्मानुष्ठानार्थमपेक्षितो वेदार्थनिश्चयो मीमांसाप्रति-
रिच्य नोच्यते चारुतया दर्शनान्तरेण । विभज्यैव
बोद्धव्यानि दार्शनिकास्तत्त्वानुसन्धाने प्रयतन्ते ।
अत एव वेदार्थं कथयन्तोऽन्येऽपि कथमिव महर्षयः
पिष्टं पेषयन्तु निपतेयुः । पदन्यायतत्त्वान्यातत्याऽ-
पि नान्यैः श्रुतिवाक्यश्रवणसमनन्तरमन्तःप्रतिभाते
कश्चिदर्थो बाधितो विवक्षितो वा न वेति विशीति-
मीमांसासमुपेक्ष्य सर्वांशतो विच्छेत्तुं शक्यते । अत एव
तैस्तत्त्वानि न मुख्यतया व्याख्यायन्त । केवलं स्वमत-
प्रत्यर्थिनो वैशेषिकोक्तपदार्था एवावर्त्यतामनीयन्त ।
अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायं संमान्य वक्तुं श-
क्यते—वैशेषिकवदेव तत्त्वान्येतेऽप्यनुमन्यन्ते । मतभेद-
स्तयोः कचिदेव चित्ते पदं निधत्ते । समवायादिपदार्था
नैतेभ्यो रोचन्ते । शब्द एव विश्वस्य सर्वस्वम्, पृथिव्य-
स्तेजोवाग्वाकाशानां मध्ये क्रमेण पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं
कारणम् । आकाशस्य शब्द एव हेतुः, मनसो विभुत्वमेव,
आत्मा बोधाबोधरूपस्तद्विशेषैरिष्यते परमाण्वो नानित्याः,
प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्तयः पञ्च प्रमाणाः
प्राभाकराः समुदीरयन्ति । अनुपलब्ध्या सह षट् प्रमाणा-
नीति भाट्टा व्याचक्षते, एते श्रौता एव । वैशेषिकवत् एते-
षामपि सांख्योक्ततत्त्वेष्वन्तर्भूक्तिः शक्यते विधातुम् ।

वेदान्तदर्शनम्—

अत्र दृश्यरूप एक एव पदार्थ आत्मा परमार्थतया स्वी-
क्रियते, द्वैतन्वनाद्यविद्या प्रतिपद्यते, तदनुरूप्यैव दृग्द-
श्यञ्च पदार्थद्वयं कल्प्यते । तत्रादिम ईश्वरजीवसात्ति-
भेदभिन्नतया त्रिविधः । कारणीभूताज्ञानोपाधिरीश्वरः,
सोऽपि ब्रह्मविष्णुमहेश्वरभेदेन त्रैविध्यमभ्यस्ते । अन्तः-
करणतत्संस्कारावच्छिन्नज्ञानोपाधिविशिष्टो जीवः । ईश्वरो

जीवश्च तत्तदुपाधिसंयुक्तः केवलः साक्षीति व्याचक्षते
ते । अन्याकृतमूर्तामूर्तभेदेन दृश्यपदार्थस्य त्रैविध्यम् ।
अविद्या तथा सह चित्तः सम्बन्धः । तस्यां चिदाभासः,
जीवेश्वरविभागश्चेति चतुष्टयमनादिवादव्याकृतपदेन
व्याश्रित्यते । अविद्यातः समुत्पद्यमानानि शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धात्मकानि सूक्ष्मपञ्चभूतानि, अविद्याप्रभञ्जो-
ऽन्धकारश्चामूर्तवाचा निरुच्यते, अमूर्तावस्थानाञ्च भूतानां
प्रत्येकं सात्त्विकांशादेकैकं ज्ञानेन्द्रियमुत्पद्यते, सर्वेषां
सात्त्विकांशेभ्यो मिलितेभ्यो मनः संजायते, तस्यामेवा-
वस्थायां प्रत्येकराजसांशादेकैकमेन्द्रियं प्रभवति,
मिलितेभ्यो राजसांशेभ्यः प्राणोत्पत्तिः, अनन्तरं भूतानां
पञ्चीकारेण मूर्तावस्था सम्पद्यते, ततो भौतिकमेतद् भू-
मण्डलं प्रादुर्भवति, इति वेदान्तिनो वदन्ति । आविधि-
कत्वमापाद्याऽपि दृश्यतत्त्वानां विवर्त्तवादिनस्तथा तत्त्वा-
न्यङ्गीकुर्वते, यथा न तेषु सांख्या विशेषतो विप्रतिपद्यन्ते ।
वस्तुतो वेदान्तसंमततत्त्वेषु लोकानुरूपप्रायदर्शनो-
क्तानि तान्यन्तर्बुभूषन्ति न वेति विचारः काकवन्त-
परीक्षामेवाऽऽह्वयते, अत एव ततो विराम एव युज्यते ।
लौकिकैरिन्द्रियैर्गृह्यमाणं वस्तु सर्वतः पुरस्तान्मनीषां
स्पृशति, विश्वसित्यपि विश्वं तदेव विना विशीतिम्,
इदं खलु प्रत्यक्षस्यैव प्रमुखं प्रतीयते, तत एव प्रकृतिरियं
प्राणिनः शरीरमात्मतया निश्चेतुमुत्कण्ठते, देहमात्म-
तया जिघृक्षुरेकपदे चेत्तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि, एकमे-
वाद्वितीयं ब्रह्मैत्युपदिश्येत तदाऽवश्यमेवोपहास्यता प्रस-
ज्येत । न हि एकद्वयादिसंख्यामविदुषं चलनकलनादि
शिक्षयन्ति विचक्षणाः । वनौषधिसुधियो वामे शाल्म-
लिर्दक्षिणेन रसाल इत्येवं रीत्यैव प्रत्ययं नीयन्तेऽध्वनः ।
पक्षिविचक्षणाः पूर्वं मयूरवनं ततः कोकिलनीडनिचयः,
अनन्तरं कुरङ्गमण्डली, इत्यमेव पन्थानं बोधयन्ति
बालाः पुनर्हस्तं धृत्यैव मार्गं बोधयितुं शक्यन्ते । विनेय-

बुद्धितारतम्यमवगम्य विभज्य च बोद्धव्यं शनैः शनै-
रावेदयितुमवतरन्ति दर्शनानि । सर्वश्रेष्ठं किञ्चिद्ब्रह्म-
तत्त्वमिति बुबोवविषया प्रसृत्य एकत्र सर्वश्रेष्ठत्वभावे
तदपेक्ष्य तत्सूक्ष्मे परत्र विनेयबुद्धिमनुप्रवेशयितु-
मिच्छन्ति दर्शनकृतः । पूर्वत्र तद्वाधमवधार्य शिष्या
उत्तरत्र तद्बुद्धिं निवेशयन्ति । तत्रापि तद्भावे विज्ञाते
ततोऽन्यत्रत्येवंक्रमेण ब्रह्मतत्त्वं तन्निश्चिन्वन्ति । यत्र
भगवता श्रुतिरपि निषेधमुखेनैव प्रवर्तते । इत्थं
पूर्वस्योत्तरोपकारितया परस्परमङ्गाङ्गिभाव एव
दर्शनाज्ञां न पुनर्विरोधितालोकाः । तदाहुर्मधुसूदनसर-
स्वतीपादाः “सर्वेषां प्रस्थानकर्तृणां मुनीनां विवर्त्तनाद-
प्येवंसानेनाद्वितीये परमेश्वरे एव प्रतिपाद्यं तात्प-
र्यम् । न हि ते मुनयो भ्रान्ताः सर्वज्ञत्वात्तेषाम्, किन्तु
बहिर्विषयप्रवणानामापाततः पुरुषार्थं प्रवेशो न सम्भ-
वतीति नास्ति न्यवारणाय तैः प्रकारभेदाः प्रदर्शिता” इति ।

शरीरस्यान्नाधीनसत्ताकतयाऽन्नमेव सर्वश्रेष्ठत्वेन
पूर्वं ग्राहयितुं शक्यमित्यभिप्रेत्य भगवती श्रुतिः प्रथम-
मन्नं ब्रह्मेति व्रतेऽनित्यता तत्र प्रतीत्याऽपि यो विका-
र्यैवान्नरूपं ब्रह्मेति निश्चिनोति सोऽनधिकारीति श्रुति-
स्तमुपेक्षते । यः पुनर्विकारित्वाद्भ्रं न ब्रह्मेति प्रत्यवतिष्ठते
तं तत्सूक्ष्मः प्राणो ब्रह्मेति सा बोधयति । ततो मनो ब्रह्मे-
त्यादि यथाधिकारं ज्ञापयितुं प्रसरति श्रुतिः, पूर्वपूर्वं
वच्छयितुं नाभिप्रैति सा, किन्तु स्थूलदृशानमपि स्व-
सर्वस्वभूतमनिर्वाच्यं ब्रह्मतत्त्वं वेदयितुं वत्सला श्रुतिः
शनैःशनैः सन्मार्गं निनीषति । एकपदे ब्रह्मतत्त्ववच्छेत्प्रति-
पाद्यते उन्मत्तप्रलपितमिव तदुपेक्ष्येत्सांसारिकैः । यथा
अन्नं ब्रह्मेति वचसा प्राणो ब्रह्मेति वचो न विगृह्णाति
न वा प्राणो ब्रह्मेति श्रुत्या मनो ब्रह्मेति श्रुतिर्विरोधमन-

सन्धत्ते, किन्तु परमाधोगत्या परस्परमङ्गाङ्गिभाव
एव तासां विरुद्धत्वेनाभातानामपि श्रुतीनामित्येव
कश्चिदपि विपरिचदपरिचमो निश्चेतुमीष्टे ।

मन्यं मन्येनैव पथा नावगमयितुं शक्यते । तदाहुः—
‘अमन्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः मन्यं समीहते’

अत एव—यद्यपि ऋषीणां दर्शनं तत्त्वविषयकं
भवति, तथापि तत्त्वभूतेन वस्तुना व्यवहारसम्भवेन
व्यवहारकाले तेऽप्यदृष्टतत्त्वसदृशा नानाप्रकारैः व्याध
हरन्तीति नागेशभट्टो व्याचष्ट । तदेवं हरिरपि सूत्र-
यति—

ऋषीणां दर्शनं यच्च तत्त्वे किञ्चिदवस्थितम् ।
न तेन व्यवहारोऽस्ति न तच्छब्दनिबन्धनम्

व्यवहारकाले महर्षयाऽपि सांसारिकवदेव प्रव-
र्त्तन्ते इत्येव पुञ्जराजो ब्रवीति—

रूपेण व्यपदेशाभ्यां लौकिके वर्त्मनि स्थितौ
ज्ञाने प्रत्यभिलाषे च सदृशौ बालपरिण्डतौ ।

पश्चादभ्यश्चाविशषादिति सूत्रयता भगवता
व्यासेनाऽपि व्यवहारकाले विवेकिनामपि पश्चादि-
वदविवेकित्वं दर्शितम् ।

वस्तुतो व्यवहारदशायां मानवा लौकिकरीतिमुरी-
कृत्यैव कृतकृत्यतां नेतुं शक्यन्ते । तेषां स्वप्नगत्याऽपि
प्रत्येतुमशक्येऽलौकिकतत्त्वे धियो हठाभानुप्रवेष्टु-
मीशते, तत्र पुनः पर्याकुला अपि किं प्रतिकुर्युरा-
र्यपादाः । अत एव तेऽपि शर्करैरिति विश्वास्थ कट्ट
भेषजं बालकान् पाययन्त इव तत्त्वमिदमिति विश्वास्थ
शनैः प्रबोधयन्ति ब्रह्मतत्त्वं विनेयान् इति ।

दर्शनानां व्यवहारोपयोगिता

[सं० बगदीस-शास्त्री व्याकरणार्थः लक्षपुरीय ग्रन्थ-महाविद्यालयस्थः]

दर्शनशास्त्रीय पदार्थसार्थस्य कृत्तनस्यापि लोक-
व्यवहारोपयोगित्वम्, ऋते मोक्षसाधनभूतेभ्यः पदार्थेभ्यः
बस्तुतस्तु मुमुक्षुणामपि लोके विद्यमानत्वात्तद्व्यवहारे
वर्तमाना अपि पदार्थाः सुतरां व्यवहारोपयोगिनः सन्ति ।
स्वल्पकलेवरेऽत्र लेखे निखिलस्यपि दार्शनिकतत्त्व-
जातस्य प्रत्येकं लोकव्यवहारोपयोगिता दर्शयितुं न
शक्यतेऽतो दिङ्मात्रमुदाह्रियते । तथाहि—अस्ति
दर्शनशास्त्रे परमेश्वरसत्तास्वीकारः । तेन प्रभुशक्त्येव
नियम्यते व्यवहारे लोकः । तद्यथा राजदण्डभयेन
चौरा लुण्ठकाश्च न प्रभवन्ति सावत्येन लुण्ठ्योल्लुण्ठ-
नाय । तेभ्यो रक्षितेभ्यो दारागारकेदारस्वापतेयादिभ्यो
निर्वहति लोकयात्रा । अन्यथा त्वन्यथैव स्यात् । एवं
परेशसत्तासंरक्ता अपि मानवा नेतरेतविनाशाय
प्रवर्तन्ते । अलौकनियन्त्रणशालिन्याः परमात्मनः
सत्ताया अस्वीकारे त्वकिञ्चिच्छरं स्याद्राजभयं तथा
संतं लुप्येत लोके साधुता तस्यां लुप्तायां लुप्येत,
लोकोऽपि, कुतो लोकव्यवहारः क्व च दर्शनानि स्युः ।

दर्शनशास्त्रे जोषुष्यमाणः कर्मवादोऽपि परस्य पर-
दिदर्शनेन क्षणं लुब्धहृदयस्यापि जनस्य न ममास्ति
तादृशं कर्म येन परैरिव मयापि भाव्यमृद्धिमतेति पर-
स्ताद्भवति तस्य सन्तोषायात्मम् ।

अनादृत्य कर्मवादं महति यज्ञे कृतावरात्तदनुत्तरस्य
फलभ्यालाभेन खिन्नमनसो भूयांसो बधीयांसः प्रत्यब्दं
विगतस्नेहं स्वदेहं कूपगतादिपातेन बहो जनयन्ति
मनोज्वरं सङ्ख्यानां सङ्ख्यानामिति । एतेन निष्पीडिते
यज्ञितरां व्यवधायन्ते लोकमर्षाद् कर्मवादेन ।

नित्यं न्यायालयेषु, छलजानिनिग्रहस्थानानि,
वादजल्पवितण्डाः सहेत्वाभासान् पञ्चावयवान्, पक्ष-
प्रतिपक्षां, प्रमाणानुप्राहकन्तर्कम्, विमर्शनिर्णय-
सिद्धान्तप्रयोजनादीश्चार्थिप्रत्यर्थिभ्यां प्रवृत्तिवाक्यधर्मा-
धिकारिभ्याञ्च तत्तद्व्यवहारेषु प्रयोज्यमानाऽलङ्घ्यवन्तः
कथं प्रतिपद्ये महि यज्ञेते पदार्था लोकव्यवहार-
मर्हन्तीति ।

गुरुत्वाश्रयस्य सुवर्णादिर्द्रव्यस्य समं गुञ्जादिभि-
स्तुलामारोप्य तदायगुरुताज्ञानात्तरं यत्क्रयविक्रयादिषु
तदर्घतानातरतम्यज्ञानं तत्रापि (आद्यं पतनासमवायि-
कारणं गुरुत्वमित्यर्थकः, “संयोगाभावे गुरुत्वान्तनम्”
वै० द० अ० ५ आ० १ सू० ७ संस्काराभावे गुरुत्वा-
स्पतनम्, वैशेषिक द० अ० ५ आ० १ सू० १७ आभ्यां
सूत्राभ्यां संगृहीतो दार्शनिकसिद्धान्त एव मूलम् । नह्य-
ज्ञातपतनासमवायिकारणत्वेन केनापि तुल्यव्यवहारः
शक्यः प्रवर्तयितुम् ।

प्रमेयप्रत्ययाय किञ्चिदयुनाधिकभावेन दर्शनशास्त्रे
प्रमाणान्यङ्गीक्रियन्ते तानि च प्रत्येकं व्यवहारे महान्त-
मुपयोगमाकलयन्ति । तद्यथा चाक्षुषादिभेदभिन्नं षड्-
विधं प्रत्यक्षं तस्य षडपि विधाः स्वस्वविषयभूतस्या-
र्थस्य स्वरूपनिरूपणाय क्षमन्ते । निरूपिते स्वरूपे
तदीयहेतुतोपादेयतयोः प्रवृत्तिः । प्रवृत्तिरेव व्यवहारः ।

(१) रक्षादिजातिज्ञाने, सुवर्णादिवर्णज्ञाने च चाक्षुषम् ।

(२) कस्तूरिकासोदस्य, पुष्पसार (इतर) स्य चोद्योप्रस-
रोपतम्बप्रतिपत्तये तु घ्राणजम् ।

(३) अहिद्वयस्य चिह्नित्वासांकर्यार्थं निम्नपत्रचर्चणा-
दिजं रासनम् ।

(४) उररादिरोगान्तां रोगिणां रोगविनिश्चयाय
त्वाचम् ।

(५) शब्दोत्पत्तिदेशस्य परत्वात्परत्वयोरनुमाने हेतु-
भूतयोः शब्दनिष्ठतारत्वमन्दत्वयोर्ग्रहणे श्रावणम् ।

(६) आत्मनि समवेतानां सुखदुःखेच्छाज्ञानयत्नादी-
नामध्यवसितये मानसम् प्रत्यक्षं कारणम् । तदित्थं
नास्ति प्रत्यक्षस्य कापि सा विद्या यां नोपयुञ्जीरन्
व्यवहारार्थिनः ।

एवमेवानुमानमपि पाकाद्यर्थं पावकादिलिप्तोर्ध्व-
मादिदर्शनानुमितभूमध्यजादेर्जनस्य संवादिप्रवृत्तौ
निमित्तभावमाश्रित्यादायति स्वस्मिन् व्यवहारोपयो-
गिताम् ।

मुद्गपणीमाषपण्यौ स्वरूपतोऽपरिचिन्वानस्तदु-
त्पत्तिप्रदेशमुपेतो 'यथा मुद्गास्तथा मुद्गपणी, यथा
माषास्तथा माषपणी'त्याद्युपमानवाक्यार्थं स्मरन्,
तयोर्वाच्यवाचकसम्बन्धज्ञानानन्तरं क्षमते तदग्रहण-
रूपव्यवहारोपयोरुपमानमपि व्यवहाराङ्गम् ।

आप्तवाक्यात्मकस्य शब्दस्य प्रयोज्यप्रयोजकप्रवृत्ति-
निवृत्त्यादौ प्रात्यहिकव्यवहारोपयोगस्तु सर्वजनीन
एवेति नार्हत्युपपादनायासं भूयसा ।

इह गेहे विषधरवासः, इह जलाशये नक्रनिवासः,
इत्याद्यै तिष्ठानि तादृशगेहजलाशयप्रवेशप्रतिषेधप-
राणि आद्रियमाणः, निरुद्धसद्यःप्राणप्रयाणश्रिरंजीवति
भद्रशतानि च पश्यति । एतेनैतिष्ठानि प्रतह्य लोक-
व्यवहारोपयोगिवर्गे संख्यावृद्धिं कुर्वन्ति ? न केनापि
रोद्धुं शक्यानि । पञ्चाशच्छ्लोऽधमर्णाय रूप्यकाणि
द्विर्दत्त्वा दिनान्तरं उत्तमर्णान् प्रत्यर्पणायार्थितोऽधमर्णो

यदा श्वः शतं प्रदायानृणोस्मि भवितेति प्रतिभापतेतदाऽऽ-
त्राणां प्रश्ने को विदारानाच्छे इतीमं न्यायमनुसरत्येव,
पञ्चाशत्प्रतिदानायोक्तः प्रतिपद्यते शतप्रतिदानमिति नासौ
स्वस्थचेता इति तस्मै भृशङ्कुप्येनोत्तमर्णः । सम्भवाख्यं
प्रमाणमूरीकुर्वाणं प्रति नोपतिष्ठते तादृशमसामञ्ज-
स्यम् ।

शत्रुचेत्रे (वम्ब) अस्रमात्रवर्षणायेतः प्रयातानि
विंशतिवायुयानानि तेषु चत्वारि प्रत्यावृत्तानि इत्युक्ते
षोडशानां तेषां विनाशोऽर्थापत्तिसिद्धतया न शब्दान्त-
रेणाभिधेयो न वा लेखनीय इत्यभिधाने लेखे च
लाघवमुपस्थापयन्त्या अर्थापत्तेर्लोकाव्यवहारोपयोगि-
तायां को नाम कुशलः सन्दिह्येत ।

सम्भावितस्थितिकेषु स्थानेषु राजद्रोहिणोऽन्विष्य
तौश्चाप्राप्य, प्रणष्टा इमे दास्याः पुत्राः प्रदेशतोऽमुतः ।
अत्रैव यद्यभविष्यैस्तर्ह्यद्रक्ष्यन्त यथेतरे जनाः । न
दृश्यन्ते तस्मान्न सन्तीति ज्ञात्वा निर्व्यूढराजाज्ञा राज-
पुरुषास्तुष्यन्तः परावर्तन्ते । सत्स्वेवंविधेषूदाहरणेषु
व्यवहारे प्रविशमानाया अनुपलब्धेः कस्कः स्वागतं न
कुर्वीत ।

अविनीतानां विनयाधानाय "सर्वे भावाः परिणा-
मिनः ऋते चितिशक्तेः" इति सांख्ययोगाभिमतो राद्धान्त
एवाराधनीयस्तद्वितैषिणा । यदा क्रोधाभिभूतोऽविनीतः
क्रियासमभिहारेण दुष्कार्यं कुरुते, मोहमुपगतो वा
तिष्ठति निष्क्रियस्तदा सदुपदेशादिभिर्महत्तत्त्वाभिधा-
नायां तद्बुद्धौ जातेन रजस्तमसौ अभिभूय वर्तमानेन
सत्त्वोद्रेकाख्येन परिणामेन साधुकार्यकारिताया
योग्यता जन्यते । तथा चोपदेशा कृतकृत्यमात्मानं
मन्यते । सर्वदैकरूपं तिष्ठति बुद्धितत्त्वमित्येतादृशानि-
श्चये तु न प्रकल्पेन्नृपदेशादयो व्यवहाराः ।

दार्शनिकाप्रणीनां कणभञ्जचरणमतानुयायिनां शब्दविषयकोऽयमन्यतमो विचारसारः-तद्यथा-तद्वागो-दरे प्रक्षिप्तो लोष्ठः पानीयं विक्षोभ्य मण्डलान्मण्डला-न्तरं विरचयति । इमानि मण्डलानि लोष्ठप्रक्षेपप्रदेशात्-स्वाकारविस्तारं संपाद्य स्यन्दमानानि तटमभिहत्य भूयो विक्षेपप्रदेशं प्रत्यावर्तन्ते ।

क्रिया चैषाऽसकृत्सरोवरे सञ्जायते । मण्डलाका-राश्चेमे क्रमेण स्वस्वरूपे स्थूलतां विमुञ्चन्तस्तनिमान-मासादयन्ति । इत्थमेव शब्दोऽपि विभौ व्योम्नि जनि-मासाद्य “वीचितरङ्गन्यायेन” कद्म्बमुकुलन्यायेन वा शब्दपरम्परां वितन्वन् प्रथमोत्पत्तिक्षणे तारतरोपि द्वितीयादिपूतपत्तिपूत्रोत्तरं मन्दतां विन्दन् स्वाश्रयस्या-नन्तत्वान्न कचिद्विश्रान्तिमेतीति । अमुमेव राट्त्वान्त-माराध्य वैदेशिकैर्वैज्ञानिकैर्ध्वनिप्राहक(रेडियो)-यन्त्रस्य ध्वनौ तारतरतासम्पादक(लाउडस्पीकर)स्य-यन्त्रस्य चाविष्कारः कृतः । अथञ्चान्यस्तेषां निरचयः-यत् कुरुक्षेत्रे भगवता बासुदेवेनार्जुनम्प्रति ये कृता उपदेशास्तेऽद्यत्वेऽपि न विरताः स्वपारात् । ते च ध्वनि-तोऽन्यन्तरमुद्गाद्यन्तोऽविकला एव व्योम्नि विद्यन्ते । ध्वनितारतासम्पादकमूढमयन्त्रसाहाय्येन कियतश्चि-त्कालादनन्तरं तेषामपि श्रावणं सुकरं क्रियेतास्माभिर्य-न्त्रानुसन्धाननिरतैः । अनेन च दार्शनिकसिद्धान्तेन दूरस्थानां शब्दानामादानप्रदानरूपे लोकव्यवहारे विहितो भूयानुत्कर्षः ।

पूर्वमीमांसा तु कृत्वाऽपि याज्ञिकव्यवहारोपयोगि-नीत्यत्र न कस्यचिद्विमतः । उत्तरमीमांसाऽपि श्रव-णमननादिना ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति वेदान्तिव्यव-

हारप्रयोजिका । याज्ञिका वेदान्तिनश्च लोकमभ्यवर्ति-तया लोकएव ।

व्याकरणशास्त्रस्यापि नागशेन मञ्जूषायां दर्शने-ऽन्तर्भावो निरूपितः । तेन तस्यापि साधुपदवाक्यप्रयोग-रूपलोकव्यवहाराङ्गता निरूपितप्रायेव । अथ शब्दानु-शासनमित्यत्र केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानाञ्चे-त्यादिकं ब्रूयाणः पतञ्जलिप्रत्ययानुसूतः ।

तदित्यं नास्त्येकोऽपि लोकव्यवहारस्तादृशो यत्र तत्प्रवर्तकतया दर्शनसिद्धान्तेष्वन्यतमोऽपि भवेन्नानु-स्यूतः लोकव्यवहारश्च दर्शनसिद्धान्तानुस्यूतश्चेति विप्रतिषिद्धं वचः ।

यथा भाषातः समुत्पन्नमपि शब्दशास्त्रं तस्या रक्षणे समुपयुज्यते तथैव लोकव्यवहाराज्जातं दर्शनमपि तदीयं स्थेमानं पुष्णाति ।

सर्वत्र लोकव्यवहारे निदानानि दर्शनानीति मते भारतभित्तेषु देशेषु कथञ्चु स्यादप्रतिषिद्धप्रसारा लोक-व्यवहारः । तत्र दार्शनिकतत्त्वावबोधकशास्त्राधोत्या-देरभावादिति मा वोचत । यतो न केवलं सुरभारत्युप-निवद्धस्य सूत्रसमूहस्यैव ‘दर्शनम्’ इत्येतदभिधानम् । अपितु कारणवादापरनाम्ना निर्दिश्यमानस्य व्यवहारो-त्पादप्रचारेऽपेक्षितस्य नियमनिवहस्य साऽऽख्या । स च नियमनिवहः समान एवायम्लेच्छादिपूषवर्त्तनेषु ।

व्यवहाराभिवृद्धया दर्शनज्ञानाभिवृद्धिः, दर्शनज्ञा-नाभिवृद्धया च व्यवहारस्य तथात्वमित्यन्योन्या-श्रयिणाविमावर्था परस्परं जन्यजनकभावं पोष्यपोषकतां च मिथो वहन्तौ जगतो महतः कल्याणाय प्रवर्तते ।



विचारों का मधुमय उत्स



[ले०—श्रीवामुदेवशरणजी अग्रवाल. एम. ए. स्यूरेटर. प्राविशालम्यूजियम, लखनऊ]

शब्द और अर्थ

शब्द है। शब्द के पीछे उसका सत्य स्वरूप अर्थ है। शब्द रटो, केवल अल्प फल है। शब्द के साथ उसके अर्थ से टकर लेने का ऋजु प्रयत्न करो, महती संप्राप्ति है। उससे रस का अनुभव होगा। रस का स्वाद लेना योग है। रस योगियों का भाग है। योगी अर्थ के साथ जुझते हैं, पंडित शब्द के साथ। इसलिये पंडितों के भाग में तक ही आया। योगी रस पी रहे हैं, पंडित छाछ पीकर रह गये। पंडित के सामने शब्द आया—सविता। शब्द की बाहरी परिधि में धूमधाम कर पंडित ने संतोष माना। सविता कहां है, क्या है, इस अर्थ को जिसने बूझा वह योग की ओर बढ़ा। मन को अर्थ के साथ बार-बार टकराओ। बिजली की परस्पर चटचटाती हुई ऋण-धन जिह्वाओं की तरह शब्द को अर्थ की सन्निधि में लाकर स्फुरित करो। वहीं अमृत स्वाद, रस और आनन्द है।

शब्द ईंधन की तरह भारी। अर्थ अग्नि के समान फूल की तरह हल्का। शब्द पृथिवी की ओर गिरता है, अर्थ प्रकाश की ओर उठकर तैरता है। शब्द भूमि का सरीसृप है, अर्थ प्रकाश का व्योमविहारी गरुड़। शब्द परिमित, अर्थ अपरिमित है। शब्द मूर्त अर्थ अमूर्त है। शब्द निरुक्त, अर्थ अनिरुक्त है। शब्द कहने में आगया, अर्थ कथन से परे अनुभव या दर्शन चाहता है। शब्द जब अर्थ की ज्योति से

चमकता है तब उसके सन्निधि में आनन्द की धारें छूटती हैं। जन्मभर शब्द की सेवा की तो 'हुकूम-करणों' ही हाथ रहा। एक मुहूर्त के लिये भी अर्थ का दर्शन मिल गया तो जन्म-जन्म के क्लमष भक्ष से उड़गये।

शब्द के द्वार पर सुनसान है। अर्थ के आँगन में अमृतभावों की कल्लोल है, आनन्द का अमृत गद्गद भाव है। शब्द के नेत्र बाहर की ओर हैं। अर्थ की दृष्टि अन्तर की ओर होती है। अर्थ के पात्र पहुंचकर आनन्द के आंसुओं की झड़ी लग जाती है। शब्द दश-ग्रीव रावण की तरह परिमित सिर वाला है। अर्थ सहर्षशीर्षा शेषकी तहर अनन्तविस्तारी है। शब्द होकर भी नहीं रहता, अर्थ विश्वभुवन का अभिभव करता है। शब्द दो चार पग रेंगता है, अर्थ सुपण की तरह दूरंगम है। शब्द कुम्भकर्ण को तरह महानिद्रालु है, अर्थ लक्ष्मण की तरह जागरण शील है। अर्थ का प्रजागर जिनके हाथ लग गया वे जगत् की रात में जागते रहते हैं।

शब्द जड़ाऊ आभरणोंकी भाँति है, अर्थ सहज लावण्य की तरह मोहक है। शब्द को पास बैठे हुए भी अपना पता बोलकर देना पड़ता है, अर्थ का सौरभ सौ कोस से अपनी ओर खींचता है। शब्द परकोटे खींचकर भेदभाव उत्पन्न करता है, अर्थ के उदार प्रांगण में स्थान की कमी नहीं। शब्द शरीर है, अर्थ प्राण है। शब्दरूपी शरीर की श्री अर्थरूपी प्राण में है।

अर्थ से विरहित शब्द 'अभीलतनू' वाला हो जाता है। अभील ही अश्लील है। शब्द के पचड़े में विषय हमें अपनी ओर खींचते हैं, हम अश्लील रहते हैं। अर्थात् का जीवन में जितना साक्षात् अवतार होता है, उतना ही हम श्रीयुक्त होकर सुसंस्कृत और सम्भ्रान्त बनते हैं। अर्थ शब्द का शिर है, केवल शब्द कवच है। शिर में श्री निवास करती है। शरीर में सौन्दर्य का प्रतीक सिर है। शब्द में आकर्षण का हेतु अर्थ है। अपने कर्म और संस्कारों से मनुष्य ने विश्व के पुष्कल सौन्दर्य में जो भाग पाया है, उस श्री का निवास सिर में रहता है। शब्द को भी कल्याण-साधन का जो वरदान मिला है, उसका स्रोत अर्थ में है। शब्द कमल की भांति उमंगते हुए सौन्दर्य से सुहावना लगता है, पर अर्थ उस पद्मनाल के भीतर का संचारी जीवन रस है। पद्म के शतदलों पर जो श्री बिहार करती हैं, उस इन्दिरा का निवास तो वस्तुतः वहां है जहां इन्दिवर के गुह्य सप्तस्रोतों में रस का अजस्र प्रवाह है। शब्द का माधुर्य अनन्त होता है, पर काव्य में रस का मधुमय सोता तो उस अर्थ में है जिसके साथ शब्द हमारा परिचय करा देता है।

अर्थ कहां है? क्या अर्थ के साथ जीवन में हमारा परिचय हो सका है? अर्थ अव्यक्त भ.व है सही, पर है नितान्त सत्य। वह कहाँ नहीं है? क्या अर्थ के संप्राप्ति के लिये हमारा हृदय आन्दोलित होता है?

ब्रह्मचर्य, तप इन शब्दों का मूर्तरूप क्या सहस्रवार भी हमने नहीं देखा है? पर इन शब्दों के पीछे जो अर्थ है उसके साथ हमारा सम्पर्क कितनी बार हुआ है? ब्रह्मचर्य किस स्थिति का नाम है, क्या हमें एकबार भी उस आनन्द से गद्गद होने का सौभाग्य प्राप्त हुआ है। अर्थ में जो मिठास, जो अमृत जैसा स्वाद है, उसको चक्के बिना शब्द के चाबने से भी क्या होगा? शब्दों से भरा हुआ यह भ्रान् आकाश है। सत्य-धर्म-तप-ब्रह्मचर्य-दीक्षा-ज्ञान-कर्म-प्राण, कैसे कैसे अनमोल शब्द इस गंभीर प्रदेश में भरे हैं? विचित्र महिमा है कि हम जब चाहते हैं इन शब्दों का आवाहन कर लेते हैं। शब्दों के पीछे उनकी व्यंजना से समवेत अर्थ का महान् अर्णव है। शब्द और अर्थ ये सरस्वती के दो बड़े फौवारे हैं। शब्द वाक् है और अर्थ मन है। शब्द और अर्थ के बीच में जब प्राण का मेरुदण्ड जुड़ता है तभी जीवन में कर्म के द्वारा अर्थ की तहें खुलने लगती हैं। शब्द के अध्ययन का फल अर्थ का ज्ञान है। अध्ययन का व्रत लेकर भी जिसने अर्थ को नहीं जाना, या जानने का सचाई से कभी प्रयत्न नहीं किया, या प्रयत्न करता हुआ भी जो अपने सङ्कल्प को विजयी नहीं बना सका, उस अधीती के लिये शोक है। अर्थ का साक्षात्कार ज्ञान का सार और साहित्य का अन्तिम फल है। हे मनीषियों! मन से इस अर्थ को बूझो और रस के दिव्य स्वाद को प्राप्त करो।



धर्मे वेदप्रामाण्यं मीमांसोपकारश्च

[५० श्रीमद्भारविद्यानीरामायणः, वेदरक्षणम्, वेदान्तकेसरी, मीमांसाशास्त्राचार्यः, मीमांसकाध्यापकः, संस्कृतकालेजः, बालियरः]

(मीमांसोपकारः)

इहानादौ संसारं प्रत्यक्षं प्रतिक्षणव्यभिचारि-
सुखदुःखप्रवाहमनुभवतो जीवलोकेष्व प्रतिनियततत्त-
ज्जन्मान्तरीयसंचितकर्मानुरोधेनैवावचसुखदुःखसाध-
नत्वेन जगत्सुखमानं मात्रयाप्यनतिलङ्घ्योपभोगं
जायुष्यते समरपि प्रमाणसरणिमनुकन्धानैरिति
नातीव वक्तव्यमात्मवताम् ।

इदमपि नातीव विरोहितं यत् सर्वाण्यालोकेश-
मुत्तमेषु चेतनेष्वागोपबालाङ्गनं मध्यमेषु चाकटपुत्तिकं
चाधमेषु आत्मनः कल्याणमेवाशास्ते जीववर्गः 'सुखं
मे भूयान्, दुःखं मे मा भूत्' इति । प्रत्युत नैसर्गिकाज्ञानेन
रागाद्याविप्रचेतस्कनया कर्तव्याकर्तव्यविवेकविरहेण
वा सत्यपि तस्मिन्नात्म्येनौदासीन्येनाश्रद्धया वा शाश्व-
तमपि कामयमानः सुखमापातसुखसाधने वस्तुतस्त्वत्य-
न्तमात्मनो विनिपातकारण एव शलभ इव प्रदीपे
प्रवर्तते, जलस्येव नीचप्रवणतास्वाभाव्यादान्तरस्य
करणस्य तदनुसारित्वाच्चेतरेषामदणामिति ।

तत्र सुखं हि नामाल्पीयसापि दुःखेनासंभिद्यमानं
स्वरसप्रवृत्तिविषयीभूतं सन्ततानन्दैकरसानुभवप्रवाह-
रूपम् । तथा चोक्तम्—'यत्र दुःखेन संभिन्नं न च
प्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्पदं स्वःपदास्प-
दम्' इति । एवंभूतस्य च निरतिशयानन्दस्यावाप्तये
नान्यमुपायं पश्यामो विना सनातनवाणीजलधिसमधि-
गतधर्मरत्नसेवनम् । न हि लौकिकेषु स्वप्रतिभैकप्रमा-
णेषु व्यापारेषु अयं नियमो वरीवर्ति, यः अयं सुखहेतु-

रयं नेति । सर्वो हि व्यापारो विना धर्मनिश्चयेन नित्ये-
ष्टसुखाशया विधीयमानोऽपि स्वादेश्यं व्यभिचरति ।

तथोदासीनेनापि केनचिदैहिकं सुखं नित्यमेवानु-
भूयते केनचिच्च नित्यमेव दुःखं येन न जातुचिदेतत्-
कलेवरप्रादुर्भावप्रभृति कश्चित्तादृशव्यापारः समाच-
रितः सुखाय दुःखाय वा । अन्त्यस्तु सुखायापि यतमानो
दुःखमनुभवति, दुःखाय च सुखम् । अतोऽवश्यमेवा-
कामैरप्यभ्युपगन्तव्यं यदव्यभिचारिसुखदुःखासाधा-
रणकारणभूतौ पुरातनजन्माचरितौ धर्माधर्माविवेति ।
तत्र च स्वल्पे महति वा दुःखेऽधर्माः कारणं तथात्पी-
यसि निरवधिके वा सुखे साक्षात् परम्परया वा धर्मा
एव कारणमिति ।

एतादृशात्यन्तिकश्रेयसाधनेष्वपि धर्मेषु सत्या-
मपि फलेच्छायां आलस्यादिना विमुखीकृतचित्तवृत्ति-
कान् रागादिरूपितान्तरत्वेन, तात्कालिकसुखसाधनेषु
प्रवर्तमानान् जनान् तात्कालिकसुखाभासजनकेभ्यो-
ऽपि दुःखैकावसानेभ्योऽधर्मेभ्यो निवर्तयितुं नान्तरा-
यकतात्कालिकदुःखकारणेष्वपि धर्मेष्वेकान्तेन निर-
तिशयानन्दावसानेषु च प्रवर्तयितुं प्रवर्तकप्रमाणेष्वनु-
सन्धीयमानेषु भगवान् सनातनः श्रीवेदपुरुष एव
सर्वातिशायिनं महिमानमनुभवन् स्वानुचिन्तनैकशा-
लानां यथाकालं व्यवसायानुगुणं षड्जादिरिव गायज्ञानां
रत्नमिव च तत्परीक्षकाणामात्मोत्कर्षमनन्यसाधारण-
माविष्कुर्वन् ससंभ्रमं प्रमाणगणयितृकठिनीपातविष-
यतामनुभवति ।

स च क्षीराण्योपवेत्तं प्रवृद्धमृततया तदीयदुग्ध-
पानेनैवाव्याजं प्रवृद्धसकलदिगन्तपरिमाणोत्साहेनेव
अशेषमुवननलान्तरालप्रसारितशाखाबाहुसहस्रसं कलितः
कल्पपादप इव दिगन्तविश्रान्तशाखासहस्रसम्पन्नः
स्वानुध्यातृभ्यो यथेप्सितं प्रयोजनमर्थिसादापादयन्न-
नादिरनन्तोऽनितरसाधारणो विजयते वेदमहापुरुषः ।

तासां चानेकजन्मसहस्रैरप्यशक्यसमप्राप्त्यनानां
पथेनपथोपरिभाष्याणां भगवद्भरद्वाजेनायुषां त्रयेणा-
प्यधिगतमुष्टितात्रीणांस्मदादिभिश्च मनसाप्यचिन्त्य-
प्रभावाणां शाखानां सारमुद्धृत्य लोकोपकारैकहृष्टि-
भिरात्मप्रयोजनपराञ्जुलैर्मनुष्यासजैर्मित्यादिमुनिभिः
केवलमस्मदुद्दार्थपर्येव स्मृतिग्रन्थाः पुराणेतिहासषडङ्ग-
मीमांसाग्रन्थाग्रन्थाश्च तत्तत्पुरुषबुद्धियोग्यतानुसारेण
च धर्मं प्रतिपादयितुं प्रणीताः पल्लवितपुष्पितादिपरम्प-
रयाद्यावदधर्मतौ माग्यमहिम्नैव प्रलयकालायमान-
विलम्बममयेऽप्यनुच्छेद्यात्मानो विजयन्तेतराम् । एते-
ऽपि महामहिमशालिमहाविप्रणीताः पुरुषविनिर्मितत्वे-
ऽपि अद्यावत्सकलशिष्टदृढपरिगृहीता अत एव स्व-
मूलभूतवेदवाक्यकल्पनया प्रत्यक्षोपलभ्यमानवेदा-
विरुद्धांशो धर्माधर्मयोः प्रमाणम् ।

तथाहि—

पुराणन्यायमीमांसा, धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥
यावदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ वान्यत् प्रतीयते ।
तावत्तयोरिद्वत्त्वे श्रौतानुष्ठानमिष्यते ॥ इति च ।

प्रत्यक्षवेदविरोधे तु सर्वमेवाननुष्ठापकत्वेनाप्रमा-
णम् । तत्र च शततो विचारितोऽप्यनिर्ज्ञातकर्तृको
भ्रान्त्यादिसंशयगन्धेनाप्यसम्पृक्तः स्वयंभूरिव स्वयंभु-
र्हितैकचिन्तको वेदशब्दराशिः कुतः कथमित्यादिप्रश्ना-
सहः स्वोपष्टम्भनोचिततर्कमात्रसहायः, पूर्ववर्णितदिशा

प्रवर्तनादिद्वारेण स्वतःप्रमाणं धर्माधर्मयोः । स्मृत्यादयस्तु
तद्द्वारा । एतद्व्यतिरिक्तान्नु ग्रन्थाः स्वमतिमात्रविला-
सिताः सर्वथाप्यप्रमाणमेव धर्माधर्मयोः । तेषां प्रलो-
भादिमूक्तत्वसम्भवान् ।

परमार्थतत्त्वोपपन्नमेतत् । यतः तत्तन्मनुजोचिता-
धिकारानुरूपं नियमानुपालनादिरूपकोकयात्रनिर्वाहा-
यानिवायाभ्युपगमयोर्धर्माधर्मयोः नियमसिद्धये प्रमा-
णापेक्षायां मुखसाधनतयं दुःखसाधनत्वञ्च यथाक्रमं
धर्माधर्मयोर्नित्यामकमित्यादीनां च मद्यसेवादण्डादौ
व्यभिचारादनियामकत्वे स्वतन्त्रपुरुषनिर्मितग्रन्थेषु च
भ्रमप्रसादप्रलोभादिमूलतत्संभवेनानाध्यासदोषदुष्टेषु, अग-
त्या नित्यो निरतिशयः सम्भाव्यमानसकलदोषासं-
स्पृष्ट ऐदंपर्येण चात्र प्रवृत्तोऽखिलसंशयच्छेत्ता सकल-
विद्याकलाज्ञानरत्नाकरः सर्वज्ञकल्पो वेद एव शरणीकृ-
णीय इति तन्मूलकत्वेनैवेतरेषां प्रामाण्यमिति । तत्र
चाम्नायः प्रतिशास्त्रं निषेधार्थथादमन्त्रनामधेयभेदेन
पञ्चधा भिन्नः । तेषु च प्रतिविभागमनुकरनिश्चयानि
बहुप्रकाराणि परस्परविलक्षणानि वाक्यानि समुपज्ञ-
भ्यन्ते । तथाहि—

विधिः— उत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगाख्य-
भेदेन, विशिष्टकर्मकेवलकर्मगुणफलोद्देश्यकगुणादि-
विधायकत्वेन, कत्वथेपुरुषार्थविकल्पसमुच्चयादि-
बोधकत्वेनोपदेशातिदेशभेदेनोत्सर्गापवादप्रतिप्रसवाभ्य-
नुज्ञोपसंहारादिरूपेण चोत्पत्तिनियमपरिसंख्या-
ख्यकार्यवशेन, चैतत्सर्वाभासरूपेण च, बहुविधः
भ्रूयते ।

तथा निषेधश्च— प्रतिषेधपर्युदासतदाभासरू-
पेणानेकप्रकारः ।

अर्थवादाः पुनः—विधिनियमशेषत्वेन गुणवादोऽनु-
वादो भूतार्थवाद इति परकृतिः पुराकल्प इति च नाना-
प्रकाराः ।

मन्त्रास्तु दृष्टार्थाऽदृष्टार्थासार्थानिरर्थसमवेतार्था-
समवेतार्थकारणानुमन्त्रणादिभेदेन ऋग्यजुस्सामा-
श्मना च बहुधा भिन्नाः ।

नामधेयान्यपि—स्वरूपेणाभासरूपेण च तत्प्रख्यतद्व-
व्यपदेशयौगिकवाक्यभेदनिमित्तकानि नानाप्रकाराणि ।
एवं स्मृत्योपि बहुप्रकाराः ।

तदेतत्प्रतिपाद्या धर्माः—याग-दान-होम-स्नान-व्रता-
दयः । अधर्मास्तु अनृतवदन-कलञ्जभक्षणादयः । एष-
ज्ञानाविधभिदा समुल्लसितवेदस्व-निकुहरवर्तिनोऽर्ध-
रक्षस्य स्वरूपतो यथावत् सप्रमाणं तत्तत्स्वरूपभेदेन
शेषशेषिभावेन प्रयोज्यप्रयोजकभावेन नियतक्रम-
बन्धेनाधिकारिविशेषवत्तयाङ्गातिदेशोद्देशधत्तन्त्रानुष्ठान-
प्रसङ्गोपकारसहितत्वेन तद्रहितत्वेन चाधिगमो
नास्माभिः परिमितमतिक्रान्तिभिरनादृत्य मीमांसा-
भास्करस्य न्यायसहस्रकरनिकरं स्वयमेव शक्यते
कर्तुम् ।

तथा हि—धर्मो विधिवाक्येन विवक्ष्यप्रतिपाद्य-
प्रेरणारपर्यायशाब्दीभावनाविषयीभूतां साध्य-
साधनेतिकर्तव्यतायुक्तां पुरुषप्रवृत्त्याख्यामार्थीभावनां
बोधयता प्रयोजनोद्देशेन साङ्गोऽनुष्ठेयतया बोद्धयते ।
यथा 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादौ स्वर्गोद्देशेन यागकर-
णकभावनाविधानाद्यागादिधार्तवर्थः स्वर्गसाधनत्वेन
कर्तव्यतया विधीयत इति यागादिधर्मः । स च कथम-
नुष्ठेयतेति कर्तव्यस्य प्रकारविशेषाकाङ्क्षायां पूर्वोक्त-
प्रकारेण विविधैर्वाक्यैर्नानाप्रकाराण्यज्ञानि विभिन्नप्रमा-
णकानि क्रमाद्बहुपदार्थगंभिरातानि बोध्यन्ते । तानि
चानेकशङ्काकलङ्कितानीति निर्णयं विना तेषां नानुष्ठानं
शंपतस्यते । तद्गतशङ्कोच्छेदनेन विवक्षितार्थनिर्ण-
याय विमलविचारपेक्षायां तादृशधर्मविचाररूपा

मीमांसैव तां सकलामपि शङ्कां दूरीकुर्याणा धर्मस्या-
ऽनुष्ठेयत्वस्वरूपं समर्पयन्ती भवति तत्पूरणी ।

तथा हि—मीमांसा याथार्थ्येन पदार्थस्वरूपबोधने
प्रकाश इवाक्षियुगलस्यान्तरस्य करणस्योपकारं विद-
धती स्यान्तर्निगूढाशेषसारस्वतसारा पूर्वोपपादित-
प्रकारेषु विधिमन्त्रादिरूपेषु निखिलेषु चिरन्तनेषु वेद-
वाक्येषु श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणैः प्रवर्तमाना तत्तद्विषयानुरूपं
स्वकीयान् न्यायान् व्यापारयन्ती प्रकाशयन्ती च याथा-
तथ्येन तत्तदर्थस्वरूपं तत्तद्विधिविहितधर्मापेक्षितकर्त-
व्यताप्रकारविशेषमवबोधयन्ती अनुष्ठापयन्ती च सर्वा-
नपि धर्मान्स्मान् सर्वथा परमुपकरोति ।

सा चैवमेवाभ्यात्मिकतत्त्ववेदकेष्वगमेषु श्रुति-
बुद्ध्यप्रकाशयितुषु च धर्मनिबन्धेषु निखिलेषु च नीति-
बोधकेषु निगमेषु आन्वीक्षिकीदण्डनीतिप्रमुखेषु व्याव-
हारिकेषु च ग्रन्थेषु समस्तेषु च पदशासनेषु परेषु
च तत्तत्सम्प्रदायमात्रप्रवृत्तेषु तन्त्रेषु दैनिकेषु च
भावैकप्रधानेषु व्यावहारिकेषु वाक्येष्व्वात्मानमावेश्य प्रका-
शमानाप्रकाशमानाऽपि कश्चित् तत्तदायतनकृतपदं सहज-
कृत्रिमादिसकलशङ्कापङ्कं स्वकीयसहस्रन्यायकरनिकरै-
र्यथोचितफलजलासेकेन जननीव पुत्रस्याङ्गलघ्नं पङ्कादि
प्रमार्जयन्ती प्रकाशयन्ती च याथार्थ्येन तत्तदर्थस्वरूपं
जगन्मातेव स्कन्दमाना परमार्थप्रदानेन सर्वथाऽस्मान-
नुगृह्णाति ।

तथा हि—प्रपञ्चो ह्यर्थरूपः, शब्दप्रपञ्चोपजी-
व्यः । सर्वेऽपि खलु पदार्थाः, शब्दाधीना एव सुरभृष्टं,
भासन्ते । न हि कश्चित् शब्दव्यवहारमन्तरा पदार्थ-
जातं सम्यगवगन्तुं प्रभवति । नैव च कश्चिदपि
पदार्थोऽशब्दको विद्यते प्रतीयते वा ।

अतश्च पदार्थावगमे शब्दाधीने बोधकानां च
शब्दानां वैदिकानां लौकिकानां वा प्रयोगवैचित्र्येण

प्रायः संशयविपर्ययकुतर्कादिसंवलितत्वात्, विना च तदपनयनं बोधनासामर्थ्यं विना च विचारमन्थनं विशुद्धनिर्णयनवनीतानिर्गमे, जातायां च सुनिपुण-विचारसरण्यपेक्षायां या खलु भगवद्भिः करुणावशंवदैः बादरायणद्विसकलतीर्थकृतसंभावितैः, वेदोत्तमसाम-शास्त्रप्रचारभाक्तरैः शारीरकादिशास्त्रेष्वपि समर्पित-स्वाभिप्रायविशेषैः शास्त्रासहस्रतरङ्गतरङ्गितचतुर्वेदा-गाधपारावारावगाहनालोडनपारगमनपरमनिपुणैः, स्व-प्रज्ञोपनिबद्धव्योतिशशास्त्रैः सन्ततसन्तन्यमानसाम-गानसन्तर्पितसदाशिवैः साक्षात्कृतावोक्तजैः, सम-बगतानागतमानवमानसामन्द्यैः तत्सुखबोधचिकीर्षा-कृतावधानैः, सर्वेश्वरचतुर्मुखादिपरंपरासमासादित-मीमांसाशास्त्रसारैः, पदवाक्यादिनात्पर्ययविचारचातुरी-धुरीणैः, महर्षिश्रीजैमिनिपरमाचार्यैः सर्वसाधारणवा-क्यविषयन्यायाविष्काराशयवद्विरपि अनित्यत्वादस-र्बगसमानप्रयोगत्वादनित्यतरुत्वादल्पफलत्वाच्च लौ-किकवाक्यानां, नित्यानि सर्वगतनित्यैकप्रयोगाणि अविकाराणि आब्रह्मणो मात्रामात्रापरित्यागेन परिपा-ल्यमानानि धर्ममूलानि वैदिकान्येव वाक्यानि न्याय-तौल्येन महाफलतया प्रदर्शनमात्रेणोदाहृत्य तत्तद्वा-क्यार्थनिर्णयैर्द्वयैः प्रणीता धर्मविचरामिका मीमांसा निखिलेष्वपि वाक्येषु यथोपयुज्येतेति; सेयम-न्येष्वपि जिज्ञासितेषु वाक्येषु यथारुचि यथायोगं सञ्चाल्यमाना तत्तत्पदकदम्बनिष्यन्दिस्वरसन्निर्णया-मृतमुद्धृत्य निखिलान्पाययन्ती सर्वतः प्रेक्षावतामुप-करोतीति सर्वावलम्बनार्हा भगवती मीमांसा ।

सा हि—विधिमन्त्रार्थवादानामधेयस्मृतिसदाचारैः प्रमाणैः स्वरूपेण धर्माधर्मौ प्रमाणयन्ती, शब्दा-न्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरैः कर्माणि मिथो भेदयन्ती, श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिर-

ङ्गाङ्गिभावं ज्ञापयन्ती, श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिभिर-नुष्ठानक्रमं व्यवस्थापयन्ती, कर्तव्यपुरुषार्थत्वमुखेन प्रयोजनतश्च प्रयोज्यप्रयोजकभावमवगमयन्ती, फले-च्छानिमित्तादिस्मरिप्रतिशेषणैः कर्मस्वधिकारं गमयन्ती, प्रत्यक्षानुमानिकवचननामधेयैः सामान्यतः प्रकृतितो विकृतिषु धर्मानतिदेशयन्ती, द्रव्यदेवतादिविशेषसाह-स्यद्विशेषतश्चातिदेशं नियमयन्ती, मन्त्रसामसंस्का-रणां द्वारान्तरसंबन्धात्तानूहयन्ती, प्रत्याम्नानार्थलो-पादिनाऽङ्गानि बाधयन्ती, एकदेशकालकर्तृत्वेन प्रधाने-ष्वङ्गानि तन्त्रयन्ती, तानि चासमाप्तोपकारत्वेनान्यत्र प्रसञ्जयन्ती सर्वनिर्णयकरी । न हि सस्यार्थप्रवर्तितापि नदी स्नानादौ नोपयुज्यते । नह्यं मीमांसाशास्त्रस्याप-राधो यदद्यत्वे केचनादसीयान्यायान् धर्मादिनिर्णये व्यवहारेऽन्यत्र वा बोधकदलेषु न सञ्चारयन्ति, बोध-श्च यथावन्न विन्दन्तेऽन्यथा बोधलभन्तेऽज्ञानादनादरा-द्वेति । समप्रगतवन्त एव किलास्मत्पूर्वतना याथा-तथ्येन वाक्यार्थं श्रीमदाचार्यवादरायणकात्यायनशङ्क-ररामानुजकर्कषविज्ञानेश्वरमाधवशूल्पाणिकमलारुभट्ट-प्रमुखा दर्शनादिप्रबन्धप्रणेतारोऽतिदिशन्त एवै-तदीयान्यायानबोधयश्च तथा ।

तथा हि शरीरके बादरायणाचार्या दर्शयन्ति सूत्र-ग्रन्थे—

“उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत्समाने च”

“लिङ्गभूयस्त्वात्तद्वि बलीयस्तदपि”

“अतिदेशाच्च”

“श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः”

“मन्त्रादिवदविरोधः”

इत्यादीन्बहून् न्यायातिदेशान् ।

तथा भाष्यग्रन्थेऽपि श्रीशङ्कररामानुजादिभिरा-चार्यैरामूलचूडं मीमांसान्यायैरेव बहुशः सञ्चालितैः

पदार्था विचारोद्भवा इति नाचिदितं तदग्रन्थानाजिघ्र-
ताम् । तथा मिताक्षराकालमाध्ववर्गमित्रोदयनिर्णय-
सिन्धुः श्रुतिपु धार्मिकनैतिकनियन्धेयवत्ये च प्रमाण-
त्वेन राजशासनपु राजकीयैर्न्यायविभागे परिगृहीतेषु
न तिरोहितं विज्ञानां यन् न प्रानिर्णयं नैकविधान्
मीमांसाशास्त्रसिद्धान्तान् न्यायान् अर्थवादोपक्रमोपसंहार-
हविरातिपशुपाशप्रहं कत्वश्रुत्यादिप्राबल्यादीनुदाहरन्ति,
प्रमाणत्वेन प्रकृतविषयनिर्धारणार्थमिति । अतो
वाक्यार्थतत्त्वबुभुक्षुभिस्सर्वथैव समादरणीया मी-
मांसा ।

एतेन—यत्पुनः केश्वत् अज्ञात्वेन मीमांसाशास्त्र-
स्वरूपं 'यज्ञैकविषया हि सा, तथा व्यवहारेऽन्यत्र वा
किं प्रयोजनं' इत्यादि प्रजल्पितं तन्निरस्तम् । प्रदर्शित-
मेवास्माभिर्यस्ताद्वाक्यशास्त्रत्वादित्य सर्वलोकोपकार-
कत्वमिति ।

लोकंऽपि हि कस्मिंश्चित्पदे कञ्चन नियोजयितुं
पदधिकारिणां सकाशे कश्चिदीदृशवाक्यं प्रयुङ्क्ते-
यत् —'अयममरवास्यां सर्वदर्शननिकषायितो बृहस्प-
तिरेव स्वयम् । आङ्गले तु भाष्ये सा मूर्तिमती समागते-
यानेनाकारेणेति । न वक्तव्यं गणितशिल्पचित्रकलादिषु
च सर्वानप्यतिशेते । अतश्चैवं सर्वज्ञोऽयं स्थानमिदम-

हानि' इति । पदग्रन्धानान्वेतेषां यथाश्रुतो श्रौतमर्थोऽ-
वधार्यत स विचार्यमाणो न हि काऽपि अस्तुतो भवितु-
मर्हति विना परमेश्वरम् । अथ चान्य एवायं वाक्य-
स्वार्थोऽभिप्रेतः प्रकल्प्यते । यथा—'अयमेतत्पदाधि-
कारे प्रशस्तः' इति । तस्य प्राधान्येन विवक्षितत्वात् ।
एवमाद्यर्थवसाने चार्थवादाधिकरणन्याय उपयुज्यते ।
वेदेऽपि विरुद्धानुपयोग्याद्यर्थोभिधानिपदकदम्बस्य
प्रकृतविषयेप्रशंसार्थत्वमित्येव मीमांसाशास्त्रस्वार्थवादा-
धिकरणे व्युत्पाद्यते ।

एवं च धर्मापेक्षितेति कर्तव्यतासम्पत्कत्वेन धर्म-
बोधकवाक्यतात्पर्यावधारणसाधनत्वेनायं शास्त्रस्य
अशक्यत्वाच्चेतदनभिज्ञानां वाक्यतत्त्वावगमस्य पूर्वोप-
पादितप्रकारेण शब्दप्रपञ्चाधीनत्वाच्च सर्वव्यवहाराणां
तत्त्वजिज्ञासुभिः विशेषतश्च धर्ममवजिगमिषुभिः
सर्वथा समुपचरितव्या बोधमाता धर्ममीमांसा ।

तथा चोक्तं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः श्रीकार्तिकेयांशवतार-
भूतैः श्रीमद्विवर्तिककारैः, कुमारिलभट्टपादैः स्वकीय-
वार्तिके—

“धर्मे प्रमायमाणे हि वेदेन कर्णात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति” ॥

ज्ञानस्य सप्त भूमिकाः

[लेखकः—कथामह-नन्दकिशोरशर्मा साहित्याचार्यः, साहित्यप्रधानाध्यापकः महाराजसंस्कृतकालेजे जयपुरे]

इह संसारे आबालवृद्धं सर्वं जना बुभुक्षसो दृश्यन्ते ।
तेषु केचनाधिभौतिकम्, केचनाधिदैविकम्, केच-
नाध्यात्मिकं वस्तु जिज्ञासितुं चेष्टन्ते । भगवती श्रुतिर-
प्युपदिशति यत् “ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः” इति । तच्च ज्ञानं
कीदृशं येन मुक्तिः स्यादिति समुपरिधत्तायां जिज्ञासायां

“कुलं पवित्रं जननी कृतार्था

विश्वम्भरा पुण्यवती च तेन ।

अपारसच्चित्सुखभूम्यनन्ते

लीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः ॥

इत्यभियुक्तानां प्रतिपादनेन परब्रह्मसाक्षात्कार एव पर-
मार्थज्ञानमिति निश्चप्रचम् । तच्च ज्ञानं वेदान्तोक्तचतु-
र्मेहावाक्यश्रवणमनननिदिध्यासनपरिवृंहितसंप्रज्ञातासं-
प्रज्ञातसमाधिलीनतया समुद्भवति । असंप्रज्ञातसमा-
धिशीलानां प्रथमकल्पिक-मधुभूमिक-प्रज्ञाज्योतिरति-
क्रान्तभावनीयानां चतुर्णां योगिनां प्रथमकल्पिका-
समुपगता — ज्योतिष्मतो-विशोकानामन्यश्चतस्रोऽवस्थाः
परिस्फुरन्ति । (योगभाष्ये ३ पादे ४८-४९ (५१))

अयं चासंप्रज्ञातसमाधिरकृत ब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्म-
साक्षात्कारहेतुः, कृतब्रह्मसाक्षात्काराणां च जीवन्मुक्ति-
मुखोपभोगहेतुरिति सर्वदोषयोगी । अन एवोक्तं स्वारा-
ज्यसिद्धिनामकव्याख्यायां गङ्गाधरसरस्वत्याख्यभिक्षुपादेः
“यद्यपि ब्रह्मसाक्षात्कारेणैव सकार्याविद्याबाधान्मुक्तिः
संपन्ना तथापि प्रारब्धशेषभोगाय ब्रह्मविद्यासम्प्रदाया-
नुच्छित्तये च तस्य ‘तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षये, अथ
सम्पत्त्ये’” इति श्रुत्या दग्धपटन्यायेनाविद्यालेशप्रयुक्त-
बाधितप्रपञ्चानुवृत्तिर्यावदायुरभ्युपगम्यते । तत्र च
कर्मवैचित्र्याच्चित्तविक्षेपे सत्यपरोक्षीकृतमप्यात्मसुखं न
सम्यगनुभवितुं शक्यमिति समाध्यभ्यासस्तत्त्वज्ञाना-
मपि न निष्फलः” इति । उपरिप्रतिपादितेषु चतुर्षु
योगिवर्गेषु कृतमाक्षात्काराणामतिक्रान्तभावनीयाना-
मपि योगिनां योगशास्त्रोक्तासु सप्तज्ञानभूमिकासु
चतुर्थी भूमिकामारभ्य क्रमेण भूमिकाचतुष्टयं प्राप्तानां
तेषामेव विक्षेपोपशमतारनम्यात् क्रमशो ब्रह्मविद्,
ब्रह्मविद्वरः, ब्रह्मविद्वरीयान्, ब्रह्मविद्वरिष्ठ इति संज्ञाः
समुत्पद्यन्ते इति ज्ञानस्य सप्तानां भूमिकानां स्वरूपमि-
दमाकरग्रन्थेभ्यो विविच्यते ।

पुरुषस्य द्वेधा परिस्थितिः-स्वरूपावस्थितिर्व्युत्था-
नरूपा चेति । तत्र स्वरूपावस्थितिर्ज्ञानदशायां व्युत्थान-
रूपावस्थितिश्चाज्ञानदशायां वर्तते । एवं यथा ज्ञानस्य

सप्त भूमिकास्तथैवाज्ञानस्यापि सप्तैव । ज्ञानभूमिकानां
स्वरूपनिरूपणमज्ञानभूमिकाम्बरूपप्रदर्शनमापेक्षम् ।
अज्ञानभूमिकानिरसनपुरस्सरज्ञानभूमिकोदयस्याधिक-
लाभप्रदत्वात् । अतोऽत्र पूर्वं ताः प्रदर्शयन्ते । यथा योग-
वाशिष्ठरामायणे (उत्पत्तिप्रकरणे ११७ अध्याये)—
बीजजाग्रत-जाग्रन्-महाजाग्रत्-जाग्रत्स्वप्न-स्वप्न-स्वप्नजा-
ग्रत्-सुषुप्त्याख्याः सप्ताज्ञानभूमिकाः प्रतिपादिताः ।

(१) तत्र सृष्टिजाग्रदवस्थायाश्चादौ यन्मायाशब्-
लितं चिदाभाससंवलितं जाग्रद्वीजरूपं चित्तजीवादि-
शब्दैर्वक्ष्यमाणं चैतन्यं तदेव बीजजाग्रदुच्यते । अर्थात्
जाग्रदवस्थायाः सुषुप्तेरन्ते चाज्ञानोपहिता चेतनस्या-
वस्था बीजजाग्रदुच्यते । यथोक्तम्—

“ प्रथमे चेतनं यत्स्यादनाख्यं निर्मलं चितः
भविष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दार्थभाजनम् ॥
बीजरूपं स्थितं जाग्रद् बीजजाग्रतदुच्यते” । इति

(यो ० वा ० रा ० ३ । १३-१४)

(२) बीजजाग्रदवस्थाया अनन्तरमयं स्थूलो
देह एवाहम् । अयं च भोग्यसमूहो भमेत्यादि-
जाग्रज्ज्ञानान्तरोदितो दृढः संस्कारो जाग्रत् ।

(३) यथा कश्चिद् ब्राह्मणः सत्स्वप्यनेकेषु
ब्राह्मणकुलार्हकर्मकर्तृषु स्वयं ब्राह्मणयोग्य-कार्य-
ष्वधिकाग्रहशीलो निपुणश्च विभाव्यते, तथैव विषयप्र-
पञ्चे स्थूलभावेन तन्मयीभवनं महाजाग्रदवस्थोच्यते ।

(४) द्विचन्द्रदर्शनम्, शुक्तिकायां रजतज्ञानम्,
महमरीचिकासु सुगन्धद्रव्यज्ञानं च जाग्रत्स्वप्नावस्थो-
च्यते ।

(५) अल्पकालं यावन्मया यद्वस्तु दृष्टं तदपि सत्यं
नास्त्येतादृशं ज्ञानं निद्रायां तदन्ते च जायते यत्सौ
स्वप्नावस्थोच्यते ।

(६) उक्ता स्वप्रावस्थैव दृढाभिमानजन्यविरका-
लज्यापिस्थायित्वकल्पनया महाजाग्रदृषणां प्राप्ता
जाग्रदृषतया दृश्यमाना स्वप्नजाग्रदुच्यते ।

(७) उक्ताभ्यः पडवस्थाभ्यो भिन्ना भविष्यद्-
दुःखबोधजनकवासनासमन्विता जीवस्य जडरूपा
स्थितिः सुषुप्तिरुच्यते । एताः सप्ताज्ञानस्य भूमिका
निरस्य सप्त ज्ञानभूमिकाः परिशीलनीयाः । एताश्च
वेदान्तसिद्धान्तादर्शो निर्दिष्टाः ।

भूमयः सप्त तद्वत्सुज्ञानस्योक्ता महर्षिभिः ।

शुभेच्छा ननु तत्राद्या ज्ञानभूमिः प्रकीर्तिता ॥

विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ।

सत्त्वाचित्तिश्चतुर्थी स्यादसंसृक्त्रिष्वपञ्चमी ॥

पदार्थाभावनीं षष्ठी सप्तमी चाथ तुर्यगा । इति

(१६०-१६२)

(१) संसारवैराग्यभावनया स्वात्मानं मूढं-
मन्यमानवो यदा शास्त्रमनन-सज्जनसङ्गद्वारा सत्यज्ञान-
प्राप्तिं समीहते सैषावस्था शुभेच्छावदेनोच्यते ।

(यो० वा० रा० ३ प्र० १९८ अ० ८ श्लो० ।

(२) शास्त्रमननेन सज्जनसंपर्केण तथा संसारा-
सद्भावनया दृढाभ्यासेन च या सशचारप्रवृत्तिः
सा विचारणा प्रोच्यते । (यो० वा० ३।१।८५)

(३) शुभेच्छाया विचारणायाश्च दृढाभ्यासेन
विषयप्रपञ्चे इन्द्रियाणामनासक्तिः, निदिध्यासनाभ्यासेन
मनस एकाग्रतया सूक्ष्मवस्तुग्रहणयोग्यता च तनुमान-
सोच्यते । एतस्मिन् भूमिकात्रये पुरुषस्य ज्ञानोत्पादन-
योग्यता जायते न तु स ज्ञानी भवति । नन्वत्र जीव-
ब्रह्मणोर्भेदप्रतीतिः स्फुटेत्यासां गणनाऽज्ञानभूमिकासु
कर्तव्येति चेन्न । ज्ञानप्राप्तयेऽत्यन्तावश्यकत्वादासाम् ।
आसु भूमिकासु वर्तमानो मानवो ज्ञानेतरकर्मानधि-

कारी सन् केवलं ज्ञानाधिकायेव जायते । इयं जाग्र-
दवस्था ।

(४) उक्तानां तिसृणां भूमिकानां दृढाभ्यासेन
चित्तस्य सांसारिकविषयेभ्यः पूर्णतया विरक्तत्वे निर्वि-
कल्पकब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारः सत्त्वापत्तिः । इयं सिद्धा-
वस्थोच्यते । अत्र सिद्धो महापुरुषः “ब्रह्म सत्यं जग-
न्मिथ्या” इति वास्तविकमनुभवं कुरुते । मायावशेन
जीवो यज्जाग्रत्सत्यरूपं पश्यति तदयं मिथ्यारूपं
जानाति । इयं स्वप्रावस्था । स्वप्नप्रदार्थसमजगत्प्रदार्थ-
प्रतिभासान् ।

(५) सविकल्पसमाधेर्दृढाभ्यासेन सति मानस-
वृत्तिनिरोधे या निर्विकल्पकसमाधेरवस्था साऽसंसृक्तिः ।
अस्यामवस्थायां जगत्प्रपञ्चविस्मरणं जायते । अत इय-
मवस्था सुषुप्तिः । अस्यामवस्थायां समये कदाचित् स्वयं-
मेव योगी व्युत्तिष्ठते । सति प्रभ्रे चोपदिशति, देहक्रियां
च निर्वहति ।

(६) असंसृक्तिभूमिकापरिपाकजन्यपटुताहेतुकं
दीर्घकालावधिप्रपञ्चाफुरणं पदार्थाभावनी भूमिका ।
असंसृक्तिभूमिकायां विश्वप्रपञ्चविस्मरणमल्पकालिक-
मत्र तु दीर्घकालिकमित्येवानयोर्भेदः । इयं गाढसुषुप्तिः ।
एतस्यामवस्थायां योगी व्युत्तिष्ठमानो देहनिर्वाहक्रियां
स्वयं न तनुते किन्तु परप्रयत्नेनैव भोजनादि कर्म
कुरुते ।

(७) षण्णां भूमिकानां दृढाभ्यासजातेन प्रपञ्च-
विषयाननुभवेन वास्तविकस्वरूपे निरन्तरस्थितिवैशि-
नस्तुर्यगावस्था । ब्रह्माचिन्तननिमग्नस्य योगिनः कदापि
विषयान्तरपरिस्फूर्तिर्न जायते । स्वयं परप्रयत्नेन वा
कदापि न व्युत्तिष्ठते किन्तु ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे सदा
रमते । जीवन्मुक्ता अनुभवन्तीमामवस्थाम् । विदेहमु-

किरेतदवस्थापरभाविनी । एतद्विषयेऽभियुक्तैरुक्तं
स्वरान्यसिद्धौ—

“निरर्वाधसुखभूषणनन्तसंवित्परात्म-
न्यनुभवमार्धरूढे वाक्यतो योगतो वा ।
भवतु दृढसमाधिर्लोकसंग्राहको वा
भजतु विषयजातं नात भूयोऽपि बन्धम्” इति

निष्कर्षस्त्वयम्—साधनचतुष्टयसम्पत्तिः प्रथमा-
वस्था, संन्यासपूर्वकश्रवणसिद्धिद्वितीया, मनननिदि-
ध्यासनसंपन्नतायाः, साक्षात्कारश्चतुर्थी, निर्विकल्पस-
माधेः स्वत एव नियतकालमुत्थाने षष्ठमी, पार्श्वरथबो-
धनेन व्युत्थाने षष्ठी, स्वतः परतोऽपि चिरमुत्थाने
रूपमी भूमिका । तत्राद्यभूमिकात्रयं प्रपञ्चे सत्यताबु-
द्धयवधानाज्जापदिःसुच्यते । चतुर्थी तु ज्ञानवर्धितप्रप-
ञ्चस्य रूप इव संस्कारमात्रेण मिथ्याभूतस्य भानात्त्वप्र-
वृत्तिरिति । षष्ठमी तु पुनरिति । षष्ठी ग्राहसुपुनरिति द्वैतैक्य-
वर्जितावस्था चेति । रूपमी तु परानन्दभूमिका चेत् । ख्या-
यते । आसां भूमिकानां विस्तरशो दर्शनं योगवासि-
ष्ठरामायणे (उत्पत्तिप्रकरणे ११८ अध्याये, निर्वार प्रक-
रणे एवं धं १००, १०६ अध्याये च) वर्तते । पातञ्ज-
लयोगदर्शने याः रूप भूमिकाः प्रत्युक्तविवेकस्थातीनां

योगिनां प्रतिपादिताः—“तस्य सप्रधा प्रान्तभूमिप्रज्ञा”
(२१७) सूत्रे, तामां स्वरूपं यथा व्यासभाष्ये—

(१) परिज्ञातं हेयं नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति,
(२) क्षीणहेतुहेतवो न पुनरेतेषां ज्ञेयमस्ति,
(३) संप्रज्ञातावध्यायामेव मया निश्चितं निरोध-
समाधिसाध्यं हानम्, न पुनरस्मात्परं निश्चेतव्यमस्ति,
(४) विवेकस्थानिरूपो हानोपायो भावितो
नास्मात्परं भावनीयमस्ति । एषा भूमिकाचतुष्टयी
प्रज्ञाकार्द्विभुक्तिरुच्यते, वक्ष्यमाणभूमिकात्रयी च
चित्तविभुक्तिरूपा ।

(१) कृतभोगापवर्गकार्या बुद्धिः ।
(२) गिरिशिखरवृट्च्युताप्रावाण इव गुणा निर-
वस्थानाः श्वकारे प्रलयाभिरुक्ता सह तेनास्तं गच्छन्ति,
न तेषां प्रवर्तिनानां पुनरस्त्युत्पादः । प्रयोजना-
भावात् ।

(३) गुरुसम्बन्धातीतः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः
वेदली पुरुषः । एतां रूपविधां प्रान्तभूमिप्रज्ञासमुपश्यन्
पुरुषः बुशल इत्याख्यायते । एवमत्र ज्ञानस्य योगस्य
च रूपभूमिकाः संज्ञायापमार्थापताः । एतासां च सन्त्य-
नेके भेदाः । यथोक्तम्—“एकैका शतशस्त्राव न नाविभ-
वरूपिणी” इति ।

गोविन्दे सन्देहानिरासः

[देवघनाक्षरी]

बुधचन वर्गसु प्रवृत्तिरुपमोदयसे कचन निवृत्तमुपादर्शास मनास मनास

गात्रानन्दं गेहधनधान्यरुखालप्तापरः सर्वं जगन्मथ्येति प्रगल्भसे वचसि वचसि ।

मञ्जुनाथ ! जाने तव शस्त्रकथाकथाभिर्मां चेतयसे किं मां स्वयं मुह्यसि ११ह स रहसि

नूनमवधानं देहं, दिहे न पञ्च मनाक् गोविन्दे निरस्तमर्षमदेहो २ भवसि भवसि ॥

दर्शन-महिमा

(ले० — विद्यावाचस्पतिः पं० श्रीधरभाषास्वामी, वेदान्तसाहित्याचार्यः, व्या० का० तर्कतीर्थः,

राजकीयसंस्कृतकाले जाध्यन्तः जयपुरम्)

सामान्यतो भारतीयदर्शनानां महत्त्वम् :—

तत्रापि—पददर्शनी जयति तत्त्वधियो निधानम्:—

(१)

यज्ज्ञानवैभवभृ१ः कृतिनो जगत्या—

मत्यादतां सपदि सम्पदमध्यनर्षाम् ।

हित्वा हलाहलमिहात्मजयं श्रयन्ते

तद्दर्शनं विजयते भुवि भारतीयम् ॥

(२)

धर्मात्पदार्थनिचयस्य यथार्थबुद्धिः

सञ्जायते जनिमतामथ चापवर्गः ।

सर्गश्च यत्र परमेशकृतः पराणोः

काणाददर्शनमदः प्रथते पृथिव्याम् ॥

(३)

काणाददर्शनतुलां विपुलां दधान—

मप्यागर्भं गमयते ननु मानभावम् ।

विद्याः प्रदीप इव दीपयते यदन्या—

स्तद्दर्शनं जगति राजति गोतमीयम् ॥

(४)

साम्यं गतात् त्रिगुणतो जगदाविरस्ति

तत्रैव याति च लयं पुरुषस्त्वसङ्गः ।

ज्ञात्वा स्वमन्यमधिगच्छति यत्र मोक्षं

तत्कापिलं लसति दर्शनमत्र लोके ॥

(५)

यद्वोधिता अधिगतो विविधा विभूतो—

योगी चमत्कृतिशतानि वितत्य लोके ।

कैवल्यमाकलयते च समाहितात्मा

पातञ्जलं जयति दर्शन-तल्लजं तत् ॥

(६)

कर्मैव वेदविहितं वितनोति यत्रा—

नुष्ठानसौष्टवमितं पुरुषार्थवर्गम् ।

वेदश्च धर्मनिधिरस्ति न पौरुषेय—

स्तद्दर्शनं जगति दीव्यति जैमिनीयम् ॥

(७)

यद्भाति भौतिकार्पदं जगदीक्ष्यमाणां

चञ्चलमकृति कृतिप्रवरैरपीड्यम् ।

तत्स्वामिदृश्यमिव येन विभाव्यतेऽसत्

वैयासिकं विजयते भुवि दर्शनं तत् ॥

इति शम् ।

दर्शनानामेकवाक्यताप्रकारः



[ले०—५० श्रीवदरोनाथशुक्लमहोदयः, न्यायाचार्यः, हिन्दूविश्वविद्यालयः, काशी]

दर्शनशास्त्रं हि भारतवर्षस्य सर्वोत्तमा निधिः । एतदेवाद्याय-पतितं परतन्त्रं परमुखापेक्षं भारतन्देश-
न्तरेभ्यस्तुत्कर्षयति, स्वकीयविचारगौरवेण मामा-
जिकसुव्यवस्थासदुपायप्रकाशनेन च देशान्तरीयविदुषां
यस्तुविवेचनचतुर्यस्य सार्वजनीनसमस्यावैषम्यविनि-
वर्तनोपायप्रतिपादनपाण्डित्यस्य चाभिमानं समूलमु-
न्मूलयति च । एतच्च नास्तिकास्तिकत्वाभ्यां द्विविधम् ।
तत्र वेदप्रामाण्यानभ्युपगन्ताभिश्चार्वाकबुद्धजिनैः प्रव-
र्तितानि षड् दर्शनानि नास्तिकानि, वेदबद्धादरैः गौतम-
कणाद-कपिल पतञ्जलि-वादरायणैर्विरचनानि षड्
दर्शनान्यास्तिकानीति व्यवह्रियते । आस्तिकदर्शनेषु
पूर्णप्रज्ञ-याशुपत-शैव-प्रारम्भिज्ञा-रसेश्वर-पाणिनीयप्रभृ-
तीनां समावेशेऽपि ततो न्यायादिदर्शनानामतिप्रसिद्ध-
तया भूयस्त्वेन श्रुत्यनुरोधितया च तेषान्तद्धारकं
षाड्विधं विशेषतश्श्रद्धीयते ।

अत्र नास्तिकास्तिकदर्शनेषु दुर्भेदं मतभेदं, नास्तिक-
दर्शनेष्वप्यव्यान्तरमतनानात्वम्, आस्तिकदर्शनेष्वपि
बहुतरं सिद्धान्तप्रभेदम्, एकप्रतिपाद्यप्रमेयस्य प्रत्यव-
स्थानेऽपरस्य महान्तमभिव्यक्तिं विलोकयतां सचे-
तसां चेतो नितरां चेष्टियते । भारतस्य सर्वस्वतयाऽ-
भिमतानामपि दर्शनानामेवं मिथःकलहमूलतामालोक-
यताञ्जनानां जायते तेष्वनादरबुद्धिरिति तेषामेकवा-
क्यतामुपदर्शयितुमुपक्रम्यते ।

चतुष्प्रकारन्तावदेकवाक्यत्वं शास्त्रकारैर्विभिन्नप्र-
स्तावेषु निरदेशि । तद् यथा—(१) परस्परसहकारेण

विशिष्टकार्यप्रतिपत्तिप्रयोजकतात्पर्यविषयत्वम्, (२)
तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्व-तन्निवर्तनीयाकाङ्क्षोत्थापक-
त्वान्यतरवत्त्वम्, (३) अवच्छेद्यावच्छेदकभावा-
नापन्नविषयिताविधुरशाब्दबोधजनकत्वम्, (४) एक-
प्रयोजनकत्वञ्च । एतेषामाद्यत्रितयासम्भवेऽपि तुरीयं
निर्विरोधभिन्नहृत्वेव । तत्कथमिति चेत् ? उच्यते—

स्पष्टमनुभूयते यदपरिमितया सुखमप्यपदा परिपृ-
णंऽपि जगति बहवोऽहर्निशं भृशं परिभ्राम्यन्तोऽपि
निजोदरपूर्तिमपि कर्तुं न पारयन्ति । शीनातपचर्षासु
शरीरसंरक्षणाय शरणं किमपि नाधिकृवंति, गोप्याङ्ग-
गोपनमात्रायापि पटन्नं प्राप्नुवन्ति । प्रावृषण्यमण्डूकव-
क्षित्तिस्त्रकानां प्राचुर्येऽपि दीर्घामयपरीना अनेके
तेषां दर्शनमपि नासादयन्ति । तत्र को हेतुः ? इति
प्रश्ने अदृष्टवादेन सह बहूनामधीनीकृतनिःसीमधनानां
बद्धवर्गाणां कियतां जनानामत्याचारोऽप्यवतरत्येवात्त-
रतया मतो सहृदयानाम् । तथा हि कियन्तो नराधमाः
परमात्मना सर्वसाधारण्येन समुत्पादितेष्वपि पदार्थेषु
पृथिवीपारावारप्रभृतिषु कथञ्चिन्नैजाधिपत्यं संस्थाप्य
परान् तदीयसुविधातो वञ्चयन्ति । सहस्रजनभोगयोम्यं
भोग्यजातमेकाकिन एष सृगृह्णन्ति । एष तुच्छतमो
भावः कथमिव शिक्षितानपि परामवति । कथमेष भावो
मानवसमाजाद् बहिर्भवेत् ! कथञ्च सर्वे जनाः निर्म-
त्सरतया पारस्परिकेण सौहार्दे नेतरेतरहितमनुचिन्त-
यन्तः सुखशान्तिमयं विगलितसंघर्षं जीवनं यापयन्तु !
कथं वा निखिलानन्दसामग्रीसङ्घटितं जगदिदं जनाना-

मन्योन्यसहानुभूतिमयेन निष्कपटव्यवहारेण ब्रह्मान-
न्दाभिर्वर्णप्रबीणतामुपयातु ! एवमादि विचारयितुं
कतिपये कृपालवो भावुकान्तत्तत्समये प्रवृत्तिरे । तेषां
प्रदर्शितासामञ्जस्यसमाधानपरतया प्रवृद्धो विचार-
प्रवाह एव दर्शनशास्त्रात्मना पर्यणमन् । तत्र केचिन्नै-
रात्म्यवादं केचिच्च नित्यातिरिक्तात्मवादं सकलप्राणि-
हितावहतयाऽनुचिन्तयामासुः ।

तदुक्तम्—

“नैरात्म्यदृष्टिं मोक्षस्य हेतुं केचन मन्तते ।
आत्मतत्त्वधियन्त्वन्ये न्यायवेदानुसारिणः ॥”

तार्किकशिरोमणिना श्रीरघुनाथेन “आत्मतत्त्व-
विवेक” दीधितौ प्रदर्शितो नैरात्म्यवादिनामाशय-
स्तावदेवम् । तथा हि—सर्व एव हि भोगभाजं स्थिर-
तरमात्मानं तनयादिकं चात्मनो मन्वानाः सुखादिकं
कामयन्ते ।

यदाहुः—

“सुखो भवेयं दुःखी वा मा भूवमिति तृष्यतः ।
दैवाहर्माति धीः सैव सहजं सत्त्वदर्शनम् ॥” इति

सत्त्वम्—आत्मा । कामयमानाश्च सुखादिकं विहितं
निर्पट्वं वा साधनमभ्यानुतिष्ठन्तः कर्माशयानाचिन्वानाः
जन्मान्तरमनुभवंति । वर्तमानजन्मग्यापि उत्तरास्मिन्
दयास इवयं स्वसन्ततीनां वा सुखोपभोगाद्योत्तममध्य-
माधमेत्याद्यैर्धनराशिपुर्जायन्ति । यदि पुनरमी
विमपि नाहम्, नाहमास्मिदस्मि किञ्चिदपि वस्तु
स्थिरम्, विश्वमेव क्षणभङ्गगुणमलीकं वा, न कश्चि-
न्मम, न च कस्याचिदप्यहमित्यादिवरूढधारयेरन्,
न किञ्चिदपि कामयेरन्, न चाकामयमानाः केचिदपि
प्रवर्तन्ते, न चाप्रवर्तमाना अपि कर्माशयेन संव्यन्ते,
न चान्तरेण कर्माशयं सम्भवो भोगायेत ।

नित्यातिरिक्तात्मवादिनामयमभिसन्धिः—

यदि वस्तुनो नास्ति आत्मा कस्तर्हि “नास्ति”
कश्चन स्थिर आत्मा, जगदेव जलबुद्बुदवन् प्रतिपल-
प्रलयि गगनवनसमानं वेति” संवेद्यते ! य आत्मनः
स्थैर्यं विपर्यस्तः स प्रबोध्यत इति चेत्, नैरात्म्यवादे
वस्तुतस्तादृशस्य कस्यचिदभावेनोक्तप्रकारेण यत्तत्पदा-
भ्यामपि निर्देशासम्भवात् । किञ्चात्मनः क्षणिकत्व-
मलीकत्वं वाऽवधारयन् प्राणी शुभकर्मस्यपि न प्रव-
र्तते, किन्तु स्वभावतः पूर्ववदेव लोकयात्रां निर्वर्तयन्
तथैवानवर्तते विषदेन । अत एव एव निश्चयो जग-
न्मङ्गलाग्रहो यदस्त्यात्मा देहादिव्यतिरिक्तो नित्यश्च ।
तस्य सुखदुःखादिर्न नैसर्गिकः किन्तु क्लेशवरसम्ब-
न्धात् । स च सम्बन्धः पुरातनकर्मणः प्रभावान् ।
तच्च मिथ्याज्ञाननिमित्तानादिवासनासङ्कृताद् विहित-
निषिद्धकर्मानुष्ठानान् । यदि पुनर्जनः पुनोपाजितपुण्य-
पुञ्जपरिपाकात् परमेश्वरानुग्रहाद् वाऽऽत्मानं देहादि-
भिन्नतया साक्षात्कुर्यात् तदा काये कोमलकठोरवस्तु-
सम्पर्केऽप्युदासीनमात्मानं भावयन्न प्रहृष्येन्न वा मना-
गपि क्षिरयेत् । न च जन्मान्तरयन्त्रणायां भूयोऽपि
परिपेत्य । तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञान उन्मूलिते सञ्चित-
कर्मणां नाशेऽना तस्याप्यनुत्पत्तेः । तदुक्तमाचार्यवाच-
स्पतिमिश्रैः “मिथ्याज्ञानसलिलवसिक्तायामात्मभूमौ
कर्मबर्जं धर्माधर्मद्वारमारभते, न पुनस्तत्त्वज्ञान-
निदाघं नीतसलिलतयोपरायाम्” इति । एवञ्चात्मा-
नात्मवादिनामुभयेषामपि दर्शनेषु न कस्यचित् स्तोक-
तोऽपि विप्रतिपत्तरेकप्रयो जनकत्वरूपायामेकवाक्यता-
याम् । जनानां विषयामक्ति शिथिलीकृत्य जमप्रणय-
मयजीवनयापने प्रवर्तनात्मनः प्रयोजनस्याविशेषादिति ।

ननु नास्तिकदर्शनानां केवलतर्कमूलकतया निम्न-
निदिष्टया दिशा मतभेदः स्थाने स्यात् । तथा हि—प्रासङ्ग-
नास्तिकचार्वाकचरणानुचरेषु केचित् कार्यकारण-

प्रमाणप्रमेयभावादिकं सर्वमेवापलपन्त एवमाचक्षते,
कार्यकारणभावे प्रत्यक्षं न तावन्मानम्, धर्मस्वरूपे
साक्षात्कृतेऽपि तत्र सन्देहान् । अन्यव्यतिरेकानु-
विधानज्ञानसहकृतन्तन् प्रमाणमिति चेन्न, तन्मात्रस्य
व्यभिचारिसाधारण्यात् । नियमानन्यथासिद्धत्वयोः
ज्ञानमपि सहकारिकोटावन्तर्भवतीत्यपि न शक्य-
वचनम्, तयोः शङ्काकवलिततयाऽनिश्चयान् । अनु-
मानादना तत्सिद्धिरित्यपि वक्तुं पार्यते, तदीय-
ग्रामाण्यथात्यन्तमसिद्धत्वात् । न वा प्रत्यक्षस्यापि
ग्रामाण्यं प्रमापूर्वात्तरयौगपद्यविरहात् । एतदेव मतं
“प्रत्यक्षादीन्मप्रामाण्यं त्रैकल्यासिद्धेः” इति सूत्रेण
न्यायदर्शनकारेण निरसनीयनयोन्यासि । तथा चैत-
न्मते षडार्थानां लक्षणविभागापर्याप्तमिन्नरूपगन्निष्प-
न्नोजनम् । विश्ववैचित्र्यं कथमपि स्यात् । जगतो
बिविधाः षटनाः कथंचिदपि जायेरन् । देहेषु सचेष्टतो-
पपादिका चेतनता यथा तथा वा स्यात् । न किञ्चित्
प्रयोजनमीदृशेषु शेषेषुसञ्चलनायासस्य । मानवेन
निश्चिन्तचित्ततया संसारस्य रमणीयानि भोग्य-
जातानि येन केनापि प्रकारेण सञ्चिद्य सुखेन
वर्तितव्यमिति । केचित्पुनः प्रत्यक्षमात्रस्य प्रामाण्य-
मभ्युपगम्य प्रत्यक्षवैद्यमेव वस्तु सदिति वदन्ति ।
तथा च “सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्य-
योगलक्ष्माजन्य — जन्यस्वविषयकसविकल्पकाजन्य —
जन्यसाक्षात्कारविषयत्वं प्रमेयत्वव्यापकम्” इत्येवमन्या-
द्यभाषया निबन्धस्तदयं सिद्धान्तस्य “न्यायकुसुमाञ्जलि-
प्रकाशे” समग्राद् श्रीवर्धमानोपाध्यायेन । एतन्मते
पृथिव्यप्तेजःपथनरूपाणि चत्वारि भूतानि । एतेषां पर-
माणवो वातायनवतिषासरकरकरनिकर-सहपरिस्पन्दमा-
जरागसमपरिमाणाः परस्परमेलनान्निखिलं जगज्जन-
यन्ति । त एव देहाकारिण परिणमन्तो देहे चैतन्य-

मुत्पादयन्ति । चैतन्यविशिष्टो देह एवात्मा । भुतवित्ताव-
नितादिसम्पत्सम्पत्कर्मभवसुखास्वाद एव मानव-जीवन-
स्थानिमं लक्ष्यम् । देहपातावमानमेव जीवावस्थान-
मिति ।

बौद्धप्रस्थानप्रवर्तयितारो बुद्धस्य चत्वारो विनेयाः
सौत्रान्तिक-वैभाषिक-योगाचार-माध्यमिकाः । तत्र
प्रथमस्य मते वस्तु द्विविधं बाह्यमान्तरं च । बाह्यं पुन-
द्विविधं भूतं भौतिकञ्च । आन्तरमपि द्विविधं चित्तं
चैतञ्च । पृथिवीप्रभृतीनि भूतानि चत्वारि । तेषां
क्षणभङ्गशुभ्रः परमाणवः स्थूलपृथिव्याद्यात्मना संहन्यन्ते ।
रूप, विज्ञान, वेदना, संज्ञा, संस्काराः पञ्च स्कन्धाः । एतेषु
अहमाकारालयविज्ञानप्रवाह एव विज्ञानस्कन्धः ।
तदेव वित्तमात्मा च । अपरे चत्वारः स्कन्धाश्चैतानि ।
सर्वे च बाह्या अर्थाः प्रत्यक्षाः, अखिलं बाह्यामान्तर-
ञ्च वस्तु सत् क्षणिकं दुःखरूपाञ्च । विषयेषु क्षणिकश-
दिभावनापरिधाकेण ततो विरक्तस्य विषयोपलवराहि-
त्येन विज्ञानात्मनः प्रवहणं मोक्षः । वैभाषिकनये बाह्या-
नामर्थानां परोक्षता प्रत्यक्षप्रत्ययानुमेयता च विशेषः ।
सर्वमन्यत्समानमेव । योगाचारमते तु विज्ञानमेव वस्तु
सन् । क्षणिकस्य तस्यावस्थान्तरमात्रमितरत्सर्वम् ।
तच्चानादिबाह्यविषयकवासनाप्रभवम् । माध्यमिकानां
सिद्धान्ते तु सर्वशून्यतवं पारमाथिकी । अखिलमन्य-
दनाद्यविद्याकल्पितम् । अहमाकारविज्ञानात्मनो निर-
न्वयो नाश एव निर्वाणापरनामा मोक्ष इति । अर्हन्-
ये वस्तु द्विविधं जीवाजीवभेदान् । जीवो बोधात्मकः,
अजीवो जडः । अदृष्टविशिष्टानामणूनां पुद्गलनाम्नां
मेलनेन जगतो जन्म । सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्र्याणि
निर्देहनिदानस्य मध्यमपरिमाणस्य जीवस्य सप्तोर्ध्व-
गमनात्मनो मोक्षस्य साधनानि । सर्वज्ञ वस्त्वनेका-
न्तात्मकमिति संक्षेपः ।

परन्तु चतुर्भरां प्रज्ञां विभ्रज्जिर्महिभिः प्रणीतेषु दर्शनेषु मननानात्वं कथम् ? तथा हि न्यायादिदर्शानि तत्तन्मुनिवैयः योगविध्यनुष्ठानासादितपुण्यातिशयलक्षणयोगजमन्त्रिकर्षसहितेन शुद्धेन मनसा वस्तुनत्वं साक्षात्कृत्य प्रणीतानि ? इतैरपि तर्कप्रधानया धिया विचिन्त्यैव ? प्रथमपक्षाभ्युपगमे दार्शनिकसिद्धान्तानां परस्परप्रतिकूलता न संगच्छते । न ह्येकमेव वस्तु बहुभिर्मिथो विरुद्धबहुलकारतया विलोकयितुं शक्यम् । साधारण्यापि दृशा दृश्यमानमेकं वस्त्वेकाकारमेव दृश्यते किं पुनर्दिव्यया । द्वितीयपक्षपरिग्रहे दर्शनानां प्रेक्षावदुपेक्षणीयताऽऽपत्तिस्तर्कस्याप्रतिष्ठानात् । प्राचीनैस्तर्कबलान् समर्थितस्यार्थजातस्यार्थानेस्तादृशैरन्यथाप्रथनसम्भवान् । अत्रोच्यते—सर्वाणि तावदास्तिकदर्शनानि योगजयथार्थप्रत्यक्षप्रभावाणीत्येव भारतीयसनातनधर्मावलम्बिवुधसमाजस्य समुद्बोधः । अथ कथं सदृशानामेव पदार्थानां विरुद्धतया प्रतिपादनम् ? यथा न्याये वैशेषिके च द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष, समवायाभावाः सप्त पदार्थाः । पृथिवीप्रभृतीनां चतुर्णां भूतानां नित्यनिरवयवपरमाणूनां परस्परसंयोगाद् द्रव्यगुणरूपदिक्कमेण स्थूलस्य जगतो जनिः । नित्यविभूनामात्मनां पूर्वपूर्वजन्मार्जितादृष्टवशात् तत्तद्देहैः सह भोगनियामकः संयोगविशेष एव तेषां जन्म । समनस्क-सप्राणसेन्द्रियशरीरसम्पर्क एव तेषां चैतन्यस्य सुखदुःखादेश्च नियामकः । दिक्कालाकाशमनःपरमाणुभिन्नानां निखिलभूतभूतानामितरस्याखिलस्य कार्यकलापस्य च महेश्वर एव प्राग्भवीयजैवकर्मसापेक्षः कारकः पालकः संहारकश्च । तदीयसाक्षात्कारलक्षणोपासनया परिमार्जितेन मनसा योगजधर्मपुरस्कृतेन देहादिभिन्नतयाऽऽत्मसाक्षात्कार एवानादिमिध्याज्ञानोन्मूलनक्रमेणात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपामशेषविशेषगुणोच्छेद-

रूपां वा मुक्तिमुपानयति । सर्वज्ञसर्वशक्तिमत्परमकृपालुपरमेश्वररचिता श्रुतिश्च सर्वस्यैतदर्थसार्थस्वसाक्षिणी ।

सांख्ययोगयोः पुम्प्रकृतिमहद्बहुकारपञ्चतन्मात्रैकादरोन्द्रियपञ्चभूतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि । सत्त्वरजस्तमोरूपायाः प्रकृतेः कालविशेषोद्भितायाः प्रथमः परिणामो महत्तत्त्वम् । एतदेव सत्त्वबुद्ध्यादिशब्दवेषः स्वाविवेकाद् वस्तुतो भोक्तृत्वादिविधुरं पुमांसं भोक्तृत्वादिभिर्विभ्रणाति । परमार्थतः कर्तृत्वव्यसंस्पृष्टस्य तस्य बुद्धौ चैतन्याभिमानान्यथाऽनुपपत्त्या कल्पितस्य कूटस्थनित्यस्य अन्तःकरणान्यतया योगोपदिष्टदिशा साक्षात्कृतस्य स्वस्वरूपावस्थानं मोक्षः । सांख्याद् योगे परमेश्वरास्तितत्त्वस्वीकारो विशेषः ।

पूर्वमीमांसामते जीवो जडाजडरूपो नाना चेति भाटाः । स्वभावतो जडो देहेन्द्रियादियोगादागन्तुकचैतन्योऽनेकश्चेति प्राभाकाराः । शब्द एवाकाशादिक्रमेण सर्वस्य जगतो मूलकारणम् । स्वर्गप्राप्तिः नित्यसुखाभिन्त्यकिर्वा मुक्तिः । सा च प्रतिषिद्धपरिहारपुरस्सरविहितकर्मणां वैधानुष्ठानात् तेषां जगदीश्वरचरणेषु निष्कामं समर्पणाद् वा । निखिलञ्चैतदपौरुषेयस्वतःप्रमाणश्रुति-साक्षिकम् ।

रामानुजमते सर्वं जगत् त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेः परिणामभूतम् । जीवः परमात्मपरतन्त्रः प्रतिशरीरं भिन्नो नित्योऽणुः वैग्रहेण विकारेण विकारी च । निरन्तरनारायणोपासनया प्रलीनपुनर्भवनिदानस्य तस्य परमेश्वरकृपाऽऽसादितजगत्कर्तृत्वव्यतिरिक्तसकलेश्वरगुणगणस्य साकल्येनानुभूतभगवत्स्वरूपस्य तस्य श्रीवैकुण्ठप्राप्तिर्मुक्तिः ।

मध्वमते जगत् सत्यं प्रकृतिजन्यञ्च । जीवो नानाऽणुः विकारविवर्जितश्च । भगवद्भक्तिप्रकर्षेण सृष्टिक-

कृत्वकमलापतित्वप्रभृतीतरनिखिलपारमेश्वरैश्वर्याशलि-
नस्तस्य विशुद्धपूर्णसुखावर्भावो मोक्षः। एतन्मते
जीवः सर्वथा परमेश्वराद् भिन्न एव।

यज्जन्ममते जगद् वासुदेवाधिष्ठिततदीयमायाजन्यम्।
जीवः सोपाधितायां सोपाधेर्भगवतो भिन्नोऽपि निरु-
पाधितायां निरुपाधेस्तस्मादभिन्न एव। एतज्जये पुरुषो-
त्तमे प्रवेश एव मोक्षः। स च परया परमात्मपरायणतया
साध्यः।

शाङ्करदर्शने सजातीयविजातीयस्वगतभेदत्रयरहितं
ब्रह्मकालाद्यपरिच्छिन्नं सच्चिदानन्दं ब्रह्मैव पारमार्थिकम्।
निखिलमन्यदेतस्यैव ब्रह्मणो विषयभूतमनाद्यविद्यायाः
परिणामभूतञ्च। तदेवाज्ञानजनितान्तःकरणविशिष्टतया
जीवभावं प्राप्नोति। मूलाविद्या, तदीयाशेषविज्ञासखिलय-
विशिष्टं ब्रह्मैव मोक्षः। स च काम्यप्रतिषिद्धपरिवर्जनपूर्व-
कनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानपरिशोधितमनःसाधनकेन
अवशमनननिदिध्यासनसहकृततत्त्वमस्यादिमहावाक्य-
प्रसूतेनाज्ञानतत्कार्यान्यतराविषयकब्रह्मसाक्षात्कारेण वि-
शेषणनिर्वर्तनमुखेन साध्यः। एवमाद्योऽनन्ताः
मतभेदाः सन्ति।

अत्रोत्तरम्—“यःपरः शब्दः स शब्दार्थः” इति
न्यायात् मुख्यतात्पर्यगोचरीभूतेऽर्थे एव शास्त्राणां
प्रामाणिकतया तत्तद्दर्शनप्रतिपाद्यपदार्थसार्थं वैमत्यनि-
बन्धनं तेषामप्रामाण्यञ्च संशयार्हम्। निखिलदर्शनाना-
मद्वैतसिद्धान्त एव प्रधानतात्पर्यात्। निरूपणप्रकारभे-
दश्च प्रतिपाद्यपुंसां ग्रहणादियोग्यताहारतम्यात्।
तथा हि— साधारणो जनो देहादिकमेवात्मानं
मन्वानो विश्वस्य बहुलेषु व्यापारेषु सज्जते। स च न
सहसाऽवाङ्मनसगोचरसच्चिदानन्दब्रह्मात्मतया बोध-
यितुं शक्य इति गौतमकणादाभ्यामेवमात्रोचितो यज्ज-
नोऽदात्मानं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमन्तं प्रतिपद्यते तत्सर्वथा

सत्यम्। परं यदात्मानं देहाद्यभिन्नमभिमन्यते, यज्ज-
सङ्गतम्। किन्तु वाक्ये विलोकितस्य वाङ्मक्ये स्मृत्यैः
सद्योजातस्य शिशोर्जननीमननचूषणे प्रवृत्तैर्भ्रान्त्य-
धानुपपत्त्याऽऽत्मा देहनिष्ठमनःप्राणादिव्यतिरिक्तो
नित्यरश्च। स चानादिदेहात्मताविपर्यासजनितवासना
सहितशुभाशुभकर्मप्रभावादुच्चावचयानिषु जायमानो
जगति संक्रियति। स एव पुनः पुरातनपुरुषोदया-
न्महेश्वरकृपया सदाचार्यचरणानामोद्यमवाक्य तत्प्रसा-
दाज्जडजातं तत्त्वतः प्रतिपद्य भ्रमणादिसहकृतेन
मनसाऽऽत्मानं देहादिभिन्नतया साक्षात्कृत्य दुःखजन्य-
प्रवृत्तिशेषमिध्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदव्यवहि-
तपूर्वापायक्रमेण निसर्गमुन्दरं शाश्वतशिरामयन्निभ्रय-
समधिकुरुते। अत्र परमाणुभिर्जगदुदरत्त्यादिकं
जगतो जन्यताप्रतिपादनद्वारा तदीयाविनश्वरता प्रत्यय-
मूलायाः जगति जीवासत्केः शिथिलीकरणाय प्रत्यपादि।
अपरमपि जीवनानास्वविमुत्वादिकं प्रतिपाद्यास्य जि-
ज्ञासायाम्यतयोरनुसारेण न्यरूपि।

देहपातान्तमेव भोगं भावयित्वाऽनेकेषु कुत्सिते-
ष्वपि कर्मसु निरुप निर्भयश्चासज्जमानं मानवमवलोक्य
मुनिर्जैमिनिरपि तदीय कर्तृत्वभोक्तृत्वाभ्यां तस्य मनिम-
परिचालयन्नेव तस्य नित्यताप्रतिपादनेन जन्मान्तरलो-
कान्तरयोरपि तदीयभोगसम्भवं प्रतिपाद्य तदीयां प्रवृत्तिं
कर्ममीमांसाशास्त्रप्रणयनेन कमनीयेषु कर्मसु नियमया-
मास। असुखायां मुक्तौ जनानामभिरुचिराहित्यं प्रति-
संभ्याय विशुद्धस्थिरसुखमिदमर्थं मुक्तिरिति निरूप-
यामास।

कपिलपतञ्जली चात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वाभ्युपगमं
प्राणिनां कल्याणकारिणमनाकलय्य तस्य निसर्गतो
भिर्गुणैश्च सत्त्वोपाधितश्च सगुणत्वमाख्याय सत्त्व-
पुरुषयोरेक्यतादर्शने जीवजातजिज्ञोष्यन्तौ तस्य स्वस्व-

रूपावस्थानलक्षणां मौक्त्यमुपदिदिशतुः, प्रतिपादयामास-
तुरच त्रिगुणात्मकप्रकृतेर्महदादिद्वारेणाविर्भावं भुवनस्य
क्रमेण विश्वस्याविद्यकत्वे विविदिषूणां बुद्धेरुपरोह-
णाय ।

बादरायणस्तु आत्मनानात्वे जगतः सत्यत्वे च
समाजे नकन्दिनं समेधमानं वैषयिकसङ्घर्षं समुपशम-
यितुमर्हमाकलयन् लोकेषु निर्व्याजप्रीतेः शुभायाःश्च
शान्तेः प्रसिद्धारयिषया निखिलानर्थनिवर्हणनिपुणमु-
पनिषदां परमरहस्यभूतं ब्रह्मात्माद्वैतं समस्तस्य जगत एव
मायामात्रत्वञ्च ब्रह्मसूत्रैः प्रकाशयामास तदनु । वेदान्त-
सिद्धान्तमपि शङ्कररामानुजमध्ववल्लभनिम्बकप्रभृन्नयो
निजसमानकालिकानां प्रतिपित्सूनामधिकारतः रतस्येन
भिन्नाध्वना प्रचारयाञ्चक्रुः । तत्र श्रीराङ्करभगवत्पाद-
प्रथितमद्वैतमेव सर्वोत्तमार्थकारिवर्गाय समुचितं सम-
प्रस्य जगतो मङ्गलकरञ्च । तथा हि—यदि जनोऽखला-
नेव देहानेकेनैवात्मनाऽधिष्ठितान् सम्भ्रगवधारयेत्तदा
तथैव सकलमेव शरीरं परिपोषयितुं परिवर्धयितुञ्च प्रय-
तेत, यथैकः पुमान् बहून्पि निजनिष्ठेतनानि निर्विशेषं
परिपालयितुं प्रयतते । यदि चात्मनः स्वतन्त्रतां निर्विका-

रतां सच्चिदानन्दनाञ्च निश्चिनुयात्तदाऽविद्याविलासा-
न्मिथ्याभूतादन्तर्विपाद् बहोरमणीयाद् विषयव्राताद्
विरज्यात्मन्येव रमेत । न चैवं संसारस्य सर्वविधा
समुन्नतिरेव निरुभ्येतेति लेशतोऽपि भेतव्यम् । इष्टत्वात् ।
तदुक्तं समन्वयाधिकरणभाष्ये भगवत्पादैः—

“अलङ्कारो ह्ययमस्माकं यद् ब्रह्मात्मावगतौ
स्तथां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति” ।
बृहदारण्यकश्रुतिरपि संवदति वक्तव्यमेतन्—

“आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कम्य कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥

अशेषदेशविपश्चिद्धिः प्रचुरमाहता विश्वस्य सक-
लसाहित्येषु सर्वश्रेष्ठप्रपञ्चभूता भागवद्गीताऽपि गायत्ये-
तदेव तत्त्वम्—

“यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥

एतद् बुद्ध्या बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥

ब्राह्मोपदेशः

‡ प्रकाण्डपाण्डित्यमवाप्तुमुत्सुका यदि स्थ वेदोदितकर्मकाण्डके ।

तदा मुदाधीश्वरमीव दुर्गमं गुरुरमेयं ननु जमिनेर्नयम् ॥

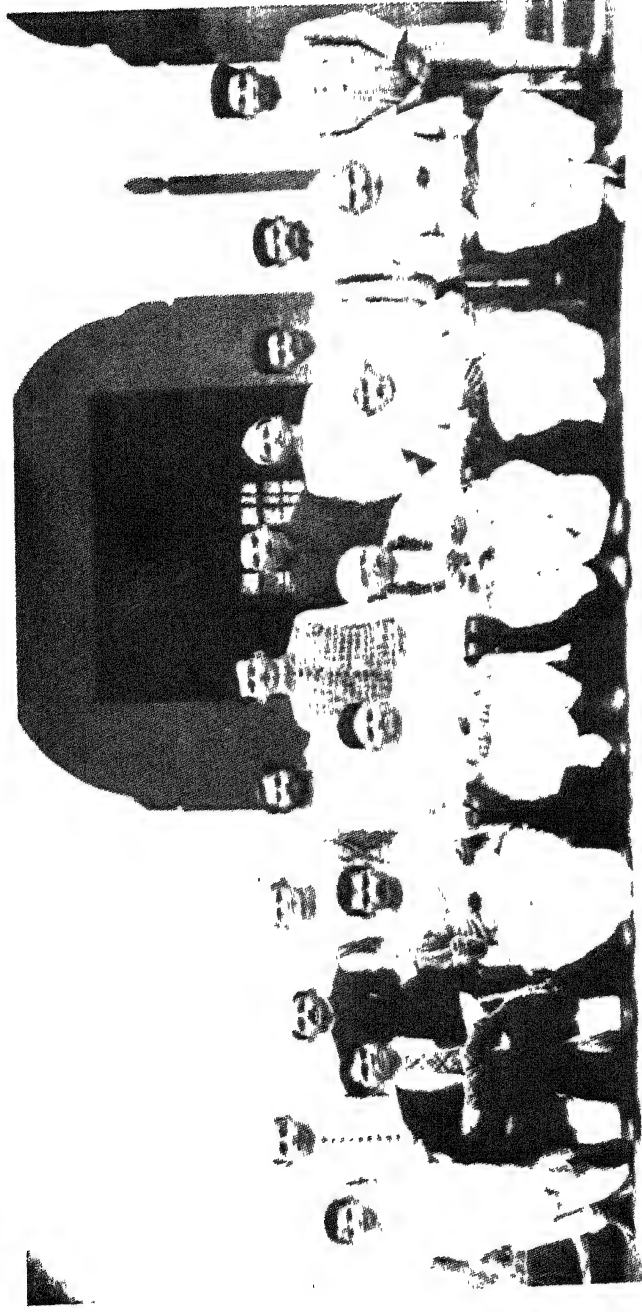
चकासति द्वादश लक्षणानि तान्यवेत भाष्योल्लसितानि वर्णाशः ।

तथैव भट्टोदितवार्तिकद्वयं सुदीपिकामयथ पार्थसारथेः ॥

अथाधिगन्तुं यदि वो न्ति वस्तुतः स्पृहाद्वयज्ञानदकाण्डभागमे ।

अनाकुले तर्हि समर्हिताद्गुरोरधीश्वमच्योपनिषत्कदम्बकम् ।

समन्ततो वित्तं च बादरायणप्रणीतमद्ब्रह्मविचारदर्शनम् ॥



सं० वै० मुनातनधर्मविद्यापीठे लाहोरनगरे—

वासतः—पं० श्रीचन्द्रभानुशास्त्री—पुराणाध्यापकः, पं० श्रीललिताप्रसाद दुबरालो व्याकरणार्थार्थ-दर्शनाध्यापकः,
म० म० पं० श्रीनारिधरशर्मचतुर्वेदमहोदयः—आध्यक्षः, म० म० पं० श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्री विद्याभास्करः—उपाध्यायः,
पं० श्रीनेत्रमणिशास्त्री मेडगुनी—दर्शनाध्यापकः, पं० श्रीदेवसहायत्रिवेदः पम. प. पी. पंच. डी. इतिहासाध्यापकः,
चि० श्रीशिवदत्तशर्मा “चरितनायकस्य कनिष्ठपुत्रः”

प्रभु स्थिताः—विद्यालयच्छात्राः शास्त्रिणः आचार्यार्थिन ।

दर्शन-शब्दार्थः

[निबन्धा—पं० ललिताप्रसादशर्मा ढङ्गानः, व्याकरणाचार्यः
दयाध्वजः श्री० मू० खे० मनातनधर्मविद्यापीठस्य, लवपुरम्]

प्रत्यक्षे चाक्षुषे धातुर्दृशिः सर्वैः प्रयुज्यते ।
शास्त्रशक्येऽङ्गशक्ये च दर्शनेऽत्र कथं दृशिः ॥

अयमभिसन्धिः—शब्दप्रमाजनकशब्दात्मकन्या-
बादिशास्त्रप्रत्यायक दर्शनशब्दे प्रेक्षार्थको दृशिर्नि
समन्वेति; न हि शब्दैश्चक्षुषं जन्यते । “गावो घ्राणेन
पश्यन्ति चारैः पश्यन्ति भूमिपाः” इत्यादावपि यथेत-
रेषां रूपाणुगृहीते प्रत्यक्षे समाश्वासस्तथा गवां गन्धानु-
गृहीते । एवं राज्ञामपि स्वाभेदेनाऽभिमतैः प्रणिधिभिः
साक्षात्कृते स्वदृष्ट इव समाश्वास इति पर्यवसिते
तात्पर्ये चाक्षुषमुपजीव्यैव दृशिः । प्रकृते तु नैषा वाचो
युक्तिः सम्भवति । शब्दप्रमायामुपजीव्यविषयाऽपि
चाक्षुषत्वस्याऽप्रवेशादिति ।

समाधिश्चात्र—

दृष्टं त्वद्दृष्टयं भद्र, शास्त्रैः पश्यन्ति परिहृताः,
दृष्टव्य आत्मा चेत्यादौ साक्षात्कारात्मको दृशिः ।
शास्त्रशक्ये दर्शनेऽपि दृशिः संगच्छतेतमाम्,
रूढौ न मानं पश्यामस्तस्माद् योगोऽत्र दर्शते ।

अयमाशयः—विशिष्टवाचकपदानामपि विशेष्य-
मात्राणो स्वासिकः प्रयोगः सम्प्रदायविदां सम्मत एवेति
प्रकृतेऽपि साक्षात्कारमात्रार्थको दृशिः, करणो ल्युट् ।
तथा च दृश्यते-साक्षात्क्रियतेऽभ्यात्मपरिज्ञानपुरस्सरं
परमपुरुषार्थोऽपवर्गो येन तद् दर्शनम्-इति व्युत्पत्ति-
बलात्सुतरां दर्शनव्यपदेशः समञ्जसः कापिलकाणादादि-
प्रणीतसूत्राणाम्, तत्तद् व्याख्यानभूतानां चेतरेषां निब-
न्धानाम् । काव्यनाट्यालंकारादिसूत्राणि नैव विधानि
इति न तेष्वतिव्याप्तिः । अत एव “अखिलं विदुषाम-

नाविलं सुहृदा च स्वहृदा च पश्यताम्” इत्यादि संग-
च्छते । गावो घ्राणेनेत्यादावप्ययमेवार्थ इति न कापि
हानिः । कोऽविमनः परमपुरुषार्थः कीदृशश्चेत्यत्रानव-
सरत्वात्तन्मिथ्युच्यते । प्रत्येकं पर्यायेण वा विशेषणवि-
शेष्यभावावन्न आत्यन्तिकदुरुचिनिवृत्ति-परमानन्दा-
वाप्ती परमपुरुषार्थः, इत्यत्र न काऽपि विमतिः ।

शाब्दी प्रमाणं साक्षात्कार इति नैव राजाऽऽज्ञास्ति ।
“दशमस्कवर्मसि” इत्यादौ साक्षात्कारजनकत्वस्य सर्वा-
नुभवसिद्धत्वात् । मानसः स इति तु न समीचीनम् ।
मनसः शब्दश्रवणत्वागपि सत्त्वान् । मानसत्वे च
“यन्मनसा न मनुते” इत्यादि श्रुतिविरोधः
स्पष्ट एव ।

हन्तभोः ।

दर्शनेऽद्वैतवेदान्ते निर्विकल्पोऽर्थ इष्यते ।
सर्विकल्पप्राद्विशब्दैः कथं स्यात्सङ्गतग्रहः ॥

शङ्कितुरिदमत्र हृदयम्—स्याच्छब्दैरपि साक्षा-
त्कारः, परन्तु शाङ्कराद्वैतदर्शने तु नैतत्सम्भवितुमर्हति ।
यतस्तन्मते सर्वधर्मशून्यो निर्विकल्पोऽविद्यानिवृत्त्यु-
पलक्षित आत्मा-मोक्षः । स एव परमपुरुषार्थः । नैत-
न्मतं सम्भवदुक्तिकं दर्शनयोगाहं च । तथा हि—
१—नित्यसिद्धेऽद्वैयानुपादेये तादृश आत्मनि कामनानु-
दयेन साधनाऽपेक्षा न स्यात्स्याच्च नित्यमोक्षापत्तिः ।
२—अविद्यानिवृत्तिरपि दुर्निरूपा । (क) अविद्याया
आत्मवदविनाशित्वाद्नादिभावत्वेन । (ख) अविद्या-
निवृत्तेरनित्यत्वात्तथैव द्वैतापत्तेरनित्यत्वेऽनिर्मोक्षाऽऽ-
पत्तेश्च । ३—अविद्यानिवर्तकज्ञानस्य दुर्निरूपत्वाच्च ।
तथा हि—(क) नित्यचैतन्यस्वरूपत्वे तु तस्य सर्वदैव

विद्यमानस्यान् कदापि विज्ञेयानुपलब्धौ शास्त्रारम्भानु-
पपत्तिरनुभवविरोधश्च । (व) वृत्तिस्वरूपत्वेऽपि तस्य
सत्यत्वे तत्कारणान्तःकरणविद्यादीनामपि सत्यत्वे-
ऽद्वैतहानि । मिथ्यात्वेऽपि न तस्य भ्रमनिवर्तकत्वं
सेत्स्यति । (ग) सप्रकारकत्वे तु तस्य निष्प्रकारके
ब्रह्मणि यथार्थत्वाभावात् भ्रमनिवर्तकत्वम् । यथार्थस्यैव
भ्रमनिवर्तकत्वदर्शनान् । यथार्थत्वस्वीकारे तु निष्प्रका-
रकाऽद्वैतासिद्धिः । सप्रकारकस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्व-
मिति—तस्य निष्प्रकारकत्वमप्यङ्गीकर्तुमशक्यम् । (घ)
न चाश्रयस्तस्य-आत्मा-निर्धर्मत्वात् । नाप्यन्तःकरणम्-
समानाश्रयज्ञानाऽज्ञानयोरेव विरोधान् । पूर्वसिद्धस्या-
ऽज्ञानस्य तु नाश्रयोऽन्तःकरणम् । तस्य अज्ञानकार्य-
त्वात् । (ङ) विषयोप्यस्याशक्यनिर्वचनः । न चान्तःक-
रणम्—विभिन्नविषयत्वादज्ञाननिवर्तकत्वाऽसिद्धेः । स-
मानविषयकयोरेव ज्ञानाऽज्ञानयोर्विरोधान् । नाप्यात्मा ।
मानाऽभावान् । मनस्तु 'नायस्मनसा न मनुते' इति श्रुति-
विरोधान्—मानसप्रत्यक्षत्वे तार्किकमतप्रवेशादप-
सिद्धान्नापत्तेरद्वैतवादहानिः । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषम्'
इत्यादिश्रुतिवाक्यमपि न । आत्मनो निर्धर्मकत्वात् ।
वाक्यस्य तादृशोऽर्थे प्रमाजननासामर्थ्यान् । तथा हि—
पदार्थज्ञानं द्वारीकृत्यैव वाक्यं स्वार्थं बोधयति । पद-
निष्ठवृत्तिप्रयोज्यं पदार्थज्ञानं च पदार्थसङ्गतिग्रह-
मन्तरा न सम्भवति । न च प्रमाणान्तरोपस्थापिते-
ऽर्थे भवति । न च प्रकृतेऽर्थे प्रमाणान्तरोपक्रमसंभवः ।
रूपाद्यभावात्प्रत्यक्षानुपक्रमः । लिङ्गाद्यभावेन तत्पूर्वकानु-
मानस्याप्यनवसरः । सादृश्याऽभावान्नोपमानमवकाशं
लभते । तेन विनाऽनुपपद्यमानार्थाऽभावे नार्थाऽपत्तिः
प्रभवति । तस्य भावत्वेनाऽभावस्य तु नावसरः । तस्मा-
न्नार्थोपस्थापकं प्रत्यक्षादि प्रमाणान्तरम् ।

४—सर्वधर्मविनिर्मुक्तोऽस्मिन् पदवृत्तीनामपि नाव-

सरः । वृत्तयस्तावद् शकिलक्षणाव्यञ्जनातात्पर्याभ्यामि-
श्चतस्रः । तासां वृत्तीनां स्वरूपनिर्वचनं विस्तरमिषा-
नेह प्रतन्यते । किन्तु तासु कापि वृत्तिनिर्विकल्पमर्थ-
बोधयितुन्नेष्टे । प्रथमं तावत् प्रथमैवाऽऽलोच्यताम् ,
तदनवसरप्रकाशनेनैव तन्मूलिकानामन्यासामप्यवस-
रभङ्गः सुतरां प्रसेत्स्यति । सा हि क्वचित् प्रवृत्त्यादि-
लिङ्गानुमानाद् व्युत्पित्सुना परिच्छिद्यते ।

यथा "घटमानय" इति वाक्यश्रवणानन्तरं व्युत्पि-
त्सुर्वालः कम्बुप्रीवादिमन्तमर्थमानयतः प्रयोज्यस्य क्रियां
प्रत्यक्षत उपलभ्य 'एषाऽस्याऽऽनयनक्रियैतत्कृति-
जन्येत्यनुमिनोति, पुनश्च तां कृतिं स्वकृतिदृष्टान्तेन
प्रवर्तकज्ञानजन्यामनुमिनोति । तच्चाऽनुमितं प्रवर्तकं
ज्ञानं कारणान्तरानुपस्थितेः शब्दान्वयव्यतिरेकानुबि-
धायित्वाच्च कम्बुप्रीवादिसमन्तकर्मकाऽऽनयनक्रियारूपार्थ-
बोधने "घटमानय" इत्याकारकपूर्वश्रुतशक्यस्य
सामर्थ्यमवधारयति । अन्यथा तादृशकर्तव्यतायां तस्य
प्रवर्तकत्वं न स्यात् न च प्रवर्तकाऽभावे कृतिरिति
निर्द्धारणानन्तरमात्रापोद्वापाभ्यां "घट"पदस्य
कम्बुप्रीवादिसमन्तबोधने "आनय"पदस्य च
दूरदेशावधिकसमीपदेशकर्मक्रियारूपाऽऽनयनबोधने
सामर्थ्यमिति प्रत्येकपदस्य पृथक्पृथक्गवधारयति
इति अर्थसङ्गतिग्रहः क्रमः ।

तथाऽत्र हेयोपादेयातिरिक्ते निर्धर्मके वस्तुनि प्रबु-
त्त्यादिजनकत्वाऽऽभावान्मानान्तराऽगोचरत्वाच्च
शक्तिप्रहावकाराः ।

अत्र लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादपि शक्तिप्रहं
प्रत्याशा । सर्वधर्मपरिवर्जिते वस्तुनि साधर्म्यवैधर्म्य-
वैकल्यादुपमानमपि सङ्गतिग्रहे न प्रभवति । उद्देश्या-
शस्याद्याप्यसिद्धेः । कम्बुप्रीवादिमान् घटपदवाच्य-
इत्यादिषट्पदवाक्यस्याऽपि नावसरः । सहकारतरौ

मधुरं पिको रीति" इत्यादीं प्रत्यक्षावगम्यमानरुति-
कर्तृवाचकरीतिपदस्य समभिच्याहारवदत्र निर्धर्मके
ब्रह्मणि न संभवति । तद्वशेऽर्थे कथ्यसि पदस्य प्रसि-
द्धार्थकत्वाऽभावात् ।

न च यथा "यन्न दुःखेन संभ्रममि" इत्यादि-
वाक्यशेषात् । अलौकिकस्वर्गादिरूपार्थविशेषेऽपि
स्वर्गादिपदशक्तिप्रवृत्तथा प्रकृते संभवः । यज्ञादिविधि-
विषयवाक्यशेषेण ब्रह्मविषयशक्तिग्रहायोगात् "सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिवाक्यशेषपदकसत्यादि-
पदेभ्योऽपि निर्धर्मकार्थोपस्थितये वाक्यशेषान्तराऽनु-
धावनेऽनवस्थापान एव ।

न च "अस्थूलमनणु" इत्यादिनिषेधात्मकवाक्य-
शेषात्संगतिग्रहः । कथंचित्स्वाकृतेऽपि सकलविशेषनि-
षेधे तु पदविषयत्वस्यापि निषेधान् । यत्किञ्चिद्विशेष-
निषेधे तु निर्धर्मकस्याऽमिद्वेः । "यदाप्नोति यदादत्ते
यच्चान्ति विषयानिह । यज्ञस्य सन्नतोभावस्तमादात्तेति
कथ्यते" इति पुराणप्रदर्शिता शतमशब्दयोगात्, तथा,
"बृह बृह बृहौ" इत्यादिमादौणादिकेन मन्प्रत्ययेन
ब्रह्मपदस्य व्युत्पन्नत्वात्, योगवृत्तिमाश्रित्य बृहद्वाच-
कत्वनिश्चयाच्च पर्यवसाने सर्वव्यापकं देशकालवस्तु-
परिच्छेदशून्यं च वस्तु आत्मपदेन ब्रह्मपदेन योगवृत्त्या-

ऽभिधेयम् इति योगवृत्त्याऽपि न संगतिग्रहं प्रत्याशा
कर्तव्या । ब्रह्मात्मपदयोः पर्यायत्वाऽऽपत्तेरन्तर्भावेन
पौनरुक्त्यात् सत्त्यादिपदवैयर्थ्याच्च ।

तदेवं शक्यसंबन्धरूपलक्षणाया अपि नावसरः
नापि निःसंबन्धार्थप्रतिपादनेऽसमर्थया व्यञ्जनाय
अवकाशः । पदपदार्थोपस्थित्यनन्तरं तदन्वयमात्रवाच-
नोपयुक्त्यास्तात्पर्याख्ययास्तु सुखरामसामर्थ्यम् । तन्मात्रे-
तन्मतं दर्शनप्रतिपाद्यतामर्हतीति ।

एवं चेद् विचार्यते—

एष आडम्बरः सर्वो मिथ्या विजृम्भणः स्फुटम् ।
स्वप्नकाशे चिदानन्दे सङ्गता दर्शनश्रुतिः ॥

अत्रेयं विचारपद्धतिः—यदुक्तं नित्यसिद्धेऽहेयानु-
पादेये कामनानन्द इति तदयुक्तम् । नित्यसिद्धोऽप्या-
त्मानन्दोऽविद्यावृत्तत्वात् भासते । निवृत्तायान्वविद्या-
यामन्यनिरपेक्षतया स्वयं प्रथतेऽतोऽविद्यानिवृत्ति-
विशिष्टत्वेन नित्यप्राप्तेऽपि ब्रह्मणि कामनादयश्च
संभवात् । न हि सिद्धत्वमात्रेणैच्छाविरहः किन्तु
अप्रतिबद्धमात्राकारविषयत्वमेव तत्प्रयोजकम् । तच्च
प्रकृते नास्ति । (१) असंभावनाद्विप्रतिबन्धकसद्भावात् ।

अत एव पितृपौहितस्य सितामधुरेति जाननाऽपि
तामश्रामाधुर्यप्रयुक्तप्राधान्येन न भवति । इह हि
प्राप्ताऽभातभेदेन द्विविधोपोच्छाविषयो भवति (२) ।

१—असंभावना प्रमाणगता प्रमेयगता च द्वेधा । एवं विपरीतभावनाऽपि ज्ञेया । तथा विषयाऽऽसक्तिश्चेति चत्वारः प्रतिबन्ध-
काः । तं च यथायथमात्मयाथार्थं शमदमसाधनानि च प्रतिबन्धन्ति । तत्र विषयाऽऽसक्तेः शमदमाहिपरिशोदनं
निवर्तकम् । असंभावनायाः श्रवणं मननं च । विपरीतभावनाया निदिध्यासनम् ।

२—तत्र ग्रामादिरूपाऽप्राप्ताप्राप्त्यर्थे तदनुकूला काचित्क्रियाऽपेक्ष्यते, किन्तु नित्यप्राप्तस्य भ्रमाद्विस्मृताऽप्राप्तकृतस्य प्राप्त्यर्थं न
क्रियाऽपेक्षा, केवलं भ्रमनिवर्तकसाक्षात्कारोऽपेक्ष्यते । एवम् जिज्ञासितमपि किञ्चित् कष्टादिवदपरिद्विष्टम् । तत्परिहाराय
व्यवधिरेवेति । किञ्चित् नित्यपरिद्विष्टम्, पादसंज्ञाभ्रमात्परिद्विष्टम् । तदेवं नित्यप्राप्ते नित्यव्यवस्थेऽपि उदात्त-
परिजिज्ञासा च न विरुद्धा । तदुक्तम् वार्तिककारैः—

ग्रामादिकिञ्चिदप्राप्तं प्राप्तुमिष्टमिहेच्छति । हेमादि विस्मृतं किञ्चित् करस्यमपि लिप्सते ॥ १ ॥

परिहार्यं तथानिष्ठं कष्टादि जिज्ञासति ॥ रज्ज्वा सर्पादि किञ्चित् व्यक्तमेव जिज्ञासति ॥ २ ॥

नियतोपायसाध्यत्वाद्वाप्यपरिहार्ययोः विधितः प्रतिषेधाच्च साधनोपेक्षिता भवेत् ॥ ३ ॥

आज्ञानान्नरितत्वेन संप्राप्तव्यक्तयोः पुनः । याथात्म्यज्ञानतो नान्यत्पुरुषार्थाय कल्पते ॥ ४ ॥

२-सुनिरूपा चाऽविद्यानिवृत्तिः । आत्मनि तु
अबाधितत्वं स्वप्रकाशत्वं वाऽविनाशित्वे प्रयोजकम्, न
स्वनादिभावत्वम् । विनाशित्वे हि बाधितत्वमेव सर्वतन्त्रै-
कमन्येन प्रयोजकमिति लाघवात् । नचाऽविद्यानिवृत्तेः
सत्यत्वाद्वैतश्रुतिविरोधः, भावरूपद्वैतस्य निराकरणात् ।
अभावप्रतियोगिकाभावस्यातिरिक्ताभावत्वस्य नैयायि-
कैरप्यनङ्गीकारात् । तथाऽत्र मतेऽपिऽविद्यानिवृत्तेः सच्चि-
दानन्दरूपत्वाच्च *३-सुनिरूपञ्चाऽविद्यानिवर्तकं ज्ञानम् ।
तथा हि (क) मास्तु नित्यं चैतन्यात्मकं स्वतस्तन्निवर्त-
कम्, किन्तु वृत्तिप्रतिबिम्बितं सत्कथं न तृणपूलादिक-
मणिप्रसङ्गान्तः सौरालोक इवाऽविद्यां निर्दहेत् । एतेन
वृत्त्यात्मकं ज्ञानं सत्यं मिथ्या वा, सप्रकारकं निष्प्रकारकं
वैत्यादिविकल्पसन्देहोऽपि निरस्तः । वृत्तेश्च कारण-
तावच्छेदकत्वेन कारणकोटावप्रवेशात् । तस्याः कल्पित-
त्वेऽपि अवच्छेद्यस्य चैतन्यज्ञानस्य वास्तवत्वाऽविघाताद् ।
ताद्विकैरपि नभसः शब्दग्रहणे कर्णशङ्कुलीसंबन्धात्मकस्य
संबन्धस्य कल्पितस्यैवाङ्गीकारात् । किञ्च-पारमार्थिक-

त्वाऽभावेऽपि व्यावहारिकसत्याः प्रमाणजन्यन्तःकरण-
वृत्तेरेवाज्ञाननिवर्तकत्व स्वीकारेऽपि न दोषः । त्वप्रदि-
ज्ञानस्य बाधितविषयात्वात् तथात्वम् । ज्ञानस्य अधिष्ठा-
नप्रमात्वेनैवाऽनुगतेनाऽज्ञाननिवर्तकत्वात् । सप्रकारक-
त्वनिष्प्रकारकत्वे नाऽऽत्र प्रयोजके । सप्रकारकाधिष्ठानके
सप्रकाराः, निष्प्रकारकाधिष्ठानके निष्प्रकारा प्रमाऽज्ञान-
निवर्तनेऽक्षमेति विशेषेऽपि अधिष्ठानविषयकप्रमात्वमु-
भयत्र समानतयाऽनुगतमेव । न चेदं प्रमेयं, द्रव्यं वेत्या-
दिज्ञानादपि घटादिविशिष्टाकाराज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गः ।
तस्य विशिष्टविषयत्वाभावात् । तदुत्तरकालेऽपि संशय-
दर्शनात् । तथा च + सामान्यधर्ममात्राऽप्रकारक-
समानविषयकदोषविशेषाऽसहकृताऽपरोक्षप्रमात्मकं ज्ञा-
नमज्ञाननिवर्तकमिति स्वरूपतस्तत्प्रसिद्धयति । (ख)
आश्रयतश्च सिद्धयति । तथा हि—

निरुक्तप्रमायाः प्रमाणजन्यत्वेनाऽन्तःकरणधर्मत्वे-
पि चिराश्रयत्वेनाऽनुपपत्तिः । चैतन्यान्तःकरणयोरेवा-
दाऽत्म्याध्यासादन्तःकरणधर्माणामपि चैतन्यधर्म-

*कूस्थ्याऽसङ्गत्वभावस्य यथार्थसम्बन्धाभावात्तर्वे कल्पनिकमेव संबन्धादिकमविद्यामूलमेवेति । निवृत्तिरूपेणाऽपि
तर्धेवेति । तदाह वार्तिककारः—निवृत्तिस्तत्तावदेवास्य नावगत्यात्मनोऽपरा । “अस्थूलमनसु” इत्यादिश्रुतिवाक्यैरपि स्थूला-
दिविलक्षणमात्मस्वरूपमात्रं बोध्यते, न तु स्थूलाद्यभावस्तात्पर्यीक्रियते । कल्पितपदार्थसत्त्वाऽमत्वयोरधिष्ठानस्वरूप-
मात्रत्वं भवति । यथाऽज्ञाता शुक्ती रजतात्मिका ज्ञाता च रजताभावात्मिका, ज्ञाताज्ञातयोरुभयत्र शुक्तिरेव वस्तुभूता ।
एवं प्रकृतेऽपि यथा मर्यादिसमवहितो बह्वर्त्तुर्न दहति काष्ठादिकम्—एवमविद्याऽवृत्तोऽप्यात्मा न प्रथते तदेवमज्ञात आत्मा
सकलप्रपञ्चभावात्मकः ज्ञातश्च न त्रिवृत्तिरूप इति आत्मचैतन्यात्मकाऽसाधारणस्वरूपा एवाविद्यातद्विलासक-प्र-
पञ्चनिवृत्तिरित्यर्थः ।

†प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वादिमते ‘इदं प्रमेयमित्यादिज्ञानस्याधिष्ठानविषयकप्रमात्वत्तन्मात्रादपि विशिष्टाकारभ्रमनि-
वृत्तिवारणाय सामान्येत्यादि । प्रमेयो घट इत्यादिज्ञानेऽव्याप्तिवारणाय’ मात्रपदम् । असंभावनादिदुक्ते ज्ञानेऽ-
निव्याप्तिवारणाय दोषविशेषेत्यादिपदम् ।

‡प्रतिबिम्बवादितो मते नीरूपस्याप्याकाशस्य प्रतिबिम्बदृष्टान्तेन नीरूपस्यात्मनोऽविद्यायां प्रतिबिम्बः संभवति, तथा चाऽविद्या-
भयत्वं ब्रह्मण्येव तन्मते संभवति । बिम्बस्थानीयमुखस्य दर्पणाश्रयणं विना यथा प्रतिबिम्बो न शक्यते उपलब्धम् । एवम-
विद्यरूपोपाध्याश्रयणां विना प्रतिबिम्बोऽन्तःकरणं बीजो वा न शक्यते उपलब्धमिति अविद्याऽऽश्रयणानन्तर
मुपलब्धस्य कथमविद्याया आश्रयणम् । तदुक्तम्—संक्षेपशारीरके—“आश्रयत्वविषयत्वभागीनि निर्विभागचित्तिरेव
केवला । पूर्वसिद्धतमसो न पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ।” इति वृत्त्याश्रयस्तु अन्तःकरणमेवेति सामाना-
धिक्यं तादात्म्याध्यासेनोपपादितम् ।

संभवात् ३ (ग) विषयतोऽपि लब्धपदमिदम् ।

ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वेऽपि अन्तःकरणपरिणाम-
रूपायां प्रमायां ब्रह्मविषयतायास्तत्प्रतिविम्बप्रादुक्त्व-
रूपाया अतिवचनीयाया वा निष्प्रत्युहं स्वीकारात् ।
अथवा परमार्थे सति ब्रह्मण्यपि व्यवहारसत्या, ज्ञानीय-
कल्पितविषयतायाः स्वीकारेऽव्यवहारान्, घटादिवद्
जडत्वापादकज्ञानकर्मत्वापत्तिस्तु न, स्वसमानसत्ताक-
विषयताया एव तथोपपादकत्वात् ।

(४) वस्तुतो चैतन्यविषयतैव जडत्वापादिका न
तु वृत्तिविषयताऽपि, प्रकृते चैतन्यविषयताया अभा-
वात् । अयमाशयः । घटादिजडत्वकप्रमेयजातप्रत्यक्षप्र-
मायामिन्द्रियार्थसन्निकर्षे तत्प्रणालिकया विषयदे-
शेऽन्तःकरणं गत्वा तदाकारेण परिणमते । सोऽयं
परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । सेयं वृत्तिः परोक्षप्रमायामपि
भवति । किन्तु इन्द्रियादिप्रणालिकाऽभावेन बहिर्वि-
षयदेशे गमनाऽसम्भवात्तद्वेश एवान्तःकरणपरिणाम
इयानेव विशेषः । तत्र प्रमाणजन्यान्तःकरणवृत्तौ चैत-
न्यमभिव्यज्यते । इयमेव चैतन्याभिव्यक्तिविषय-
प्रकाशस्वरूपा प्रमाणफलत्वेन व्यपदिश्यते । तदाश्रय-
त्वाद् विषयस्य जडत्वं दृश्यत्वं कर्मत्वं वा सम्भवति ।
स्वप्रकाशश्चिदानन्दः ब्रह्मप्रकाशास्तु श्रुतिवाक्यैरन्तः-
करणस्य ब्रह्माकारायां वृत्तौ सत्यां तद् विषयाज्ञानविग-

लने सति भयं प्रथते । न तत्र चिदभिव्यक्तेरपेक्षेति ।

(घ) फलाभावोऽपि न शङ्क्यः । अज्ञाननिवर्तनस्यैव
फलत्वात् । प्रमाणं चात्र श्रुतिः श्रुतार्थापत्तिश्च । (५)

(ङ) प्रमाणञ्चाऽत्र भगवती श्रुतिरेव ग्राह्या । तादृशे-

ऽपि ब्रह्मणि शब्दानां सङ्गतिप्रवृत्त्युक्तत्वात् । तथाहि-

यथा “धर्मकामो यजेत” इत्याद्यन्यभिचरितप्रामा-

ण्यायाः श्रुतेर्वलाददृष्टोऽपि स्वर्गादिः पदार्थः कल्प्यते

तथा प्रकृतेऽपि श्रुतिबलाद् ब्रह्मपदार्थः कल्प्यः । ‘तद् ब्रह्म’

इति प्रकृत्य ‘तद् विजिज्ञासस्व’ “आत्मा वाऽरे द्रष्ट-

व्यः” इत्यादिश्रुतिषु जिज्ञासादर्शनाद्यर्थकानां विजिज्ञा-

सत्त्व-द्रष्टव्य-इत्यादीनां प्रसिद्धपदानां समभिव्याहारा-

त्तदन्वययोग्यार्थस्यैव कल्पनौचित्यात् ज्ञात्याद्यभाप-

रिप्रहाशङ्काऽपि । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादि

श्रुत्यन्यथानुपपत्त्याऽपि चिद्रूपमपरिच्छिन्नं वस्तु

ब्रह्मशब्दार्थं इत्यवधारयितुं शक्यत्वेनार्थसङ्गतिप्रहा-

ऽसंभवोऽपि निरस्तः । तथा बृहतेर्बृहतेर्वा धात्व-

र्थानुगमाच्च महत्त्वमवगम्यते—वाध्यत्वादिदोष-

विरहितो देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्य एव महत्त्व-

योगमर्हतीति व्युत्पत्तिबलादपि शक्यतेऽर्थसङ्गतिः ।

एकस्यैव पदार्थस्य बृहत्त्वेन, व्यापकत्वेन, अन्तः

शून्यत्वेन, सत्यत्वेन येन केनाऽप्यपरेण यथासंभविना

तत्तद् विशेपरूपेणाप्यभिधाने न पर्यायत्वापातादिदो-

३—अन्तःकरणतादात्म्याभ्यासबलादेव पञ्चपादिकायामुक्तम्—आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा अत्रेदेऽपि
चैतन्यात्युपगिव भासन्ते इति ।

४—चैतन्यविषयताया ब्रह्मणि सम्भवमनाश्रित्य निषेधश्रुतिः कल्पितवृत्तिविषयतामाश्रित्य तत्त्वौपनिषदमित्यादिश्रुति-
रिति न विरोधः ॥

५—“भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति” “ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः”
इत्यादिश्रुतिस्मृतयो ज्ञानेनाऽज्ञाननिवृत्तिं स्पष्टं प्रतिपादयन्ति । मृत्युरत्राविद्या । तथा “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति”
इत्यादि श्रुतार्थापत्तिश्च । न हि ब्रह्मभावव्यवधारकाविद्यानिवृत्तिं विना ब्रह्मज्ञानाद् ब्रह्मभाव उपपद्यते, इति ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिं
प्रत्याययति अतोत्र न दृष्टान्तान्वेषणोऽयम् । अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति भक्तवः इत्यविद्ये न तद् व्यवधारकमिति स्पष्टम् ।

प्लेशः “अहमित्यात्मत्वसामान्यपुराकारेण लोके प्रत्यक्षतोऽपि सिद्धाऽर्थसङ्गतिः । न चैतावता ब्रह्मणः शास्त्रौकगम्यत्वं विरुद्धयते, सामान्यरूपेण सिद्धेऽपि तत्र द्विशेषरूपस्य विप्रतिपन्नस्य प्रत्यक्षतोऽसिद्धेः । यद्यपि ब्रह्मणि नास्ति पारमार्थिकः सामान्यविशेषभाव-स्तथापि यथा रज्ज्वपदार्थस्य दण्डधारासर्गादिविभ्रमेऽपि प्रतीयमानत्वं सामान्यमनुभूयते, तथा विप्रतिपन्नेषु शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यकर्तृभोक्तृसर्वज्ञब्रह्माभिधेषु पदार्थेष्वन्वीयमानं प्रतीयमानत्वरूपं सामान्यमस्त्येव । प्रत्यक्षदृष्टेऽपि विप्रतिपत्तयः समुद्भवन्त्यो दृश्यन्त एव । यथा जातिगुणक्रियाद्रव्येषु प्रत्यक्षसिद्धेषु पदार्थेषु प्रयुज्यमानस्य गोशब्दस्य जतिर्त्वाव्यक्तिर्त्वा उभयं वा गुणो वा क्रिया वा शब्द इत्यादि विप्रतिपत्तयो वादिनां भवन्त्येव । तथा प्रत्यक्षसिद्धेऽपि शरीराद्यर्थे प्रयुज्यमानस्यात्मवाचिनोर्हशब्दस्यार्थे विप्रतिपत्तय उच्यन्ते एव । शब्दानां परोक्षजननस्वभावभङ्गदोषो न सावकाशः । मनस इव परोक्षापरोक्षजननस्वभाववत् शब्दानामपि तथा सम्भवात् । १ ।

शब्दादेवापरोक्षे जाते विचारसङ्गतिरपि न शङ्क्य । असम्भावनादिदोषनिराकरणेन चरितार्थात् । विचारेण असम्भावनादिप्रतिबन्धकनिवृत्तौ शब्दजन्यस्या-

परोक्षज्ञानस्या प्रतिबद्धतया स्वकार्यजनकत्वं प्रसिध्यति । अशेषदोषविरहितेति निर्मलमुकुरोपमे मनसि वेदान्तवाक्यजाखण्डधीः सविलासमज्ञानं निवर्तयति । “यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्यादिनिषेधश्रुतयस्तु पूर्वप्रदर्शितजडत्वापादकचैतन्यव्याप्ते मुख्यया वृत्त्या वा भिधानस्य निषेधपरा लक्षणयान्व भिदधत्त्येकशब्दा ब्रह्म । तथोदाजहः श्रीवाचस्पतिमिश्राः—

विगलितपरागवृत्त्यर्थत्वं पदस्य तदस्तदा त्वमिति हि पदे नैकार्थत्वे त्वमिप यत्पदम् । तदपि च तदा गत्वैकार्थ्यं विशुद्धचिदात्मताम् त्यजति सकलान् कर्तृत्वादीन् पदार्थमलान् निजान्

तथा दर्शनशास्त्राणि तथादर्शनपारदृश्वनां तत्र भवतां सुगृहीतनामधेयानां म. म. श्री पं० गिरधरशर्मणा-मभिनन्दनञ्चाधिकृत्य समुदयं प्राप्नुवन्नयमङ्कोऽपि सदन्ययं दर्शन भिधानांलभते ।

दर्शनानि समस्तानि विदुषामभिनन्दने ।

रत्नाकरस्य पत्रस्य दर्शनान्यधिकृत्य च ॥

प्रकाशयमानोऽयमङ्को लभते दर्शनान्वयम् ।

दर्शनार्थप्रवचनं स्याच्चेदं विद्वदर्पणम् ॥

इतिशाम् ।

१—सुखादिप्रमात्यले मनसः साक्षात्कारजनकत्वम् लिङ्गदर्शने वन्धाद्यनुमितस्थले परोक्षजनकत्वम् । एवम् सन्निहितविषयप्रभावसरे शब्दानां प्रत्यक्षजनकत्वमसन्निहितविषयस्थले परोक्षजनकत्वम् ।

सत्य महिमा

‘छात्रा व्रतं वचसि धारयतेदमच्छं’ ‘कृच्छ्रेऽपि सत्यगदनं रसनं न जहात्’ ।

भाष्येत भव्यममुनोभयतो मतं नः सत्यं हि काममिह कामगवीव दुग्धे ॥ १ ॥

सत्यव्रतस्य चरितं प्रथितं पुराणे ष्वाकर्ण्य कर्णं परितर्पणं माश्रयन्मम ।

यो वाग्दृष्टिः शक्यः प्रथनेन पथ्यं तथ्यव्रतं कृतिनुदतं निरखोदं ब्राह्म ॥ २ ॥

† स्वर्गतपरिडितप्रवर घृटरभामहोदयस्याप्रकाशित, ‘छात्रकल्पवल्ली’तो-वचिताति पद्यकुसुमानि ।

—संपादकः

चक्षुषः प्राप्यकारिता



प्ररोता-सीतारामिश्रः शास्त्री, सा० व्याकरणाचार्यः, न्यायवेदान्तमीमांसादि-सप्ततीर्थः,

भू० पू० फतेहपुरस्थशे० संस्कृतकालेजाध्यक्षः ।

नेदमस्ति तिरोहितं दर्शनाम्बुनिधिस्ताननिर्मलमती-
-नां विपश्चित्प्रवराणां यन्नस्त्रिलोष्वपि पदार्थेषु प्रमा-
णपदार्थः कीदृशं महनीयं स्थानमालम्ब्य इति । सन्ति
सहस्राधिकानि वस्तूनि जगतीतले, किन्तु यदवधि तेषां
केनचन प्रमाणेन नावबोधो भवेत्तदवधि तेषां सत्त्वं
कूर्मक्षीरायितमेवावतिष्ठेत् । अत एव प्रत्यपादि भग-
-वता महर्षिणा वात्स्यायनेनापि स्वीये न्यायभाष्ये
सर्वतः प्रथममेव "प्रमाणतोर्यप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसा-
-मर्थ्यादर्थवत्प्रमाणम् । प्रमाणमन्तरेण नार्थप्रतिपत्तिः
नार्थप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रवृत्तिसामर्थ्यम् । प्रमाणेन ल-
-ब्धं ज्ञातार्थमुपलभ्य तमर्थमभीप्सति जिज्ञासति वा ।"
अत एव च षोडश पदार्थान् व्याचक्षाणेन मुनीनां
प्रवरेणाज्ञादेनापि स्वीये न्यायदर्शने प्रमाणस्य
सर्वातिशायि प्राधान्यमाफल्य तदेव सर्वतः पूर्वं
न्याज्ज्ञे- "प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धा-
-न्तावयवतर्कनिर्णयषादजल्पवितण्डाहेत्वाभासद्वलजा-
-तिनिप्रहृथानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" इति
सूत्रेण । एवञ्च विद्यते किञ्चन निरुपमं माहात्म्यं
प्रमाणस्य सर्वपदार्थेष्वित्यत्र न कोऽपि प्रेक्षावान् मन्ये
विप्रतिपद्ये त ।

प्रमाणपदार्थश्च यद्यपि बहुभिर्दार्शनिकैर्वहुधा
विभक्तो व्याख्यातश्च । तथा हि- चार्वाकाः प्रत्यक्षमेकमेव
प्रमाणं संमन्वते, बौद्धा नैशेषिकाश्च प्रत्यक्षमनुमा-

नञ्चेति द्वे एव प्रमाणे संगिरन्ते, सांख्या नैयाकर-
णाश्च प्रत्यक्षमनुमानं शब्दश्चेति प्रमाणत्रयं स्वीकुर्वते,
नैयायिकाः प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शब्दश्चेति चत्वारि
प्रमाणान्यातिष्ठन्ते, प्राभाकरा हि प्रत्यक्षमनुमानमुप-
मानं शब्दोऽर्थापत्तिश्चेति पञ्च प्रमाणानि समासन्ति,
भाट्टा वेदान्तिनश्च प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शब्दोऽर्था-
पत्तिरनुपलब्धिश्चेति षट् प्रमाणानि स्वीकुर्वन्ति,
तथापि प्रामाण्ये प्रत्यक्षस्य नास्ति कश्चन केषामपि
तेषु विप्रतिपत्तिलेशोऽपीति नापरोक्षं प्रेक्षावताम् ।
किञ्च प्रत्यक्षं हि सर्वेषां प्रमाणानामुपजीव्यतामाश्रय-
दात्मनः सकलप्रमाणमूर्धाभिषिक्ततां विस्पष्टमाचष्टे ।
एवञ्च निखिलप्रमाणोपजीव्यतया वा सर्वदार्शनिकस-
मवायसम्मततया वा प्रमाणेष्वपि सर्वेषु प्रत्यक्षस्यैवा-
स्तितरं कोऽपि विलक्षणो महिमेति वस्तुस्थितिकथन-
मिदम् । तदिदं प्रत्यक्षप्रमाणं प्रत्यक्षप्रामाण्यमुत्पादयन्
लौकिकानां परीक्षाणाञ्च सर्वेषामेव महदुपकरोती-
ति नः प्रत्यक्षम् । यद्यपि प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणे सन्ति
दार्शनिकानां परस्परमनेके मतभेदास्तथापि तस्याः
करणं प्रत्यक्षप्रमायां भवतीत्यत्र सर्वदार्शनिकानामैक-
मत्यम् । प्रत्यक्षप्रमा च चाक्षुरासनत्वाचघ्राणजश्रोत्र-
जमानसभेदात् षड्विधा । तत्र हि चक्षुषा चाक्षुषज्ञानं
जायते, रसनया रासनप्रत्यक्षमुत्पद्यते, एवमेव त्वचा
त्वाचं घ्राणेन घ्राणजं श्रोत्रेण श्रोत्रजं मनसा मानसमि-

ति तेन तेनेन्द्रियेण तत्तत्प्रत्यक्षमुत्पादितं भवति ।
 न्यायवेदान्तादिसकलास्तिकदर्शनाचार्याः प्राणसंस्तृप्तस्य
 घ्राणेन, रसनासन्निकृष्टस्य रसनया, चक्षुःसन्निकृष्टस्य
 चक्षुषा, त्वक्संयुक्तस्य त्वचा, श्रोत्रप्रत्यासन्नस्य श्रोत्रेण,
 मनःसन्निकृष्टस्य मनसा प्रहृणात् सर्वाण्येवेन्द्रियाणि
 प्राप्यकारीणीति राद्धान्तयन्ति । बौद्धास्तु न सर्वोपा-
 मिन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं किन्तु रसनात्वघ्राणानामेव,
 रुद्धतटे हि तेषामेव विषयेण साकं सम्बन्धः । चक्षुः-
 श्रोत्रे तु स्वस्य विषयदेशागमनासंभवात् विषयस्य च तदे-
 शागमनासंभवात् स्वस्थानस्थिते सती अप्राप्यैव दूरा-
 वस्थितं विषयं प्रकाशयतोऽतस्ते न प्राप्यकारिणी
 भवितुमर्हत इति प्रतिपद्यन्ते । जैना यद्यपि
 आराविकस्य सावयवस्य सक्रियद्रव्यस्य
 शब्दस्य श्रोत्रदेशागमनसंभवात् श्रोत्रस्य
 नाप्राप्यकारित्वम् । अत एव महता शब्देनाभिहतस्य
 कर्णपटहस्य विभेदेन बाधिर्यमपि दृश्यमानं जनानां
 संगच्छते इति प्रक्रियाजालमास्थाय श्रोत्रस्याप्राप्यका-
 रितां बौद्धैः प्रतिपद्यमानां नानुवर्तन्ते; तथापि चक्षुषो
 ऽप्राप्यकारित्वे तेषां बौद्धैः साकमस्ति सुमहन्मतसाम्य-
 मिति तद्विषये तेऽपि तेषां सतीर्थ्या एवेति न ते पृथग्व-
 चनमपेक्षन्ते । एवञ्च चक्षुषः प्राप्यकारिताया विषये
 बौद्धानां जैनानाञ्च वैदिकदर्शनकारैः सार्धं सुबहुरेव
 विद्यते दृष्टिभेद इति सुप्रत्यक्षं प्रेक्षावताम् । सौगता-
 बीनां तस्मिन् दृष्टिभेदं चक्षुषः प्राप्यकारिताविषये
 तदुक्तरीत्यैव यथायथं संक्षेपतः प्रतिपाद्य वैदिकदर्शना-
 चार्यवर्यैः उद्घोतकर-कुमारिलभट्ट-वाचस्पतिमिश्रो-
 दयनप्रभृतिभिर्विलक्षणविचक्षणैः महता संरम्भेण
 सुतीक्ष्णतर्कप्रकरैश्च विरचितां तद्विखण्डनाञ्छोपदर्श्य
 वैदिकदर्शनोक्तरीत्या चक्षुषः प्राप्यकारितैवास्मिन्-
 निबन्धे सुदृढप्रमाणबलेन समुपस्थापयिष्यते दर्शनशास्त्र-

पूयिनां “रत्नाकर” पाठकानां समनुरञ्जनायेति तैरत्र-
 सुप्रदीयमानमवधानदानं साञ्जलिबन्धं समभ्यर्धते ।

तत्र पूर्वं वैदिकदर्शनाचार्याश्चक्षुषः प्राप्यकारित्वे-
 प्रत्यपीपदन्—यथेतराणीन्द्रियाणि ग्राह्यं विषयं प्राप्यैव
 प्रत्यक्षमुत्पादयन्तीति प्राप्यकारीण्युच्यन्ते, तथैव चक्षु-
 रपि प्राप्यैव स्वीयं ग्राह्यं समुपजनयति प्रत्यक्षम् । च-
 क्षुर्हि प्रदीपवत्तेजसं द्रव्यं वरीवर्ति । यथा हि प्रदीपस्य
 रश्मयो बहिर्निर्गम्य दूरस्थेनाव्यवहितेन च द्रव्येण साकं
 संयुज्य तत् प्रकाशयन्ति तथैव नायनो रश्मिरपि बहि-
 निर्गम्य दूरस्थेनाव्यवहितेन च द्रव्येण संयुज्य तस्य
 प्रकाशमातनुते । न च नायनः स रश्मिर्न समवलोक्यते
 अतो नास्ति, यदि स्यात्तर्हि परिदृश्येतापीति वाच्यम्,
 तस्य प्रत्यक्षेणानुपलम्भेऽपि अनुमानप्रमाणेन समुपल-
 भ्मात् । न च प्रत्यक्षेण यदुपलभ्यते तदेवास्ति, नास्ती-
 तरदिति वक्तुं शक्यम् । तथा सति अनुमानेनोपलभ्यमा-
 नानां सर्ववस्तूनामेव सत्त्वस्य समुच्छेदप्रसङ्गात् । न च
 प्रत्यक्षतः समुपलभ्यते चन्द्रमसः परभागः पृथिव्याश्चा-
 धोभागः । अनुमानेन हि तौ समुपलभ्येते, न चैतावता तौ
 न स्त इति केनाप्यप्रमत्तेन वक्तुं शक्येत । सतोपि हि
 पदार्थस्य केनचन प्रतिबन्धविशेषेण न भवितुमर्हति
 प्रत्यक्षम् । अस्ति च कारणं प्रत्यक्षे कश्चन रूपविशेषो
 यस्मिन् सति तद्भवति, अस्ति च तस्मिन् भवतीति ।
 नायने च रश्मौ स रूपविशेषो नास्तीति चाक्षुषो रश्मि-
 नोपलभ्यते, विद्यते च स रूपविशेषो मार्तण्डमयूखे
 हीपप्रभायाञ्चेति समुपलभ्येते तौ । न च तेजसः सर्वत्र
 एकरूपत्वेन तद्वैसादृश्यमनुपपन्नमिति समाशङ्कनीयम्,
 तद्धर्मभेदेन तस्यापि विभिन्नतोपपत्तेः । दृष्टः खलु धर्म-
 भेदेन धर्मिणोऽपि भेदः । दृश्यते हि तेजसो धर्म-
 भेदः । चतुर्विधश्च नाम तेजो लोके समालोक्यते—
 (१) उद्भूतरूपस्पर्शम् । (२) उद्भूतरूपमनुद्भूत-

३) उद्भूतरूपमनुद्भूतरूपम् । (४) अनु-
द्भूतरूपस्पर्शश्च । प्रथमं यथादित्यरश्मिः, द्वितीयं
यथा प्रदीपप्रभा, तृतीयं यथा वारिरिधत् तैजः, चतुर्थं
यथा नायनो रश्मिः । तेषु पूर्वं द्वयं प्रत्यक्षन्तत्र
रूपस्योद्भूतत्वात् । अन्तिमं द्वयञ्च न प्रत्यक्षं रूपस्य
तत्रानुद्भूतेः । एवञ्च विद्यमानोऽपि नायनो रश्मि-
रुद्भूतरूपवत्त्वाभावाद् न चक्षुषो विषयतामाप्नोति
इति न तस्यासत्त्वं समाशङ्कनीयम्, अनुमानेन तत्स-
त्तायाः सुनिरुद्धत्वात् । तथा चात्र भवति प्रयोगः—चक्षु-
स्तेजसं परकीयस्पर्शान्यञ्चकत्वे सति परकीयरूप-
व्यञ्जकत्वात् प्रभावत् । एवमनुमानेन सिद्धे तैज-
स्त्वे तदधीनरश्मिवत्तापि चक्षुषः सुसाध्या । अत एव
मार्जारदीनां नेत्रेषु रश्मिरूपलभ्यमानः साधु सङ्गच्छते ।
तथा च प्रदीपवत्तस्य सिद्धं प्राप्यकारित्वम् । प्राप्य-
कारित्वादेव च चक्षुषः कुड्यकटादिभिरन्तरितस्य
वस्तुनो नोपलब्धिर्भवति तेन, कुड्यादिभिरश्चक्षुरग्नेः
प्रतीघातात् । काचाभ्रपटलादिभिस्तु चक्षुस्तेजसो ना-
भिघातो द्रव्यस्वभावनियमात् । तथा च सिद्धं चक्षुषः
प्राप्यकारित्वमिति ।

तामेतां वैदिकदर्शनकारैरूरीक्रियमाणां चक्षुषः
प्राप्यकारितामसहमाना बौद्धादयोऽवैदिकदर्शनकृत
इत्थमत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते—ननु चक्षुषः प्राप्यकारिता
नैयायिकादिभिरभिधीयमाना न कथङ्करमपि समुप-
पद्यते । प्राप्यकारि हि तद्भवति यद् प्राज्ञं विषयं प्राप्यैव
प्रत्यक्षं निष्पादयेत् । न च चक्षुषो प्राज्ञेण विषयेण
साकं संनिकर्षः संभवत्यपि, कृष्णसारपरनामधेयस्य चक्षु-
गोलकस्यैव चक्षुरिन्द्रियत्वत्वात् । न च कृष्णसारतिरिक्तं
किमपि चक्षुरिन्द्रियमुत्पश्यामः । अत एव केनचनममेन
समाक्रान्ते चक्षुरिन्द्रिये कृष्णसार एव सुचिह्नित्यते,
न तु कृष्णसारविघ्नानं तदतिरिक्तं किमपि भौतिकम् ।

एवञ्च योयं कृष्णसारलक्षणो भूतविशेषः स एव बाह्य-
भूतविशेषस्यालोकस्य इन्द्रियाव्यवधायकत्वरूपेण
प्रसादेन समनुगृह्यमाणस्तत्तृष्णापूर्वककर्मपिचक्षुः-
रभिधीयते इति न बहु वक्तव्यमपेक्षते । न चैवं प्रसङ्गा-
न्धस्यापि कृष्णसारोपलब्धेस्तस्यापि चाक्षुषं ज्ञानमतिप्र-
सज्येतेति वाच्यम्, तत्तृष्णापूर्वककर्मपिचक्षुः इति विशेष-
णदानेन तस्य मुदुरपराहतत्वात् । भूतविशेषः कर्मपिच-
सत् रूपञ्च चक्षुषश्चक्षुरित्युच्यते । कर्मक्षयात् प्रस-
ङ्गान्धस्य कृष्णसारः स न रूपं चष्टे इति न चक्षुरित्या-
ख्यातं भवति । तथा चैवं गोलकस्यैव मुनिश्चिते चक्षु-
रिन्द्रियत्वे न तस्य विषयेण साकं प्राप्तिः संभाव्येतापि ।
अनुभूयते च तथैव लोके विषयाद् विच्छिन्नं चक्षुर्गोल-
कम् । तस्माद्विप्रकृष्टस्य वस्तुनः चक्षुषा ग्रहणात् चक्षुः
प्राप्यकारि । किञ्च प्राप्यकारीणि यानि प्राणादीन्द्रि-
याणि सन्ति न तेषां विषयग्रहणं कदाचन सान्तरं दृष्टम्,
चक्षुषस्तु सर्वदावलोक्यते ग्रहणं सान्तरमेवेति न चक्षुषः
प्राप्यकारिता । अपि च चक्षुषः स्वस्मादिति महत्तराणि
भूधरभूमण्डलकाननादीनि परिगृह्णन्ते, न चाल्पीयस-
श्चक्षुषः पृथुतरस्तैः साधं प्राप्तिरस्ति । इत्याश्रयो हि सं-
योगोऽल्पमेव संयोगिनमनुरूप्यते न महान्तम् । न जातु
रथादिसंयोगाः कृत्स्नं नभो व्याप्तुवन्ति । तथात्वे हि
सर्वत्रैव नभःप्रदेशे रथादीनां तत्संयोगादीनाञ्च समु-
पलब्धिः स्यात् । इत्यञ्च चक्षुषः प्राप्यकारित्वे यावान्
प्रदेशो वनपर्वतादेर्गोलकेन परिव्याप्ततावत् एव चक्षुषा
ग्रहणं स्यात् ततो विशालतय । दृश्यते च पृथुतरस्यापि
गिरिकाननादेर्ग्रहणं चक्षुषा लोके, न च चक्षुषः प्राप्यका-
रित्वे तत् संभवति । तस्मात् पृथुतरग्रहणात् प्राप्यकारि
चक्षुरिति ।

किञ्च चक्षुषः प्राप्यकारित्वे दिग्देशव्यपदेशो न
स्यात्, प्राप्यकारिषु हि प्राणादिषु नायं दिग्देशव्यप-

देशो दृष्टः पर्यवेक्ष्यते हि बिस्पष्ट दिग्देशव्यपदेशो-
ऽयं चक्षुषि पूर्वस्यामिदं दृश्यते, पश्चिमायामिदं दृष्टम्,
दूरमिदमवलोक्यते, समीपमिदं पश्याम इत्यादिः । न
चैतादृशो व्यपदेशो घ्राणादिषु प्राप्यकारिषु संदृष्टस्माम्ना
चक्षुः प्राप्यकारिः अपि च चक्षुषः प्राप्यकारित्वे चक्षुषा
संनिकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्यकालग्रहणं न सम्भवेत् । यानि
रसनादीनि प्राप्यकारीणि वर्तन्ते, तानि समीपस्थितं
दूरस्थितञ्च पदार्थं समकालमेव न गृह्णन्ति, गृह्णन्ते च
चक्षुषा शास्त्राचन्द्रमसौ संनिकृष्टविप्रकृष्टौ नयने
विस्फारिते समकालमेव, तस्मान्न चक्षुषः प्राप्य-
कारित्वम् । नन्वत्र शास्त्राचन्द्रमसोर्ग्रहणौ नास्ति तुल्य-
कालता, क्षणभेदस्य तत्रापि स्वीकारात् । यथा हि
कमलशतपत्रभेदस्थले वर्तमानोऽपि कालक्रमोऽति-
सूक्ष्मत्वाच्च लक्ष्यते, तथात्रापि चाक्षुषतेजसोऽतिशयि-
तवेगवत्त्वेन विद्यमानोऽपि कालक्रमो न प्रतीयते ।
यथा च तत्र कालक्रमग्रहणनिबन्धनः सः भिनद्मीति
अनुव्यवसायस्तथात्रापि चाक्षुषतेजसोऽतितीव्रवेगवत्तया
क्रमानाकलनहेतुकः तुल्यकालं पश्यामीत्यनुव्यवसाय-
स्तथा चात्र स्वरूपसिद्धौ हेतुरिति चेन्न, सर्वमेव
भवत इदं मनोऽभिलषितं तदा साधु सिध्येत् । यदा हि
श्रीमता चक्षुषस्तैजसत्वं साध्येत, तदेव तु भवता दुःसं-
पादम् । तथा हि कथं चक्षुषस्तैजसता, न च तत्र
भास्वरूपादिः प्रतीयते येन तस्य तैजसतां वयं प्रति-
पद्येमहि । न चानुद्भूततया तत्र वर्तमानोऽपि भास्वर-
रूपादिः न नयनातिथीभवतीत्यनेनापि तत्र मनोरथ-
सिद्धिः । अनुद्भूतस्य तस्य सुवर्णादेरिव वस्तुप्रकाश-
कत्वायोगात् । ननु मा भवतु निःसहायस्य तस्य वस्तु-
प्रकाशकत्वमालोकसहकारेण तु तत् साधु संपत्त्यते, अत-
एव चाक्षुषं तेज आलोकसाहायकमपेक्षत इत्यपि
न मनसि करणीयम्, तथात्वे हि घटपटादीनामपि

आलोकसहकारेण पदार्थसाधैप्रकाशकत्वप्रसङ्गान् ।
किञ्च भवत्कल्पितालोकसहकारितापि तत्र नातीव
समञ्जसा, आलोकसहायतां विनैव माजरीलकादीनां
गाढान्धकारेऽपि निर्विघ्नं चाक्षुषपूत्यक्षोदयात् । तस्मान्न
नेत्रस्य तैजसत्वसिद्धिः । किञ्च चक्षुषो रश्मिवत्त्वे चक्षु-
र्दृष्टकाचकूपोदरस्थितजलानां चक्षुरश्मिपवेशमार्गेण पृष-
तनमपि समापद्येत । यच्च चक्षुषस्तैजसत्वसाधकम-
नुमानं चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति पर-
कीयरूपव्यञ्जकत्वादिति, तदपि न रमणीयमञ्जनादिषु
व्यभिचारात् । अपि च यदि भवत्कथनानुसारं चक्षुषो
रश्मिरस्ति, स च बहिर्निःसृत्य विषयं समासादयन्
जनयति प्रत्यक्षं तदा हि पूर्वमुन्मील्य पश्चात्निमीलित-
नयनस्यापि रूपोपदर्शनप्रसङ्गः नयने निमीलितेऽपि
नयनरमे बहिः सत्त्वात् । न च तद् दृश्यते, तस्मान्न
चक्षुषो रश्मिभक्ता, नापि च तदधीनं प्राप्यकारित्वम् ।
वृषदंशकादीनां नेत्रेष्वपि न रश्मयः सन्ति, किन्तु तत्र
चाकचक्यमात्रमेव । एवञ्चैतत् सुदृढतर्कबलेन निःसन्दे-
हं बलं शक्यते यच्चक्षुषः प्राप्यकारिता न कथमपि सा-
धयितुं शक्यत इति । तथा चात्र सौगतानां भवति सं-
ग्रहश्लोकद्वयम्—

“सान्तरग्रहणं न स्यात् प्राप्तौ ज्ञानेऽधिकस्य च ।
अधिष्ठानाद्बहिर्नाचं तच्चिकित्सादियोगतः ॥१॥

स्त्यपि च बहिर्भावे न शक्तिर्विषयेक्षणे ।

यदि च स्यात्तदा पश्येदप्युन्मील्य निमीलनात् ॥२॥

इति

तद्विदं सर्वं तथागतानामापातरमणीयमाशङ्कावच-
नम् । यदि सूक्ष्मया दृशा क्षणमपि बौद्धानाममूर्ति
शुष्कतर्कजालानि प्रमाणपरीक्षोपले सुपरीक्षेन् तदा
तत्कालमेवैतत् सुखं समबबुध्येरन् विवेचनाचतुरा
विमत्सरा विद्वांसो यत्ते कीदृशे सुगमोरे जले निष्-

ख्याः सन्तीति । अथस्तादनुपदमेव समुल्लिखिते बौद्धानां चक्षुषः प्राप्यकारित्वस्वरूपसन्दर्भे समीचीनतया दृष्टिनिक्षेपणेन सांख्यिक विज्ञायते यत्तेश्चक्षुषः प्राप्यकारित्वस्य स्वरूपे प्राधान्येनामी पञ्चैव हेतवः सुनिर्दिष्टाः । यथा १—सान्तरप्रहणात्, २—सान्तराद् प्रहणात्, ३—पृथुतरप्रहणात्, ४—दिग्देशव्यपदेशात्, ५—शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालप्रहणाच्चैति । त इमे पञ्चापि हेतवः सूक्ष्मया दृशा सम्यक् पर्यावेक्ष्यन्ते क्रमेण । तत्र सान्तरप्रहणादिति योऽयं हेतुश्चक्षुषः प्राप्यकारित्वाभावे निरूपितो भवता तत्र तावदिदं भवान् प्रष्टव्यो यत् सान्तरप्रहणमित्यस्य कोऽर्थो भवतः समभीप्सितः ? सान्तरस्य = अप्राप्तस्य प्रहणमिति वा, उत सहान्तरेण प्रहणं सान्तरप्रहणमिति वा ? तत्र नाद्यः प्रतिज्ञाहेत्वर्थयोरेकत्वात् । चक्षुरप्राप्यकारि अप्राप्तस्य प्रहणादिभ्यश्च नातिरिच्यते हेत्वर्थः खलु प्रतिज्ञार्थेन । द्वितीयं तु किमिदमन्तरं नाम यद्धि चक्षुषा विषयेण सह समुपलभ्यते किमिदमाकाशम्, उताभावः, अथो रूपवत्किमपि द्रव्यान्तरम् । तत्र य-
द्याकाशं न तच्चक्षुषा गृह्यते, वाय्वादिवत्तत्पारूप्यद्रव्य-
त्वात् । नायभावाः तस्य स्वातन्त्र्येण चक्षुर्गोचरत्वाभा-
वात्, तेन सहोपलब्धौ च हेतोरनैकान्तिकत्वम्, गृह्यते हि प्राप्यकारिभिरपि त्वगादिभिर्निन्द्रियैरौष्ण्याभावि-
शेषणं शिशिरतरं वारि, न चेन्द्रियाणामत्राप्राप्यका-
रिता । न च किञ्चन रूपवद् द्रव्यान्तरम्, तस्य व्यवधा-
यकत्वेन सहप्रहणानुपपत्तेः । न चैतदतिरिक्तः पन्थाः, तस्मात् सान्तरप्रहणादिति हेतुर्न विचाररम-
णीयः । यदपि सान्तराद् प्रहणादिति द्वितीयं कारणं बौद्धानां तदपि निःसारम्, यतो हि न सान्तर-
निरन्तरे इन्द्रियप्राप्त्यप्राप्तिनिमित्ते स्तस्तत्र अपि तु शरीरावधिनिमित्ते ते । यत्र हि शरीरमिन्द्रियञ्चाभय-

मप्यर्थेन सम्बन्ध्यते तत्र निरन्तरमिति प्रहणं भवति । यत्र तु पुनरिन्द्रियमेव केवलं संयुज्यतेऽर्थेन तत्र सान्तर-
मिति प्रहणं व्यपदिश्यते । एवञ्च चक्षुषा यत्सान्तरं गृह्यते न तेन मन्तव्यं यच्चक्षुषो विषयेण सह प्राप्ति-
र्नास्तीति । न खलु तत्र सान्तरशब्देन विषयचक्षुषो-
रन्तरं विवक्षितमपि तु शरीरविषययोस्तत्रान्तरं सम-
भिधित्तितम् । तस्मात्सान्तरप्रहणाप्यान्यनिमित्तत्वाच्च तेन चक्षुषोऽप्राप्यकारिताया भ्रान्तिः कर्तव्या । योऽपि तृतीयो हेतुः पृथुतरप्रहणादिति निर्दिष्टो बौद्धैः सापि न विवेचनसुन्दरः । यस्मात्तत्र हि सम्बन्धमात्रेण मह-
दण्योर्प्रहणं समुपपद्यते । दृष्टो नाम लोके महति बाणौ वा सम्बन्धमात्रेणैव विषयभेदानुविधायी प्रत्ययः समुपजायमानः । इदमत्राकृतम्—चतुर्विधो ह्यत्र विषयेन्द्रिययोः सम्बन्धः परित्यज्यते—यथा इन्द्रियेणा-
र्थस्य इन्द्रियावयवैरर्थस्य, अर्थविषयैरिन्द्रियस्य इन्द्रिया-
वयवैरर्थविषयानाम् । न चेदं निर्गच्छत इन्द्रियस्यान्तरेण पृथ्वप्रतां संभवति । तस्मात् यथा वर्तिप्रदेशे पुच्छोभूत-
मपि तेजः प्रसरत् सकलमपि भवनोदरं व्याप्नोति पृथ्व-
प्रत्वात् तथा स्वभावतः प्रसरन्तपि चक्षुषो रश्मिर्न स्वपरिमाणानुविधायिनं प्रत्ययमायत्ते, किन्तु विषयभेदा-
नुविधायिनं प्रत्ययमेव । दृष्टानि खलु ज्ञानानि विष-
यनिरूपणाधीननिरूपणान्येष न तु इन्द्रियनिरूपणाधीनानि-
रूपणानि । तस्मान्नानेन हेतुना चक्षुषोऽप्राप्यकारिता कथमपि सुसाधा । दिग्देशव्यपदेशोपि हि चाक्षुषज्ञाने शरीरावधि निमित्त एव, न विषयाप्राप्तिवन्धनः । यत्र हि शरीरमिन्द्रियञ्चार्थेन संयुज्यते तत्र न भवति दिग्दे-
शव्यपदेशः दूरान्तिकानुविधानं वा । यत्र तु केवलमि-
न्द्रियमेवार्थेन सम्बन्ध्यते तत्र शरीरात् यदर्थश्च दूरत्वं नैकद्वयं वा पूर्वत्वं पश्चिमत्वं वा तन्निवन्धनमत्र सन्नि-
कृष्टविप्रकृष्टवन्धनहारो दिग्देशव्यपहारश्च समुपपद्यते

तस्माद्दिग्देशान्यपदेशादपि हेतोर्न सिद्ध्यति चक्षुषोऽप्राप्यकारिता । यश्च शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणादिति पञ्चमो हेतुः सौगतानां तत्र निगदामः युगपद्ग्रहणं स्वत्वसिद्धं तत्रापि कालभेदस्याङ्गीकारात् । तुल्यकालं पश्यामीत्यभिमानस्तु चाक्षुषतेजसोऽतिवेगवशेन क्रमानाकलननिबन्धनो न तु युगपद्ग्रहणनिमित्तः । दृश्यते हि बिलक्षणे लाघवातिशयेन तेजसो वेगातिशयो यदुदयाचलशिखरमधिरोहत्येव तपनमण्डले गृहप्राङ्गणे प्रकाश इत्यभिमानो लौकिकानाम् । पूर्वं हि भास्वानुदेति तदनु च भवति भवनोदरेष्वलोकः । परं लौकिकास्तु तेजसोऽतिलाघवेन क्रमानाकलनेऽप्रभविष्णवः युगपदेष तदुदयं भवतीति समभिमन्यन्ते । तथाविधमेवास्ति चाक्षुषमपि तेजोऽतः क्रमेणापि गच्छन्तत् लाघवातिशयेन युगपत्तत्र तत्र प्राप्तमिति प्रतीयते । नचैकस्मादेव कर्मणो युगपद् दूरान्तिकसंयोगाः संभवितुमपि शक्नुवन्ति । स्वकार्यं साधयद्वि कर्मावश्यं स्वाश्रयप्रत्यासत्तिमपेक्षते, अन्यथा कार्या स्थितरय देवदत्तस्य कर्म प्रयोगेणापि तं संयोजयेत् । वेगाख्यसंस्कारजापि क्रिया न सहसा बायां लक्ष्येण मध्यवर्तिदेशेन च संबध्नाति । तस्मादुत्पलदलशतव्यतिभेदवन्मिथ्याज्ञानमेतद् यद् युगपत् शाखाचन्द्रमसोर्ग्रहणमिति । न चायमसति बाधकज्ञाने-कथं मिथ्याप्रत्ययो बाधज्ञानं विना मिथ्यात्वायोगादिति वाच्यम्, बाधस्य विषयानत्वात् । तथा हि चाक्षुर्यदि अगत्वानागतमर्थं गृहीयात्तर्हि किमस्य कुड्यकटाद्याधारणमपकुर्वात् येन तदाश्रुतमिदं न गृह्यतीति । चाक्षुषो गतिस्वीकारे तु प्रसादरहितेन कुड्यकटादिनास्य गतिरवश्यत इति नेदं विषयं प्राप्नोति अप्राप्तं च न गृह्यतीति युक्तमेव । प्रयोगश्चात्र भवति—चाक्षुरिन्द्रियं प्राप्य स्वविज्ञेयं कार्यं कुर्वते जनकत्वे सति तदप्राप्तावजनकत्वात् । यजनकं सद् यदप्राप्नोति यत्र जनयति

तत् तस्मात्प्रावेव तज्जनयति । यथा कुम्भजनको मृदामप्राप्तावकुम्भेन कुम्भं तस्मात्प्रावेव करोति तथा चेदं तस्मात्तथेति ।

किञ्च चक्षुरचेदप्राप्यार्थं गृहीयात्तदातिदूरवर्तिनमप्यर्थमिदं गृहीयादेव अप्राप्तेस्तत्राप्यविशेषात्, न चातिदूरवर्तिनमर्थं चक्षुःरुपलभते । यद्युच्येत-सम्बन्धाभावादतिदूरवर्तिनं न गृह्यात्यर्थमिति तर्हि समीपस्थितमपि वस्तु सम्बन्धाभावाच्चक्षुर्न गृहीयादेव । प्राप्यकारित्वस्वीकारे तु चक्षुषः समाधिः सुकरः दूरं गच्छन्तु प्रचीणं सञ्चतुरतेजसं पदार्थं न गृह्णाति तेजसमपि अभिभूतं न गृह्णाति यथोक्ताप्रकाशं मध्यन्दिने । अनभिभूतन्तु दूरवर्तिनमपि तेजसं पदार्थं गृह्णात्येव । यथा मातृगृहमण्डलमिति । न च यश्चक्षुषो विषयो भवति तद् गृह्णाति चक्षुर्यश्च न भवति विषयश्चक्षुः परतन्त्रं गृह्णातीति विषयीभावाभ्युपगमेन व्यवहितातिविप्रकृष्टयोश्चक्षुर्विषयीभावाभावेन अप्राप्यकारितापक्षेऽपि समाधिरीषत्कर इति वाच्यम्, इन्द्रियार्थसम्बन्धव्यतिरेकेण विषयीभाषस्यान्यस्य असत्त्वात् । विषयीभाव इति सम्बन्ध इति नार्थान्तरम्, शब्दमात्रन्तु केवलं भिद्यते, भवता कथ्यते विषयीभाव इति मया तु कथ्यते सम्बन्ध इति नार्थतस्तु कश्चिद् भेदः । तस्मादगत्या चाक्षुषः प्राप्यकारित्वं स्वीकर्तव्यम् । आस्ते च चाक्षुषः प्राप्यकारित्वे सुदृढमनुमानं प्रमाणं यथा चाक्षुः प्राप्यकारि इन्द्रियत्वात् प्राणादिबत्, चाक्षुः प्राप्यकारि करणत्वात् कुठारादिबदित्यादि । यत्र कुष्णसारानुग्रहोपघाताभ्यां दर्शनादर्शनयोर्दर्शनात् कुष्णसारस्यैवेन्द्रियत्वमिति प्रत्यपादि बोद्धेस्तदपि न समीचीनम्, अधिष्ठानस्यानुग्रहोपघाताभ्यामपि अधिष्ठेयस्यानुग्रहोपघातदर्शनात् । दृश्यते हि कूष्माण्डकलासेचनच्छेदनाभ्यां तत्फलस्यानुग्रहोपघातो । अत एव निर्गतमपि चक्षुः प्रत्यति

कार्याय समर्था न चिद्धमूला । अत एव च चक्षुषि
रोगाक्रान्ते तदधिष्ठानकृष्णसारस्य चिकित्सादिप्रयोगो-
ऽपि सुपपन्नः । एतेन चक्षुषो रश्मिवत्त्वे रश्मिनिर्गम-
नानन्तरं निमीलितनयनस्यापि रूपोपलब्धिप्रसङ्ग इति
बौद्धानामाशङ्कापि पराप्ता; अचिद्धमूलाया एव
चक्षुरश्मिसन्ततेः रूपोपलम्भनसामर्थ्यात् । यत् नैया-
यिकोक्ते चक्षुषस्तैजसत्वानुमाने अञ्जनादिषु व्यभिचा-
रः प्रादर्शितः सौगतैस्तदपि तेषां भ्रान्तिविलासितमेष
वतो हि नाञ्जनादीनामर्थप्रकाशकत्वमपि तु तेषां
भालिन्यादिप्रतिबन्धकापनायकत्वमात्रमेव, तस्मान्न
तत्र व्यभिचारः । किञ्च प्रभाट्टष्टान्ते अञ्जनादिषु
नास्ति व्यभिचारशङ्कापि । मार्जारादिनेत्रेष्वपि रश्मिरे-
व समासाद्यते न चाकचक्यमात्रम् । अन्यथा चाकचक्य-
विशिष्टकाचरजतादीनां यथान्धतमसे प्रत्यक्षं न भवति

तद्वत् मार्जारादिनेत्राणामपि गाढे तमसि प्रत्यक्षं
नोदयेत् । अत एव क्षुद्राङ्गारवत् पदार्थान्तराप्रकाशक-
त्वेऽपि स्वयं तेजस्त्वादेव तन्नेत्रं गहनेऽपि अन्धकारे
सुप्रकाशते । तस्मादगत्या तत्र रश्मिः स्वीकरणीय
एव । यत् चक्षुषो रश्मिवत्त्वे चक्षुरश्मिमार्गेण काच-
कूपोदरगततोयानां प्रपातः सम्भवेदिति समाशङ्कितम्,
तदिदं तेषां बालिशतामेव सुव्यनक्ति । प्रखरतररवि-
किरणनिकरसरण्या चेन्न प्रपातो भवति काचकूपोदर-
गतजलानां सोऽयं नयनरश्मिमार्गेणैव कथं संभविष्य-
तीति । तस्मान्न चक्षुषो रश्मिवत्त्वे कश्चन विप्रतिपत्ति-
लेशोऽपीति सुनिर्वृद्धा चक्षुषः प्राप्यकारितेति
सर्वमवदातम् ।

इति सच्छास्त्रमार्गेण साधिता प्राप्यकारिता ।

चक्षुषस्तेन ग्रीणातु सोऽयं गिरिधरः प्रभुः ॥

शब्द और नाम

[ले० डा० राजा श्रीवलदेवदासजी विरला, काशी]

ग्रन्थ में, पुस्तक में, किताब में और ह्याप में
मनुष्य के हाथ से लिखा हुआ रहता है । इन चारों
चीजोंको कानसे सुनकर और आँख से देखकर आपके
शरीरमें मनके, चित्तके ज्ञानसे शब्द समझता है
और शरीर के बाहर में नाम का रूप देख कर
पहचानता है और दूसरों को कहकर बतलाता है,
यह बात शरीर के बिना नहीं होती ।

व्याख्या

“अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः”

वो शरीर उनके आसरे है और वो शरीर उनके
आसरे है । क्योंकि कर्म शरीर से होता है । कर्म फल
दूसरे शरीर को देता है और दूसरे का आप लेता है ।

फल शरीर भोगता है जिससे जीता है । संसार
में शरीर ही आप आपको कार्य है । कर्म शरीर से
होता है और वही कर्मफल दूसरे के काम आता
है । जैसे कारखाना है । कारखाने का मालिक मजदूरों
से न्यारा है । बाकी मालिक मजदूरों को देता है और
मजदूर मालिक को देते हैं । जिससे मालिक और मजदूर
एक दूसरे के आसरे हैं या समझ लीजिये, शरीर
अन्न बोता है, पैदा होता है तब दूसरा खाता है
इससे सब शरीर ही अन्न है । वह उसके वास्ते है
और यह उसके वास्ते है; यही ‘अनाश्रितः कर्मफल’
हुआ और शरीर है तभी दूसरे का काम बनता है
और दूसरे से आपका कार्य बनता है क्योंकि कार्य
ओतप्रोत है । यही ‘कार्यं कर्म करोति यः’ हुआ ।

दर्शनानां विरोधः

लेखिता-स्वर्गावविद्यावाचस्पतिः पृटरभा शास्त्री, वेदान्तमाहिर्याचार्यः, व्याकरण-तर्क-काव्यतीर्थः, पुराणरत्नम्

सू० पृ० महाराज० संस्कृत-कालेजाध्वजः, जयपुरम्

(उपोद्घातः)

इह खलु जगत्प्रशेषा अपि पुरुषा वपुषा वचसा चेतसा चानवरतं धर्मार्थकाममोक्षाणामेवैकतमं काम्यार्थयमानाः प्रतीतिपथमवतरन्तीति पुरुषैरर्थ्यमानत्वात् एव (धर्मार्थकाममोक्षा एव) पुरुषार्था इति जागृतिर्तैर्थिकानां निर्णयः । इत इतर इवापि ये केचन पदार्थाः पुरुषैरर्थ्यमानाः समुपलभ्यन्ते ते समेप्येष्वेव समाविश्यन्ते इति चत्वार एव पुरुषार्था इत्यवधारणं न खलु नोपपद्यते प्रेक्ष्यताम् । तेषु च चतुर्षु पुरुषार्थेषु पुरुषैरर्थ्यमानत्वाविशेषेऽपि निरपायत्वाभिरुपमनिर्वृतिरूपत्वात् 'न स पुनरावर्त्तते', इत्यादि श्रुतिशतोपगीतत्वाच्च मोक्ष एव परमत्वं (परमपुरुषार्थत्वं) श्रयणीत्यत्र न श्रयते कश्चिदपि विपश्चिन्नेशतोऽपि संशीतिम् । को हि समीक्षादक्षचक्षुरनपायिनममन्दमानन्दं बिहाय सापायं तदवरं च तमासादयितुं प्रयतेत ? एवञ्चोदीरितेषु धर्मादिचतुर्षु मोक्ष एव निकामं काम्यतेऽधिगम्य चेतनाचुञ्चुभिरिति को वा न मन्वीत मतिमान् ? तदधिगमश्च नान्तरेण तत्त्वज्ञानमर्हति जातु सम्पत्तुमिति चास्ति निश्चप्रचमेव । 'तमेव विदित्वा तिसृषु मे' ति । नान्यः पन्था विद्यतेयनायेति' श्रुतिरपि निरुक्तमेवार्थं समर्थयते । तत्त्वज्ञानञ्चोदयशिखरिशिखरादन्यतो भानुमानिव नोदयते जातु दर्शनशास्त्रीयतत्त्वविवेचननिचयादन्यत इति हन्त पर्यन्ते दर्शनेष्वेवायतते मनुजतुषां परमं श्रेय इति निगमने न मनागप्यादधाति पदमर्थवाद्गन्धः ।

दर्शनशब्दार्थनिर्वाचनम्

तानि च दर्शनानि दृश्यते-साक्षात्क्रियते तत्त्वमेभिरिति निरुक्त्या तत्त्वसाक्षात्कारकरणतामाकलयन्तीति जानन्त्येव संख्यावन्तः । तेषु चास्तिकनास्तिकप्रस्थानपार्थक्येन द्वैताद्वैतादिराद्वान्तभेदेन चान्योन्यभिन्नतया भासमानेष्वपि भूयस्सु दर्शनेषु सूक्ष्मसमीक्षया वस्तुतः षडेव दर्शनानीति मनीषिभिर्निर्णीतत्वात्, परमप्रसिद्धत्वाद्, गभीरतरविचारचणत्वाद्, अध्ययनाध्यापनयोरतिप्रथितत्वाच्च काणादादिषड्दर्शनीमेवाधिकृत्य लघुकायेऽस्मिन् निबन्धे किञ्चन विविनचिमि । 'संस्कृतरत्नाकरो'यदर्शनाङ्कसमिति सञ्चालकमहाभागैः प्रकाशितं 'दर्शनानां विरोध' इति विषयमालक्ष्य समीक्षे किञ्चिदिति यावत् ।

षड्दर्शनीशब्देन चात्र काणाद-गौतम-कापिल-पातञ्जल-जैमिनीय-वैयासिक-दर्शनानि विवक्ष्यन्ते इति नो न ज्ञास्यन्ति प्रज्ञावन्तः । एनान्येव च प्राधान्येनास्तिकदर्शनत्वेन समाख्यायन्ते संख्यावद्धिः ।

षड्दर्शनीया आस्तिकत्वव्यवस्थापनम्—

अथैषा केषांचिद् विदुषां विप्रतिपत्तिरत्रोदयते—यद् अस्ति परलोक इति वाच्ये । 'अस्ति नास्ति द्विष्टं मति'—रिति पाणिनिसूत्रेण व्युत्पादित आस्तिकशब्दो यद्यपि परलोकमात्रास्तित्वमभ्युपगच्छतः पुरुषस्यास्तिकत्वं वगमयति तथापि परलोकपदस्य तत्रोपलक्षणत्वेन परलोकं वेदमीश्वरं च सत्त्वेनावगच्छन्नेष पुरुषः प्रथते लोके शास्त्रे चास्तिकव्यपदेशेन । तथा च

तादृक्पुरुषप्रणीतैरेव दर्शनैरास्तिकव्यपदेशाभि-
र्भवतिव्यमिति सुतरामेव पर्यवस्यति । ततश्च ज्ञान-
विज्ञाननिधानमाम्नायं साक्षात् परम्परया वा मूलमा-
कलयन्ति परलोकमीश्वरं चाभ्युपगच्छन्ति दर्शनान्येवा-
स्तिकदर्शनत्वेनास्थातुं शक्यन्त इत्यकामेनाप्युरीकर्तव्य-
मापतति । एवञ्च गौतम-पातञ्जल-वैयासिकदर्शनेषु
वेदेश्वरोहभयोरभ्युपगमेन सङ्गच्छतान्नामास्ति कदर्शन-
त्वम् । काणाद-कापिल-जैमिनीयदर्शनेषु पुनः कथङ्कार-
मास्तिकत्वं शक्यमास्थातुम् ? आद्यो-ईश्वराङ्गीकारेऽपि
शब्दप्रमाणानङ्गीकरणेन वेदप्रामाण्यानङ्गीकारात् ।
अन्त्ययोर्वेदप्रामाण्याभ्युपगमेऽपि ईश्वरानभ्युपगमात्
इति चेत् सत्यम् । देहादिव्यतिरिक्तमात्मानमीश्वरं चा-
मन्यमानानां चार्वाकादीनां मतनिरास एव निनरां
पराशर्येण महर्षिणा कणादेन देहादिव्यतिरिक्तात्मे-
श्वरयोः साधनेन तन्मतमपाकृत्य कृतकृत्यमन्येन वेद-
प्रामाण्यानङ्गीकारेऽपि “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते” “विश्वस्य कर्ता भुवन्स्य गोप्ता” इत्यादिश्रुति-
शतगीतमेव जगतः कर्तारमीश्वरमुरीकुर्वता कण्ठतो
वेदप्रामाण्यानभ्युपगमेऽपि स्वरसतोऽभ्युपगमनमेव
तदिति भूयत एव तेन कथञ्चिदास्तिकव्यपदेशाभाजा ।

कापिलं तु दर्शनं भगवदन्यतमावतारेण महर्षिणा
कपिलेन वेदमाधृत्यैव प्राणायामादिति भवति निर्विचिकित्स-
मेवास्तिकम् । ईश्वरासिद्धेरिति सूत्रेणेश्वरप्रत्याख्यायं तु-
गुणत्रयसाम्यावस्थारूपया प्रकृत्यैव प्रपञ्चोत्पत्ति
निष्पत्तौ न तदर्थमीश्वरोऽङ्गीकरणीयो यथा तार्किकैस्त-
दर्थमेव सोऽङ्गीक्रियत इत्यभिप्रायकम् । अत एवोक्तं
विज्ञानभिक्षुभिः—

“सांख्यशास्त्रस्य पुरुषार्थतत्साधनप्रकृतिपुरुष-
विवेकावेव मुख्यो विषय इतीश्वरप्रतिषेधांशाभावेऽपि
नाप्रामाण्यम् । यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इतिन्यायान् ।”

अथ जैमिनीयं तु दर्शनमामूलचूलं वेदार्थ—धर्म-
मेव विचारयितुमारब्धमिति न शक्यते तत् कथङ्कार-
मपि नास्तिकतां लभयितुम् । ईश्वरः किमिति तत्र
नाभ्युपगम्यत इति चेत् सत्यम् । कर्मण एव पुरुषार्थ-
चतुष्टयसंसारस्थित्याद्युपपत्तौ नावश्यक्त्वमीश्वरस्येति
कर्मस्तुत्यर्थमेव तैस्तथाऽभ्युपगम्यते । द्रव्यदेवतारूपं
कर्मस्वरूपद्वयं स्वीकुर्वाणामे मन्त्रमग्या देवतायाः स्वी-
करणेन प्रकारान्तरेण स्वीचक्रेवेश्वरमिति न तद्दर्शन-
मपि शक्यं लेशतोऽपि नास्तिकतयाऽभियोक्तुम् ।
तदुक्तं पराशरोपपुराणे—

‘अत्र्यादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोगोः
त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽंशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ।
जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन
श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारङ्गतौ हि नौ ॥

एवञ्च काणादादीनि षडपि दर्शनानि सन्त्यास्ति-
कानीति सुतरामेव व्यवतिष्ठते ।

ममासतः षड्दर्शन्याः स्वरूपप्रदर्शनम्

अथैतेषां प्रागुदीरितानां दर्शनानां पारस्परिको
विरोधो नावधारयितुं शक्यते, ऋते तत्स्वरूपोपदर्शना-
दिति प्रथमं तेषां स्वरूपमेवोपदर्शयामि समासेन—

१—काणाददर्शनम्

कणादेन महर्षिणा प्रणीतं दर्शनं काणादमिति
निगद्यते । एतदेव च विरोधनामकमेकं पदार्थमधिकृत्य
कृतमिति वैशेषिकमित्यपि व्यपदिश्यते । अथ कथमिदं
दर्शनमौलूक्यदर्शनेतिनाम्ना व्यपदिश्यत इतिचेत्
अत्र केचित् उलूक इति कणादस्य कौलिकमुपनामासी-
दिति तदाधृत्यैवौलूक्यनाम्ना दर्शनमिदं व्यपादेशि
माधवाचार्येण । अपरे तु—उलूको यथा दिवाकरकर-
प्रकरमास्त्वरेऽपि वासरे भासमानानपि पदार्थान्

नाक्षिप्तकीकतुं प्रभवति तथा कणादोऽपि निखिलप्र-
माणप्रकाशे देदीप्यमानमपि वेदं प्रमाणतया नावलोक-
यितुमशक्नोदिति स उल्लूक इति व्यपदिश्यते सादृश्येनो-
पचारात् । तदीयं च दर्शनमौलिक्यदर्शनमिति सोप-
हासं सङ्गिरन्ते वैदिकदर्शनपक्षपातिनः प्रेक्षा-
वन्तः । शारीरकभाष्यकारास्तु कणादमर्धवैनाशिकं
प्रचक्षते ।

दर्शनेऽस्मिन् महर्षिः कणभक्षो द्रव्यगुणकर्म-
सामान्यविशेषसमवायाख्यान् षट् पदार्थानभ्युपगम्य
तेषामेव सविशेषज्ञानादुपगम्यतेऽपवर्गो जनिमद्भिरित्यु-
ररीकरोति । अत एवासौ “धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुण-
कर्मसामान्यविशेषसमवायानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्व-
ज्ञानान्निःश्रेयसमिति” सूत्रयाञ्चकार । प्रमेयाणामेषां
प्रमितये प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे एव प्रमाणे सोऽभ्युप-
गच्छति । चेतनादीश्वराद् ब्रह्मणो बोपादानाद् जगदु-
त्पत्तौ स्वीक्रियमाणायां जगतश्चेतन्यमापद्येत कारण-
गुणप्रक्रमेण कार्यगुणारम्भस्य दृष्टवान् । यथा शुक्ले-
भ्यस्तनुभ्यः शुक्ल एव पटो जायते न जातु कृष्णः । एव-
मेव चेतनारब्धमाकाशादि सर्वं चेतनमेव जायेत नत्व-
चेतनम् । तस्मादचेतनेभ्यः परमाणुभ्य एवासौ जगदुत्प-
त्तिमाप्तिष्ठते । परं तदुत्पत्तौ निमित्तेहेतुन्तु परमेश्वर-
मेवोररीकरोति । कः खलु परमेश्वरमन्तरेणोपादान-
गोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्स्वरूपं प्रपञ्चकर्तृ-
त्वमधिगन्तुमीशीत । अपेक्षाबुद्धिजन्यं द्विस्वादि पाकजो-
त्पत्ति विभागजविभागद्वयमङ्गीकरोति । अत एवैत-
द्विषये प्रसिद्धयतीदमाभाणकम्—

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागजविभागजे ।

यस्य न रूपालता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः ॥ इति

मोक्षश्चैतेन एकविंशतिषिधदुःखध्वंस इत्युपग-

म्यते सत्यपि मोक्षे जीवो न परमेश्वरेणैक्यमाकलयति ।
किन्तु साम्यमेवेति चेति दिक् ।

२—गौतमदर्शनम् ।

गौतमेन महर्षिणा प्रणीतं दर्शनम् गौतमदर्शन-
मित्युदीर्यते । एतदेव दर्शनमाक्षपाददर्शनमपि
भण्यते । अक्षपाद इति भगवतो गौतमस्यैवान्वर्थमभि-
धानान्तरम् । एवं हि तत्राख्यानकं प्रचरति यद् गुरुकुले
विद्याभ्यासाय निवसन् निरतिशयतीक्ष्णधिपणोऽतितरां
वस्तुतत्त्वभावनशीलश्च गौतमो जातु मार्गे गच्छन्
भावनापरायणतया पुरः समापतितमपि कूपमपश्य-
स्तत्रैव निपपात । आसीन्नासावतिभूमि गतः शीतर्तु-
रिति शीतेनातितरां बाध्यमानोऽप्यनायत्याधिकूप-
मेवाहोरात्रं निनाय । प्रातः कूपादुदकमुद्धर्तुं माग-
तवत्या कयाप्युदकहारिण्या व्यथमानतया मन्दं
क्रन्दन् व्यज्ञायि । तया चाहूतैर्जनैः कथञ्चित् कूपा-
दुदधारि । आनायि च तदनागमनेनातिचिन्तितस्य
गुरोः सकाशम् । ततस्तदीयक्लेशेनातितरां तस्य दय-
मानो गुरुतस्मै “अद्यप्रभृति तव पादावपि चक्षुषी इव
चाक्षुषं ज्ञानं जनयितुं प्रभवताम् ; त्वं यथेच्छं पदा-
र्थान् भावयन् ब्रज” इति वरं प्रादात् । ततोऽसावन्वर्थ-
नाक्षपाद इति नाम्ना पप्रथे । इदमेव च दर्शनमान्वी-
क्षिकीशब्देनाऽपि च व्यपदिश्यते या खलु तैथिकै-
रेवमुपस्तूयते—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ;

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशो परीक्षिता । इति ।

अथैतदर्शनं न्यायशब्देन कथमुच्यत इति चेत् ?

इत्थम्—“प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयननिगमनान्यव-
यवाः” इति सूत्रोक्तव्यवपञ्चकस्य परार्थानुमानस्यास्ति
न्याय इति संज्ञा, सेव लक्षणया शाब्देऽपि प्रयुज्यतः

इति । तर्कशब्दप्रयोगेऽत्येवैव गतिः, तर्कस्य तच्छा-
स्त्रीयान्यतमपदार्थत्वात् ।

दर्शनेऽस्मिन् तार्किकमतज्ञो भगवानक्षपादः
प्रमाणादीन् षोडश पदार्थानभ्युपगच्छति । तंश्च
षोडशापि द्रव्यादिषु सप्तस्वेवान्तर्भावयन्त्यर्वाचीनाः ।
तेषामेषां प्रमायै प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमा-
णानीति सूत्रोदितानि चत्वारि प्रमाणान्युरीकरोति ।
एष च भूमा काणाददर्शनमनुसरन्नपि तद्वैलक्षण्येन
प्रमाणद्वयमधिकमुरीकृत्य वेदमपि प्रमाणं मन्वानः
स्वीयामास्तिकतां द्रव्यान्वकार । जगतः सृष्टिञ्चाय-
मपि कणभक्ष इवैव परमाणुनामुपादानत्वेन परमे-
श्वरस्य निमित्तत्वेन चाभ्युपगच्छति । जगत्कर्तृत्वे-
नैव च परमेश्वरमनुमनोति । अनुमित्या साधितं
च तं श्रुत्यापि द्रव्ययति । न तु प्रथममेव श्रुत्या
साधयति । ईश्वरोच्चरितत्वेनैव श्रुतेः प्रामाण्याङ्गी-
कारान् । अपवर्गञ्च दुःखात्यन्तविमोक्षमेव मनुते—
'तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग' इति सूत्रेण लक्षितत्वात् ।
आत्मानञ्चायं ज्ञानाधिकरणं सन्त्यते न तु वेदान्तीव
ज्ञानस्वरूपम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि ज्ञानात्मा-
भेदप्रतिपादिकाः श्रुतीः अभेदभावनयैव यतितव्य-
मित्युपस्थाविकाः श्रुतयः सङ्गच्छन्ते । अत एव निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैतीत्यादयः साम्यप्रतिपादिकाः श्रुतयः
सङ्गच्छन्ते । मोक्षदशायामपि न जीवपरमेश्वरयोरैक्यं
सम्भवति भेदस्य नित्यत्वात् । वेदञ्च पौरुषेयं मन्यते ।
कर्तृस्मरणादपौरुषेयत्वं तु न शक्यते व्यवस्थापयि-
तुम्—“छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्” इति श्रुतेरेव
छन्दसां ततः (परमेशात्) जन्मत्वसिद्धेः ।

३—सांख्यदर्शनम्

कृपिलेन महर्षिणा प्रणीतं दर्शनं कापिलमित्यु-
च्यते । एतदेव दर्शनमन्वर्थतया सांख्यमिति संगी-

र्यते । तथा हि—सम्यक् ग्यानं संख्या (आतश्चोऽसर्ग
इत्यङ्) साऽस्त्यस्मिन्निति सांख्यम्—तच्चज्ञानविधान-
समर्थं दर्शनमित्यर्थः ।

अथवा संख्या पदार्थानां गणना-तत्त्वज्ञानं दर्शनं
सांख्यम् । भवति चात्र व्यक्ताव्यक्तज्ञसंज्ञानां महदहङ्का-
रैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपञ्चमहाभूतेति त्रयोविं-
शतेर्व्यक्तानामेकस्या अव्यक्तानामन्याः प्रकृतेरेकस्य ज्ञस्य
पुरुषस्य चेति तत्त्वानां निखिलदर्शनान्तरापेक्षयाऽधि-
कानां गणना प्राधान्येनेति । सास्त्यस्मिन्निति सांख्यम् ।

दर्शनेऽस्मिन् सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थाम्बुपायाः
प्रकृतेरेव प्रपञ्चकर्तृत्वम् । पुरुषस्य तु पुण्ड्रपलाशव-
ज्जिलेपस्यापि चेतनतया जडयां प्रकृत्यां चैतन्या-
भिमानसम्पादकत्वम् । अचेतनानां भोग्यानां भोक्तृत्व-
श्चेति द्वयमेव कृत्यम् । जगत आरम्भश्च प्रकृतेरेव ।
तदुक्तम्—

‘प्रकृतेर्गहान् महतोऽहङ्कारस्तस्माद् गगश्च षोडशकः
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि

ततश्च प्रकृतेरेव जगदुत्पत्तौ सिद्धायाभीश्वरो नाव-
श्यक इत्याचष्टे । आधिर्भौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकेति
दुःखत्रयात्यन्तिकनिवृत्तिमेवापवर्गमङ्गीकरोति । स
चापवागो व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् सत्त्वपुरुषान्यता-
ख्यातिरूपः परिणमते । सति चापवर्गे सप्तरूपविनिवृत्तिः
पर्यवस्यति । अचेतनाचेतनोत्पत्तिश्च वत्सविवृद्धयेऽङ्ग-
स्य क्षीरस्य प्रवृत्तेर्दृष्टान्तेन समर्थयति ।

४—पातञ्जलदर्शनम् ।

योगिनो हि सांख्याभिमतत्वेन सृष्टिप्रक्रियां तद-
भिमतान्येव तत्त्वानि त्रीणि प्रमाणानि चाभ्युपग-
च्छन्तोऽपि तद्वैलक्षण्येन ‘क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरा-
मृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर’ इति लक्षणलक्षितमीश्वरमु-
रीकृत्य स्वीयं दर्शनं नास्तिकताकलङ्कपङ्कतः क्षालयाम्ब-

भूयुः । चित्तवृत्तिनिरोधरूपं समाधिं संप्रज्ञातासंप्रज्ञा-
तत्वाभ्यां सविकल्पकनिर्विकल्पकत्वापरपर्यायं द्विधा
भिद्यमानं कैवल्यं मन्यते । चित्तवृत्तिनिरोधरूपस्य-
योगस्य यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-
समाधयोऽष्टावङ्गानि स्वीकुर्वते । निरुक्तयोगस्य प्रा-
धान्येन कैवल्यफलकत्वेऽपि अवान्तरफलानि निरुपमसि-
द्धिरूपा विभूतयो विजृम्भन्ते । अत एव समाधिमा-
धनविभूतिकैवल्यस्थान् चतुरः पादान् प्रणिनाय
भगवान् पतञ्जलिः ।

५—मीमांसादर्शनम् (जैमिनीयदर्शनम्)

अथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिना द्वादशलक्षणीं
मीमांसां निर्मिमाणां भगवान् जैमिनिस्तु स्वानुष्ठिता-
दखिलमभीष्टं सिद्धयतीति स्वीचकार । तत एव च
निष्कामरूपेणानुष्ठितादपवर्गं इति नावश्यकमीश्वरो-
पासनादेरिति मुधा तदभ्युपगम इत्यातिष्ठते । एष
शब्दस्य नित्यतां वेदस्यापौरुषेयताश्चाभ्युपगच्छति ।
यागादिमेव च धर्मं मनुते—‘चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म’
इति तल्लक्षणात् । चोदना च विधिवाक्यमेव । चोदना-
पदस्य च वेदमात्रपरत्वमभ्युपगम्य विधिमन्त्रनामधेय-
निषेधार्थवादानां पञ्चानामपि वेदभागानामविशेषेण
यागादिधर्मार्थकतां त्रते । उत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधि-
कारभेदेन विधेश्चातुर्विध्यमूरीकुरुते । तत्र विनियोग-
विधेरङ्गत्वेन श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या-
संज्ञानि षट् प्रमाणानि प्रयोगविधेरङ्गत्वेन श्रुत्यर्थ-
पाठादीनि षट् क्रमबोधकानि च प्रमाणानि संगिरते ।
मीमांसाशब्दस्य च विचारे लक्षणया धर्मविचारशास्त्र-
मेतदिति व्यवस्थापयति ।

६—वैयासिकदर्शनम्

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिना चतुर्भिरेभ्यायैः शारी-
रकं मीमांसमानो भगवान् व्यासश्च सकलानां वेदान्ता-

नाम् (उग्रनिषत्प्रमाणानाम्) अद्वये ब्रह्मणि तात्पर्यं
सङ्गिरमाणो ब्रह्मैवाद्द्वितीयं वस्तु तद्विन्नं सर्वं मिथ्येति
प्रतिजानीते । संसारावस्था पारमार्थिकावस्था चैत्यवस्था-
द्वयं भावानामुपगच्छति । पारमार्थिको व्यावहारिको
प्रातिभासिको चेति सत्तात्रयं पदार्थानामुरीकरोति ।
प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्त्यनुपलब्धिसंज्ञानि षट् प्रमा-
णानि मनुते । पारमार्थिकावस्थायां तत्त्वमस्यादि-
वाक्यमखण्डमेवामखण्डब्रह्म प्रतिपादयति । व्यवहारा-
वस्थायां व्यवहारभट्टनय इति सिद्धान्ताद् भट्टमीमां-
सकवदेव पदार्थजातमुपगच्छति । जीवब्रह्मणोश्चावि-
द्याकृतमेव भेदं संगिरते । तत्त्वमस्यादिमहावाक्यैर्ब्र-
ह्मसाक्षात्कारे जाते जीवब्रह्मणोरैक्यं सम्पद्यते । ‘तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये’ इति
श्रुतेः । इत्यादि—

इत्थञ्च समेषामेषां दर्शनानां मोक्षोद्देश्यकत्वेऽपि
पारस्परिको विरोधो निर्विरोधं जागर्तितराम् । तथा हि
वैशेषिकः शब्दप्रमाणमेव नोरीकरोति, दूरे तन्मते
तत्त्वमस्यादिवाक्यैर्ब्रह्मसाक्षात्कारस्य वार्त्ता । अथ
चासौ निश्चयेऽपि जीवेश्वरयोर्भेदमभ्युपगच्छन्
द्वैतमेव डिण्डिमघोषमुद्रोषयति । परमाणोश्च सृष्टि-
मुरीकुर्वाणो जडादेव जगदुत्पत्तिमुपगच्छति ।

नैयायिकश्च शब्दप्रमाणमभ्युपगच्छन्नपि ईश्वरो-
च्चरितत्वेन वेदस्य प्रामाण्यमनुमनुते । वैशेषिक इषैष
च मोक्षेऽप्याचष्टे जीवेश्वरयोर्भेदम् । परमात्मानञ्च ज्ञाना-
धिकरणं स्वीकरोति न तु ज्ञानवरूपम् । यतो वा इमानि
भूतानि जायन्त इति श्रुतिसिद्धं ब्रह्मणो जगदुत्पत्ति-
मवधूय परमाणोस्तमुरीकुर्वन् सुतरामेव अब्रैदिकीं
सृष्टिप्रक्रियामाकलयति । एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूत इत्यादि श्रुतिसिद्धमाकाशस्योत्पत्त्यवधूय
तत्त्व नित्यत्वं प्रतिजानीते । इत्यादि

सांख्यस्तु 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' सोऽसृजत् प्रधानाजगत उत्पत्तिमङ्गीकुरुते । 'विज्ञानं ब्रह्म' इत्यादि
इत्यादिश्रुतिसिद्धं चेतनकर्तृकत्वं जगतोऽनादृत्याचेतनान् श्रुतिषु जगतीष्वपि बुद्धेरचेतनत्वमानिष्ठते * ।

भारतीय दर्शनम्

(५० पुरुषोत्तमशर्मा चतुर्वेदी, साहित्याचार्य, शुद्धादौ तालंकार, शास्त्री, संस्कृताध्यापक, मेयोकालेज, अजमेर)

योऽज्ञानसंतमससंवृततुच्छबुद्धे-

विद्याविवेकरहितस्य मनुष्यजन्तोः ।

ज्योतिर्दिदेश निगमाभिधमप्रकम्प्य-

मिष्टार्थदं विजयते स कविः स्वयम्भूः ॥ १ ॥

आसन्न जना जनपदेष्वितरेषु यद्वा-

हारव्यवायपरमाः परमार्थहीनाः ।

तद्वात्मबोधधियमेषु समासृजद्यत्

तद्दर्शनं विजयते भुवि भारतीयम् ॥ २ ॥

प्रादर्शि येन निखिलागममूलभूतं

'ब्रह्मैव सर्वमिदं'मित्यविवेकनाशि ।

ज्ञानं जयत्यवितथार्थविरोधि तद्ध-

तत्त्वं तदौपनिषदं ननु दर्शनं नः ॥ ३ ॥

ज्ञानं च कर्म च परेश्वरभक्तिरेत-

च्छ्रेयोविधायि निखिलार्थसदोपयोगि ।

योगत्रयं प्रकटयत् सकलोपजीव्यं

गीताभिधं जयति तत्किल दर्शनं नः ॥ ४ ॥

संख्याय तत्त्वसमुदायमनात्मवस्तु-

संमोहमुत्कटमहंममबुद्धिजन्यम् ।

उन्मूल्य संदिशति यच्चिदचिद्विवेक-

बुद्धिं विदां जयति कापिलदर्शनं तत् ॥ ५ ॥

यत्तद् यमप्रभृतिसंयमसाधनानि

संदर्शयत् प्रणववाच्यपरात्मतत्त्वे ।

चेतोनिरोधमवबोधयति प्रकृष्टं

योगाभिधं जयति तत्खलु दर्शनं नः ॥ ६ ॥

वैनाशिकादृतमसत्त्वमशेषवस्तु-

जातस्य यत् प्रबलयुक्तिभिराग्निरस्य ।

लोके प्रकाशयति सत्परमाणुवादं

वैशेषिकाभिधमिदं ननु दर्शनं नः ॥ ७ ॥

यच्च प्रमाणपरिशोधितवस्तुतत्त्व-

निर्णीतिसाधनमनाकुलयुक्तिवाद्म् ।

सम्यक् समादिशति विप्रतिपत्तिरोधि

न्यायाभिधं नयिदितं नहि दर्शनं तत् ॥ ८ ॥

* जबपुरमहाराजसंस्कृतकालेजाध्यक्षपदमधितिष्ठन् भामहाभागो निजगुणं निबन्धमिमम्, किन्तु बाह्यसमापन्नितुं प्रवर्तते तावदेव देवभूयमुपगतो दौर्भाग्यात् । हन्त, हविषेया भगवती नियतिः । सर्वदा स्मर्तव्यमिममपूर्णमप्यस्तिमनिबन्धं विषादगौरवमुपस्थापयामः पाठकानां पुरतः । दुर्लभानीति कृत्वा निबन्धकमहाभागस्य अप्रकाशित'ज्ञात्रकल्पवल्ली' तः पञ्चा-
-न्वपि कानिचित्प्रकारवैरन्विशेषाङ्केऽस्मिन्यथावसरम् । कल्पवल्ली छेयमपि हन्त न पूर्वा दौर्भाग्यात् । अस्तुः, यथाबोध्यं न जानीमः कदा सेयं प्रकाशयेत, ततः पूर्वमेव 'वर्षिक' रूपेण पठानीमानि स्युर्गित्याशास्महे ।

यत् संशयान् क्रतुविधेरखिलाभिरस्य
श्रुत्युक्तकर्म विगतावकरं करोति ।
वाक्यार्थबोधनविधौ तुलनातिगामि
तज्जैमिनीयमिह दर्शनतल्लजं नः ॥ ६ ॥

अन्यान्यदर्शनविमर्शकृतावधानं
यत् संशयाञ्छ्रुतिगतांश्च समादवानम् ।
ब्रह्मस्वरूपममलं प्रकटीकरोति
वेदान्तदर्शनमिदं विदितं न कस्य ? ॥ १० ॥

देहाभिमानिलषितार्थसमर्थनाय
येनार्थकारि समगृह्यत तर्कवृन्दम् ।
प्रत्यक्षवादिविदुषां प्रथमोपदेष्टु
चार्वाकदर्शनमपि प्रथते पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

शून्यं जगत्तद्विदभिज्यलनावभासि-
विज्ञानमात्रशरणं परमार्थशून्यम् ।
सत्कर्म तदमदयादिकमाश्रयध्व-
मित्यादिशल्लसति सौगतदर्शनं तत् ॥ १२ ॥

यन्मूलमस्य जगतस्तदशक्यमेव
निर्णेतुमित्यशुभदं परहिंसनादि ।
संत्यज्य सच्चरितबोधदृगादि सेव्य-
मित्थं समादिशति तज्जिनदर्शनं नः ॥ १३ ॥

यावद्विशेषरहितामलचित्स्वरूपं
ब्रह्मैव सत्यमितरत्वनृतं समस्तम् ।
बोधैकगम्यमिदमव्यतिरिक्तामात्म-
तत्त्वाददो जयति शाङ्करदर्शनं नः ॥ १४ ॥

स्थूलं जगद्विदचितोर्भगवत्स्वरूप-
संविष्टयोः परिणतिः स च देवदेवः ।
शास्त्रोक्तभक्तिमुलभः शुभधर्मशोभी
रामानुजीयमिति दर्शनमस्मदीयम् ॥ १५ ॥

उत्पन्नमप्यखिलजीवजडादि सर्व-
शक्तेर्हरेः सुत इवेदमभिन्नभिन्नम् ।
भक्त्याऽऽप्यते स खलु शाश्वतविष्णुलोको
निम्बार्कदर्शनमिदं विवृणोति तत्त्वम् ॥ १६ ॥

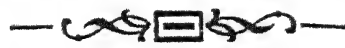
सर्वेश्वरः स हरिरस्ति नियामकोऽथ
जीवा जडाश्च निखिला ननु तन्नियम्याः
धर्मोऽस्य दाम्यमथ तत्सहवाससौख्यं
मध्वार्यदर्शनमिदं हरिभक्तिशंसि ॥ १७ ॥

एकैकधर्ममवशोष्य विरुद्धधर्मा-
धारो हरिर्भवति विश्वमिदं स्वरुच्या ।
प्रेमप्रपत्तिपथिकैः कृपयैव लभ्य
इत्यादिशज्जयति बाल्लभदर्शनं नः ॥ १८ ॥

इत्येवम-
श्रुत्येकमूलकलितोऽपि विचारभेद-
शाखाशतैः परिवृतः सुमनोमनोज्ञः ।
सज्ज्ञानभक्तिकृतिभिः फलितो न कस्य
चेतो विलोभयति दर्शनकल्पशास्त्री ॥ १९ ॥

तदेतत्-
तर्कैरतर्क्यविषयेष्वपि बुद्धिभेद-
मासज्य साम्प्रतिकपण्डितपुङ्गवा ये ।
मुह्यन्ति तेष्वपि शुभां धियमादधानं
सदर्शनं जगति राजति भारतीयम् ॥ २० ॥

ज्यौतिषमपि दर्शनशास्त्रेषु परिगणितं चेत्



[ले०—पं० श्रीकेदारनाथशर्माः, ज्योतिर्विदः, जयपुरम्]

इह हि संसारं दुःखमूलं मन्वानैर्भारतीयैरार्यैरा-
भ्यात्मिकं ज्ञानमेव सुखं सुखमूलं वेति निश्चितम् ।
अत एवामुष्मिकोत्तमफलाशयैव सर्वाणि कर्माणि
क्रियन्ते ।

“वेदोऽखिलो धर्ममूलम्” इति सिद्धान्तानुसारं वेद
एवार्माकं परमं निधानम् । तत एव दर्शनादीनामुपनि-
षदां च विकासः । दर्शनपट्टकमपि तदनुयायि । षड्द-
र्शनेषु प्रतिपादितानां विषयाणां ज्ञानमेव मोक्षा-
बालम् ।

वर्तमाने वैज्ञानिके युगे काण्टप्रभृतिपाश्चात्य-
दार्शनिकमतदीक्षताः कणादादिमहर्षिप्रणीतेषु भारतीय-
दर्शनेषु विश्वासं दधाना अपि—

‘जहांपर दुनियां की फिलासफी खतम होती
है, भारत की वहां से आरम्भ होती है’ इति
लोकोक्तिं श्रद्धधाना अपि—

‘प्रत्यक्षमेकं चार्वाकः’ इति प्रत्यक्षमेव प्रमाणं
प्रमाणत्वेनोरीकुर्वन्ति । अस्तु नाम, कालेऽस्मिन्
भूतु यः कोऽपि सिद्धान्तः पाश्चात्यानाम् । परं
यदस्मदीयं ज्ञानं पाश्चात्यैः संगृह्य एतत्पित-पल्लवित-
फलितावस्थानु क्रमशः स्फुटितं तदुपयोगि ज्ञानमधुना-
स्माभिस्ततः संपाद्यमेव ।

‘संस्कृतरत्नाकराय’ ऋष्टमवर्षीयदशमैकादशसंख्य-
योः ‘ज्यौतिषं विज्ञानम्’ इति शीर्षके लेखे ईश्वरोऽपि
दूरवीक्षणयन्त्रद्वारा प्रत्यक्षं दृष्टः स्यात् इत्याशा-
सितमस्माभिः ।

दर्शनाङ्केऽस्मिन् सोऽयं नवोऽस्माकं प्रस्तावः, यद्
‘ज्यौतिषं शास्त्रमपि दर्शनेषु परिगणितं चेत्’ इति ।

किमिति ज्यौतिषं शास्त्रं नाद्यापि दर्शनपट्टकावा-
कलितमिति समाश्रयम् । यतः शास्त्रमेतत् प्रत्यक्षं
सत्यं चेति, समुन्नतकोटिकमिति नात्र कस्यापि संशय-
लेशः ।

अमेरिका (सिद्धपुरीय) देशे दशहस्ताधिकव्यासं
(२०० इंच) दूरवीक्षणयन्त्रं सज्जप्रायम् । पृथ्वी-
वासिनां दृष्टो विश्वासो यदेतेन किमप्यद्यावध्यलक्षितं
प्रत्यक्षं दृष्टं स्यादेव ।

यद्यपि स्वर्गीय—जगन्मान्यपरिष्ठितश्रीमधुसूदन-
भासहाभागानामेव सिद्धान्तो यदर्शनसंख्या पडेष
भवितुमर्हति नाधिकेति विज्ञानचक्षुषा सत्यम् । यतो
यत्किमपि वस्तु इतस्ततो दक्षिणतो वास्तत उद्धर्वाधरं चेति
वारपट्टकमेवावलोकितुं शक्यते । अतो दर्शनसंख्या-
पि पडवेति समीक्षाचक्रवर्तिनां श्रीगुरुचरणानां
परमः सिद्धान्तः । अत एव भारतीयदर्शनानां पडिति
संख्या दृढमूला । तथापि यथान्वे तमसि प्रकाशमन्तरा
न किमपि वस्तु शक्यते विलोकितुं तथैव षड्विध-
दर्शनेषु प्रकाशाभाषो ज्यौतिषदर्शनद्वारेण निवारयितुं
शक्य इति नात्र संशयलेशोऽपि । विश्वस्मिन्नस्मिन्
जगदाधारभूतपरात्परसंज्ञेन किमेतद्वारच्य सोऽयं
मनुष्यजन्तुः किमिच्छेन्न निपातित इति समाश्रयम् ।

ज्यौतिषं ज्ञानं कालेऽस्मिन्नधिकं समुन्नतम् ।
अहरहो नूतननूतनैरधिकाधिकसामर्थ्यधारिभिर्दूर-

वीक्षणादियन्त्रैरद्यापि समुद्योगलग्नाः पाश्चात्याः
किमपि कुर्वन्त एव ।

अयं संस्कृतभाषिणो जले तैलविन्दुवद् वेदेषु पुराणेषु
दर्शनेषु रममाणाः, वैज्ञानिके युगेऽपि पश्चात्पदं दधानाः,
स्वपूर्वपुरुषैरारचितेषु तेषु तेषु विषयेषु परमं ज्ञानं
बहन्तोऽपि, पण्डिता अपि, सामयिक—‘अनुरत्नालेख’
बद्धिताः, ‘पण्डितजी महाराज’ इति साक्षेपं पाश्चात्य-
ज्ञानो रनेत्रसन्तानैरुपहृस्वमाना न किमपि कर्तुं पारयाम
इति खेदास्पदम् ।

भूमौ वर्तमानानां सर्वजनोपभोग्यानां वस्तूनां
भ्रमे निपतिता मनुष्या जगत्सुखानुभवतुष्टाः पृथिव्या-
मेव सर्वं मन्वाना जगज्जालकबलिता अनेकजन्मसं-
सिद्धाः कदापि मोक्षमार्गपथिका भविष्यन्ति न वेति
संशयस्थानमेव ।

दार्शनिकैः स्वीकृतोऽयं विषयो यत् पृथिव्या अर्चि-
रादिमार्गेषु गच्छन्नयं जीवो प्रथमं चन्द्रलोकमेव
गच्छति । अथ—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

यश्च योगेन युक्तः स्यात् संमुखे च रणे हतः ॥

इति प्रमाणानुसारं सूर्यमण्डलगमिनो विरला ए-
व मोक्षमार्गे गन्तुं पारयन्ति ।

पृथिव्याश्चन्द्रमण्डलं सूर्यमण्डलं च क्रियद्दूर-
मिति ज्योतिषविज्ञानद्वारैव ज्ञातुं सुशकम् ।

अथ सूर्यकेन्द्रतः पृथिव्याः परमाधिकमन्तरं नव-
कोटि-सप्तविंशतिलक्षसंख्याकं (१२७०००००) क्रोशार्द्ध-
(माइल) परिमितम् । एकस्मिन् सैकण्डाल्ये काले प्रका-
शगतिः एकलक्षवर्षातीति सहस्रं (१८६०००) क्रोशार्धपरि-
मिता । अतः सूर्यप्रकाशेन पृथिव्युपरि च साक्षाद्-
भिनिटपरिमितकालेनागतमिति सिद्ध्यति ।

सूर्य-दूरता कथमाधुनिकैर्ज्ञाता इति कौतूहलस्था-
नम् । यतो यदा कदा शुक्रग्रहो भास्करविन्त्रमध्यगो
षिलोक्यते तदानीमेव सूर्यान्तरज्ञानस्य सुलभता ।

विषयोऽयमन्यस्मिंश्छेदे समवलोकनकोटि-
मवगाह्य इति चन्द्रमण्डलान्तरज्ञानमत्र विलिखामः ।
पृथ्व्या व्यासोऽष्टसहस्रक्रोशार्ध(माइल)परिमितः ।
एतावतान्तरेण स्थितौ द्वौ दूरवीक्षणधरौ नरौ
एककालावच्छेदेन चन्द्रमण्डलं पश्यतश्चेत् तदानीं-
तनवेधद्वयद्वारा चन्द्रान्तरज्ञानं केषलं गणितमात्र-
सापेक्षम् ।

यथा चन्द्रमण्डलं सूर्यमण्डलं च क्रियतान्तरेण
वर्तते इति ज्ञानं गणितमात्रापेक्षम् तथैवेतरनक्षत्रान्त-
रज्ञानं दूरवीक्षणयन्त्राधीनम् ।

दूरवीक्षणादिसाधनैरेव ज्ञातमधुना यद् ध्रुवनक्षत्रस्य
प्रकाशः ४७ $\frac{1}{2}$ प्रकाशवर्षैः पृथिव्युपरि समागच्छ-
ति । एवमन्येषामपि नक्षत्राणां सूर्यवत् सूर्याणां
तारारूपेण भासमानानामन्तरमेतैः प्रकाशवर्षैः परि-
गण्यते ।

सोऽयमस्माकं सूर्यः पृथिव्यपेक्षया स्थितोऽपि
बुध-शुक्र भौम-गुरु-शन्यादिग्रहपरिवृतः सामन्तै राजेभ्य
परिदृश्यमानो हरकुलीशापरपर्यायं शौरिमण्डलनाम्ना
परिज्ञातं महासूर्यं परिक्रामति । सोऽपि च भारतीसै-
रभिजिज्ञाताम्ना परिज्ञातं नक्षत्ररूपेण परिदृश्यमानं
नक्षत्रसूर्यं पर्वतीति ज्योतिषिकज्ञानम् ।

एवं सूर्यं स्थिरं पृथ्वीं च चलां मन्यमाना अपि
पाश्चात्याः सूर्यस्यापेक्षिकं स्थिरत्वं मत्वा सूर्यस्य
शौरिमण्डलं परितो भ्रमणं तस्य चाभिजितपरिक्रमेति
सिद्धान्तयन्ति । एवमुत्तरोत्तरम्—‘यद्वासा भासते
सर्वम्’ सिद्धान्तानुसारमभिजिज्ञातृत्वापि कश्चिच्च-
न महामहिमसूर्यस्य परितः परिक्रमणम्, तस्माच्च

चैवमेव कस्यापि परितो भ्रमणं सिद्धं स्वादिचिरेणैव
कालेनेत्यनुमितिः ।

कदाचन सहस्रकोटिब्रह्माण्डनायको महामहि-
मशाली विश्वस्यास्य नियन्तावश्यमेव चर्मचक्षुषापि
दूरवीक्षणयन्त्रद्वारा वीक्षितः स्यादिति नाश्चर्यम् ।

नूतनं द्विशत-इंच-व्यासं दूरवीक्षणयन्त्रं कियदत्रो-
पयोगि स्यादिति सकौतुकं प्रतीक्षा ।

अत्र व्यौतिषं शास्त्रं कियदुपयोगीति “व्यौ-
तिषमपि दर्शनेषु परिगणितं चेत्” इति लेखनसाह-
समस्मदीयम् ।

आत्मनिरूपणम्

(ले०—जयपुरमण्डलान्तर्गततडागग्रामामिजनः, स्वर्गाय—पं० जगदीशशर्मा खाण्डलः, व्याकरणाचार्यः)

नायं वेद स्वमात्मानं यच्छक्त्याहंघिया हतम् ।
तं दुरत्ययमाहात्म्यं भगवन्तमितोऽस्म्यहम् ॥

इह खलु जगतीतले केचन रोगग्रस्ताः, परे दारिद्र्या-
दिताः, केऽपि पुत्रचिन्तातुराः, केचन दारपरिग्रहविचार-
परायणाः, केचन राजदुःखदुःखिताः, परे प्रजापालनाधि-
पीडिताः, केचन काणाः, केऽपि पङ्कजः, केचन खज्जाः,
परे पाणिशिरहिताः, अपरे मूकाः, अन्ये पारतन्त्र्य-
परिपीडिताः, इतरे मानवहानिहेयजन्मानः, केचन गृहा-
भावखिन्नचेतसः, केऽपि अरिभूतनानापन्निमग्नाः, एव-
मनुदिनं विविधामपि दुःखततिमुपभुञ्जाना विलोक्यन्ते
प्राणिनः । न चैष निश्चयो विश्वासः सिद्धान्तो वा यदग्रे
कियत्कालानन्तरमापद्भ्य एताभ्यो विमुक्ता भविष्यन्ती-
मे । यतोऽत्रैव वर्तमानकालिकया नानाविधकर्मपरि-
णामोपलब्ध्या यथा पूर्वजन्मविनिश्चयस्तथा भावि-
जन्मनोऽपि चेतसि दृढो विश्वासः । अतो यथा यादृशैः
प्राक्तनकर्मभिरत्रेदानीं दुःखोपलब्धिस्तथा तादृशैरेवा-
धुनिकैः कर्मभिर्भाविष्यति जन्मन्यवश्यं दुःखावाप्ति-
रिति समुचितमनुमानम्, उचिता विचारणा, अत-

थ्या चेयं सम्भावना च । यतो हि शास्त्राण्यपीममेवार्थं
द्रव्यन्ति । यथा हि—

कुर्वते कर्म भोगाय कर्मकर्तुं च भुञ्जते ।
नद्यां कीटा इवावर्त्तादावर्त्तान्तरमाशु ते ॥
व्रजन्तो जन्मनो जन्म लभन्ते नैव निर्वृतिम् ।
यथा तृणजलूकैवं देही कर्मगतिं गतः ॥

न चात्र पुण्यकर्मभिर्निरन्तरं सुखावाप्तिरेव भवि-
ष्यत्यग्रे इति वाच्यम्—आसंसारं त्रिविधदुःखाभिधा-
तस्यावश्यं भावित्वात् पुण्यकर्मभिः सुखावाप्तावपि तत्-
फलभोगानन्तरं दुःखोपलब्धेर्निवार्यत्वाच्च । न च
कस्मैचिदपि दुःखमिष्टम्, आपन्नं सुसह्यं, विपश्चापरिहर-
णीया । एवं सति प्राक्तनैर्महर्षिभिः सम्यगवबुद्धं साधु
परीक्षितं सुप्रतिपादितं सुनिश्चितं मुसिद्धान्तितं चात्म-
ज्ञानमेवात्यन्तिकदुःखोपघातायोपस्थापयामो वयम् ।

न च तद्विना दुःखहानिः सुखावाप्तिश्च सम्भवति
कथमप्येतरेति समुद्घोषणा श्रुतीनाम् । यथा हि—
‘तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽ-
यनाय’ ‘श्रुते ज्ञानाच्च मुक्तिः’ इति ।

सर्वमपीदं मानवजन्मन्येव सम्भवति । यतो हि
बिहाय मानवमाकीटाशदेवाश्च सर्वासामपि योनीनां
भोगयोनित्वमस्ति । धातुः सृष्ट्वैचित्र्यान्मानव एष के-
वलमीदृशोऽस्ति यो हि विचिन्त्य स्वशुभाशुभे विमो-
क्षमर्हत्वात्मानं मृत्युपाशात् । अत एव सृष्टिनिर्माणा-
वसरे बिधातुरपि मानुषादेव सन्तोषः । यद्योक्तं श्रीमद्-
भागवते एकादशे स्कन्धे—

सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या
नानासरीसृपपशून् खगदंशमत्स्यान् ।
तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय
ब्रह्मावलोकधिपणं मुदमाप देवः ॥

अतः संप्राप्य मानुषजन्मावश्यं विज्ञेयं परमतत्त्वमा-
त्मा । अयमेव परमः पुरुषार्थः, उत्कृष्टा सिद्धिः, श्रेष्ठा
च सम्पत् । अनेनैव जन्मनः साफल्यम्, एनेनैव कृतार्थो-
ऽयं जनः । अवश्यमेनेनैवेयं वसुंधरा वसुंधरा । अत एवो-
क्तमुपनिषदि—

“इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती
विनष्टिः ।” श्रीमती भगवद्गीतापि—

ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं
यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः । इति
श्रीमच्छंकराचार्यचरणा अपि—

लब्ध्वा कर्थाचिन्नरज्जम् दुर्लभं
तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपाददर्शनम् ।
यस्त्वात्मसुक्तौ न यतेत मृदधीः
स ह्यात्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात् ॥

भगवानृषभदेवोऽपि स्वपुत्रेभ्योऽस्यैवार्थास्य परमो-
त्कृष्टतां समुचितोपशिक्षणं परमोपदेशत्वं च प्रति-
पादयति ।

गुरुर्न स स्यात् स्वजनो न स स्यात्
पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् ।
दैवं न तत् स्यान्न पतिश्च स स्यान्
न मोचयेद् यः समुपेतमृत्युम् ॥

एतत् सर्वमेव लक्ष्मीकृत्योक्तं वेदेषु—

‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो न नान्यो निदिध्या-
सितव्यः ।’ अत आत्मज्ञानं प्रत्येकमानवस्य प्रधानं कर्म ।

अत्र विभ्रान्तमतयः केचित् स्थूलशरीरात्मकमन्न-
मयकोशमेवात्मानमङ्गीकुर्वन्ति । कथयन्ति च ते यदहं-
बुद्धिविषय आत्मास्ति । सा चाहंबुद्धिः—अहं मनुष्यः,
अहं ब्राह्मणः, अहं शूरः, इत्येवंरूपेण स्थूलशरीर एव ।
अतः अहंप्रत्ययविषयः स्थूलशरीरमेवात्मा । किञ्च
यस्मिन्नतिशयप्रेम भवति स एवात्मा । स्वशरीरे च
सर्वेषामेव सवेतोऽधिकं प्रेम । स्त्रीपुत्रादयोऽपि स्थूल-
शरीरस्यैवोपकारकत्वात् प्रियाः प्रतीयन्ते न तु सूक्ष्म-
शरीरस्योपकारकास्ते । अतः शरीरमेवात्मा । तस्यैव
सर्वदा सर्वप्रकारेण पोषणं पालनं च विधातव्यम् ।

अपरे कथयन्ति यद्यदि स्थूलशरीरमेवात्मा स्यात्तदा
बाल्ये विलोकितस्य स्थाविर स्मरणं न स्यात् । शरीरा-
णामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् । कि-
ञ्चेष्टसाधनताज्ञानाभावाद् बालस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न
स्यात् । अतः स्थूलशरीरमात्मा नास्ति, किन्तु स्थूलशरीरे
येषां स्थित्या जीवनव्यवहारः, येषामभावे च मरणव्यव-
हारः स एवात्मा । जीवनमरणे चेन्द्रियाधीने । यावच्छ-
रीरे इन्द्रियाणि तावदेव जीवनं तेषामभावे च मर-
णम् । किञ्च, अहं पश्यामि, अहं शृणोमि, इत्येवमह-
म्मातरपीन्द्रियेष्वेव । अत इन्द्रियाण्येवात्मा ।

परे हि रस्यगर्भोपासकाः प्राणानेवात्मानं मन्यन्ते ।
यतो हि प्राणस्थितिपर्यन्तं शरीरे जीवनव्यवहारः,

प्राणाभावे च मरणव्यवहारः । अतः प्राणा एवात्मा । इन्द्रियाणामात्मत्वे तु चक्षुषा साक्षात्कृतानां पदार्थानां चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात् । अन्येनानुभूतस्यान्येन स्मरणासम्भवात् । अहंप्रत्ययोऽपि च न केवलमिन्द्रियेष्वेव किन्त्विन्द्रियविशिष्टव्यक्तिष्वेव । किञ्च सुषुप्ताविन्द्रियाणामभावेऽपि प्राणस्थित्या जीवन्व्यवहारः । अतः प्राणा एवात्मा ।

केचन कथयन्ति यत् प्राणास्तु जडाः, अतो जडत्वहेतोर्घटादिवदनात्मान एव ते । मनोऽधीनौ च बन्ध-मोक्षौ । विषयासक्तमनो बन्धाय विषयानासक्तं च मोक्षाय । मनसः सम्बन्धेनैव चेन्द्रियाणि ज्ञानहेतूनि । अतो मन एवात्मा ।

क्षणिकविज्ञानवादिनो बौद्धाश्च कथयन्ति यन्मनसो व्यापारो बुद्धश्चधीनः । यतो हि बुद्ध्याकार एव मनोऽस्ति । अतः क्षणिकविज्ञानात्मिका बुद्धिरेवात्मास्ति । तेषामधमभिप्रायो—यत् सर्वे पदार्थाः, सर्वा व्यक्तयः, सर्वाणि च वस्तूनि विज्ञानात्मकान्येव । विज्ञानं च तत् प्रकाशात्मकं क्षणिकं च । पूर्वविज्ञानसदृशोत्तरविज्ञानोत्पत्त्या पूर्वविज्ञानस्य नाशो भवति । एवं विज्ञानधारानवच्छिन्नैव प्रवर्तते । विज्ञानस्य चालयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानभेदेन द्वैविध्यम् । ‘अहम् अहम्’ इत्याकारकमालयविज्ञानम् । ‘घटोऽयम्’ ‘पटोऽयम्’ इत्याकारकं च प्रवृत्तिविज्ञानम् । आलयविज्ञानधारातः प्रवृत्तिविज्ञानस्योत्पत्तिर्भवति, मनःस्वरूपमपि च प्रवृत्तिविज्ञानधारायामेव । अतस्तन्मन आलयविज्ञानधारात्मिकाया बुद्धेः कार्यम् । तेषां मते आलयविज्ञानधारायां प्रवृत्तिविज्ञानधाराया बाधचिन्तनेन निर्विशेषक्षणिकविज्ञानधारायाः स्थितिरेव मोक्षः । एवं क्षणिकविज्ञानवादिनो बुद्धिमेवात्मानं कथयन्ति ।

भाट्टाश्च कथयन्ति यद् विद्युद्भूतं क्षणिकं आत्मा

नास्ति किन्तु स्थिर एव । स च जडश्चेतनश्च । यतो हि सुषुप्त्यनन्तरं प्रबुद्धो जनः कथयति यद् “अहमद्य जडो भूत्वा सुषुप्तौ न किञ्चिदवेदिपम्” एतेन तस्य जडात्मकत्वं चेतनात्मकत्वं च स्पष्टमेव । एवं तस्य मते आत्मा खद्योतवत् प्रकाशरूपोऽप्रकाशरूपो ज्ञानात्मकश्चास्ति । प्रकाशाप्रकाशरूपश्चानन्दमयकोशोऽस्ति । यतो हि सुषुप्तौ चेतनाभाससहितमज्ञानमेवानन्दमयकोशोऽस्ति, तत्राभासः प्रकाशरूपः अज्ञानं चाप्रकाशरूपम् । अतस्तन्मते आनन्दमयकोश एवात्मा ।

शून्यवादिनो बौद्धाश्च कथयन्ति यदात्मनि प्रकाशाप्रकाशोभयसिद्धयर्थं खद्योतवत्तस्य साङ्गत्वं स्वीकरणीयम् । साङ्गश्च पदार्थो घटपटादिवदुत्पत्तिविनाशशाल्येव । यश्चोत्पत्तिविनाशशाली स उत्पत्तेः पूर्वं विनाशोत्तरं चासत्, यश्चाद्यन्तयोरसत् स मध्येऽप्यसदेव । अत आत्मा तदितरे च सर्वे पदार्था अस्तत्वेन शून्यरूपाण्येव । एतन्मतेऽपि अज्ञानस्वरूप आनन्दमयकोश एवात्मास्ति ।

प्रभाकरो नैयायिकाश्च शून्यवादिनः पृच्छन्ति यद् भवद्भिः शून्यरूपमात्मानुभूतो न वा ? अननुभूतश्चेत् शून्यं नास्ति, अनुभूतश्चेच्छून्याद् विलक्षण एवात्मा । एतस्मिन् शून्याद् विलक्षण आत्मनि मनसः संयोगेन ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञानगुणत्वेनात्मा चेतनत्वेनोच्यते स्वरूपेण च जडोऽस्ति । एवं सुखदुःखेच्छादय आत्मनो गुणाः सन्ति । यथा चोक्तम् “इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानानि आत्मनो लिङ्गम्” । वैशेषिकदर्शनेऽपि “प्राणपाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तर्विकाशसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नात्मनो लिङ्गानि” । एतेषां मतेऽप्यानन्दमयकोश एवात्मास्ति । विज्ञानमयकोशे च या बुद्धिः स आत्मनो ज्ञानगुणः । इमे प्रभाकरादय आत्मानं सुषुप्तौ ज्ञानविहीनं मत्वा जड-

मङ्गीकुर्वन्ति । अतो गुप्तेन न आनन्दमयकोश एव तेषा-
मात्मनो भ्रान्तिः, आत्मस्वरूपं नित्यज्ञानं तु ते जीवे न
स्वीकुर्वन्ति किन्तु अनित्यज्ञानमेव । तदनित्यज्ञानं च
वस्तुनोऽन्तःकरणवृत्तिबुद्धिरूपमेव । एवमेपां मतेऽप्या-
नन्दमयकोश एवात्माभिः बुद्धिश्च तस्य गुणोऽस्ति ।

मतमपीदं न समीचीनम् । यतो हि ज्ञानाद् भिन्नं
यद् घटादिकं जडवस्तु सर्वमपि तद्वानित्यम् । अतो यथा
घटादिकं जडत्वादित्यं तथायमात्माप्यनित्यो भवि-
ष्यति । अनित्यत्वे च तस्य मोक्षार्थं प्रयत्न एव विफलो
भविष्यति ।

एवं वहिर्मुखा ज्ञानिनोऽप्यात्मनि भ्रमन्तः पञ्चको-
शेष्वेवान्यतममात्मानं स्वीकुर्वन्ति । सर्वेषामेषां साक्षिभू-
तमात्मानं च नैव जानन्ति । नतदेतैर्विज्ञायते यदन्नम-
यादयः कोशा आत्मावरकत्वेनैव काशा इत्युच्यन्ते ।
नैष एषां दोषो यतो हि भगवतो मायानन्देन विमोहि-
ता मूढविय एवमेवान्यस्मिन्नन्यमारोपयन्ति । यदा खलु
नाट्यकलाकुशलेनैकेनापि नटेन विभिन्नानि रूपाणि ध्रि-
यन्ते तदा न खलु मानव एतन्निश्चेतुं शक्नोति यद्यं स
एव, तदा पुनर्लीलेश्वरस्य परमात्मनो लालां को जनो
याथावस्थेन विज्ञातुं प्रभुः ।

योगे सांख्ये चैतदधिको विचारः कृतः । तत्र
पुरुषमसङ्गं नित्यशुद्धं मुक्तं च प्रतिपाद्य तस्यानाद्यवि-
द्यैवोपचारिकं सम्बन्धमङ्गीकृत्य कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्य-
वस्थाविशेषं जीव इति कथयन्ति ते । विवेकेन चापचारिकं
सम्बन्धं प्रविलाप्य पुरुषः स्वनित्यज्ञाने मोक्षभावं
विजानाति । योगदर्शने उक्तमिदं यत् स्वस्वामिशक्त्योः
स्वरूपोपलब्धिर्हेतुः संयोगः । अत्र भाष्यकारः (पुरुषः
स्वामी दृश्येन स्वेन दर्शनार्थं संयुक्तः । तस्मात् संयोगात्
दृश्यस्योपलब्धिर्था स भोगः । या तु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः
सोऽपवर्गः । दर्शनकार्यावसानः संयोग इति दर्शनं

त्रियोगस्य कारणमुक्तम्) तात्पर्यमिदमस्ति स्वश-
क्तिर्दृश्यं यश्च स्वामिशक्तिपुरुषः एतयोर्दृश्यस्य
द्रष्टृश्च स्वरूपविज्ञानार्थं यः सम्बन्धः स दर्शन-
संयोगः पुरुषस्य (स्वामिनः) दृश्येन सह संयोगो
हेतुः । संयोगेन च या दृश्यस्योपलब्धिः अर्थात्
यदृश्यस्वरूपविज्ञानं शब्दादीनां साक्षात्कारो भवति
स भोगः । विवेकख्यात्या च या पुरुषस्योपलब्धिः स
मोक्षः । येन संयोगेन द्रष्टृर्भोगस्यापवर्गस्य चाप्ति-
र्भवति स संयोगोऽनागतदुःखहेतुत्वाद् हेयः । तस्य
संयोगस्य कारणं दर्शनशास्त्रे 'तस्य हेतुरविद्या' इति सूत्रा-
दविद्योक्ता । तदभावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैव-
ल्यम् । अस्या अविद्याया अभावेन बुद्धेः पुरुषस्य च सं-
योगमपहाय यो दृश्येन द्रष्टुः संयोगाभावः स एवात्यन्ति-
को दुःखाभावः । एषैव दृक्शक्तिः पुरुषस्य कैवल्यमस्ति ।
अविद्याया अभावस्य कारणं तु विवेकख्यातिरेव । यथा
चोक्तम्—'विवेकख्यातिरविसर्गो हानोपायः' मिथ्याज्ञानेन
रहितः पुरुषो बुद्धिश्च भिन्नौ इत्याकारकं ज्ञानमेव विवे-
कख्यातिः । इयमेव दुःखस्यात्यन्तिकाभावे कारणम् ।
एतन्संनिद्धौ 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्' अर्थात् द्रष्टुः
स्वरूपेणावस्थितिर्भवति ।

सांख्यदर्शनकाराः कथयन्ति यत् 'असंगोऽयं पुरुषः'
इति सूत्रेण शरीरेन्द्रियप्रकृत्यादिपर उदासीनोऽसंगः
पुरुष एवात्मास्ति । ननु शरीरे स्थितः पुरुषो कथमसंगो
भवितुमर्हतीति न वाच्यम्, यतो हि संयोगमात्रेणैव न
संगो भवति यथा कमलपत्रस्य जलेन संयोगोऽप्यसंग
एव एवमेव प्रकृत्यादिना संयोगोऽपि पुरुषोऽसंग
एव । उक्तमेतदेव "प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपलाश-
वन्निर्लेपः किन्तु चेतनः" निःसङ्गस्यापि पुरुषस्यावि-
वेकेनैव विषयेषु प्रीतिर्भवति । यथा चोक्तं "निःसंगे-
ऽप्युपरागोऽविवेकात् " संगरहितपुरुषे वस्तुतः उपरागा-

भावेऽप्यौपाधिकप्रतिबिम्ब एव विषयप्रीतिशाली । एतदेव “जपास्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमानः” अनेन सूत्रेणाधिकं सुस्पष्टं भवति । यथा स्फटिके जपाकुसुमयोगेन रक्तता प्रतीयते, एवमेव पुरुषे वस्तुतो विषयप्रीत्यभावेऽपि प्रतिबिम्बवशाद् भ्रान्त्याभिमानमात्रमेव भवति । भ्रान्त्यैव च कर्तृत्वादिभावः । इदं विषयाभिमानमेव पुरुषबन्धहेतुः । एतच्च सर्वमविवेकमूलम् । विवेकेनाविवेकस्य नाशो चासंगः पुरुष एव प्रतीयते । अयमभिमानविशिष्टपुरुष एव सांख्यमते जीवात्मा । अर्थाज्जीवोऽयं साक्षादसंगः पुरुष एव केवलमविद्यावशादौपाधिको भेदः प्रतीयते ।

अथेदानीं वेदान्तिनां मतमारभ्यते—तेषां कथनमिदं यदवस्थात्रयस्य दृष्टा पञ्चकोशातिरिक्त आत्मास्ति । स च नित्यज्ञानस्वरूपं प्रकाशात्मकः परमप्रेमास्पदश्चास्ति । यथा हि—स्वप्नावस्थायां स्थूलदेहस्य भानं नास्ति, आत्मा चास्ति, अतोऽन्नमयकोशः कदाप्यात्मा नास्ति ।

तथैव सुषुप्त्यवस्थायां लिङ्गशरीरस्य भानं न भवति, आत्मा चास्ति, यतो सुषुप्त्यनन्तरं प्रबोधे सति “सुखमहमन्वापसम्” इत्याकारको बोधो भवति, अतो विज्ञायते सुषुप्त्यवस्थायामपि सुखस्वरूपमात्मास्ति ।

निदिध्यासनस्य फलरूपनिर्विकल्पकसमाधौ चाज्ञानात्मकं कारणशरीरं न भासते—अज्ञानकृतावरणरहित आत्मा च भासते योगिभ्यः ।

किञ्च स्थूलसूक्ष्मकारणेति शरीरत्रयमिदं प्रत्येकं व्यभिचारि, आत्मा च सर्वावस्थास्वनुगतो व्यापकश्चास्ति । यतो हि जाग्रदवस्थायां स्वप्नसुखापस्य च स्मरणं भवति । स्मरणं चान्येनानुभूतस्यान्यस्मै न कथमपि भवितुमर्हति । अतः सिद्धमिदं यत् शरीरत्रयातिरिक्तोऽवस्थात्रयानुगतो निर्विकल्पकसमाधौ च योगिभिरनुभूयमान आत्मास्ति । अवस्थात्रयस्य निषे-

वेनैतदपि सिद्धं यत् स पञ्चकोशातिरिक्त एवात्मास्ति । यतो हि ते पञ्चापि कोशाः शरीरत्रयात्मका एव । यथा स्थूलशरीरं त्वन्नमयकोशोऽस्ति, कारणशरीरं चानन्दमयकोशोऽस्ति, सूक्ष्मशरीरं च प्राणमयमनोमयविज्ञानमयकोशाः सन्ति । एवं पञ्चकोशेष्वन्यतममात्मानं मन्वाना भ्रान्ता एव । एतदवश्यमस्ति यत् स आत्मा सर्वानुगतः सर्वव्यापकश्चास्ति, अतोऽवस्थात्रयेषु शरीरत्रयेषु पञ्चकोशेषु चानुगतत्वात्तत्संसर्गादज्ञानात्तद्द्रष्टुं प्रतीयते । विवेके तु स तेभ्योऽतिरिक्त एवासंगः प्रतीयते यथा चोक्तं श्रीमता रामेण—

कोशेष्वयं तेषु तु तत्तदाकृति-

र्विभाति सङ्गात् स्फटिकोपलो यथा ।

असंगरूपोऽयमजो यतोऽद्वयो

विज्ञायतेऽस्मिन् परितो विचारिणे ॥

अयं च पञ्चकोशातिरिक्त आत्मा “जीवो ब्रह्मैव नापरः” इत्यादिवेदान्तवाक्येन साक्षाद् ब्रह्मस्वरूपमेव । तद् ब्रह्मैव “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” “अजायमानो बहुधा विजायते” “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिश्रुतिभिर्जावरूपो भवति ।

तात्पर्यमिदमस्ति यत् सृष्टेः पूर्वम् अव्याकृतम् (नामरूपभेदरहितम्) एकं ब्रह्म वासीत् । तस्मिन्नेव यदा “एकोऽहं बहु स्याम्” इत्याकारिकेच्छा समुद्भूता तदा तत एव सर्वस्यायस्य जगत उत्पत्तिः । इदमप्यत्र न विज्ञेयं यत् पितुः पुत्र इव ब्रह्मणो जगत उत्पत्तिर्भेदरूपेणास्ति, किन्तु मृत्तिकाया घट इव तद्रूपेणैवास्ति । अर्थाद् अव्याकृतं ब्रह्मैव नामरूपजगद्रूपेण विवर्ततामधिजगाम । सर्वमपीदम् “असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सद्जायत, तदात्मानं स्वयमकुरुत, तस्मात्तत् मुकृतमुच्यते” इत्यादिप्रतिपर्यालोचनेन विज्ञायते । अत्र ब्रह्मणो जगद्रूपतायां विवर्तनाद्

एष भेयान्, यो हि “अतात्त्विकोऽन्यथाभावो विवर्त
इति गीयते” इत्याकारकः ।

ब्रह्मणो जीवभवने च वेदान्तशास्त्रे बहवो विधाः ।
अविच्छिन्नवादः, प्रतिबिम्बवादः, आभासः, आरोपवादः,
अव्यासवाद इत्यादयः । तत्र यथावच्छिन्नवादः—यथाग्ने-
र्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः समुद्भवन्ति एवमेव ब्रह्मणः
सहस्रशो जीवा उपाधयश्च । यथा चोक्तं मुण्डको-
पनिषदि—“यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सह-
स्रशः प्रभवन्ते सरूपा” इति । श्रीमद्भागवतेऽपि—

यथाचिषोऽग्नेः सवितुर्गर्भस्तयो

निर्यान्ति संयान्त्यसकृत् स्वरोचिषः ।

तथा यतोऽयं गुणसंप्रवाहो

बुद्धिर्मानः खानि शरीरसर्गाः ॥

अत्र यथा व्याससूत्रम्—“अंशो नानान्यपदेशाद्
यथा चापि दाशकित्वादित्वमधीयत एके” श्रीमद्भगव-
द्गीतायामप्यवच्छिन्नवादो यथा—“ममैवांशो जीव-
लोके जीवभूतः सनातनः” श्रीमद्भागवतेऽन्यत्रापि—

मनमैतानि भूतानि प्रणमेद् बहु मानयन् ।

ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ॥

प्रतिबिम्बवादोऽपि-यथैक एव सूर्यो जलदर्पणादि-
नानोपाधिषु प्रतिबिम्बितो नानारूपेण प्रतीयते—एवं
परमात्मामपि सर्वेषु नानोपाधिषु प्रतिबिम्बितोऽस्ति,
सप्ताधीनां कार्ययोगेन कार्यकर्त्तापि च प्रतीयते । एत-
न्मते बिम्ब ईश्वरः प्रतिबिम्बश्च जीवः । प्रतिबिम्बवादः
श्रीरामगीतायां यथा—

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिविम्बितो

जीवः प्रकाशोयमितीर्यते चितः ।

आत्मा धियः साक्षितया पृथक् स्थितो

बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः स एव हि ।

पञ्चदश्यामन्तःकरणे ब्रह्मण आभास जीवः कथितः । आ-
भासप्रतिबिम्बयोरियान् भेदो यदाभासपक्षे त्वाभासो-
ऽसत्योऽस्ति, प्रतिबिम्बवादे च प्रतिबिम्बोऽसत्यो-
नास्ति ।

आरोपवादश्च—यथा रज्जौ सर्पस्य प्रतीतिर्भ्रमे-
णैव एवं परमात्मन्यपि जगत्प्रतीतिर्भ्रमेणैव । भ्रमात्
सत्यस्य बाधः कापि न भवति अतो जगद्भासनेन
ब्रह्मणो बाधः कदापि नेत्यादयः ।

एवमपि वेदान्तिनो वदन्ति यद्यथैक एवाकाशो
घटपटादिषु नानोपाधिषु व्यापकत्वाद् विभिन्नरूप एव-
मेव सर्वत्र व्यापकः परमात्मोपाधिवशान्नानेव प्रतीयते ।

सर्वेष्वप्येषु मतेषु नानारूपेण प्रतीयमानं जगद्
ब्रह्मरूपमेव । यथा चोक्तम् ‘आत्मैवेदं सर्वं यत् किञ्च
जगत्यां जगत्’ ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ ‘सर्वाणि रूपाणि
विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् वदन्ते’ ‘त्वं स्त्री
त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन
वञ्चसि त्वं जातो मनसि विश्वतो मुखः, इत्यादि श्रुतिषु ।

श्रीमच्छंकराचार्यचरणा अपि—

सदेवेदं सर्वं जगदवगतं बाह्यमनसयोः—

सतोऽन्यथास्त्येव प्रकृतिपरसीम्नि स्थितवतः ।

पृथक्किं मृतस्नायाः कलशघटकुम्भाद्यवगतं

वदत्येष आन्तस्त्वमहमिति मायामदिरया ॥

तरङ्गफेनभ्रमबुद्बुदादिवित्

सर्वं स्वरूपेण जलं यथा तथा ।

चिदेव देहाद्यहमन्तमेतत्

सर्वं चिदेवैकरसं विशुद्धम् ॥

आकाशवर्णिर्मलनिर्विकल्प-

निःसीमनिष्पन्दननिर्विकारम् ।

अन्तर्बहिःशून्यमनन्यमद्रयं

स्वयं परं ब्रह्म किमस्ति बोध्यम् ॥

एवं सत्यपि जो जीवात्मनोर्भेदः प्रतीयते स माया-
ब्रहादेव । यथा चोक्तं गौडपादाचार्यैः—

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाजं कथंचन ।
तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत् ।

अद्वितीयं सद् ब्रह्मैव तिमिरदोषेण बहुचन्द्रवत् रज्जौ
च सर्पवत् मायैव विभिन्नात्मकं प्रतीयते परमार्थतः
कोऽपि भेदो नास्ति । यतो ह्यात्मा निरवयवः, सावयवः
पदार्थ एवावयवभेदेन भेदवान् भवति, यथा घटादयः ।
तत्त्वतो भेदे तु अमृतेऽजेऽद्वयेऽपि च मर्त्यतादोषः समुद्-
भवेत् । भेदवत्त्वेवमेव दृष्टत्वात् । तथा च 'न जायते
म्रियते वा कदाचित्' इत्यादिवाक्यानामसंगता विरुद्ध-
तादोषश्च समापतेत् । नित्यमश्चैष यत्

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद् भविष्यति ।

अतो मायाकृत एव भेदः परमार्थतः क्यमेव
जीवेश्वरयोः । इदमेव 'तत्त्वमसि' इत्यादीनि महा-
वाक्यानि बोधयन्ति । न च तत्पदेन जगदुत्पत्ति-
कारकः सर्वशक्तिमान् परमात्माभिधीयते, त्वं-
पदेन चातपशक्तिरूपज्ञो जीवः । अतस्तयोरैक्यं
कथं सम्भवति, यत् 'असि' पदेन वाच्यतया सुस्पष्टं
प्रतीयते । जहद्रूपा अजहद्रूपा च लक्षणापि
आत्र न सम्भवति । यतो हि तत्र जहल्लक्षणा, यत्र
अकुरुतात्पर्यानुपपत्त्या वाच्यार्थं परित्यज्य वाच्यार्थस-
म्बन्धिन्योऽर्थः प्रतीयते । प्रवृत्ते तु महावाक्येन ज्ञेयः
साक्षी चित् ब्रह्म चिन्नास्ति तौ च त्वंतत्पदयोर्वाच्य-
यव । अतो न जहल्लक्षणा । एवमजहल्लक्षणापि न भवि-
तुम्हति । यतो हि कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादावजहल्लक्षणायां
वाच्यार्थास्थितावेव तत्सम्बन्धिन्योऽर्थः प्रतीयते, एवं
पूर्वोक्त दोषस्तद्वत् एव, इति वाच्यम्-अभिधावृत्त्या जह-

दजहल्लक्षणाभ्यां च कार्यानिर्वाहेऽपि भागत्यागलक्ष-
णया कार्यनिर्वाहात् । तथा 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यत्र
भूतकालविशिष्टो मथुरायामवलोकितो देवदत्तस्तच्छ-
ब्दवाच्यः, वर्तमानकालिकश्चेदंशब्दवाच्यः, भूतवर्तमा-
नयोश्च परस्परं विरोधोऽतोऽत्र विरोधधर्ममपहाय के-
वलं देवदत्तशब्दः पदद्वयेनोच्यते भागत्यागलक्षणाया ।
तथैवात्रापि भागत्यागलक्षणाया विरुद्धधर्मं विहाय के-
वलं चिदेव द्वाभ्यां पदाभ्यां प्रतीयते चित्त्वेन तु जीवेश्व-
रयोर्न विरोधः । एतदेवोक्तं भगवता रामेण—

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्—

तथा जहल्लक्षणा विरोधतः ।

सोऽयं पदार्थाविव भागलक्षणा

युज्येत तत्त्वं पदयोरोपतः ।

एवमेव 'अयमात्मा ब्रह्म' 'प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म'
'सोऽहं ब्रह्म' एभिर्महावाक्यैरपि परमात्मजीवात्मनोरै-
क्यमेव प्रतिपाद्यते । अतः किमधिकं ब्रूमः यतो हि—

वक्तव्यं किमु विद्यतेऽत्र बहुधा ब्रह्मैव जीवःस्वयं
ब्रह्मै तैजगदाततं नु सकलं ब्रह्माद्वितीयं श्रुतिः ।

अतो विहाय सर्वतः संगं ध्यातव्यं परं ब्रह्म । यतो हि—
ब्रह्मैवाहमिति प्रबुद्धमतयः मन्त्यक्रवाह्याः स्फुटं
ब्रह्मोभूय वसन्ति संततचिदानन्दामनैतद् ध्रुवम् ॥

अयं च परमतत्त्वमात्मा संसारादधौ निमग्नानां
पुरुषाणां यदा कदाचित् सत्कर्मपरिपाको भवति तदा
सद्गुरोरुपलब्ध्या तत्सदुपदेशेनोपलभ्यते । परन्तु
यदास्माकं सत्कर्मपरिपाको भविष्यति तदा सुतरां ज्ञान-
मुत्पत्त्येत इति विचार्य मनुष्येण नात्मकल्याणायोपेत्यम् ।
यतो हि यदा मानवेभ्यो मनुष्यजन्मप्राप्तित्तदैव
तदवसरात्पुनः परमेश्वरेण । अतो यावत् सर्वत्र परमे-
श्वरबुद्धिर्न भवेत्तावत् साधनानां सुतो दशाश्रमाचार-

भसान् भगवद्भक्तिं च विदधीरन्सर्वथा । एवं कर्मोपास-
नाभ्यां मलविज्ञेययोर्दूरीकरणेन वैराग्यादिसाधनचतु-
ष्टयपरिपालनेन च सुतरांमात्मज्ञानयोग्यता भविष्यति ।
परमेतत्तदैव सम्भवति यद्—अनाद्यविद्यया सुप्तो यदा
जीवः प्रबुध्यते । अतो नोपेक्ष्यमात्मश्रेयसे ।

विलोक्यते संसारे यत् सर्वेऽपि प्राणिनो निरति-
शयं सुखमेव कामयन्तेऽनुदिनं यतन्ते च तदर्थमायवः
सोढ्वापि । स्त्रीहीनः पुरुषः सभार्यं सुखिनं मन्यतेऽतः स्व-
यमपि तदाप्त्यै नानाविधाश्चिन्तयति, पुत्रहीनः पुत्रवति
सुखमालोकयति, स्वयमपि तदर्थं भैरवं स्तौति, हनुमन्तं
पूजयति, गौरीं चार्चयति, शिवमुपास्ते, यतींश्च वन्दते ।
हरिद्री धनमेव सुखसाधनं मत्वा तदभाव आत्मानं धिक्क-
रोति, तिरस्करोति चात्मानः कुलशीलादि, निन्दति चात्मानः
पूर्वकृत्यानि, तृणवन्मन्यते चात्मानम् । परो भूमिमेव सर्व-
सुखाश्रयं मत्वा हन्ति हिंस्र इव प्राणिनो निष्कासयति
चात्मीयान् गेहान् कलहायतेऽरिभिः । एकं लब्ध्वापि कथं-
चित्तत्रातुष्यन्तः पुनरन्याथं प्रयतन्ते । एवं सुखमन्विष्य-
न्तः पतन्त्यधोऽधः । नैते विजानन्ति यद्येषु सुखान्ति-
रत्माकं तानि तु मरीचिकाजलम्, यच्च परमानन्दास्पद-
मात्मतत्त्वं तत्तु सर्वदात्माकं समीप एव । सर्वतोऽतिशायि-
परमानन्द आत्मन्येव, न स विहाय तं कोटिजन्मभिरपि

कथंचित् क्वपि लभ्यः । स्त्रीपुत्रादिष्वप्यानन्दलेशस्तदा-
भासेनैव । यच्च परमा मोद आत्मनि स तु गिरा अव-
र्ण्यो मनसा चाचिन्त्यो बुद्ध्या चाप्राह्यः । यतो हि तत्रा-
नुभविनामपि योगिनामियं गीः —

बुद्धिर्विन्ष्टा गलिता प्रवृत्ति-

ब्रह्मात्मनोरेकतयाधिगत्या ।

इदं न जानेऽप्यनिदं न जाने

किं वा कियद्वा सुखमस्त्यपारम् ॥

वाचा वक्तुमशक्यमेव मनसा गन्तुं न वा शक्यते

स्वानन्दामृतपूरपूरितपरब्रह्माम्बुधेर्वैभवम् ॥

अम्भोराशिविशिर्षार्वाधिकशिलाभावं भजन्मे मनो
यस्यांशांशलवे विलीनमधुनानन्दात्मना निर्वृतम् ॥

कं गतं केन वा नीतं कुत्र लीनमिदं जगत् ।

अधुनैव मया दृष्टं नास्ति किं महद्ब्रूतम्

किं हेयं किमुपादेयं किमन्यत् किं विलक्षणम् ।

अखण्डानन्दपीयूषपूर्णब्रह्ममहार्णवे ।

न किञ्चिदत्र पश्यामि न शृणोमि न वेद्म्यहम्

स्वात्मनैव सदानन्दरूपेणास्मि विलक्षणः ।

कुतः पुनः स माहरो न मूढमतिना वर्यतेति

विरमामि विस्तरात्

अधीतिभिरवधेयम् :

† उपेक्षा देशिकदिष्टवस्तुनो

विलासशीला विषयाभिलाषिणः ।

शयालवो भूरिरताश्च विप्रदे

ब्रजन्ति विद्यार्थिगणा अबोगतिम् ।

खलेन सङ्गं कलहं महात्मना

भृशं निरासं निजधर्मकर्मणोः ।

मृषाभिभाषं पठन्नाद् विरागं

समाश्रयन्तो बत यान्ति दुर्गतिम् ।

† स्वर्गायपदिष्टतप्रीष्टभूमामहोदयस्य 'आत्रकल्पवल्ली' संयोजितानि पद्यपुष्पाणि ।

—संपादकः

दर्शनेषु सनातनधर्मः



[नि०—श्रीदीनानाथरामां शास्त्रां सारस्वतः, विद्यानूपषमः, विद्यावागीशः, (विद्यनिधिः, स० ध० कालेजोपाध्यायः, मुमुक्षु भट्टः)]

‘प्र,णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।

धानामविष्यवतु’ श्रु० ६।६।१।४

रत्नाकरसम्पादकैः तद्विशिष्टाङ्कस्य दर्शनाङ्कस्य ईदृग्विषयसूची समुपनिबद्धा येन दार्शनिकोऽन्तरङ्ग-विषयः समेषामधिगत एव स्यात् । ततस्तदनुसारं वि-विधैर्दार्शनिकैः स स विषय उपनेतव्य एव पाठकानां समक्षम् । परमस्माभिस्तद्विशिष्टाङ्कस्य कात्स्न्याय तदी-यान्तरङ्गभूतोपि सन् बहिरङ्गपदव्यपदेशो विषयः समुपन्यस्यते ‘दर्शनेषु सनातनधर्मः’ इति शीर्षकेण । सनातनधर्मः सोऽस्ति धर्मो यो वेदेषु, वेदाङ्गेषु, उपवेदेषु, दर्शनेषु, पुराणेतिहासेषु, आयुर्वेदाद्यन्यसा-हित्ये चास्ति व्याप्तः; न चादसीया इयत्ता निद्वारयितुं शक्या । परमस्माभिन्न दर्शनानां प्रकृतत्वात् ततः सना-तनधर्मस्य प्रसिद्धाः सिद्धान्ताः प्रदर्शयन्ते ।

तत्र अद्यत्वे सनातनधर्मस्य प्रसिद्धसिद्धान्ता अमी सन्ति—१ मङ्गलाचरणस्य प्रामाणिकता, २ वेदस्य प्रामाण्यम् । ३ मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदत्वम्, शास्त्रानां च वेदस्य मन्त्रभागेऽन्तर्भावः । ४ वेदादीनां यज्ञाद्व्य-प्रधानविषयाः । ५ वेदे वैदिकयज्ञे च द्विजमात्रस्याधि-कारः । ६ वर्णाव्यवस्था जन्मना, न किल गुणकर्म-णा । ७ मृतकश्राद्धम् । ८ स्वर्गनरकादिप्रलोकविशेष-याः । ९ यज्ञानां स्वर्गप्राप्त्युद्देश्यकता । १० स्वर्गे गन्ध-र्वाप्सरसः । ११ मूर्तिपूजा । १२ देवपूजनम् । १३ द्वैता-

द्वैतवादसामञ्जस्यम् । १४ स्त्रीणामावरणप्रथा । १५ स्त्रीणां वेदोपनयनाद्यनधिकारः । १६ विधवाविवाहनिषे-धः । १७ योगसिद्धयः । १८ मुक्तौ अपुनरावृत्तिः । १९ तर्कप्रमाणयोस्तर्कस्याऽप्रतिश्रान्ता । २० शास्त्रीयविरोध-परिहारविचारः । इत्यादयोऽन्येपि च बहवो विषया जायन्ति ॐ ।

एतदाद्यः सनातनधर्मसिद्धान्ता वादिप्रतिवादि-सम्प्रतिपक्षेषु दर्शनेष्वपि समाविष्टाः । परं सर्वेषां दर्शनतो दर्शने, तत्र विशिष्टालोचनायां च कृतायां सम्भाव्यते यद्-‘रत्नाकर’स्य दर्शनाङ्कः केवलमस्मा-कीननिबन्धेनैव समाप्तः स्यात् । परं सम्पादकानां ‘नातिदीर्घ’शब्देन स्वनिबन्धं सङ्कोचयितुं विवशी-भूताः स्मः । न चाद्यतनकर्मजायकालकाले तादृशी सुविधा, न च तावान् + अवधिरेव दत्तः सम्पादकैरिति प्रोक्तविषयेषु कौञ्चिदवलम्ब्य दर्शनतस्तेषां दिग्दर्शनं कार्य्यते । आशास्महे—पाठकमहाभागः सन्तुष्येयुरेते-न । अवशिष्टेषु विषयेषु यथावसरं रत्नाकरस्यास्य साधा-रणरङ्केषु किञ्चिद् विनिवेदयिष्यामः ।

अथ प्रस्तावना—

‘दर्शन’शब्दो ‘दर्शयते साक्षात्क्रियते आत्माऽनेन’ इति द्योः करणलुप्टा व्याक्रियते । ततोऽदसीवश्चरम् उद्देश आत्मसाक्षात्कार एव फलति । तदीयान्येव साध-

नानि तैस्तैश्च पितृभिः स्वस्वज्ञानानुसारं निरूपितानि । कैश्चित् (साङ्ख्ये संख्याबद्धिः) प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानम्, कैश्चन (नैयायिकवैशेषिकैः) षोडशपदार्थानामभावसप्तमषट्पदार्थानां वा उद्देशलक्षणपरीक्षाभिस्तत्त्वज्ञानम्, कैश्चन (मीमांसासांस्तैः) कर्मज्ञानम्, अन्यैः (वेदान्तिभिः) रात्मपरमात्मनोरभेदज्ञानम्, अपरैः (योगिभिः) योगज्ञानं च तत्र साधनमाकलितम् ।

दर्शनसंख्याविषयेपि तैर्थिकानां विविधानि मतान्युपलभ्यन्ते । केचित् पूर्वोत्तरमीमांसाद्वयम्, सेश्वरनिरीश्वरसाङ्ख्यद्वयम्, सप्तपदार्थषोडशपदार्थाभिधायिन्यायद्वयमिति षड्दर्शनीमभिदधति । तत्र पूर्वा मीमांसा जैमिनीयं मीमांसादर्शनम्, उत्तरा मीमांसा वैयसिकं वेदान्तदर्शनम्, सेश्वरसाङ्ख्यं पातञ्जलं योगदर्शनम्, निरीश्वरसाङ्ख्यं कापिलं साङ्ख्यदर्शनम्, अभावसप्तषट्पदार्थाभिधायी न्यायः काणादं वैशेषिकदर्शनम्, षोडशपदार्थाभिधायी न्यायो गौतमीयं न्यायदर्शनञ्च विश्रुतमद्यत्वे ।

केचिद् दर्शनानामास्तिकनास्तिकेति द्वैविध्यमुपकल्प्य प्रागुक्तषड्दर्शनीमास्तिकदर्शनान्यभिधाय सौत्रान्तिक-वैभाषिक-योगाचार-माध्यमिकेति भेदभिन्न-बौद्धदर्शनचतुष्टयेन जैनलौकायतिकदर्शनद्वयेन च सहसंहृत्य द्वादशदर्शनीमाचक्षते ।—सर्व्ववेदभाष्यकर्त्रा श्रीमत्सायणमाधवेन तु स्वकीये 'सर्व्वदर्शनसंग्रहे' १—चार्वाकदर्शनम्, २—बौद्धदर्शनम्, ३—आर्हतदर्शनम्, ४—रामानुजदर्शनम्, ५—पूर्णब्रह्म (माध्व) दर्शनम्, ६—नकुलीयपाशुपतदर्शनम्, ७—शैवदर्शनम्, ८—प्रत्यभिज्ञादर्शनम्, ९—रसेश्वरदर्शनम्, १०—औलूक्य (वैशेषिक) दर्शनम् ११—अक्षपाद (न्याय) दर्शनम्, १२

—जैमिनि (मीमांसा) दर्शनम्, १३—पाणिनिदर्शनम्, १४—साङ्ख्यदर्शनम्, १५—पातञ्जल (योग) दर्शनम्, १६—शाङ्करदर्शनम्—इति षोडश दर्शनानि विवृतानि । एतदादिभेदकारणं यत्र आस्तिक (परलोकाद्यस्तित्वग्राहक) नास्तिक (परलोकादिनास्तित्वग्राहक) ता; तत्र भेदाभेद (द्वैताद्वैत) वादोऽपि ।

प्रस्थानभेदकृन्मधुसूदनस्तु 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश । १३ इति याज्ञवल्क्यदिशा चतुरो वेदान् षट् तदीयाज्ञानि, पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि इति चत्वारि च वेदस्थोपाङ्गानि दर्शयित्वा, उपपुराणानि [ब्राह्मदि] पुराणोऽन्तर्भाव्य ॐवैशेषिकं न्यायोऽन्तःपात्य ॐ वेदान्त-शास्त्रं मीमांसायां गणयित्वा, रामायणमहाभारते साङ्ख्यपातञ्जलपाशुपतवैष्णवदर्शनानि च धर्मशास्त्रे सङ्ख्याय चतुर्दश, आयुर्वेद-धनुर्वेद-गन्धर्ववेदार्थ-शास्त्राणि—इति चतुर उपवेदंश्च तत्र संयोज्य अष्टादश आम्तिकशास्त्रप्रस्थानानि दर्शयति । नास्तिकानां च प्रस्थानान्तराणि वेदबाह्यत्वान्तेषां स्लेच्छादि-प्रस्थानयनं पुरुषार्थानुपयोगीन्याकलस्य उपेक्षणीयानि मन्यन्ते ।

परमद्यत्वे प्रागुक्तानि न्यायवैशेषिकसाङ्ख्ययोग-पूर्वोत्तरमीमांसेति षड्दर्शनान्येव दर्शनशब्देनाभिधीयन्ते । अमिमन् निबन्धेऽस्माभिस्तानि षड्दर्शनानि, सायणानुसारं पाणिनीयदर्शनमपि प्रमाणत्वेन उद्घ्रियेरन् । एषां दर्शनानां महत्त्वमाप्तत्वं च वर्तमानाऽविश्वरतजननेत्रा अभिनवमस्करिणा स्वा० दयानन्देनापि तानि स्वीकृत्य पिशुनितम् । तत्र वैशेषिके प्रशस्तपादभाष्यम्, न्याये वात्स्यायनभाष्यम्,

ॐ अन्तर्भाव्य । अत्र 'अन्तरपरिग्रहे' इति गतिर्व्य, ततो गतिसमाप्तत्वात्कल्पम् । एवमेव अन्तःपात्येति ।

साङ्ख्ये विज्ञानभिक्षुभाष्यम्. योगे व्यासभाष्यम्, मीमांसायां शाबरभाष्यम्. वेदान्ते शाङ्करभाष्यम्, पाणिनीये पातञ्जलमहाभाष्यं चास्माभिरुदाह्रियेत प्रमाणत्वेन, कचिद् याज्ञवल्क्यदिशा वेदपुराणादिरपि । अथात उपक्रम्यते ।

१—वेदे वैदिकपक्षे च द्विजपात्रग्याधिकारः

वेदस्य यज्ञः प्रधानविषय इति प्रागुक्तमेव । तदधिकारिनिर्वाचने मीमांसादर्शनस्य चानुवर्त्य विशेषात् ६।१२५ इति पूर्वपक्षस्य उत्तरपक्षे 'निर्देशाद् वा त्रयाणां स्याद् अन्याधेये ह्यसम्बन्धः कतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यात्रेयः' ६।१२६ इति यागे शूद्रस्यानधिकाराधिकारो (७) सूत्रमुक्तम् । अत्र शाबरभाष्यम्—'वा शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । त्रयाणामधिकारः स्यात् । कुतः ? अन्याधेये निर्देशात् । अन्याधेये त्रयाणां निर्देशो भवति 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत. प्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति । शूद्रस्याधाने श्रुतिर्नास्ति—इत्यनग्निः—शूद्रोऽसमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वर्तयितुम् । ...आहवनीयादयो न शूद्रस्य. अविधानात् । तस्मादनधिकृतोऽग्निहोत्रादिषु शूद्र इत्यात्रेयो मन्यन्ते स्म ।'

ततः "निमित्तार्थेन वादस्तिरमान सर्वाधिकारं स्यात्' ६।१. २७ इति पूर्वपक्षस्य 'अपि वाऽन्यार्थदर्शनाद् यथाश्रुतिं प्रतीयेत' ६।१. २८ इत्युत्तरपक्षो निदिष्टः । अत्र शाबरभाष्यम्—'अपि वा—इति पक्षो व्यावर्त्तयते, ब्राह्मणादयो हि आधाने श्रूयन्ते, तेन ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानम् । ...तथा च इदं शूद्रवर्जितानामेव अनुक्रमणं भवति । ...तस्मान्न शूद्रो जुहुयाद् यजेद् वा' । ततः २६-३०-३१-३२ सूत्रैः कृते पूर्वपक्षे उत्तरपक्षोऽयम्—'अपि वा वेदनिर्देशाद् अपशूद्राणां प्रतीयेत' ६।१.३३ अत्र शाबरभाष्यम्—'अपि वा—इति पक्ष-

व्यावर्तनम् !वेदे हि त्रयाणां निर्देशो भवति—'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादि वेदाऽभावादसमर्थः शूद्रो यष्टुम् । तस्मान्नाधिक्रियेत' ।

ततश्च 'गुणाधित्वाज्जेति चेत्' ६।१.३४ इति पूर्वपक्षमूत्रम् । तत्र शाबरभाष्यम्—'शूद्रोऽनुपनीतः स्वयमुपेत्याध्येष्यते ?' । तत उत्तरपक्षः—'संस्कारस्य तदर्थत्वाद् विद्यायां पुरुषश्रुतिः' ६।१.३५ अत्र शाबरभाष्यम्—'उच्यते—विद्यायामेवैषा पुरुषश्रुतिः । उपनयनस्य संस्कारस्य तदर्थत्वान् । ...आचार्यकरणमेतदभिधीयते ? कुतः ? आत्मनेपददर्शनात् । नयतिराचार्यकरणे वर्त्तते । तदर्थसम्बन्धादुपनयनमाचार्यकरणप्रयुक्तम् । वेदाध्यापनेन चाचार्यो भवति । तस्माद् वेदाध्ययने ब्राह्मणादयः श्रुताः । शूद्रस्य न श्रुतं वेदाध्ययनम् । अतोऽवेदत्वाद् असमर्थः शूद्रो नाधिक्रियते ।'

ततः पुनः पूर्वपक्षः—'विद्यानिर्देशाज्जेति चेत्' ६।१.३६ अत्र भाष्यम्—'इति चेत् पश्यसि—अवेद्यत्वाद् असामर्थ्यादनार्थकृतः शूद्र इति नैव दोषः—विद्यां निर्दयति. अनुक्तमप्यध्येष्यते...' । एतदाशङ्कानिरासाय इदं सूत्रम्—'अवेद्यत्वादभावः कर्मणि स्यात्' ६।१.३७ अत्र शाबरभाष्यम्—'न चेत्तदस्ति-शूद्रोऽध्येष्यते इति । प्रतिपिद्धमस्याऽध्ययनम्—शूद्रेण नाध्येतव्यमिति । अधीयानस्यापि अध्ययनं सफलं न भवति. दोषश्च जायते । अतोऽवेद्यः शूद्रः । ...अतः शूद्रस्यानधिकारः' । तत्र युक्तिमाह सूत्रकारो जैमिनिः—'तथा चाऽन्यार्थदर्शनम्' ६।१.३८ अत्र भाष्यम्—'अन्यार्थदर्शनं च भवति' यथा-शूद्रस्य नाध्ययनमिति । किं लिङ्गं भवति ? यद्यु (यदि उ इति छेदः) वा एतत् स्मशानं यत् शूद्रः, तस्मात् शूद्रसमीपे नाध्येयम्' इत्यनध्ययनं शूद्रस्य दर्शयति । तस्मादपशूद्राणामधिकारः । ...तस्मादसम्भवः शूद्रस्याग्निहोत्रादिषु' इत्येवं मीमांसादर्शने

याने शूद्रस्याधिकाराधिकारद्वारेण नश्य यज्ञविष-
यके वेदेऽनधिकारः भवति । मिथः अन्य एव तु वेदेऽपि
अयं स होना यो द्विजन्मा' ऋ० । १०० सं० । ११४४६५
इति यज्ञे तन्मूलकवेदे च द्विजन्मनः अधिकार आह्वयः ।
नत एकजस्य शूद्रस्य तत्रानधिकार एव ।

एवं वेदान्तदर्शने प्रथमाध्याये तृतीयपादेऽपशूद्रा-
धिकारो (८) 'शूद्रस्य न दानादश्वत्थानां न दानवशात्
सूच्यते हि' इति ३४ सूत्रस्य शाङ्करभाष्ये प्रोक्तम्-तस्मान्
[अनमित्तत्वात्] शूद्रो यज्ञेऽनवकृतृप्रः तै० सं० ७।१।१।
६... 'न शूद्रस्याधिकारः' वेदाध्ययनाभावात् अर्थात् वेदो
हि विदितवेदार्थो वेदार्थध्वनिः क्रियते । न च शूद्रस्य वेदा-
ध्ययनमस्ति । उपनयनपूर्वकत्वाद् वेदाध्ययनस्य । उप-
नयनस्य वर्णत्रयविषयत्वात् । यच्च धिःश्रमः । न तदसति
सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्यमपि न
लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति । शास्त्रीयर्थं
शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च
सामर्थ्यस्य अध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् ।
१।३।३४ 'जानश्रुतेः त्रितयत्वावगतिः । अतो न शूद्र-
स्याधिकारः १।३।३५

संस्कारपरामर्शान् तदभावामितापाच्च' वेदान्त०
१।३।३६ अत्र शाङ्करभाष्यम्—'इतश्च न शूद्रस्याधि-
कारः । शूद्रस्य संस्काराऽभावोऽभिलक्ष्यते-शूद्रश्चतुर्थ्यं
वर्णं एकजातिः (अनुपनीतः)' मनु० १०।४ इत्येकजाति-
त्वस्मरणम् । 'न शूद्रे पातकं किञ्चन च संस्कारमर्हति'
मनु० १०।१२६ 'मन्त्रवर्ज्यं न दुष्यन्ति प्रशासां प्राप्नुवन्ति
च' 'मनु० १०।१२७ इत्यादिभिश्च । 'श्रवणाध्ययनार्थ-
प्रतिषेधात् स्मृतेश्च' ब्रह्मसूत्रे १।३।३८ अत्र भाष्यम्—
'इतश्च न शूद्रस्याधिकारः' यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययना-

र्थप्रतिषेधो भवति वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रति-
षेधश्च वेदज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य रम्यते ।
श्रवणप्रतिषेधस्तावत् 'अथान्य वेदमुपश्रूयतः पुजतुभ्यां
* श्रोत्रप्रतिपूरणम्' गो० ध० सू० '८६ (पादयुक्तं)
ह वा एतच्छ्रमशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाभ्यस्त-
व्यमिति च' । अत एवाध्ययनप्रतिषेधः । यस्य हि समी-
पेऽपि नाभ्यस्तव्यं भवति स कथमश्रुतमधीर्यति । भवति च
वेदोच्चारणे कजिज्ञाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति ।
अत एव चाऽऽर्थवेदज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति 'न
शूद्राय मतिं दद्यात्' इति । द्विजातीनामध्ययनमिष्य-
दानमिति च । ... 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान्' इति चेत्-
हामपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्यस्याधिकारस्मरणान् ।
वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितम् ।

तदेवं यज्ञविषयके वेदे द्विजमात्रस्याधिकारः
सिद्धः । परम् आर्विज्ये तु ब्राह्मणस्यैवाधिकारः ।
अन एव मीमांसादर्शनस्य द्वादशे चतुर्थपादेऽन्तिमं
द्वादशमधिकरणमेव 'आर्विज्ये ब्राह्मणमात्राधिकरणम्'
इत्यस्ति । तत्र 'प्रमुखाद् आर्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात्'
१२।४।३० इति पृथक्चतुस्रमस्ति । तत्र उत्तरपक्षसूत्रम्—
'स्मृतेर्वा स्याद् ब्राह्मणानाम्' १।४।३८ अत्र शाबरभा-
ष्यम्—'ब्राह्मणानामेव आर्विज्यं स्याद्' नेतरयोर्व-
र्णयोः । कुतः ? स्मृतेः । एवं शिष्टाः स्मरन्ति—'याजना-
ध्यापनप्रतिग्रहः ब्राह्मणस्यैव वृक्ष्युपाया इति । स्मृतिश्च
प्रमाणमित्युक्तम् । तस्माद् ब्राह्मणा एव याजयेयुः ।
ततोऽपि हेतुसूत्रम्—'फलचमसविधानाच्चेतरेषाम्'
१२।४।३९ अन्तिमं मीमांसादर्शनसूत्रमिदं तत्र—'अन्वा-
हार्यं च दर्शनात्' १२।४।४२ अत्र शाबरभाष्यम्—'दार्श-
पूर्णमासिक्यां च अन्वाहार्यदक्षिणायां ब्राह्मणा एव

दृश्यन्ते—‘त एनं वै देवा अहुतादो यद् ब्राह्मणा’ यद्
अन्वाहार्यमाहरति, तानेव तेन प्रीणातीति’ इच्छिणा
च ऋत्विग्भ्यो दीयते । तस्माद् ब्राह्मणानामात्विज्यम् ।
एवं ‘ब्राह्मणानां वा इतरयोरात्विज्याऽभावात्’ ६।६।२८
इति मीमांसादर्शनसूत्रेऽपि स्पष्टम् । अत एव ‘आत्विजीन-
शब्दस्य सिद्धिप्रसङ्गे ५।१।७१ सूत्रे महाभाष्ये ‘यज्ञ-
त्विग्भ्यां तत्कर्म अर्हति-इत्युपसङ्ख्यानम्’ इति वार्ति-
कप्रदर्शितेऽर्थे ऋत्विक्कर्म अर्हति-इति विग्रहे ‘आत्वि-
जीनां ब्राह्मणकुलम्’ इत्युक्त्वा ब्राह्मणस्यैव ऋत्विक्क-
र्मस्यधिकारः पिशुनितः ।

२—यज्ञानां स्वर्गप्राप्त्युद्देश्यकता ।

केचिद् वादिनो यज्ञानां वायुशुद्धिं साक्षाद् उद्देश्यं
मन्वते । परं तदसत् । अवान्तरमुद्देश्यं वायुशुद्धिरपि
भवेद् ; नात्र वयं नकारं कुर्महे ; तथापि साक्षादुद्देश्यं
तु स्वर्ग एव । यथा च दार्शनिका अभिदधति ; न्याय-
दर्शने ४।१।४४ पूर्वपक्षिसूत्रस्य भाष्ये “अपि चेयं
क्रिया” ‘अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गैकामः’ इति ; एतस्याः
फले संशयः ? इति प्रश्नस्य उत्तरसूत्रभाष्ये प्रोक्तम्—
‘न सद्यः’ कालान्तरोपभोग्यत्वात् । न्यायः ४।१।४५
सूत्रस्य भाष्ये च ‘स्वर्गः फलं श्रयते, तच्च भिन्नोऽस्मिन्
देहभेदाद् उत्पद्यते इति, न सद्यः ।’ एतेन यत्र यज्ञेन
स्वर्गप्राप्तिरुक्ता ; तत्र देहपतनेनैव स्वर्गप्राप्तिः सूचिता ।
तेन इमं लोकम् एतल्लोकस्थमुखं च स्वर्गं मन्वाना
निरस्ताः ।

‘होमाच्च स्वर्गो भवति’ मीमांसादर्शने ३।१।१२ ।
पाणिनीयसूत्रस्य ६।१।२४ सूत्रमहाभाष्ये प्रोक्तम्—‘इत्या-
याः (यज्ञस्य) किञ्चित् प्रयोजनमुक्तम् । किम् ? स्वर्गो
लोके अप्सरसं एनं जाया भूत्वा उपशेरेते’ अत्र सना-
तनधर्मस्य पक्षः स्पष्ट एव । ‘इष्ट (यज्ञ) कारिण एव

चन्द्रमसमारोहन्ति, नेतरे तं इतरे’ इति स्पष्टमनं
यमालयमवगाह्य स्वतः कृतान्तरूपं गच्छीयान्ता अन्तःपूष
पुनरेव इमं । मानुषं लोकं प्रत्यवरोहन्ति’ वेदान्त-
दर्शने शाङ्करभाष्ये ३।१।२३ अस्मिन् विषयेऽन्यान्यपि
दार्शनिकप्रमाणानि जायन्ति । परं विस्तरभिया
विरम्यते ।

३—स्वर्गं गन्धर्वाप्सरसः ।

योगदर्शने ४।२६ सूत्रस्य व्यासभाष्ये प्रोक्तम्—
‘माहेन्द्रनिवासिनः यद् देवानकायाः, सत् सङ्कल्प-
सिद्धा अणिमादयेऽर्थोपपन्नाः कल्पायुषो वृन्दारकाः,
कामभोगिनः, आपपादिकदेहाः, उत्तमानुकूलाभि-
रप्सरोभिः कृतपरिवाराः, योगः विभूतिपादे २६ सूत्र-
भाष्ये । अत्र सनातनधर्मपक्षस्य कियती स्पष्टता ।
अग्रे दृश्यताम्—‘मधुमतीं भूमिं साक्षात्सुवते’ ब्राह्म-
णस्य स्थानिनो देवा उपनिमन्त्रयन्ते, भोरिह आत्म्य-
ताम्, इह रम्यताम्, कमनीयोऽयं भोगः, कमनीयेयं
कन्या, रमायनमिदं जरामृत्युं बाधते, वैहायसमिदं
यानम्, अर्मी कल्पद्रुमाः, पुण्या मन्दाकिनी, सिद्धा
महर्षयः, उत्तमा अनुकूला अप्सरसः, दिव्ये श्रोत्र-
चक्षुषीः प्रतिपद्यताम् इदम् अक्षयमजरम् अमरस्थानं
देवानां प्रियम्’ योगः ३।२५ अत्रापि स्पष्टतैव ।

४—मूर्तिपूजा

“सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो
न विरुध्यते शालग्राम इव विष्णोः” वेदान्तदर्शने
शाङ्करभाष्ये १।२।१४ अत्र शालग्राममूर्तिपूजा दर्शिता ।
अदसीया स्पष्टताऽन्यत्राप्युक्ता—“असीयस्त्वादिरुण-
प्रहणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निचाप्यो द्रष्टव्य
उपदिश्यते, यथा—शालग्रामे हरिः । तत्रास्य बुद्धि-
विज्ञानं ग्राहकम् । सर्वगतोपीश्वरस्तत्र उपास्यमानः

प्रसोदति” वेदान्त० शाङ्करभाष्ये १।२।७ कियन्तः
 स्वयशब्दा मूर्तिपूजासिद्धौ । एवमन्यत्रापि—“यत्कं
 ब्रह्मोपासनमेवात्र आदरणीयं फलत्वायेति, तद्
 अयुक्तम् । उक्तेन न्यायेन आदित्यादीनामेव उपा-
 स्यत्वावगमान् । फलं तु आतिथ्याद्युपासने इव
 आदित्याद्युपासनेपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वाभ्यक्षत्वात् ।
 वसिन्तश्चैतत् “फलमत उपपत्तेः” ब्र० सू० ३।३।३२
 इत्यत्र । ईदृशं चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत् प्रतीकेषु
 तददृष्टव्यधारोपणं प्रतिमादिष्विव विष्णवादीनाम्”
 वेदान्त० शाङ्कर० ४।१।१५ एतेन मूर्तिपूजनं समूलं
 सिद्धम् ।

पाणिनिदर्शनस्य “जीविकार्थे चापश्ये” ५।३।६६
 इति सूत्रस्य महाभाष्येपि प्रोक्तम्—“यास्वेताः सम्प्रति
 पुजार्थाः (प्रतिमाः), तासु कनो लुप् भविष्यति”
 इति मूर्तिपूजा प्राचीना मता । अत्रैव सूत्रे तत्त्वबोधि-
 न्यामुक्तम्—“यास्त्वायतने प्रतिष्ठाप्यन्ते, तासु उत्तर-
 सूत्रेण लुप् । तदुक्तम्—“अर्चासु पूजनाह्रासु चित्रकर्म-
 भवेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु”
 अर्चासु-प्रतिमासु । कीदृशीषु ? पूजनाह्रासु गेहेषु
 आयतनेषु वा याः पूज्यन्ते तासु । अर्चासु-शिवः
 विष्णुः ।” इत्यादि ।

५—द्वैताद्वैतवादसामञ्जस्यम्

द्वयोर्भावो द्विता । अत्र तल् प्रत्ययः “तलन्तः”
 लिङ्गानु० १७ इति स्त्रियाम् । द्विता एव द्वैतम्,
 स्वार्थिकोऽण् । “स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यति-
 वर्तन्ते” इति स्त्रीलिङ्गतो नपुंसकलिङ्गता । न द्वैतम्
 इत्यद्वैतम् । तत्सम्बन्धिवादोऽद्वैतवादः ।

अस्मिन् विषये दार्शनिकानां मतभेदोऽस्ति । तत्र
 श्रीमद्रामानुजाचार्य-माध्वाचार्य-श्रीकण्ठाचार्य-भास्कर-

राचार्य-निम्बार्काचार्य-वल्लभाचार्य-चैतन्यदेव-श्रीकरा-
 चार्य-बलदेवविद्याभूषण-विज्ञानभित्तुप्रभृतयो विशिष्टो-
 द्वैतवाद-द्वैतवाद-शैवविशिष्टाद्वैतवाद-भेदाभेदवाद-द्वै-
 तद्वैतवाद-शुद्धाद्वैतवादोऽचिन्त्यभेदाभेदवाद-शक्तिविशि-
 ष्टाद्वैतवादोऽचिन्त्यभेदवाद-साङ्ख्यद्वैतवादप्रभृतिसम्प्र-
 दायां प्रचारयामासुः । श्रीमता शङ्कराचार्यस्वामिना
 तच्छिष्यपरम्परायां च श्रीपद्मपादाचार्य-सुरेश्वराचार्य-
 सर्वज्ञात्ममुनि-प्रकाशात्माचार्याद्वैतानन्द-चित्सुखाचार्य-
 भारतीतीर्थ-विद्यारण्यानन्दज्ञान-मधुसूदन-ब्रह्मानन्दप्रभृ-
 तिभिस्ततः श्रीहर्षप्रभृतिभिश्च अद्वैतवाद एव स्वीकृतः ।

तत्र स्थूलो वादो द्वैतवादोऽद्वैतवादश्च । तत्र अद्वैत-
 वादः पारमार्थिकः, द्वैतवादस्तु व्यावहारिक इत्येवं
 मते उभयोर्वादयोः सामञ्जस्यं भवति । यावन्तोपि
 पदार्था भवन्ति; तेषु स्थूलतया द्वे सत्ते भवतः; एका
 पारमार्थिकी अपरा च व्यावहारिकी । द्वैतवादो
 व्यावहारिकी सत्ता; अद्वैतवादश्च पारमार्थिकी सत्ता ।
 तेन यत्र शास्त्रे द्वैतवादो दृश्येत; तत्रेदं ज्ञेयं यद् अत्र
 व्यावहारिकतामवलम्ब्य तथोक्तम् । यतो हि सर्वे व्यवहार-
 भेदवादमेव अवलम्ब्य प्रचलन्ति । यदवधि व्यवहारोस्ति
 तदवधि भेदवादोऽर्थाद् द्वैतवादः । वस्त्रं सूत्रं च व्यवहारे
 पृथक् पृथक् रतः । वस्त्रोपादानेन सूत्रं नाशीयते, सूत्रो-
 पादाने वा वस्त्रं नोपादीयते । अयं व्यवहारवादः ।
 यत्र च शास्त्रे अद्वैतवादो निरूपितो दृश्येत; तत्र ज्ञेयं
 यत् पारमार्थिकतामभिलक्ष्य तथोक्तम् । अत एव ज्ञान-
 चक्षुषा दर्शने सूत्राद् भिन्नं वस्त्रं न किमपि, किन्तु
 तद् वस्तुतः सूत्रमेव ।

मृत्तिकातो घटो निर्मायते, घटोपि मृत्तिकास्ति
 पारमार्थिकत्वे; यतो हि घटनिर्माणात् प्रागपि
 मृत्तिकाऽऽसीत्; घटप्रभवंसे जातेपि मृत्तिका भविता ।
 तत्र मध्ये घट इति नाम रूपं च व्यावहारिकमेव ।

“आदावन्ते च यत्रास्ति वर्तमानेपि तत्तथा” गौड-
वादकारिका ३१। घट आदावन्ते च घटो न भवति,
किन्तु मृत्तिकैव। अतो मध्येपि अमौ वस्तुतो मृत्तिकैव।
परं व्यावहारिकताकारणान् स तदा मृत्तिकाशब्देन
न प्रोच्यते, किन्तु ‘घट’शब्देनैव कुठारो
लोहादुत्पन्नः। अन्तेपि लोह एव भविता। अतो
मध्येपि लोह एवानौ। व्यवहारमात्रे एवाऽसौ कुठारः
कथ्यते। हिममादौ जलेन निम्मितम्, अन्तेपि जल-
मेव भविता। अतो मध्येपि जलमेव। परं व्यवहारे
तद् ‘हिम’ नाम्प्रोच्यते। इयमस्ति पदार्थानां पारमा-
थिकसत्ता व्यावहारिकसत्ता च।

पारमाथिकसत्तायां घटो मृत्तिका, कुठारो लोहः,
हिमश्च जलम्। व्यावहारिकसत्तायां घटो मृत्तिकातो
भिन्नः कथ्यते; कुठारो लोहाद्, हिमश्च जलाद् भिन्नं
कथ्यते; यतश्शीतलजलपायनस्य § यो व्यवहारो घटे
दृश्यते, स मृत्तिकायां न। काष्ठं हृदनाऽप्यन्तशीतल-
तयोद्योतशो व्यवहारः कुठारहिमयोर्विद्यते; तादृशो
लोहपानीययोर्नास्ति। यद्यपीयं व्यावहारिकसत्ता घटकु-
ठारहिमानि मृत्तिकालोहपानीयेभ्यो भेदयते; तथापि
सा पारमाथिकसत्ता भेत्तुं नेष्टे। व्यावहारिकसत्ताया-
मपि पारमाथिकसत्ता भवत्येव। व्यावहारिकसत्ता
सांसारिकव्यवहारं प्रवर्तयितुं साधनम्; पारमाथिक-
सत्ता च पदार्थस्य वास्तविकता-ज्ञानाय साधनम्।
इदमेव दृश्यतां यथा-बालोपदेशे यान्यक्षराणि;
तान्येव वेदे। परमार्थतस्तु तत्र अभेदः। परं व्यवहार-
पक्षमादाय तत्र भेदो भवति यद् अयं बालोपदेशः,
अयं तु वेदः।

यथा व्यावहारिकसत्तायां घटादयो मृत्तिकादिभ्यो
भिन्नाः कथ्यन्ते; तथैव व्यावहारिकसत्तायां जीवः

प्रकृतिश्च ब्रह्मतो भिन्नो कथ्यते। अनादी। अपि च
गीता ८.२३.१६ अनादिस्तु ससारोपि कथ्यते; परमिद-
मनादित्वं व्यवहाराभावेण दुर्विज्ञेयत्वेन वा। अनादिस्तु
कर्मप्रवाहोपि कथ्यते; परं सोऽपि मुक्तिसमये जीयन्ते
चाम्य कर्माणि। मुण्डकोः ३.२.८ इति जीयते एव।
पारमार्थिकसत्तायां यथा घट-कुठार-हिमाणि मृत्तिका-
लोह-जलानि; तथैव पारमाथिकतायां जीवः प्रकृति-
श्चापि ब्रह्मैव घटस्य मृत्तिकातः कथं भेदोऽजनि
नामरूपे ? तत्र कारणमभिप्रेतनादिकम्; तथा जीवत्र-
हणोः कथं भेदोऽभवत् ? तत्र कारणं जीवात्मनि
देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद् मलावरणवि-
क्षेपादिदोषयुक्तताः ब्रह्मणश्च तदराहित्यम्।

यथाऽभिप्रेतरोल्पाशक्तिः, अग्नौ च महती; तथैव
जीवात्मन्यपि न्यूना शक्तिरुच्यते, ब्रह्मणि च बृहती।
अत्र एवावशङ्कराचार्येण ३.२.६ ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रोक्तम्—
“कस्मान् पुनर्जीवः परमात्मांश एव सन्तिरस्कृतज्ञानै-
श्वर्या भवति ? युक्तं तु ज्ञानैश्वर्येणोत्तिरस्कृतत्वं
विमर्शालङ्घ्येव दहनप्रकाशनयोरिति; उच्यते—सत्यमे-
वेतन् सोऽपि तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो देहयोगाद्
देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद् भवति। अस्ति
चाऽत्रोपमा, यथाऽग्नेर्वहनप्रकाशनसम्प्रत्यस्यापि अर-
णिगनस्य दहनप्रकाशने तिरोहिते भवतः; यथा वा
भस्माच्छन्नस्य। एवमविद्याप्रत्युपस्थापितानामरूपकृत-
देहाद्युपाधियोगात् तद्विवेकभ्रमकृतो जीवस्य ज्ञानै-
श्वर्यतिरोभावः”।

जीवस्य अविद्यादूरीभावे जीव ईश्वराद्
अभिन्न एव भवति। गङ्गाजले प्रणालिकाजले च
दृश्यते; यदा प्रणालिकाजलस्य मलादिकं पृथक् कृत्वा
बाह्यदृष्ट्या भेदो सूर्यस्तज्जलमाकाशे स्थापयति;

रश्मिमेव गङ्गाजलमसिः तदा उभयोर्जलयोरभेद एव भवति ।

एवं दर्शनेषु यद् द्वैताद्वैतविषयकवैषम्यं दृश्यतेः तत्रेदमेव कारणं यत्-कैश्चित् तत्र जनसाधारणैः पकाराणैः व्यावहारिकसत्ता मताः कैश्चिद् विशिष्टजनोपकारार्थं पारमार्थिकता मता तत्र द्वैतवादमन्तृणां साध्याचार्यादीनामिदमभिप्रेतं यद्-व्यावहारिकसत्ता-रामेव कर्मकारणानुष्ठानमश्वरभक्तिश्च सम्भवति । तदवलम्बनेनैव जीवस्य कल्याणं जायते । यदि व्यावहारिकसत्ता सर्वथा न मन्येतः तर्हि जीवब्रह्मणोरभेदे जाते ज्येष्ठनिष्ठत्वस्य उपायोपासकत्वस्य वा भावोऽसम्भवी भवेत् । तदा तु संसारी जीव आत्मानं ब्रह्म सन्वानो न चित्तशुद्धिसाधकवैदिककर्मकारणमुत्पातुं शक्नोति चेत्सोपासनात् । एतदुपायावलम्बनं च विना जीवात् संसारबन्धनस्य मलविक्षेपावराणादिदोषाणाञ्च अपमर्गं न भवति । सांसारिकबन्धननिरासार्थमेव भिर्यावहारिकसत्तापि ग्राह्या भवति । अतश्च द्वैतवादः तथैव सोपासनात् । अद्वैतवादश्च अस्मिन् सोपासनात् । अद्वैतवाद्यपि स्वा० श्रीशङ्कराचार्यो व्यावहारिकसत्ता-न्यवलम्ब्य गणेशदुर्गाविष्णुशङ्कराद्यवताराणां सुपासनासम्बन्धीनि स्तोत्राणि निर्म्ममे ।

यथा सांसारिकेषु पदार्थेषु आचार्येषु च एतद्विषये व्यावहारिकपारमार्थिके । उभे सत्ता मतेः तथा वेदादिशास्त्रेषुभे सत्ता मते । तत्र यदि 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' अ० १।१६।२० 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वध्या-नादी उभावपि' भगवद्गीता ३।२६ एतदादिकप्रमाणानि व्यावहारिकसत्तामवलम्ब्य द्वैतवादं मन्यन्ते ; तर्हि तत्र पुरुष पदेदृशं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम्' यजुः ३।१२ 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।

मत्तः परतरं किञ्चिन्नान्यदस्ति धनञ्जय' गी० ७।७ एतदादीनि प्रमाणानि पारमार्थिकसत्तयाऽद्वैतवादमपि पुष्टयन्ति । 'पुरुष एव' अत्र केचिद् 'पुरुषे एव इदं सर्वम्' इति छंदं कृत्वा द्वैतवादं साधयन्ति ; परं तदेतत् पदपाठविरुद्धम् । पदपाठे 'पुरुषः । एव' इत्येव छंदः कृतः । पदपाठानुसारमेव वेदे संहिता मन्यन्ते, न स्वातन्त्र्येण । एतेन मिद्वामदं यद्-इदं जगत् पुरुष एव ब्रह्मैव । व्यावहारिकतयैव तदिदं सत्तात्मकम् ; परमार्थसत्ता तु तस्य नास्त्येव ।

यथा द्वैताद्वैतवादे जनानां मतभेदः ; तथैव परमात्मनः कारणत्वेपि विवादो वर्तते जनानाम् । एके तं संसारस्य निमित्तकारणं मन्यन्ते, केचिच्च अभिन्ननिमित्तापादानकारणम् । संसारे यावन्तः पदार्था निर्म्मयन्ते । तत्र स्थूलतत्त्वा कारणद्वयं भवति । एकं निमित्तकारणम्, अपरं च उपादानकारणम् । यद्वा किञ्च सांसारिकेषु सर्वेषु पदार्थेषु इमे कारणे भवतः तदा स्वयं संसाररूपकार्येपि आभ्यां कारणभ्यामवश्यं भाव्यम् । एवञ्चानुसन्धाने मति प्रतीयते यत्—संसारस्य उपादानकारणमपि ईश्वरो निमित्तकारणमपि च ईश्वरः । उभयकारणत्वेऽभिन्ननिमित्तापादानकारणमिति कथ्यते ।

यथा घटो भुक्तिकामः कुठारो लोहाद् भवति; तस्यैव चांशः ; तथा समस्तसंसारोपि ब्रह्मतः प्रादुर्भूतः ; अतो ब्रह्मैव तस्योपादानकारणम् । तदेव च तस्य निमित्तकारणम् । यतो हि ब्रह्म आत्मानमेव स्वयम्भूर्भूत्वा निर्म्ममीते; स्वयं च निर्म्ममीते । सूर्यचन्द्रपृथिव्यादयस्तेन निर्म्मिताः । निर्म्मिता अपि तेनैवैके निर्मितोपि च स स्वयमेव सूर्यादिरूपे । तदैव सनातनधर्मोपि सूर्यपृथिव्यादिपूजा परमात्मपूजैव मन्यन्ते ।

अत एव ब्रह्म अभिन्ननिमित्तोपादानकारणम् । तत्तिरी-
यारण्यकं प्रोक्तम्—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते-
येन जातानि जीवन्ति, यन् प्रयन्ति अभिसंविशन्ति”
तद् विजिज्ञासस्व- तद् ब्रह्म ६।१।१ अर्थाद्—‘यस्मा-
ज्जगद् उत्पद्यते, यत्कारणात् जीवतिः अन्ते च तद्
यन्मिलं लीयतेः तद् ब्रह्मैव । एतेन ब्रह्मैव जगतो
निमित्तकारणम् । तदेव च तस्य उपादानकारणमस्ति-
इति स्पष्टं सिध्यति । एतत्सिद्धान्ताऽमनने अस्याः श्रुतः
स्वारसिकः समन्वयो न सम्भवी ।

ईश्वरस्य केवलनिमित्तकारणत्वमनने तु तदीया
सर्वव्यापकतापि न कदाचित् सेदधुमर्हति । घटस्य
निमित्तकारणं वर्तते कुलालः, उपादानकारणं च
नृत्तिका । यदा च गवेयं यद्—घटस्य प्रत्येकावयवे
कोऽपि पदार्थः श्रोतप्रोतः ; अन्ते च घटः क्व विलीयते
इति ? तदा स्वयमेव प्रत्येक्यते यद्—नृत्तिकैव तत्र
नर्वत्र व्याप्तः यतो हि घटो नृत्तिकया निर्मितः ।
नृत्तिका वर्तते तस्यापादानकारणम् । उपादानकारण-
मेव भवति तन् कारणां यत् स्वकार्यस्य प्रत्येकांशे
श्रोतप्रोततया व्यापकं भवति । तत्कारणादेव तज्जी-
वति अर्थात् तत्सत्ता भवति, अन्ते च तत्रैव विलीयते ।
एवं नृत्तिकाव्याप्त्यैव घटस्य सत्तास्ति । अन्ते घटो
नृत्तिकायामेव विलीयते, न कुम्भकारे, यतो हि कार्यं
स्वोपादानकारणे एव विलीयते, न निमित्तकारणे ।

केवलं घटस्यैव उदाहरणं किम्, एवं सर्व-
कार्याणि अन्वेष्टव्यानि अनुसन्धातव्यानि च । कुठार-
स्य प्रत्येकपरमाणौ लोह एव व्याप्तः, न कुठार-
निर्माता । स कुठारश्चान्तेपि लोहे एव विलीयते, न
कुठारकारे । कटककुण्डलस्य प्रत्येकदेशे तदुपादान-
कारणं सुवर्णमेव व्याप्तम्, न सुवर्णकारः । तत् कटक-
कुण्डलम् अन्तेपि सुवर्णे विजयीते, न सुवर्णकारे ।

हिंस्य प्रत्येकपरमाणौ तदीयापादानकारणं जलमेवास्ति
व्याप्तम्, न खलु हिमनिर्माप्रबं यन्त्रम् । तच्चान्ते
स्वोपादानकारणे जले एव विलीयते, न निमित्तकारणे
यन्त्रे । वस्त्रस्य प्रत्येकावयवेपु न्दुपादानकारणं सूत्रमेव
व्याप्तम्, न तन्तुवाय । तच्च वस्त्रं स्वोपादानकारण-
सूत्रमन्तर्दं तिष्ठति, न तन्तुवायसत्तया । अन्ते चापि
तत् स्वोपादानकारणे सूत्रे एव विलीयते : न निमित्त-
कारणे तन्तुवाये । एव सामारिककार्यमात्रस्य अवय-
वान् तदीयमुपादानकारणमेव व्याप्य तिष्ठति, न निमि-
त्तकारणम्, उपादानकारणसत्तयैव तत्सत्ता भवति,
न तु निमित्तकारणसत्तया तत्सत्ता न हि कुम्भकारत-
न्तुवायादिमरणेन घटवत्त्वादीनां विलयो भवति । एवं
तदेव कार्यमन्येपि स्वोपादानकारणे एव विश्राम्यति
विलीयते वा, न निमित्तकारणे ।

एवं यदि ईश्वरोपि निमित्तकारणं मन्येत संसारस्य
केवलम् ; तोपादानकारणमपि तदा सोपि निमित्तका-
रणान्तरवत् संसारात् पृथग्देशस्थ एव मन्येत घटात्
कुम्भकार इव : न स संसारस्य प्रत्येकपरमाणौ भवेद्
श्रोतप्रोतः । परं यदा खलु स वेदादिशक्तैः ‘स श्रोतः
प्रोतश्च विभूः प्रजासु’ यजुः ६.२.१ इति मन्यते ; तर्हि
स्पष्टं यत्—स निमित्तकारणमपि वर्तते संसारस्य उपा-
दानकारणमपि च वर्तते । उपादानकारणत्वे मते तस्य
उपादानकारणान्तरवत् स्वकार्ये ब्रह्माण्डे श्रोतप्रोतत्वा
सिध्यति । यथा च घटादिकाः प्रसृष्टाश्च स्वनिमित्तका-
रणे कुम्भकारादौ लीना न भवन्ति, किन्तु नृत्तिकादि-
रूपस्वोपादानकारणे एषः ; तथा सर्वे प्राणिनः प्रलये
सति उपादानकारणे ब्रह्मण्येव लीना भवन्ति ; केवल-
निमित्तकारणे ईश्वरे ते कथं लीनाः स्युः ? एवं यदा
ईश्वरः समग्रब्रह्माण्डस्य यत्पदार्थजातस्य वा अभिन्न-
निमित्तोपादानकारणमस्तिष्यत् ; तदा तदतिरिक्तस्य

अन्यन्य कस्यापि वस्तुनः पारमार्थिकसत्ताऽभावाद्
अद्वैतवादः स्वतः सिद्धोऽभूत्

यत् खलु आम्नाकोनानि वदन्ति पुस्तकानि ईश्वर-
भक्त्या सम्भूतानिः तत्र व्यावहारिकतामूलो द्वैतवाद
एव, यतो हि एतेन कर्मकाण्डेन चित्तशुद्धौ सत्यं
स्वयमेव अभेदप्रतिबन्धकदोषतयः सम्भाव्यते । एवं
स्पष्टं यद् द्वैतवादो व्यावहारिको वादः ; अद्वैतवादश्च
पारमार्थिको वादः । एतद्वीत्या उभयोर्वादयोः साम-
ञ्ज्ये जाने एकतरवादसाधनाय कलहः कोलाहलो
वाऽयुक्त एव । एतद्विषये दर्शनादिप्रमाणैरेष विषयो
विशदयितुं शक्यः : परं स्थानं नास्ति, न चावकाशः ।

७—तर्कप्रमाणयोस्तर्कस्याप्रतिष्ठानता

केचित् साम्प्रदायिकस्तर्कमात्रं व्यवहरन्ति, मनु-
सनातनधर्मस्तर्कं गौरवं मनुतः प्रमाणं च प्रधानम् ।
किन्तु प्रमाणं स तर्कं नोपस्थापयति । अत एव न्याय-
दर्शने प्रोक्तम्—‘तर्कं न प्रमाणसंगृहीतो न प्रमाणा-
न्तरम्, (केवलं प्रमाणानामनुग्राहकतत्त्वज्ञानाय
कल्पते...’ सोयमिदं धर्मभूतस्तर्कः प्रमाणसहितो वादो
साधनाय, उपालम्भाय चार्थस्य भवति [न तु निष्प्र-
माणः] ’ १।१।१२ (प्र०) कथं पुनरयं (तर्कः)
तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति ? (उ०) अनवधार-
णान् । अनुज्ञानानि अयमेकतरं धर्मं कारणोपपत्त्याः
न त्ववधारयति—न व्यवस्यति—न निश्चिनोति एव-
मेवेदमिति ।... सोयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्धानः
प्रमाणभ्यनुज्ञानान् प्रमाणसहितो वादो प्रदिष्टः [न
तु केवलः]’ न्या० १।१।४० ।

प्रत्युत प्रमाणभ्येऽर्थं तर्कस्याप्रतिष्ठानता स्वीकृता ।
तथा च ‘तर्काऽप्रतिष्ठानाद्’ २।१।११ इति वैयासिकं ब्रह्म-

सूत्रमाचक्षते श्रीशङ्कराचार्यणोक्तम्—‘इतश्च नाऽऽ-
गमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थानव्यम् । यस्मा-
न्निरागमाः पुरुषोत्तमेनामात्रनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिता
भवन्ति, उत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात् । तथा हि कैश्चिदभि-
युक्तैर्वेदोत्प्रेक्षितान्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना
दृश्यन्ते : तैरप्युत्प्रेक्षिताः सन्तस्ततोऽन्यैराभास्यन्ते
इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यमाश्रयितुम्, पुरुष-
मनिवैरूप्यात् ।’ इत्यादि ।

नर्कोपि त्वदिश्यादन्यत्राऽप्रतिष्ठितः स्याद् ; यथा
धर्माऽधर्मयोः, वेदाः त० शाङ्कर० २।१।१३ इति धर्मा-
धर्मविषये तर्कस्याऽप्रतिष्ठितता सिद्धा । एवं साङ्ख्य-
दर्शने विज्ञानभिक्षुभाष्येऽपि प्रोक्तम्—‘मूलशैथिल्य-
दोषेण परातुमानानां दुर्बलत्वात् । अत एव ‘तर्का-
प्रतिष्ठानादिनि’ २।१।११ वेदान्तसूत्रेण अप्रतिष्ठादोषतः
केवलतर्कोऽपास्तः । तथा मनुनापि ‘आर्षं धर्मोपदेशं
च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स
धर्मं वेद नेतरः’ ५२।१०६ इति वेदाविबुद्धतर्कस्यैव
अर्थनिश्चायकत्वमुक्तम् । तस्मात् ‘श्रोतव्यः श्रुति-
वाक्येभ्यो मन्वव्यश्चोपपत्तिभिः’ इत्यादिवाक्येभ्यः
श्रवणं (श्रुति) समानार्थकमेव मननं [तर्कः] बल-
वत् । अन्याकारं [श्रुतिविबुद्धं] मननं [तर्कः] तु परेषां
दुर्बलम्’ साङ्ख्य० १।६५ अत एव ‘न कल्पनाविरोधः
प्रमाणदृष्टस्य’ २०२५ ‘श्रुत्या सिद्धस्य नापलापस्तत्प्र-
त्यक्षबाधान’ १।१४७ इति साङ्ख्यसूत्रे अपि
सङ्गच्छेते । शब्द—[प्रमाण]स्य बलवत्त्वादेव पाणि-
नीयदर्शनस्य भाष्यकारः श्रीपतञ्जलिः परमशाहिके
उवाच—‘शब्दप्रमाणका वयं यच्छब्द आह तदस्माकं
प्रमाणम्’ । एतदेव जैमिनीयदर्शनस्य ३।२।३५ सूत्र-
भाष्ये श्रीशबरस्वामिना प्रोक्तम् । एतेन सनातनधर्म-
स्थितिर्व्याख्याता ।

८— दर्शनविरोधपरिहारप्रकारः ।

केचिज्जना दर्शनेषु मृष्ट्यादिकारणेषु पदार्थसङ्-
ख्यानदर्शने वा भेदमाकलय्य तत्र विरोधं मन्यन्ते ।
परन्तु वस्तुतो नाऽयं विरोधः । किन्तु दूतरेतरशेषपूर्त्या
सह दर्शनपूर्वकता । अत्र स्वर्गीयकवितार्किकश्रीनृसिंह-
वैश्यास्त्रिप्रणीताः कनिचिच्छ्लोका उपन्यस्यन्ते—

‘अस्ति कश्चिन्महावैद्यो वैद्यशास्त्रपरार्थविन ।
पीयूषपण्डितिर्निर्लोभः परकश्मलवारणो ॥ १ ॥
नानारोगातुरास्तस्य पार्श्वमायान्यहर्निशम् ।
नैकरोगपरीतपवह्निज्वालाकुलाननाः ॥ २ ॥
प्रभो ! मम महांस्तापः प्रभो ! मम शिरोरुजा ।
कश्चिद् वदति मे शूलं हृदये जठरे महत् ॥ ३ ॥
परः स्त्रीहानमाचष्टे तदन्यो याकृतं ज्वरम् ।
परो भगन्दरेणाति कश्चिदर्शोरुजं पराम् ॥ ४ ॥
आर्तवज्जरसन्तापं तदन्यः सास्त्रिपातिकम् ।
ब्रूतेऽन्यो गुल्मगण्डादिमन्योन्यामातिमातुरः ॥ ५ ॥
श्वित्रिणो दद्रुणाः केचिन् । केचिद् नेत्राऽऽमथार्दिताः ।
शङ्खसञ्ज्यासिनः केचित् । परे क्लेश्यरुजाहताः ॥ ६ ॥

दृश्यते तत्र रोगाणां रोगिणां चापि भिन्नता ।
विरोधो रूपहेत्वादपरीक्षाविषयेऽसौ ॥ ७ ॥
औषधान्यपि कल्पयन्ते तत्र नानाविधानि च ।
दृश्यते तत्स्वरूपेषु विरोधः सुमहानपि ।
रोगे योगे प्रकारे च प्रत्यक्षं दृश्यते ह्यसौ ॥ ८ ॥
एक एवास्ति वैद्यस्तु, शास्त्रं तस्य तथैव तत् ।
नानाप्रकारसंवादमापातविमुखं बहु ॥ ९ ॥
स्वास्थ्यमात्मके तदुद्देश्ये कस्यापि न विरोधिता ।
न रोगिणां न शास्त्रस्य, न च वैद्यशिरोमणोः ॥ १० ॥
किन्त्वानुगुण्यमेवास्ति समानफलकाङ्क्षिणम् ।
धातुसात्त्यकराणां च योगानां योगिनामपि ॥ ११ ॥

एवं दर्शनशास्त्राणि वेदार्थस्योपबृंहणं ।
सम्प्रवृत्तानि भिन्नानि दूरतो भान्यसदृशानि ॥ १२ ॥
विषयस्य भिदा यः स्युयाञ्च ना अधिकारिणाम् ।
एकोद्देश्येन तेषां स्याद् विरोधः सम्भवीकचित् ॥ १३ ॥
यच्च दुर्मेधसां नूतनं विरोधः सम्प्रतीयते
रागद्वेषान्धमनसां सम्प्रदायक्रमाऽविदाम् ॥ १४ ॥
नासौ प्रमाणपदवीं धने वाक्यविचारणे ।

इत्थमाभाति मदबुद्धौ स्वयञ्चापि विचार्यताम् ॥ १५ ॥
एवं स्पष्टं यत्-मन्त्रेषां दर्शनानां विषयभेदेपि
तात्पर्यैक्येन न विरोधः । वक्तव्यविषयस्य अभेदे तु
नानात्वमेव वैयर्थ्यं बहेद् दर्शनानाम् । तेन वक्तव्य-
विषयभेदस्तु अनिवार्य एव । विषयभेदो न विरोधसम्पा-
दको भवति अन्यथा इन्द्रियाणामपि परस्परं विरोधो
मन्येत । रूपं हि चक्षुषो विषयो न रसादीनि, रसश्च
रसनाया विषयो न रूपादि । शब्दश्च श्रोत्रेन्द्रियस्य
विषयो न नासिकायाः । गन्धश्च नासिकाया विषयो
न श्रोत्रादिकस्य-इत्यादिकं स्वयमुन्नेयम् परं न मन्यते
केनाप्येतेन इन्द्रियाणां विरोधः । एवं प्रकृतविषयेपि
ज्ञेयम् ।

अत्र स्वामिदयानन्देनापि कृपा कृता । सत्यार्थप्र-
काशस्य १३७ प्रष्टे तेनोक्तम्—“छः शास्त्रों में अविरोध
देखो इस प्रकार वा है—मीमांसा में ‘ऐसा कोई भी
कार्य जगत में नहीं होता, जिसके बनाने में कर्म-
चेष्टा न की जाय’ । वैशेषिक में—‘समय न लगे बिना
बने ही नहीं’ । न्याय में “उपादान-कारण न होने से
कुछ भी नहीं बन सकता ।” योग में—“विद्या, ज्ञान,
विचार न किया जाय, तो नहीं बन सकता ।” सांख्य
में—‘तत्त्वों का मेल न होने से नहीं बन सकता’ और
वेदान्त में—‘बनाने वाला न बनावे तो कोई भी पदार्थ
उत्पन्न न होसके ।’ इसलिये सृष्टि छः कारणों से

चनती है । उन छः कारणों की व्याख्या एक एक की एक एक शास्त्र में है, इसलिये उनमें विरोध कुछ भी नहीं । जैसे छः पुरुष मिलके एक छपर उठाकर भित्तियों पर धरे, वैसा ही सृष्टिरूप कार्य की व्याख्या छः शास्त्रों ने मिलकर पूरी की है "इति । परं पुराणविरोधपरिहाराय तस्य ईदृशं दिशं विस्मृता । अस्तु ।

एवमन्येषां सनातनधर्मसिद्धान्ता दर्शनेषु सूक्ष्मे-
च्छिक्या प्रवेशे कृते प्राप्नुं शक्यन्ते । परमत्रैव पर्याप्तो

द्राघिमा जातः । मुख्यविषयाश्च प्रायशः प्रमाणिता एवमाभिः । अग्रेऽत्राधिकवितरभिरा विरम्यते । स्वप्रणीते पञ्चसहस्रपृष्ठात्मके द्विशतविषयोपेते 'श्रीमनातनधर्मलोके' अस्माभिर्विस्तरेण एतदादि-विषये विचारः कृतः । निदग्धेऽग्निमन्त्रास्माकीनाल्पज्ञ-तया काचित् त्रुटिरनुभूयेत, न तत्र चित्रम् । यदि तदीया सूचनाऽस्मभ्यं दीयेत, तदत्रास्मदुपकृतिः सम्भाव्यते । शम् ।

पञ्चत्वदर्शनमेव दर्शनम्

[कविश्रद्धामायाऽन्तपाण्डेयः शास्त्रां पर्वतीयः]

अन्विच्छन्ति जनः मार्गान् गन्तव्ये नास्ति निश्चयः
अतो गमन-मार्गास्ते व्यर्था एव न संशयः ॥ १ ॥
स्वाभाविकी हि जीवानां प्रवृत्तिः पञ्चधा मता ।
सैव लक्ष्यं ध्रुवं गम्यं सैव जीवात्मनोः स्थितिः ॥ २ ॥

चिरं जीवितुं १ ज्ञातुमेवं समस्तं २

सुखं ३ सर्वदा शासनं ४ स्वस्य तन्त्रम् ५

स्वभावादिदं पञ्चकं वष्टि लोक-

स्तथाप्यात्मभावं न जानाति मूढः ॥ ३ ॥

इदमभ्यसितुं महर्षिभिर्वहवोऽमी निगमागमाः स्मृताः ।

तदिदं तपसा लभेत चेद्-भुवि पञ्चत्वमिदं प्रशान्यते ॥ ४ ॥

पञ्चस्वरूपलाभोऽयं गन्तव्यो ज्ञेय एव च ।

इदं लक्ष्यं समालम्ब्य नरो नारायणो भवेत् ॥ ४ ॥

नरो वष्टि, हरौ मन्त्रि अर्मा पञ्च गुणाः शुभाः ।

तल्लाभायैव विद्वांसः श्रमं कुर्वन्ति सर्वदा ॥ ५ ॥

सन्तं केचित् चित्तं केचित् आनन्दं च तथा परे ।

परं सनातने धर्मे पञ्चभावमयः प्रभुः ॥ ६ ॥

प्रणवं धनुराततं कुरु प्रिय ! जीवं शरमत्र योजय ।

तदन्यधिया परं प्रियं निजलक्ष्यं विभुमत्र वेधय ॥ ७ ॥

१ सत्, २ चित्, ३ आनन्द, ४ सर्वशक्तिमान्, ५ स्वतन्त्र ।

✽ जयन्ति पुत्राः ✽

प्रीताः प्रणम्य चरणे करणे शुभानां प्रीणीत चेत् उचिताचरणेन पित्रोः ।

यद्दृष्टी वाक्यमनयोरनयोपहत्यै भूयैषिताः पितृमता हि जयन्ति पुत्राः ॥

या गर्भभारमिह दुर्वहमाप्य खिन्ना किन्नाम दुःखमयते न सुतं सुवाना ।

प्राणैः पशैरपि सदावति तं मुदा या तां मातरं नमत महत्कल्पवल्लीम् ॥—स्व० श्रीधृतराजाशक्तिः

— शब्दतत्त्वम् —



[लेखकः—श्यामराज-व्यास-वेदान्ताचार्यः, ८० केदारनाथीभा, व्याकरणाभ्यास-संस्थापकः, लखनऊ-उन्नीस, जयपुरम्]

द्रव्यगुणादिविकल्पाः कल्पायन्तेऽनल्पतया यत्र ।
विविधविवर्तविभूतिः, सतीं श्रुतिं सर्वोतिं श्रये ॥

तत्र शब्दधर्मिका १—द्रव्यं न वाः २—गुणो न
वा ३—सप्तपदार्थातिरिक्तो न वेति विप्रतिपत्तयः ।
सप्तपदार्थातिरिक्त्याप्रसिद्धतया अभावभिन्नः काला-
काशदिगात्मभिन्नश्च शब्दः समवेतो न वेत्यत्र
तात्पर्यं निर्णयेयम् । समवायासिद्ध्याप्रसिद्धिर्न संश-
यास्पदाः सर्वेषां मते तत्त्विकारान् महाभाष्यादावपि
बहुधोषलम्भादतिरिक्तपदार्थतायामेव विवादात् ।

प्रथमे द्रव्यत्वकोटिके विकल्पे वैयाकरणमञ्जूषायां
द्रव्यस्यापि सतो गगनगतत्वप्रतिपादनात् १—गगना-
श्रयो न वा, बहुत्र पञ्चगुणा पृथ्वीति प्रतिपादि-
तत्वात् ५ पञ्चभूताश्रयो न वा, विभुत्वाङ्गीकर्तृमते
सम्भवात् ६ निराश्रयो न वा, अणवः सर्वशक्तित्वात्
प्रभृतिवाक्यपदीयरीत्याह्रज्येन वा, ७ सावयवो
न वा, दूरदेशगमनावगमेन ८ क्रियावान्न वा, वायोरणू-
नामिति भर्तृहरिपद्धत्या ९ वायुरूपो न वा, विशिष्टाद्वै-
तिनां ज्ञानस्याऽपि द्रव्यत्वात् १० ज्ञानाभिन्नं न वा,
विभुत्वाभ्युपगमे ११ दशमं द्रव्यं न वा, अभिघातव-
शाद् वेगालोचने १२ स्पर्शवान्न वा, तथैव १३ वेगाश्रयो
न वा, १४—भ्रंसाप्रतियोगी न वा १५—तृतीयक्षणेभ्रं-
सप्रतियोगी न वा १६—महापरिमाणं १७—मध्यमप-
रिमाणम् १८—अणुपरिमाणम् वा धत्ते इति पञ्चदश
विप्रतिपत्तयः । गुणत्वकोटिकेऽपि १९—आकाशस्य

२०—वायोः २१—पञ्चभूतानाम् वा गुणा इति तिस्रः
२२—पूर्वोक्तचतुर्दशपञ्चदशाभ्यां सङ्कलन्य पञ्च
विकल्पाः २३—सर्वभिन्नपि पक्षे श्रयमाणाशङ्कानाह
२४—उत्पत्तिमत्त्वम् २५—अभिव्यञ्ज्यत्वम् २६—
अर्थादात्म्यं २७—बोधकत्वम् आन्तरिकफोटनयेन
२८—अभिव्यञ्ज्यकत्वं २९—अनिरूपता न वेति मत्तः ।
तद्विचाराविनाभूततयोपोद्घातसङ्कल्पा ३०—श्रोत्रस्य
स्वरूपम् ३१—प्राप्यकारित्वम् ३२—क्रियावत्त्वम्
३३—परिणामित्वमिति त्रयः पक्षाः ३४—दूरश्रवण-
त्रस्य कार्यञ्चेति चतुर्निगद विवेचनीयाः समाप-
तन्ति ।

तत्र शब्दो द्रव्यं तारत्वादिगुणाश्रयत्वात् ।
न च तारत्वादयो वायुनिष्ठा भूतिनिष्ठा वा श्रावण-
त्वाच्च शब्दत्ववन् । अत्र मीमांसकाः
१—द्रव्यत्व-
साधनम्
प्रवदन्ति । वर्णानां विभूनां द्रव्यत्व
भूतान्तु वायुगुणत्वम् । वायु-
गुणस्यापि भूतेः संयुक्तसमवायाच्छ्रोत्रेण ग्रहः । इति ।
परन्तु वैयाकरणमञ्जूषायां तारत्वादिगुणाश्रयस्य द्रव्य-
त्वमुक्तम् । तत्र ममायं विवेकः—भूतयोऽपि साक्षा-
च्छ्रोत्रप्राप्ततया द्रव्याण्येव सन्तु वर्णा इव, श्रोत्रप्राप्तत्वस्य
द्रव्योः समानत्वात् । न चानित्यत्वेन कार्यत्वात्तेन
चाभितत्वात् गुणत्वं युक्तम् ।

अणवः सर्वशक्तित्वात् भेदमसंगृह्यतयः ।
छायातपतमःशब्दभावेन परिखापिनः ॥१॥

वायोगणानां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

कैश्चिद् दर्शनभेदोऽत्र प्रवादेऽनवस्थितः ॥२॥

इति वाक्यपदीयरीत्या स्वतन्त्रपरमाणुसमाश्रितस्य
ष्वन्तेः स्वतन्त्रद्रव्यत्वात् । एवं 'शब्दो द्रव्यं साक्षात्स-
म्बन्धेन गृह्यमाणत्वात् घटवत्' इत्यनुमानमपि द्रव्य-
त्वसाधकम् ।

अत्र कुसुमाञ्जलिभूतः साक्षात् सम्बन्धः संयोगः
समवायो वा । स च द्रव्यगुणभावादिव्यवस्था-
मन्तरा न व्यवतिष्ठतेऽतः साधनाप्रसिद्धिरित्याहुः ।
तत्रेदं प्रतिभाति द्रव्यत्व-गुणत्वान्यतरसिद्धिमन्तरा
संयोगत्वेन समवायत्वेन वा सम्बन्धो मा व्यव-
तिष्ठताम्, साक्षात्त्वेन सिद्धौ को बाध इति हेतुः प्रसि-
ष्यत्येव । गुणत्वाङ्गीकारे तदाश्रयकल्पनागौरवमिषा
भट्टाभिमतसंयोगसम्बन्धाङ्गीकारेण साध्यपर्यवसानात् ।
किञ्च न केचन गुणाः साक्षात्सम्बन्धेन गृह्यन्ते किन्तु
चक्षुरादिभिर्द्रव्याण्येव तदा बलवत्तरबाधकं विना
साक्षात् सम्बन्धेन गृह्यमाणो शब्दो गुणत्वाङ्गीकार-
द्रव्यत्वप्रतीकारो न शोभेते । यदपि तैरेव बाधक-
मुपन्यस्तं शब्दो न गुणो बहिरिन्द्रियव्यवस्था-
हेतुत्वात् रूपादिवत् । अयम्भावः, सर्वाणि बहिरि-
न्द्रियाणि कमपि विशेषगुणमादायैव विषयविशेष-
प्रत्यक्षव्यवस्थापकानि भवन्ति । अत एव चक्षुषा
रूपिणामेव, त्वचा स्पर्शवतामेव प्रत्यक्षमेव श्रोत्रेणापि
विशेषगुणवता भाव्यम् ।

स च शब्दो विशेषगुणः । इति । तदपि न
सर्वथाबाधकम्, यतो न हि समेषां समानव्यवस्था ।
भवन्मतेऽपि श्रोत्रेणैव साक्षात्सम्बन्धेन गुणस्य ग्रहणम्
न चक्षुरादिना, अन्येषाम् संयोगः सन्निकर्षो न श्रोत्रस्य,
किन्तु समवाय एव, अन्येषां सजातीयगुणग्रहणव्यवस्थायै
सगुणस्येन्द्रियभावः स च गुणोऽनुद्भूतः । श्रोत्रस्य

शब्दो गुण उद्भूतः । तत्प्रत्यक्षाय निश्शब्दस्यैव
श्रोत्रस्य करणतेति बहुविधवैषम्यसत्त्वात् । किञ्च यदि
बहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वम् यदि तत्तदिन्द्रियमात्र-
जन्यप्रत्यक्षविषयत्वम् तदाऽगुणो चक्षुर्मात्रग्राह्यो प्रभादौ
व्यभिचरितम् । यदाऽपि वर्धमानाचार्यविचारेण चक्षुर-
ग्राह्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वादित्यादिना व्याख्यायते
तदा बाधकस्यास्य प्राण एवापसरति । यतो चक्षुर-
ग्राह्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमान् प्रसिद्धस्य चक्षुषोऽपि
बहिरिन्द्रियतां न व्यवस्थापयति तदा श्रोत्रस्य तत्त्वव्यव-
स्थापको भविष्यतीति कः श्रद्दधीत । साक्षा-
त्सम्बन्धग्राह्यत्वद्रव्यग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्युपाधिभार-
मुग्रम् ।

एवम् स्थिते गगनेन श्रोत्रेण शब्दस्य ग्रहण-
व्यवस्थायै गगनाश्रयत्वप्रतिपादनं शब्दानां मञ्जूषा-
कृतां नावर्जनीयतामर्जयति । यतो
४—गगनाश्रय-
त्वसंग्रहणम्
न स्ववृत्तेन्द्रियस्येन्द्रियेण ग्रहणम्
सर्वथाऽसम्भवात् । नाऽपि सजाती-
यस्याऽपि, चक्षुरादौ व्यभिचारात् । नापि सगुणस्य
श्रोत्रभावः सगुणग्रहणानुपपत्तेः । तथा च यथा
चक्षुरादीनि स्वसम्बद्धानि द्रव्याणि गृह्णन्ति न
द्रव्याणां तद्वृत्तित्वमपेक्ष्यते तथैव श्रोत्रसम्बद्धान्
शब्दान् गृह्णातीत्येतावतैव पर्यवसाने श्रोत्रवृत्तिता
नावश्यकी । नापि स्ववृत्तिगुणसजातीयगुणवन्ति
द्रव्याणि ग्रहन्तीति नियमेन श्रोत्रस्य गुणवत्ता
अपेक्ष्यते यत्र सगुणस्येन्द्रियभावस्तत्र तथाऽभ्यु-
पगमेऽपि श्रोत्रे तथात्वकल्पने प्रमाणाभावात् । नापि
हृदवच्छिन्नाकाशे शब्दस्य वृत्तिता, तत्कार्यस्य नैया-
यिकप्रक्रियया हृदवच्छिन्नात्मनि साङ्ख्यादिरीत्याऽन्तः-
करणे च शब्दसंस्कारस्य सत्त्वादेव निर्वाहात् । सम्ब-
न्धस्तु, तस्य न निवार्यते ।

यदि च पञ्चीकरणप्रक्रिया प्रामाणिकी तथा च शब्दगुणत्वमपि पृथिव्या इति रश्चभूताश्रयत्वम् आयाति परं न सा प्रक्रिया समेषां दार्शनिकानां मान्या नत्प्रतिपादक-
 पञ्चभूताश्रयत्व-
 त्वगडनम्
 श्रुतीनामपि बहुधा समन्वयान् । तदङ्गीकृतावपि द्रव्यगुणतादात्म्यवासनया तत्तद्-
 द्रव्यसाङ्ग्येण, तत्तद्गुणसाङ्ग्यमङ्गीकृतम्, न तु तद्द्रव्यवहारोपयोगि । अत एव तद्वैशेष्याद् व्यवहारोपयोगितामङ्गीचकार श्रीव्यासाचार्यः । एवञ्च श्रयमाणशब्दानां विवेचनीयतया न ते पञ्च-
 भूताश्रयाः । भेरीशब्दो मया श्रुतो वीणाशब्दो वेति व्यवहारोऽपि न परीक्ष्यमाणस्तद्गुणतां प्राहयति यतो हि यदि भेरीवीणादौ शब्दो रूपपरिमाणोऽदिवत्, दण्डाभिधातमन्तराऽपि कथञ्च श्रूयते । यदि दण्डाभि-
 धातादिस्तन्निमित्तं तदुत्पत्तेरभिव्यक्तत्वात् । प्रथ-
 मे तु तन्निमित्तादन्यत्रैव शब्दः सञ्जातः किं प्रमाणं भेरी-
 दिवृत्तित्वे । अभिव्यक्तिस्तु कार्यतावच्छेदकशुरूत्वेन नाङ्गीकार्या । यदि लाघवाच्चदन्तित्यतामादायाभिव्य-
 क्तिरुपस्थाप्येत, तदा नित्यानां शब्दानां भेरीद्यनित्य-
 गुणत्वासम्भवात्, निराश्रयत्वमन्याश्रयत्वं वा शब्दा-
 नां सिध्येत् । किञ्च कुतश्चिद् वाद्याज्जायमाने शब्दे दूर-
 श्रवणयन्त्रेण (रेडिओ) कियता समयेन दूरं नीयमाने शीघ्रमेव वाद्यो पाटिते निराश्रयस्य शब्दस्य प्रत्यक्ष-
 ताङ्गीकृता भवेत्, तत्तु न समीचीनमतो पञ्चभूताश्रयत्वं शब्दस्य न रोचते एव ।
 निराश्रयत्व-
 विवेकः
 अतः स्वतन्त्रद्रव्यतया निराश्रयत्वं वर्णानाम् । ध्वनीनान्तु परिमाण-
 पुञ्जैर्जायमानानां घटादीनामिव स्वावयवाश्रितत्वम् ।
 — ७सावयवत्व-
 विचारः
 सावयवत्वविषये ध्वनीनां वाक्य-
 पदीयरीत्या परिमाणजन्यत्वमुक्त-

मेव । वर्णानामपि तत्त्वाङ्गीकारेऽनित्यत्वापत्तिरिति नित्यानित्यविचारचक्रमयैव विपरीकरिष्यते इति कृतं प्रबन्धवर्धनेन ।
 शब्दः सौदगालिकः (परमाणुजन्यः) इन्द्रियार्थत्वात्, रूपदिवदित्यनेकान्तिककल्पितस्यानुमानस्य विम-
 नित्वन्तु नायमल्पकायो निबन्धः पूरयितुं प्रभवति यतोऽनित्यविचित्रं तद् दर्शनम् । अपेक्षते चैक्यःऽपि पदार्थस्य व्यवस्था अन्यत्र न तद्दार्शनिकानां पदार्थान् । यथा तेषां मते जीवोऽपि कथञ्चित्सावयवः । पर्यागैरेष्यते ह्यासञ्चेति तदा किमाश्चर्यं शब्दविषये । किञ्च दृष्टान्ता-
 सिद्धिरेव । न केनापि रूपादयो गुणाः सावयवा अङ्गी-
 क्रियन्ते । साङ्ग्यमते कथञ्चिद् व्यवहारोऽपि गुणगुणि-
 नोरभेदमपेक्ष्य न तु गुणानां स्वातन्त्र्येण परमाणुपुञ्ज-
 त्वम् । केवलगुणानां परमाणुजन्यत्वं न केनाप्यङ्गीक्रि-
 यते न च सम्भवति । तथा हि वायोः परमाणौ स्पर्श-
 द्वादयो गुणाः वर्तन्ते चेत् तेषां परमाणवो वर्तन्ते इत्येवा-
 गतम्, तथा चाश्रयभूतस्य निरवयवत्वाभावान्, परमाणु-
 त्वमेव पलायेत । यदि तु गुणगुणिनोरभेदभावनया शब्द-
 स्य परमाणव एव तदाश्रयपरमाणव इति दर्शनन्तदा सावयववायुगुणत्वपरीक्षेव अदसीयपरीक्षा भविष्यति ।
 गुणं मन्यमानाः नैयायिकास्तु न गुणानां परमाणून् स्वीकुर्वन्तीति निरवयवत्वम् ।
 नैयायिकमते गुणत्वादेव न सक्रियत्वम् नित्यत्व-
 नये च विभुत्वादेव क्रियाया अस्मभवः, वायुगुणत्व-
 पक्षेऽपि वायुक्रिययैव क्रियाकार्य-
 सक्रियत्व-
 निरासः
 सिद्धौ न शब्दे क्रिया । वायुरूपता तु अनुपदमेव प्रक्षेपिष्यते । परन्तु नैयायिकमते विद्यया विना कथं निर्वाह इति चिन्त्यते । तथा हि प्राप्यप्रत्यक्षकारि स्वदेशस्थितं श्रोत्रं स्वसमवेतं शब्दं गृह्णाति । दूरे जायमानश्च शब्दः

स्वजन्य शब्दजशब्दपरम्परया श्रोत्रं पूरयतीति तेषां दर्शनम् । न च क्रियां विना शब्दपरम्परयाऽपि कथं शब्दप्राप्तिः । किं शब्दो यदवच्छेदेनात्मनसमलभत तदवच्छेदेनैव शब्दान्तरं जनयति ? भिन्नावच्छेदेन ? निरवच्छिन्ने वाकाशे ? प्रथमे बालाप्रमात्रेऽपि कण्ठादिभ्यो दूरे शब्दो न जायेत, किमु वक्तव्यमियति दूरे । द्वितीये सहस्रयोजनदूरेऽपि जायेत कार्यकारणयोः सामानाधिकरस्यश्च विलुप्येत । तृतीये च सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गः । क्रियाङ्गीकारे तु किमप्यग्रे एवमानः शब्दः शब्दान्तरं जनयतीति कथञ्चिद् दूरे श्रवणं सम्पद्येत ।

अत्र केचन कण्ठतालवादिग्रन्थाभिघाताद्वार्यैः कम्पनक्रियाविशेषो जायते स एव च शब्दस्य कारणम् । स च स्वकारणाभिघातादितारतम्याद् दूरदूरतरपवनानुवर्ती भवति । स्वाश्रयक्रियावशाच्च यावति अनुवर्तते तावति दूरे शब्दपरम्परेति समादधति । वयन्तु सन्त्यं कम्पो जायतेऽनुवर्तते च तथैव तथापि न स एव शब्दं जनयत्यपि तु तं सहायीकृत्य पूर्वतनः शब्द एव । कार्यतावच्छेदकः सम्बन्धश्च स्वजनककम्पजन्यकम्पावच्छेदकतासम्बन्धः । अर्थाद् यदवच्छेदेन वायुक्रियावशान् कम्पोनुवर्तते, तदवच्छेदेन शब्दजशब्दो जायते । तेन च शब्दजशब्देत्यादिपदसमन्वयोऽपि साधु संगच्छते ।

रेडियोनामकेन यन्त्रेण यत्र दूरे शब्दः श्रूयते न तत्र पवनकम्पोनुवर्ततेऽन्यथा प्रसारकश्रावकयन्त्रयोर्मध्येऽपि तादृशकम्पस्य सत्वाच्छब्दश्रवणापत्तिरतो नूतन एव श्रावकयन्त्रेन पवनकम्पनक्रमः कण्ठाद्यभिघात इव समुत्पाद्यते । स च पवनकम्प एव शब्दं जनयेत् तदा प्रसारकयन्त्रसंविधे कश्चिद् ब्रुवाणो नापेक्ष्येत । किन्तु कस्मिंश्चित् प्रब्रुवाणो एव श्रावणयन्त्राणि श्रावयन्तीति मर्यादा । अतो मदुकरतीत्या पूर्वतनः शब्द एव तादृशकम्पसहकारी शब्दकार्यकारीति समीचीनम् ।

परम्यन्त्रप्रभावपरीक्षका विशेषतो विज्ञाः प्रष्टव्याः । यद् यन्त्रयोरुभयोर्मध्ये वायौ कश्चिद्विकारः संस्कारो वा यन्त्राभ्यां क्रियते ? किम्वा यन्त्रदेशीयवायौ ? यदि पूर्वस्तदा पूर्वाऽपि व्यग्रस्था । यद्युत्तरं तदा मदुका । किन्तु पूर्वोक्तकार्यतावच्छेदके सम्बन्धे स्वजनकसजातीयकम्पावच्छेदकतेति परिवर्तनीया । अन्यप्रक्रियया तु यन्त्रप्रभावः पश्चात्सति स्मरणे विवेचयिष्यते ।

वायुस्तु सावयवः परिच्छिन्नः वर्णास्तुपूर्वमुनिमतेन नित्या विभवंश्च तदा वर्णानां पवनात्मत्वं शङ्कनीयतामेव नाश्रयते । नित्य-
६-वायुरूपता-
निरासः
वं विभुत्वश्च वर्णानां स्थापयिष्यते । ध्वनयश्च केषाञ्चिन्मते वायवोऽश्रावणाः । शास्त्रदीपिकाकृतश्च श्रावणान् वायुगुणान्तानभिमान्यन्ते, न तु वायूनेव । अतो न प्रसिद्धिर्वायुरूपतायाः किन्तु वायुगुणताया एव । सा तु क्रमेण पर्यालोचिता भविष्यति । अहम्भतेऽपि स्पर्शाश्रये वस्तुन्याश्रितः शब्दोङ्गीक्रियते, न तु वायुद्रव्यरूप एव ।

‘वायुः स्वात्’ ‘शब्दस्तत्’ इति प्रातिशाख्यसूत्रयोर्व्याख्यायां पवनात्मताऽपि शब्दानामाविर्भवति, परन्नासौ सूत्राक्षरेण सूच्यते । ममाभिप्रेतपोषकमपि व्याख्यानं तयोः स्फुरति । तत्तु विस्तारभिया न चिन्त्यते । यद्यपि योगभाष्यव्याख्यायां परमाणुपरिणाम इव वायोरपि परिणामः प्रतिपादितः । एवं ‘लब्धक्रियाः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना । स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ।’ वाक्यपदीयेऽपि, तथाऽपि समुपबृंहणमस्य मतस्य नावलोक्यते, कल्प्यते चेमान्यक्षराणि वायुगुणतायामेव योजितान्यर्वाचीनैः, यतः खण्डनप्रण्डनभावेन गुणभावस्यैव बहुत्रोल्लेखः प्रतीयते ।

नापि च प्रतिपाद्यनामर्हति यतः शब्दो न वायु-
निस्पर्शत्वान् कालादिवन् । अन्यथा स्पर्शप्रत्यक्षापत्ति-
रनुकूलस्तर्कः । अधरेण प्रत्यक्षीक्रियेत शब्दः । न
च विलक्षणोऽयं वायुरस्पर्शोऽनुद्भूतस्पर्शो वा श्रवण-
मात्रप्राह्य इति वाच्यम् ; प्रसिद्धवायुवैलक्षण्यमात्रम्
सिषाधयिपितत्वाद् ; अन्यथा सर्वाणि द्रव्याणि वायु-
रेव तत्तत्कार्यभेदस्तु वैलक्षण्यमात्रनिर्वाहितः स्यादिति
बहूपसवः । किञ्चेदं वायुरूपत्वं न स्वीयतया शाब्दिक-
रादरणीयम् ; अन्यथा 'मारुतो वर्णान् जनयते' इति
शिखास्थाने 'मारुतो वर्णो भवतीति पाठः शोभास्पदा-
स्यात् ।

'अथेदमान्तरं ज्ञानं सूक्ष्मवागात्मना स्थितम् ।

व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन निवर्तते ॥

इति हरिवचनस्य 'आख्यातोपयोगे' सूत्रभाष्यात्

'आत्मा बुद्धेयत्वादि' शिक्षातश्च बहवो वैयाकरणा ज्ञान-

रूपतां शब्दस्य सिद्धान्तं वर्णयन्ति ।

१०—ज्ञाना-

मञ्जूषायां नागो जीभट्टैः प्रायः शैवा-

भेदभेदनम्

गमे प्रसिद्धाः कियतोऽस्य परिवर्तनेन

व्याकरणनये पदार्था अवतार्य सपरिकरसृष्टिप्रक्रियया
अर्थशब्दज्ञानांशमिश्रितेन स्वतन्त्रेण पराख्यतत्त्वेन
तत्तत्सहकारिविशेषवशाद् वैखरीपर्यन्तानामुत्पादः
प्रतिपादितः । तच्चानुकूलयन्ति परं सूक्ष्मतयाऽवलोकने
प्रमाणेभ्य एभ्यो ज्ञानरूपता शब्दस्य नायाति । किन्तु
शब्दं प्रति कारणात् ज्ञानस्य । हरिप्रत्ये बहूनि मतानी-
वेदं वर्तते न तु वैयाकरणत्वमिव किमपि प्रतिपादितम् ।
कतिपयपद्यान्येतद्विरुद्धान्यप्यवाप्यन्ते । तथापि
शब्दत्वेन निवर्तते इति दर्शनेनाभासते तन्मतमिति
खण्ड्यते । ज्ञानस्य विवर्तः शब्दः परिणामो वा ?
आद्यं वेदान्तिनयै सर्वे पदार्थास्तादृशा इति न विवि-
च्यते । द्वितीयन्तु न प्रसिद्धं केनापि वस्तुतो ज्ञानस्य

परिणामाङ्गीकारो न कृतः सावयववस्तुन एव परि-
णामाङ्गीकारान् । तथाप्यहंकारिकस्य पञ्चभौतिस्य
वा सावयवस्यान्तरिन्द्रियग्राह्यत्वात् ज्ञानपथाय-
बुद्धिष्वपदेश्यस्य परिणामने का धनिरिति वाच्यम् ;
अन्तःकरणवृत्तित्वे बहिरिन्द्रियप्राह्यः काभावप्रसङ्गान् ।
शब्दो नान्तर्दृष्टिर्बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् यटादिवत् ।
ज्ञानस्य शब्दात्मकत्वे न किमपि प्रमाणम् । प्रत्युत
विभिन्नेन्द्रियग्राह्यतया विस्तृतेभ्य किञ्च ज्ञानस्य
शब्दात्मकत्वे प्रमाणां शब्दतया परिणाम एवेति चेदन्यो-
न्याश्रयः । तादृशे परिणामे मिद्वे ज्ञानस्य शब्दात्म-
कत्वं तच्चे च तादृशः परिणामः ।

एवम् शब्दोपादाने ज्ञानत्वं चेच्छब्देऽप्यनुवर्तते ।

तदा शब्दो ज्ञानं निर्विपर्ययं शब्दस्वरूपविषयकं
तदर्थविषयकम् ? निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावान्
न प्रथमः । द्वितीये श्रोत्रस्य वैषम्यम्, तृतीये शक्तिप्रहावि-
वैषम्यम् ।

आकाशस्थाने नित्यो विभुश्च शब्दा द्रव्यत्वेन

स्थापनीयः । स च व्यवस्थितवर्णादिरूपेण तावान् ।

ते ते वर्णा नानेकं, नैयार्थिकतये

११—अतिरिक्त-

द्रव्यवस्थापनम्

नित्य आत्मनि ज्ञानादेराकाशे चानि-

त्यस्य शब्दस्यैव विभुषु नित्येषु वर्णेषु

तारत्वादयोऽन्तित्यगुणाः । यद्वा मञ्जूषादर्शितदिशा

वर्णोच्चारणस्थलेऽवश्यं ध्वनयो जायन्ते तदा ता एव

तारत्वादयो गुणाः । यदि च विभवो वर्णा दिशो वा

नावकाशदानसमर्थास्तदर्थश्च द्रव्यान्तरस्यावश्यकता,

तदा गगनमपि द्रव्यान्तरमास्ताम् । एवञ्च शब्दो दशमं

द्रव्यमेकादशश्च ध्वनिरिति मदीयं दर्शनम् । विशेषगुण-

क्रिययोरभावान्न भूतमूर्तं, बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वादेव न

दिक्कालात्मानः ।

स्पर्शविगयोः खण्डनन्तु विवेचनेन
१२-१३-त्पर्श- क्रियाखण्डनपथेनैव समेष्यतीति न
वेगयोर्वारिष्यम् पृथग्विस्तन्यते ।

नित्यतावादिनो मीमांसकाः वेदान्तिनः केचन
वैयाकरणाश्च वर्णानां प्रायो नित्यतां

मन्यन्ते अर्थादक्षपादविपक्षतया
१४-नित्या- स्थिरतापक्षपातिनोऽपि ब्रह्म विना
नित्यत्वविषये सर्वेषां विनाशित्वात्सर्गोदये प्रादु-

र्भूय प्रलयं यावन्तिष्ठन्ति धर्माः । तत्खण्डनन्तु 'ब्रह्माति-
रिकं न किञ्चिन्नित्यमिति' सिद्धान्तखण्डनाधीनम्
विशालतां दधन्नात्रावसरं लप्स्यते । अतोऽत्र क्षणिकत्व-
स्थिरत्व एव विवेचनीये । स्थिरत्वे च साधिते 'ताव-
त्कालं स्थितं चैनं कः पञ्चान्नाशयिष्यति' इति न्याये-
नैव नित्यता पर्यवस्यति ।

अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् पटादिवदि-
त्यनुमानेनानित्यत्वसाधने हेतुप्रसिध्यै व्यङ्ग्यत्व-

खण्डनाय न्यायभाष्यकृतां युक्तयः ।
१५-क्षणिकत्व- १-अभिव्यञ्जकाः प्रदीपादयः सन्त
मतम् एव समानदेशं वस्तु प्रकाशयन्ति ।

नैवं संयोगविभागौ, भेद्यादिसंयोगविभागाद् दूरे
शब्दोऽभिव्यज्यते । किमुत दूर एव किन्तु संयोगविभा-
गयोर्विनाशोऽपि शब्दसन्तानेन शब्दश्रवणं जायते ।
तस्मान्नाभिव्यञ्जकौ संयोगविभागावपि तूत्पादकावेव ।
२-तीत्रो भेरीशब्दो वीणाशब्दमभिववति न मन्द इत्यनु-
भवः । स चानित्यत्वे निर्वहति यतो हि नित्ये शब्दे
मन्दतीत्रौ संयोगौ न किञ्चिद्विधातुं प्रभवतः । शब्दा-
भेदे च स एव भेरीशब्दोऽभिववति कदाचिन्नोति
नोपपद्यते । ३-विज्ञाभिव्यञ्जकापसारणीयं किम-
प्यावरणमेवं स्थलेऽनुभूयते न चात्र किमपि तादृक् ।
अत्र च वर्धमानोपाध्यायाः 'सम्बन्धविच्छेद आवरणम्'

स च विभूनां शब्दानां सर्वदा श्रोत्रसम्बन्धात्
सम्भवति । इत्युपादयन्ति ।

अन्यत्र च यदि "ध्वनिभिरपनेयाः कौष्ठ्या वायव-
आवरणमङ्गीक्रियेरन् तदैकेन ध्वनिना श्रोत्रे संस्कृते
विभुत्वात्सम्बद्धाः सर्वे शब्दा युगपच्छ्रूयेरन् ।
यदि च संस्कारका ध्वनयो यदि नित्यान् शब्दान्
संस्कृष्वीरन् तदावयवशः संस्कारासम्भवात् ते शब्दा
अन्यत्रापि श्रूयेरन् । यदि च श्रोत्रन्तदान्ये शब्दा अपि
श्रोत्रेण शृण्वेरन् ।" इत्याशङ्कितमस्ति ।

अत्र च नित्यतायां १-न संयोगविभागावभिव्य-
ञ्जकावपि तदुत्पन्ना ध्वनयः सन्तानेन सर्वगामिपरमाणु-
परिणामेन वा श्रोत्रपर्यन्तं समायाता
स्थिरत्वस्थापनम् विद्यमाना एवाभिव्यञ्जयन्ति । २-

अभिभावकोऽपि ध्वनिरेव न वर्णाः, स चानित्यो भिन्न
एव । ३-यथा दीपश्चक्षुषः सहकारी सन्नभिव्यञ्जकस्तथा
श्रवणस्य सहकारित्वेनैवाभिव्यञ्जकत्वं ध्वनीनाम् ।
न हि दीपेन तत्र किमपि क्रियते, तेजोऽत्यन्ताभावस्य
तमसो नित्यत्वाभिप्रियत्वाच्च । पूर्वमीमांसानुसारेण
च 'शब्दस्य श्रोत्रस्य वा संस्कारका ध्वनयः । वाक्य-
पदीयेप्युक्तम् 'इन्द्रियस्यैव संस्कारः शब्दस्योभययोरपि'
इत्यादिना दृष्टान्तपुरस्सरम् । शब्दसंस्कारश्च यदव-
च्छेदेन तदवच्छेदेनैवाभिव्यक्तिरित्यवच्छेदकतासम्ब-
न्धेन कार्यकारणभावाङ्गीकारान्नान्यत्र शब्दाभिव्यक्तिः ।
श्रोत्रसंस्कारका अपि ध्वनयः स्वसामग्रीसमायातराक्ति-
तया तत्तद्वर्णाभिव्यञ्जकत्वेन व्यवस्थिता न सर्वे
ध्वनयः सर्वान् शब्दान् प्रकाशयितुं प्रभवन्तीति नान्य-
शब्दानामभिव्यक्तेरापत्तिः । एवञ्च शब्दो नित्यः श्रवण-
त्वाच्छब्दत्ववत् । असमवेतद्वयत्वादात्मवदित्याद्य-
नुमानमपि निष्प्रत्यूहम् । अनाश्रितत्वद्वयत्वयोः पूर्वं
साधितत्वात् । तथा च श्लोकवातिकम्—

तस्मादकृत्रिमशब्दो न कदाचिद् विनश्यति ।
नित्येन नित्यसम्बन्धादाकाशपरमाणुवत् ।
बहुभिः श्रवणैरेष प्राणिन्वादीनि वर्जयन् ।
निकृष्टगोत्ववाचित्वं चिरेण प्रातिपद्यते ॥
तावत्कालं स्थिरश्चैनं कः पश्चाद्वाशयिष्यति ।

उत्तरकारिकाया अयम्भावः—गोशब्दश्रवणानन्तरं
शब्दस्वरूपमवधार्य व्यक्तौ, द्रव्यत्वे, प्राणित्वे, पशुत्वे
गोत्वे वा शक्तिरिति विविच्य पश्चात् गोत्वे शक्ति-
निर्णीयते । तावत्कालञ्च स्थितिरस्य निश्चिता । इति ।

वर्णाः परममहान्तो नित्यत्वे सति सर्वत्रोप-
लभ्यमानत्वादात्मवत् । इत्यनेन परममहत्त्वं तेन
च विभुत्वं सिद्धम् । अन्यसावयव-
१६-१७-१८ द्रव्यवत् स्वनयस्तु महान्त एव ।
परममहत्त्वम् अत एव नाणुत्वम् ।

वर्णाः न गुणाः साक्षादिन्द्रियप्राप्तत्वात् घटवत्
अनाश्रितत्वादात्मवत् । इत्यादिना, गुणत्वनिषेधः ।
शब्दो गुणश्चक्षुरप्राप्त्यवहिरि-
२गुणत्वस्वरूपनम् इन्द्रियप्राप्त्यजातिमत्त्वात् स्पर्श-
वदिति मुक्तावलीप्रयोगे तु आश्रितत्वसाक्षात्सम्बन्धा-
प्राप्त्यवाधय उपाधय ऊहाः ।

गुणत्वाभावे चाकाशगुणत्वं पञ्चभूतगुणत्वस्वा-
ऽसिद्धमेव । किञ्च शब्दो नेन्द्रियगुणः इन्द्रिय-
प्राप्त्यत्वात् रूपवत्, इत्यनेनेन्द्रिय-
१६—आकाश- वृत्तिगुणाः नेन्द्रियेण गृह्यन्ते इति
गुणत्वनिषेधः मूलकेन श्रोत्राकाशगुणत्वनिषेधे
सामान्याकाशगुणत्वनिषेधः समेव्यत्येव ।

शब्दो न वायोविशेषगुणोऽयवद्द्रव्यभावितात्
ज्ञानवत् । वायोः स्पर्शादयो विशेषगुणा आश्रयनाश-

ज्यनानाशप्रतियोगिनो वायो नष्टोऽयमयं विनश्यन्ति ।
नेत्र शब्दः अन्यथा वायो
२०—वायुगुण- विनिमित्तं मन्दं श्रूयते, जिविति च
त्वग्वहनम् तत्रापि एवं मन्दागतिर्नास्ति वायो
पृथगपरस्परान्यस्मिन्चागतवति शब्दानामपि परि-
वर्तनं स्यान्न चैवमुभयुक्तं । तस्मान्न वायुगुणः शब्दः ।
शब्दो न वायुविशेषगुणत्वनिष्ठत्वावेत्यादौ रूपादि-
वत् । इत्याद्याप्येवमेवाहम् ।

पञ्चभूताश्रयत्वनिषेधेनैव तद्गुणत्वनिषेधोऽपि
समायात एव । पृथिव्यादीनां गुणानां श्रोत्रप्राप्यता
न स्यादिति शास्त्रदीपिकाकृतः । यत्तु
२१—पञ्चभूत- रामरुद्रभट्टाः आत्मस्वरूपं श्रोत्र-
गुणत्वनिषेधः मङ्गीकृत्य दूषणमिदं निराचक्रस्तत्तु
मत्यवसरे श्रोत्रविचारे चिन्तयिष्यामि ।

सप्तपदार्थान्तर्भावः—असमवेतद्रव्य-
२२-२३ विषयः त्वसाधनेन सप्तपदार्थान्तरर्भावः
सिद्धः । अत्र पक्षे क्षणिकत्वस्वरूपनन्तु पूर्वरीत्येवावसे-
यम् । क्षणिकत्वस्वरूपननेनैवोत्पत्तिमत्वस्य स्वरूपनं
जातं तत्रापि ।

२४—उत्पत्तेः स्वरूपनम्— यदि शब्दः समुत्पद्येत तर्हि
विनाशकारणाभावात्, सततं श्रूयेतेत्यापत्तिः । यदपि पूर्व-
शब्दस्योत्तरः सर्वान्यस्य च, तत्पूर्वं एव नाशक इति
समाधानान्तर्दपि कथमपि स्वीकृतायामुत्पत्तौ सन्ततो चा-
गत्या कल्पनीयमिदं न त्वनुगतत्वेनानुभवपथारोहणीयम् ।
एवं नापि शब्दविनाशः प्रत्यक्ष आकाशश्रवणीन्द्रियत्वात् ।
यद्यपि कुसुमाञ्जलौ महता समारोहेण तत्प्रत्यक्षं साधि-
तन्तथाऽपि न कश्चिद् दृष्टान्तोऽयोग्याधारेऽभावप्रत्यक्षस्य ।

अभिव्यक्तिवादे तु यावदभि-
२५—अभिव्य- व्यञ्जकमभिव्यक्तिरिति प्रसिद्ध-
क्षयत्वत्यापनम् मयादया न शङ्काया अवसरः ।

नाप्यथेनादात्म्यमर्थशब्दयोर्मिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वान्,
अग्निशब्दादावुच्चारिते मुखदाहाधारत्तेः । आध्या-

सिकन्तादात्म्यमपि यत्र शरीरे-
२६—अर्थनादात्म्य-
स्वरूपमन्त्रेन्द्रियादिभिरात्मनो व्यतिरेको
न स्फुटमवभासते तत्रैवानाद्य-

विद्यामूलकम् । अत्र तु बधिरं शब्दो न श्रूयते तदर्थ-
श्च प्रत्यक्षीक्रियते इति स्फुटो व्यतिरेकः । घट एव
शब्दो घट एवार्थो घट एवानीयते इत्यादिव्यवहारस्य
निदानन्तु यत्किमपि ज्ञानम् परस्मै बोधनीयं चेदनु-
कूलचेशादेरभावे शब्दमन्तरा न किमपि द्वारमिति
सर्वत्रैव ज्ञापने शब्दस्य नान्तरीयकतया प्रवेशो, नार्थ-
तादात्म्येन, नापि विषयत्वेन, किन्तु ज्ञापकत्वेनेति
प्रत्यक्षलक्षणो न्यायभाष्ये विवेचितम् ।

श्रूयमाणशब्दानाम् बोधकत्वे केचनैव वैयाकरणा
आन्तरस्फोटवादिनो विप्रतिपद्यन्ते । किन्तु नित्यानां
वर्णानां साधनेऽभिव्यञ्जकध्वनिक्रमेण
२७—बोधकत्वम्
च क्रमोपपादने ज्ञानघटितानुपूर्व्याः

प्रतिपादने, अलसस्फोटोऽपि ध्वनिक्रमेणैव क्रमाद्य-
बभासं समीक्ष्य का विप्रतिपत्तिः ।

२८—नाभिव्यञ्जकत्वम् एवञ्चास्थिरत्व एव वैखरीश-
ब्दानां स्फोटाभिव्यञ्जकत्वम् नित्यत्वे तु बोधकत्वमेव ।

वर्णाः न ध्वनयो वर्णाग्रहणेऽपि ध्वनेर्ग्रहणात् ।
यथा दूरात्कश्चिदुच्चैर्बकि न जाने किमुच्चारयति,

असाव्यक्तं ब्रूते न च शृणोमि
२९—ध्वनिभेदः
किमिति, इत्यादिव्यवहारा भेदेनैवो-

पपाद्याः । सर्वत्रगामिनो ध्वनिपरमाण्वोऽभिघातविभागा-
भ्यां वायुना, संहन्त्यन्ते, संघाताभिघाताच्च संघातान्तरम्
यावद् दूरमनुवर्तते, तावच्छब्दोपलब्धिः । वायुताङ्गी-
कारे तु तारत्वादीनां श्रावणं न स्यादित्यादि पूर्व-
स्वरूपमनुसन्वेयम् ।

श्रोत्रविषये तु मतानिमानि यत्रकुत्रचिन्मयाप-
व्यानि । १ कर्णशङ्कुलीमात्रं तदेव रोगादिना विकार्यते

३०—श्रोत्रस्य स्वरूपम्
भैषज्येन च संस्कार्यते । २ केनचि-
द्धर्मण विशिष्टा सा कर्णशङ्कुली तन्,
रोगभेषज्याभ्यां धर्मस्यैव विनाशप्रादु-

र्भावा । ३ अङ्कुरपरिणामस्तन् । तच्च लघुतैव दूरतरं
सम्बध्नाति । ४ कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम् ।
५ तादृशी च दिक् ६ तदवच्छिन्नमोश्वरतत्त्वम् । ७ तादृशमेव
जोवतत्त्वम् ८ परमाणुपरिणामः ९ एवम् मतप्रसाहे कर्ण-
शङ्कुल्यवच्छिन्ना वर्णाः श्रोत्रमिति ममापि दर्शनोयं
दर्शनम् । परमेषां विवेचने लेखशरीरसमेवनमवश्य-
म्भावीति लेखान्तरमेव तदुपयोगि मन्तव्यं मनाषिभिः ।

अप्राप्यकारित्वन्तु केवलं बोधेनैवाधिगतन्तश्च सन्नि-

३१—प्राप्यकारित्वम्
कृष्टविप्रकृष्टवाचां युगपद् ग्रह-
णापत्तेर्न युक्तम् । अन्यैस्तु सर्वैः
प्राप्यकारित्वमेव वार्यते ।

एषां मध्येऽङ्कुरिकस्य शब्ददेशे गमनं सम्भवति ।

परमाणुपरिमाणपक्षेऽपि मञ्जूषाप्रदर्शितदिशा सर्वगामि-

भिर्विचित्रशक्तिभिः परमाणुभिः

३२-३३ श्रोत्रस्य
कर्णच्छिद्रादाराभ्य शब्दपर्यन्तं श्रोत्र-
क्रियापरिणेत्येव

सन्तानसम्पादनेन विषयदेशव्या-

पिता जायते । अन्येषां मते शब्दानामेव श्रोत्रदेशागम-

नेन प्राप्यता । गगनदिगोश्चरादीनां श्रोत्रत्वपक्षे यदा

शङ्कुल्या न विशेषणत्वम् किन्तुवाधित्वम्, तदा न

कस्यापि कुत्रचिद् गमनं सर्वदैव सर्वेषां प्राप्यता । दूरा-

न्तिकप्रहणाग्रहणव्यवस्था तु कयाऽपि रीत्या सर्वेषा-

मावश्यकेन, व्यवधानाद्विप्रतिवाधकाङ्गीकारेण सम्पा-

दनीया । एवमेव ममाप्यन्तिमे दर्शने । एवं

यथा वायुतेजसोः प्रत्यक्षाय वायवोयतैजसत्वकू-

चक्षुषोः सजातीययोः कल्पना तथा शब्दप्रत्यक्षे

शब्देन्द्रियस्य कल्पनेति साजात्यानुभवोऽपि संगच्छते । शुद्धस्य प्राह्यताऽवच्छिन्नस्य च प्राहकतेति न विरोधः । दिक् तु न प्राह्या नापि प्राह्यसजातीयगुणवती । एवमीश्वरोऽपि, तथेश्वरानङ्गीकर्तृमतेऽनिर्वाहान्न श्रोत्रम् । रामरुद्राचार्योद्भावितं तत्तत्तत्तत्तमेव श्रोत्रत्वपक्षे चक्षुरादिभिर्विनिगमनाविरहः कर्तृत्वकरणत्वयोर्विरोधः, तथानङ्गीकारे मनस एवात्मत्वापत्तिः । कालेन विनिगमकाभावश्चेत्यादिदूषणानि बोध्यानि ।

यथाकथञ्चिदपि ग्राह्यत्वे न दोषः । यद्यपि श्रोत्रस्य गमने भेरीशब्दो मया श्रुत इत्यादिप्रतीतिं बहवः प्रमाणयन्ति तथापि भेर्यादीनां श्रोत्रप्राह्यतया न सा प्रामाण्यमश्नुते । शब्दविशेषणतया दिशोऽपि श्रोत्रप्राह्यतया यतो दिशो ध्वनय आगच्छन्ति, तत्तद्देशानामनुमानाद्बोध इति शास्त्रदीपिकाकृत इति कृतं सूचनादधिकेन ।

तत्र कार्यविषये प्रामाण्यमश्वत्तां दार्शनिकप्रक्रियया व्यवस्थापयितुमशक्यां पद्धतिं प्रातिपादयितां प्रायः

इदं तत्त्वमीदृगेव न तत्त्वान्तर-

३४—दूरभवण-
यन्त्रस्य कस्मिन्
मते समुपयोगः ।

मिति व्यवस्थामुपेक्षादृष्ट्या विलोक्य
ईदृक् कार्यमनेन कर्तुं प्रभूयत

इत्याविष्कारपरायणानामाधुनिकवै-

ज्ञानिकानां शब्दविषयेऽधस्तनं मतम्—मैटरशब्दो-
दितानां पृथिव्यप्तेजोवायुनां शक्तिः (ताकत) राका-
शस्य च गुणः । यत्र संचोभः क्रिया वा तत्र शब्द-
उत्पद्य भ्रमतां भ्रमराणामपि पद्मभ्यः शब्दो-
जायते । एवं यत्र वायुः सर्वथैव नास्ति तत्राऽपि-
शब्दो न जायते प्रमाणितञ्चेदं यन्त्रेण ।

शब्दप्राहकप्रसारकयन्त्रेण श्रावकयन्त्रं यावद्वायौ कश्चि-
द् विकारः, संस्कारो वाऽविधीयत इति यन्त्रयोर्मध्ये
यन्त्रान्तरेण प्रत्यक्षीकृतम् । वायोपेक्षया शीघ्रगतिश्च ।

तत्रेदं चिन्तनीयम् । केपाश्चिच्छक्तिरन्यस्य गुण इति व्य-
वस्थायाः किं प्रयोजनम् । गुण एव यत्र कस्यापि
कथन्न भवेत् । किञ्च यत्र संचोभो वायुश्च वनेन तत्रैव
शब्दस्तदा वायोर्गुण एवान्येषामभिघाताज्जायमानः
कथन्नाङ्गीक्रियेत । शक्तिमन्तं विहाय शक्तिरन्यत्र गम-
नासम्भवान् तदनुपपत्तिरपि । एवम् यावद् वायुविकारो-
ऽनुवर्तते तावदेव रेडियोयन्त्रेण शब्दोऽपि श्रूयते, तथा-
ऽपि वायोपेक्षया शब्दस्याधिकगतेरङ्गीकारो न शोभते ।
यतो हि शब्दश्रवणस्थले न प्राहकं यन्त्रं न वायुं विना
तदाश्रितो विकार आगच्छति किन्तु वायुरेव । तदा
तावद्गतिरेव शब्दः ।

द्वित्रेभ्यो वत्सरेभ्यः पूर्वन्तेषां वायुगुणतया सिद्धा-
न्तः परिणत आसीत्परं तदनन्तरम् वायुमपेक्ष्य वेगवत्तर-
त्वेन न तथेति प्रवाहेऽपि ममैवं प्रतिभाति यद्, यदि
प्रसारकभावकयन्त्रयोर्मध्ये शतं क्रोशानां दूरमपि
वायुं यन्त्रं संस्करोतीति सत्यं तदा पूर्वं या वायोरगतिर्नि-
श्चितासीत्, ततोद्विधा गतिः प्रमाणमित्येव तत आ-
गतम् । भ्रान्तैः शब्दगतितया गृहीतम् । अन्यथा वायु-
क्रियां विना यन्त्रमेतावद् दूरं मध्ये कथं संस्कुर्यात् । यदि
च वायोपेक्षया शब्दस्याधिका गतिस्तदा तावद्दूरं
यन्त्रेण वायुसंस्कारपक्षो दूरं प्रक्षिप्यताम् । वायुसहा-
यमन्तरा च तावद्दूरागमने गतिमत्वाद्देगवत्तत्त्वं शब्दः
स्वतन्त्रो द्रव्यम् न शक्तिर्न वा गुणः । वेगार्थमभिधा-
ताद्यपेक्षणे सावयवत्वञ्च तस्येति स्वीकर्तव्यं स्यात् । तच्च
पूर्वोक्तखण्डनेन नोपपद्यते । तस्माद्यन्त्रप्रभावाद्वायो-
र्गतेश्चापि क्षिप्रं दूरे श्रवणाय स्वतन्त्राः सर्वव्यापिनो
वर्णा अङ्गीकर्तव्याः । प्राहकयन्त्रेण शब्दसंस्कारः,
श्रावकयन्त्रेण च श्रोत्रसंस्कार इति व्यवस्था । परस्पर-
रसम्भेदानवशाद्विलक्षणशक्तिमत्त्वदार्थाविष्कारपरायणा-
नां भूतानां संयोगेन जायमानस्य प्रसारकयन्त्रस्यै-

ह्वावन महिमा येन तत् अन्यैरभिव्यक्तं शब्दं गृह्णाति ।
 भावक्यन्त्रस्य च स्वसम्बन्धिभिरन्यैरुद्योतितस्यैवावि-
 श्कारे प्रभाव इति कार्यवशात्कल्प्यते । परं श्रोतुरिच्छा-
 वशात्तस्मिन्नेव काले, कयाचित् कुञ्चिकया मोह-
 मयीनगरेण सह सम्बन्धविच्छेदं कृत्वा इन्द्रप्रस्थेन सह
 सम्पाद्यते । स च मध्य एतावत्तदूरे कस्यचिदनुवर्तन-
 मन्तरा तत्तद्दिग्भिः सह श्रोतृकामनाप्रयोज्यः सम्बन्धो न
 भवितुमर्हतीति विद्वद्भिर्विवेचनीयम् ।

तस्मात्प्रसारक्यन्त्रेन तत्तच्छब्दाभिव्यञ्जकध्वन्य-
 नुकूलः कश्चित् पवनप्रकम्पः समुत्पाद्यते । स च
 क्रमशो नानादिक्षु परिवर्तमानो दूरेऽसंस्कृतवायुना
 विच्छेदमाप्तः । भावक्यन्त्रेण प्रकम्पननियमनद्वारा
 कम्पोऽपि नियम्य ध्वनिरुत्पाद्यते तेन च वर्णा अभिव्य-
 न्यन्ते । शब्दस्य च नाधिका गतिरित्यङ्गीकर्तव्यम् ।

यदि च शब्दस्याधिका गतिः प्रमाणितैव तदा
 ध्वनिशब्दपरमाणव इतस्ततः सर्वत्र प्रसरणशीलाः प्रसा-

रकश्रावक्यन्त्राभ्यां स्तिमितगतयः क्रियन्ते तेन च स्थूल
 ध्वन्युत्पादने वर्णा आद्योत्पन्त इति स्थापनीयम् ।

(फोनोग्राफ) वातवाद्यविषये—वैज्ञानिकाः कथ-
 यन्ति यद् विद्युन्निर्मितं किमपि सूक्ष्मं मृदुतरञ्च वस्त्रं
 कर्गदमिव वा वस्तु वर्तते, तत्सन्निधाने मुखं कृत्वोच्चा-
 रणे तत्राघातेन मृदनि पिपीलिकासञ्चार इव लक्ष्मीचैश्च
 चिह्नं जायते । तेन च गीतं गृह्यते । तदुपरि सूचिका
 सञ्चार्यते । तत्र पत्र (तावा) निर्माणसमये चैवमपि
 भवति यद्यन्त्रस्य सविध उच्चारणेनाघाताद्यन्त्रक्रिया
 तथा च सूचिकासञ्चारस्तेन च विध्यते इति वदति ।
 तत्राप्युच्चारणेन वायुकम्प एव भवति तत एव च यिल-
 द्वाण आघात इत्युपसंहरणीयम् । कृतमधिकेन ॥ इति ।

नित्यं सर्वोत्तरूपं श्रवणकरणकं द्रव्यभावं भजन्तम्
 भेरीकण्ठाभिघाताद्बहुविधविततैर्नादपुञ्जैलंसन्तम् ॥
 यन्तं पुष्पप्रभावं तव गुणगणनासन्नमस्याविधौतं
 शब्दं ते विज्ञवन्धो गिरिधरभगवन् पाणिपद्मेऽर्पयामि ।

महाकविश्रीकालिदासस्य ईश्वरविज्ञानम्



पं० दीनानाथशर्मा त्रिवेदी “मधुपः” काव्यतीर्थम्, साहित्याचार्यः, जयपुरम् ।

अखिलभुवनहेतुं सच्चिदानन्दमूर्तिं
 निगमदुरवचोर्धं विष्णुधात्रीशरूपम् ।
 विभ्रमजितमजं तं स्वानुभूत्येकगम्यं
 कविकुलपरिगीतं नौमि देवं पुराणम् ॥

मान्याः।

विशालेऽप्यस्मिँल्लोके सर्वोऽपि जीववर्गः सुखमेव
 सदा कामयते, न तु कदाचिद् दुःखलेशमपि । कोऽत्र

विशेषो हेतुरिति विचारणायां क्रियमाणायामिदमेव
 कारणं प्राथम्यमवलम्बते यत् ‘समैवांशो जीवलोके
 जीवभूतः सनातनः ।’ इति भगवद्भाषिताज्जीवोऽपि
 नूनमीश्वरांश एव । एवञ्चांशस्यांशिनं प्रति प्रवृत्तिर्भव-
 तीत्यपि सुनिश्चितमेव । यथा हांशीभूतं मृत्पिण्डं काष्ठ्यु-
 च्चैरुत्क्षिप्यतां परमन्ते तत् पृथिव्यामेव पतिष्यति ।
 तथैवांशिन ईश्वरस्यानन्दरूपतया जीवस्यांशस्य प्रवृत्ति-

रपि तदुन्मुखी समीचीनैव, 'रसो वै सः' रसं होवायं लब्धवानन्दी भवति ।' इति श्रुतेः ।

अत एव 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदध्यासितव्यः ।' इत्युक्तेः किन्तावदीश्वरस्वरूपमिति विषयेऽस्मिन् दर्शनशास्त्रेषु यद्यपि साधु निरूपित मेवास्ति प्रेक्षावतां पुरस्तात् ; तथापीश्वरविषये कवयः किमा-मनन्तीति विषयमिममवलम्ब्य विचारतत्परोऽपि लेख-विस्तरभिया स्थालीपुलाकन्यायेन प्रथमं कविकुलगुरोः कालिदासस्यैश्वरविज्ञानकुसुमं तद्वचोजलजावलिमुर-भिर्भितं तत्रभवतां भवतां करकमलयोः समुपहरामि । तथा हि—

षान्यः स मे स्थावजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।

रघु० स० २ श्लो० ४५

अत्र हि कविवरेण 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति ।' इत्यादिश्रुतिवचोऽनुसारमेव जगतां विधाता पाता संहर्ता चैक एवेश्वरः सर्वशक्ति-रूपः साधितः । एवञ्च ब्रह्मविष्णुरुद्रेष्वभेदः सिध्यति । अर्थात्स जगतामेक एव कारणम् । सृष्टिकाले स एव ब्रह्मा, पालनकाले च विष्णुः, संहारावसरे च रुद्रः । तथा च श्रुतयः 'एको देवो बहुधा निविष्टः । 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ।'

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु विश्रते ।

अथ विश्वस्य रंहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥

रघु० स० १० श्लो० १६

अत्राप्येक्यं प्रतिपादितं कविवरेण ।

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।

देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमर्वाक्रियः ॥

मधुरैकरसं वापिकं जलं यथोषरादिषु देशान्तरेषु

लवणादिरूपतां याति । तथैव निर्विकारोऽप्ययमीश्वरो जगत्कर्तृत्वादिरूपा नानावस्थाः प्राप्नोति वस्तुतः म एकोऽप्यन्तःकरणाय पृथग्भेदाज्जीवादिरूपः । एतावता-ऽद्वैतवादसंमतं निर्विकारं स्वप्रकाशमेकचैनन्यमेव वस्तु कल्पितोऽपि भेदकल्पनया नाना भासत इति सूच्यते । तथा 'चात्मैवेदं सर्वम् । नेह नानास्ति किञ्चन ।' इत्यादि-श्रुतेरभिप्रायः सम्यक् समन्वेति ।

नन्वविक्रियस्य कथं कारणत्वम् ? तथा हि—नैया-यिकनयानुसारमीश्वरो जगतां निमित्तकारणमिति स्वीक्रियेत चेत्तदेवैश्वरस्य निरीहृतया तस्मिन् चेष्टाप्रयो-जने न संघटेते । यथा हि घटस्य निमित्तकारणं कुम्भ-कारोस्ति तत्र चेष्टायाः प्रयोजनस्य च सत्त्वात् । एवञ्चेश्वरे चेष्टाप्रयोजनयोरभावेन जगतां निमित्त-कारणता न भवितुमर्हति ?

ईश्वरस्य समवायिकारणतास्त्वित्यपि न विचार-सहम् । यतो हि तन्तुभिः पटः संपद्यते, ततश्च पटरूपा-त्कार्यात्समवायिकारणस्य तन्तूनां पृथक् सत्ता नाव-शिष्यते । तथैवेश्वरस्यापि जगत्कार्ये रूपेण तदनु तत्स्थि-तिरयम् भवैव । यथा यदा दुग्धाय दधिरूपेण विपरि-णामे जाते दुग्धाय दुग्धरूपेण स्थितिर्नास्ति । तथैव-ेश्वरस्य समवायिकारणत्वमपि न समीचीनम् । ?

अपि च 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ।' इति श्रुति-रपि न समन्वेति । यतो हि यदा बहिःस्थानादन्तर्ग-च्छति तद्वानुप्रविशतीति प्रयुज्यते । एतदपि नेश्वरवि-षये सम्यक् । किमिच्छिदावरणे सत्येव तत्रानुप्रवेश-रयौचित्यात् । यथाकाशस्य सर्वत्र परिव्याप्तत्वेन यद्यपि नास्त्यावरणलेशोऽपि । परं घटसत्तायां यो घटस्य आकाशस्तदर्थमेतद्वक्तुं शक्यते यद् घटे घटाकाशो-ऽस्तीति । परञ्च यथा घटे ध्वस्ते नाकाशस्य किञ्चिदा-

आत्मवाद में विश्वास का कारण



[लेखक—नाट्याचार्य—१० प्रभुनारायणशर्मा 'सहृदय' साहित्यरत्न, हिन्दी-प्रोफेसर, महाराज-संस्कृत-कालेज, जयपुर]

आत्मा अमर है, भावना अमर है। दोनों की सांकेतिक अभिव्यञ्जना क्रमशः दर्शन और काव्य (साहित्य) के क्षेत्र में होती है। दार्शनिक और कवि दोनों मनुष्य होने के नाते स्थूलदृष्टि से प्रकृति की उपज हैं। जड़त्व, पशुत्व और मनुष्यत्व तीनों में मनुष्यत्व ऊँची श्रेणी का माना जाता है। परन्तु, अनुभव यही किया जाता है कि मनुष्य में शेष दो [जड़ और पशु] की अपेक्षा विकास रहते हुए भी प्रकृति की आदिम रूपज जड़त्व और पशुत्व के अंश अभी तक भी उसमें अवशिष्ट बने हुए हैं। हो सकता है कि किसी प्रकार उनका मनुष्य में रहना मनुष्य को अपने स्वरूप की रक्षा के लिये किसी हद तक आवश्यक हो। किन्तु, यह बराबर अध्ययन किया जा रहा है, ऐतिहासिक प्रयोगों द्वारा विश्वास दिलाया जा रहा है कि जड़ प्रकृति की उपज जड़ मनुष्य, धीरे-धीरे जड़त्व की कमी करता हुआ, चैतन्यता का उपासक होता आया है। और इस प्रकार परिवर्तित स्वरूप का नाम ही—युगविशेष की विशेष मनोवृत्ति में—मनुष्य माना जाता रहा है।

आज भी मनुष्याकार पशुओं का निदर्शन मिलता है प्रकृति में। पर उनमें जड़त्व और पशुत्व का प्राधान्य होने से उन्हें कोई भी मनुष्य नहीं कहता। इससे यह तो निर्विवाद माना जा सकता है कि जड़ और पशु सृष्टि में, मनुष्य की अपेक्षा कोई कमी अवश्य है। अब प्रश्न यह हो सकता है कि आखिर यह कमी है किस बात की? वह बात, जिसे जानने का प्रयत्न मनुष्य को,

मनुष्य सिद्ध करता है, उसका अपनेपन का ज्ञान और उस में अटूट विश्वास रखना ही है कि जिसी के आधार पर उसे हम जड़ और पशु सृष्टि से भिन्न करते हैं।

इस सीमापर पहुँचकर जीवन और जीवननिर्माण-पद्धति नाम से दो भिन्न २ क्षेत्र बन जाते हैं। जीवन की आनन्दमयी व्याख्या साहित्य के हाथ और जीवन के तत्त्वों की विश्लेषणात्मक व्याख्या दर्शन के हाथ स्वतः ही चली जाती है।

संसार का द्वैधभाव, इसी रेखापर पहुँचते न पहुँचते पहेली बनकर दार्शनिक के सामने दो पक्ष उपस्थित कर देता है।

द्वैध-भावना में सृष्टि का बीज निहित है। इसीलिये इसे अनादि और अनन्त कहते हैं। पाप-पुण्य, राग-द्वेष, सत्य-भूँठ, भला-बुरा, प्रकाश-अन्धकार की कल्पना आज यहाँ तक बढ़ गई है कि इन युग्मों के संकेत धीरे धीरे मनुष्य के मस्तिष्क में साकार बन बैठे हैं। ठीक इसी प्रकार जहाँ दार्शनिक अपनेपन के अनुभव के बल पर 'आत्मवाद' की ओर प्रवृत्त होता है, वहीं 'अनात्मवाद' की भावना रुपके से छाया की भाँति उसके सामने नाचने लगती है, और यहीं से दार्शनिकों के दो दल हो जाते हैं। एक तरफ आत्मवादी-दौड़ होती है तो दूसरी ओर अनात्मवादी की।

भारत संसार की पीठ पर, पहिला देश है जिसका दर्शन सम्पूर्णता के अधिक निकट कहा जा सकता है। आत्मवाद या आत्मदर्शन की विवेचना 'पूर्व' की अपनी एक निजी वस्तु है। और पूर्व में भी मुख्यतः भारत की। यही कारण है कि अनात्मवाद ने भी भारत में ही जन्म लेकर अपने-आपको पूर्ण वैभव तक पहुँचाया। परिणामतः भारत में दार्शनिकों के दो दल हो गये और दोनों ने अपने अपने भरसक प्रयत्नों के बल पर अपने अपने सिद्धान्तों का सम्यक् समर्थन किया। चावांक, नागार्जुन और धम्मकिन्ति—जो आज नहीं हैं—पर जिनके विचारों के अभिभावक परम प्रगतिवादी बुद्धविशारद राहुलसांकृत्यायनादि अनात्मवाद की विच्छिन्न शृंखला के रूप में आज भी चल रहे हैं—अनात्मवाद के अखाड़े के ख्यातनामा मल्ल माने जाते थे। उधर आत्मवाद के समर्थकों का तो भारत भर में अखाड़ा था। श्रीशङ्कराचार्य से लेकर विभिन्न सम्प्रदायाचार्यों ने किया ही क्या है सिवाय आत्मवाद के समर्थन के।

यहाँ से एक क्षण के लिये हम अपने पाठकों को एकबार थोड़ा-सा पुनः पीछे लेजाना उचित समझते हैं और प्रार्थना करते हैं कि जरा यह और सोचलें एकबार कि वह मोटी अर्गला थी क्या ? जिसने दार्शनिकों को एक मार्ग से हटा कर दो भिन्न भिन्न दिशाओं में विभक्त कर दिया ! इस शङ्का पर विचार करते ही उत्तर सामने आने में देर नहीं लगती।

आत्मवादी का आधार 'जीवन' रहा है, जब कि अनात्मवादी बुद्धि के बल पर तर्क की तीव्र प्रकाशधारा की चकाचौंध में, आगे क्या है, मार्ग साफ है कि उसमें कहीं कोई खन्दक, यह तक नहीं देख सकता। जीवन स्वयम् एक रहस्य है, जीवन के रहस्य का जान-

कार बुद्धिबल पर एक शान्त और धीमा मुसकुराहट करके चुप रह जाता है। क्योंकि उसके यहाँ तो बुद्धि को इतना ही अधिकार है कि वह जीवन के आगे अपना मीठा सा प्रकाश फैलानो चले। परन्तु, उधर जीवन से विद्रोह करने वाली धूमकेतु की भाँति तीव्र प्रकाश-मालिका को फैलाकर आग्नि चौंधिया देने वाली बुद्धि के बलपर नास्तिक विचारकों ने जीवन से रंचक मात्र भी सहानुभूति न रखकर अनात्मवाद की निम्न कोटि में ही अपना बौद्ध-आडम्बर फैलाने का बीड़ा उठा रखा है।

मेरे अपने निकट साहित्यकार और दार्शनिक का एकसा ही काम है। इसीलिये मैंने लेख के आरंभ में दोनों ही के विचारणीय तत्त्वों को एक साथ, एक ही रूप में लिखा है। साहित्यकार का कार्य है जीवन के उत्कर्ष का प्रचार और दार्शनिक का लक्ष्य होता है जीवन तत्त्व अर्थात् आत्मतत्त्व का दर्शन कराना। बात करीब करीब एक-सी ही है। यही कारण है, भारतीय साहित्यकार और दार्शनिक ने जीवन और प्रकृति की सूत्रमातिसूत्रम अनुभूति करके समझ लिया था कि व्यक्ति और वस्तु-रूप में जो प्रकृति-वैभिन्न्य दीखता है, वह वास्तव में दृष्टि दोष है, नहीं तो असल में एक व्यापक सम्बन्ध ही इन सब में व्याप्त है और वह सम्बन्ध या सत्ता ही भारतीय दर्शन की कसौटी पर स्पष्ट रूप से आत्मवाद की अमिट एवं देदीप्यमान लकीर है, जिसपर बुद्धिवादी प्रगतिशील सांकृत्यायनी दली बन्धु लीपापोती करने का प्रबल मिशन लिये फिरे हैं। पर उन्हें सोचे रहना चाहिये कि उनके पूर्वजों का वही 'अनात्मवाद' सहसा घास से पैदा हुई अग्नि ज्वाला की भाँति प्रव्वलित होकर दूसरे ही क्षण भस्मीभूत हो

गया है और बौद्ध चैतन्य और विहारों के रूप में आज केवल उनके स्मारक मात्र अवशिष्ट रह गये हैं। आखिर ऐसा क्यों हुआ ? विचारने पर ज्ञान होना है कि विकासवाद रूढ़ी पर जीवन के सिद्धान्त को आश्रय देकर चलने के कारण ही उन्हें यह दिन देखना पड़ा। क्योंकि वास्तव में तो जीवन एक वैज्ञानिक रहस्य है। सर्वदा सत्य रहनेवाली अमर अनुभूति है, इसी के साथ मनुष्य की और उसके अपने भौतिकवातावरण की सत्ता है और इसी सत्ता की लालसा से चाहे आत्मवादी हो चाहे अनात्मवादी, जीना सभी चाहते हैं। जीने की अदम्य भावना ही स्वयम् जीवन के महान् तत्त्व (आत्मतत्त्व) की पुकार-पुकार कर अस्तित्वसिद्धि कर रही है। जन्म और मृत्यु जो हमारे जीवन के दो किनारे हैं, किस रहस्य मय तत्त्व पर अवलम्बित हैं ? किस रहस्य को अपने में लपेटे रहने से जीवन जीवन है, और गतिशील है, संसार की गति-शीलता का अमर रहस्य क्या है ? हमारी भौतिक स्थिति में भी, जो निरी प्रकृति की ही देन है, हमें एक ऐसे अज्ञात किंतु अनुभूत तत्त्व का साक्षात् सम्पर्क सा क्यों भासित होता है ? इत्यादि प्रश्नों के उत्तर जितने भी मिल सकते हैं वे सब के सब हमें आत्मा में विश्वास और रुचि पैदा कराने के साथ उसके और भौतिक तत्त्व के बीच एक स्पष्ट व्यवधान होने की भी सूचना देते हैं।

ऊपर हमने प्रकृति की उन्नति में विकासवाद की सी भल्लक स्वीकार की है; उसका इतना ही तात्पर्य है कि भौतिकतत्त्वों के साथ आत्मतत्त्व का संमिश्रण वहां विकास नाम से माना जाता है। आत्मतत्त्व की सत्ता भारतीय-दर्शन स्थावर जंगमादि सभी स्पष्ट पदार्थों

में मानता है, पर क्यों उनका निरावान है ? क्यों पूर्ण विकास और इसी तिरोधान और विकास के वचनर उपयोग पद्धतियों में विकास-सिद्धान्त का तथा-कथित स्वरूप माना है। अस्तु, कहने का लक्ष्य यही है कि जिस जीवन की शाश्वतता की विज्ञान खोज करके उसका स्वरूप निर्णय करता है, धर्म उसी में श्रद्धा उत्पन्न कराता है और दर्शन उसकी पद्धति निर्माण करता है। जिस आत्मवाद की सत्ता शास्त्रों द्वारा सिद्ध की गई है, जिस आत्मवाद की गवाही संसार का जड़चेतन्यात्मक प्रत्येक पदार्थ दे रहा हो, उसे निरे बुद्धिवाद के बल पर तर्क की कसौटी पर छूँछा कह देना साहस का मखौल करना नहीं तो क्या है ?

जहाँ बुद्धिवाद भी जीवित रहने का अथक प्रयत्न करता हो, वहाँ जीवन की सत्ता स्वतः प्रतिष्ठित होजाती है। जिसे संसार मृत्यु कहता है उसीको भारतीय आस्तिक लोग अथवा आत्मवादी लोग रूपान्तर में जीवन कहते हैं; और मृत्यु के पश्चात् जन्म तथा जन्म के पश्चात् मृत्यु के सिद्धान्त के बल पर ही—“जीवित हूँ, जीवित रहूँगा” वाला सिद्धान्त जो भारतीय चेतनवाद की अमरता है, आज तक सर्वमान्य है।

अतः बलपूर्वक कहा जासकता है कि बुद्धिपरक असंस्कृत विकारों की निराधार देन का नाम “अनात्मवाद” है जब कि अनुभवसिद्ध चेतनवाद की सौची समस्त संसार को जर्जर जर्जर दे रहा है और इस प्रकार जीवन की मौन स्वीकृति दे देना ही बुद्धि की भयङ्कर हार है कि जो दूसरे शब्दों में अनौतम्यवाद की ही हार है।

संस्कृतभाषोन्नतिप्रतिबन्धकं कारणद्वयं

तत्परिहारोपायश्च *

ॐ भारतीयदर्शनानां द्वारं किल देयमर्हति । सैव संप्रति किमिति विरलाभवर्तते ।
निदानतो विवेक्तुमारब्धाय निबन्धः प्रसक्तानुप्रसक्त्यात्र प्रकाशनमर्हति । —सम्पादकः ।



(ले०—पं० चन्द्रभानुशास्त्री, मूलचन्द्र-खैरताराम-सनातनधर्म-संस्कृतविद्यापीठाध्यापकः लाहौर)

मान्याः संस्कृतज्ञा विद्वांसः !

सम्प्रति नित्याध्ययनमर्थान्निष्कारणमध्ययनम्—
“वेदस्याध्ययनं नित्यमनध्ययने पाताद्” इत्यादिभि-
र्मीमांसाशास्त्रोदितैर्वाक्यैरनुशिष्टमपि अव्येतृणामर्था-
र्जनानिभिविष्टबुद्धिन्वाद्दिनश्रमेवेति पश्यामः । बाह्येषु
किमुद्दिष्टमध्ययनं प्रचलतीति न सम्यग् विद्मः ।
अद्यतनं भारतीयमध्ययनन्तु नितरां तण्डुलप्रस्थमूलमेव
वरीवर्ति इति तु न तिरोहितम् । येषां हि विषयाणा-
मध्ययनेन स्थाली पचति, नेपथ्यं वा परिमाष्टि, त-
एव विषयाः साम्प्रतिकाध्ययने तुन्दिताः सन्ति । येषां
च विषयाणामध्ययनेन नाधिश्रितुं शक्यते स्थाली,
नो वा परिमाष्टुं पायते नेपथ्यं तेषु बहवो युगान्तर-
जागर्तये प्रसुप्ताः, केचित् प्रत्यहं क्षीणं क्षीणमपि
आत्मानं कृच्छ्रेण धारयन्तः पार्वस्थस्य मृत्योर्मुक्ता-
मवलोकयन्ति । संस्कृतभाषाऽध्येतृणामपीयमेव दुर-
वस्था दृश्यते । यैस्तु आयुर्वेदाद्यर्थकरी विद्याऽविगता-
स्ते मुखेन लौकिकं जीवनं यापयन्ति, यैश्च न्याय-
व्याकरणादिशास्त्राण्यधीतानि ते यावज्जन्म कृच्छ्राप-
तिताः स्वसन्ततिं जीवन्त एव आङ्ग्लभाषाध्ययनेन
कृतार्था सम्पाद्य लोकादस्मात्प्रयन्ति । अकालप्रयियास-
वश्च संस्कृतं नाप्येतदव्यमिति शिक्षयित्वा शपथं ग्राह-
यित्वा स्वपुत्रादीन् अपुनर्दर्शनाय परित्यजन्ति । उभयत्र

वहवः संस्कृतविद्वांसः सन्ति जीवन्ति निदर्शनानि ।
किञ्च—इंगलिशभाषाध्ययनमद्य राजशक्तिपरिवृद्धि-
मिति तद्दूरमास्ताम् । यदिदमितिदुर्दशाग्रस्तमपि
चटशालासु प्रचाल्यमानं मुसलीभाषाध्ययनं गणिता-
ध्ययनञ्चास्ति समस्तभारतव्याप्तं तत्र मनादीयतां
दृष्टिः । तद्धि यस्येदानीं कश्चिदपीक्षिता नास्ति, राज्ञा-
भ्रयो नास्ति, अन्यतोऽपि च संस्कृतभाषाध्ययनवद्वनि-
कैर्दीयमानं करावलम्बनमपि नास्ति; तस्य तु केवल-
मर्थप्राप्तिरेकोद्देश्यमित्येतस्मादेव कारणतज्जीवतीति न-
सर्वेषामध्यक्षम् । स्वल्पेनैव कालेनाल्पेनैव च परिश्रमेण
तत्राधीतिनो धनार्जने शक्ता भवन्तीति कृत्वैवाकिञ्चिदपि
सत्तत्प्रचलतीत्येकतः ; परतस्तु—“यतोभ्युदयनिःश्रेयस-
सिद्धिः स धर्मः ।” “तदत्यन्तविमोक्षोपवर्गः ।” “अथान्तो
ब्रह्मजिज्ञासा ।” “काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शि-
वेतरक्षतये ।” इत्यादिभिर्महोद्देश्यैः पुरस्कृतमपि धर्मादि-
विषयाणामध्ययनं शरशयःपतितम् । एतत्प्रयत्नोऽपि
यावद्वयं संस्कृतभाषयापेक्षितविषयाणामध्ययनं नोप-
क्रामामहे, अनपेक्षितानेव च विषयान् परम्परप्रदातान्
रटयित्वोभयलोक-विभ्रष्टैश्चान्नजीवग्रहं विवेकान्
प्रकल्प्य लोकस्योपहासाय धनदानाश्चोपतापाय सज्ज-
यामहे तावत्संस्कृतभाषाऽमरभाषाणि सती प्रत्यहं
मृत्युद्वारमुपसत्स्यतीति भ्रुवं सत्यम् ।

तस्माद्यदि वयं संस्कृतभाषां सञ्चिजीवयिषाम-
स्तर्हि यावच्छ्रव्यमविलम्बितमेवापेक्षितविषयाणा-
मव्ययनं संस्कृतभाषया यथा प्रचलितं भवेत्तथास्माभिः
प्रयतितव्यम् । तदर्थञ्च यथा पूर्वं प्रचारकैर्महाभागी-
साम्प्रतिकैरपि चारम्भिकाणि बालोपयोगीनि पुस्तकानि
तत्तद्विषयेषु विरच्य प्रकाशितानि तथैवास्माभिरपि येषां
संस्कृतभाषैव जीवनालम्बनं तैस्तथाविधान्येव विषय-
प्रवेशाय लघुलघूनि पुस्तकानि विरच्य प्रकाशयित-
व्यानि । एतस्मिन् कर्तव्ये नासन् प्रज्ञा आचार्या
वयमिव प्रसुप्ताः । परमपूज्यपादेन भगवता श्रीमदाद्य-
शङ्कराचार्येण परिपक्वबुद्धीननुगृहीतुं यथैव वेदान्त-
सूत्रेषूपनिषत्सु च भाष्यमकियत तथैव सुकुमाराणां
दुर्गमवेदान्तभवनप्रवेशाय दुरधिरोहोऽपि मार्गः
कृपया तथा सुगमो व्यधीयतात्मबोधतत्त्वबोधप्रभृ-
तिप्रारम्भिकग्रन्थसोपानपरम्परानिर्माणेन यथाऽत्य-
ल्पबलानामपि तदधिरोहणे प्रयासो न स्यात् । एतस्य
हि फलमेतद् यद्वेदान्तदर्शनं दर्शनान्तरवदर्थार्जन-
यानुपायभूतमपि सदद्यापि देशे देशे गृहे गृहे च
स्त्रीभिरपि सारिकाभिरिव रामनामवदालोडयते । यदि
हि भगवान् शङ्कराचार्यस्तथा नाव्यवसातुमवतरेन्नूनं
वेदान्तहर्म्यं प्रबलैरप्यशक्यप्रवेशं सन्निरर्थकमेव

भवेत् । सन्ति हि तद्विपरीतान्यपि निदर्शनानि येष्वाम्-
रम्भिकग्रन्थाभावादेव तानि संस्कृतसाहित्यक्षेत्रादस्त-
मितानि । यथा गणितादीनि परमावश्यकान्यपि
शास्त्राणि । गणितभूगोलादीनामर्थकराणामपि
शास्त्राणां संस्कृतसाहित्यादारम्भिकग्रन्थाभावादस्त-
ङ्गतौ कारणान्तरं न पश्यामः । गानशास्त्रं श्रोतृभ्योऽमृतं
प्रयच्छदपि, सत्त्वपि सङ्गीतरत्नाकरादिदुरुद्ग्रन्थेषु
प्रारम्भिकग्रन्थाभावादेव नामशेषतामुपयातम् । किम-
धिकं चतुःषष्टिकलानां सर्वासामेव संस्कृतसाहित्यक्षेत्राद्
विनाशस्येदमेवैकं कारणं यदारम्भिकग्रन्थाभाव इति ।

मान्याः सदृष्टयाः पाठकमहाभागाः । एकतोऽर्थ-
कराणां विषयाणामव्यापनेऽभावः परतश्चापेक्षितविषया-
व्ययनायारम्भिकग्रन्थानामभावश्चेत्येतदभावद्वयमेव सं-
स्कृतभाषोन्नतेर्बाधकम् । इदं द्वयमपि अर्थहेतुक-
विषयाध्यापनेनारम्भिकापेक्षितग्रन्थनिर्माणेन च शक्य-
समुच्छेदम् । तद्यदि किञ्चिदप्यस्ति संस्कृतभाषोजीव-
नाय हृदि दयाङ्कुरस्तर्हि यावदिदमभावद्वयं पुरःस्फुरति
तावदनविशय्य स्वास्तीर्णमपि शय्याम्, परित्यज्य
परिविष्टमपि भोजनम्, अपनीय स्नानीयमपि पानीयम्,
एतदभावद्वयापनयने प्रयत्यताम् । कारणान्तरं
वा विमृश्याताम्, येन संस्कृतभाषोन्नतिर्निर्गला स्यात् ।

* शङ्करोपदेशः *



कोन्धः कुकर्मनिरतः को बधिरो यः शृणोति नान्योक्तिम् ।

को मूको यः काले प्रियाणि वक्तुं न जानाति ॥

कुत्र विधेयो वासः सज्जनसविधे सदा सौम्ये ।

कः परिहार्यो देशः पिशुनजनैः सङ्कुलीभूतः ॥ श्रीशङ्कराचार्यः

ऋग्वेद और मोहञ्जोदड़ो

ले०—श्रीयुक्तलक्ष्मणस्वरूपजी एम० ए०, डी० लि०। आक्सफोर्ड : आफिसिंग द' आकादेमी। नास,

प्रिन्सिपल ओरिएण्टल कालिज, लन्दन।

बहुत समय नहीं हुआ कि योरूप के इतिहास लेखक भारत का इतिहास अलेक्जेंडर के भारत पर आक्रमण से अथवा महात्मा बुद्ध के समय से आरम्भ करते थे। उनकी दृष्टि में इस से पहले के समय का भारत का इतिहास ही न था।

मोहञ्जोदड़ो तथा हरप्पा के भारतीय पुरातत्त्व विभाग द्वारा खोदे जाने पर योरूप के इतिहास लेखकों के विचारों में एक क्रान्ति उत्पन्न हो गई है। वे अब भारत के इतिहास का आरम्भ ईसा से ४००० वर्ष पूर्व का मानने लग गये हैं। क्यों कि मोहञ्जोदड़ो तथा हरप्पा की सभ्यता ईसा से कम से कम ४००० वर्ष पूर्व की है। इस प्रकार भारतीय सभ्यता का आरम्भ संसार की दूसरी प्राचीन सभ्यताओं मिश्री, (Egyptian), एस्सीरियन (Assyrian) आदि सभ्यताओं के समकालीन पहुँच जाता है। पर योरूप के विद्वानों का मत है कि मोहञ्जोदड़ो तथा हरप्पा की सभ्यता आर्य सभ्यता नहीं थी किन्तु अनार्य (द्राविड़) सभ्यता थी। आर्य जाति के लोग पीछे से भारत में आये और आर्य जाति का प्राचीनतम ग्रन्थ ऋग्वेद मोहञ्जोदड़ो तथा हरप्पा सभ्यता के समय से बहुत पीछे का है यानी ईसा से लगभग ३००० वर्ष से अधिक पुराना नहीं है। इस मत के आधार पर दो प्रश्न उठते हैं। प्रथम—ऋग्वेद तथा

मोहञ्जोदड़ो तथा हरप्पा का परस्पर पूर्वापर संबन्ध। दूसरा—क्या मोहञ्जोदड़ो तथा हरप्पा की सभ्यता वास्तव में आर्य नहीं है और अनार्य है? इस लेख में हम पहले प्रश्न पर ही विचार करेंगे। लेख के लम्बा हो जाने के भय से दूसरे प्रश्न पर फिर कभी विचार किया जायगा।

आरम्भ में ही एक साधारण बात कह देना उचित होगा। किसी भी समय की सभ्यता तथा संस्कृति की मूलक उस समय के साहित्य में दृष्टिगोचर होती है। कालिदास के नाटकों तथा महाकाव्यों के विवेचनात्मक अध्ययन से हम कालिदास के समय की सभ्यता तथा संस्कृति का ज्ञान प्राप्त कर सकते हैं। भवभूति के नाटकों में भवभूति के समकालीन सभ्यता का चित्र सुरक्षित है। शेक्सपीयर के नाटकों में से हमें शेक्सपीयर के समय की अङ्ग्रेजी सभ्यता का हाल मालूम होता है इस लिये कहा जा सकता है कि अमुक समय का साहित्य एक दर्पण है जिस में अमुक समय की सभ्यता तथा संस्कृति का प्रतिबिम्ब स्पष्ट दिखाई देता है।

ऋग्वेद भी आर्य जाति के आदि काल का महाकाव्य है। यह सर्वश्रेष्ठ साहित्य है। ऋग्वेद के विवेचनात्मक अध्ययन से हम ऋग्वेद के समय की सभ्यता तथा संस्कृति का पूरा पूरा ज्ञान प्राप्त कर

सकते हैं। इस लिये सब से पहले हम ऋग्वेद के विवेचनात्मक अध्ययन से ऋग्वेद के समय की सभ्यता का पाठकों को दिग्दर्शन करायेंगे फिर ऋग्वेद-कालीन सभ्यता की मोहञ्जोदड़ों की सभ्यता से तुलना करेंगे। ऐसा करने से विद्वत् पाठक स्वयं ही परिणाम निकाल लेंगे कि ऋग्वेद तथा मोहञ्जोदड़ों का पूर्वा-पर संबंध क्या है।

ऋग्वेद के अध्ययन से पता चलता है कि उस समय की सभ्यता Pastoral थी। इस सभ्यता की विशेषता यह होती है कि बहु जन-संख्या की आजीविका का आधार पशु-पालन होता है। गायों घोड़ों भेड़ बक़रियों के रेवड़ों का पालन पोषण, उन का क्रय-विक्रय, गोरस दूध-दही आदि का बेचना। जैसे बाबा नन्द यशोदा तथा गोप-ग़ालों की वृत्ति। इन्हीं लोगों के बीच में श्रीकृष्ण का बाल्यकाल व्यतीत हुआ था। पशु ही इन लोगों का *धन होता है। जैसे वर्तमान समय में हम धनाढ्य ऐसे व्यक्ति को कहते हैं, जिस के पास लाखों रुपये नक़द हों अथवा लाखों रुपयों की जायदाद हो अर्थात् धनाढ्यता में गणना रुपयों से ही होती है। उस समय धनाढ्य उस व्यक्ति को कहा जाता था जिस के पास लाखों गायें तथा दूसरे पशु हों। धन की गणना रुपयों में न होकर पशुओं में होती थी। इसी लिये शिव तथा रुद्र को पशुपति कहा गया है।

देवताओं का धन भी पशु ही थे। यह बात ऋग्वेद के सरमा-पणि सन्वाद-सूक्त से स्पष्ट है। अन्तर्य इत्यु लोग, जिन का नाम पणि था देवताओं की गायों को चुराकर लेगये। देवताओं को दुःख

हुआ। उन का सात्त्विक न हो सका कि कौन उन की गायों को चुरा कर ले गया है। तब इन्द्र ने देव-शुनी सरमा को गायों का खोज में भेजा। वह देव-शुनी सरमा रसा नाम की बहुत बड़ी महाकूला जल-दुर्गा नदी को पार करके पणियों के देश में पहुँची और देवताओं की गायों का पता निकाला।

इस सभ्यता के काल में विशाल चरागाहें होती थीं। पशुओं के खाने के लिये घास तथा पीने के जल से परिपूर्ण प्रदेश होते थे। पशुओं के बहुत बड़े-बड़े रेवड़ रखे जाते थे। ऋग्वेद में चरागाह के लिये गव्यूति शब्द का प्रयोग किया गया है। प्रार्थना की गई है कि हमारा कोई पशु नष्ट न हो, कोई गढ़े में गिर कर मर न जाय। बाहिर से घास चर कर सारे के सारे पशु स्वस्थ अवस्था में घर लौट आवें। वृक व्याघ्र आदि हिंस्र जन्तु उन को न खा जावें। यह बात नीचे लिखे मन्त्रों से स्पष्ट हो जाती है—

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः।

पूषा वार्जं सनेतु नः। ऋग्वेद ६.५४.५

पूषन्तु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः।

अस्माकं स्तुवतामृत॥ ६.५४.६.

माकिर्नेशन्माकीं रिपन् माकीं सं शारि केवटे।

अथारिष्टामिरा गहि॥ ६.५४.७.

सैंकड़ों मन्त्र उद्धृत किये जा सकते हैं किन्तु विस्तार भय से यहाँ केवल तीन ही मन्त्र दिये गये हैं। इस से उस समय की सभ्यता का Pastoral होना सिद्ध है।

ऋग्वेद के समय में आर्य जाति की सभ्यता को agricultural civilization भी कहा जा सकता

है। इस सभ्यता की विशेषता यह होती है कि बहु-संख्यक जनता की आजीविका का आधार कृषि होता है। हल चनाना, बीज बोना, पके हुए धान्य को काटना—यही मुख्य वृत्ति होती है। इस कथन की पुष्टि में ऋग्वेद से चार मन्त्र उद्धृत किये जाते हैं। यह न समझना चाहिये कि कृषि-वृत्ति की पुष्टि में ये केवल चार ही मन्त्र हैं। मन्त्र तो सैकड़ों हैं किन्तु एक छोटे से लेख में सारे मन्त्र उद्धृत नहीं किये जा सकते। केवल दिग्दर्शक ही कराया जा सकता है।

अर्धमा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व विचो रमस्व बहु
मन्यमानः । तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे
विचष्टे सवितायमर्यः ॥

१०-३४-१३

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् ।
धीरा देवेषु सुम्राया ॥

१०, १०१, ४

तवेदिन्द्राहमाशसा हस्ते दात्रं चना ददे । दिन-
स्य वा मघवन्तसम्मृतस्य वा पूधिं यवस्य काशिना ।

८, ७८, १०

युनक्त सीरा वियुगा तनुष्वं कृते योनौ वपते ह
बीजम् । गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय
इत्सृणयः पकमेयात्

१०, १०१, ३

अन्तिम मन्त्र का हिन्दी में अर्थ कर देना यहां उचित होगा "हलों को जोतो, बैलों के कन्धों पर जुओं को फैलाओ, जब भूमि तैय्यार हो जाय तो वहां बीज बोओ। फसल काटने वाली (दांतियें हमारे (पास) समीप हों, पका हुआ धान्य हमें प्राप्त हो"। इस से सभ्यता का agricultural (कृषि-अन्नस्था) होना सिद्ध है।

ऊपर लिखी दोनों सभ्यताओं (Pastoral and agricultural) के लिये वृष्टि अत्यन्त आवश्यक है।

गन्धूनि का होना, घास की प्रचुरता, पीने के जल का सुलभ होना, खेती की सफलता वृष्टि पर निर्भर है। ऋग्वेद में वृष्टि की बड़ी महत्ता है। वृष्टि के जल को घृत की धारा कहा गया है। वृष्टि के लिये पड़े बड़े यज्ञ किये जाते थे। वृष्टि को लाने वाले मृक रचे जाते थे। देवापि का वर्षा-काम-सूक्त इसी प्रकार का है। सातवें मण्डल में मण्डूक-सूक्त (७-१०३) का भी इसी प्रकार का आशय बतलाया गया है। मैकड़ों ऐसे मन्त्र हैं- जिन में वर्षा के लिये प्रार्थना की गई है। हम यहां पर ३ मन्त्रों को उद्धृत करते हैं। इन मन्त्रों से हमारे कथन की पुष्टि होती है

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृषणो
अश्वस्य धाराः । अर्वाङ्गे तेन स्तनयितुनेहपो
निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥

५, ८३, ६

इस मन्त्र का हिन्दी में अर्थ इस प्रकार है—

"हे मरुत देवताओ ! आकाश से वृष्टि हमारे लिये बरसाओ। वीर्ययुक्त अश्व के समान मेघकी धाराओं को नीचे गिराओ। जलों को नीचे ढिङ्कते हुए और गरजते हुए इस तरफ आओ। हे हमारे असुर (दिव्य) पिता !

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परिर्दाया
रथेन । दन्ति सु कर्म विषितं न्यश्च समा भवन्तूदतो
निपादाः ॥

"विषाङ्गे, गरजो, गर्भ को धारण कराओ।

अपने जन्मग्रथ रथ के साथ चारों तरफ उड़ो। पानी की खाल (मशक) को खोल कर नीचे की तरफ अच्छी तरह सँकेलो। (इतना जल बरसे कि) नीचे और ऊँचे प्रदेश सब हो जाय "

महान्नं कोशमुदचा निषिञ्च स्यन्दन्तां कुल्या
विषिताः पुरस्तात् ।

घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रदाणं भवन्व-
क्ष्याभ्यः ।

“बड़े कोश ! डोल या कूप से जल ऊपर खींचने
वाला चरस) को सूर्य-रश्मि द्वारा ऊपर खींचकर नीचे
खींचो । प्रतिबन्ध-रहित नदियें आगे बहें । आकाश
और पृथ्वी को घृत से (वृष्टि जल से) भिगो दो ।
गायों के जल पीने के लिये शुभ प्रदेश हों ।” ५-८३-८

इन मन्त्रों के सात्य से ऋग्वेद-कालीन सभ्यता
का Pastoral और agricultural होना
सिद्ध है ।

ऋग्वेद में ग्राम ग्रामपति ग्रामणी आदि का बहुत
बर्णन मिलता है पर विशाल नगरों का उल्लेख नहीं
मिलता । इससे यह परिणाम निकलता है कि ऋग्वेद के
समय में विशाल नगरों का अस्तित्व विद्यमान न था ।

हम यह जानते हैं कि बड़े-बड़े विशाल नगर, जैसे
कलकत्ता, बम्बई, मद्रास, कोलम्बो, रङ्गून, पैरिस, लन्दन,
न्यूयार्क, बर्लिन, पैट्रोग्रेड आदि का प्रादुर्भाव गत ३००
वर्षों में ही हुआ है । इन बड़े बड़े विशाल नगरों का
अस्तित्व, जहां लाखों की जनसंख्या है; वर्तमान समय
की विशेष वृद्धि है । इससे पूर्व जनता की बहु संख्या,
विशेष कर भारत में, ग्रामों में ही रहती थी ।

सभ्यता के विकास के इतिहास को देखने से
पता चलता है कि सभ्यता की पशु-पालन, कृषि,
ग्रामीण अवस्थायें पूर्ववर्ती होती हैं । इस के विपरीत
व्यापार (trade commerce) यन्त्रों द्वारा माल
बनाना (industrial) तथा विशाल नगरों के
प्रादुर्भाव की अवस्थायें अपरवर्ती होती हैं । इस

कसौटी पर परखने से कहा जा सकता है कि
मोहम्मददो तथा हरप्पा की सभ्यता ऋग्वेद से अपर-
वर्ती थी क्योंकि ये नगर बड़े विशाल थे । इन नगरों
के खण्डहर अब भी मीलों में पड़े हैं इन नगरों में
बड़े-बड़े तालाब, बड़ी बड़ी शालायें, जिन में सुन्दर
स्तम्भ हैं, चौड़ी सड़कें, विशाल भवन, नगर के प्राकार
की दीवार जो कहीं कहीं २० फुट चौड़ी है, अद्भुत
घाट, झपे हुए तथा ढके हुए परनाले और नालियाँ—
इस प्रकार नगर निवासी दुर्गन्ध तथा नालियों में
बहती हुई गन्दगी के लुब्ध करने वाले दृश्य से मुक्त
रहते थे—दो मंजले तिमजले मकान, पाए जाते हैं ।
यह निसंदेह नागरिक सभ्यता थी । बड़े २ सार्थ
(काफिले) सुदूर प्रदेशों से व्यापार करते थे । यहां
पशु-पालन तथा कृषि पर आजीविका का आधार न था ।
मोहम्मददो की सभ्यता व्यापारिक सभ्यता थी ।
ऋग्वेद के समय से यह सभ्यता बहुत पीछे की है ।

देवता धर्म और दर्शन

जिस प्रकार वर्तमान समय में आर्य जाति के
खी पुरुष भिन्न भिन्न धार्मिक सम्प्रदायों में विभक्त हैं—
कोई सनातन धर्मी हैं, कोई आर्यसमाजी, कोई
ब्रह्मसमाजी, कोई देवसमाजी, कोई शैव, कोई वैष्णव,
कोई बौद्ध, कोई जैन, कोई वेदान्ती, कोई मीमांसक,
कोई सांख्य का अनुयायी, कोई नैयायिक । इसी प्रकार
ऋग्वेद के समय में भी आर्य जाति के लोग भिन्न
भिन्न देवी देवताओं को मानते थे, उन के बहुत से सम्प्र-
दाय थे, उन की धार्मिक क्रियायें भी भिन्न भिन्न प्रकार
की थीं, उन की पूजा का विधान भी भिन्न था, उन के
धार्मिक विचारों में ब्रह्म ईश्वर की सत्ता के विषय में
भी भेद था । इस भेद की पुष्टि में हम ऋग्वेद से
नीचे लिखे मन्त्र उद्धृत करते हैं :—

अग्नि इन्द्र वरुण मित्र अर्यमा सविता विष्णु रुद्र
ब्रह्मणस्पति सोम आदि अनेकों देवताओं को पूजा
होती थी। उन के नाम से यज्ञों में बलि तथा हवि दी
जाती थी। उन से स्तोता वा यजमान आर्थपत्य की
इच्छा करता था और इसी अभिप्राय से देवताओं की
स्तुति की जाती थी। नाना देवता-वाद निस्संदेह
प्रचलित था पर साथ ही साथ एक दल ऐसा भी था
जो नाना देवता-वाद को नहीं मानता था और नाना
देवताओं को एक ही ईश्वर के भिन्न भिन्न नाम
बताना था:—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमादुरथो

दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं

यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ १०-१६४-४६

किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः । १०-४८-७

कुछ लोग नास्तिक भी थे। वे पूछते थे कि ईश्वर
कहां है ? अर्थात् कहीं भी नहीं ।

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति

घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् । २-१२-५

नैषोऽस्ति इन शब्दों की तरफ मैं पाठकों का
ध्यान आकर्षित करता हूँ । इसी प्रकार—

नेन्द्रं देवममंसत (१०-८६-१) से प्रतीत होता है कि
कुछ लोग इन्द्र को नहीं मानते थे ।

इसी प्रकार कानून में भी भेद था। कुछ औरस
पुत्र को ही दायद मानते थे और कुछ दूसरे बालक
को गोद ले लेने के भी पक्ष में थे। देखिये:—

परिपदं ह्यगण्य रेक्कां नित्यस्य

रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अग्ने अन्यजानम्-

स्यचेतानस्य मा पथो विदुषः ॥ ५-४-७-

“दूसरे व्यक्ति का धन (रेक्काः) निषिद्ध है (नहीं
लिया जाना चाहिये) । हम नित्य सम्पत्ति या धन
(रायः) के स्वामी हों । हे अग्निदेवता ! दूसरे से पैदा
किया हुआ बालक अपत्य या सन्तान नहीं है । वह तो
केवल चेतना-रहित मर्त्य के लिये ही सन्तान हो
सकता है (अचेतानस्य अस्ति) । हमारे (रीति रिवाज)
चलन (पथः) को दूषित मत करो ”

एक दूसरा मन्त्र भी देखिये:—

न हि ग्रमायारणः सुशेनोऽन्यो-

दर्यो मनसा मन्तवा उ । ७-४-८

अति सुन्दर भी अन्य के द्वारा जन्म दिये गये को
ग्रहण नहीं करना चाहिये । दूसरे के गर्भ से जन्मे हुए
को मन से भी अपना नहीं मानना चाहिये । ”

इस प्रकार देवता-वाद, धार्मिक क्रियाओं,
(कानून) व्यवहार विषयों में भी ऋग्वेद-कालीन आर्य
जाति का मत-भेद सिद्ध है ।

इसी प्रकार ऋग्वेद के समय में कुछ लोग शिभ
की पूजा करने लग गये थे । समस्त ऋग्वेद में शिभदेव
की पूजा के विषय में केवल दो ही संकेत हैं । ये दोनों
संदर्भ यहां उद्धृत किये जाते हैं—

स शर्धर्यो विषुस्य जन्तो-

र्मा शिभदेवा अपि गुह्यं तं नः । ७-२१-५

अनर्वा यच्छतदुरस्य वेदो

मञ्छिभदेवाँ अभिवपेसा भूत् । १०-६६-३

शिशनदेवाः अथवा शिशनदेवान् का अर्थ यास्क तथा सायणाचार्य ने 'अन्नह्यचर्या' अथवा चर्यान् किया है। मेरे मत में यह अर्थ ठीक नहीं है। इन दोनों स्थलों में उदात्त-स्वर समास के पूर्व-पद पर है। जिस सनास में उदात्त-स्वर पूर्व-पद पर हो वह बहुव्रीहि समास होता है। उदात्त स्वर को देखने से स्पष्ट है कि शिशनदेवाः या देवान् बहुव्रीहि-समास ही हो सकता है। इस समस्त पद का अर्थ है—

शिशनो देवो यस्य स शिशनदेवः। बहुवचने देवाः। अर्थात् वे पुरुष जो शिशन को देवता मान कर उस की पूजा करते हैं।

कुछ विद्वानों का मत है कि यह संकेत अनार्य जाति दस्यु पणि आदि के लिये है। क्योंकि कहा गया है कि ये लोग 'हमारे' यज्ञमण्डप में न आयें (ऋतं नो मा गुः)। मेरा इस मत से भेद है। मेरे विचार में यह संकेत अनार्यों के लिये नहीं बल्कि आर्यों के लिये है। अनार्यों को तो यज्ञमण्डप में आने का अधिकार ही नहीं था। अनार्य तो वहां आ ही न सकते थे। उन के विषय में यह निषेध निरर्थक था। यह निषेध तो केवल आर्यों के विषय में ही सार्थक हो सकता है। सब आर्यों को यज्ञ मण्डप में आने का अधिकार था; किन्तु जो आर्य शिशन के उपासक बन गये थे उन को यज्ञ में आने का निषेध कर दिया गया है। वर्तमान समय के इतिहास से एक उदाहरण देकर इस बात को स्पष्ट करता हूं। जब स्वामी दयानन्द ने आर्य्य-समाज की स्थापना की तो कुछ व्यक्ति आर्य्य-समाजी बन गये। वे अनेकों देवताओं, श्राद्ध, पुराणों आदि का खण्डन करते थे। उस समय आर्य्य-समाज के सभासदों की संख्या थोड़ी थी। उन का प्रभाव भी जनता पर बहुत न था। उनकी शक्ति भी

अल्प थी। कितने ही सनातन धर्म के मन्दिरों के बाहिर मोटे अक्षरों में लिख कर यह सूचना टाँग दी गई थी कि आर्य्य-समाजी इस मन्दिर में नहीं आ सकते। यदि इस सूचना को पढ़ कर कोई विद्वान् यह परिणाम निकाले कि आर्य्य-समाजी भ्रूच्छ या यवन जाति के लोग थे। उन का मन्दिर-प्रवेश इस सूचना द्वारा निषिद्ध किया गया है तो मेरा कहना है कि भ्रूच्छ अथवा यवन लोगों के लिये निषेध की आवश्यकता ही न थी; क्योंकि वे हिन्दू धर्म के बाहिर होने से मन्दिर में प्रवेश पाने के अधिकारी ही नहीं थे। जिन को प्रवेश का अधिकार हो और उन को विशेष कारणों द्वारा निषिद्ध करना हो तो उन ही के लिये ऐसी सूचना हो सकती है। इस लिये ऊपर की सूचना को देखकर मैं तो यही परिणाम निकाल सकता हूं कि आर्य्य-समाजी भ्रूच्छ या यवन न थे वरन् आर्य्य थे जो भिन्न मत के अनुयायी होने से मन्दिर में आने से रोक दिये गये। इसी प्रकार शिशनदेवाः अनार्य्य न थे बल्कि आर्य्य थे, जिन का शिशन के उपासक होने के कारण यज्ञ-मण्डप में आना बन्द कर दिया गया।

इसी से दूसरा परिणाम यह निकलता है कि ऋग्वेद के समय में शिशनदेवों की संख्या, प्रभाव तथा शक्ति अल्प थी, इसी लिये उन को निषेध करना सम्भव था। यदि कालान्तर में शिशनदेवों की संख्या, प्रभाव और शक्ति बढ़ जाय तो निषेध निरर्थक हो जायगा। जैसे इस समय कोई सनातन-धर्म-मन्दिर आर्य्य-समाजियों को प्रवेश से निषिद्ध नहीं कर सकता। इस से स्पष्ट है कि ऋग्वेद के समय में शिशनदेवों की संख्या थोड़ी थी। उन का प्रभाव और उन की शक्ति अल्प थी। शिशनदेव-सम्प्रदाय एक झोंटा सा सम्प्रदाय था।

संस्कृत साहित्य के नीचे लिखे क्रम में किसी को आपत्ति नहीं हो सकती ।

ऋग्वेद
|
अन्य संहितायें
|
ब्राह्मण ग्रन्थ
|
आरण्यक
|
उपनिषद्
|
रामायण महाभारत

इस क्रम के अनुसार हम देखते हैं कि शिशुदेवों की ऋग्वेदमें निन्दा की गई है; परन्तु क्रमशः उन की संख्या, शक्ति और प्रभाव बढ़ते गये । रामायण महाभारत के समय में शिशुदेवों की शक्ति तथा प्रभाव अपनी उच्च कोटि पर पहुँच गये ।

शिशुदेव कौन लोग हैं ? ये शैव हैं । ऋग्वेद में शिव के प्रति एक भी सूक्त या मन्त्र स्तुति रूप में नहीं पाया जाता । पर क्रमशः शिव की महत्ता (Status) में विकास होता गया और रामायण महाभारत काल में शिव, विष्णु ब्रह्मा के साथ त्रिमूर्ति का एक उच्चतम आराध्य देवता बन गया ।

इस लम्बे कथन का संबन्ध मोहञ्जोदड़ो तथा हरप्पा से इस प्रकार है । इन दोनों नगरों में जो खुदाई हुई है उस से सिद्ध है कि इन दोनों नगरों में शिव की पूजा विस्तार रूप से होती थी । सैकड़ों की संख्या में शिवलिङ्ग पाये गये हैं । इस बात को अधिक लम्बा न करते हुए हम इसी परिणाम पर

पहुँचते हैं कि मोहञ्जोदड़ो तथा हरप्पा का समय ऋग्वेद के समय से बहुत पीछे है ।

लेख अधिक लम्बा हो गया है इस लिये इसको यहीं समाप्त किया जाता है । मोहञ्जोदड़ो तथा ऋग्वेद के पूर्वापर-संबन्ध में जो दूसरी युक्तियाँ हैं उन को फिर कभी पाठकों के सम्मुख उपस्थित कर दिया जायगा ।

दूसरा प्रश्न कि मोहञ्जोदड़ो तथा हरप्पा की सभ्यता आर्य है अथवा अनार्य—इस प्रश्न पर एक स्वतन्त्र लेख में ही विचार किया जा सकता है । मेरा कहने का अभिप्राय यह है कि हमें स्वतन्त्र रूप से इन विषयों पर विचार करना चाहिये । चूंकि पारश्चात्य विद्वानों ने कह दिया है कि ऋग्वेद मोहञ्जोदड़ो से पीछे का है और मोहञ्जोदड़ो की सभ्यता आर्य नहीं अनार्य है इसलिये हमें आंख मूंद कर, बिना सोचे समझे, उन की बात मान लेनी चाहिये—ऐसा न होना चाहिये ।

पारश्चात्य विद्वानों ने जो कार्य किया है वह एक महान् कार्य है । हम उनको मुक्त-कण्ठ से प्रशंसा करते हैं । पर इस का यह मतलब नहीं कि हम अपने दिमाग की कुंजी उन के हाथ में सौंप दें और स्वतन्त्र रूप से कुछ भी विचार न करें । मुझे प्रसन्नता होगी यदि भारत के उत्कृष्ट विद्वान् इन विषयों पर अनुसन्धान करेंगे और नवयुवकों के विचारों को यथार्थ मार्ग पर चलााने के लिये पथप्रदर्शक बनेंगे ।



इष्टि-पशु-सोमानां स्वरूपम्,

तेषां पारस्परिकसम्बन्धश्च



(ले०—मीमांसाव्यायकेसरी पं० पट्टाभिरामशास्त्री, प्रिन्सिपल—संस्कृतमहाविद्यालयः, जयपुर)

पवित्रतमोऽयमस्माकं भारतदेशः! आ च भगवतः परमेश्विनः प्रथमायास्तुष्टेः आ चैतन्निमेषात् सर्वेषां पशु-जन्मता नितरां श्लाघ्यत इत्यत्र निदानमिदमेव— यद्भारतवर्षीयाः प्राञ्चस्सुमतयस्सुविमृश्य भारतस्य समु-न्नतिराध्यात्मिकशक्त्यधीनैवेति निश्चिन्वानास्तदर्थं विविधाननवद्यान् मार्गान् प्रवर्तयाम्बभूवुरिति । अपा-तत इदमाधुनिकानामद्यत्वे प्रतिभायात्—यत् साम्प्रतं देशान्तरस्थास्त्वदेशस्य समुन्नतये वैज्ञानिकदृष्ट्या आविष्कृतान् नैकविधान् पदार्थानेव योम्यान्मन्यन्ते । अतोऽस्माकमपि देशस्य समुन्नतिस्तदधीनैव भवितु-मर्हतीति । परन्तु परमार्थतो विमृश्यमाने प्राचीना-नामेव पक्षो गरीयान् साधियांश्चेति स्वीकर्तव्यं भवति । यतो हि 'फलातुमेयाः प्रारम्भाः' इति रीति-मनुसृत्य यदि वैज्ञानिकाः पदार्था आधुनिकास्समा-लोच्यन्ते, तर्हि देशस्य समुन्नतये विपरीतफलाधायका एव ते साम्प्रतं विलोक्यन्ते । य एव देशः अनवरतं वैज्ञानिकतत्त्वपरिशीलनपरिष्कृतमतिवैभवैर्विद्वद्भिः उच्चा-बच्चमाविष्कृतैरसंख्याकैः पदार्थैस्समुपबृंहितः पूर्व-मुन्नतं पदमारूढस्सभ्यतायाश्च परां कोटिमटीकिष्टेति निश्चितः, स एवेदानीं शक्त्या विहीन इव शोचनीयां दशामापन्न इति करवदरसमानं समेषामपि । अमी हि वैज्ञानिकाः पदार्था नूनं सुखप्रदा इव भान्ति । नानाप्रकारेषु वायुयानेषु, जलस्थोपवहनाश्चातिजवेन

गन्तुं समर्थेष्वनल्पेषु जलयानेषु, निम्नोन्नतेषु प्रदेशेषु विद्यमानान् प्रासादान् सानूनि च समीकृत्य सवेगं गमनयोग्येषु भूयस्सु भूयानेषु, नैकविधेषु विद्युद्यानेषु, क्षणेनैव नगरं पत्तनं वा विध्वंसयितुं प्रभविष्णुषु विस्फोटकद्रव्येषु, एतन्निर्माणाय संख्यातीतेषु यन्त्रालयेषु च विद्यमानेषु कथं हि नाम देशस्य समुन्नतिर्न भवेत् ? परमिमानि साधनानि रजस्तमांगुणभूयिष्ठानि सन्ति, देशस्य समाजस्य वा तथा समुन्नत्यावायकानि न भवान्त, केवलमाधिभौतिकीमेव शक्तिमुपष्टम्भयन्तीति मन्वाना महर्षयः प्राञ्चः, परित्यज्येमानि प्रकारान्तरे-णैव प्रदर्शयाञ्चक्रुर्मागान्, ये च नितान्तं सत्त्वगुण-भूयिष्ठा आध्यात्मिकीं शक्तिं विवर्धयन्तो लोकानां कल्या-णाय कल्पन्ते । आध्यात्मिकशक्तेस्समृद्धमन्या काचन भौतिकी शक्तिः प्रवला भवेदिति विप्रतिपन्नमेवेदं वचः । विंशतितमेऽस्मिन् शतके वसिष्ठस्य भरद्वाजस्य वा ब्रह्मर्षेर्गांधिसुतस्य जनकस्य वा राजर्षेर्गांध्याः—

एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ।

धिग्बलं क्षात्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ॥

इत्यादयो न कस्यापि कर्णविवरमनुप्रविशेयुः, परं चिरन्तन्यस्ता गाथा निर्मूला निर्युक्तिका निस्तत्त्वाश्चे-त्यपि साधयितुं न शक्यते । तस्या एव मातुरत्सङ्गमधि-शयाना आस्महे, यस्याश्च भारतमातुरनितरसाधारण-

मुत्कृष्टं गौरवञ्चास्मत्पूर्वजा अतिवेलं पुपुषुः । तान्येव चास्थीन्यस्मद्गात्राण्यनुग्रविष्टानि, ता एव च रुधिर-धारा अस्मच्छरीरेषु प्रवहन्ति, यानि च याश्चात्रिभृगु-कुसुमसिष्ठगौतमादीनां शरीरेष्वासन् । सत्यप्येवं केनापि कालहृतकेन पारतन्त्र्यनिगडनबद्धा वयं देशान्तरीयशिक्षया च प्रस्ताः प्राचीनेष्वितिहासेषु भृशमश्रद्धधानाः, पुरातनीञ्च सभ्यतां सर्वात्मना विस्मरन्तः, लोकप्रतारणैकधिपण्या प्रवर्तितमितिहासं नवीनाञ्च सभ्यतां यदि विश्रम्यामः, तर्हि नूनं वयं कृतघ्ना एव भवेम । 'युमुक्त्यातिमात्रं पीडितोऽपि केसरी किं नृणामिषोषान् जिजिप्सुः' इति न्यायमनुसरन्तो वयं सर्वेऽपि भारतीयाः पारतन्त्र्यपिशाचेन प्रस्ता अपि अशानवसनसामग्रीविहीना अपि देशान्तरीयसभ्यतां यदि दूरतः परिहरेमः, तर्ह्यवश्यं पुरेव भारतवर्षस्योत्कर्षं पुष्येम । साम्प्रतिकीं भारतवर्षस्य स्थितिं पुरातनञ्चास्माकं पूर्वजानामितिहासं पर्यालोच्यतो मे हृदयं सत्यं विदीर्यते । आधुना हि भारतीयाः बलेन शक्त्या शिक्षया आयुषा ज्ञानेन सभ्यतया आचारेण च विहीन एव विलोक्यते । न तादृशं बलं कस्यापि, येन प्राप्तेऽवसरे स्वात्मानं रक्षितुं प्रभवेत् । आत्मानमपि रक्षितुमक्षमः कथमिव कुटुम्बं ग्रामं नगरं पत्तनं देशं वा परिरक्षेत् ? नास्ति तादृशी शिक्षा, या च समाजं देशं वोश्रतं पदं प्रापयेत् । न चापि तादृश आचारः यश्च पुरातनीं सभ्यतां परिपालयेत् । पिता-पुत्रयोः, गुरु-शिष्ययोः, पति-पत्न्योः, स्वामि-भृत्ययोः परस्परं न सौजन्यमैकमत्यं वानुभूयते । पुत्रः पितरं द्वेष्टि, पिता च पुत्रम् ; शिष्यो गुरवेऽभ्यसूयति, गुरुश्च शिष्याय; जाया पतिं नाभिनन्दति, पतिश्च जायाम् । सर्वस्या अप्यस्या अनर्थपरम्परायाः किं मूलम् ? मम तु प्रतिभाति— प्राचीनाया अस्माकं

सभ्यतायाः शिक्षायाश्चाभाव एवेति ।

चिरन्तना अस्माकं महर्षयः किमिदं जगत्तत्त्वम् ? कस्मादिदं प्रावर्तिष्ट ? किञ्चात्र पारमार्थिकम् ? इति जिज्ञासमानाः तत्त्वमिदं यथावदवबोद्धुं वेदान्ताद्याद्य-परपर्यायां भगवतीं मातरं श्रुतिमेव शरणमशिश्रियन् । इयं किल भगवती श्रुतिः लेशतोऽपि पुरुषदोषासंस्पृष्टा सर्वज्ञकल्पा, विविधविधिकलापविलसिता, अर्थ-वादाद्युपबृंहिता चानितरसाधारणं भारतवर्षस्य गौरवं समेधयन्ती प्रमाणान्वेषणप्रवृत्तानां कनिष्ठिकामूल-पातमनुभवतीति निर्विचिकित्समभ्युपगन्तव्यमस्माभिः । भारतीयस्य सकलकलाकलापस्यापि भगवतीमिमामेव मूलं मन्यन्ते विमर्शकाः प्राज्ञा भारतीयाः पाश्चात्याश्च । अत एवाज्ञातेऽग्रथमताकात्कस्मादिदपि कालादारभ्याद्यावधि गुरुमुखादेव वेदाध्ययनसम्प्रदायोऽविच्छिद्यन्नस्मत्प्रवर्तते इति डिस्डिमवादो मीमांसकानां सङ्गच्छते । अद्यत्वेऽपि वयमवलोकयामः— यद् गुरुमुखादेवाधीत्य वेदमधिगच्छन्तीति । इमामेव सरणिमस्मत्प्राचीना अप्यन्वसाधुरिति नैव दुःशक्यमुमातुम् । वेदमनुसूज्य प्रवृत्ते पुराणप्रभृतिकेऽनल्पे प्रबन्धजाते न कुत्रापि पश्यामः— अमुं वेदममुकः पुरुषश्चकारेति वचनम् । पौरुषेयत्वमस्य प्रसाधयितुं प्रवृत्ता अपि कतिचन तीर्थकाराः अन्तत ईश्वरकर्तृत्वमेव प्रतिपद्यन्ते । अयमेव हांसः प्रमाणीभवति— सुबहोः कालात्पूर्वमपि न कश्चित्कर्तृत्वेन मनसापि स्मृत इत्यस्मिन् विषये । विमृश्य विलोढ्यान्ततो निर्णीय वेदे सञ्जातसमधिकगौरवाः लोकानुग्रहैकधिपण्याः अस्मत्प्राञ्जस्सुमतयः, मा भूयथाश्रुतप्राहिणां कुपये प्रवृत्तिरिति मन्यमानाः—

“सत्यं सत्यं पुनस्तत्सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ।

वेदशास्त्रात्परं नास्ति न देवं शङ्करात्परम् ॥”

इति भुजमुद्धृत्य वेदप्रामाण्ये प्रतिज्ञामपि कुर्वते ।

इत्थमस्य वेदस्यापौरुषेयत्वेऽपवादानर्हं च प्रामाण्ये स्वीकृते स यस्मिन्विषये यमेव मार्गमादिशति स एवार्थाणां नियमेनानुसर्तव्य आसीत् । इहामुष्मिन् वा लोके यद्यथा कर्तव्यमिति वेदो ब्रवीति, तत्तथा तेनुसाधं दुस्साधं वा सर्वमन्वतिष्ठन् । मानापितृसहस्रेभ्योऽपि गरीयस्यामस्यां श्रुतौ नियतकर्तव्यतया विहितेषु कर्मसु सर्वादिभूतमिदम्—यत्स्वाध्यायाभ्ययनं नाम । तेनैकैकेन द्विजन्मना वैदिकं पन्थानमातस्थुषा आध्यात्मिकीञ्च शक्तिं सञ्जिघृक्षता यथाविधि नियमेन वेदोऽध्येतव्य आसीत् । या नाम नाध्येष्ट, स “अनधीयाना ब्राह्मणा भवन्ती”ति ब्राह्मणोऽमन्यत । अत एव सर्वज्ञकल्पो मनुरपि ब्रवीति—

“योऽनधीत्य द्विजो वेदपन्थत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्न वे शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥” इति

यो नाम नाधीते वेदम्, तस्य वाचोऽपि दुर्जातता-
मशबोधयितुं काचिद्दोषः प्रवृत्ता—

यस्तित्याजं सखिविदं सख्यं

न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।

यदीं शृणोत्यलकं शृणोति

न हि प्रवेदं सुकृतस्य पन्थाम् ॥” इति

न केवलमक्षरग्रहणरूपमभ्ययनं फलाय कल्पते,
अपि त्वर्थोऽपि तस्य सम्यग् ज्ञातव्य इति मन्त्रान्तर-
माह—

स्थाणुरयं भारद्वाजः किलाभू—

दधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते

स नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ इति

यद्यपि स्वाध्यायाभ्ययनविधौ तद्विज्ञानं फलमिति न

श्रूयते, तथाप्यश्रुतफलकेषु कर्मसु विश्वजिज्ञासेन स्वर्गे फले कल्पयितव्येऽर्थज्ञानस्य दृष्टरूपत्वादावश्यक-
त्वाच्च तदुद्देशेनैव स्वाध्यायाभ्ययनं विधीयत इति शास्त्र-
काराणां मर्यादा । अत एव भट्टपादाः—“तेन किमित्य-
पेक्षिते यच्छक्यत इत्युपबन्धात् अक्षरग्रहणमित्याप-
तति । तस्याप्यपुरुषार्थत्वात्तेन किमिति पदावधारण-
मित्युपतिष्ठते । तेनापि पदार्थज्ञानम्, तेन वाक्यार्थ-
ज्ञानम्, तेन चानुष्ठानम्, अनुष्ठानेन स्वर्गादिफल-
प्राप्तिरित्येतावति प्राप्ते निराकाङ्क्षीभवति । एवं सर्व-
विधीनां प्राप्पुरूपार्थत्वाभादपर्यवसानम् । न च सह-
स्रैव विधिदर्शनात्स्वर्गाद्येव फलं कल्प्यते । योग्यतया
हि यस्य यत्रानन्तरभाविनि व्यापारो लक्ष्यते तदेव
तस्य कार्यमित्यवधार्यते । तत्र यदि तावत्तदनुसारैर्यैव
क्रियत्यप्यध्वनि फलमासाद्यते ततो नान्तरा कल्पन-
मर्हति” इत्याहुरथेवादाधिकरणे । अत एव वेदतदर्थ-
ज्ञाने प्रवृत्तिरुदेति स्म सर्वेषामपि द्विजन्मनाम् । न
केवलं विधिरस्मान् प्रवर्तयतीति, किन्तु कामप्यनवधां
विद्यां विना निखिलमेव जगच्छून्यं भवेदिति मन्वानाः
प्राचीना आर्याः भृशं श्रद्धधानाः किञ्चिदप्यन्यथाभावो
मा प्रसाङ्गिदिति जागरूका यथावद्वेदमधीत्य तदर्थञ्च
सम्यक्परिज्ञाय तदुक्तानि च कर्माणि यथाविध्यनुष्ठाय
स्वस्वाभिलषितमैहिकमामुष्मिकं वा फलमनुभवन्त
आध्यात्मिकीञ्च शक्तिं विवर्धयन्तस्सात्त्विकेन भावेन
ससुखं कालमनैषु ।

त्रय्या मुख्यमुद्देश्यम्

तत्र ऋग्यजुस्सामपदेन व्यवहियमाणायाम्त्रय्याः
पूर्वं काण्डमुत्तरञ्च काण्डमिति द्वेधा विभागस्सामान्यतो
भवति । पूर्वस्य काण्डस्याशेषस्य कर्मस्वरूपबोध-
नाय प्रवृत्तिः, उत्तरस्य च काण्डस्योपासनास्वरूप-

बोधनाय ज्ञानस्वरूपबोधनाय वेति विवेकः ।
अत एव कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डमुपासनाकाण्ड-
मिति च व्यवहृता रो भवन्ति । उभयोरपि
काण्डयोः परममुद्देश्यमेकमेव-यत्तुरीयपुरुषार्थप्राप्तिः ।
तत्र पूर्वकाण्डस्योत्तरकाण्डप्रतिपाद्यमोक्षसाधनज्ञानोप-
सर्जनीभूतचित्तशुद्धयौपयिककर्मप्रतिपादनेन पुरु-
षार्थानुबन्धित्वम्, उत्तरस्य च काण्डस्य साक्षात्तुरीय-
पुरुषार्थसाधनज्ञानप्रतिपादनेन तत्त्वमिति केचन
ब्रुवते । अपरे च नानयोः प्रधानोपसर्जनभावः, किन्तु
भयोरपि साक्षादेव तत्फलप्रापकत्वमित्याशेरते । भवतु
यथा तथा वा ! अदन्तु वच्मि-तुरीयपुरुषार्थौपयिकं
ज्ञानं सम्पादयितुं विविधा उपासनाः प्रतिपादयदुत्तरं
काण्डमग्निहोत्र-दर्शपूर्णमास-चातुर्मास्यादि-श्रौत-
कर्मणामप्युपासनां बोधयदात्मनः पूर्वकाण्डोपजीवि-
त्वमवगमयति । तथा हि-“तस्यैवं विदुषो यज्ञ-
स्यात्मा यजमानः, श्रद्धा पत्नी, शरीरमिहम्, उरो वेदिः,
लोमानि बहिः, वेदः शिखा, हृदयं यूपः, काम आज्यम्,
मन्युः पशुः, तपोऽग्निः, दमश्शामयिता दक्षिणा,
वाग्धोता, प्राण उद्गाता, चक्षुरध्वर्युः, मनो ब्रह्मा,
श्रोत्रमग्नीत्, यावद्विद्यते सा दोक्षा, यदभाति तद्विः,
यत्पिबति तदस्य सोमपानम्, यद्रमते तदुपसदः,
यत्सञ्चरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्ग्यः, यन्मुखं
तदाहवनीयः, या व्याहृतिराहुतिः, यदस्य विज्ञानं
तज्जुहोति, यस्सायं प्रातरन्ति तत्समिधम्, यत्प्रात-
र्मध्यन्दिनं सायञ्च तानि सवनानि, ये अहोरात्रे ते
दर्शपूर्णमासौ, येऽर्धमासाश्च मासाश्च ते चातुर्मास्यानि,
य ऋतवस्ते पशुबन्धाः, ये संवत्सराश्च परिवत्सराश्च
तेऽहर्गणाः, सर्ववेदसं वा एतत्सत्रं, यन्मरणां तद्वधृथः,
एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं सत्रम्, य एवं विद्वानुदगयते
प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वादित्यस्य सायुष्यं

गच्छत्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं
गत्वा चन्द्रमसस्सायुष्यं गच्छति, एतौ वै सूर्याचन्द्र-
मसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद्
ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति, तस्माद् ब्रह्मणो महिमान-
मित्युपनिषत्” इत्यादिर्वेदसन्दर्भः कर्मोपासनां प्रद-
र्शयन् कर्मकाण्डस्यापि ध्यानपूर्वकं तादृशफलप्रति-
पादकत्वमवगमयतीव । अतो यदि प्रधानोपसर्जनभाव
आवश्यकतर्हि उभयोरपि परस्परं तथाभावस्वीकारो
न्याय्य इति । निरुक्तेन वेदसन्दर्भेणैवमभ्युहितुं
शक्यते-यन्निरूप्यापि कर्माणि भारतसन्तानभूतानां
द्विजन्मनां शारारै रूपवन्ति । अथवा भारतीयानाम-
स्माकं श्रौतान्येव कर्माणि रूपमिति । सर्वथा वेदत्रय्या
नैकविधानां कर्मणां विधानमेव परममुद्देश्यम् ।
अत एव चास्याः प्रामाण्यं प्रामाणिका व्यवहरन्ति ।
यदेव हि प्रमाणान्तरानवगतमवाधितञ्चाथमवबोध-
यति, तदेव प्रमाणमिति तीर्थकाराणां सिद्धान्तः ।
यदि ह्यस्याः लौकिकप्रमाणसिद्धवस्तुपदादकत्वम्,
आख्यायिकाभावनपर्यवसायित्वं वा, वैज्ञानिकपदार्थ-
प्रतिपादनपरत्वं वा स्वीक्रियेत, तद्धानैक्यमप्रामाण्यञ्चा-
प्येत । भवत्वस्या अप्रामाण्यमानर्थक्यं वेति वदन् पुरुष
आत्मनः पितरं मातरं च न विश्वस्यात् । मातापितृसङ्-
खेभ्योऽपि गरीयसी भगवती श्रुतिरिति पूर्वमवोचाम ।
सति चैवमाधुनिकाः केचन तत्तादृशोऽतिकर्कशो पथि
विविधविद्यामर्मसर्वस्वसमभिलाषिणि पदनिक्षेपणोत्ता-
त्मानं क्लेशयितुमनिच्छन्तोऽपारयन्तो वा पञ्चवर्षाहि-
पाणिहत्यानां केषाञ्चन लौकिकानां मनस्सन्तोषणमेव
स्वीयविद्यापरिपोषणं मन्वानाः तदुचितं पन्थान-
मन्विष्यन्तो वेदेषु नैकविधानं वैज्ञानिकपदार्थवादाना-
विर्भावयन्तस्तेनैवात्मानं धन्यं मम्यन्ते, आत्मविद्याञ्च
कृतार्थयन्ति, विचिन्तयन्ति च प्राचीनार्थमहिर्भाग-

गामिनश्च विचारचातुरीविहीनान् विगतधिपणान्
वेति नैतच्चित्रमिदमप्रतिहतप्रवृत्तिमतिकलिहृतक-
कलुषितेस्मिन् काले । एतावता नायमाशयो मम, यद्वे-
द्भ्यो वैज्ञानिकपदार्थाविष्करणं दुश्शकमेवेति ।
कामं तादृशाः पदार्था आविष्कियन्ताम्, कामञ्च
तैर्भौतिकं सुखमनुभूयताम्; किन्तु तत्रैव तात्पर्यं
वेदानामिति कथनं न प्रामाणिकेभ्यो रोचते । अलौ-
किकार्थप्रतिपादकत्वमङ्गीकृत्य यदि वैज्ञानिकपदा-
र्थप्रतिपादकत्वं व्यवस्थाप्यते तर्हि न कापि विप्रति-
पत्तिरिति मदीय आशयः । अस्तु प्रकृतमनुसरामः ।

वेदोदितकर्मणां चातुर्विध्यम्

एवं तावद्वेदस्यालौकिकार्थप्रतिपादकत्वं सिद्धम् ।
अनेन च वेदेन चतुर्विधानि कर्माणि विधीयन्ते—दर्वि-
होमाः, इष्ट्यः, पशुयागाः, सोमयागाश्चेति । चतुःप्रका-
राण्यपीमानि कर्माणि आधानसिद्धाहवनीयाद्यग्निषु
सपत्नीकेन द्विजन्मना कर्तव्यत्वेन विहितानि । तत्र
प्रत्यहं सायं प्रातःकालयोः स्वाहाकारान्तमन्त्रकरणकं
तण्डुलदधिपयोयवाग्वादिष्वन्यतमेन विहितेन द्रव्येण
क्रियमाणमग्निहोत्रम्, अन्ये चैतत्सदृशा होमा दर्विहोम-
पदेन व्यपदिश्यन्ते । अमीषाञ्च कर्मणां होमपदेनैव
व्यपदेशः, नेष्टियागशब्दाभ्याम् ।

एवं प्रतिपूर्णमासं प्रतिदर्शञ्चौषधप्रभवैर्द्रव्यैः यव-
व्रीहिनीवारादिभिर्निर्मितैः चरुपुरोडाशप्रभृतिभिः,
आज्यपयोदधिप्रभृतिभिर्वा क्रियमाणा यागविशेषा
इष्ट्य इत्यभिधीयन्ते । इमा हि यागपदेनापि व्यव-
हियन्ते ।

एवं तेषु तेषु विहितेषु कालेषु स्वस्वाभिलषित-
फललाभिसम्भानपूर्वकं पशोर्हृदयादिभिरङ्गैरनुष्ठीय-
माना यागाः पशुयागपदेनोच्यन्ते । इमानि च कर्माणि
अग्न्यपदेनैवाभिधीयन्ते ।

एवं प्रतिवसन्तमन्येषु वा कालेषु सोमाख्यया
क्षीरिण्या लतया क्रयाभिषवादिस्कारसंस्कृतया क्रिय-
माणं नित्यं काम्यञ्च कर्म सोमयागशब्देन व्यवहियते ।
चतुर्विवेष्वपि कर्मसु आधानसिद्धाग्निमतः, अध्ययन-
विधिसिद्धविद्यावतः सामर्थ्ययुक्तस्य च त्रैवर्णिकस्य
सामान्यतोऽधिकारः । विधिविशेषास्तु त्रैवर्णिकातिरि-
क्तस्यापि क्वचिदधिकार इति मीमांसकसम्मतः
पन्थाः ।

कर्मणां प्रकृतिविकृतिभावः

यथा हि सांख्यदर्शने—

‘मूलप्रकृतिरविकृतिः, महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त
षोडशकस्तु विकारो, न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति चतस्रो विधाः पदार्थानाम्, तथैव
कर्मणामपि पूर्वोक्तानां चतस्र एव विधाः—केचन
यागाः प्रकृतय एव, केचन विकृतय एव, कश्चि-
ज्ज्ञोभयरूपः, केचिज्ज्ञानुभयरूपा इति । यत्र च स्वापे-
क्षितानां निखिलानामप्यङ्गानामुपदेशः सा प्रकृतिः;
यत्र हि वैशेषिकाणामेव कतिपयानामङ्गानामुपदेशः,
अङ्गान्तराणि च प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृतिरिति
न्यायविदः प्रकृतिविकृतिस्वरूपं व्यवहरन्ति । तत्रा-
ग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ अग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमश्च
प्रकृतय एव । कुण्डपायिनामयनगतं मासाग्निहोत्रम्,
वायव्यैन्द्राम्रादयः काम्येष्ट्यः, विश्वजिदाद्ये काहः—
प्रभृतिसहस्रसंवत्सरपर्यन्तासोमयागाश्च विकृतय एव;
अग्नीषोमीयः पशुः प्रकृतिविकृत्युभयरूपः; चातुर्मास्येषु
वरुणप्रधासान्तर्गता गृहमेधीयेष्टिः, ज्योतिष्टोमाङ्गभूता
उपसद्धोमाश्चानुभयरूपा इति विवेकः । यद्यप्यङ्गाना-
ख्यं कर्माणि प्रथमकक्ष्यायां निवेशमर्हतीव प्रतिभाति ।
तत्र स्वापेक्षितानां समप्राणामप्यङ्गानां संस्थात्, तथापि

तस्याग्नि-संस्कारमात्रजनकत्वेन होमरूपत्वं यागरूपत्वं वा नास्तीति न तत्प्रकृतिषु परिगण्यते । अनुभयरूप-
त्वं वा वक्तुं शक्यते ।

कर्मणामङ्गाङ्गिभावः

इष्टिशब्देन व्यवहियमाणानां कर्मणाम् पशुयागाङ्गत्वं सोमयागाङ्गत्वं अन्येष्टयङ्गत्वञ्च भवति । पशुयागानां सोमयागाङ्गत्वमेव नेष्टिपशु-
यागान्तराङ्गत्वम् । सोमयागा अपि सोमयागान्तरा-
ङ्गानि भवन्ति नेष्टिपशुङ्गानि । अयञ्चात्र विशेषः—
न कोऽपि सोमयागस्तादृशो विहितः, यस्मिञ्चा-
ङ्गतया पशुयागानामिष्टीनाञ्चाभावसत्वात् । न चापि
तादृशः पशुयागो विहितः, यश्च सोमयागं परित्यज्य
पशुयागान्तराङ्गत्वमिष्टयङ्गत्वं वा प्राप्नुयात् । प्रकृति-
भूता यागाः स्वतन्त्राः फलसाधकाः, विकृतित्वेनाभिमता-
स्तु स्वतन्त्रा अपि भवन्ति, अङ्गभूता अपि । तत्र प्रकृ-
तिभूतो दर्शपूर्णमासो, अग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमश्च
न क्वाप्यङ्गभावं भजते । अग्नीषोमीयपशुयागस्तु पशु-
यागान्तरप्रकृतिभूतोऽपि सङ्गङ्गभावमेव भजत इति ।
यत्र च कुण्डपायिनामयने संवत्सरसाध्ये सत्रे “मासम-
ग्निहोत्रं जुहोति” “मासं दर्शपूर्णमासाभ्याम्” इति वि-
हितानि कर्माणि, तत्र न तानि प्रकृतित्वेनाभिमतानि
किन्तु नामातिदेशस्य तेषु अष्टमाध्याये
व्यवस्थापितत्वात् तेषां विकृतित्वमेव । एवमिमानि
कर्माणि प्रकृतिविकृतिभावाङ्गाङ्गिभावरूपया शृङ्खलया
परस्परं सम्बद्धानि भारतवासिनामाध्यात्मिकशक्त्य-
भ्युन्नतये वेदेषु विहितानि ।

कर्मणां तत्तद्देवविहितत्वम्

तत्राग्निहोत्रं यजुर्वेदिकं यजुर्वेदविहितान्गकलापवि-
शिष्टमेवानुष्ठियते । न तत्र ऋग्वेदसामवेदयोरस्त्युपयोगः ।
दर्शपूर्णमासादीष्टयः पशुयागाश्च ऋग्यजुर्वेदाभ्याम् तत्र-
ग्वेदेन ऽयाभ्यापुरोनुवाक्यासामिवेनीप्रैषादयस्समर्प्यन्ते
तदनुरोधेन ते क्रियन्ते । अन्यानि चाङ्गानि शास्त्राच्छे-
दनहविर्निर्वापावघातप्रोक्षणपेषणादीनि यजुर्वेदेन
विधीयन्ते । एवं पशुयागेऽपि यूपच्छेदनादयः उपाकरण-
नियोजनादयश्च पदार्थाः यजुर्वेदेनैव विधीयन्ते,
याभ्यापुरोनुवाक्यादयश्च ऋग्वेदेन । सोमयागस्तु ऋ-
क्सामयजुर्भिस्त्रिभिर्वेदविधीयन्ते । तदिदमुक्तमास्तम्बा-
चार्यैः परिभाषायाम्—“यज्ञं व्याख्यास्यामः, स त्रिभि-
र्वेदविधीयते ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदैः । ऋग्यजुर्वेदाभ्यां
दर्शपूर्णमासौ, यजुर्वेदेनाग्निहोत्रम्, सर्वैरग्निष्टोमः”
इति ।

एवं कर्मस्वरूपतदङ्गविधानप्रवृत्तेश्च विदेषु ऋग्य-
जुर्वेदयोरग्निहोत्रमिष्टयः पशवश्च विविधा इति तिष्ठ-
एव विधा विशेषतो विहिताः । ज्योतिष्टोमश्चतुस्संस्थः,
वाजपेयः, राजसूयः, अश्वमेधः, द्वादशाहः गवामयन-
ञ्जेत्येतावन्त एव सोमयागा विहिताः । तथा हि सत्त्व-
प्यास्माकीनपूर्वपुरुषादृतेषु बहुषु प्रमाणेषु तत्तद्देशना-
मनेकशास्त्रोपबृंहितत्वबोधकेषु इदानीमुपलभ्यमाना
द्वित्रा एव शास्त्राग्रन्था एकैकरिमन् वेदे दृश्यन्ते ।
ऋग्वेदे—ऐतरेयब्राह्मणम्, शाङ्खायनब्राह्मणम् (कौषीतकि-
ब्राह्मणं) चेति द्वे एव । संहिते द्वे शाकलीया शाङ्खाय-
नीया चेति । यजुर्वेदे—तैत्तिरीयशास्त्रा, कठशास्त्रा,
मैत्रायणीयशास्त्रा, कपिष्ठलशास्त्रा चेति चतस्रशास्त्राः

१—‘अनुब्रूहि’ इत्यध्वर्युकर्तुं कप्रेषसमनन्तरं होत्रा पठ्यमानो
पठ्यमानो मन्त्रो याज्या ।

मन्त्रः पुरोनुवाक्या । ‘यज’ इत्यध्वर्युकर्तुं कप्रेषसमनन्तरं तेनैव

कृष्णयजुर्वेदे । शुक्रयजुर्वेदे तु द्वे काण्वशाखा माभ्यन्दि-
नशाखा चेति । तत्र कृष्णयजुर्वेदीयासु शाखासु चत-
सृष्वपि मन्त्रभागो ब्राह्मणभागश्च परस्परं संस्मिष्टा-
वेव । अत एवास्य 'कृष्णयजुर्वेद' इति संज्ञेति केचना-
शेरते । शुक्रयजुर्वेदे तु तौ भागौ पृथग्भूतौ—माभ्य-
न्दिनसंहिता, माभ्यन्दिनीयं शतपथब्राह्मणम्, काण्वसं-
हिता, काण्वशतपथब्राह्मणमिति व्यपदिश्यन्ते भागाः ।

एवं नैकप्रकारेण विभक्तासु सर्वास्वपि याजुर्वेदिक-
शाखासु दर्शपूर्णमासादीष्टयः, अग्न्याधानम्, अग्निहो-
त्रम्, पुनराधानम्, आप्रयणम्, चातुर्मास्यानि, काम्या
इष्टयः, काम्याः पशवः, सौत्रामणी, अग्निचयनम्,
तद्गृहः, सप्त सोमसंस्थाः राजसूयः, अन्येष्टिः, पुरुष-
सैवः, अश्वमेधः, गवामयनञ्चेत्येतावन्त्येवं कर्माणि,
तदङ्गभूतान् यावद्यापुरोनुवाक्यादींश्च पदार्थान् विदध-
त्यामनन्ति च ब्राह्मणभागाः । तत्र त्वयं विशेषः—तैत्ति-
रीयशाखामेकां विहायान्या याजुष्यशाखाः पूर्वोक्तेष्वेव
कर्मसु पर्यवसन्नाः । तैत्तिरीयशाखा तु इतोऽप्यधिकमग्रे
किञ्चिद्विवाहमानं व्यापारयति । तत्र हि—सावित्रना-
चिकेतवैश्वसृजादृणकेतुकप्रभृतयः सुद्रचयनविशेषाः
संवाः, नक्षत्रेष्टयः, एकहिः, केचनाहीनाः, सत्राणि द्वा-
दशाहप्रभृत्येकोनपञ्चाशद्रात्रपर्यन्तानि, सहस्रसंवत्स-
रक्षत्रं च विधीयन्ते । समासेन कथने यजुर्वेदस्तप्त ह-
विर्यज्ञाः, सप्त सोमसंस्थाः, केचन सोमयागविशेषाश्चे-
त्यत्रैव पर्यवस्यति, नोपरितनीभूततरतित्तुषु प्रवर्तते । आये-
षामुमेवानुधावतः पन्थानमुभे अपि बह्वचब्राह्मणे इदा-
नीमुपलभ्यमाने । यद्यप्यनुपलभ्यमानासु प्रतिपाद्यवि-
षयविषये नेदन्ता निर्णेतुं शक्यते, तथापि सामान्यतो
दृष्टेनानुमानेनेदमभ्यूहितुं शक्यते कुशलेरनुमातुपुरुष-
धैर्यैः—यदैषैव रीतिरनुसृता भवेत्ताभिरपि तत्तद्दे-
दीयाभिरिति । न चायमस्ति मनस्समाचरेवकाशः—

यद् द्वादशाहाख्यस्य सत्रस्याहीनस्य वा विधानान् तस्यैव
चोत्तरक्रतुतः प्रकृतिवात् तद्गतानां पदार्थानामानु-
लोम्येन प्रातिलोम्येन वा कयाचिद्विधानानुष्ठानात् तद-
तिरिक्तस्यानधिगतस्य नवीनतयाधिगन्तव्यस्य कस्यचि-
दभावात् तेनैव गतार्थाऽधिगतार्था चोत्तरक्रतुति-
रिति । यतो हि प्रमाणान्तराविषयेषु पुरुषबुद्ध्यगोचरेषु
वेदैकसमधिगम्येषु च कर्मस्वरूपेषु अपुरुषतन्त्रं
विधिं विना तत्स्वरूपावगतिः, तदनुष्ठाने निरशङ्कप्रवृत्ति-
र्वा न कदापि केषाञ्चिदपि भवेत् । अन्यथा तत्त-
त्प्रकृतिभूतान् एकमिष्टम्, एकं पशुयागम्, एकञ्च साम-
यागं विधाय तावदेव विरमन्त्यामपि भगवत्यां भृगौ
तत्तद्विकृतिभूतान् विविधानपि क्रतुगणान् रश्मनो-
पाबलेनैव प्रकल्प्यानुष्ठानं प्रभवन्त्येव मनीषिण इति
किमर्थं तद्विधानायेथान् प्रवासं आश्रितस्तथेति पर्यनुको-
गम्य किमन्यदुत्तरं भवेत् ? अत उत्तरेषामपि क्रतूनां
यदि ज्ञापनमभिलषितं, तर्हि विधानमावश्यकमेवेत्त-
द्व्युपगन्तव्यम् । अतश्च सत्यामपि विधेरावश्यकतायां
यदा तत्र तूष्णीमावः, तदा नूनमवगम्यते उभयीषाम-
मूषां शाखानामत्रैव विरमणमभिप्रेतमिति ।

सामवेदे तु—इष्टिपशुचातुर्मास्यादीनि सर्वंशोपेक्ष्य-
कर्माणि सोमभागानां प्रवर्ग्यस्य च विधानमुपलभ्यते ।
तत्र शाखासहस्रसंस्मिमततया प्रथमाने सामवेदे इदा-
नीमुपलभ्यमानास्ति एव शाखाः—कौथुमी, राणाबनी,
जैमिनीया चेति । तत्रापि कौथुमशाखैव विशेषतो
जगति वितता विलोक्यते । इतरे तूभे अत्यल्पेषु पुरु-
षेषु परं विश्रान्ते । सामवेदे च सत्यष्टौ ब्राह्मणानि-
ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्, षड्विंशब्राह्मणम्, सामविधान-
ब्राह्मणम्, आप्यब्राह्मणम्, देवतब्राह्मणम्, दान्तीयम्,
संहितोपनिषत्, वंशब्राह्मणञ्चेति । तत्र कौथुमशाखाया
ब्राह्मणं ताण्ड्यम् । अस्मिन् ब्राह्मणे ७८१६११ पताब-
त्संख्याकास्तथाः (सोमयागाः) विहिताः ।

एवंरूपेणानन्तानां कर्मणा मिष्टिपशुसोमभेदेन भिन्नानां विधाने वेदानां नान्यत्तात्पर्यं प्रतिभाति — अने भारतवर्षीयाणां मार्गाणां वैवर्णिकानामाध्यात्मिकशक्तिसमुन्नतेः । एतादृशधार्मिकश्रौतधार्मिकसमाचरणेनैव भारतस्य भारतत्वं प्रसिध्येदिति नान्युक्तिरियम् । अधुना हि वैदेशिकसभ्यतयातिकालतया समाक्रान्तो-

ऽयमस्माकं पृथ्वनमो भारतदेशो नूनमाग्नीयं पवित्रमं रूपं विहाय नितान्तं पितृपरिदृश्यत इति नाग्नाभि-यंकव्यम् । अतस्मद्द्वया वैदिकधर्मधरा आर्यास्मम्प्रा-प्यन्ते—यथा ह्यस्माकं देशः वेदाद्विमुक्तः पुरं शोभेत तथा सर्वैरप्यार्यमिश्रैर्भारतैर्देवैस्तो विधेय इति शम् ॥

जैनतरदर्शनेषु स्याद्वादः

(लेखकः—न्यायतीर्थ—श्रीयुतपं० जैनमुखदासजैनमहादयः त्रयपुत्रः)

लो० ऽस्मिन्ननेके वादाः सन्ति । तेषु स्याद्वादोऽप्येकोऽस्ति । स्याद्वादेतरेषु सर्वेष्वपि वादेषु यत्र तत्र साग्रहत्वं विलोक्यते । परं स्याद्वादस्तु निराग्रहवादः । वादो विवादं जनयति किन्तु स्याद्वादोऽभ्यापवादोऽस्ति । स किल विवादनिरासं करोति । अत एव स निराग्रहवादः, समन्वयवादः, अनेकान्तवादः, अपेक्षावादः, कथंचिद्वादः, इत्यादिभिः शब्दैर्व्यवह्रियते । स्याद्वादो स्यादिति शब्दो अनेकान्तद्योती । यः नित्यानित्य-भेदाभेद-सद-सदेकानेकेत्यादिसर्वप्रवादानां समन्वयं करोति, स एव स्याद्वादः । यद्यपि स्याद्वादिनाम्ना जैनो एव श्रेष्ठ्यन्ते तथापि लोके नास्ति कोऽपि एतादृशो वादः, यः स्याद्वादस्योपयोगं न करोति । यद्यपि सर्वेपि जैनतरप्रवादाः स्याद्वादं निराकुर्वन्ति परं तैरपि आवश्यकतानुसारं यत्र तत्र स्वकीयसिद्धान्तेषु स्याद्वादस्य उपयोगः कृत एव ।

वस्तुनो नित्यानित्यात्मकत्वम्—जैनदर्शनानुसारं प्रत्येकं वस्तु द्व्यपेक्षया नित्यं पर्यायापेक्षया चानित्यम् । वस्तुनि विनाशोत्पादौ प्रतीतिसिद्धौ तथैव तस्य भ्रुवतापिऽत्वानुभवसिद्धा । घटो हि पुद्गलद्रव्यापेक्षया नित्यः तस्य कदाचिदप्यविनाशात् । पृथुबुध्नोदराकारापेक्षया त्वनित्यः, तदाकारस्य विनाशशालित्वात् । न चास्मिन् जगति किमपि वस्तु विद्यते यत् सर्वथा नित्यमनित्यं वा ।

इदमेव पदार्थानां नित्यानित्यात्मकत्वं जैनदर्शन-बन् महर्षिपतञ्जलिनाऽपि स्वकीय-महाभाष्यस्य पश्यशा-ब्देके स्वीकृतम् । तथा हि 'द्रव्यं नित्यमाकृतिरित्या, सुवर्णं कथाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति, पिण्डाकृतिमुपमृष्ट

रुचकाः क्रियन्ते, रुचकाकृतिमुपमृष्ट कटकाः क्रियन्ते, कटकाकृतिमुपमृष्ट नृगिकाः क्रियन्ते, पुनरावृत्तः स्वर्णपिण्डः पुनररयाऽऽकृत्या युक्तः स्वदिराङ्गार-सदृशो कुण्डलो भवतः । आकृतिरन्या चान्या च भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव, आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते ।" तथैव महाविदुषा कुमारिलभट्टेनापि पदार्थानामुत्पाद-व्ययध्रौव्यात्मकत्वमुरीकृतम् । तथा हि-स स्वकीय-मीमांसाश्लोकवार्तिके प्रथनार्ता ।

वर्तमानकभङ्गे च रुचकः क्रियते यदा ।

तदा पूर्वार्थिनः शोकः प्रीतिश्चाप्युत्तरार्थिनः ॥१॥

हेमाथिनस्तु माध्यस्थ्यं तस्माद्वस्तुभयात्मकम् ।

नोत्पादस्थितिभङ्गानामभावे स्यान्मतित्रयम् ॥२॥

न नाशेन विना शोको नोत्पादेन विना सुखम् ।

स्थित्या विना न माध्यस्थ्यं तेन सामान्यनित्यता ॥३॥

मीमांशश्लोकवार्तिके श्लोकसंख्या २१-२२-२३

कुमारिलभट्टस्य सिद्धान्तोऽयं जैनदर्शनानुकूल एव । तार्किकचूडामणिः स्वामी समन्तभद्राचार्योऽपि कुमारिलभट्टात्पञ्चशताब्दीपूर्वमिमां भारतवर्ष-न्धरामलञ्छकार, स इत्थं पदार्थानामुत्पादव्ययध्रौव्या-त्मकत्वं समर्थयति—

घटमौलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वयम् ।

शोकप्रमोदमाध्यस्थ्यं जनो याति सहेतुकम् ॥

पयोव्रतो न दध्यत्ति न पयोत्ति दधिव्रतः ।

अगोरसव्रतो नोमे तस्मात्तत्त्वं त्रयात्मकम् ॥

सदसदात्मकत्वम्—

निखिलमपि वस्तु स्वचतुष्टयपेक्षं सदात्मकं परच-
तुष्टयपेक्षया चासदात्मकम् । अत एव आचार्यसमन्त-
भद्रः समादिशति—

सदेव सर्वं को नेच्छेत्, स्वरूपादिचतुष्टयात् ।
असदेव विपर्यासान्न, चेन्न व्यवतिष्ठते ॥

वैशेषिकदर्शनेऽपि महर्षिणा कणादेन अन्योऽन्या-
भावनिरूपणावसरे उभयात्मकं वस्तुवह्नीकृतं 'सच्चासत्,
यच्चान्यदसदस्तदसत् । वै० द० अ० ६ पा० १ ।

उपस्कारः—'यत्र सदेव घटादि असदिति व्यवहि-
यते, तत्र तादात्म्याभावः प्रतीयते । भवति हि असन्नश्रो-
गवात्मना । असन् गौरश्चात्मना, असन् पटो घटा-
त्मना' इत्यादि भाष्यम्—तदेवं रूपान्तरेण सदप्यन्यत्र
रूपेणासद् भवतीत्युक्तम् ।

तथैव न्यायदर्शनस्य वैदिकवृत्तौ पदार्थानां सद-
सदात्मकत्वं प्रतिपादितम्, तथा च तद्वृत्तिः—उत्पाद-
व्ययदर्शनात्, न्याय-४-१-४६ । व्याख्या—प्राङ् निष्पत्तेः
सदसदिति चानुवर्तते फलसम्बन्धात् पूर्ववत् निष्पत्तेः
प्राक् फलं कार्यं सदसदिति वेदितव्यम् । कुतः उत्पाद-
व्ययदर्शनात् । तदुत्पत्तिविनाशयोरुपलभ्यमानत्वात् ।
चेदुत्पत्तेः प्राक् कार्यमसद् भवेत् न जातुत्पद्येत ।
असतः शशशृङ्गादेरुत्पत्त्यदर्शनात् । सचेद् न कदाचि-
द्विनश्येत् । पुरस्तात् सतः पश्चादपि मत्वनियमेन वि-
नाशासम्भवात् । उत्पद्यते विनश्यति च कार्यम्, तस्माद्
भवति प्रतिपत्तिः नूनमेतदुत्पत्तेः प्राक् नासदस्ति
नापि सत्, किन्तु सदसदिति । (वैदिकी वृत्तिः)

भेदाभेदात्मकत्वम्—

द्रव्यात्पर्यायः गुणाद् गुणो, धर्माच्च धर्मो संज्ञा-
संख्यालक्षणादिभेदाद् भिन्नः अविवक्ष्यभाव-

त्वाच्चभिन्नः । तथा चाकम'प्रमीमांशायाम्—स्वामि-
समन्तभद्रेण—

प्रमाणगोचरौ मन्तौ भेदाभेदौ न संवृती ।
तावेकत्राविरुद्धौ ते गुणमुख्यविवक्षया ।

व्यासप्रणीतब्रह्मसूत्राणां भास्कराचार्यरचित-
भाष्ये भेदाभेदविषये "युक्तेः शब्दान्तराच्च" इति सूत्रस्य
टीकायामित्यं विशदीकृतम् "अवस्था तद्वतोश्च नात्यन्त-
भेदा न हि शुक्लपटयोर्धर्मवर्माणोरत्यन्तभेदः किन्तु ए-
कमेव वस्तु, न हि निर्गुणं नाम द्रव्यमस्ति, न हि निर्द्र-
व्यो गुणोऽस्ति, तथोपलब्धेः, उपलब्धिश्च भेदाभेदव्य-
वस्थायां प्रमाणं प्रमाणव्यवहारिणाम् । तथा कार्यकारण-
योर्भेदाभेदावनुभूयते, अभेदवर्मश्च भेदो यथा महोदधे-
रभेदः स एव तरङ्गाद्यात्मना वर्तमानो भेद इत्युच्यते ।
न हि तरङ्गादयः पाषाणादिषु दृश्यन्ते । तस्यैव ताः शक्त-
यः शक्तिशक्तिमतोश्चानन्त्यत्वमन्यत्वं चोपलभ्यते ।"

सामान्यविशेषात्मकत्वम्—

यद्यपि सांख्यादयः केचित् सामान्यरूपमेव
पदार्थं स्वीकुर्वन्ति, बौद्धादयश्चापरे विशेषरूपमेव ।
परं तर्कानुभवसिद्धं त्विदमस्ति यत् सामान्यविशेषो-
भयात्मकं वस्तु । तथा च तैः (जेनैः) सूत्रितम्—सामान्य-
विशेषात्मा तदर्थो विषयः । श्रीव्यासेनाऽपि—'सामान्य-
विशेषात्मनोऽर्थस्य, योगो समाधिपा० १ सू० ७

'सामान्यविशेषसमुदायो द्रव्यम्' विभू० सू० ४४
कुमारिलभट्टेनाऽपि सामान्यविशेषात्मकं वस्तु स्वी-
कृतं यथा—

सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्त्यनुगमात्मिका ।
जायते द्रव्यात्मकत्वं, विना सा च न सिद्ध्यति ॥
अन्योन्यापेक्षिता नित्यं स्यात्सामान्यविशेषयोः ।
विशेषाणाञ्च सामान्यं ते च तस्य भवन्ति हि ॥

निर्विशेषं हि सामान्यं भवेच्छशविपाणवन् ।

सामान्यरहितत्वाच्च विशेषास्तद्वदेव हि ॥

तदनात्मकरूपेण हेतु वाच्याविमां पुनः ।

तेन नात्यन्तभेदोऽपि, स्यात्सामान्यविशेषयोः ॥

इमानि निर्देशानि दृश्यन्ति यज्जैनेतर-
दर्शनेष्वपि पदार्थानां नित्यानित्यात्मकत्वं, भेदाभेदा-
त्मकत्वं, सामान्यविशेषात्मकत्वं, सदसदात्मकत्वं चा-
ङ्गीकृतम् । स्याद्वादो हि महामहिमशाली । तस्य सर्व-
स्मिन्नपि वाङ्मये साम्राज्यं व्यापकत्वं च निर्बाधं
विद्यत इति शम् ।

जैनसिद्धान्ते त्यागादर्शता ।

लेखकः—श्रीयुत इन्द्रलालः शास्त्री जैनो जयपुरस्थः ।

भारते त्यागाय महती प्रतिष्ठा । ये चाप्यस्मिन् काले
सन्ति विशिष्टप्रतिष्ठाभाजनानि तत्रापि त्याग एव हेतुः,
परन्तु यादृशस्यागो जैनसिद्धान्तेऽस्ति, न दृश्यते ।
तादृशोऽन्यत्र कुत्राऽपि । जैनसिद्धान्तेऽपि कालदोषा-
त्संप्रदायद्वयी विद्यते, दिगम्बर-श्चेताम्बरसम्प्रदायभे-
दात् । दिगम्बरसम्प्रदाये साधूनां दिगोवाग्भवम् । ते स्व-
तन्नावप्येवं निःस्पृहा यत्स्वशरीरमपि चारुतीतादिकाले-
ऽपि तृणेन वस्त्रेण भस्मादिना वा केनापि नाच्छा-
दयन्ति । नाग्नयेन सहजनिर्विकारत्वमपि सूच्यते
तेषु । निर्विकारत्वमेव त्यागस्य चरमश्रेणिः । तथा हि-
“नग्नत्वं सहजं लोके विकारो वस्त्रवेष्टनम्” । बहवो
जना नाग्न्यमापत्तिकारकं वदन्ति, परं न शोभनमे-
तत् । यदि नाग्न्यमापत्तिकारमपूयं वा स्यात्तर्हि कथं
श्रीशङ्करसौरभेय्यादयो नाग्न्येऽपि वन्दनीयाः । नाग्न्ये
स्वापत्तिकरी विकारिता केवलम् । येषां मनसि वर्तते
विकारत्वं ते तु साच्छादना अपि दूषिता एव ।

दिगम्बरजैनसाधवः सदैवैकवारं षट्चत्वारिं-
शदन्तरायान् वर्जयित्वा स्थित्वैव, नोपविश्य भोजनं
कुर्वन्ति । असुरक्षिणीं महाकोमलां मयूरपिच्छिकां शौ-
चपात्रं काष्ठकमण्डलुञ्च विहाय न कमपि परिग्रहं धरन्ति ।
सदैव ज्ञानाध्ययनध्यानतपोलीना निरस्तविषयाशा-
परिग्रहारम्भविरहिताः स्वात्मैकताननिष्ठाः शुद्धविशिष्टाद्वै-
तभावनातत्परा अष्टाविंशतिमूलगुणपरिपालनैकदृष्ट्या
आत्मन्यात्मानमात्मना ध्यायन्ति । गृहिभिरपि तल्लक्ष्य-
भूतैरेवैकदेशत्वेन भाव्यम् ।

गृहस्थैरद्याऽऽवश्यकतानामपारा वृद्धिरिष्यते, परं
न लभ्यते साऽत एव नितरां चेत्विद्यते चेत् । यद्याव-
श्यकताप्रसारमल्लीकृत्य यः कोऽपि गृही धर्माधिकामा-
न्यरत्नराविरोधित्वेन सेवेत तर्हि भवेत्सुखी । भोगोऽपि
त्यागापेक्ष एव । वस्तुतस्तु त्याग एव सौख्यं न भोगेषु ।
यदि भारतीयमूलसभ्यतासंस्कृतिं परस्परपेक्षभोग-
त्यागसरणिमपेक्ष यः कोऽपि यतैत प्रवर्तयितुमुपदि-
शेच्च तदैव संपत्स्यते सौख्यपरम्परेति निश्चेतव्यम् ।



अभिनन्दनानि

अनन्तश्रीसमलङ्कृतवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीजगद्गुरुशङ्कराचार्याणाम्
श्रीवदरिकाश्रमस्थश्रीमज्ज्योतिष्पीठाधीश्वराणाम्
श्रीब्रह्मानन्दसरस्वतीस्वामिवर्य्याणाम्—

आशीर्वादः



पण्डितगिरिधरशर्मा, शास्त्रगिरि सन्ततं धृत्वा ।
आवाल्यामिष्टधर्मा, न्यवारयद्धर्मविष्णुवासारम् ॥
सद्विप्रगुणैरमलैः, शोभितमूर्तिर्गिरां पूतिः ।
भारतगगनविताने, परिस्फुरद्रत्नवद्भाति ॥
तुष्टा अमुष्य कृतिभिः कृतिभिर्वन्द्यस्य राजमान्यस्य ।
आशास्महे गुरुणां सन्तु शुभा आशिषः सत्याः ॥
जित्वा विषादिवर्गं सेवितवान् यत्सनातनं धर्मम् ।
तेनानिशं प्रसीदोद्दिष्टात्मा धर्मगोप्ताऽस्य ॥

अनन्तर्भासमलङ्कृतवैदिकमार्गप्रवक्तृजगद्गुरुश्रीशङ्कराचार्यगणम
श्रीगोवर्धनपीठाधीश्वरश्रीभारतीकृष्णार्तधर्मशास्त्रिचरणगणम

शुभाशीरभिनन्दनम्

ओंकाराम्बुज 'मीमोंकारप्रिययमीन्द्रमुलभपदाम् ।

ओंकारपदप्राप्त्या ओंकारार्थे' भर्जामि जगदम्बाम् ॥ १ ॥

॥ अथाभिनन्दनप्रकरणम् ॥

विद्याज्ञानमूल बल यदुपरि ब्राह्मं बलं वै बलम्
तत्प्राप्त्यर्थमुपेयुषोऽजनवत्तं हि वा समस्तं सुखम् ।

ब्रह्मात्युपपत्तयः प्रभावगिरिमप्राप्तावनीशपिता-

ब्रह्मापिब्रह्ममहिम्न उदितं साहाय्यमत्यद्भुतम् ॥

अपारसंसारान्जाल्यधोर-सिन्धुं तरातुं भवबन्धमुक्तिम् ।

लब्धुञ्च येनपिबरेण धोरा महात्मनाकारं महातपस्या ॥

तत्तादृशपिप्रवराग्रयणाभिभूमुदेवरातौदलसंक्रमौनपेः ।

प्रसादिते सौश्रवसाख्यगोत्रे धंशोक्तमे त्रिप्रवरे प्रतिष्ठिते ॥

जन्माप्त्वा जयपत्तने जयपुरक्षेत्रीशविद्वत्सदः

कव्युत्तं सपरम्परायुजि चतुर्वेदान्बवाये ततः ।

लब्ध्वा जीवनलालनामलसितात्पोष्टुः स्वकीयारिपितु-
विद्या गोकुलचन्द्रनाममहितः पारम्परीणां लसन् ॥

श्रीमन्माधवसिंह-स्वीयाख्यस्य क्षेमेशरत्नस्य ।

धर्मप्राणस्य चित्ति-पानामादर्शभूतचरितस्य ॥

संस्थानविद्वन्मणिरास्त योऽतुलस्तस्य स्वदेशस्थपरम्पराजुषः ।

श्रीकौशिकदेनुरूपलक्ष्मणः प्रचण्डविद्वानजनिष्ट वर्ष्मजः ॥

विख्यातविद्वंश्च नृपविशोरकस्तटहृपाण्डित्यधरं चरिष्यति ।

धर्मप्रचारस्य धुरञ्च वक्ष्यतीत्यनूदतार्थं गिरिधारिसंज्ञकः ॥

विद्वन्मण्डलमण्डनप्रवरसुवाराणसीपत्तने

न्यायाध्यापकविद्वदन्वयमणिश्रीबालशास्त्र्यास्यतः ।

श्रीगङ्गाधरशास्त्रिभिः शिवकुमारादयैः सतीर्थवतो

न्यायव्याकरणाद्यधीत्य सकलं विद्वन्मणो राजतः

श्रीलक्ष्मीनाथसंज्ञाद् द्रविडकुलजनेर्व्यावृत्ति योऽभ्यगीष्ट

साहित्यन्यायशास्त्रप्रमुखमभिजगो मैथिलालीबनाथात् ।

विद्यावाचस्पतेः श्रीमधुमथनक्तो माभिधात्सुप्रसिद्धा-

न्मीमांसे धर्मशास्त्राद्यथ ग्लु निखिलं गूढमध्यैष्टतन्वम् ॥

इत्थं जयपुरसंस्कृतविद्यालयतो नयालिपारीणः ।

वैयाकरणाचार्यो दयाकृष्णशास्त्रीतुषाधियुग्मेन ॥

हाटकपदक-(medal) स्मेतं भूषित आसीद्युनः परीक्षातः ।

पञ्जाम्बुदेशविद्या-विश्वस्थानादत्तव्य शास्त्रिपदम् ॥

अधिगतविद्यः स्वां यो विद्यां चरितार्थतां नेतुम् ।

जयपुरलवपुरमायापुर्यादिगपाठशालासु ॥

आभ्यक्ष्येण स्थित्वा विद्याधर्मप्रचारपद्धत्याः ।

सारत्यसारसीभ्यां विद्येप्सूनां ब्रह्मतुपाकुरुत ॥

इत्थं विद्याधर्मप्रचारनिरतं निरीक्ष्यामुम् ।

अस्मत्पूर्वाचार्यैः श्रीगोवर्धनमठाधीशैः ॥

विद्यावयस्तपस्या-प्रमुखज्येष्ठैर्जगद्गुरुभिः ।

श्रीमधुसूदनतीर्थै-विद्याशेर्वाधपदं व्यतार्यमै ॥

अस्माभिश्चात्य दृष्ट्वा विविधनदततिज्ञानसंशोधनादि-

प्रार्थनीधर्मसेवानिरतधिपणतावाग्भरीमुख्यवित्तम् ॥

अत्यन्तप्रीतांचरौनिरतिशयमुदा घोषयाद्भः स्वकीय-

स्वान्तस्वान्तस्यभावं विशदपदपदे मङ्गलु मायापुरीस्थैः ॥

विद्यावाचस्पतिता-व्याख्यावाचस्पतित्व-निजरूपे ।

गृष्ट्वानार्थ निजात्मा प्रसन्नतायाः परां काष्ठाम् ॥

ततः प्रागेवाङ्गलाक्षितपतिसकाशादपि महा-

महोपाध्यायत्वं प्रकटितमभूदस्य विदुषः ।

तथैवान्याः संस्था विविधपदवीः पस्यशुरहो

वचिशा गोचर्युं (स्वादिष्टं) कथमिव पदार्थं विबहदु ॥

पदवीदानांशः प्रकरणम्

भान्तिहन्तनकृते च साम्प्रतं शास्त्रवर्त्मनिरतस्वचेतसा ।

उद्यमेन महता निरन्तरं येन यत्नविततिवितन्यते ॥

इत्थं जगन्नायकवेदेषुता-धर्मोल्लसद्भारतदेशसेवया ।

योऽन्तर्कालार्थतया विराजते क्षोणधरोद्धारकशर्मसंज्ञकः ॥

अस्येश्वरामरधरामरदेशिकाङ्घ्रि-

प्रद्वाममुख्यसुगुणव्रजसाहचर्यात् ।

रम्यामिमां नवमहार्णवमज्जनाप्यां

विद्यां विचिन्त्य विपरीतगुणैरलभ्याम् ॥

उक्तपदद्वयतोऽमुं तदर्हमानन्दतुन्दिलम्बान्ताः ।

श्रीमज्जगदधिनाथ-प्रसादरूपेण भूषयित्वाथ ॥

पुनरप्याचार्योचित-समस्तसल्लक्षणावलीभाजम् ।

आचार्यपदेनाद्यालङ्कुर्मोऽतिप्रमोदभरभरिताः ॥

आशात्महे यदद्यान्भ्यास्तिकजनसमासु सर्वासु ।

आचार्यश्रीगिरिधर-शर्मैत्याख्या जगत्प्रसिद्धा स्तात् ॥

तत्तादृशस्य विदुषः परमस्य विद्या-

धर्मप्रियत्वमुखभूरिसुलक्षणाणि ।

यो नाभिनन्दतितगमभिनन्दनार्थं

लब्धावकाश इममद्य वयं न विद्मः ॥

विद्याधर्मप्रेमिभिरखिलैरनिशं यदीयविद्यायाः ।

यत्सौ नन्यास्त्वेच्छानुरोधमप्राह पुरुलाभः ॥

संस्कृतलाकरमुखसंस्थावातैरकारि सततमिदम् ।

अस्मामिश्च तथैव व्यधायि तदिदं विधित्यतेऽप्यनिशम् ॥

यावच्छुक्त्यमगृध्नुताव्रतधराः सन्तोऽपि संन्यासिनो

धर्मार्थं गुणगृध्नवश्च भगवत्सेवातिकृद्गृध्नवः ।

यस्मात्समस्तत एतदीयसविधाद्धर्मैश्च याद्यावधि

सेवालम्बितया प्रमोदमभिरतास्तुतिं त्विमो नो ततः ॥

आशिषः प्रयुज्जसहेऽभ्यर्थयाम ईश्वरी-

रीश्वराँश्च सर्वदा मुक्तिशक्तिसाधनम् ।

श्रीर्षभायुरामयैर्हीनमेव सन्ततं

बातुमिष्टनिर्मलानन्दपूरपूरितम् ॥

सद्विप्रान्वयसंभवस्वतनुतां शास्त्रत्रयाधीतितः

सार्थीकृत्य च नाम्प्रतः बहुविधग्रन्थालिनिर्मायकः ।

शश्वन्मङ्गलकाङ्क्षिशिष्टजननामोद्योपकारावलीं

स्वाधनाखिलशास्त्रवस्तुनिकरैः सम्पादयन्तं मुदा ॥

उपक्रमपराक्रमप्रभृतिदिन्यसद्व्युत्पत्त्या-

निधिप्रदसुधोप्रदप्रवणरम्यशैत्यञ्चितम् ।

उमाधवरमाधवप्रणयलब्धविद्योल्लस-

द्विलक्षणसुलक्षणप्रचयभूमभूषाधरम् ॥

किरिवरमुखरूपप्राणकान्तासपत्नी-

करिवरवदनाम्बावाक्सवित्रीमुखाढ्यान् ।

हरिहरविधिसुख्यान्भूरिभक्त्यर्चयन्तं

गिरिधरनिजसङ्गं वित्पकाण्डप्रकाण्डम् ॥

अप्यमुदरिण्याप-स्तुतरां सुतरा यदीयदयैषा ।

मृत्युविदारिकुठार-स्वाख्या ललिता सदावताल्ललिता ॥

दीर्घायूः रोगहर्ता, दृढतनुः, धिषणा, गीर्भर्ग, स्वापतेया-

द्याकारां श्राणयित्वा जगदुपकृतिहृत्कृत्यकृत्यैः समस्ताम् ॥

समग्रामद्रिजाताजलनिषितनुजावाच आत्मायुक्तै-

र्युक्ता देव्योऽवतैर्न सततमभिरतं धर्ममेवाकदम्बे ॥

कर्मप्रज्ञाभक्तिमार्गालिमिष्टं शश्वच्छुद्धाद्रेकशप्राज्यपृष्ठम् ।

स्वीयव्यानध्वंसिताशेषकष्टं त्रैलोक्यस्थाशिष्टशिष्टालिजुष्टम् ॥

करालकलिकलमषाकलितकष्टकल्यन्तकं

दूरन्तदुरितद्रुमोद्बृहन्तदक्षबीजालयम् ॥

शरीरमनिदाह्यमस्तुतधनादिसर्वेष्टदं-

भयानकभवारणैर्बोद्धवभयावलीभञ्जनम् ॥

सनातनमुखोद्गतश्रुतिमुखोद्गतस्वात्मकं-

सनातनपदापकं सकलधर्मचूडामणिम् ॥

सनातनसमाह्वयं दृढसनातनश्रद्धया-

सनातनमुगाश्रयन्भवतु भाजनं श्रेयसाम् ॥

नितान्तप्रेष्टश्रीगिरिधरनिजाख्यस्य मुखभू-

शिरोरत्नत्वमृकप्रचुरतरविद्यात्रनिविधेः ॥

चतुर्वेदबालीकुलभवशिरोभूषणमणो-

जगन्नाथो देवाग्निरतिशयभव्यालिमनिशम् ॥

महोपाध्यायः श्रीगिरिशरश्मिचतुर्वेदिमहोदयानां प्रथमं न्यानमिति

शुद्धाद्वैतसम्प्रदायाचार्याणां श्रीगोकुलनाथमहाराजानां

तच्चरंजीविनां श्रीकृष्णजीवनमहोदयानां च

शुभाशंसनम्



महामहोपाध्यायः ८० श्रीगिरिशरश्मि-
चतुर्वेदिनोऽभ्यां भारतवसुन्धरायां महार्हकृतम् ।
अस्मिन् खल्वेतेषां वक्तृत्वे हृदयस्पृष्टं माधुर्यमार्जवं
प्रसादश्च ।

जन्मत एवैते वैदिकसनातनधर्मसेविनः
साहित्यनिपुणा रसिकाश्च । एतैर्जीवने सनातन-
धर्मसेवैव कर्तव्यत्वेन प्रधानीकृतेति कः खलु
न मन्येत ।

भारते सनातनधर्मसाहित्यक्षेत्रे पण्डितप्र-
काण्डेषु चतुर्वेदिमहोदयानां प्रथमं न्यानमिति
निर्विवादं स्वीक्रियन्ते निर्मत्सराः ।

एतैराजीवनं भगवत्याः सुरभारतीदेव्या-
श्चरणसरोरुहेषु समर्पितानि विकसितानि निज-
सेवासौभकाव्यकुसुमानि ।

लाहौरसंस्कृतमहाविद्यालयेऽपि प्रधानपद-
मलङ्कृत्य लब्धयशस्काः प्राभूवन् ।

निजजन्मभूमौ जयपुरे तु महाराजसंस्कृत-

कालेजे सुप्रतिष्ठितैरेतैर्योऽभ्युदयोऽकारि संस्कृत-
साहित्यस्य सनातनधर्मस्य चैतदर्थं तु चिरं कृतज्ञाः
साहित्यरसिका धर्मधुरीणाः सहृदयाश्च ।

एतैरनेकेऽनेकवारं परास्ता जड़वादिनो
विधर्मिणश्चानेकासु महतीमभास्थलीष्वित्यप्य-
नाश्रुतम् ।

विलक्षणा वक्तृत्वशक्तिरेतेषां यद्-विदग्धा
अपि मुग्धा इव शृण्वन्त्यभिनन्दन्ति स्पृहयन्ति
च श्रोतारः ।

एतादृशविभूतिमद्भ्यो विद्वद्भ्योऽभिनन्दन-
सम्मानं न केवलं समुचितमेवापि त्वस्मिन् निज-
विज्ञतायाः परिचयः कर्तव्यपालनं च ।

जगन्त्रियन्ता भगवान् श्रीकृष्णो महा-
महोपाध्यायपं० गिरिशरश्मिचतुर्वेदिमहोदयेभ्य आ-
रोग्येण सह दीर्घायुः प्रयच्छतु, येनाधिकाधिकं
धर्मप्रचारः साहित्याभ्युदयश्च स्याद्भारत इति
भूयो भूयोऽभ्यर्थयामहे ।



श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवेदमार्गप्रतिष्ठापकजगद्गुरु-
श्रीरामानुजाचार्यसंरक्षितविशिष्टाद्वैतसिद्धान्त-
संरक्षकानामुत्तराद्विश्रीवैष्णवमठधीश-
श्रीमाधवाचार्यमहाराजानाम्
तिरुपतिवालाजीबडगादी-
वम्बई-स्थानाम्—



शुभाक्षिरिशंसनम्

बाधोधिनामरूपं षण्णां वर्गे विरोधिता स्वार्थे ।
सत्यतिपक्षोऽसिद्धिर्नमनेऽनैकान्तिको विषये ॥ १ ॥
अनवस्था वैदुष्ये चक्रकमाभाति पौरुषेष्वर्थेषु ।
परवादेऽसम्बन्धः प्रज्ञाऽऽचारेषु साङ्कर्यम् ॥ २ ॥
वेदविवेकेऽद्वैतं वादिषु यस्याऽभिचारिता जयति ।
स श्रीगिरिधरशर्मा धर्मोन्नत्यै चिरञ्जीव्यात् ॥ ३ ॥

श्रीवेदमार्गप्रतिष्ठापकश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमजगद्गुरुवैष्णवाचार्यमहन्त-

स्वामिश्रीगोकुलदासमहाराजयाज्ञिकानाम्

(वड्डाश्रमलामन्दिर, शिकारपुर, तिम्व)

शब्दकुसुमाञ्जलिः

कर्मवीरविद्वच्चक्रचूडामणिमण्डपं श्रीगिरिधरशर्माचतुर्वेदानांकरकमलेषु सादरं समर्प्यते

अयि ! सहृदयहृदयविद्वद्वर ! यद्यपि भवतामार्थ-
संस्कृतिमुरतरोरनन्यशुश्रूषामरभारत्याश्च कान्तोपासना
स्पृहणीयान् भवद्गुणान् स्तोतुं सुखीकरोति ।
तथापि काभिः वियत्पदावलीभिश्च भवतां तीराजना-
विविध सभादायामः । वैच शब्दगुणैरुपनिबद्धां
श्रोत्रमालां स्फुपहराम, इति नाध्यवशीयते ।

कः कलु दिगन्तवासिगुणसौरभेण भवतामपरि-
क्षितः ? कः कलु सुरभारतीसहकाररसिकापकलकण्ठ-

ध्वनि न स्मरति ? न खलु भवान् जयपुरपुराङ्गनागणित-
ललिततिलक एव, अपि तु निखिलभारततले आर्यसंस्कृ-
तिजुषां हृदयगगनकौस्तुभमणिविभावसुरिव विभासते ।
इदानीं समस्तं संस्कृतसाहित्यजगन्मण्डलं
भवतोपकृतमात्मानं परिशीलति । समस्ताश्च सनातन-
धर्मावलम्बिनो बान्धवाश्चरमाभारं भवतां मन्यते ।
भगवन् ! किमतोऽधिकम्-वपहतशब्दकुसुमाञ्जलि
मित्रमुरीकृत्य वयमपि समनुग्राह । इति ।

* प्रमुनाञ्जलिः *

राजगुरु-पं० श्रीगोपीनाथशान्तिद्राविद्वमहोदयाः साहित्याचार्याः M. A. L.L. B. जयपुरम्

शास्त्राभ्योनिधिमञ्जनैकरसिका अन्तमुखा एव ते वेधा वक्त्रचतुष्टयेन विदधन् वेदेष्वनल्पं भ्रमं
 बलारस्तु बहिर्मुखं न गहना शास्त्रेषु तेषां गतिः । नैकस्मिन्नपि तेषु विन्दन्ति जडः स्थानि जरानेऽप्यभून् ।
 विद्वन्, वक्त्रधरस्य भवतो मुख्यस्य संख्यावता- एकेनैव मुखेन किन्त्वधिगताऽऽविर्भूतमात्रेण ना
 मग्रे ते द्विविधा अपि श्रुतदृशो गच्छन्ति विच्छाद्यताम् ॥ निःशेषश्रुतिपारगेण भवता विद्वंश्चतुर्विदिता ॥
 वृत्तं पानयितुं श्रुतिस्मृतिमत धर्मं करोषं कपा दृढैः कोटिमुपेक्षुषा गुणवता मित्रादये नन्दनाऽ-
 वात्यः वात्यधिकं द्विजातिभयकृतकामे सनास्नी चिरान् सामान्यप्रतिभाजुषा गिरिधराख्येनन्दनाऽनङ्गिना ।
 तत्रारोहति दावपावकतुलां पाश्चात्त्यशिक्षाविधिः चन्द्रोऽयं कथमेतु नाम तुलनां मित्रादये सर्वदा
 गुण्यै तस्य भवन्तमेव जनता सोत्कण्ठमुदीक्षते ॥ म्लायञ्जाद्व्यनिधिः कलङ्कमलिनो दोषाकरः सत्त्वः ॥
 प्राज्ञाः केचन कीलयन्ति सततं वाचं परेषां यतः एकत्र प्रतिपिद्वद्य वृद्धिगुणयोः सत्तां चिराद् व्यकृतेः
 वाक्कीला इति विश्रुता भुवि ततो ये वावदुकाः परम् कर्त्रा पाणिनिना प्रतारितमतिः संख्यानभिज्ञानगुणान्
 वाचोयुक्तिभिरात्मनो न कतिधाऽनल्पां तदीयां वचः भ्रान्तो वीक्ष्य भवत्यहो बहुमुखी वृद्धि च पश्यन् विपद्
 कण्डू वाग्मिवराऽपनीय भवता ते मृकतां लम्बिताः ॥ हा ! वैयाकरणः खसूचिपदमारुढो वराकोऽधुना ॥
 यज्ञाग्ने न सभा न ताः सुमनसां ते वा न विद्यालयाः भ्रूभङ्गोऽप्यधिकारिणां न गणितो घृष्टा न पदभ्यां पुन-
 वृद्धयै ये निजगौरवस्य न समीहन्ते भवत्सन्निधिम् । स्तेषामालयदेहकी तदनुकम्पायै न लालायितम् ।
 प्रत्यक्संस्कृतिदासवाग्विषमृतां संजीवयत्वञ्जसा मिथ्या चादुगतैरनायि जघुतामात्मा न तेषां पुरः
 गैर्वाणीं निजवाक्सुधाजलनिधावाप्लाव्य वाणीं भवान् ॥ निर्व्युद्धं भवता सुधीन्द्र ! विदुषां मानप्रतं दुश्चरम् ॥
 माहात्म्येन पदस्य गौरवमधिष्ठाताऽपि तस्याभ्रते कर्तव्यैकपरायणेन भवता सोदाऽप्यनल्पाऽऽर्थिकी
 प्रायः शास्त्रविदुत्तमैष नियमः सार्वत्रिको दृश्यते । हानिः काममुपेक्षिता परकराधीना पदस्योज्जतिः ।
 एकः किन्तु जनस्य दृष्टिविषयस्तस्यापवादो भवान् किं च स्वस्तुतिनिन्दयोः समधिकोदासीनता दर्शिता
 योऽनल्पां स्वयमादधाति गुरुतां स्थाने निजाधिष्ठिते ॥ छात्राणां हितजागरूकमनसा सौख्याय दत्तोऽञ्जलिः ॥

गिरिरुपलसमूहः पामरे तद्वराखं विदुषि भवति किं तत् सम्भवत्येकदापि ।

इतरजनदुरापां वाग्मिवर्यो भवान् यद्, भरति गिरमुशरां गीर्धस्तन्मतो मे ॥

विद्याविलासवसतो सततोन्नसदिन्दरे । चतुर्वेदिङ्गलाभोधिचम्बिरे गुणमन्दिरे ।

निगमागमतत्त्वज्ञे जुषे गिरिधराऽभिषे । तद्गुणाकृष्टमनसा गिरां गुम्फोयमपितः ॥

शुभाशंसनम्



(प० प० पं० श्रीगोपीनाथकविराजमहोदयानाम्)

अद्यत्वे संस्कृतभाषां परिशीलयन्तु साहित्यरसि-
केषु सनातनहिन्दूधर्मोद्धारणे विहितोद्यमेषु सज्जनेषु
च के नाम विद्वत्कुलवरेण्यानां सुगृहीतनामधेयानां
महामहोपाध्यायपदवीमलङ्कृतां श्रोमतां गिरिधरशर्म-
चतुर्वेदमहोदयानां पुण्यचरित्रेण परिचिता न स्युः ।
एते महानुभावाः आध्यात्म्येव सुरभारती मातृभाषाञ्च
सेवमाना स्वाभिप्रायप्रकाशनाय निबन्धादिषु त एव
तुल्यरूपेणावज्ञम्बमानाः पण्डितकुलेषु प्राकृतजनेषु च
विपुलां कीर्तिमर्जितवन्तः । जयपुरनगरान् प्रकाशयमा-
नस्य संस्कृतरत्नाकराख्यद्वैतभाषामध्यपत्रस्य सम्पाद-
नाद्यखिलकायं भारो यौवनारम्भत एनेषामेवोपरि
न्यस्त आसीन् । न केवलं तत्र प्रकाशनार्थमागतानां
लेखानां सम्पादनकर्मणा, अपि तु विचित्रविषयेषु
स्वनिबद्धगद्याद्यमयहृदयमहिलेखप्रकाशनेन चैतेषां
सर्वतोमुखी धीशक्तिस्तदानीमेव प्रसूतिलभत ।
तस्मिन् पत्रे पुराणेतिहासचतुर्वर्ण्यविधवाधर्म-
मीमांसाप्रमेयपारिजातपितृविवेकादिविषयका लेखा
यतैर्निबद्धा नितरां महत्त्वापादकाः सन्ति ।

संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य स्थापनगौरवं प्राधान्येन
श्रीमतां चतुर्वेदिमहोदयानामेव । एत एव चिरमस्य
मन्त्रिण आसन् । अस्य निबन्धावलिषु दर्शनानामवि-
र्भावकालं तेषामेकवाक्यताप्रकारं सपरिणामधर्मभेद-
स्वरूपं चाधिकृत्य एतेषां केचन सुलिखिता निबन्धाः
प्रकाशिताः सन्ति । अमृतसरस्थसम्मेलने सभापतिप-
दाधिरूढानामेतेषां भाषणमपि गान्भीर्येण विषयगो-

रवेण प्रतिपादनमहिम्ना च जिज्ञासुजनानां बुधानां च
चेतश्चमत्कुरुते ।

सुरभारतीशिक्षणरङ्गतिं पुरस्कृत्य समीचीनं
विचारं प्रकृत्यद्भिरेभिराधुनिकशिक्षाभ्यासप्रणालीं
सदोषां निर्णीय तद्दोषप्रशमनोपायनिर्देशाय “संस्कृत-
शिक्षाभ्यास”संज्ञकः कश्चित् पाठ्यक्रमः कालप्राप्तो
निर्मितः ।

एतैर्निबन्धरचनापथप्रदर्शनात्मक “प्रबन्धपारिजा-
ताख्यो” ग्रन्थो निर्मितः, सिद्धान्तकौमुदीटीका-वाङ्म-
नोरमायाः संपादनं कृतम्, श्रीमद्भगवद्गीतोपरि
तिलकानुसारिणी काव्यटीका विरचिता, “महाका-
व्यसंग्रहाख्यः” कश्चित् संग्रहग्रन्थोऽपि प्रकाशितः,
तथा सनातनधर्मसिद्धान्तप्रतिपादनाय हिन्दीभाषा-
माश्रित्य “धर्मपारिजात” नाम्ना लोकहितकरो विपुलः
कश्चिद् ग्रन्थो निर्मायमाण आस्ते, स च नाद्यापि
प्रकाश्यं नोतः ।

तत्र तत्र प्रकाशितेषु एतन्निबन्धेषु “वेदेषु विज्ञानं”
“शिक्षायां दोषास्तदपनयोपायारच” श्रोत्राभिनां वैदु-
ष्यमभिनन्दनं” चेति लेखत्रयं [संस्कृतरत्नाकरस्य
वेदशिक्षायुर्वेदाङ्केषु] यथाक्रमं प्रकाशितं ‘शास्त्रीयः प्रश्नः’
इति शीर्षकः कश्चिज्ज्ञेयः (नवप्रचलिते तस्मिन्नेव पत्रे
प्रकाशितः) ‘ऋतं च सत्यं च’ इति संज्ञको निबन्धः
काशीस्थसंस्कृतमहाविद्यालयीय ‘सारस्वतीसुषमा’ ख्यपत्रे
प्रकाशितः । काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य प्राच्यपरिषत्
पण्डितसभायाः प्रधानरूपैरेतैः प्रदत्तं दीक्षान्त-

भाषणं तथाऽन्येष्वेतादृशा बहवो भवन्ति ।
भाजः सन्ति ।

हिन्दीभाषायेतैः परिङ्गनप्रकाण्डैः कचैतु कचिन्
प्रकाशितं बहुमिलितं ग्रन्थैश्च भूषिता । तत्र स्मृतिविराध-
परिहारः, ब्रह्मचर्यं, विधवाधर्मः, गोभक्तिः, हिन्दीरामा-
यणकृतां गोम्बामिनां दार्शनिकविचारा इत्येवं प्रकारा
बहवो लेखा विदुषां मण्डलेषु प्रसिद्धिमाप्ताः ।

तत्र संस्कृतहिन्दीभाषयोः नवीनप्रयत्नमार्गेण
मार्चनश्रमेषु अभिन्नवटीकाटिपण्योजनेन लेख-
पाटवेन भाषाव्याख्यानादिसौष्ठवेन च सुमहत्
कार्यं सम्पादितमेतैः । हरिद्वारे ऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रम-
स्याध्यक्षपदं नववर्षपर्यन्तं, लवपुरे सनातनधर्मविद्यालये
तद्वर्षं सार्द्धं अष्टवर्षपर्यन्तं, तदनन्तरं जयपुरे राजकीय-
संस्कृतमहाविद्यालये तद्वर्षं पदं पञ्चोत्तमविंशतिवर्षपर्यन्त-
मलङ्कृतं दिग्गजेभिः संस्कृताभ्यासनपद्धत्यालोचने विपुलं
ज्ञानमर्जितम् । तत्र तत्र चैतेषां बहवोऽन्तेवासिनः कृत-
विद्याः स्वध्वपरीक्षासुत्तीर्थं विभक्तविद्याश्रयेषु सम्मान-
पूर्णं स्थानमाप्नुः । गुरोर्महिमानञ्च वर्धयामासुः । वस्तुतः
सर्वत्रैतेषां प्रभावविस्तृतिः संस्कृतवाङ्मयसमृद्धये
नरसाहित्यसाहित्यकश्रीवृद्धये सनातनधर्मपुष्टयर्थं च
समजायतेति भारतस्य प्राचीनगौरवख्यापने महनीय-
कीर्तीनामेतेषामुज्ज्वला स्मृतिर्विद्वद्गोष्ठीषु निरन्तरमुद्-
घोष्यते । तदानीमृषिकुले लवपुरे जयपुरे च ये छात्रा
विद्यामभ्यस्यन्त आसन् तेषु बहव एवाद्य भारतस्य

रत्नजनाः सादर स्मर्यन्ते । जयपुरमहाराजविद्यालयेन
दीर्घसम्बन्धवशात् तत्रैतेषां कार्यगौरवभ्याधिक्यं
दृश्यत इति नूचिनमेव । छात्रसङ्ख्यावृद्धिः नववर्षा-
भ्यासनपद्धत्या, हिन्दीभाषाया आंग्लभाषायाश्च शिक्तयो
सौकर्यसम्पादनम्, आयुर्वेदे प्रायोगिकरीत्याया व्यव-
स्थापनं तदर्थमभ्यापकनियोगश्चैवं प्रकारा एतैः कृता
बहवः संस्कारा जयपुरवासिभिः सगौरवं स्मर्यन्ते ।

हिन्दीभाषायां देवभाषायां च एतेषां व्याख्यान-
पाटवेन प्रतिपाद्यविषयबिस्लेषणप्रणालिकया च सम-
मेवावजितं विदुषामविदुषां च चेत इत्येतेषामादर्शभूतं
वाग्मिस्त्वं सर्वत्र गीयते ।

स्वदेशे विदेशे च योग्यतानुसारिणीं महतीं ख्याति-
माकृष्टा लोकलक्षामभूताः परिङ्गनपौरिया धर्मसमाज-
वाहिन्यानां संस्कृत्युद्धरणदिकठोरकर्मणि दृढव्रता
निश्चलस्वभूता अप्येते अष्टपृष्ठहंकाराः सौशील्य-
विनयमौज्यादिविविधगुणरत्नानामाकरभूता मातृभूमौ
आदर्शभूता विराजन्त इति नितरां मोदते नश्चितम् ।

सुचिरं परिचिता परमश्रद्धाभाजो मित्रवराः
श्रीमन्तो चतुर्विदिमहोदयाः दीर्घमायुर्तीरोगं वपुस्तथा
लौकिकीमलौकिकीं च श्रीसम्पत्तिमविगत्य श्रीभगव-
त्वरणेषु विमलां भक्तिं स्वात्मनः प्रकाशयन्त एता-
शीर्वादेनैव धर्मसमाजयोगज्ञानिमपनीयाविच्छिन्नां
कल्याणपरम्परां साधयन्त्विति भूयो भूयः श्रीभगवत्वर-
णेषु प्रार्थयामहे ।



वाराणसेय-हिन्दूविश्वविद्यालये वेदविज्ञान-

विभागाध्यक्षाणाम्

म०म०प०अ०चक्रस्वामिशस्त्रिमहोदयानाम्—

शुभाशंसनम्

श्रीमन्तो विद्वत्कुललामभूता विविधविद्याविलास-
नीलाम्बरान्तरङ्गाः भारतभूव्यापिकीर्तिसरङ्गलमण्डिता
महामहोपाध्यायादिविविधविरुदावकीविराजमानाः पं०
श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदमहोदयाः कस्य वा साक्षरस्य वि-
शेषतो विबुधवार्णी परिचिन्बतो विद्वद्वरस्य विशाले
हृदये सुखं स्वासनं नालङ्क्यन्ति ? श्रीमन्तश्चतुर्वेदि-
महोदयाः न केवलं गीर्वाणीध्वतीनां प्रथमगणनामनु-
भवन्ति साम्प्रतम्, नैकविधं क्लेशजातमनुभवन्त्यास्त-
परिधन्या निस्त्रिषवाचो निरुपमा जीवातव इति नेयमति-
शयोक्तिः। इमे नातिप्रवृद्ध एव वयसि बहुषु विद्यास्था-
नेषु अप्रतिहतमतिप्रसराः तान्यात्मसात्कृत्य तत्रत्यानि
रहस्यानि सनातनधर्मपरिपोषकाणि भारतीयप्राचीनाद-
र्शनिदर्शनानि, सुरभारतीगौरवसमुज्ज्वलकाणि च
तानि तानि स्वीयया, अधरितसुधास्वादया, मधुरमधु-
रया, अतिगम्भीरया च वाग्धारया श्रोतृगणमनांसि
स्वायत्तीकृत्य, अन्यथा सन्तमपि तममरभारतीप्रबण-
मनस्कतां, सनातनधर्मैकतानस्वान्तां, भारतीयसं-
स्कृतिभास्वरताञ्जापादयन्तीति विश्वविदितं खलु मह-
त्त्वमिदम्। इमे च पण्डितप्रकाण्डाः प्रायेण सर्वा-
स्वपि संस्कृतपरीक्षासमितिषु, विद्वत्सभासु, व्याख्यान-

गोष्ठीषु, धार्मिकसदस्युः, व्यवहारसंसदि च सदस्यतां
विभूषयन्त आत्मीयया विचारसरण्या, उपपादन-
भङ्गाया, विवेचनचातुर्या च सर्वांनेव सममोहयन्सभा-
सद इति विदितचरमेव। एतेषां विपश्चिदपश्चिमानां
अच्छाच्छाऽविच्छिन्ना कीर्तिधुनीवाऽन्तेवसन्तोऽध्यप-
रिमेयास्तासु तासु दिक्षु विदित्नु च विस्तृमरा अध्या-
पनधामिकतत्त्वोपदेशादिना जनानामनितरसाधारण-
मुपकारमादर्शयन्ति। एतेषां जीवनं प्रायः पवित्रतमा-
यास्तपस्विन्यास्तुरभारत्यस्तसमुद्धरणे सनातनधर्मपरि-
पोषणपरिपालनादावेव व्ययितं व्ययीक्रियते च।
एतादृशाः पुण्यश्लोकाः भारतभूभाषयमाणाः पण्डित-
प्रवरा निस्त्रिगुणनिधयस्तपस्यागपरिपूतात्मानसन्तः
क्रियन्तस्सन्ति ?

अतो निखिलजगज्जन्मस्थेमवद्वदीक्षुं भगवन्तं
विश्वनियन्तारं श्रीविश्वनाथमभ्यर्धये—इमे चतुर्वेदि-
महोदयाः इतोऽपि बहूनि वर्षाणि भारतभुवमल-
ङ्क्यन्तः, विद्यावतां मानमुन्नयन्तः सुरगिरस्सर्वप्रकारायै
सेवायै यथावद्वद्धादराः धर्मोन्नतयै विहितमतयोऽस्मा-
नानन्दयन्तस्सुखं समैधन्तामिति—



काशीस्थहिन्दू विश्वविद्यालय-प्रकाशित-विभागाध्यक्ष-
व्याख्या-वार्ध-—पण्डित-काशी-समादेश-—मि-महोदय-नाम-—

हार्द विनिवेदनम्



स प्रसिद्धप्रज्ञो वासरो न मनानपि विस्मरतः समग्रा-
मधिष्ठयने यत्र परोक्षमपि विन्तु प्रथमं परिचयं
श्रीमत्तः पं० गिरधरशर्माचतुर्वेदमहोदयस्याहमवात्सवम्
१९१३ ख्रिष्टाब्दान् १९१६ ख्रिष्टाब्द-यावदध्यापकतया
प्रयागमधिवसन्नहं भृशमन्वभवं यत्तदानीं मार्गसमाजः
परितो निर्देयमनुष्ठीयमानस्य सनातनधर्म-प्रहारस्य प्रति-
रोधे प्रवीणां कमपि धर्मशास्त्रकवचं केविद्वरं सनातन-
धर्मावलम्बिनी जनता महोत्सुक्येन प्रतीक्षमाणासीत् ।
कथं कदा च परमेश्वरः प्रतीक्षामिमां धामिकजनतायाः
पूरयिष्यतीत्यहमप्यनवरतं विचिन्तयन्नेवासमित्येकस्मि-
न्नहन्येको महानार्यसामाजिक एव वासन्तिकं गुरुकुल-
महोत्सवमालोक्य कांगड़ीतः प्रतिनिवृत्तः पुराणानां
प्रामाण्यं व्यवस्थापयता श्रीचतुर्वेदेन समासादिनार्य-
समाजकर्मकं विजयं मामश्रावयत् । प्रावर्ण्यरपुननिखि-
ल आर्यसमाजजगति श्रीचतुर्वेदोपपादनसामर्थ्यशतांश-
राहित्यम्, प्राकाशयच्च महाभयमेतस्मात् सनातनधर्म-
हारथिनस्तत्प्रतिकूलपक्षप्रचारस्य ।

तत एवैतस्य सनातनधर्मरक्षणप्रवणस्य पण्डितस-
ञ्जाजो विद्वत्ता तदीयवचश्श्रुतिसन्निचिकृत्ता च समाश्रयतां
मां दाह्येन । अथ गतवत्येव क्रियति समये अधिप्र-
यागं त्रिवेणीपरिसरे सनातनधर्ममहासभाधिवेशने
महामनोभिर्भारतभूपणैः काशीस्थहिन्दू विश्वविद्यालय-
विश्वकर्मभिः पं० श्रीमदनमोहनमालवीयमहानुभावैर्म-
हता समादरेण समागमितो महाभाग एषः समुपाश-

मयद् ; भारतीयवेदज्ञो विशोधितजनचक्षुषो निजव-
पुष्टो दर्शनदानेन सम्भाषणेन चानेकशास्त्रियरहायम-
येन स्वतः श्रवणमन्त्रकुरेशः विभूषमहनुसम्बद्धे
तान्कान्किं श्रीमन्महोदयमहोदयानां वचो यद् व्याख्यात-
विशारदस्मयान्कलानप्युपदेष्टुं प्रभवति भाषणप्रकार-
पं० गिरधरशर्माचतुर्वेदमयेति ।

वस्तुनो नीरद इव धीरध्वनिरेष महाशयो धारासा-
रमभिवर्षन्तुपदेशपयःप्रवाहं शास्त्रमंहतिलतिगामुह्यसा-
यति, पास्विहचङ्क्रमणजं श्रौतं रजः समुत्सारयति,
पुराणानां परितापं निवारयति, गहनग्रन्थानां मर्मैकलि-
कां विकासयति, महोत्तरगवीमुल्लासयति, प्रतिमानामा-
क्षेपपङ्क्तं प्रक्षालयति, मन्दिराणां मालिन्यमपनयति,
अवलानामायतिरक्षणक्षमं बलं वर्धयति, श्रद्धास्मामग्रीं
समुपबृंहयति, युक्तिपद्धतिं धर्मस्तेनागम्यां विरचयति,
विद्वद्वाजहंसान् प्रोद्गमयति, धामिकजनताया मनस्त-
रांसि पूरयति, वर्णाश्रमधर्ममहाद्रुमं फलयति, किं ब-
हुना, बहुपरायामपि नास्तिकमनोभुवि धर्मभावनाया
अङ्कुरं जनयति ।

अद्यत्वे देशस्य प्रख्यातमहापुरुषाणां द्वयी श्रेणि-
विद्यते । एका देशोन्नतिनीतिं पुरस्ताद्धर्मैश्च पश्चाच्चि-
कीर्षति । अपरा च धर्मं पुरस्तात्तां च परस्तात् । परमेष
महामतिर्धर्मदेशोदययोरप्रत्यवस्थेयां मिथः सत्यपेक्षां
समीक्ष्य द्वयोः सामञ्जस्यकरीयुं क्रीदन्मेषयति, परमेत-
त्सत्यं यद्धर्मपरिपन्थिनीं देशविकाशनीतिं विनिन्दन्

केचन प्रातः निकदेशानि कृत्यां धर्मसंरक्षणानीति-
 ननु मोदयति । एतदीयां धर्मशास्त्रादिविद्वत्तां श्रीमाल-
 वीयमहोदयानां सनातनधर्मसभासु, दार्शनिकतां
 श्रीमालवीयमहोदयैरायोजिते निखिलभारतवर्षीय-
 पञ्चमहाभूतसम्मेलने, संस्कृतवक्तृतां साहित्य-
 व्याकरणादीनामुत्कृष्टपण्डितानां च संस्कृतसाहित्य-
 सम्मेलने, हिन्दीवक्तृतां चतुरस्रशिक्षां च महाद्वीपीय-
 (एशिया) शिक्षासम्मेलने, विद्वत्सामाज्यप्रवीणतां
 सर्वपल्लीश्रीराधाकृष्णमहानुभावैः श्रीकाशीविश्ववि-
 द्यालयेऽभिमान्यमायोजितेऽखिलभारतवर्षीयप्राच्यविद्या-
 विद्वत्सम्मेलने, साम्प्रतिकसंशोधकानां काशीहिन्दू-
 विश्वविद्यालयस्य प्रधानतमायां परिषदि, (कोर्टमी-
 टिङ्ग) शिक्षासंशोधनप्रियतां काशीविश्वविद्यालयस्य
 पाठ्यपुस्तकनिर्धारकसमितौ, (फैकल्टी) हिन्दी-
 संस्कृतलेखननिपुणतां काव्यप्रणयनपटुतां च
 “कल्याण” प्रभृति हिन्दीपत्रिकासु “संस्कृतरत्नाकर”

प्रभृति संस्कृतपत्रिकासु तत्प्रणीतकतिपयग्रन्थेषु च,
 जिज्ञासामुत्तमां विविधशास्त्रीयप्रश्नपत्रेषु, सौजन्य-
 सारल्यादिगुणावलीं विद्वद्गोष्ठेषु, वर्णाश्रमविहित-
 कर्मानुष्ठानतत्परतामाह्निकचर्यासु चाहं बहुशो
 व्यजोक्त्यम् ।

एतेन परुषधीरेयेण सहात्मनीतस्य दीर्घकाल-
 व्यापिनः परिचयस्यानुसारेणाहमसंशयं समुद्बोष-
 यितुमभवामि, यदिदानमहमपरं नाभिजानामि य-
 एष इव संस्कृतशास्त्राणां गभीरो विद्वान्, सुवक्ता,
 मृनेखकः, कर्मण्यः, प्राचीनार्वाचीनदृक्सम्पन्नः, विदुषां
 मानदन्तैर्मनितो महता कालेन कृतसनातनधर्मसेवक-
 स्यादित्यतः सनातनवर्णाश्रमधर्मस्य संस्कृतसाहित्य-
 स्य च संरक्षणद्वारेण समग्रं जगतः कल्याण-
 करणे प्रभवतस्तत्रभवतः सुहृदस्य महामहोपाध्याय-
 पं० गिरधरशर्माचतुर्वेदमहोदयस्य स्वास्थ्यमुखमयं शता-
 युष्टं सर्वेश्वराच्छ्रीकाशीविश्वनाथात्प्रतिक्षणं प्रार्थये ।

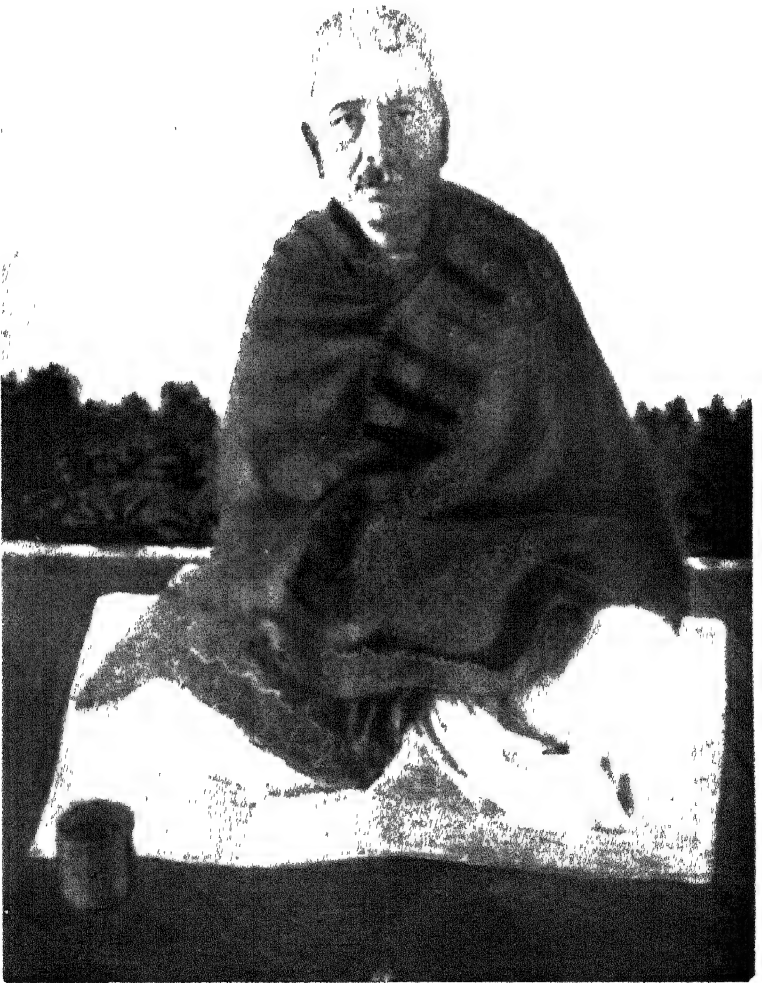
शुभेषणा

वाराणसीगवर्नमेण्ड-संस्कृतकलेजतः प्रातावसणायाम्

विद्वद्वरश्रीरामभवनोपाध्यायानाम्

महामहोपाधिजुषां बुधानां विद्यालयाध्यक्षमहोदयानाम् ।
 आकर्ण्य विश्रान्तिमहोऽतिखिन्ना, जुगुप्सते कालगतिं विदाली ॥
 संपाद्य योग्यान् बहुशिष्यसंघान् संचार्य लोकोत्तरकीर्तिराशिम् ।
 विधातुमन्यत्किल कार्यमर्च्य विश्रान्तिमार्याः किमु संभजन्ते ॥
 पूर्णायुषः पूर्णमनोरथाश्च संस्थाप्य वंश्यान्हरिभक्तिनिष्ठान् ।
 प्रसारयन्तो यशसां हि राशिं मान्याश्चिरं सन्तु मुदे बुधानाम् ॥

मं० रं० दर्शनाङ्कः ६०३



आह्निकनिरताः श्रीचतुर्वेदमहोदयाः ।

[सं० १६८६ वि०]

महामहोपाध्याय पं० श्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेदी

[ले० — श्रीगुरु डॉक्टर श्रीनन्दिनीस्वामीजी एम. ए. डी. फिल.

प्रिन्सिपल, युनिवर्सिटी-ऑरियण्टल-कालेज, लाहौर।

वर्तमान संसार में पाश्चात्य-सभ्यता का प्रभुत्व है। यदि इस समय की गौर-जाति के आधिपत्य का सुग कह जाय तो कुछ भी अतिशयोक्ति न होगी। इसलिये पाश्चात्य-सभ्यता के उद्गमस्थानों का ज्ञान शिक्षाप्रद हो सकता है। इस में दो विशेष उद्गमस्थान हैं। १ ईसाई धर्म-इसका विचार-धारा पर अधिक प्रभाव पड़ा है पर कान्फिक (अमली) जीवन पर बहुत प्रभाव नहीं पड़ा। २. प्राचीन यूनानी सभ्यता—इस सभ्यता का योरुप देश की सभ्यता पर बहुत ही गहरा प्रभाव पड़ा है। योरुप की विचारधारा प्राचीन यूनानियों के विचारों से ओत प्रोत है। और प्राचीन यूनानी आदर्शों का अनुकरण करना ही योरुप की आधुनिक सभ्यता का उद्देश्य है। इस कथन से प्राचीन यूनानी सभ्यता का महत्त्व स्वयं सिद्ध है। प्राचीन यूनानी सभ्यता का महान् आदर्श था—A Sound mind in sound body—इस का शाब्दिक अर्थ इस प्रकार किया जा सकता है—स्वस्थशरीर-वादि न्वस्थं मनः। उसी वाक्य के भाव को संस्कृत के निम्नलिखित वाक्य से प्रकट किया जा सकता है—‘यत्रा-कृतिस्तत्र गुणा वान्ति’ अथवा ‘शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्’ इत्यादि।

पहली बात जो मैं ५० म० गिरिधर शर्मा जी के विषय में कहना चाहता हूँ, यह है कि

वह प्राचीन यूनानी सभ्यता के आदर्श के अनुसार पूर्ण उत्तम हैं। शरीर जो आत्मा का निवास स्थान है, वह मनु चित् आनन्द ब्रह्म के रूपान्तर अथवा अध्ययिन रूप आत्मा के अनु-रूप होना चाहिये। महान्महोपाध्याय श्री दीर्घकाय, चौड़ीछाती वाले, मुट्ठ कंभीवाले, लम्बी भुजाओं वाले, गौर वर्ण की दर्शनार्थ आकृति वाले हैं। आपको देख कर निश्चय हो जाता है कि आप आर्य्यनमल के व्यक्ति हैं। आप के दर्शन से चित्त में प्रसन्नता और हृदय में श्रद्धा उत्पन्न होती है।

आप का संस्कृत और हिन्दी दोनों ही भाषाओं पर पूर्ण अधिकार है। आप की लिखने की शैली या रीति सराहनीय है। आप कवि भी हैं। आप अच्छे वक्ता हैं बल्कि यों कहना चाहिये कि आप वाग्मी हैं। आप के व्याख्यान प्रभावशाली होते हैं।

आप कितने ही विषयों में निष्णात हैं। संस्कृत महाकाव्य, नाटक, साहित्य, अलङ्कार, व्याकरण तथा दर्शन शास्त्रों में आप पारङ्गत हैं। आप का प्रकाण्ड पाण्डित्य उत्तरीय भारत में प्रसिद्ध है। अब आप को कुछ अवकाश मिला है। मुझे आशा है कि आप अपनी किसी मौलिक तथा स्वतन्त्र रचना द्वारा संस्कृत-साहित्य की वृद्धि करेंगे और अपने यशःकाय को भी अजर और अमर बना देंगे।

शुभाकाङ्क्षा

श्रीयुतपण्डितश्रीजीवनदत्तब्रह्मचारिणां नरवर-(नरीरा) निवासिनाम्—

श्रीमन्निखिलनिगमागमकाननकण्ठागवाणां
पदवाक्यप्रमाणपारावारपारावारीणानां महामहो-
पाध्यायपदवीप्रतिष्ठासम्प्रतिष्ठापकानां वादिमू-
र्काभावसम्पादनव्रतैकदर्शितानां भारतीयविद्वद्ब्र-
ह्मलालङ्कारचूडामणीनां वैदिकविज्ञानवैभवाधरीकृ-
ताशेषपाश्चात्त्यविपश्चितां पाखण्डमतोच्छेदनहापि-
ततदीयोद्दण्डलीलानां सकलशास्त्रनिगूढगूढतरा-
र्थप्रतिपादनदक्षाणां समस्तान्तेऽवासिनकरहृत्कम-
लदिवाकराणां लोकोत्तराख्यानलीलासंस्लाना-
पापाणपीयूषाणां स्वेष्टदेवसततसमाराधनसंस्मा-
रितध्रुवप्रह्लादप्रमुखभक्तवरविचित्रचरित्राणामर्थतो-

पि व्याख्यानवाचस्पतीनां महामहोपदेशकमूर्ध-
न्यानां जयपुरस्थराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालया-
ध्यक्षाणां श्रीमतां तत्रभवतां लब्धमहामहोपा-
ध्यायपदवीकानाम्-श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदमहाभा-
गानां परमपुरुषप्रवर्तितवर्णाश्रममर्यादासंरक्षण-
पुरःसरं महता समुत्साहेन सम्पादितां स्वधर्म-
सेवां स्वदेशसेवां च हृदयतोऽभिनन्दन्निखिल-
ब्रह्माण्डनायकाद्विश्वेशितुर्भगवतो भवानीजा-
नेराशुतोषादभ्यर्थितेन-एतदीयमार्कण्डेयचिरायुषा
सहजस्नेहरसाभिरामां भूयो-भूयो भवित्रीं भूयसीं
लोकोपकृतिं कामये ।

पक्षं यस्य च पक्षपातरहितं सद्युक्तिपूरैः परं

पूर्णं पूर्णविपक्षिणोऽपि समितौ प्रेक्षावतां प्रेक्षाकाः ।

संप्रेक्ष्याथ परस्परं सुमनसः प्रोत्सारयन्तो भृशं

मात्सर्यं परिमन्वते निजमनो मग्नं प्रमोदाशुबुधौ ॥ १ ॥

दिव्यां दिव्यसुवर्णमञ्जुलपदालङ्काररम्यध्वनिं

कुर्वाणां जनमोहिनीमनुभवन्देवीं गिरां कामपि ।

श्रीमानार्यमुनिर्बुधो गुरुकुले वादे प्रवृत्ते स्वयं

स्तौति स्मेत्यपरोऽयमेव भुवने वाचस्पतिर्मूर्तिमान् ॥ २ ॥

ब्राह्मं भारमनन्तपारमपरं धत्ते च सारस्वतं

वासं निर्मलमानसे सृजति योऽजस्रं बुधानां सताम् ।

हंसस्थात्र च तस्य सुन्दरतनोः पक्षद्वयं शोभनं

संश्लेषेत न को बुधोऽनवरतश्लाघ्यं नितान्तप्रियम् ॥ ३ ॥

पठशास्त्रतत्त्ववेत्ता सोऽयं निवहन्मण्डपाण्डित्यम् ।

जीवादाचन्द्रार्कं गिरिधरशर्मा चतुर्वेदः ॥

सहृदयदाननिर्देशः

महामहापदेशक-श्रीमदखिलानन्दशर्मकविरचनान्, (अनुपशाहर)

१

यस्यावदातकीर्तेः
स्वनामधन्यस्य भव्यवृत्तस्य ।
अभिनन्दनोन्मवायं
यथावदद्य प्रवर्तते लोके ॥

२

यस्यानवद्यमूर्तेः
स्वधर्मनिष्ठस्य धार्मिके मंथे ।
धर्मप्रवर्तनार्थाः
प्रकर्षगर्भा भवन्ति संदेशाः ॥

३

वेदोदितं पुराणैः
समर्थितं यः सनातनं धर्मम् ।
विस्तारयावभूव
स्वतर्कवादरपास्तदुस्तर्कः ॥

४

दर्पादुपागतानां
मतानि वादे विजित्य येनात्र ।
व्यर्थीकृताः प्रकामं
समाजवादाः कुतर्कभूयिष्ठाः ॥

५

मद्यः प्रलोभनार्था
गवेन्द्रवाचो निर्पाय येनालम् ।
धिकार एव तस्मै
यथावकाशं समर्पितः मानान् ॥

६

वाराणसेयविद्व—
त्समाजमध्ये विमदितं येन ।
नाद्यापि शर्म लेभे
गवेन्द्रचक्रं मदान्धपगतन्त्रम् ॥

७

वर्णाश्रमस्वराज्य—
प्रवृत्तमंधं महानुभावो यः ।
संस्थापर्यावभूव
प्रधानभावेन भारते वर्षे ॥

८

साङ्केतिकैः स्वशब्दै—
रवणिं यस्यातिवर्णनं वृत्तम् ।
जयपुरनगरनिवासी
गिरिधरशर्मा स एष बहुमान्यः ॥

अभिनन्दनम्



(समर्पकः—श्रीदीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः स०ध०कालेजोपाध्यायः, मुलतान सिटी)

स्त्रीयोनिभृशनिम्नतां कलयति ज्ञात्वा सरस्वत्यदः
प्रेमसन्नी निजपूतपंस्त्वमनिशं येते दृढं तद्विधौ ।
स्वर्गोऽसम्भवितामवेक्ष्य सुतरां स्त्रीत्वाकृतिव्यत्यये-
ऽस्मल्लोकं समुपेत्य धीयुतभवद्भूषेवतीर्णा मुदा ॥
उर्व्वेश्याद्यखि ज्ञाप्यः प्रणयिनः शास्त्राद्युपेक्षापरान
दृष्ट्वा श्रीधिषणो वरिष्ठधिषणो जिष्णुप्रधानामरान् ।
फलं तु त्वां त्रिदशालयस्य वसति धीरोऽवसायाऽसकौ
प्राप्त्यै स्वाधिजिगां सुशिष्यवितनेर्भाक्त्वरूपं दधौ ॥
व्यासो वेदपुराणकोविदवरो भूत्वा चिरञ्जीव्यपि
नो दृश्योऽस्मि नृचक्षुरिति भृशं खेदं समाश्रित्य न ।
स्वार्हन्तीपरिचायनाय नु भवद्भूषेऽवतीर्य ध्रुवं
वेदभ्रातृपुराणसङ्गतिपरोऽस्मिन् राजने विष्टपे ॥
श्रीमान् जङ्गमसाहितोच्य इह सप्तो दिवः सत्कवि-
रेवं विप्रद्वान् श्रुतिस्मृतिपुरा-वृत्तार्थशास्त्रज्ञः ।
आन्वीक्षिक्यथ काव्यमहतिरथापि व्याकृतिः श्रामन-
श्चेतःश्रान्तिर्विनोदसङ्ग सुतरां ना संशयः कश्चन ॥
शास्त्रार्थोऽनृतवादिवादिमणिकल्पा गिरां संहति-
र्गमं स्रावयति स्वकं वत । भयाच्छ्रुत्वा भवत्स्फूर्जयुम् ।
तस्यासत्र कुतस्सुतजननं त्वाकाराभुषयितं
म्यस्याः प्रत्युत जीवनेऽप्यतितरां शङ्कोद्वयसञ्जसा ॥
बाणो दण्डिमयू-भारवि-जगन्नाथा मुतारिः कवि-
भासो माव नु श्शुद्धकलितः श्रोत्रातिशयादयः ।
कालाद् भूयस्य ऐहलौकिकरादान् ते देवभूयश्चिता-
निर्विण्णस्त्रिदिवाहलपसत भवन्मस्तिष्कमन्तर्हिताः ॥
पङ्क्तिमन् विभवो, वपुश्च, वचनं, वस्त्रञ्च, विद्या, नरे

दुष्प्रापं नु वकारपञ्चकमिदं नीत्यामदो विश्रुतम् ।
किन्वेतत्तु वकारपञ्चकमपि श्रीमत्सु सन्दृश्यते
नाऽप्यात्रोकि विकारपञ्चकमतश्चित्रीयते नृव्रजः ॥
नैकत्र सर्वो गुणसांन्रपातः उक्त्या अमुष्या अपवादभूताः ।
वक्तृत्वलोखारमाधुरी-सद्वरूप-क्षमा-सत्यचणा भवन्तः ॥
विद्या भूषणमस्ति कीर्त्यत इदं पुंसां कृते संस्तवौ
किन्तु श्रीमति नैतदुक्तवचनं सार्थं वयं मन्महे ।
विद्यै वाऽऽप्य च कास्ति भूषणनिभं श्रीमन्तमेतत् स्फुटं
किं भूयः कथनेन वर्णनभृताऽऽत्मेवास्ति नूनं भवान् ॥
सम्राट् यदापि पदथापि महामहोपा-
ध्यायेत्युपाधमवते भवते सुविद्याम् ।
नैतेन वृद्धिमगमद् भवतो सहस्र-
तस्यैव किन्तु महिमा प्रथितोऽस्त्युपाधेः ॥
सप्ताहस्य कृतेऽभवद् गिरिधरः कृष्णो ध्रुवं केवलं
पञ्चाच्छ्रान्त इव स्वकीयमजहान् तन्नाम लज्जावरात् ।
आवाल्यान् कृतयज्ञिमां गिरिधरेत्याख्यां भवान् यागिहो
मश्राभ्यन् सिततां वर्द्धश्च यशना कृष्णं वतऽजिह्वितम् ॥
कथं व्योमन् ! नोलं त्वमसि दृशि, नाकारमपि सद्
इति प्रश्ने मां तत् समुदतरदभ्रस्तनितवत् ।
स्वशिष्याणां ध्वान्तं निजपटुगिरोद्भूय तरसा
ततः प्राहैवोन्मां प्रति बुधवरः श्रीगिरिधरः ॥
मेवानप्राप्तेमेवं रसितमिदमहो ! शिञ्जिताः केन यूव-
मूचुस्ते प्रच्छक । श्रीगिरिधरमुखतोऽस्ति तद्वक्त्रुतायाम् ।
यर्हि व्याख्यानमञ्चे निवसतिमुरारीकृत्य गम्भीरवाचा-
व्याचष्टे, यामुपेतां तदभिहित-गिरं धारयामा वयं ताम् ॥

सङ्गम्येव भवान् पुरा सुरगिरा माहिन्यसम्मेतनं
नामाऽजीजनदात्मजं तदनु तन सम्महति प्रेषिपत्
चित्रं क्लीबमपि प्रकृष्टरसयत् तन् तत्र रेमे चिर
भूयिष्ठानुदपीपद् बुधवरान्धस्य प्रियान् आत्मजान्॥

हरिद्वारेऽहार्पाद् ऋषिकुलमद्भ्राभ्युदयवत्
प्रकृष्टान्नामञ्चाऽकृत लयपुरे शक्तिनिचयम्
समभ्युपवेशनीं जयनृपतिधानीं ननु भवान्
व्यधान् तन् मद्विद्यालयमपि सविद्यार्थिभट्टितम्॥

❀ प्रस्तावः ❀

तुच्छोपहारमिमं सम्पद्य किञ्चिदन्यदपि निवेद-
यामि मान्याः । भवद्भिः स्वमनस्य सनातनधर्मस्य
महिम्नोपकारः कृतः । किञ्चिच्छास्त्रार्थान् विधाय, बहुत्र
व्याख्यानानि विधाय च । परमिदमप्यायि कार्यं
नाम । एतेन भवतामग्रे विस्मृतिः सम्भाव्यते । सना-
तनधर्मो भवदीयं स्थायि कार्यं चिरान् प्रतीक्षते ।
तदनुगामिनोऽस्मदादिका अपि चिराद् भावत्कथा-
यिकार्यं प्रतीक्षमाणाः सन्ति । विद्यालयकार्यतो विश्रा-
न्तिलाभेन भवद्विषेष्टिणां हृदये कदाचित् खेदस्थिति-
रपि जाता भवेत्, परं मामकीने मनसि त्वति-
शयितप्रसन्नताऽऽसन्नता जाता । यत्र श्रामत य-
दीर्घसन्ध्यावन्दनादिभिर्महीयान् समयो गृह्यते,
तत्र महाविद्यालयोऽपि भवदीयं पर्याप्तं समयं गृह्णाति
स्म । परमिदानीं सोन्तरायोऽपि दूरीभूतः । इदानीं भव-

द्विरयं सर्वं समयः सनातनधर्मस्य स्थायिप्रचाराय देयः,
तत्प्रचार एव दीर्घसन्ध्यायासता ज्ञेया । तत्र लवपुरीय-
सनातनधर्मविद्यारोटादिसेवयापि स्थायिप्रचारो न
मेतस्यति । तदीयमप्यायिप्रचारमप्यापायोऽस्ति सनातन-
धर्मप्रतिपादकविशालग्रन्थनिर्माणं नाम, योऽसौ वि-
ज्ञातग्रन्थो भवतां प्रतिनिधिः सन् सदा तिष्ठेत् ।
सनातनधर्मस्य च सदा प्रचारकस्तिष्ठेत् । सनातन-
धर्मो भवतां मस्तिष्के योऽस्ति व्याप्तः, इदानीं तदीयं
गहनं ग्रन्थरूपेऽपेक्ष्यते ।

अहं श्रीमस्तु तां शक्तिं जाने, अद्भुतयोग्यतां च जाने,
याऽस्मादृशान् ब्रह्मवदतिशय्य वर्तते । तत्तदर्थमेव पीनः-
पुन्येन प्रेरयामि सनातनधर्मस्य सनातनधर्मणां चोप-
काराय । आशास्महेऽस्माकमयं प्रस्तावोऽवश्यं कार्यरूपे
परिणतो भवेदिति ।

प्रशस्तिः

स्वोपनिष्ठतश्रीगोपालदत्तशास्त्रिमहोदयविरचिता—

सच्छास्त्रो जयशक्तनस्य सुषमाहेतुः प्रियो धीमतां

साम्राज्याद् गुणमानलब्धमहितोपाधिः प्रशस्तः श्रिया ॥

सोऽयं सार्थकमुच्चकैरिह चतुर्वेदोपनाम स्वकं

विभ्रच्छुद्धयशाः सुधीर्गिरिधरः शर्मा पुरे राजते ॥१॥

विद्याः प्राप्य गुरोर्व्यधाम्निजयशो व्याख्यातधर्मः शुचिः

द्वाराञ्चास्त्रगुणानथो बहुगुणानध्यापनेनाप्तधीः ॥

स्वस्थाने जयपत्तनेऽद्य च महाविद्यालयेऽग्नौ बुध-

स्तस्मादहति कं स्तवं गिरिधरः शर्मान विद्वत्कृतम् ॥२॥

संक्षिप्त परिचय ।

(लेखक-पुरोहित श्रीहरिनारायणजी बी. ए. विद्याभूषण)

अनेक उपमाधारी, अनेक शास्त्रविद्वान-विशारद परममेधावी चतुर्वेदी-कुलभूषण श्रीमान गिरिधर शर्माजी महोदय का अति संक्षेप में परिचय दिया जाता है। गिरिधर शर्माजी का जन्म सवाई जयपुर नगर में वि० सं० १६३८ ई० में, मित्ती पौष शुक्ला १० को, शुभ मुहूर्त में हुआ था। ये बाल्यावस्था ही से चमत्कारी, सुदमदर्शी, तीक्ष्ण बुद्धिवाले थे। विद्याध्ययन में रुचि, समझ की प्रबलता व स्मृति की तीव्रता के कारण, अक्षराभ्यास से लगाकर अद्यपर्यंत प्रतिभाशाली रहते आये हैं। इनके पूर्वज विद्वान् और कवि होते आये हैं, जैसा कि आगे थोड़ा का लिखा जायगा। उनकी कुराप्र बुद्धिमत्ता और प्राकृतिकपरम्परा से भी विलक्षण बुद्धि की नींव और आस्था-प्राप्ति में स्वाभाविकता आना भी निश्चित ही समझिये। इनका अध्ययन जयपुर संस्कृत कालेज (वा पाठशाला) में ही प्रारम्भ से व्याकरणाचार्य परीक्षा में उत्तीर्ण होने तक, रहा है। विशेषतः यह रही है कि ये सब श्रेणियों में सदा ही सर्वप्रथम विद्यार्थी रहे हैं। व्याकरणाचार्य हो जाने के अनन्तर पञ्जाबविश्वविद्यालय की शास्त्री परीक्षा भी “इंग्लिश हिस्सोमा” के साथ दी थी, उसमें सम्पूर्ण यूनीवर्सिटी में सर्वप्रथम रहे थे। तब ही से विशेष कीर्ति होने लगी थी। उसके साथ साथ ही इनको एक परम मेधावी, सर्वशास्त्रपारंगत, विद्यावाचस्पति अमधुसूदनजी ओझा-कुलदीपक महापुरुष गुरु की

प्राप्ति होकर वेदविद्वान तथा दर्शनशास्त्रों का उनसे उत्तमता से जयपुर ही में अध्ययन किया। इनकी कुराप्रबुद्धि और विद्वत्ता से उक्त ओझाजी सदा प्रसन्न रहे, और विद्यादान की सूक्ष्मातिसूक्ष्म गति इनको सिद्धिरूप में प्रदान की। ऐसे महान विद्वान् के अन्तेवासी [शिष्य] होने का, स्वयम् एक ओजस्वी विद्वान् होने पर भी, इनको अभिमान है।

छात्रावस्था ही से इनकी शक्ति इतनी जागृत थी कि छोटी सी उम्र ही में सुन्दर, प्रियवचनता और वाग्मिता के साथ, तत्परता से व्याख्यानादि देने लग गये थे। जयपुर में (एक मन्दिर में जो चतुर्भुजजी के मन्दिर के पास है) एक “रामसभा” हुआ करती थी। उसके सभापति मुंशी श्रीमथुराप्रसादजी वकील थे, जो पीछे सरदार अपील होगये थे। उसमें अनेक विद्वान् सम्मिलित होते थे। उन विद्वानों के सामने स्वतन्त्रता-पूर्वक बालक गिरिधरजी व्याख्यान देते, जिसे सुनकर विद्वानों का चित्त हिलोरें मारने लगता था। शास्त्री बालचन्द्रजी इनकी प्रशंसा में बहुत कुछ कहते थे, और उक्त मुंशी मथुराप्रसादजी ने तो यहाँ तक कहा था कि “यह छात्र उस श्रेणी का बका बनेगा कि जिसका भाषण सुनकर प्रजा मुग्ध होजाया करेगी और उसे सुनने को सैंकड़ों कोसों से जनता आया करेगी”। इन पंक्तियों के लेखक को भी, उस समय उक्त भाषणों के सुनने का सीमाग्न प्राप्त था।

सन् १९०८ (वि० सं० १९६५) में इनकी स्तुति से आकर्षित होकर, "ऋषिकुल-ब्रह्मचर्याश्रम हरिद्वार" में आचार्य पद पर नियुक्ति के लिये वहाँ इन्हें बुलाकर प्रतिष्ठित किया गया। इनकी अध्यापन-शैली से सब विद्यार्थी व विद्वान् प्रभावित थे। उस संस्था के निर्वाचक प्रसिद्ध सूरिवर श्री पण्डित शिवकुमारजी मिश्र थे। वे भी इनकी विलक्षण प्रतिभा से बहुत प्रभावित और प्रसन्न थे। उस ब्रह्मचर्याश्रम में लगातार ६ वर्ष तक अध्यापनकार्य किया। परन्तु भारतवर्ष के प्रसिद्ध नगरों से इनको निमन्त्रण, इनकी विद्या बुद्धि और वाग्मिता के कारण आया करते। समय निकालकर वा रुखसत लेकर जाना पड़ता। वहाँ जो भाषण देते उनमें आधुनिक शिक्षा में दीक्षित अंग्रेजी के विद्वान् लोग भी मन्त्रमुग्ध रह जाते थे। और वहाँ से ऋषिकुल के लिये अनायास ही द्रव्यादि की भी प्राप्ति हो जाया करती थी।

इनकी सनातनधर्म के प्रवचनों में सदा विशेष रुचि रहा करती है। सनातनधर्म का समर्थन तो ये बड़ी ही योग्यता, विद्वत्ता और प्रखरता से किया करते हैं। इस स्तुति से आकर्षित होकर पंजाब के अधिकारियों ने इनको बुलाकर वहाँ "सनातनधर्म कालेज लाहौर" के प्रधानाध्यापक (प्रिंसिपल) नियुक्त कर दिया। इनकी विद्वत्ता की शक्ति से पंजाब में इनका बहुत प्रभाव बढ़ा। इनकी अध्यापन शैली से छात्रों में संस्कृत योग्यता बढ़ने लगी। छात्रों और अध्यापकों को भी उन्नति का गहरा ध्यान होने लग गया। हम जब श्री बदरीनारायणजी की यात्रा में स्व० सर पुरोहित गोपीनाथजी के साथ गये थे, तब उधर के छात्रादि हमारे साथ संस्कृत में वार्तालाप करते और कहते कि यह श्री गिरिधरजी की कृपा और अध्यापन का

प्रसाद है निहमें इस भूमि में भी इतनी योग्यता प्राप्त हो चली है। माद्वे पांच वर्ष तक उक्त कालेज में कार्य किया। और इस थोड़े ही समय में संस्कृत स्नातक, उम सनातनधर्मकालेज से उत्तीर्ण होकर योग्यता के साथ सफल निकले, जो आज इस भारत देश के विभिन्न प्रान्तों में अनेक कार्यों पर नियुक्त हैं।

सन् १९२४ में उस समय के शिक्षाविभाग के डाइरेक्टर श्री पं० श्यामसुन्दरजी एम० ए० महोदय के प्रयत्न से श्री महामहोपाध्याय पंडितवर दुर्गाप्रसादज के रिटायर होने के अवसर पर इनको जयपुर में बुलाकर संस्कृतकालेज में प्रिंसिपल पद पर नियुक्त किया गया। प्रिंसिपल के पद को बहुत योग्यता के साथ १६ वर्ष तक संसादन करके यश लाभ लिया। इस १६ वर्ष के काल में कालेज की अनेक दिशाओं में सुबुद्धि हुई। उस समय के पूर्व कालेज में बीस एक अध्यापक थे। परन्तु क्रमशः योग्यता और आवश्यकता की दृष्टियों से ३५ अध्यापक हो गये। इनके आगमन के समय स्कूल और कालेज दोनों को मिलाकर २०० अनुमान छात्र थे परन्तु इनके समय में यह संख्या ५०० तक जा पहुँची थी। कालेज का स्थान भी संकुचित था सो उसे विस्तृत बना दिया गया। छात्रावास भी स्थापित हो गया। हिन्दी, अंग्रेजी, व्यायाम-शिक्षा, बालचर-संस्था, इतिहास-शिक्षा, पाठपूजनशिक्षा, इत्यादि के लिये अध्यापक नियत कर दिये गये। आयुर्वेद का प्रामाणिक अध्ययन अध्यापन इतना उत्तम हुआ कि यहाँ के सफल आयुर्वेदाचार्य देशदेशान्तरों में अध्यापन के निमित्त जाने लगे। चारों वेदों का अध्यापन, प्रारम्भ हो गया। यहाँ की इस प्रकार की सर्वोत्तम शिक्षा की कीर्ति के वरण करके देशान्तरों से छात्र अधिक संख्या में आने लगे। इसी प्रकार अन्य कार्य भी हुये।

श्रीपण्डितजी को अनेक उपाधियाँ प्राप्त हैं। गवर्नमेंट से महामहोपाध्याय की। भारतधर्म-महामण्डलसे महामहोपदेशक और व्याख्यानवाचस्पति की तथा श्रीपुरी शंकराचार्यजी की दी हुई विद्यावाचस्पति की तथा विद्यावारिधि इत्यादि की प्राप्त हैं। व्याकरणाचार्य और न्यायशास्त्री का कथन ऊपर हो ही गया है। श्रीपण्डितजी का अनेक राजाओं से भी घनिष्ठ परिचय है, और वे इनका पूर्ण सत्कार करते हैं।

पण्डितजी प्रौढ़ लेखक हैं, इन्होंने कई महत्त्वशाली लेखादि अनेक मासिकपत्रादि में भेजे हैं जिनको बड़े चाव से प्रायः अप्रणी लेखों में प्रकाशित किया गया है। ये एक समय में कई काम करने की शक्ति रखते हैं। इनकी स्मरणशक्ति बहुत स्कीत और निर्मल है, और बुद्धि कुशल और तीव्रतर है, मेधा परम विलक्षण है। ये सब काम असन्दिहान होकर करते हैं।

सनातनधर्म में इनकी प्रज्ञा स्वभावतः सन्निवेशित रहा करती है। सनातनधर्म का शास्त्रानुसार पूर्ण पक्ष लेते हैं। ये स्व० स्वामी दयानन्दजी सरस्वती के सत्यार्थप्रकाश, ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका इत्यादि का मनन करने पर उनमें जो जो स्वलन वा बुद्धियाँ अवगत हुई वा होती हैं, उनका पूर्ण युक्तियों और प्रमाणों से निरसन कर देने की परम प्रवीणता रखते हैं। आर्यसमाज के विख्यात विद्वानों के साथ कई बार कई शास्त्रार्थ हुये हैं, जिनमें प्रायः सदा ही सनातनधर्म की विजय इन्हें मिली है। इन शास्त्रार्थों में गुरुकुल का शास्त्रार्थ उल्लेखनीय माना गया है। यह शास्त्रार्थ श्रीश्रद्धानन्दजी के सुपुत्र श्रीइन्द्रविद्यावाचस्पतिजी के साथ हुआ था। उसमें अनेक विद्वान्


विद्यमान थे। उस समय श्रीमहात्मा गांधी महोदय भी, किसी कार्यवश वहां पधारे थे। उन्होंने भी इस शास्त्रार्थ को सुनकर अन्त में यही कहा कि “विजय सनातनधर्म की ही हुई है”।

इनके पूर्वज भी बड़े विद्वान् और कवि हुये हैं। श्रीआनन्दमण्डिजी के पौत्र रामलालजी और ब्रजलालजी उदयपुर (मेवाड़) से श्रीमहाराज प्रथम माधवसिंहजी की श्रीमाताजी राणावतजी के साथ जयपुर आये थे। ये दोनों ही अच्छे कवि थे। रामलालजी का बनाया हुआ वाल्मीकि रामायण का छन्दोबद्ध भाषानुवाद और कुछ फुटकर कविताएँ उपलब्ध हैं। इनके पुत्र गोपालजी और पौत्र जीवनलालजी भी सुकवि थे। जीवनलालजी का बनाया हुआ श्रीमथुरावर्णन और मथुरामाहात्म्य तथा फुटकर कविताएँ प्राप्त हैं। परन्तु जीवनलालजी के कोई सन्तान नहीं थी। अतः अपने भागिनेय पं—गोकुलचन्द्रजी को दत्तक (गोद) लिया। यही गोकुलचन्द्रजी चरितनायक श्रीपं० गिरिधरजी के पिता थे।

महाराज श्रीप्रथम माधवसिंहजी ने कई जीविकाएँ श्रीरामलालजी को प्रदान की थीं। उनमें से एक यशोदानन्दनपुरा (उपनाम थूणो) गांव है, तथा स्वतंत्र भूमि भी है जो आज भी इनके अधिकार में है।

आजकल श्रीपण्डितजी एक प्रशस्त पद पर हैं। अर्थात् ये सेठ मूलचन्द्र खैरातीराम “सनातनधर्म संस्कृत-विद्यापीठ” नामक “उपदेशक कालेज” लाहौर के प्रिंसिपल हैं।

मेरी हार्दिक कामना है कि श्रीयुत चतुर्वेदजी इस प्रकार सनातनधर्म व संस्कृत-साहित्य की सेवा करते हुए चिरकाल तक भारतीय जनता को अपने अमृतोपम उपदेशों से लाभ पहुंचाते रहें।

सं० र० दर्शनाङ्कः 



श्रीचतुर्वेदमहोदयानां महामहोपाध्यायशिष्याः
पं० श्रीपरमेश्वरःनन्दशास्त्रिमहोदयाः
लवपुरम् ।

सर्वे वन्त्राः । रचनाः । गुण्यः । नशमहोवाः । यायश्रीमद्विद्विवाशमपतुं दानाम्—

चाणाः । नन्द्यः । ५ । गुण्यः । नन्द्यः ।

भक्तिपुष्पाञ्जलिः



(मन्त्रमहाप्रणामः । विद्वत्परीपरमेश्वरानन्दशर्मणा । लवपुरम्)

एकमात्रेण पुत्रेण पित्रोः स्वकं
येन नीतं वयः शैशवं मोन्मयम् ।
पाशशालां प्रविश्य स्वर्धावैभवं
संप्रकाशयामितं सद्यशः स्थापितम् ॥१॥
प्राकरोद् यः परीक्षासु दिग्विश्रुतान्
परिडतानुत्तमैः स्वोत्तरैर्विम्पितान् ।
यः सहाध्यायिषु स्वेषु कीर्त्यास्पदं
सर्वदा प्रापदग्र्यं पदं शर्मदम् ॥२॥
यस्य शास्त्रेष्वशेषेष्वहो वैदुषी
धर्मचर्याविर्धा निस्तुषा शोमुषी ॥
येन विद्योदधेर्वेदविद्भूपते-
वेदमर्माखिलं प्रापि वाचस्पतेः ॥
प्राथुरप्राकृते संस्कृते वा कृतं
यस्य काव्यं सुधास्वादु सद्भिर्नुतम् ॥
*पितृपैतामहं रिक्थमासादितं
येन सामर्थ्यमेतत् कवित्वेऽद्भुतम् ॥
यः समज्यासु विद्यावतां भूरिशः
प्राज्यमाजीजनद् वाग्मिताभिर्यशः ॥

पोच्छलद्देवादच्छला मानिनो
यस्य तर्कहेता नैकशो वादिनः ॥
वर्णाधर्मग्रजध्वमने सच्चरां
नर्कवर्षोपलक्षेपविद्याचक्षुः ॥
इन्द्रमुक्तिमक्रमुन्तेकशून्यं व्यवाद्
वेदगोर्वधनोद्वारणाद् यः चणात् ॥
कर्णधारं यमासाद्य लब्धोदयं
देवभाषासुसाहित्यसम्मेलनम् ।
मासि मास्युच्चभूयन् रस्यरत्नाकरं
योतिशेते विधिं चारत्नाकरम् ॥
मुख्यमाचार्यकं प्राप्य संस्थासु यः
प्राचिनोत् प्राच्यविद्वानिधि निभर्यः ।
यस्य गायन्ति शिष्याः प्रशिष्याश्च तान्
दिग्गविदिग्वासिनः श्रद्धया सद्गुणान् ॥
वेदविन्सच्चतुर्वेदवंशोद्गते—
न्तस्य विद्याप्रदातुर्भुवोऽलङ्कृतेः ।
अद्विगुमे गुणे शिष्यकल्पाद्विप्रे
भक्तिपुष्पाञ्जलिः श्रद्धयैषोर्प्यते ॥

† शङ्कापङ्करहितेत्यर्थः । ‡ स्वर्गाय विद्यावाचस्पतिश्रीमधुसूदनशर्मणः । § त्रिवर्णाभायामित्यर्थः । * पितुरागतं
पितृयम्, 'पितृयच्च' । पतामहाः । पतामहम्, तयोः कर्मधारयः । ॥ वाचो युक्तिभिः । * पयमिदं * गङ्गागुरुकुले महात्म-
मुन्यारामसुतेन विद्यालङ्कारेण इन्द्रेण साकं गुरुचरणानां वरुणव्यवस्थाविषयकं वाक्संबन्धं स्मारयति । § चौरादि-
क्रयं चिञ्, जित्वाद् विकल्पेन शिञ्चं लभते ।

पद्यप्रसूनाञ्जलिः

साहित्यव्याकरणाचार्य-समतांथ-पण्डितश्रीसीतागमशास्त्रिणः, कतेहपुर ।

किं न्यायाम्बुधिमन्दरोऽयमथवा वेदान्तचिन्तामणिः

किं वा काव्यकलाकलापकलनाकलोलिनीवल्लभः ॥

किं स्विन् सांख्यसरोजसुन्दरवनीव्याकोचकोध्रियः

किं नूनं स्मृतिशास्त्रानारविदुरश्रेणीशिरोभूषणम् ॥ १ ॥

शेषशेषविशेषशासनवनस्वच्छन्दसञ्चारणा—

पञ्चास्य किमु पूर्वतन्त्रतरणीसञ्चालनानाविकः ॥

किं काणादपयोधिपानवटजः किं योगशास्त्रार्णवः

इत्थं यत्र विकल्पय निश्चयमनुष्ठतुं बुधा नो ज्ञमाः ॥ २ ॥

सोऽयं सद्गुणशेषधिः सुविदितो व्याख्यानवाचस्पतिः

वादीन्द्रद्विपराजशासनसृष्टिर्गम्भीरतासद्गुरुः ।

धर्मध्वंसिधुरन्धरान्धतमसप्रोन्सराणाहस्करो

विश्वरूपातावदां वरो गिरिधरः शर्मा समुज्जृम्भते ॥ ३ ॥

यत्पाण्डित्यशोहिमांशुरनिशं सम्पूर्णतामाश्रयन्

विद्वन्मानसकैरवालिकलिकामुत्कोचयन् सर्वदा ।

तन्वानो विविधां चमत्कृतिततिं नक्तन्दिवं दीप्यते

सोऽयं पण्डितभास्करो गिरिधरः शर्मा चिरं राजताम् ॥ ४ ॥

यो व्याख्यानपटुर्यमाहुरपरं मिश्रं नु वाचस्पति

येन प्रोज्ज्वलमस्ति भारतमिदं यस्मै जगत् श्लाघते ।

यस्मान्नास्ति परः परोपकृतिकृत् यस्यास्ति धर्मो धनं

यस्मिन् पण्डिततल्लजोऽपि ब्रह्मदा संशय्य सन्तिष्ठते ॥ ५ ॥

स श्रीसाम्रवनीतिरीतिनिपुणः षड्दर्शनीवापिका-

हंसो भूःखण्डशभूषणमसावंशो नु वागात्मनः ।

अंशो वादिजयश्रियोऽयमपरो ध्वंसस्तु पाखण्डिनां

कंसारिप्रणयी परो गिरिधरः शर्माभिनन्द्यो न कैः ॥ ६ ॥

यस्मिन् गर्जति सिद्धवत् प्रतिसभं गम्भीरतारखरं

दायानन्दमतावलम्बितकरो जम्बूकवत् सायते ।

यश्चौदृक्पण्डितविखण्डनोऽखिलकलाक्रोडागृहं तर्कवित्

चूडारत्नमसौ गुरुगिरिधरः शर्माधिकं आजताम् ॥ ७ ॥

ॐ श्रद्धाञ्जलिः ॐ

प० श्रीबालकृष्णभट्टश्री कृष्णसहित्याचार्यकाव्यनीधिसहोदयस्य - त्रिहरी गद्गला



विद्यानवद्यचरितान् गुणकर्णद्वान्, विद्वद्वान् गिरिधरान् जयपत्तनस्थान् ॥
वन्दामहे शमितमसृतिघोरनापान्, ज्ञानोपदेशान्पुणान् वृषभृन्दवन्द्यान् ॥ १ ॥
यस्याद्य शारदसुधाशुजयप्रगल्भाः सत्कीर्तयो जगदिदं मुचिलदधयन्ति ॥
विद्यानिधिं जगति कीर्तितसत्प्रतापं प्रभं मुचारुपदवीमभिनन्दयामः ॥ २ ॥
दोषेऽसम्मुखता गुणेऽभिमुखता पापे मदा भीमता

पातार्थेऽभयता वृषे विनयता विद्यामुत्तमज्ञता ।

धर्मे धार्मिकता कृता कुशलता व्याख्यानदानेऽपि सा
पूज्ये सर्वमिदं विभानि नितरां विद्यानिधौ गीर्धरे ॥ ३ ॥

सद्विद्यासदनोऽवदातचरितो ब्रह्माननिर्णयकः

शिखारचणदीक्षितो गुरुवरः मद्रमरुदाकरः ॥

भूपालैः परिपूजितश्च परितः शिष्यैः शुभैः संवृतः

सोऽयं श्रीम० म० पण्डितो गिरिधरो धन्योऽस्ति भूमण्डले ॥ ४ ॥

श्रीमान् संस्कृतभारतीप्रियकरस्तत्पालनैकव्रत-

स्तन्प्रामाण्यमहाध्वरस्य विधिक्वन्मम्पादने सादरः ॥

लब्ध्वा राजति दुर्लभां च पदवीं यो भारताधीश्वराद्

वाग्मी सोऽद्य वचोभिगदयुतैः सम्भूष्यते सादरम् ॥ ५ ॥

ऋषिकुले जयपत्तनकेऽपि वा लवपुरेऽपि च धर्मसभासु वा ।

अयि गुरो ! तव कार्यसुकर्तृता किमु न साञ्ज परोपकृतेर्युता ॥ ६ ॥

यस्याद्य दिक्षु शरदिन्दुमरीचिगौरास्तन्वान्त शिष्यनिवहा सुयशःपताकाः ।

पीत्वा तथा च वचनामृतसिन्धुभङ्गान् तृप्ता भवन्ति जनता विनताः सभासु ॥ ७ ॥

को भाग्यवान् स भविता ह्याधनायकोऽस्याः कैवाभिनन्दनकराः सविधे सदस्याः ।

ते भाग्यवन्त इति वा सफलायताक्षाः संरम्भमेव समितेरवलोक्य मन्ये ॥ ८ ॥

अद्य प्रपद्य वयसश्चरमे विभागे विन्यस्य भारमिह मानयुतं स्वकीयम् ।

धन्यो भवान् विजयते स्वशुभैश्चरैः श्रुत्वेति पूज्यवर ! मोदमुपैति चेतः ॥ ९ ॥

गुरोः प्रसादाय कृतिः कृतेयं श्रद्धाभिधेयेन मयापितासौ ।

तस्यैव पूतस्य कुशाग्रबुद्धेर्भङ्गायतामङ्गसिरोजयुग्मे ॥ १० ॥

पुष्पकलि

वैद्यश्रीब्रह्मदत्तशर्मा शास्त्री आयुर्वेदाचार्यः, भुसावलस्थः

वेदवेदाङ्गषट्शास्त्रविन् कर्मठः, प्राच्यवेदाक्तधर्मोपदेशा सुधोः
जीवतुल्यो मर्तो विष्णुकल्पः कृतौ नम्यते श्रीचतुर्वेदवर्यो गुरुः ॥ १ ॥
व्याख्याताऽयं भिन्नधगम्भीरशब्दः, टांकाकारोऽप्यारब्धो ग्रन्थकर्ता ।
निष्पन्नश्चादर्शसम्पादकः सोऽस्माभिर्वन्द्यो श्रीचतुर्वेदमूर्तिः ॥ २ ॥
काले काले शत्रुभिर्दूयमाने धर्मेऽनादौ पृथ्व्यवर्णाश्रमाख्ये ।
प्रान्ते प्रान्ते योऽकरोत् सत्प्रचारं संस्तोतव्यां जागृति नम्यतेऽसौ ॥ ३ ॥
श्रुतिनिगदितधर्मस्य प्रचारः कथं स्यादिति ममरवाचो यस्य चिन्ताऽस्ति चित्ते ।
विमलविपुलबुद्धिः कोविदानां वरेण्यो जयनि गिरिधरः शर्मा चतुर्वेद एषः ॥ ४ ॥

ब्राह्मं वर्णयता सभास विमलं धर्मं च वर्णाश्रमं
शास्त्रार्थेषु पराजिताश्च विदुषा मीमांसका आर्हताः ।
तर्कैः साम्य-समाजवादपथिकास्तूर्णकृता नास्तिका-
स्तं वन्दे बुधवृन्दवन्दितामहं भक्त्या चतुर्वेदिनाम् ॥ ५ ॥
अथ मनातन-धर्म-गकैरवं क्लुपितं भुवने पिशुनद्विपैः ।
विक्रमिष्यन्ति कुरुते सकलप्रियो गिरिधर-द्विजराज-महोदयः ॥ ६ ॥
भवति नास्तिककौशिकदृक्कृतिः मुत्तनमानसपद्मविक्रम्वरम् ।
अपि च नश्यति तापनमो भृशं गिरिधरप्रतिभस्तपनोदये ॥ ७ ॥
धन्यो हि भारत ! कर्तो प्रतिकूलकाले प्राच्यं त्वदीयविभवं निगमागमाद्यम् ।
लोकोत्तरं गिरिधरप्रमुखाः सुनास्ते मंत्रक्षयिन् खलु तं परिवर्धयन्ति ॥ ८ ॥
अज्ञा निन्दाप्रवीणा अयि ! विबुधगिरे ! त्वां मृतामालपन्तः
पर्यन्तन्मीलय चतुर्गिरिधरवदन-प्राङ्गणे दृशशब्दाम् ।
मालङ्कारामदोषां मधुरकलरवां वादयन्तीं सुवीणां
नृत्यन्तीं भावरम्यां निखिलजनमनोहारिणीं तारिणीं नः ॥ ९ ॥
रुमप्रशास्त्रेषु विलक्षणां तामकुण्ठितां च प्रतिभां दधानः ।
श्रीशङ्कराचार्य उदप्रकीर्तिर्धृतावतारो गुरुरेष वा स्यात् ॥ १० ॥
राज्येन दत्तः स महामहोपाध्यायेत्युपाधिर्भवते महीयान् ।
यातः प्रसिद्धिं गुरुतां भवत्तः, सच्छास्त्रवेत्ता न भवांस्तु तेन ॥ ११ ॥

विद्याज्ञानं प्राप्य यन्मादमोघं ह्यासीवादानं सन्प्रशस्नीश्च भूयः ।
 भक्ताः रिप्याः स्नानकाश्च प्रतिपद्या देशे देशे यद्यथाः स्थापयन्ति ॥ १० ॥
 सदारान्विद्यान्वाकाशमेतत् सदाश्यातमच्छात्रवृन्दोऽनुभयद् ।
 विहीनं चतुर्वेद-चन्द्रेणा दीनं प्रभाशान्तिहानं दर्शयन्ते हा ॥ १३ ॥
 भगवन् ! गुरुदेव ! मादमं चर्यां ज्ञाननिधीं भजामि ते ।
 विनराऽत्र जने शुभाशिपः करुणा-वतमननायुताः सदा ॥ १४ ॥
 गर्भरणा प्रह्वदन्ते मच्छुद्धयाः गुम्फिता मञ्जुला भावसूत्रा शुभा ।
 पद्यपुष्पा चतुर्दिवयोरसि स्तोत्रमाला विचित्रोपहारीभवेन ॥ १५ ॥

उपहारः

समर्पकः-पण्डितरामचन्द्रशर्मासाहित्याचार्यः

महाराजसंस्कृतकालेजप्रोफेसरः

जयपुरम्

गुण-गण-परितुष्टेर्मानिताः सार्वभौमैर्गिरिधर इति लोकैः कीर्तिता अप्यजस्रम् ।

मनुजहृदयजाड्याऽर्त्रीन् दलन्तः स्ववाक्यैर्द्विजकुलमणिभूताः पण्डितेन्द्रा जयन्ति ॥ १ ॥

देशो भारतवर्ष एव नितरां धर्मप्रधानश्चिरादद्यः स्वपटुबुद्धिभिः कुतन्तैः संशोहितोऽधर्मतः ।

सत्सूतुं जयपत्तने "गिरिधरं" श्रीमन्तमासाद्य वै, स्वात्मानन्द-सुनिर्वृतो वितनुते सद्धर्मकृतून् पुनः ॥ २ ॥

आम्नायाऽधर्मवेत्य निश्चितधिया कारुण्यपूर्णः सुधीर्लोकान् विभ्रमधारिणोऽनतिचिरान्मार्गं परं दर्शयन् ।

सूक्तैः नवोदितैः स्वकीयवदनादुच्चारितैः सर्वतो ब्रह्माणां परितोषयन् विजयते सोऽयं द्विजेन्द्राप्रणीः ॥ ३ ॥

वेदाऽर्थप्रतिपन्थितो बहुजनाः संगत्य मोहाऽऽवृता वादार्थं रविशेषं वारिदगणाः प्राप्ताः समाटोपतः ।

तान् सर्वान् बहुशः क्षणाद्विघटयन्नेको हि संह्रियन्नस्मत्पूज्यतमो बुधो विजयन्तं वाग्देवताविभ्रमः ॥ ४ ॥

षट्प्रभावमतुलं प्रविचिन्त्य धीरा

बालत्व एव गुरवः प्रतिभाप्रभावाद्

न्यायाऽधिकारपदमुच्चतमं दधानाः ।

यं मन्वते स्म धिषणं सुकुशाप्रबुद्धिम् ।

व्याख्यानमस्य गुरुवाग्निभवस्य सम्यक्

तं साम्प्रतं निखिल-भारतपूज्यपादं

श्रोतुं नियोगसमये न समागताः किम् ॥ ५ ॥

वन्दे गुरुं प्रणतकामदुघं प्रसन्नम् ॥ ६ ॥

शब्देऽपरोऽत्रिनयनः शिव एव साक्षाद्

श्रीमत्सु चाऽयं गुरुपादसरोरुहेषु

साहित्य-कैरव-विकासपरः सुधांशुः ।

सद्भावपुष्परचितां सजमर्पयित्वा ।

षट्शास्त्रकान्तविहाररतो मृगेन्द्रः

"रामः" प्रणामविततिं प्रविधाय भूयो

सोऽयं चिरं भवतु भारतभाग्यदीपः ॥ ६ ॥

मोदान्वितो विरमते तनुषाग्विलासः ॥ ७ ॥

श्रद्धाञ्जलिः



श्रीमतां परमपूज्यपादानां श्रीगुरुवर्याणां श्रीमहाम-
होपाध्याय-श्रीगिरिधरशर्म्माणं विषये मदीयाऽकिञ्चि-
त्कराऽप्रौढा लेखनी न किमप्यङ्कितुमलमस्तीति नूनं
संकुच्यते चेत् । मदीयासो विद्वांस इमे इति वचनं
जगद्विख्यातविद्याधनस्यापुष्कलमेव, 'आचार्यप्रवरा'
इति कथनं विश्वसमादृताचार्यत्वस्य पुनरुक्तमेव, गीर्वा-
णवाणीमहानायका इति साधारणोपाधिप्रकटनं
श्रीसनातनधर्ममहानेतुरपर्याप्तगौरवप्रकाशनमेव ।
किमहं वच्मि, स्तम्भितो वाचां प्रसारः । न मत्सविधे
वर्तन्ते तादृशाः शब्दा यैरहं स्वकीयान् भावान् सम्य-
क्त्वया प्रकटयितुमपि प्रभवामि । केवलमेतावदेवोक्त्वा
विरमामि-यदेतादृशा महापुरुषा धर्मरक्षार्थं संस्कृति-
रक्षार्थं च संस्कृतेर्ह्रासो धर्मस्य च ग्लानिर्भवति यदा,
तदा जगदीश्वरप्रेरणया संभवन्ति भगवत्प्रियायां भारत-
भुवि । एतादृशस्य महापुरुषस्य कृते सर्वैरर्म्माभिरेकस्वरेण
प्रार्थनीयो जगदीश्वरः, यदसौ चिरञ्जीवन् भारतभुवो
मस्तकमुन्नमयेदिति विनिवेदयन् श्रद्धाञ्जलिमिमं गुरु-
चरणकमलयोः समर्पयति—श्रीमतां चरणरेणुः—



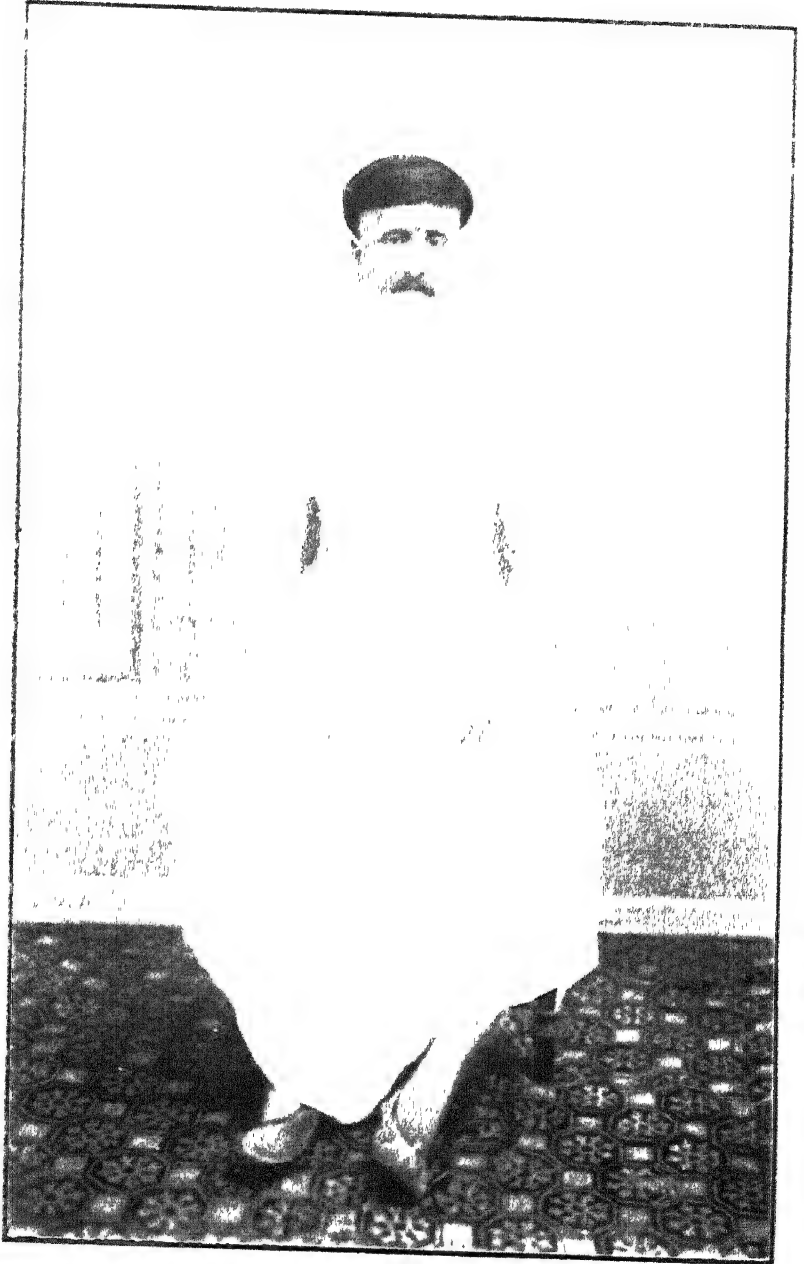
भावत्कोऽन्यतमशङ्कात्रः

वृन्दावनशास्त्री एम. ए.

कविराजः, फिरोजपुरीयः



मं० २० दर्शनादः



विद्वद्गुरुश्रीलक्ष्मीनाथशास्त्रिद्रविडमहोदयाः
श्रीचरितनायकस्य विद्यागुरुवः

महामहोपाध्याय—

श्रीगिरिकरशर्मचतुर्केदमहाभागानां

—जीवन-चरितम्—

सरसोन्नतसञ्चाराः रत्नधगम्भीरनिस्वनाः ।

वीक्ष्यन्ते विरला लोके जलदा इव सञ्जनाः ॥

पूर्वजपरिचयो बाल्यकालश्च



(ले०—प० पुरुषोत्तमशर्मा चतुर्वेदः साहित्याचार्यः, मेयो कालेज, ब्रजमेर)

अस्ति निखिलनिगमागमजेगीयमानविमलयश-
सौरयोषकलिकलुषविध्वंसनसमर्थपुण्यपायसोर्भगवत्यो-
र्भर्गीरक्षीभानुतनययोः परिसरे प्रसूतः सकलभूमण्ड-
लीयमनु त्रकुलचारिअशिक्ताप्रथमदेशिकानां प्रसवभू-
मिरभूमिरघसंघस्य कुरु-मत्स्य-पाञ्चाल-शूरसेनेति-
प्रान्तचतुष्टयप्रविभक्तः प्राक्तनपुण्यसञ्चयैकलभ्योऽति-
भम्बो अष्टाविंशेशो नाम भारतवर्षैकदेशः । यमिममेव
देशमनुसंधाय साभिमानमनुशास्ति स मनुषि—

एतद् शत्रुघ्नस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिबेन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ इति

अस्ति च तदन्तर्गतशूरसेनदेशपुराणराजधानी
समस्तभूतिसीमन्तिनीसीमन्तसिन्दूरपुरचर्चितचरणार-
विन्दस्य मञ्जिदानन्दरूपस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य
प्रादुर्भावप्रसूती तदीयनित्यसंज्ञधानसमवाप्ता-
नितरसाधारणसीमाभ्यां भाग्याधिकैरेव समधिगम्या-
ऽतिरम्या गोलोकसमधुरा मनोनयनमधुरा मधुरा
नाम नगरी । या खलु कलिन्दकन्याकूलमधिवसन्ता
हसन्तीव पद्माक्ष्यानित्यनिवसतेरपि वैकुण्ठलाकस्य
हौन्दर्यं जनि-निधन-निवासंघन्वतममपि समधि-
गच्छद्भ्योऽनिच्छद्भ्योऽपि यच्छन्ती मुक्तिवधूटीविला-
सवैभवमद्यापि सप्तपुरीवतं सायमाना विद्योतते ।

नगर्यामस्यामनवद्यपिद्याविद्योतितविविधविबुध-
परिषदः संतताधीताभ्यापितनिखिलनिगमागमनिष्ठात-
व्या सादरं संमर्षमात्रमसंख्यवितानसंतानेषु ब्रह्मणः

स्थानमभिभूषितवन्तश्चतुर्वेदीपारदश्चतयानुगतार्थं चतु-
र्वेदीत्युपाभिधानमुपादधानाः प्रथन्त एव पृथिव्यामस्या-
मयोषचातुर्वर्ण्यसमर्चितचरणसरसीरुहा माथुरमही-
सुराः ।

विद्याव्रततपःशमदमादिसद्गुणगणसमर्जित-
निर्जितशरद्राकाशशाङ्क्यशासां येषामनुपमेयं महिमा-
ननामनन्ति स्मृति-पुराण-मीमांसाभाष्य-महाभाष्यप्र-
भृतीनि समस्तशिष्टजनसमादृतानि तानि तानि
शास्त्राणीति न वयमुपयोगि समाकलयामः स्वमुखेन
तस्य समधिकशंसनम् ।

न च तेषामुपरि निर्दिष्टैराध्यात्मिकसद्गुणैरेव
समचीयत समन्ना, किन्तु सादृश्यशून्येन स्वशरीरस्वा-
स्थ्येनापि । न च तिरोहितमेतद् यन्मथुरावास्तव्यास्त
एते भारतीया इतरजातीरतिशयानेनान्नपानाविषु
वैशिष्ट्येन च व्यायामपुष्ट्यपुष्ट्या चोपमानतामा-
पद्यन्ते परेषामस्यां विक्रमस्य विश्यां शताब्द्यामपीति ।

त एते महात्मानो महाराजविक्रमस्य द्वादशी
त्रयोदशी वा शताब्दीं यावदनुदिनयमुनास्तनभग-
वद्भजनायाचितोपनतवसुसमाहृतधर्माविरुद्धभोगसाम-
प्रोत्सौख्यमनुभवन्तः पुरुषार्थचतुष्टये प्रथमचरमयोरेव
परमतां मन्यमाना मथुरामेवाध्यवात्सुरखलजगदीशि-
तुरतिरिक्तं कमपि रक्षितारमनीक्षितवन्तः ।

अथ समुपायातेषु तत्तदपञ्जिदानेषु विद्याविवेक-
विहीनतया श्वापदसमानेषु महोपद्रवप्रधानेषु मुसल-
मानेषु नैसर्गिकेषु पौरुषेण पराभवमनाप्नुवन्तोऽपि

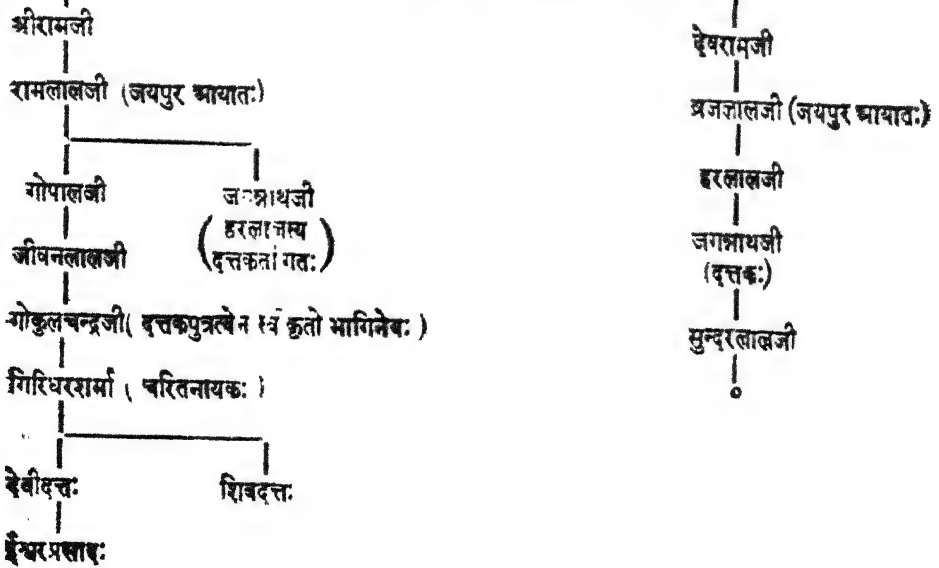
अमीचरणेषु तस्मिन्मित्रकमन्तरायमसहमानास्तदीय-
शिबिरतामापद्यमानयोः सृष्ट्रेन्द्रप्रस्थयोः (आगरा-
देहली) मन्थस्थां निजभिजनभुवनवनवरतोपद्रवसमा-
कुलतया समपहाय शरण्यमहाराणासमाहतास्तदानी-
न्तनधर्मवीरशरणभूतं चित्रकूटदुर्गं च ततः परस्ता-
न्मेदपाट(मेवाड़)महाराजधानीमुदयपुरं च समुपाज-
न्मुषिक्रमस्य त्रयोदशीं शताब्दीमारभ्य समदशीं
शताब्दीं यावत्, समभूष तस्मिन् समये सेयं मेद-
पाटमहीमाधुरमहीसुराणामुपनिवेशभूमिरिव । ते-
ष्वेव किल चरितलंखकस्य च चरितनायकस्य च
पूर्वजा अप्यासन्निति विश्रूयते ।

तेष्वेतेष्वन्यतमः सौश्रवसगोत्रः सौश्रवस-देव-

रातीदल्लेतिप्रवरान्विनदिद्वारोपनात्ता ऋग्वेदाश्रया-
यनशास्त्राभ्यामी स्वधंशमुद्योदधिमुक्तमणिरिवानन्द-
मणिरानन्दयन्मन्दसवनीयति तदानीन्तनमविसद्वरौ-
रात्मीयैर्गुणगणैरुपासेदिवानस्य विश्वासपात्रताम् ।

तत एव च महाराणासमाहमार्गेण मुभूरिधिप्रश-
नन्तरं जयपुरनरेन्द्रनामापद्यमानस्य निजश्रीद्वित्रस्य
प्रथममावर्तसिंहस्य सत्कुलजा एव समुपयुक्ताः सह-
यान इति विमृश्य तदीयवीरौ ब्रजजालरामलालौ
माधवसिंहमात्रा स्वदुहित्रा सह प्राहीयेताम्, प्रशय
ससमानमन्त्रथादि रतितासाधनानि । स एवायमानन्द-
मणिरस्मच्चरितनायकस्य परिव्राजो मूलगुरुपः । आरभ्य
चैनमेवमयमुपपद्यतेऽस्य वंशवृक्षः—

आनन्दमणिजी



अस्य मूलपुत्रपत्यानन्दपुत्रोः पौत्रः श्रीब्रजलालजी महानुभावो जयपुरनरनाथस्य 'ब्रजनिधी' त्युपनाम्ना सुप्रसिद्धस्य ब्रजभाषानुक्तदेः साहित्यरसिकस्य च श्रीप्रतापसिंहमहाराजस्य सुकविजनसभायाः सुलंमतः सदाय आसीत् । अनेनैव च महत्तमना तस्मात्तरपते रामलालब्रजलालहरलालमहारायानां नाम्ना यशोदानन्दनपुरेत्यभिधानः 'श्रुती' त्यपरामिवानो ग्रामः स्वतन्त्रा च काचन भूमिः समासादितौ, वाविमाविदानीमाप्यरमञ्जरितनायकस्याधिकारे वर्त्तते । रामलालरामनिमित्तस्य श्रीवाल्मीकीचरामत्यण्णापादुबादस्य च्छन्दोमयस्य किर्यांश्चिद् भागः तत्तद्वर्णनात्मिकाः स्फुटकवित्ताश्च सन्तुल्यभवन्ते ।

अस्य महारायस्य पौत्रस्तद्वत्तकपुत्रस्य श्रीजगन्नाथस्य पुत्रः श्रीमुन्दरलालोऽपि सुकविरासीत् । तेन हि राजाज्ञया सत्यवर्णने 'सत्य-शतकं' नाम निर्ममे कर्मनीचं काव्यम् । येन सन्तुष्य तदानीन्तनो जयपुरनेन्द्रोऽस्मै प्रत्यपादयन् पारितोषिकम् । सेवमस्य वंशवृक्षस्य द्वितीया शाखा महारायनेनमुपागम्य विरमति ।

अथ प्रथमशाखायां श्रीरामजीप्रपौत्रः श्रीगोपालजीमहाशयस्य 'नगदुर्गसमीपवर्तिविष्णुपुरा' विसनपुरा) ग्रामाभिजनरावतकुलजातश्रीधोकलरामपुत्र्यां श्रीजोधीदेवीत्याख्यायां धर्मपत्न्यां जातः । श्रीजीवनलालजीमहानुभावो माधुरेपु सुप्रसिद्धो धनिको महाव्ययशीलश्च विवाहादिमहोत्सवेष्ववासीत् । नैतावदेव, अपि तु सुकविराज्यमभूत् । एतत्प्रणीतकवितासु मधुरावर्णनम् ; मधुरामाहात्म्यस्य खण्डितोऽनुवादः स्फुटकविताश्चोपलभ्यन्ते । वयःपरिणामेऽपि पुत्रमुखमदृष्टवता महानुभावेनानेन वंशस्यास्य मध्येय विरामो मा भूदिति सभालोच्य जयपुरराज्यान्तर्गत-हिण्डोनगरपालव्यस्य सामवेष्टराणां यशशास्त्राध्यायिनो भारद्वाजगोत्रस्य

स्वभगिनीपतेः पाण्डेय-रामदत्तसुतचन्द्रनारायणस्य पुत्रः सौशील्यसदाचारादिसद्गुणसंपन्नः श्रीगोकुलचन्द्रश्चन्द्र इव स्वकुलमुज्ज्वलाप्यतीति दत्तकत्वेन प्रतिगृहीतः । सोऽयमेवशरमञ्जरितनायकस्य पूज्यः पिता । अस्य कनिष्ठे भ्राता श्रीदुर्गाप्रसादश्च हिण्डोननगरे स्वपितुरुत्तराधिकारी जातः । सोऽपि तु जीवनकालस्याधिकं भागं ज्येष्ठभ्रातुः कर्मणु सहकारितायामेव व्यत्यगमयत् । आसीच्चामञ्जरितनायके परम्परासत्यभाक् । तस्य त्रिषु पुत्रेषु चरितनायकस्य भ्रातृस्नेहभाजनेषु वंशीधरमुरलीधराख्यौ द्वावकाल एव स्वः प्रयातौ कनिष्ठे गङ्गाप्रसादस्तु हिण्डोननगरमधिषत्ति ।

अथैतदपीह नाप्राप्तम् । यथाऽमञ्जरितनायकस्य कुलं ब्रजभाषासुकवित्वेन सुप्रसिद्धमासीत्, तथैवास्य पितामही च माता चैत्युभे अपि सुकविकुलप्रसूते आस्ताम् । तथा हि—जीवनलालजीमहाभागस्य धर्मपत्नी श्रीमङ्गली देवी जयपुरराज्यान्तर्गत-टोडा-रायसिंहग्राम- (अयमेव ग्रामोऽस्य लेखकस्यापि जन्मभूमिः) वास्तव्यस्य भारद्वाजगोत्रोत्पन्नस्य नसवारेत्युपनामकस्य जगन्कवीतिनाम्ना सुप्रसिद्धस्य ब्रजभाषाकवेः श्रीजगन्नाथजीमहानुभावस्य बभूव दुहिता । जगन्कविरयं सरलमुन्दरैः पदैः पद्यप्रणयने परमप्रसिद्ध आसीत् । शैशवे स्वपितृव्यादिमुखेन तेषु कानिचच्छ्रुतान्यपि पद्यानि न संगृहीतानीति भवति खेदः । साम्प्रतं तु तद्वंशस्योच्छिन्नप्रायत्वादाधुनिकानां च तादृशपद्यकृतस्थीकरणप्रयासशून्यत्वात्तत्समहवर्त्तैव विलयमुपयातेत्यस्ति विशेषतः सः । अस्तु ।

चरितनायकस्य माता च श्रीमती लवङ्गी (लौंगो) देवी अलवरराज्यान्तर्गतराजादसमीपवर्तिगोबिन्दपुराग्रामे गृहीतजन्मा 'संग्रामसार'-'रसरहस्या'दि-सुप्रसिद्धब्रजभाषाकाव्यानां प्रणेतुः श्रीकुलपतिमिशरस्य

सं० २० दर्शनाङ्कः २०९



चतुर्वेदमहाभागानां
पितृचरणाः
स्वर्गन
पं० श्रीगोकुलचन्द्र
चतुर्वेदाः ।



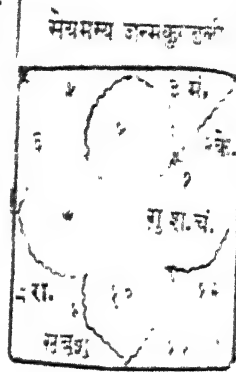
गुरुवर्यश्रीलक्ष्मीनारायणचिन्मित्राविद्यानां
पृष्ठे पं० सूर्यनारायणचार्यः
चतुर्वेदमहोदयश्च ।



वंशे प्रसूता । वंशेऽपि तस्मात्सु परमकृपावतः श्रीभग-
वतीप्रसादस्य सुपुत्रः श्रीहीरालालान्तरमुनोऽप्यिका-
प्रसादश्च रेलवेविभागे कार्यं कुर्वीष्टास्मते । यद्यपि
सौश्रवसगोत्रीयमिश्रकुले सन्निवृत्तचिद्धोराध्यात्मनो
विश्वहसम्बन्धो नोपपद्यते तथापि यदाऽसौ चरित-
नायकस्य पिता हिरण्मयनगरे पारडैयकुल पयस्मानन्देव
परिणयस्य संवृत्तत्वाच्चङ्क्रे यं नादधानि पदम् ।

अथ परमधार्मिकयोरपि चरितनायकस्य माता-
पित्रोर्यदा पट्ट-सप्तपुत्राः शैशव एवोत्पन्नास्तदा पिताम-
ह्याश्च पितामहस्य च निदेशमनुमृत्य दृढधर्मश्रद्धावत्य
जननाजनकौ वर्षपर्यन्तं निराहारं रविवासरत्रतमन्व-
तिष्ठताम् । पितामहेन च ब्राह्मणद्वारा निरन्तरं सप्त-
शतीपाठानुष्ठानमारब्धम् । नैतावद्वदः किन्तु मेदपाटा-
भिजनत्ववासनावासितस्यान्ततया सर्वैरेभिर्महानुभावै-
रेकचिच्छीभूय तद्वाज्यान्तगतस्य तदंशीयजनतयाः
परमोपास्यस्य *गङ्गधोरामे भूतिष्ठितस्य गङ्गधोरनाथा-
रूपयास्य भगवतः श्रीचतुर्भुजनाथस्य मन्दिर एव
गुण्डनविधिरुपस्थितमानस्य द्वातापस्य विधास्यत इति
प्रतिज्ञाऽपि सर्वात्मिकाभावं समकल्प्यत ।

तदेवं तपां-मन्त्रानुष्ठान-भगवद्भक्तानां समुदित-
फलत्वेनैतत्त्रितयस्य मूर्त्तमत् स्वरूपमिव महाभागो-
ऽयं विक्रमार्कराज्यसमथादष्टत्रिंशदुपसृत्तैकोनविंशति-
शतेषु (१६३८) वत्सराणां समतीर्तेषु सहस्रसितपक्षे
दशम्यां तिथौ निशासुखं पित्रोश्च पितामहयोश्च
परमानन्दसन्दोहमुद्भावयन्नाविषेभूयांसमाजादिभिर्ह-
पद्रुतमवितुमिव सनातनं धर्मेऽनुपमया मनन-
पूलिकया वक्तृत्वशक्त्या च शास्त्रानुसारिणा सविधि
प्रमनुष्ठानेन च ।



तदेवं परमधार्मिक-
समुत्पन्नं विविचिन्तयै
विधिमयेनमायुष्यम् यं-
सादुरागुपातयतां पिता-
महात्मानस्य तत्प्राप्तं कि-
याव वा भवेदभ्यवसाय
इति कल्पयाद्यैः कथ-

मिवाहति कविबरोऽपि कोऽप्येव रसवर्णनसंवाच्या-
भ्यस्तु सहस्रहृदयकमन्यतेवेत्यस्मत्तत्पश्चित्तम् ।

अर्धयमननिश्चयेन मसत्किमप्यति बालभावे परमो-
त्सुकेन धर्मेतिरुद्धश्रद्धेन च पितामहेन *अष्टवर्ष ब्राह्मण-
मुपनीयत तन्मध्यापर्यन्तेति श्रुतिवचनमनुसरताऽष्टवर्ष
एवायमुपनीयत परिणयोत्सवमप्यतिशयानेन महता
समारम्भेण । प्रेमातिभरनिर्भरान्तःकरणतया च भिय-
मानेऽपि पितरि तदाम्भेण पौत्रोऽप्ययमुपनीयत पात्रतां
सावित्रीसमुपदेशानस्य सुबुद्धिमानयमप्रे विद्याव्रत-
स्नातकतामासाद्य दिग्दिगन्तराणि समुज्ज्वलयदात्मो-
येन च तदायेन च प्रह्लादवर्चसा वर्चस्वितामासाद्योति ।

न केवलमुपनयनमेव, किन्त्वन्ये साधारणसांकारा
अपि सोऽसाहसमारम्भमन्यग्रीयन्त पितामहेन पार-
म्परिकप्रतिष्ठापालनसाधनानेताननुसन्धानेन धन-
व्ययमनन्यसाधारणम् ।

अथानतिक्रान्त एव नवमे वर्षेऽनवमेन पितामह्या
महौत्सुक्येन तत्सामयिकबालविवाहकुप्रथामनति-
वर्त्तमानेन विद्याभ्ययनेन्तरायसम्पातमप्यगणयता
पितामहेनैव जयपुर नगर एव निवसतो भारद्वाज-
गोत्रस्य रावत्रोपनामकस्य पितामहीकुलं मारुकुलं

*ग्रामोऽयं संप्रत्युदयपुरान्मारवाङ्गङ्गक्षेत्रेति ख्यातं स्थानं गच्छतो मेवाङ्गराज्यरेलमार्गस्य गङ्गधोरोडनामकवाय-
वकटीस्थानात्(स्टेशन)कोशचतुर्के वर्तते ।

चानुसरति सुकवित्वेन विश्रुते वंशेऽधिगतजन्मनः
श्रीरघुनन्दनमुकवः पुत्रस्य श्रीछद्मीतजीमहाशयस्य
सुलक्षणाया विद्यादेवीति मृगुहीनाभिधानया ज्येष्ठया-
ऽऽत्मजया सह मुमहतात्साहेन समपाद्यत पाणि-
प्रहणमहोत्सवः ।

तदेवमस्मच्चरितनायकस्य शैशवचरितोपसंहारः
सुकविश्रीरघुनन्दनस्य भगवतो भवभूतेः पद्यमेव यथा
प्रसङ्गं परिवर्त्य प्रकारेणानेन कर्तुं शक्यते :—
पितामहेषु जीवत्सु नवे दारपरिग्रहे ।
पितामह्या लालितस्य प्रयातं प्रथमं वयः ॥

विद्याभ्यासो गुरुवश्च

(ले०—पं० पुरुषोत्तमशर्मा चतुर्वेदः साहित्याचार्यः, मेयोकोलेज, अजमेर)

तदेवमधस्तादुक्तविधया विविधसत्कर्मानुष्ठानस-
फलत्वेन गृहीतजन्मनोऽस्य जन्मत एव —

‘भविष्यतां सुवृक्षाणां भवन्ति मसृणारज्ज्वाः’
(‘होनहार पिरवान के होत चीकने पात’)

इति न्यायमनुसृत्य प्राकृतिर्कीं प्रगल्भतां प्रेक्ष्य दिष्ट-
विद्यादिष्टे मुमुहूर्त्ते पितृचरौरेव त्रिनायकादिपूजनपुर-
स्सरसत्कारम्भः संपादितः । अथ कतिपर्यैरेवाधोभिः
सम्पन्नपुस्तकपठन-नामलेखनादिना प्रत्यायितप्रतिभा-
प्रसवमेनेन प्राचीनया परिपाट्या प्रथमममरकोषं घोष-
यामस्य पाण्डेय-रम्याबल्लभजीमहानुभावश्चतुर्वेदः ।
तदित्यं परिणयनपर्यन्तमस्य स्वकीये गृह एव कामभू-
च्छिक्षाप्रबन्धः ।

अथ भगवद्वतारभूतमहामत्स्यस्य कायमिव अति-
पलमेभमानां मेधाविनांऽस्य जिज्ञासावृत्तिं निबन्धु-
निबर्त्तमानमवलोक्य पितामहेनाऽनवमशुभोदये नक्षत्र-
एव वर्षे निजनिवासनिकट एव विद्यमधवे जन्मपुरमह-
राज-संस्कृतविद्यालयेऽक्रियत सहस्रमधिकविद्याभ्या-
साभिनिवेशः प्रथमश्रेण्यां संप्रवेशः । अभूतां च श्रीक-

न्हैयालालन्यासो भाषाशिक्षणे, श्रीरामचन्द्राणकश्च
गणितभणितौ प्रथमाध्यापकौ ।

क्रमेण च समेयमाने पठनाभ्यासे श्रीमदनलाल-
लजीगौडमहोदयात्सुगृहीतलघुकौमुदीपूर्वार्धस्यास्य त-
दानीन्तनः प्रवेशिकाश्रेणीप्रधानाध्यापकः सदाचारा-
दिसर्वविधसद्गुणचरणश्चतुर्वेदीपारायणप्रवणहृदयतया-
चतुर्वेदीत्यनुगताभिधेयं स्वजातिनामधेयमुपाधानः
श्रीजानकीलालबहोरामहानुभावो बभूव प्रमुख-
शिक्षकः प्रवेशिकाकक्षायाम् । महात्मनोऽस्य वरदेन
पाठनप्रभावेणात्मनो नैसर्गिकैजिज्ञासादिभिर्धौगुणै-
श्चायमधिजगाम सर्वाधिकानङ्कान्त्यां परोक्षायामल-
भत चेत् प्रभृत्येव परमां प्रसिद्धिं प्रथमच्छात्रत्वेन
संस्कृतविद्यालये । अथ्यक्षमहोदयश्चास्य विद्याल-
यस्य श्रीलक्ष्मीनारायणशस्त्रिमहानुभावोऽयमिदमनुपमे-
यामनुष्ठानपरम्परां विभशाम्बभूव सत एवारभ्य ।
काव्याध्यापने सुप्रसिद्धो नागत्या-इत्युपनाम श्रीमो-
पीनाथदाशोचः, साहित्यस्य प्रधानाध्यापकः श्रीकृष्ण-
शास्त्री चास्यां कक्षायां काव्यमिश्रित्यतमम् । भारतसु-

प्रसिद्धो नैयायिकप्रवरः श्रीभर्द्वाजः कर्मैथिलमहा-
शयश्च न्यायस्य प्राग्भिर्कीं शिक्षामदान् । तदानीन्तनः
शिक्षाविभागाध्यक्षः श्रीकालीपदवन्द्योपाध्यायमहाश-
यश्च न्यायमयं कलायै भूगोलमपाठयन् । श्रीगोपी-
नाथदधीचमहाशयात् अपि ऽपि काव्यानि छन्द-
शास्त्रं चास्मच्चरितनायकोऽध्ययान् ।

यद्यपि तदानीन्तनकुप्रथामूलकेन भाष्यपरिष्कारेण
प्रतिबन्धमानमिवाध्याययनमासीन्, पितृप्रभृतया
गुरुजनाश्च, विशेषतो माता च पितामही च स्वास्थ्यम-
स्य मा भून् प्रतिहतमिति न केवलमभ्यासनेऽनाग्रहानुसरो-
बन्त एवासन् किन्तु समधिकपरिश्रमाजिवायामा-
सुरपि । पितामहोऽस्वासोद्विद्याप्रणयो, स च द्वादश-
वपयश्च एव चरितनायकं स्वर्गते इति तदनन्तरं
विशेषाध्ययनस्य न कापि प्रेरणासीत्, तथापि प्राक्तन-
संस्कारसंचितां परस्परविरुद्धदोरभयोरपि १ विद्ययोः
प्रणयपरस्परामयमप्रतिहतमेव फलयाभास पद्यालया-
पतिरिव पद्मराजपतेरश्वरयोः ।

अथ विधमानमेधाविः यः सुधीरयं सुप्रसिद्धस्य
विद्युयो राजगुरोर्मैथिलपुङ्गवस्य श्रीनरहरेः सकाशात्समा-
रभ्य, ज्येष्ठपुत्रे कार्यभारमासज्ज विश्रान्तिभाजि तस्मिन्
महाभवे अभ्यगीष्ट सिद्धान्तकौमुदीमुदीरितमात्रप्राहि-
तया मोमुद्यमानमानसाद्राजगुरु-श्रोहरिदत्तकोविद-
वरात्, तट्टीकाप्रन्थैश्च प्राग्भिहितसुगुह्यतनामधे-
यादधोनिरूपितदिशा प्रवेशिकात् एवास्य प्रतिभाप्रभा-
वपर्येक्षणप्रचीयमानप्रणयपरवशतां प्रपद्यमानात्त-
त्तन्नामिकस्थलेपूहापोहेन प्रत्यक्षीक्रियमाणेक्षाप्रक-
र्षेण च नितान्तसन्तुष्यदन्तरङ्गाद्विद्यालयाध्यक्षमहा-
नुभावान् श्रीलक्ष्मीनाथशास्त्रिमहाभागान् ।

निमग्नोऽपि भद्ररत्नां तारदेवतयोगि विविद्यता-
नकलायोज्योपमपिभद्रा योऽप्याप्तान्यवकलासेक प-
काशसिन्धुः—

“माहितो गुरुवासवमूर्ति दठन्यायप्रस्थितो
तर्कं वा मयि संस्थानं सर्वं लोनायने भारती”

इत्यस्याः प्राधान्यं पनक्ततां विद्यातः कविवर-
भूतः कृष्णरागादीनां गुरुगुरुत्वात्मेव सुप्रसिद्धः
श्रीजीवनाथ ओम्कानुहातुभावः । अयमेवास्यवदस्य
ताम्रिकदासाभिरुपि ।

तदेवमेभ्यो विद्वदरेभ्योऽधिगतविद्ययास्य परीक्षा-
फलान्यप्यतिरां चमदकुर्वन् केवलं विद्यालयीयविष्ट-
पमेव, किन्तु तत्तच्छासंषु विविष्टगुणोरनभि-
प्रतिधितं तन्नेषां प्रेक्षापत्यमानां परीक्षकमहोदया-
नामपि मनां मे । तस्मिन्—यन्मन्तरिणां वराण-
सेध-दैवा वरुणोऽभिमनिः । तं शनोद्वरताको तनुः । तस्य
स्वमभिप्रायम्—“गिरिधर तत्तद्वन्द्ययोः सतीयेतः
शास्त्राभ्यासः, प्रसन्ननीया चानुबोलेखपरिगटी” नि ।
शास्त्रिनोच्चायां च संग्रहासुधीसंसारे सुप्रसिद्धतश-
नीन्तनगहाविदुषामने सरः सर्वतन्त्रत्वन्त्रः श्रीशिवकु-
मारशास्त्री “अथं भद्रागुह्यमन् शास्त्रे कृतश्रमश्चाता”
ति सगुह्यस्य स्वनसादं प्रकटयामास । अन्त्यार्थपरः-
ज्ञायान् महाभवेतानेनैतन्मन्त्रितनायकाय प्रति-
शतं शनमह्नात् प्रदाय संतोषस्य स्वकीयस्य पराक्राष्टैव
प्रदर्शिता ।

इदमप्यत्र नामासङ्गिकं स्यात् यच्चरितनायकाः
व्याकरणगुरुः श्रीलक्ष्मीनाथशास्त्री व्याकरणपरः पटार-
काणां जगद्विदितयशासं श्रीबालशास्त्रिणां प्रवानः
शिष्य आस्तात् । तेन च परिपुष्पता महाभुमावेन सप-

रिष्कारमेव व्याकरणम् । अतः अप्यापिता इति तादृशं व्युत्पत्तिप्रागल्भ्यसंयोजनम्, यद्वाराणसी-
तोऽन्यत्राधीतयतां सुदुर्लभमेव मन्यते लोके ।

शास्त्रिपरीक्षा चाचार्यपरीक्षा च क्रमेण द्व्यधिकैकोन-
विंशतिशततमे च चतुरधिकैकोनविंशतिशततमे च (१८०२
तथा १८०४) वर्षीयवर्षे सुदुर्दिनाऽनन समुत्तरेण इत्यपि
नोक्तेत्यनानहं वत्सरगणनामेव विशिष्टं गिमाजयता-
माधुनिकैतिहासिकपुद्गवानां कृते । तदेवं व्यतिकर-
शतमप्यवगण्य महानुभावेनैनेन स्वजन्मनध्वतुविं-
श एव वर्षे व्याकरणाचार्यता समधिगता ।

पञ्चाधिकैकोनविंशतितमे १८०५ चेसवीयवत्सरे जय-
पुराजकीयविद्यालयाल्लव्यविशिष्टोपाधिकोऽपि भारत-
सम्राट् विहितनियमेनाऽपि सलभ्यतामिति संकल्प्याव-
मुत्तार लवपुरीयविश्वविद्यालयसंभालितामपि शास्त्रि-
परीक्षां न्यायदर्शनं विक्रमेण गृहीत्वा, समवायं च समग्र-
विश्वविद्यालये सत्समानं सर्वप्रथमं गतम् । परीक्षाया
चानया महातिरिक्तसमीक्षापरीक्षाऽपि (पण्डितानल टेट
एम्ब्रासिनेशन) पारितोषिकेति लेखनमपि नेह न
प्रसङ्गममम् । आज्ञाभाषाशिक्षा चानेन श्रोभैरव-
प्रसादमिश्रान् श्रीकाजीनरमहारायाद्वन्द्वदेशीया-
न्नाधिगता ।

किञ्चिद्गुनायामु वासु परीक्षास्वयं प्रविष्टस्तसु
सकारण्येन सर्वप्रथमतयाभासीदृश्याप्रतिद्वन्द्व्यधिकार
(सोनोपोली) इति तु निश्चयमेव । आया घटनाया
महत्त्वं तदा विशेषतो विज्ञायेत-यदाय सहाध्या-
यिनां श्रीचन्द्रदत्तमैथिल-श्रीसूर्यनारायणाचार्यप्रभृतीनां

नामसु दृष्टिपातः क्रियेत । ईदृशेषु सहाध्यायिषु
प्राथम्यलाभः सत्यं गौरवास्पदम् । सेयं पाठशालीयगुरु-
णां पाठशालीयपरीक्षाणां तत्तद्विषयाणां च कथा ।
किन्तु यदीयं विद्यावैभवमवाप्यैव महाभागोऽयमयासी
दत्यन्ततरसाधारणी धर्मधुरन्धरतां, यश्चास्यासौद्
वेद-पुराण-दर्शन-ज्योतिष-धर्मशास्त्रादिनाविषयाणां न
केवलमध्यापक एव किन्तु स्वकीयेनाद्वितीयेनादृष्टपूर्वेण
च प्रतिभाप्रभावेण सर्वविधसंशयानामपाकर्त्ता, यतश्चायं
शास्त्रिपरांस्तोत्तरणात् प्रथमादमारभ्या-कैलासवासप्र-
थमदिवसमभ्यष्टसप्तविंशता वर्षैः तानितानि वेद-विज्ञान-
रहस्यानि । तस्य चतुर्दशविद्यास्थानाधिदैवतस्य सर्वतन्त्र-
स्वतन्त्रस्य द्वादशदर्शनीयारद्वन्द्वनः पण्डितसभा-प्रधानस्य
वेदविज्ञाननिधानस्य विद्यावाचस्पतेः श्रीमधुसूदन
ओष्माहानुभावस्य नामवेयं कथं नाम प्रथमतां
परिज्ञातु गुरुगणस्य, चरममपि स्मरणपथमुपयातम् ।
महानुभावस्यास्य यादृशमसदृशं प्रेम प्रत्यक्षीकृत-
मस्मच्चरितनायके जनेनानेन, न तादृशमितरेषु धना-
जनाय तदभिरुच्यां प्रख्यापयस्त्वपि परेषु दृष्टचरम् ।

तदेवमितिहासमिमं विद्याभ्यासस्य समासतो नि-
रूप्य समापयन्ती लेखनीयमवसरेऽस्मिन्नैतदलेखनी-
यमनुभवति विशिष्टविद्यागुरुचतुष्टयीविषये—

यस्याः स्थूलशरीरकृच्छ्रतिरतः श्रीजानकीलालवि-
ल्लभीनाथबुधश्च सूक्ष्मवपुषः संपादकः सन्मतिः ।
हेतुः कारणविग्रहस्य च सुधीः श्रीजीवनाथो गुरु-
जीवः श्रीमधुसूदनो विजयते मातेवाविद्याऽस्य सा ॥

॥ इति शुभम् ॥

मं० रं० दर्शनाङ्कः—•



पण्डितश्रीजीवनाथशर्ममैथिलमहाभागाः
चरितनायकस्य दीक्षागुरुवः विद्यागुरुवश्च ।

महामहोपाध्याय-श्रीगिरिधरशर्मणश्चतुर्वेदमहाशयस्य

सौहार्द-संस्मरणानि



(ले०—प० श्रीसूर्यनारायणशर्मा आचार्यः बयदुर्गम्)

श्रीगिरिधरशर्मभिः सहासमाकं परिवयश्छात्राव-
स्थाया एव जातः । यदा वयं संस्कृतपाठशालायामुप-
ध्यायश्रेण्यां पठन् आम्भ नर्देदैभिस्त्रिभिरेव वर्षेनपा-
ध्यायपरीक्षां दातुमुत्साहिता वयं तदैवाकुर्म प्राप्तवन्तश्च
साफल्यम् । शास्त्रिणां तस्मात्समाकं सहाध्या-
यितैव जाता । तृतीयस्वस्माकमासीत् सहाध्यायी
श्रीचन्द्रदत्तशर्ममैथिलमहाभागः । सहाध्ययनयोगेना-
स्माभिर्विदितं यदेतेषां बुद्धिः सूक्ष्मा, मेधा
महती, मननशक्तिः शोभना, श्रुतवरत्वं चासीत् ।
यदा वयं श्रीगुरोः सेवायामुपस्थाय पाठमशौघ्य
तदा रुक्मचन्द्रमहोपाध्यायैः सर्वोप विषयोऽव-
गतोऽभवत् । मध्याह्ने पुनश्चित्तकाले बहून्समन्-
नोगतान् सन्देहान्ते न्यवारयन् । प्रातःस्मर-
णीयाः श्रीगुरो न केवलं शब्देन्दुशेखरस्य मूलमेना-
पाठयन् किन्तु तेषु तेषु स्थलेषु परिष्कारानप्यपाठयन् ।
स च परिष्कारविषयः सर्वैरेवास्माभिः स्वस्वगृह-
मेत्य लिख्यते स्म प्रदर्श्यते स्म च गुरुवरेभ्यः । यद्यपि
गुरुवराख्यायामप्यस्माकं लेखशक्त्या नितान्तमतुष्यन्
परं तथापि प्रौढ एतेषामेव लेखो विशेषेणामन्यत ।
एवं क्रमशोऽस्माकं (सहाध्यायैः) परिष्कारप्रथमश्रेण्या-
मुत्तीर्णा । अस्माकमुत्तमप्रकारेण साफल्यं ज्ञात्वा
गुरुजनानामिवास्माकं बुद्धिज्जनानामपि चेतसु
महान् संतोषः प्रमोदश्चाभवत् । आचार्यपरीक्षो-
त्तरणानन्तरमप्यस्माकं विद्याद्विज्जनानां न निवृत्ता ।

तथा च नदनन्तरमेवास्माभिः पञ्चापविश्वविद्यालयस्य
शास्त्रिर्षा दत्ताः तत्रापि च साफल्यमवाप्तम् ।
'हिंस'मा'नाम्न' काप्याङ्गनभापापरीक्षाऽपि दत्ताः तत्रापि
च सफलताऽयाप्ता ।

एतस्मिन्छात्रकाले भूयसा सहवासेन मुद्दहोऽस्माकं
सौहार्दसम्बन्धो जातः । अस्माकं सहपाठस्वासीदेव परं
समये समये वयं विविधान् विनोदानप्यकार्म । गाल-
वाश्रमे स्नानमुखाऽऽम्बादनाय त्वस्माकं प्रतिप्रार्थमर्तुं
बहुवारं गमनमभवत् । घाटोद्यानमपि बहुधाऽगच्छाम ।
बलदेवगङ्गनाम्ना प्रसिद्धं महोत्सवतशिखरस्थितं वर्षास्व-
द्वितीयशोभाविभूषितं सुन्दरसरोवरमण्डितं स्थानं
त्वस्माकं बह्वेव चित्ताकर्षकमासीत् ।

उत्तुङ्गशैलशिखरस्थितपार्श्वनीलै-

गुर्न्दैस्तृणैश्च कुसुमैश्च परिष्कृतं सद् ।

धाराधरेषु विनदन्तु सुवारिधारा

मुञ्चन्तु विदुदवलीरपि दर्शयन्तु ॥

सौहार्दपूर्णहृदये सुविनोदवार्ताः

कुर्वन्त्यथो सखिगणे सविलासमेव ।

तत् सुप्रसिद्धबलदेवगढं न कस्य

चित्प्रसादमतुलं वितनोति लोके ॥

एवमास्मिन् बलदेवदुर्गे बहुकालपर्यन्तं स्नानसौख्य-
मात्वाद्य, ततश्च दृश्यमानाः श्यामायमानाः सुदीर्घाः
शैलकाननावलीरवलोका पर्वतीयेनैव पथा घाटोद्यान-

मवातराम । पतग्नित्रेवाद्याने विविधव्यञ्जनपरिवर्धित-
रसाऽस्माकं भोजनव्यवस्थाऽभवत् । घटनान्ना प्रसिद्ध-
मिदं स्थानमपि द्वयोरपि पार्श्वयोः समुन्नतवर्तश्रेणि-
सन्निवेशादप्यत्र कामव्यवस्थानिव सुपमां परिपश्यते ।

घाटोद्यानमिदं सुरम्यगिरिभिः संवेष्टितं सर्वतः
प्रावृत्कालप्रवाप्य नूतनतृणैः संवृक्षमल्पदुष्पुताम् ।
लब्ध्वा फान्तिमसंख्यदर्शकजनान् संबोधयद् वै बलात्
स्वीयां प्राकृतदृश्यमूर्धमणितां प्रस्फोटयत्यग्रतः ॥

कदाचित्चरस्माकं सन्धिप्रवृत्तयो गालवाश्रमेऽक्रियत ।

घन्योऽत्यन्तसुरम्यपर्वतगतः सोऽयं मुनेराश्रमो
मध्ये पावनकुण्डमण्डलमहादेवालयैर्मण्डितः ।
वर्षावद्भुतसौष्ठवेन सुहृदां चेतश्चिरं तोषयन्
भूयोऽस्यस्तुहृदोऽपि चेतसि महानन्दप्रदोऽजायत ॥

कदाचिच्चासन्मित्रमण्डली प्रभातपुरीमहोदयस्य

जलप्रपातस्थलमप्यगच्छन् ।

शैलान्त्वं वशात् शृङ्गानपतन् सोऽयं प्रधालोऽम्भसां
कुर्वन् भाषणशब्दमन्दप्रत्यगचक्षुदितः भवेतः ।
द्रष्टृणां नयनोत्पन्नं गुरुत्वं कुर्वन् कलांकौशलं
संप्लुः ख्यापयति प्रकाशयति च प्रौढं प्रवन्धं हरेः ॥

एवमेवास्मादुर्गदिपु तुप्रसिद्धस्थानेषु मनोविनो-
दायोगच्छेदने मर्दनेमण्डली ।

अम्बापुरी परमपावनशैलदेवी-
विम्बोज्ज्वला विमलवारिस्रोतयुता च ।
प्राचीनदुर्गगुरुहर्म्यविभूषिता च
चैतो विनादयति पावयति प्रकामम् ॥

एवं छात्रावस्थायां स्वाध्यायशीलोऽप्येष महापुरुषः
केवलं पुस्तककृमिरेव नासात् किन्तु युवावस्थाचित-
मनोविमोदनापायेष्वपि कुशल आसीत् ।

अध्येतव्यमवश्यमेव युवाभिः किन्तु स्वप्रतिष्कृत-
श्चिन्ताभारनिवारणाय विविधाः सेव्या विनोदा अपि ।
सन्मार्गेण च सत्सुहृद्भिरखिलं लोकोपयुक्तं सुखं
सेवेतेति समस्तशास्त्रनिचयैः सिद्धान्तितो निर्णयः ॥

अनेन प्रकारेण विद्याध्ययनकाले लोकदृष्ट्या समाप्ते,
सुसंस्कृतशेमुषीकोऽयं विद्वान् सर्वतः पूर्वं सहारनपुरस्थ-
जैनविद्यालयेऽध्यापकतामलभत । यद्यपि तस्मिन्
काले जैनदर्शनानां नासीत् पूर्णतयाऽभ्यासस्तथापि
'किमगम्यं बुद्धिमतामि'त्यभिप्रेत्युक्तिं सत्यां प्रमाणयता-
ऽनेन स्वल्पेनैव परिश्रमेण जैनग्रन्थानां सुगूढमध्या-
शयमवगत्य तथा छात्राः पाठिता यथा तेऽस्याध्यापन-
परिपाठ्या परमपरितुष्टा अभवन् ।

शब्दशास्त्रमधिगत्य यैः कृतो
दर्शनस्य विषयेऽपि सुश्रमः ।

का वृत्तिस्तु खलु तादृशां विदां
जैनग्रन्थपरिपाठने भवेत् ॥

किं चायं बुद्धिमच्छिरोमणिर्निर्णयकेवलं पाठनकार्यं
एव संश्लोषिष्यन् किन्तु समये समये धार्मिक-
व्याख्यानैरपि लोकानां मनांस्याकृष्टान्यकरोत् । तेन
शनेः शनैरस्य कीर्तिः प्रासरत् । तत्फलत्वेन चार्थं
हरित्वास्तथ ऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रमे प्रधानाध्यापकत्वेन
सबहुमानमामन्त्रितस्तत्र गत्वा वस्तविककार्यक्षेत्रेऽव-
तीर्णोऽभवत् ।

बुद्धिमारच चतुरश्च पण्डितो
ज्ञानबुद्धिकृतिर्सौष्ठवाश्रयात् ।

मनविक्रान्तमिव पङ्कजं जने-
र्षुभुलिहैरिव सुखं निषेव्यते ॥

तत्राऽपि वैदुष्येण, प्रागल्भ्येन, नीतिपथेन च
सर्वा व्यवस्थां कुर्वताऽनेन स ब्रह्मचर्याश्रमस्तथा प्रची-

लिनो यथा धनस्य, धान्यस्य, आश्रमोचितस्थानगतुनस्य.
धनिनां बुद्धिमतां विदुषां च सहयोगेभ्यः पूर्णतया अभि-
रभवन् । धनसंग्रहाय भद्रमण्डलेन सह कालिकतादि-
नगरं गच्छन्ते स्वभाषणशैल्या जनतां तथा संनो-
पिता यथा सर्वेऽपि जना एतस्मिन् महतीं श्रद्धामकुर्वन् ।

अहमपि समये समये हरिद्वारमगच्छम् । तत्र च
वार्षिकोत्सवादिषु व्याख्यानान्यप्यददाम् । तैश्च संनो-
पिता तत्रत्यप्रबन्धकारिणां मण्डलीं मामपि शिक्षासमितेः
सहस्यत्वेनाहृणोत् । तेन च प्रसङ्गेन चतुर्वेदमहोदयेन
सह भूयोभूयः संसर्गस्यावसरलाभोऽभवत् । किंच
संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य भिन्नभिन्ननगरेषु जाय-
मानेष्वधिवेशनेषु सहैवावसगच्छाम् । अहो चिर-
स्मरणीयमिदं संस्कृतसाहित्यसम्मेलनम् ।

यां भाषां निगदन्ति केचन जना व्याहारबाह्यां तथा
केचिद् भिक्षुजनैरुपाख्यविषयां केचिन्मूर्तां निष्कलाम्
तस्याः सद्गुणसद्विचारणां सम्यग्विचार्योद्भूतं
यत्नं कर्तुं महो प्रकामचित्तं साहित्यसम्मेलनम् ॥

तदित्थं साहित्यसम्मेलनस्य धनमेमानां च
प्रसंगेन हरिद्वार-प्रयाग-बुलन्दशेर मथुरा-नासिकादि-

नैर्देश्येभ्यः प्रबुद्धां व्याख्यातृभ्यः सन्तुलनव्यः ।
तदुक्तं यत् सार्द्धं पञ्चमयां तदुक्तं यत् सत्तमाननयना-
कार्जं यथाच्यविभागे प्रथमभाष्यकारे निरुक्त-
मथा सत्तार कार्यमकरोद्, यथा सत्तारि पञ्चाशु-
भाष्येयसनातनवर्तनयादिना जनतां परं प्रेरयति स्म ।

तस्मिन्नपि समये यथावसरं महाप्रधानसंगः समायात
एव । प्रधान्वयं महाभागः संस्थापाठशालाध्यक्षत्वेन
जयपुरेऽपि एकान्विशतिवर्षेभ्यन्तं कार्यमकरोत् ।
एतस्मिन् काले तु भूयानेव सहायस्थानप्रसङ्गोऽभवत् ।
ततश्चाहमस्य श्रीगिरिधरशर्मसो जीवनस्य मुख्यभागे
सहाभ्यायी, सहविहारी, सहसंभाषी, सहधर्मानुष्ठायी
चाभवम् । एतेनास्य स्वभावादिपरिचय एव विधः प्राप्तः ।

बाल्यादेव द्रष्टीयसी गुरुजनेष्वास्था च धर्मे रतिः
सत्यस्य व्रतपालने स्थिरमतिविद्यासुचिः श्रेयसी ।
कीर्तिप्राप्तिविधौ च हार्दिककृतिर्द्रव्यार्जने सन्मतिः
श्रीदुर्गाचरणाज्जसेवनविधौ भक्तिः स्तुतौ चादरः ॥
स्वभावः शान्तोऽपि प्रकटयति कोपं परिभवे
स्वधर्मेष्वक्षेपः कथमपि न सलोऽस्ति हृदये ।
दया दानेष्वस्ते सुहृदि च दृढं प्रेम, परितः
प्रचारे धर्मस्य प्रबलतमचेष्टा प्रतिदिनम् ॥

ॐ राजते बुधतल्लजः ॐ

(रचयिता—स्व० पण्डितश्रीगोपालदत्तशर्मा—स्निग्धभागः जयपुरम्)

*यः सर्वदाऽऽहितमना धर्मरक्षणार्थम् ।

सुधीगिरिधरः शर्मा चतुर्वेदो गुणप्रियः ॥ १ ॥

यः पाठशालाध्यक्षः सन्नध्यापयति सन्नयः ।

गः शुचिश्रुतसिन्धुः स राजते बुधतल्लजः ॥ २ ॥

ॐ सुचारुनिबद्धोयं खट्वगवन्वः, सुधिभिरस्य विन्यासः परात्तुलावः ।

श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदमहोदयस्य यशःप्रसारः सम्मानश्च

(लेखकः—ययवहादुर ५० ब्रजनाथशर्मा गोस्वामी, अध्वक्षः करिनेशनप्रेस, शीतलागली—आगरा)

“शंसन्ति निग्वपत्त्राणि दुर्माणांमप्रमोन्नतिम्” इति लोकोक्त्यनुसारमस्माकं चरितनायकस्य बाल्य एव बयसि, समारब्ध एवाध्ययनभ्रमे ‘कश्चिदयं विलक्षण-
रक्षः शिञ्जणसरणाविति’ गुरुणां कर्णाकणिकया श्रुत्वा बचनानि सहाध्यायिभिरुद्वाचश्रेणिगतंश्च छात्रैर्यशः प्रसारयितुं कृतः खलु पूर्णो यत्नः । जयपुरेस्मिन् नगरे सर्वत्र प्रसूतमभूद् यदयं कवीश्वर-कुमारकः प्रतिभायां मेधायाञ्छानन्यसाधारणीं शक्तिं धत्ते । असंदिग्ध-
मयं कर्ताभरेवाहोभिः प्रकाण्डभाण्डित्यमात्मसात् करिष्यतीति ।

अक्षराभ्यासादनन्तरं व्याकरणाचार्यपरीक्षोत्तरणं यावदनेन महापुरुषेण ‘जयपुरमहाराज-संस्कृतकलेज’ एवाधीतम् । यस्यां यस्यां श्रेयसामयं प्रविष्टः, यस्य यस्या-
ध्यापकस्य सविधे च पुस्तकमुद्धाटितम्, तत्र सर्वत्रैव प्राथम्यमभजत । सर्वे च ते परमसन्तोषं प्रापिता उपा-
ध्याया इति मन्ये नेयं साधारणी घटना । तात्कालिकः पाठशालाध्यक्षः श्रीलक्ष्मीनाथशास्त्रिमहोदयः, यो
शुक्लश्रेणिपु चतुर्वेदमहोदयस्य तीर्थत्वमप्यभजत, सोऽयं महोदयस्यास्याध्ययनेन, सदाचारेण, लेखप्रौढ्या, भाषणेन च परमसन्तुष्टो नैकवारं मध्येसमभवोचत,
“यदयं कदिङ्गुमारः संस्कृतपाठशालाया अस्याः, अस्मा-
कञ्च मस्तकमुज्जेष्यतीति नांशतोपि संशयलोकोत्र विधा-
तव्य” इति । अस्मादेव गुरुवचनादनुमातव्यं भवद्भि-
रस्य भविष्यत्कालिकं कार्यजातम् । आस्तां तावत् ;

अध्ययनकालमनुरुध्य यो हि लेखनीं सञ्चालयिष्यति मन्ये सोत्र विशेषेण दर्शयिष्यति तद्गतां विशेषता-
मिति नास्माभिरत्र प्रयत्यते ।

अत्रेदमेवास्माभिर्वक्तव्यम्—यदध्ययनकालादेव बह्विभिः संस्थाभिः सभाभिश्चास्माकं चरितनायकस्य प्रन्थिवन्धनं संजातमासीत् । अल्पीयसि वयस्येव “संस्कृतोपयोगिन्याः सभायाः” सञ्चालनं कियता चातुर्येणानेन कृतमिति जयपत्तनस्थाः प्राक्तना जनाः सम्यक्कथा जानन्ति । श्रूयते-अस्याः किल सभाया अधिवेशनं जयपुरजनतानन्दने श्रीरामनिवासोपवने समजायत । संस्कृतभाषण-सौष्ठवप्रसिद्धेरत्येदमेव प्रथमं स्थानम् । महाराज-संस्कृत-विद्यालयेपि प्रतिपदि अष्टम्या-
ञ्चाचल्यत तेषु दिवसेष्वेका शास्त्रार्थसभा, यस्यां न केवलं छात्रा एव, अध्यापका महाध्यापकाश्चापि सममिलन् । तस्यामपि वादविवादकरणे प्रचुरं यशः प्रासरज्जयपुर-
जनतायां महाशयस्यास्य ।

अध्ययनकाल एवात्यैकदा मोहमयीस्थ-श्रीवेङ्कटेश्वर-
मुद्रशालयाध्यक्षः श्रेष्ठिमेराजमहोदयो मोहमयीतो जयपुरमायातः । तेन हि त्रिपोलियाख्यविपर्यायं प्रसिद्धे खलु लुन्दरे राणावतमन्दिरे विराडेका सभा संयोजिता । तस्यां सभायां व्याकरणविषयेऽस्य केनचित्साकं शास्त्रार्थः समभवत् । शास्त्रार्थसन्तुष्टेन श्रेष्ठिमहोदयेन न केवलं भूरि भूरि प्राशंसतैवायमपि तु विद्वत्सु सत्कृतः पूजितश्च ।

सं० १० दर्शनाङ्कः



श्रीचतुर्वेदमहोदयाः, राजगुरुपं० श्रीचन्द्रदत्तशर्ममैथिलमहाभागाश्च
[सं० १६५८ वि०]

अध्ययनदिवसेष्वेव—सनातनधर्मप्रचाराय जय-
पुरसमागतानां सुप्रसिद्धाख्यातृणां स्वामिश्रीहंस-
स्वरूप—श्रीधुरादित्यपन्थीगणेशचन्द्राजपेयिप्रभृतीनां
व्याख्यानमाला अनेन संलग्नता श्रुता, तेनास्यापि
हृत्पिस्मिन् विषये प्रायर्तत । सुप्रसिद्धाश्चर्यमणि-
श्रीमधुसूदनभक्तमहाभारतश्च धार्मिकविषयप्रबोधनतायं
प्रोत्साहितः ।

तेष्वेव च दिनेषु जयनगरे सनातनधर्मसिद्धान्त-
प्रचारिणी कार्या 'रामसभा'पि प्रचरति स्म । श्रीवाजचन्द्र-
शाम्बिनहोदयः भक्तराजश्रीमुंशीमधुराप्रसादवाक्कीलक-
सहोदयश्च तस्या नेतृत्वमभजताम् । तस्यां सभायां
द्वाविंशतिवर्षवयस्कनाम्नाकं चरितनायकेन धार्मिक-
विषयानवलम्ब्य व्याख्यानमाला तथाख्या, यथा प्रथमे
एव 'ब्रह्मणो नामरूपविषयके भाषणे मन्त्रनुरूपेण
कृष्णता जनता । सभापतिना श्रीमधुराप्रसादमहोदयेन
च मध्येसभामिदमाभाषि "यच्छास्त्रोयं तथाविधः प्रवक्ता
भविता, यस्य किल भाषणश्रवणाय समुत्कृष्टताः
पूरुषाः शतशः क्रोशेभ्यः समागच्छन्तीति मे दृढो
विश्वासः ।" मुंशीमहोदयस्येदं परिपक्वानुभवपूर्णं
कथनमचरुशः सत्यतःसगमादिति को वा न जानाति
साक्षरो भारतीयः । अहो ! पुरुषपरिचयो भक्तराज-
महोदयस्य ।

अस्यामेव 'रामसभायां' व्याख्यानमालास्य चिरकालं
प्रशिक्षिता, यच्छ्रवणार्थं न केवलं साधारण्येव जनता,
श्रीहृत्पिस्मिता जना राजकर्मचारिणश्चापि समायाज्यन्ति
स्म । श्रद्धादिप्रौढविषयानवलम्ब्य क्रीडास्य धार्मिकं
भक्ति स्म भाष्यमिति त एव श्रोतारः प्रष्टव्याः ।

न केवलं व्याख्यानदाने एवापि तु अम्बापनेपि
श्रीहृत्पिस्मितानेनाध्ययनकालादेव । निम्नश्रेष्ठिस्था
बोम्बेच्छात्रान् प्रौढप्रौढप्रन्थानयं निःशङ्कं तथा पाठयति

स्म यथा ग्रन्थग्रन्थिविमोक्ततेषां सर्वथा सुकरः स्यात् ।
किमन्यत्, ये चास्य सनवयस्काः, ये चाधुनास्य मित्र-
मण्डल्यां परिगणयन्ते तेष्वपि अनेकेनैतदान्वे कतिचिद्
ग्रन्था एतस्यैव मुखादधीताः । ओंकारनाथपण्डेयमहो-
दयोपि स्वच्छात्रदशायामेव तथा पाठितवानेन यथायमप्रे
गत्या बटोदराशयस्य राज-पण्डितत्वमाप्रवान् । अने-
नेव विद्वद्भिरनुमेयमस्य पाठनप्रणालीसौष्ठवमपि ।

असमाप्त एवाध्ययनकाले कतिभिश्चिन्मित्रैः सहाय-
मुत्साहशीलः श्रीमधुसूदनभक्तमहाभारतः पुराणान्वेषण-
कार्यार्थं राजकीये पुस्तकालये नियुक्तः । तदाप्य एव
परस्परं खैरालापैरेव तथाविधः प्रायततोत्साहो यत्
"संस्कृत-रत्नाकरः" इति ख्यातं संस्कृतमासिकपत्रमे-
भिद्वित्रैर्मित्रैः सम्भूय प्रकाशयितुमारब्धम् । कतिपय-
मासानन्तरमेव च प्रधानसम्पादकपदमस्यास्माकं चरित-
नायकस्यैव शिरस्यारोपितं सर्वैः । अनेन च सोत्साहं
परिश्रम्य पत्रमिदं तूर्णमेव गौरवास्पदं पदं प्रापितम् ।
तेनास्य ख्यातिः समग्रे भारते वर्षेऽल्पीयस्येव वयसि
सम्प्रवृत्ता ।

१९०५ ख्रिस्ताब्दस्यान्तिमेषु दिवसेषु वाराणस्यां
गोखलेमहाभागस्य नेतृत्वे राष्ट्रीय-महासभायाः
(काँग्रेस) ऐतिहासिकमधिवेशनमभूत् । तस्मिन्ने-
वाब्दे प्रारब्धममूढं वङ्गभङ्गान्दोलनम् । स्वदेशीयवस्तु-
व्यवहारव्रतप्रवृत्तं च देशभक्तानां तदुपक्रममेव । स्व-
देशीयवस्तुप्रदर्शन्यपि काश्यां महता समारोहेण तस्मि-
न्रब्दे समपाद्यत । स्पष्टमिदं शक्यते वक्तुं यत्ततः प्रवृ-
त्येव राष्ट्रीय-महासभायां जीवनसञ्चारः प्राधान्येन
प्रवर्तितः । आत्मा, तस्मिन्नेवावसरे काश्यामेव श्रीमार-
तधर्ममहामण्डलस्यापि महता समारोहेण विराडधि-
वेशनमाचोष्यते स्म । तदनु मासमात्रानन्तरमेव च श्री-
प्रयागे कुम्भपर्वासीत् । तत्रापि श्रीमहामण्डलेन

दरभङ्गमहाराजश्रीरमेश्वरसिंहमहाभागानां नेतृत्वे परिशिष्टमधिवेशनमायोजितम् । ख्यातनामभिर्महामनःश्रीमालवीयमहाभातौरपि तस्मिन् कुम्भपर्वविवसरे 'सनातनधर्म-महासभा' महता समारोहेणायोजिता, यत्र 'हिन्दू-विश्व-विद्यालय' प्रतिष्ठापनं सङ्कल्पितमभूत् । इदमेव मन्त्रेण वक्तव्यम्, यद्यमवसरो भारतीयेतिहासे सुवर्णयुगारम्भः ।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्यानयोरधिवेशनयोः सर्वेभ्योऽपि प्रान्तेभ्यो राजपुत्रराज्येभ्यश्चापि निमन्त्रिता राजपण्डिता विद्वांसश्च समागताः सममिलन् । जयपुर-राज्यतोपि राजसभाप्रधानपण्डितः सनीक्षाचक्रवर्ती विद्यावाचस्पतिः पण्डितश्रीमधुसूदनमहामहागोविवेशनयोरनयोः सम्मिलितोऽभूत् । तेन साकं पण्डितश्री-चन्द्रदत्तमैथिलमहोदयोऽस्माकं चरितनायकश्च जयपुर-राजाज्ञयाऽगच्छताम् । तत्र महामण्डलमण्डचेपि महाशयस्यास्य संजाता प्रभावशालिनी वक्तृता । स एवायं मालवीयमहोदयेन श्रीदरभङ्गमहाराजेन च साकं परिचयस्य प्रथमोवसरश्चरितनायकस्य । अप्रे गत्वा श्रीमालवीयमहोदयेन सार्द्धमनेन धार्मिकेन्द्रे बहु प्रयतितमिति जानाति भारतीया तात्कालिकी जनता । यस्य खलु दिग्दर्शनमस्मिन्नेव प्रबन्धे यथावसरं भविष्यतीति नात्र वितन्यते । अन्यैश्च ख्यातनामभिर्विभिन्नप्रान्तीयैर्बहुभिर्विद्वद्भिः सौहार्दं तस्मिन्नेवावसरे चरितनायकस्य घटितम् । येषु विद्यावाचस्पतिः श्रीमद्व्याशास्त्री, श्रीरामावतारपाण्डेयमहोदयः श्रीविधुशेखरभट्टाचार्यश्चेत्याद्या विशेषेणोल्लेखनीयाः ।

अथ जीविकोपार्जनया निजगुरोः श्रीलक्ष्मीनाथराक्षिमहोदयस्यानुकम्पया सहारनपुरस्थे निखिलभारतपरीषद्जैनमहाविद्यालये प्रधानाध्यापकपदे विनियुज्यते स्म महाशयोयमीशवीये १६०६ तमे वत्सरे ।

इयमेवास्य प्राथमिकी नियुक्तिः । अप्रौढ एव यद्यपि समभ्यस्तानिव सर्वथानभ्यस्तान् कठिनतमजैनग्रन्थान् ग्रन्थिविमोकपुरःसरं प्रवाच्य सुबहु यशः समुपार्जितं तत्रानेन । स्वीयस्वभावसारल्येन मार्मिकेण वैदुष्येण च तात्कालिकैः सहारनपुरस्थितैः कविकोविदैः सह जातमस्य परमं सौहार्दम् । तेषु वैद्यराज-हरिप्रसादशर्म-चि-कित्सकचूडामणोरभिधानं विशेषतो लिखेलिमम् ।

सहारनपुरे निवसन्नयं भाषणादि कार्यमनुरूप्यपावन्यां सुरनिम्नगायां स्नातुं च नैकवारं हरिद्वारमप्यब्राजीत् । तेन तत्रस्थैर्विदुषैः सार्द्धमपि पर्याप्तोऽभिषद्धितः परिचयोऽस्य महानुभावस्य । तेष्वेव दिवसेषु हरिद्वारे निखिलभारतीयसनातनयमौललम्बिनां समुद्योगेनार्षशिष्याणपद्धतिप्रचाराधर्मशुश्रूषिकुलब्रह्मचर्याश्रमस्य संजाता स्थापना । इतस्तत्रत्याः प्रबन्धकमहोदयाः श्रीदुर्गादत्तपन्त-श्रीमदानन्दनारायणपण्डितप्रभृतयः संस्थाभेतां सञ्चालयितुं सर्वगुणोपेतमुशन्ति स्म चतुर्वेदमहोदयम् । अन्यतश्च १६०८ तमे ख्रिस्ताब्दे जैनमहाविद्यालयस्य स्थानान्तरं नीतः । तदवसरे ऋषिकुलकार्यकर्तृणामनुरोधेनान्तरङ्गपरिभाषामनुस्मरता चाचार्यत्वमस्थाङ्गीकृत्य शेषेणैव भुवः स्वशिरसि संस्थापितः सञ्चालनस्यास्य महान् भारः । १६०८ ख्रिस्ताब्दतः १६१७ तमाब्दपर्यन्तमस्यां संस्थायां कीदृशमयं कृतवान् कार्यमिति विस्तरेणान्यत्र वर्णनान्नात्र पिष्टपेषणे प्रयत्नामहे । केवलमेतावदेवास्माभिरत्र वक्तव्यं यदृषिकुलसंस्थाया अस्माकं चरितनायकस्य च सम्बन्धः 'रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन' इत्याशांसायाः सफलीकरणायैव सम्पन्नः । ऋषिकुलकार्यकाल एवास्य चरितनायकस्य यशोविस्तृतैः प्रधानो हेतुः । तस्या अपि संस्थायाः स एव समुन्नतेर्मध्याह्नकालः । 'अन्योन्यपावनमभूदभयं समेत्य' तस्मिन्नेव काले ऋषिकुलमिदमुन्नतिशिलरमारूढमिति मन्ये-

नात्र लेशतोप्यत्युक्तिः । स एवासीन् समयो यस्मिन्
सम००५०परमेश्वरानन्द-लोलाधर-कृष्णानन्दपन्न-माय-
बरामरौवाल-चन्द्रभानुशास्त्रिसदृशः स्नातका निरसन-
संस्थाया अस्याः, येन केवलमस्याः संस्थाया एव मुत्त-
मुञ्चलितम्, भारतीयसंस्कृतेः सुरगिरश्चापि समकमुन्न-
मितमिति बिद्वत्स्येष विपश्चितः ।

ऋषिकुलकार्यकाले एव तत्र पाठ्यमानानां विषया-
णां क्रमं विशोभ्य तत्र विषये भारतीयविद्वत्तज्ज्ञानां
सम्मतौ चापि प्रगृह्य नवीनो युगः संस्कृताभ्ययनपद्धतौ
स्थापितः पण्डितानां पुरतोनेन । तदवसरे बहवः खलु
विभिन्नप्रान्तीयाः पण्डिताः शिश्वासमितौ सदस्वरूपेण
संघटिताः, ये च शिश्वासमितौ प्रवेदुमसमर्थास्तेपि
पत्रादिद्वारा सम्मतिप्रवहणेन परीक्षकप्रदानेन च
संगृहीताः सौहृदमापिताश्चेति प्रसिद्धेषु समुन्नतकोटि-
केषु विद्वत्सु महोदयस्यास्य कार्यकौशलस्य पण्डित्यस्य
च समजायत द्विष्टमघोषः । संस्थाया अस्याः संचाल-
नाय द्रव्यसंप्रदायं भिन्नभिन्नेषु प्रान्तेषु प्रसिद्धप्रसिद्धेषु
नगरेषु च परिभ्रमणेन व्याख्यानदानेन च ख्यातिरस्य
समस्तेपि भारते प्रसारमलभत ।

अस्य ऋषिकुलनिवासारम्भादब्दद्वयाभ्यन्तर एव
१९१० तमे ख्रिस्ताब्दे संजाता कालिकतायात्रा, या हि
ऋषिकुलस्य स्थैर्यं दृढतायाञ्च प्राधान्यं भजते स्म,
आपि महोदयस्यास्य यशःप्रसारेन्यतमो हेतुः । तदव-
सरे यान्यस्य धार्मिकाणि, दार्शनिकानि युक्तियुक्तान्यो-
क्त्यानि च भाषणानि कालिकातायां संजातानि,
आन्याकर्षयितुं जनतायाः प्रवाहः प्रावृषि सरि-
श्प्रवाहपूर इवावर्द्धत तादृशोऽर्थप्रधानेपि नगरे ।
यवमेव देहली-मेरठ-कानपुर-लाहौर-करांची-हैदराबाद-
शिवापुर-सखर-भागलपुर-मंगेरादिस्थानेष्वपि व्या-
ख्यानमालानामविरलः प्रवाहः प्रचलितः खलु, येन

सुहादर्थं मानस्य वक्तृताख्यातिः किं बहुना धार्मिके
क्षेत्रेऽद्वितीयोऽनुमः स्वयं यजेति निर्वर्तमानसंविध-
मुरीकृतं जनेभ्यः प्रयोजनीयम् ।

इदमप्यत्र प्रसंगतो प्रकथयम्, प्रसिद्धे निवसन्
एवमपि पार्थिविकं जीवनमपि अत्यन्तमिवाभान् ।

१९०६-१० ख्रिस्ताब्दयोर्मध्यं पुनः अत्यन्त एवमपि
वृद्धा पितामहो, सुवचनज्ञा साताः पितामा धर्मपत्नी
चेति तिस्रोऽपि जयपुरे प्रस्थिताः प्रत्ये दिवं याताः ।
तेन चरितनायकस्य हृदयमनेकधा निभ्रमिवाभवत् ।

वृद्धः पिता, कन्यकाश्रितयं चेति परिवारेऽवशिष्टा
व्यक्तयः । एका वृद्धा पितृवसा (गोकुलांति नाम्ना

ख्याता, यया चरितनायकोऽयं सुवचनरिपालित

आसीन्) कन्यकानां पालनायानिष्ठः वृद्धः पिता पार-

स्परिकं रात्र्याभयं त्यक्तुमनिच्छन् जयपुर एव निवास-

मभ्यरोचयन् । पुत्राभावात् पित्रनुरोधाच्च द्वितीयः

परिणयोऽपि कर्तुमापतितः । कन्यकाश्रितयं विवाह-

मासीत् । ऋषिकुलानिर्बाहमात्रकृतेऽन्यं मासिकं गृह्यते

स्म । वृद्धः पिता कथमेकाकी जयपुरे निवसत्विति

तत्परिचर्यायै नवपरिणीतां पत्नीं जयपुर एव वासयित्वा

एकाकिन एव स्वयंपाकपरस्य हरिद्वारेऽवस्थितिः ।

सर्वोऽयं व्यतिकरस्तथाविधो येन धैर्यशालिनामपि धैर्यं

विच्यवेतेव । परं धर्मसेवायां सुहृदश्चतुर्वेदमहाशयः

सर्वमिदं सोढ्वापि ऋषिकुलोन्नये तथैव दत्तावधानः

परिभ्रमरोऽतिष्ठत् । भूयो भूयो गृहागमनम् तस्मिन्
व्यतिकरेऽनिवार्यमेवाभवत्, परं कार्यं नोदपद्यत अपि
त्रुटिः । अनेन सहस्रावदमाक्रमणेन स्वास्थ्यमप्यस्य
विच्युतम् । प्रबलममिमान्दमाक्रमेतैनम् । परं भिष-

गाचार्यश्रीलक्ष्मीगमप्रसादेनाल्पेनैव कालेन रोगमपि
विजित्य स्वकार्ये संलग्नोऽयमतिष्ठत् । गङ्गाद्वारसदृशं
तीर्थं यत्र प्रत्यहं सदस्रशो जना भारतस्य विभिन्न-

प्रान्तेभ्यो यात्रार्थमागच्छन्ति, येषु महाराजाः, राजानः, सामन्ताः, श्रेष्ठिनः, संप्रदायाचार्याः, लोकमान्या विद्वांसश्चेति सर्वविधा एव महानुभावा भवन्ति, सत्रापि नूतनप्रतिष्ठापितो ब्रह्मचर्याश्रमः ऋषिकुलं नाम, बद्धर्शनं विना यात्रादूतिरेव नामन्यत तदावे लोकैः । शिक्षासंस्थेति कृत्वा नवीनपरिपाटीपरिमुक्ता अपि बद्धर्शनार्थमायान्ति स्म । तत्र निवसतस्तादृशसंस्थापरिपालकस्यात्मचरितनायकस्य शीलसौजन्यसदाचार-बैदुष्यचातुर्यकार्यपरायणत्वादिगुणगणगरिष्ठस्य सर्वविधैरेव महानुभावैः परिचयः समवदतेत्यत्र किमु वक्तव्यम् । बहुभिस्तु महानुभावैः सौहार्दमपि तत्रैव निरूढमूलमभवत्, यन् क्रमेणाजन्म दृढतां गतम् । आसां पङ्क्तीनां लोषकेनापि चरितनायकस्य तत्रैव प्राथमिकः परिचयः समजति, यः सौहार्दरूपेण परिणतः क्रमेण दाढर्यं मलभत । स्वर्गत-म० म० श्रीहरनारायणशास्त्रिप्रभृतिभिरपि तत्रैव निरूढं सौहार्दम् । अद्यत्वे 'काका केलकर' इति प्रसिद्धः श्रीवृत्तात्रेयमहाभागोऽनेकान् मासाट्टपिङ्गुले निवसन् दृढं सौहार्दमस्मिन्नवप्नोत् ।

तत्रैव समागतान् मेदपाटोदयपुराधिपति-द्रुमङ्गा-महाराज — चून्दीमहाराजप्रभृतीन् यमभिनन्दनैर्गद्यपद्य-मयैर्यथायथं संस्कृतमयैर्हिन्दीभाषामयैर्वा समनोषयत्, तैर्वहुधा संमानितः सत्कृतश्च । श्रीकाश्मीराधिपति-श्री-ग्वालियराधिपति-सैलानाधिपतिप्रभृतिभिर्महाराजैरपि प्रगाढोऽभवत्परिचयस्तत्र । मालारपाटननरेशस्य ज्येष्ठपितृव्यः श्रीबलभद्रसिंहमहाभागस्तु बहून् धर्मप्रश्नान् समाधाय शिष्यतामिवावस्य गतः । मरुवेशीया बहवः कोट्यधीशाः श्रेष्ठिनः कालिकात्तादिप्रवासिनोऽपि गुरुमिवैवं मन्यन्ते, तत्रैव लब्धपरिचयः । श्रीशङ्कराचार्याः, श्रीनाथद्वाराधीश्वराः, श्रीदेवकीनन्दनाचार्याः, श्रीतोता-

द्रिमठाधीश्वराश्चेत्याद्याः संप्रदायाचार्या अपि पदवी-प्रदानेन संभावनेन च समये समयेऽमुमन्वगृह्णन् । भूतपूर्वस्य जयपुराधीशस्य स्वर्गतश्रीमाधवसिंहमहाभागस्य सुप्रसिद्धा गङ्गाभक्तिः, सोऽधिकं समयं हरिद्वार एव यापयति स्म । स महाराजः स्वप्रजान्तर्गतः, स्वाश्रितः, स्वपरिचालिते विद्यालये लब्धविद्यश्चेत्यमुं चरितनायकमनेकवारं प्रेरणां सभाजयति स्म, प्रोत्साहयति स्म च तत्रैव निवासाय, ऋषिकुलकार्य-करणाय च । तत्रैकवारं कुल्यापरिग्रहाद् गङ्गाधारा-मविच्छिन्नां रक्षयितुं प्रवृत्तमासीन्महदानीलनम्, यत्र बहवो महाराजा गङ्गाभक्तिसमाकृष्टा युक्तप्रान्त-प्रधानशासकम् (गवर्नर) अनुरोद्धुं समागच्छन् । तस्यामपि परिषदि श्रीमालवीयमहाशयप्रेरणयात्म-चरितनायकोऽविच्छिन्नधाराप्रमाणोपस्थापनाय समुप-स्थितोऽभूत् । तत्र बहुभिर्महाराजैः सबहुमान आसीदस्य परिचयः । जयपुरमहाराजाश्चात्यर्थं सन्तुष्टाः प्रसन्ना-आभवन् ।

अथर्षिकुलाद् 'ब्रह्मचारी' त्यभिधां दधत् हिन्दी-भाषामयं मासिकपत्रं तन्मुखपत्ररूपेण प्रकाश्यते स्म, तस्यापि सम्पादनमार एतन्वैव शिरस्यारोपितोऽभूत् । नेदं विशिष्य वक्तव्यम् — यदल्पेनैव कालेनोन्नतिमासाद्य प्रतिष्ठितेषु पत्रेषु परिगणितं तत्पत्रं हिन्दीलेख-केषु सम्पादकेष्वपि च प्रावीण्यमस्याख्यापयत् । १६१५ मिते ख्रिस्तान्दे हरिद्वारे कुम्भपर्वसमारोह आसीत् । तदावे व्याख्यान्वाचस्पति-श्रीदीनदयालुशर्मणां प्रयत्नेन श्रीमालवीयमहाभागानां च सहयोगेन सनातनधर्ममहा-सम्मेलनं नामैकाभिनवा संस्था ऋषिकुल एव प्रतिष्ठा-पिता, यस्यामाचार्याः, महाराजाः, सर्वप्रान्तीया विद्वांसः, उपदेशकाश्च सममिलन्, जनता तु गणनातीतेवा-सीत् । तस्मिन्नपि सम्मेलनेऽस्य महान् सहयोग आसीत् ।

मिथिलाप्रान्तस्य प्रसिद्धतमेन विद्वद्भेसरेण श्रीधर्म-
रत्न (वञ्चा भ्वा) महानुभावेनाप्यस्मच्चरितनायकस्य
तदाव एवाभूत्परिचयः । सोऽपि परं स्तुष्टेऽभ्यन-
न्देनम् । अस्यैवानुरोधाच्च संस्कृतसाहित्यसम्मेलने
ऋषिकुले चागत्य प्रनादमध्यगच्छन् । अनन्तरं मथुरा-
लवपुरादिष्वपि महासम्मेलनाधिवेशनेषु पूर्णः सह-
योगोऽस्मच्चरितनायकस्याभूत् ।

ऋषिकुले निवमत एवास्य हरिद्वारसमीप एव
लुक्सरनामके ग्रामे ग्रामीणेषु स्वप्रचारमभिलषतामा-
र्यसामाजिकानां सनातनधर्मानुयायिविद्वद्भिरासीच्छा-
स्त्रार्थसमारम्भः । तत्रास्मच्चरितनायकोऽपि सम्मिलितो-
ऽभूत् । अयमेवास्य प्रथम एवंविधशास्त्रार्थप्रवृत्त्यवसरः ।
अत्रार्थसमाजस्य प्रधाननेत्रा स्वामिदर्शनानन्दमहाभागेन
स्वमुखादेव सत्यार्थप्रकाशादीनामशुद्धत्वसुरीकृतम् ।

सन् १६१६ मिते स्नितावदे आर्यसामाजि-
कानां काँगड़ी-हरिद्वारस्थगुरुकुले तत्रत्येन प्रधान-
स्नातकेन 'वेदालङ्कार'विरुद्धं गुरुकुलप्रक्तं बहुता
श्रीमदिन्द्रचन्द्रमहाशयेन समं जात ऐतिहासिको वर्षा-
व्यवस्थाशास्त्रार्थोपि प्रसिद्धैर्महत्त्वस्यास्यान्यतमः
प्रधानो हेतुः । अस्मिन् शास्त्रार्थे चरितनायकोऽ-
स्माकं हरिद्वारस्थविद्वत्समितेः प्रधानः प्रतिनिधिरासीत् ।
श्रीशालग्रामशास्त्रि-श्रीविश्वनाथवेदपाठिप्रभृतयोस्य पा-
रर्वप्राहिण आसन् । अस्य हि शास्त्रार्थस्य सुविस्तृतं
वर्णनमस्मिन्नेवाभिनन्दनग्रन्थेऽन्यत्र प्रकाशयत इति
नात्र लिखेत्स्वियमः, केवलमेतावदेव विवक्षामो यदखिल-
भारतीयार्यसमाजसंस्थाभिस्तत्रत्याभिः सनातन-
धर्मसंस्थाभिश्च संबद्धानां यावन्मात्रव्यक्तीनां रसनासु
घटनवानया नामधेयमस्थानीरनृत्यत । नासीत् कोपि

सनातनधर्मावलम्बी ना, यो हि नामास्य सगर्वं
नाप्रीष्ट । मुप्रसिद्धेषु समाचारपत्रेषुभयपक्षीयेषु च
(भारतमित्र-कलकत्तासमाचार-प्रभृतिषु) महदान्दोलनं
समजनि शास्त्रार्थमिममवलम्ब्य । सनातनधर्मावल-
म्बिभिः सकलैः सम्यगवगतं यद् गुरुकुले द्वारीकृत्य
कृतादार्यसमाजस्य विकटाक्रमणान् सनातनधर्मस्य
रक्षणमनेनैव सेनानायकेन कृतम् । देहरादूनप्रकाशित-
“गढ़वाली-समाचार” प्रभृतिभिरनेकैः समाचारपत्रै-
स्तु रूपकमिदं व्यलेखि-“यथेन्द्रस्य सुरपतेः समाक्रम-
णान् पूर्वं व्रजं ररक्ष भगवान् गिरिधरस्तथैवेन्द्रस्यास्या-
क्रमणान् सनातनधर्मव्रजं रक्षितवाष् विद्वानयं
गिरिधर” इति । ‘वेदप्रकाश’प्रभृतिभिरार्यसामाजिकैः
पत्रैरपि स्वमुखेन पराजयः समाजस्य स्वीकृतः ।

मासत्रितयानन्तरं गुरुमण्डलाश्रमे पूर्णानन्दसह-
कृतेन तैनेवेन्द्रमहाशयेन सार्द्धं मस्य आश्वविषयकः
शास्त्रार्थः समजनि, तत्रापि सर्वैः स्वीकृतः सनातन-
धर्मस्य १ विजयः । अनन्तरं तु लाहौरप्रभृतिषु बहवः
शास्त्रार्था अस्याभवन, येतिप्रसिद्धाः ।

तस्मिन्नेवावदे (सन् १६१६ ईशवीये) यदा
ऋषिकुलस्य कृतेर्यसंप्रहार्थं प्रतिनिधिमण्डलं (डैपुटे-
शन) गृहीत्वा बङ्गेषु भागलपुरे समागतः श्रीमानस्माकं
चरितनायकस्तदवसरेत्र व्याख्यानानामेतस्य तथा
प्रभावः समजायत, यथा तत्रत्या वाक्कीलका न्यायाधी-
शेभ्यः साग्रहमुदित्वा (विवादं कृत्वा) व्याख्यानश्रव-
णाय न्यायालयावकाशकालात्प्रागेव तानपिबाधयन्ति
स्म । किं बहुना, महाभ्यापकाः, वाक्कीलकाः, प्राड्विषाकाः,
द्राक्षराः, अन्ये चाङ्गलशिखादीक्षिता अपि व्याख्यान-
मालामेतां शुभ्रवः प्रतिदिनं व्याख्यानसमयात् प्रागेव

समागत्य यादृशीं स्त्रोतुकतां प्राचीकटन्, तां स एव जानाति, येनावलोकितं तद् दृश्यमित्यहो व्याख्यान-प्रभावः श्रीमतः। मुङ्गेर-पाटलिपुत्रादिष्वपि महानासीद् व्याख्यानानां प्रभावः।

अथ १६१७ तमे ख्रिस्ताब्दे कैश्चिदधिकारिभिर्वैमस्याद् ऋषिकुलनिवासोऽम्बरितनायकेन परित्यक्तः। तदा महानभूत् सनातनधर्मावलम्बिषु कोलाहलः। सर्वे चर्षिकुलमधिष्ठेत्तुमारब्धाः। स्थितावेवं विधायां यैर्वैमनस्यं प्रागभूत् तैरेव नम्राभूयान्तिष्ठ-तुर्वेदमहाभायः। 'रवपरिस्थितिपरवशेन स्वेच्छयैव मया त्यक्तृषिकुलकार्यम्' इति समाचारपत्रेषु प्रख्यापयन् कोलाहलमशमयत्। त्यक्तकार्योऽपि च पुनर्द्रव्यसंग्रह-समितौ संगत्य सी. पी. प्रान्ते ऋषिकुलप्रचारमकरोत्। त्यक्तस्य पुनरुपादानं तु प्रधानाधिकारिभिरनुरुद्धा-याप्यस्मै मनीषिणे नारोचत। तदनु वर्षद्वयमयं स्वातन्त्र्येण सनातनधर्मव्याख्यानरूपेणैव भारतस्य सर्वेष्वपि प्रान्तेषु ताभिस्ताभिः संस्थाभिः सादरमाहूतः पर्य-भ्रमन्। सीमाप्रान्त (क्रेड-वल्चिस्तान) पर्यन्तमासीदस्य परिभ्रमणम्। सनातनधर्मं महती जागर्या तद्वात्ने दृश्यते स्म।

अस्मिन्नेवावसरे (सन् १६१७ ख्रिस्ताब्दे) जगद्गुरुश्रीबल्लभाचार्यचरणानां चतुर्थ-यज्ञमपीठाधीधरैः काम्यवननिवासिभिः सुप्रसिद्धमहानुभावाचार्यप्रवर-श्रीदेवकीनन्दनाचार्यतनूजैः श्रीबल्लभाचार्यमहाभक्तैः मुम्बईनगरे प्रान्तीयं सनातनधर्मसंमेलनमायोजितम्। तत्कार्यसंसाधनाय चतुर्वेदमहाशयः सादरं साग्रहं चाहूतः। 'आणीविभूषण' विरुदविभूषितः श्रीनन्दकिशोरशुक्लमहोदयस्तस्य संमेलनस्य प्रमुखः प्रस्तोतासीत्। इदमपि संमेलनं चरितनायकस्य कार्यदक्षतया परिश्रमेण च पूर्णं साफल्यमभजत्। इत-

एव मुम्बईनगरस्य विद्वांसः श्रेष्ठिनो जनता चास्य प्रभावाक्रान्ताः जाताः। मोहमय्यां सुमहद्यशोस्वप्रसूतम्। आचार्यप्रवरैः श्रीबल्लभाचार्यमहानुभावैश्च सुदृढोभवदस्य संवन्धः। तैः स्वीयस्य 'वैष्णवधर्मप-ताका'नामकस्य पत्राख्ये संपादनमस्यायत्त कृतं क्रियन्तंचिदनेहसम्। स्वीययात्राव्ययमनेकधा सहचरीकृतः। प्रातिस्विकेष्वपि कार्येष्वनेकधा समये समय आकारितः। महान् स्नेहानुबन्धो यावज्जीवनमस्मिन् प्रदर्शितः। श्रीबल्लभसंश्रदाये सर्वाप्रग-एयैर्विद्वद्भिराचार्यप्रवर-श्रीयोकुलनाथमहाराजैरप्यस्यामेव यात्रायामभूत् प्रगाढः परिचयः। तेऽपि ततः प्रभृति स्वीयेषु चरितनायकमनुगृह्णन्ति, महतीमनुकम्पा-ज्ज्वलिन् दधति।

सन् १६१८ तमेव श्रीमदनमोहनमालवीयमहोदयानां महता समुद्योगेन कुम्भमहापर्वणि यदिदं सनातनधर्ममहासभाया महाधिवेशनं गोवर्द्धनपीठाधिपतिश्रीशङ्कराचार्याणां नेतृत्वे समजायत, तस्य सकलोपि भारश्चतुर्वेदमहोदयस्य सुदृढयोरेव स्कन्धयोः स्थापित आसीत्। तत्र महासंमेलनं महासभायां प्रलीनम्। तस्या महासभायाः प्रधानमन्त्रित्वं त्वयं महामनसा मालवीयेन स्वीकृतम्। संयुक्तमन्त्रित्वे च विनियुक्तः श्रीचतुर्वेदमहोदयः। तस्मिन्निधिवेशने यैः खलु दृष्टमस्य कार्यकौशलं ते जानन्ति लोकोत्तरत्वमस्येति किं विशेषतः प्रजल्पितेन। इत एवारब्ध्या सनातनधर्मस्य प्रधाननेतृत्वस्य गणना।

१६१४ ईशवीयेव निखिलभारतवर्षीयसंस्कृतसाहित्यसंमेलनस्य संस्थापना श्रीचतुर्वेदमहोदयस्यैव प्रयत्नेन ऋषिकुल एव समजनि। तद्वात्त-वर्षद्वादशकं यावत् तस्य मन्त्रित्वमनेन निर्व्यूढम्। सर्वेष्वपि भारतस्य प्रान्तेष्वधिवेशनानि संमेलनस्य

कारयित्वा परं प्रभावमारोपितं सम्मेलनम् । कार्य-
विबरणानि, नियमावली, निवन्धावली, अभिनव-
पाठ्यक्रमचेत्यादीनि संपाद्य साहित्यसेवापि
तद्द्वारेण सम्भगं विहिता । चिरान् परिचालितः
संस्कृतरसनाकरोपि तन्मुखपत्रत्वाभाषितः ।

तेष्वेव दिवसेषु स्वकीयद्वयव्ययेन सुदूरेऽपि कोटि-
यालमपामे वुभूषोः संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्याधिवेशने
(१६१६ ख्रिस्ताब्दे) सम्मिलितो भवनस्वीयान् पितृ-
चरणान् रामेश्वरयात्रामथमचीकृतत् । अनेनैव प्रस-
ङ्गेन दक्षिणभारतस्य दक्षिणैरनेकैः कविकोविदैः सह
'सम्बन्धमभाषणपूर्वमाहू'रिति कविकालिदासोक्त्य-
नुसारं सौहार्दमकल्पयत् । सुहृत्सु तेषु म० म० श्री टी०
गणपतिशास्त्रिमहोदयः प्रकाशको भासनाटकानां
विशेषतो गणनीयः । अनेनैव महाभागो न
यात्राप्रसङ्गेन गच्छन् श्रीचतुर्वेदमहोदयः स्वीयान्
गृहानानीयातिथ्यप्रहणाय बाधयतां नीतः । श्रीमेषदुन-
क्षिमर्श-रघुवंशविमर्शादीनां निर्मात्रा श्रीकृष्णमाचार्य-
महोदयेनापि मद्रासनगरे श्रीचतुर्वेदमहोदयः साग्रहं
स्वगृहेष्वेव ससम्मानं रक्षितः । मद्रासवासिना सुवि-
ख्यातेन वैद्यवर्येण श्रीडी० गोपालाचार्यमहोदयेन
त्वस्मे सम्मानदनार्थं सुहृद्गोष्ठी (पाटी) निमन्त्रिता
प्रीतिभोजाय । तस्यां सुचिरं स्मरणार्थं राजतं पञ्चपात्र-
द्युपायनीकृतञ्चेत्यहो सौहार्दं चारत्नमहोदयस्य । म-
द्रासनगरेऽस्य वक्तृताभिरुत्साहमधिगत्य गुर्जरप्रा-
न्तीयैर्महोदशीयैश्च महाभागैः 'मारवाड़ी-गुजराती-पाट-
शास्त्रा'नाम्नी हिन्दीभाषायाः संस्कृतस्य चाध्यापनाय
शिक्षालये एक पदद्वस्तेनैव प्रतिष्ठापितः । य उन्नतिमा-
साधयामाप्रि वल्लतीति श्रूयते । यात्रेयं दक्षिणभारते
यशःप्रसाराय पर्याप्तमस्य साहाय्यमवन् ।

१६१६ तम ईशवीर्षाब्दे पटेल-बिलास्य एकः
प्रभावः समुत्थितोऽभूद् भारतराज्यपरिधि, यत्र
ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्गानां शारत्त्रिको विवाहसम्ब-
न्धोनुज्ञापनीय आसीत् । सनातनधर्मावलम्बिभिर्वर्ण-
संकरीकरणस्यास्य सर्वतोमुखो विरोध आरब्धः । तम-
नुरुध्यैव वाराणस्यामेका सङ्घटिता विराट्सभा । यस्यां
किल कार्याः समन्तानि विद्वन्मण्डली समुपस्थिताऽभूत् ।
यस्याश्च खलु साभाव्यं जगद्गुरुणा शारदापीठाधी-
श्वरेण शङ्कराचार्येण श्रीत्रिविक्रमतीर्थमहोदयेनालङ्क-
नम् । तस्यां च सभायां प्रज्ञादीप्तेन शिवप्रसादगुप्तम-
हारायेन साकमन्माकं चरितनायकस्य वक्तृत्वरूपेण यः
खलु विवादः सञ्जात आसीत्, तमाकर्ष्य नैकनेत्रद्वय-
मर्चितचरणयुगलकमलः श्रीसनातनधर्मप्राज्ञादायास्त्व-
म्भूतो वाचस्पतिरिवापरो व्याख्यानवाचस्पतिः श्रीदी-
नदयालुशर्मा मध्येसभामिदमघोषयद् 'यदहं समस्तभ्रा-
रतीयार्यसमाजसदस्यान् सुधारकमहोदयांश्चाकारयामि,
यदि ते समेपि सम्मिलिताः केवलं गिरिबरशर्मायां
युक्तिवादेन विजयेरन्, तत एवास्माभिः सर्वैः समस्तस्य
सनातनधर्मस्य पराजयः स्वीक्रियेत' इति । मान्याः
वक्तृतायाः वेदुष्यस्य प्रत्युत्पन्नमतित्वस्य च क्रिमतः पर-
मरामाभिर्वर्ण्येत माहात्म्यम् । कथं च न भवेदनेनानवद्य-
गुणगणेन श्रीमतां महतो यशसो वितानमधिभारतम् ।
इतः प्रभूयेव हिन्दुविश्वविद्यालये-धार्मिकसदस्यत्वं
चरितनायकस्य प्रवृत्ता, या क्रमेणोन्नताद्यापि प्रचलति ।

अथ १६१६ मिते ख्रिस्ताब्दे लाहौरनगरस्य सना-
तनधर्मेनेतृभिः साग्रहमाहूतोऽयं तत्र गत्वा 'सनातन-
धर्म-कालेज' नामकं महाविद्यालयं प्रतिष्ठाप्य तदध्यक्ष-
(प्रिन्सिपल)-पदमगृह्णत् । स्वल्पेनैव कालेन कालेजो-
ऽयं तथा प्रतिष्ठां प्राप्नो यथा श्रीरसदत्तकालेजप्रभृति-

पुरातनविद्यालयकर्मचारिणोऽप्यस्मै ईर्ष्यन्ति स्म । वर्षद्वयमयं विद्यालयः सनातन-धर्म-सभाधिकारे स्वातन्त्र्येण प्रचलितः, अनन्तरं त्वस्यैवोद्योगेन आङ्गल-सनातन-धर्म कालेजेन साकं सन्निहितः । तत्काले जा-भ्यक्षेण रघुवरदयालुमहाशयेनासीद्समाकं चरितनायकस्य दृढं सख्यम् । तदनुरोधेनायमाङ्गलभागस्यापि धर्मशि-क्षकत्वं स्वीचकार, स्वकार्यकाल एव प्रतिष्ठापितस्य महाराजश्रीमदलवरेन्द्रेणोद्घाटितस्य छात्रावासस्यापि च निरीक्षकत्वमध्युपागच्छत् ।

किञ्चिदधिकमवदपञ्चवं लाहोरनगरे निवसतानेन सुप्रसिद्धैरार्यसामाजिकैः श्रीराजारामरात्रि-भगवद्भक्त-प्रभृतिभिः कृताः शास्त्रार्थाः । समस्तोऽपि पञ्चनदप्रान्ते काले काले परिभ्रमता जागरितः सनातनो धर्मः । पञ्च-नदप्रान्तीया 'सनातनधर्म-प्रतिनिधिसभा'प्येतत्सह-योगेनैव प्रतिष्ठापिताभूत्, यस्या उपसभापतित्वमप्यनेन निर्व्यूढम् । १६२२ ख्रिस्ताब्दे अखिलभारतवर्षीय-हिन्दीसाहित्यसम्मेलनस्य द्वादशमधिवेशनमपि लाहोर-नगरे कारितम् । यस्य स्वागतसमितेरयं प्रधानो मन्त्री प्रियते स्म । नासीद्वार्मिकं सामाजिकं वा किमप्यान्दोल-नं तथाविधं तदात्वे, यत्राय सहयोगो नापेक्षितोऽभूत् । विश्वविद्यालयेऽपि पाठ्यपरीक्षानिर्धारणसमितेः प्राच्य-विद्याविभागस्य सदस्यतामयमदधात् । अत्र श्रीरघुवर-दयालुशास्त्रिमहाशयस्य सहयोगेन विश्वविद्यालयपाठ्य-क्रमे बहु संशोधनमनेन कारितम् । विशारदश्रेणिमुक्ता-नां बुद्धेरगम्याः सांख्यवेदान्तादिग्रन्थाः, येचिरात्तस्यां परीक्षायां प्रचलन्ति स्म ते निःसारिताः । शिवराजवि-जयसदृशा हिन्दूनामात्माभिमानवर्द्धका ग्रन्थाः पाठ्य-क्रमे प्रवेशिताः । उपयुक्तानां महाकाव्यसर्गाणां संप्रह-विधाव 'महाकाव्यसंप्रह'नाम्ना स्वटीकयालंकृत्य तादृशो ग्रन्थः प्रकाशितः परीक्षायां सन्निवेशितश्च, येन

विलुप्तप्राया प्राक्तनी काव्याध्ययनशैली पञ्चनदेषु पुन-जागृयान् । एवं संस्कृतसाहित्यरक्षार्थं बहु तत्र चेष्टितम् ।

एतस्मिन्नेवासरे अखिलभारतीयाप्येकाऽघटल-घटना । संयुक्तप्रान्तनाम्ना प्रसिद्धेस्मिन्नाधुनिके भार-तीयभूभागे आगरादिप्रदेशे 'मलकाना'नामिकैका-जातिरवात्सीत् । ये खलु वस्तुतः क्षत्रिया एवासन्-यवनसाम्राज्यकाले नाममात्रेण भजन्ते स्म यवनत्व-म्, त एव मलकानानाम्ना ख्याप्यन्ते स्म । न खलु तेषां सह यवनैः पानाशनादिव्यवहारो न च सर्वथा यौनस-म्बन्धः । सदाचारोपि भारतीयार्यसदाचारादभिन्नः । शिखां सर्वे दधाना आसन् । एकादशीव्रतं गङ्गास्नानादि-चेति सर्वोपर्यार्यधर्मस्तेषु प्राचलत् । विवाहादिकमपि ब्राह्मणैरेवाकार्यत हिन्दूपद्धत्या । एवमनुश्रूयते, यदा किल यवनसेना यवनीकरणाय प्रामानाक्रामन्त, तदा भीतिवशाद्यैर्वाङ्मात्रेणोक्तम् 'वयं यवनतां गताः' इति त इमे तावन्मात्रेण बान्धवैः परित्यक्ता भिन्नजातितामां-पेदिरे । शवखननकुप्रथा च तेषु पदं लेभे । तानवलम्ब्य १६२२-२३ तमे ख्रिस्ताब्दे पञ्चान्धुप्रान्ते ईदृशमान्दो-लनं समारब्धम्, यदस्या जातेर्यवनत्वख्यातिमपनीय-विशुद्धेषु क्षात्रकुलेष्वस्या निरर्गतः सम्बन्धो यथा-स्यात् तथा प्रयतनीयम् । शवखननादिकुप्रथाश्चैवोप-नेया इति । तदर्थं सनातनधर्मावलम्बिनां विदुषामेका-समितिः श्रीदीनदयालुप्रभृतिभिरनुमता संघटिता, बा-हि 'पुनःसंस्कारसमिति'नाम्ना प्रख्यातिमगमत् । यस्यां हि समितौ भारतधर्ममहामण्डलस्य प्रसिद्धो-नेता श्रीस्वामिदयानन्दः, लखपुरीयसनातनधर्मकालेज-स्याचार्यः (प्रिंसिपल) श्रीरघुवरदयालुः, मुलतानाभि-जनः श्रीयदुकुलभूषणशस्त्रिवर्यश्चान्येपि च नेकलब्ध-प्रतिष्ठा विद्वांसः सम्मिलिता आसन् । पञ्क्तानामासत्

सं० २० दर्शनाङ्कः



महामहोपाध्यायवेशविभूषिताः श्रीचतुर्वेदमहोदयाः ।

[सं० १६८१ वि०]

लोकः समितेरस्या मन्त्रिव्यमभजन् । अस्मिन्प्राप्त्यन्वो-
क्तने चतुर्वेदमहोदयेन न केवलं कायवाक्कर्मभिः
श्रामुख्यमेव प्रादशिः किन्तु मासमेकं साभारत्यम-
प्यस्या निर्व्युद्धम् । समित्याः प्रयत्नेन सहस्रशो मल-
कानाजातीयाः कृतप्रायश्चित्ताः स्वीयाः कुरीतीः परि-
त्यज्य पुनः क्षत्रियकृतेषु सम्मिलिताः । कार्यमिदमे-
तादृशमासीद् येन हिन्दुषु यवनेषु च संघर्षरूपेण
वर्षाणां चर्चा प्राचलत् । तेन राजनीतिकक्षेत्रस्य,
सामाजिकक्षेत्रस्य च नेतृषु नामान्य ख्यातिमगात् ।

ईशवीये १६२३ तमेव हिन्दूसभाया, अधिवेश-
नमधिकांशं सञ्जातम् । तदारभ्यैव हि हिन्दूसभाया
महत्त्वमवर्द्धतेति प्रायो जानन्ति तत्सम्बद्धाः सर्वेपि
जनाः । तदधिवेशनस्य सभापतित्वमलमकरोन् श्रीमद-
नमोहनमालवीयमहोदयः । तेन साकं कार्यकर्तृषु
अधान आसीदस्माकं चरिनायक एव । अस्त्यैव महाश-
य प्रतिभया पुरुषार्थेन च क्षपायाः क्षयीकृत्य प्रहरत्रयं
विषयनिर्वाचन्यां द्वित्रिवदनपर्यन्तं विवदमानै-
रपि स्वामिश्रदानन्दसदृशैः प्रमुखार्यसमाजिभिः सना-
दनधर्मसिद्धान्तविरुद्धो न कश्चिदपि प्रस्तावः समुत्ता-
रयितुमपर्यन्तं हिन्दूसभाया रङ्गमञ्चे । समेषामपि
सुचारकाणामार्यसमाजिनां चात्र विषये आसीदीर्घ्यासं-
क्षिता महती विप्रतिपत्तिर्यद्यमेकाकी गिरिधरशर्मा
सर्वानप्यस्मान् पराजयते । ते स्वकीयान् विचारान्
नैकशः सभायां प्रकटयन्ति स्म यदेकाकिनः खलु गिरि-
धरशर्मण एवात्र परिषदि प्रामुख्यं नेतरेषाम् । स
एव केवलः परेषां समेषामपि विचारान् प्रस्तावांश्च
कण्ठयतीति कोयं प्रकारः सभायाः ?" इत्याद्यनेकवि-
धैर्बचनजातैः । अनेनैवानुमेयमस्य कमनीयं कार्यकौ-
शलं मनीषिमतल्लिकाभिः । तदनु तस्मिन्नेवावदे माल-
वीयमहोदयेन प्रयागे विद्वत्परिषदेका निमन्त्रिता । तस्या-

मपि परिषदि प्रामुख्यमेवाभ्युपगम्यते । "अग्रगण्यैः सह
कीदृशो व्यवहारश्चैवशिकैः कर्तव्यो वर्तमानेस्मिन्
विपद्युगे" इति विषयमवलम्ब्य शास्त्रीयप्रमाणगर्भि-
तैश्च व्यवस्थापि निरमायि महोदयेनानेन । किन्तु हन्त !
परिस्थितिवशाद् बहुमे गत्वा श्रीमालवीयमहोदयस्य-
द्वयवस्थाविधानबहिर्भूतः सन्नगूरयतानिवारणे
शास्त्रमर्यादायाः सुदूरं निःसृतो यदा, तदास्य श्रीमाल-
वीयमहोदयेन सह मतभेदः समजायत । द्वित्रिवर्षान-
न्तरं देहल्यां मताधिक्यमासाधार्यसामाजिकैः स्वायत्ती-
कृता हिन्दूसभाप्येतत्प्रमुखैः सनातनधर्मावर्तगिभिः
परित्यक्ता ।

इतः प्रागेव श्रीमालवीयमहाभागेन वारणसीस्थ-
हिन्दूविश्वविद्यालये उपदेशकविद्यालयोप्येकः सञ्चु-
घाटनीय इति कृतासीद् व्यवस्था । तस्योपदेशकविद्या-
लयस्य निबन्ध-विषय-पाठ्यक्रमेणैकं सर्वमप्यनेनैव
महाभागेन निरमायि, किन्त्वसौभाष्याद्वन्त । भारती-
यानां न स विद्यालयोवापि स्वकार्ये साफल्यमभजत् ।
दुर्विलसितं खलु विवेचिदम् ।

अस्मिन्नेवावसरे राजपूतानाप्रान्तीयब्राह्मणसभायाः
शेखावाटीप्रान्तस्थरामगढ़नगरे जायमानस्याधिवेश-
नस्य साभापत्यमपि सुदूरदूरात्ताहौरनगरावागत्य
सुचारु समलङ्कृतमित्यपि न विस्मरणाहम् ।

ताहौरनगर एव निवसन्नयं पञ्चनद्विश्वविद्या-
लयसौपार्य्येन भारतसम्राट्प्रसादीकृतां महामहोपा-
ध्यायपदवीं लभते स्म सन् १९२४ तमे क्रिस्ताब्दे ।
तस्मिन्प्राप्यवसरे प्रसूटाभवदस्य लोकप्रियता । विद्या-
प्रणयिभिः सनातनधर्मसंस्थाभिश्च महान्तं उत्सवास्तत्र
विरचिताः । अभिनन्दन-प्रेषकेषु श्रीदरभङ्गाभट्टारज-
सदृशा अप्यासन् । आसन्नत्रिंशानि तद्विद्वत्तानि

पत्राणि चोत्कर्षजुषां लभ्यन्ते स्म । सर्वत्रापि महाना-
सीन् प्रमोदः ।

अथ १६२४ ख्रिस्ताब्दस्यान्ते स्वस्थाने स्वशिष्यं
श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिणं प्रतिष्ठाप्य लाहौरवासं परि-
त्यज्य, जयपुरशिक्षाविभागाध्यक्षेण श्रीश्यामसुन्दर-
शर्मणा एम० ए० विरुद्भाजा साग्रहमाहूतोऽयं
जयपुरमहाराजसंस्कृतकालेजसेवार्थमायाजयपुरम् ।
उक्तं हि पूर्वमन्विदेशनिवासे महद्भूदसौकर्यं चतुर्गेद-
महाशयस्य । पितातिवार्द्धक्यवशात्प्रज्ञाचक्षुष्कतां गतः ।
अतिवार्द्धक्ये स्वाभिजनपरित्यागेच्छा नैव तन्मनसि
पदमदधात । तत्परिचर्यार्थं गृहजना जयपुर एव स्था-
पनीया आसन् । पुत्र आसीद् बालः, तस्य शिक्षास-
मर्थ्यापि संमुखेऽतिष्ठन् । एतत्सर्वमनुरुध्य जयपुरे कार्य-
करणाभिलाषश्चिरादेवास् चेतसि प्ररूढः । पूर्वं
काले काले शिक्षाविभागाध्यक्षैर्दीयमानान्यपि पदा-
न्ययम् 'मा भूमस्तुहृदां तत्राधिकृतानामुन्नतिहानि-
मत्कृते' इत्यौदार्येण न स्वीकरोति स्म । इदानीं तु
श्रीश्यामसुन्दरमहाशयेनाभिनवमेकं दर्शनाध्यापकपदं
प्रकल्प्य तत्र स्वयमाहूतोऽयमवसरमिमं त्यक्तुं
नैच्छन् । ततो लाहोरस्थैः श्रीरघुवरदयालुप्रभृतिभिः
साग्रहं निषिध्यमानोऽपि पितृसेवाया आवश्यकत्व-
मुपदर्श्य जयपुरं प्रत्यागत एव । प्रस्थानकालेपि पञ्च-
नदीयेषु महान् कोलाहल आसीत् । बह्विभिः सं-
स्थाभिः प्रस्थानाभिनन्दनपत्राण्युपायनानि च बहुवि-
धान्यर्पितानि । प्रतिष्ठितैर्नेतृभिरपि पुनः प्रत्यागमन-
प्रत्याशा सानुरोधं प्रकटिता । सनातनधर्मानुयायि-
नस्तु नेतृविरहितान् स्वान् मन्यन्ते स्म ।

इदमत्रावश्यमवधेयम्—यद् राजकीयसंस्थासु नि-
वेदनपत्रप्रदानमन्तरेण न कस्यपि नियुक्तिरवलोकिता,
किन्तु महानुभावोयं प्रार्थनापत्रादिकं किमप्यप्रेष्यैव

श्रीमता शिक्षाविभागाध्यक्षमहोदयेन सादरं साग्रह-
आहूतो जयपुरमावातः । संस्कृत-कालेजेऽध्यक्ष-
संवत्सरं दर्शनमहाध्यापकपदे स्थित्वा महामहोपा-
ध्यायश्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदमहोदयैर्वार्द्धक्यवशाद् गृही-
तेऽवकाशे विद्यालयस्याध्यापकत्वमलमकार्षीत् । तत्र
आरभ्याष्टादशवर्षपर्यन्तं यथा कालेज-कार्यमयं कृत-
वान्, यथा वा कालेजीयकार्ये बाह्याभ्यन्तरेष्वङ्गेषु
कृतानेन समुन्नतिः, कार्य-कालेस्य कालेजस्य छात्र-
संख्यायामध्यापकसंख्यायाश्च यादृश्याशातीता सञ-
जायत वृद्धिस्तस्याः खलु वर्णनं जयपुर-संस्कृत-कालेज-
मनुरुध्य लिखिते स्वतन्त्रे निबन्धे भवितेति नात्र
तस्योल्लेखाय प्रयत्यते । पाठकैस्तत एव तदव-
गन्तव्यम् । किन्तु जयपुरगमनानन्तरमस्य बहुभिः
सार्वजनिककार्यैः बह्विभिश्च लोकप्रियसंस्थाभिः सक्रियः
सम्बन्धोऽभूवत् । न केवलं सम्बन्ध एवापि तु बहुयः
संस्थास्तु महोदयस्यास्य सुचारु कार्यकरणेनैव प्रच-
लिता इति संक्षेपेण वर्णनं तस्य मन्ये नासामयिकं
भवेत् ।

जयपुरमागत्य ब्राह्मणजातेः समुन्नतये शिक्षावि-
भागाध्यक्षश्रीश्यामसुन्दरमहाशयसहयोगेन 'ब्राह्मण-
सभा'नेन संस्थापिता, मन्त्रित्वमपि चास्याः स्वकी-
ययोरेव स्कन्धयोः संस्थाप्य सुसंगठनायास्याः बहु
प्रयतितम् । अधिनगरं स्थाने स्थाने सभायाः अस्याः
अधिवेशनानि विधाय पर्याप्तः प्रचारो व्यधीयत ।
ब्राह्मण-बालकाः सन्ध्यादिनित्यकर्मणि यथा भवेयु-
नियुक्तास्तथाभिविहितः प्रयत्नः । किन्तु यतः प्रभृति
मन्त्रित्वमस्या अन्येन महाभागो गृहीतम्, हन्त
ततोऽस्तमितैव सा ब्राह्मण-सभा । नामापि न श्रू-
यते तस्याः ।

सनातनधर्ममण्डलनाम्ना प्रसिद्धैका धार्मिकसंस्था

बहोः कालाद्वा प्रचलति स्म । समये समये विदेशा-
दागतेनाप्यनेन व्याख्यानदानैः सोपकृता च । किन्तु
कालमहिम्ना सुधारकमन्यस्तत्राधिकारं कृत्वा सर्वथा
सनातनधर्मविरुद्धा अपि प्रस्तावास्तत्र रक्षिताः । सना-
तनधर्ममण्डलमन्त्रे सनातनधर्मविरुद्धानि कार्यजाता-
न्यसहमानेनानेन स्वप्रभावेण, युक्त्या, तर्केण, शास्त्रेण
च सुधारकांस्तान् विजित्य पुनर्मर्यादापथे सुस्थापितं
तन्मण्डलमद्यापि व्यवधार्यैव प्रचलतीति जानाति
सम्यग् जयपत्तनस्था जनता । सदस्या एव संस्थायाः
प्राणा इति जानन्नेवायं सहस्राधिकान् सदस्यान्
चोतिर्विस्मयश्रीशिवनन्दमहाशयसहयोगेन विधाय
सुदार्ढ्यमस्य व्यधान् । वार्षिकोत्सवेषु च धार्मिक-
सप्ताहकार्यक्रमं विरचय्य सनातनधर्मोपदेष्टारो गाय-
काश्च सुप्रसिद्धास्तत्र समाहूताः । भारतधर्म-महामण्ड-
लस्य सुप्रसिद्धः कार्यकर्ता स्वामिदयानन्दमहाभागोपि
मण्डलमिदमुपकृतवानित्यत्र चरितनायकस्य प्रबल-
प्रयत्न एव हेतुः । न केवलमेतावदेव, प्रयत्नेनास्य
बहवः संप्रदायाचार्याश्चापि मण्डलमिदं सनाथयन्ति
स्मेति न प्रच्छन्नं जयपुरजनतायाः । परार्यस्यैव
मण्डलस्य वार्षिकोत्सवासरे देवनायकाचार्य-कविर-
द्राखिलानन्दप्रभृतयोनेके सनातनधर्मनेतारः स्वी-
योपदेशीरज्यपुरसनातनधर्मजनतामतुषुषन् । तस्मि-
न्नेवासरे संसारे सुखशान्त्योः स्थापनाया उद्देशेन
विष्णुयामोऽप्यकारि । यत्र सहस्राणि मुद्राणां व्ययी-
भवन्ति स्म । तदिदं सर्वमस्यैव समुद्योगस्य फल-
मिति जयपुरजनतायाः प्रत्यक्षचरम् ।

न केवलमयं सनातनधर्मसंस्थास्वैव कार्यमकाशी-
दपि तु राजकीयास्वर्द्धराजकोशास्वन्वास्वपि च
जनतासमासु सोत्साहं कार्यं कृतवान् । जयपुरेन्द्रस्य
युद्धक्षेत्रात् प्रत्यागमनकाले क्षत्रियसभया श्रीमद्राज-

राजेन्द्रम्याभिनन्दनाय प्रदत्तमायोजनमकारि । तस्मा-
मपि सभायामारम्भिकनृत्तादिकार्यजाते आसीदस्य
पूर्णः सहयोगः । 'मौजन्निदर-धर्मसभा'नाम्न्या धर्म-
निर्णायिकाया राजकीयधर्मसभाया अपि सदस्यत्व-
मयं धर्मोपदेष्टेण सादरं प्रेरितः सुविरं माधु निरवहन् ।
राजकीय-वृद्ध-सर्वजनि कपुस्तकाजयस्य सदस्यत्व-
मङ्गीकृत्य हिन्दी-संस्कृत-विभागस्य संयोजकत्वमपि च
स्वीकृत्य तस्य प्रचारे बहु प्रयत्नितम् । विभागोस्मिन् पुस्त-
कानां संख्यापरिवर्द्धनायपि यत्नता चेष्टा विहिता ।

एवं राजकीयसंस्थासु कार्यं कुर्वन्नपि धन्व-
न्तरिमहोपधाय-दादृमहाविद्यालय-कविमण्डलपाठ-
शाला-साहित्यसमाजादिसंस्थास्वपि सक्रियमकरोत्
सहयोगम् । कस्याश्चन साभावत्यम्, कस्याश्चन मन्त्रि-
त्वम्, कस्याश्चन कार्यकारिणोऽसदस्यत्वं चेति गृहीत्वा
कार्यभारं तासामुक्त्यै सुवद् प्रयतितमिति न परोक्षं
तत्रत्यानाम् । एवमनेकासु राजकीयराजकीयसंस्थासु
कार्यं कुर्वाणोपि महाराज-संस्कृत-कालेज-सदस्या मह-
त्याः संस्थायाः स्कन्धयोर्भारं वहन्नपि महाशयोर्बहि-
ष्ठाभिर्धार्मिकसंस्थाभिर्जातीयसंस्थाभिश्च अच्युण्ण-
मेव पूर्वप्रचलितं संबन्धं रक्षितवानिति न साधारणीयं
धोरणी । किमत्र विशेषप्रपञ्चेन-कार्यमेवास्य जीव-
नम्, सनातनधर्म-सुरसरस्वतीसैर्वै च जीवनस्य
प्रधानं लक्ष्यमिति सर्वथा सुप्रत्यक्षम् । एतादृशस्य
महापुरुषस्य यशोविस्तृतिर्नाम क्रियती मात्रा ।

१९२६ तमे ख्रिस्ताब्दे श्रीमालवीयमहोदयेन विद्व-
त्परिषदेका समाहूता । तत्रापि प्रामुख्यमस्यैव चतुर्वेद-
महोदयस्यासीत् कार्यकरणे । एवमेव सन् १९२५ तमे
ख्रिस्ताब्दे यत्खलु निखिलभारतवर्षीयं ब्राह्मणसंमेलनं
वाराणस्यामजायत, तेन सार्द्धमेका विद्वत्परिषदपि

सङ्घटितासीन्मालवीयमहाशयेन । तत्रायमुभयत्रापि
संमिलितोऽभवन् निमन्त्रितः । अस्यां परिपदि महाश-
येनानेन “सच्छूद्राणां पुराणादिपठने वर्तते शास्त्रसं-
मतोऽधिकारः” इति पञ्चमवलम्ब्य सुबहु-विचार विनि-
मयः कृत आसीत् । स श्रोतव्यो मन्तव्यश्च । एतत्परि-
गृहीत एव च पक्षः सभापतिना श्रीशङ्कराचार्य-स्वामि-
भारतीकृष्णतीर्थमहोदयेन निर्णये उद्घुष्ट आसीत् ।
एवं सर्वतोमुखी प्रतिभास्य यशोविताने सम्मानदाने च
सर्वदा साहाय्यं कृतवतीति किं विशेषप्रजल्पितेन ।

सन् १६२८ तमे ख्रिस्ताब्दे पञ्चान्धुप्रान्तीय-सना-
तन-धर्मसभाया उपदेशकानुपदेशशिक्षाप्रदानाय साद-
रमाहूतोऽयं तत्र गत्वा नियमानुसारमुपदेशकांस्तान्
सम्यक्प्रकारेण तथा शिक्षयामास यथा ते सनातनध-

र्मोपदेशदाने साफल्यमभजन्त । नेयं घटना सनातन-
धर्मप्रासादाधारस्तम्भभूतेष्वन्येपूपदेशकेषु, महोपदेश-
केषु च घटितेति कथं नास्य यशो विस्तारयेत् ।

१६२६ तमे ऐशवीयेन्दे वर्णाश्रमस्वराज्यसंबन्ध-
स्थापनाभूत् । यदा निखिले ह्यांगलभारते प्राचरद् धारा-
सभाया उत्तीर्य शारङाप्रस्तुतोऽयमाचतुर्दशवर्षं बालि-
कानां विवाहनिषेधनियमस्तस्मिन् धर्मसंक्रुतसमये चतु-
र्वेदमहोदयेनानेन पत्रमेकं प्रायशः समस्तेषु समाचार-
पत्रेषु प्राकाशि यन्महता दुःखेनासीत् परिपूर्णम् । तत्पत्रं
यद्यैतिहासिकमपि वदेम मन्ये नात्र लेशतोऽप्यत्युक्तिः ।
तद्धि, यावन्तः सन्ति सनातनधर्मावलम्बिनस्तान्
सर्वान् संबोध्य समादिष्टवदात्मबलिदानाय । तत्पत्रं
पाठकानां पुनः स्मरणायात्र प्रकाश्यते—

सनातन-धर्म के नेताओं की निद्रा

समस्त भारत में अब यह समाचार फैल गया है
कि शिमला-शैल पर भारत की भाग्य-विधात्री वड़ी
व्यवस्थापिका सभा ने सि० सारङा का विवाह-विल्
पास कर दिया । वैदिक-सनातन-धर्म के मूलोच्छेद का
उपक्रम हो गया । अनादिकाल से अनन्त-गगन-प्राङ्गण
में सर्वोच्चभाव से देदीप्यमान-सनातन-धर्म-मर्यादा की
अज्ञा को धराशायी बना देने की पूरी तैयारी हो गई,
भारतीय-सभ्यता को पैरों तले कुचल डालने के लिए
रिफार्मरों के प्रबल आक्रमण का शङ्खनाद शिमलाशैल
से सम्पूर्ण-भारत में गूंज गया । पूर्विय-सभ्यता को
पाश्चात्य-सौच में ढाल देने की मशीन बन गई । इङ्ग-
लैण्ड की महारानी आदिभारतेश्वरी श्रीमती विक्टो-
रिया की धार्मिक अभयदान देने वाली घोषणा भारत-
सम्राट् के वर्तमान कर्मचारियों द्वारा उपेक्षा की गुफा
में निरोहिन कर दी गई । ब्रिटिश-राज्य की धर्म में

हस्तक्षेप न करने की नीति आज बदल गई और राज्य-
सत्ता के धर्म-सत्ता पर प्रभुत्व जमाने का युग आरम्भ
हो गया । इस असाधारण घटना के अद्भुत अवसर
पर भी सनातन-धर्म के नेताओं को जो गहरी नींद आ
रही है, वह क्षीर-समुद्रशायी भगवान् की प्रलय-काल
की नींद से कम दर्जे की किसी प्रकार नहीं कही जा
सकती । जनता व्याकुल है, जिन्हें इस दिल की कुछ
भी खबर है, वे सर्प-बिल के समान ही इसके डर से
थर-थर काँप रहे हैं, वे बेचारे रास्ता ढूँढ़ते हैं, कोई
रास्ता बताने वाला नहीं । क्या भूतपूर्व दरभङ्गा-
नरेश महाराजा श्रीरामेश्वरसिंह के स्वर्ग में पधारते ही
सनातन-धर्म के नेता का सिंहासन आज शून्य ही
होगया ? क्या आज कोई नेता उसे सम्हालने वाला
न रहा ? सनातनधर्मान्दोलन के आदि प्रतिष्ठापक
श्रीमान व्याख्यानवाचस्पति दीनदयालुशर्माजी इस

शुभ अवसर में रियासतों का उद्धार करने निकले हैं। दक्षिण और पूर्व के द्वार नापते हुए भी इस विवाह के बिल के संबन्ध में एक शब्द भी अभी उनके श्रीमुख से सुनाई नहीं दिया। मानें यह एक साधारणसी घटना हो रही है, उनके ध्यान देने योग्य ही नहीं। इस घोर संकट के समय उनकी यह मौन-मुद्रा धार्मिक-जनता को आश्चर्य में डाल रही है। क्या, अपनी ही आँखों से अपने लगाये हुए इस सनातन-धर्मान्दोलन के पौधे को छिन्न-भिन्न होता देख उनके हृदय में कोई भाव उदित नहीं होता? उन के तीक्ष्ण आँखों जै आर्यसमाज के आक्रमण से सनातनधर्म की रक्षा कर सके थे, वे क्या आज सुधारकों का आक्रमण हटाने में कुपिठत हो चुके? जगन्नाथ के उपासक में विराजमान श्रीस्वामी ज्ञानानन्दजी का 'महार्घ' सिंहासन अभी अडोल है। न जाने उनके अस्तित्व का 'नीति-भण्डार' कौन से अवसर के लिये सुरक्षित है? श्रीस्वामी दयानन्दजी न मालूम किस कन्दरा में तपस्विनि प्राप्ति का प्रयत्न कर रहे हैं। जिज्ञासु आन्दोलन के समय गवर्नमेण्ट को चुनौती देने में सर्वाग्रसर होने वाले जगद्गुरु श्रीराङ्गराचार्य-श्रीठाधिष्ठित श्रीभारतीतीर्थ-स्वामी महाराज कदाचित् आन्दोलनों से पूर्ण वैराग्य ले चुके हैं। अन्यान्य आचार्य महाप्रभु भी समय समय पर अपने प्रभाव की रक्षार्थ समाजों का आयोजन भले ही कर लेते हों, किन्तु ऐसे अवसर में धर्म का नेतृत्व-यद्यपि वह उनका जन्मसिद्ध अधिकार है, तथापि उसे-सम्हालने का उन्हें अवकाश कहाँ?

श्रीमान् महामना मालवीयजी को भी ऐसे नेतृत्व के लिये अवकाश मिलेगा-इसकी कल्पना भी कल्पनातीत

है। धर्म के संकट के समय चाहे भगवान् शङ्कर की भी समाधि टूट जानी थी, शेषशायी भगवान् नारायण की भी निद्रा ग्लूत जानी थी, किन्तु सनातनधर्म के त्याग-मूर्ति गोस्वामी गणेशदासजी की "उत्तरकाशी" की समाधि इस समय भी नहीं टूट सकती। थोड़े से मत-भेद पर जिनकी प्रबल शक्ति ने गत कार्तिक मास में 'ब्राह्मणसम्मेलन' के रूप में एक बृहद् आयोजन उपस्थित कर दिखाया था, वे मन्मन् पञ्चानन-तर्करत्न और मन्मन् लक्ष्मण शास्त्री महोदय न जाने कब अपनी शक्ति से काम लेने की बात सोच रहे हैं। कहाँ हैं इस समय वे सनातन धर्म के महोपदेशक और महा-महोपदेशक जो "सनातनधर्म की जब" की प्रबल चिन्ता से गगनतल को प्रतिदिन विदीर्ण करावा करते हैं। क्या इस समय कोई भी कर्तव्य उन्हें नहीं सूझता। मैं तो महाकवि भारवि के निम्नलिखित शब्द आज इन सब महानुभावों को अवश्य स्मरण कराऊँगा- जो कि उनसे द्रौपदी के सुख से महाराज युधिष्ठिर के प्रति कहलवाये हैं—

अथ क्षमामेव निरस्तविक्रम-

शिराय पर्येपि सुखस्य साधनम्।

विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कर्णुकं

जटाधरः संजुहुधीह पावकम् ॥

इस श्लोक का प्रकृतोपयोगी तात्पर्य यही है कि यदि इस अवसर पर भी सनातनधर्मावलम्बी और उनके नेताओं को मौनमुद्रा ही से रहना है, तो फिर सनातनधर्मसभा, महासभा, प्रतिनिधिसभा, महा-मण्डल, कॉन्फ्रेंस, प्रभाव जमाने की सभा इत्यादि रूप में जितना सनातनधर्म का आडम्बर है, उस सब को आज ही समाप्त कर देना चाहिये। जब सनातन-

धर्म का कोई नेता नहीं, कोई सङ्गठन नहीं, अपने भावों को प्रकाशित करने की कोई सामग्री नहीं, अपना अस्तित्व बनाये रखने की शक्ति उस में न रह गई, तो फिर इन निरर्थक वागाडम्बरों में दरिद्र देश का लाखों रुपया नष्ट कर ने से क्या लाभ ? भारत के भावी स्वराज्य में सनातनधर्म की जो दशा होगी, उसका नमूना तो देख लिया, अब नित्य रिफार्मरों की ठोकरें खाने और उनके उपहासपात्र बनने का खेल करना क्या कोई बुद्धिमत्ता कही जायगी। मैं नहीं समझता कि इस प्रकार का घोर अपमान सह कर भी सनातनधर्म के व्याख्याता किस मुँह से कहेंगे कि 'हमारे अनुयायी बीस करोड़ हैं' हमारी प्रबल शक्ति है। क्या अब सनातन धर्म की उन्नति के लिये गला फाड़ते उन्हें लज्जा न आवेगी ? इससे तो यही अच्छा है कि सनातनधर्म के नाम से सभा सोसाइटियों का जितना आयोजन है; सब बन्द कर दिया जाय, काल जिधर ले जाना चाहता है उधर देश को जाने दो। किसी के मार्ग में रोड़ा मत अटकाओ, जिस के चित्त में कुछ श्रद्धा बाकी हो, वे घर में बैठ कर राम राम जप लिया करें।

यदि सनातनधर्म के कोई नेता हैं और उनके चित्त में इस सङ्गठन युग में कार्य करने का कुछ भी उत्साह शेष है, यदि सनातनधर्म की छीछालेदर होती देख किन्हीं महानुभावों के हृदय से शोषित के अश्रु निकलते हैं तो उन्हें इस अवसर में आगे आना चाहिये। यह खास परीक्षा का समय है, इस समय गिर गये तो फिर उठने का अवसर नहीं है। मेरे विचार से इस समय सब से पहिला कर्तव्य यही है कि जितना जल्दी हो

सके, सब प्रदेशों के सनातनधर्म के मुख्य मुख्य कार्यकर्ता किसी ग्थान में एकत्र होकर इस बात का विचार करें कि इस अवसर में धर्मरक्षा का उपाय क्या हो सकता है। यह पब्लिक-मीटिंग न हो कर प्राइव्हेट मीटिंग होनी चाहिये। इसका किसी प्रकार का व्यय-भार किसी संस्था पर नहीं पड़ेगा, सब को अपने-२ व्यय से इस में संमिलित होना होगा। केवल कोई एक सनातनधर्म की संस्था-जो आगे आना चाहे, वही स्थान, तारीख आदि का निश्चय कर सनातनधर्म के नेता, उपदेष्टा, आचार्य, प्रधान-धर्म-संस्थाओं के कार्यकर्ता व भिन्न भिन्न प्रान्तों के चुने हुए सनातनधर्माभिमानियों को उसकी सूचना दे दे, और आगत प्रतिनिधियों के केवल ठहरने व मीटिंग करने के स्थान का प्रबन्ध कर दे। आगे का कर्तव्य आगत प्रतिनिधि ही स्वयं सोचेंगे। स्थान के लिए भी किसी पण्डाल के आयोजन की आवश्यकता नहीं, कोई धर्मशाला या पब्लिक हाल मांग लेना पर्याप्त होगा।

मेरे विचार से इस मीटिंग का स्थान देहली होना चाहिये-जहाँ आने में सब का व्यय और कष्ट प्रायः समान है, और जो इस विचार के सर्वथा उपयुक्त स्थान है। यदि वहाँ आयोजन न हो सके तो फिर काशी में होना चाहिये। एक मास से अधिक समय इस के लिए कदापि न लिया जाय, इस के भीतर जितना जल्दी हो सके यह आयोजन हो। हाँ, गवर्न-मैण्ट-गजट की दो तीन छुट्टियों का अवसर मिल सके तो उत्तम है।

जो सज्जन वा जो समर्थ मेरे इस कुछ विचार से सहमत हों, वे इस पर अपनी संमति 'हिन्दू-संसार' 'भारतमित्र' आदि किसी सनातनधर्म के (संभवतः

दैनिक) पत्र द्वारा शीघ्र प्रकट करें और जो संस्था इस अवसर में अप्रसर होता चाहे, वह भी अपनी स्वीकृति की सूचना शीघ्र प्रकाशित करे। यदि कोई

संस्था वा कोई सज्जन कार्यक्षेत्र में न उतरा तो फिर 'भगवदिच्छा'।

गिरिशरशर्मा चतुर्वेदी

अस्य पत्रस्यायं प्रभावः समजनि यद्भारतवर्षीय-
राजधान्यां किल देहत्यां सर्वेषां सनानतधर्मनेतृणां
तस्मिन्नेवावेऽकुवरमासस्य २६ तारिकायामेका वृह-
सभा संघटिता। यस्यां खलु सभायां शतद्वयादप्यधिकाः
प्रतिनिधयो निजव्ययेन मुदूरदूरतः समागत्य मह्यं
सोद्वेगं सोत्साहं च सम्मिलिताः। न केवत्मेतावदेव,
जगद्गुरुश्रीशङ्कराचार्यगोवर्द्धनपीठाधिपतिः श्रीभार-
तीकृष्णतीर्थस्वामिनः धर्मप्राण-स्वर्गायतदमणशास्त्रि-
श्रीनसार्वभौम-पञ्चाननतर्कभूषणपट्टशः प्रकाण्डपरिडिताः
व्याख्यानवाचस्पति-श्रीदीनदयालुश्रीश्यामिदयानन्दस-
ट्टश धर्मनेतारः, श्रीश्यामगुन्द्रचक्रवर्तिसट्टश राज-
नीतिनेतारश्चापि समायाताः। अयमपि महोदयस्तस्यां
संसदि सम्मिलित इति तु मन्ये न वक्तव्यमपेक्षते,
कर्णधारत्वादस्य। तत्रैव च वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्घः स्था-
पितोऽभूत्। अचीकमन्त तत्रत्याः सर्वेऽपि समासदो
यद्यं चतुर्वेदमहोदय एव सङ्घस्यास्य प्रधानमन्त्रित्वं
भजेत इति; किन्त्वस्य राजस्थाननिवासकारणान् संस्था-
या अस्या राजनीतिकत्वाच्चैतन्मित्रेण वाराणसेयस्वामि-
दयानन्दमहोदयेन मन्त्रित्वमस्याङ्गीकृतम्। विद्वद्वरेण्यः
श्रीलक्ष्मणशास्त्रिद्राविडमहोदयश्च तत्कार्यपरिचालने
संलग्न आसीत्। अस्यास्माकं चरितनायकस्योभाभ्यां
सह मनोवाक्कायकर्मभिः सहयोगः सर्वेषु कार्येष्व-
तिष्ठत्। स्वर्गीयः श्रीलक्ष्मणरास्त्री यावज्जीवितमस्यैव
संमत्या सहयोगेन च कार्यं परिचालयति स्म। विषय-
मिममवलम्ब्यैव श्रीमता लक्ष्मणशास्त्रिणा श्रीपञ्चानन-
तर्करत्नमहाशयेन च (उभावम्भस्मिन्नेव व्यतिकरे

त्यक्तमहामहोपाध्यायपदवीकौ) माकं स्नेहानुबन्धोऽस्य
दाह्यमभजन। धर्मप्राणस्य शास्त्रिवर्यस्य स्वःप्रया-
णान् कार्यकर्तृमन्योगिनः प्रायोऽभावादेव हन्त ! सोयं
सङ्घो न तथा कार्यं कर्तुमपारयद् यथा ह्यभिलषित-
मासीत्। तथापि शास्त्रिमहोदयस्य स्वःप्रयाणादनन्तर-
मपि कनकना-सुम्बई-प्रभृत्यधिवेशनेषु महान्तं स्वव्ययं
सोढ्वापि सङ्घकार्यमस्मच्चरितनायकेन बहुतरं कृतमि-
त्यास्तां विस्तरेण।

अस्यैव वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्घस्याधिवेशनमुद्दिश्य
यदायं मोहमयीं प्राप्तवान् तदास्य मनसि द्वारका-
यात्राया विचारः सहस्रैव प्रावर्तत। तदनुसारं तडिद्व-
यन्त्रेण जयपत्तनस्थान् स्वपितृचरणानन्यानपि च
कुटुम्बिनः समाहूय महतोत्साहेन संपादिता द्वारका-
यात्रा। किन्तु हन्त ! तस्यां यात्रायां विधेर्दुर्विल-
सितेन शोचनीयैका समघटत घटना। महाशयस्या-
स्य मध्यमपुत्री शान्तिदेवी नाम वयसा सप्तवर्षिकी
समुद्रस्नानकाले सहस्रैव तरङ्गततिपतिता पश्यतां
पितृपितामहादीनां सागरतरङ्गैः खेलन्ती तन्धरमिदं
शरीरं परित्यज्य लोकान्तरं प्राप्ता। महान् शोकोऽ-
स्माकं चरितनायकस्य चेतसि प्रावर्तत, किन्तु विधिवि-
चेष्टितं केन वा शक्यते वारयितुम् ? अवसरेऽस्मिन्
तत्रत्यैः पोरबन्दरमहाराजैरपि शोकप्रकाशनं विहितम्।
विद्यालयानामवकाशस्तदात्वं एव कारितः स्वकीयः
प्रधानमन्त्री च स्मरानयात्रायां प्रेषितः। समाहूय
समाश्वासितश्चरितनायकः, सुबहु सत्कृतः पूजितश्च।
एवमियं द्वारकायात्रा दुःखसन्निधौ संजातौ न

वक्तव्यमपेक्षते । तथापि तु शङ्खोद्धारः (वेदद्वारका) भगवन्मन्दिरेऽस्य व्याख्यानमभवत्, यत्र प्रतिष्ठिता गोस्वामिप्रभृतय उपस्थिता आसन् ।

तस्मिन्नेवावदे श्रीनगरकाश्मीरराज्यस्य प्रधानामास्य-
(प्राहम-मिनिस्टर) दीवान्-श्रीवद्रीनाथमहोदयस्य विधवया धर्मपत्न्या शास्त्रश्रावणाय महोदयेऽयं सादरं समाहूतः काश्मीरान् गतवान् । किन्तुपनिपच्छा-
वणाय साम्रहं निवेदितस्तन्निशामनाय "स्त्रीशूद्रद्विज-
वन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरे"त्युपनिषदां साक्षाच्छ्रुतीनां श्रवणस्य नाधिकारो नारीणामिति स्पष्टं निधिपेध । अत एव च ततः परावर्तनायापि संनानाह, किन्तु तयैवो-
पनिपच्छावणाम्रहं परित्यज्य भागवतश्रवणाय साम्रहं विनिवेदितः श्रीमद्भागवतस्यैकादशस्कन्धं श्रावया-
मास । प्रवचनेनास्य श्रुतां सन्तुष्टा महोदयमेनं बहु
कृतकृत्यवती तत्रभवती मन्त्रिपत्नी । काश्मीरराज-
धान्यां श्रीनगरेऽपि च व्याख्यानस्य प्रभाववन्त्या-
सन् । तेन तत्र सुधारकाणां प्रभावस्तिरोऽभवत् ।

सन् १६३२ तम ईशवीयेन्दे श्रीयुक्त-मोहनदास-
कर्मचन्द्रगान्धिमहोदयेन अष्टशयोद्धारान्नाम्ना पृथया-
श्रवणव्यवस्थामूलचूलमुन्मूलयितुमान्दोलनमेकमार-
ब्धम् । तत्प्रसङ्गेन च तेनानैकवारं समाचारपत्रेषु प्रा-
काशितं यत् सनातनधर्मवलम्बिनो बुधा यद्यष्टशयताया
वास्तविकं तत्त्वं मां बोधयेयुस्तर्ह्यहं तत् स्वीकृतुं
वैवश्यं भजेयमिति । तदवसरेऽस्माकं चरितनायकेन
वरवदाकारागारसङ्केतेन पत्रमेकं तत्सविधे संप्रेष्य पृष्ट-
मासीत्-यद्-भवन्तः केन रूपेणाष्टशयतामर्म जिज्ञासन्ते ?
धर्मविषये शास्त्राणि प्रामाण्यां लभन्ते न वा भवन्मते ?
यदि स्वीक्रियते शास्त्रप्रामाण्यं तर्हि कानि खलु शास्त्राणि
प्राहृत्येनास्वीक्रियन्ते भवन्ति ? यदि शास्त्राणां प्रामा-

ण्यं तदा धर्मनिर्णये कः प्रकारः प्रचलति भवन्मते
इत्यादि । श्रीगान्धिमहोदयेन यरवदाकारागारादेव
प्रत्युत्तरितम्—'यदहं शास्त्रप्रामाण्यं स्वीकरोमि । मुख्यं
शास्त्रं मन्मते भगवद्गीतैवास्तीत्यादि । तदा चतुर्वेद-
महोदयेन पत्रमेकं पुनस्तेषां सविधे संप्रेषितम्, यत्र
भगवद्गीतानुसारमेवाष्टशयता प्रमाणिताभवत्, किन्तु
हन्त ! नास्य पत्रस्य किमप्युत्तरं श्रीयुक्तगान्धिमहोदयस्य
सकाशादुपलब्धम् ।

ईशवीये १६३३ तमेन्दे हरिद्वारेऽष्टवर्द्धकुम्भि-
श्रीमालवीयमहोदयेन पञ्चनदप्रान्तीयगणेशदत्तप्रभृ-
तीनां सहयोगमवाप्य सनातनधर्ममहासभाया बृहद-
धिवेशनमकारि । तत्र-अष्टपृथानां सर्वजनोपयुक्त-
मन्दिर-कूपादिषु-अधिकार उद्घुष्यते स्म । तादृशान्
विवादप्रस्तान् विषयानवलम्ब्य शास्त्रार्थकरणायैका-
विद्वन्मण्डली, यत्र काशीस्था अप्यनेकै विद्वांसः
सम्मिलिता आसन्, श्रीशङ्कराचार्यपीठाधिष्ठितान्
जगद्गुरुन् श्रीमतो भारतीकृष्णतीर्थमहाभागानथ-
कृत्वे विनियोज्य महासभायामत्यां संप्राप्ता । तत्र-शा-
स्त्रार्थं भवत्येके कतमः खलु पण्डितो भवेद् वक्तैति
मालवीयमहोदयेन पृष्टे काश्यादिनानादिदेशागतैः
सर्वैरपि विद्वद्भिर्वक्तृत्वेनायमस्माकं चरितनायक एव
समुद्घोषितः । शास्त्रार्थः स सुस्थिरोऽभूत् । किन्तु
शास्त्रार्थसमये समुपस्थिते श्रीमालवीयमहोदयस्तस्मा-
च्छास्त्रार्थदितत् कथयित्वा पराङ्मुखोऽभूद् 'यदहं
नेच्छामि सार्वजनिकसभायां विवदितुमिति ।
एवमयं शास्त्रार्थस्तु यद्यपि स्थगितोऽभवत्, तथापि
हिन्दूविश्वविद्यालयात्प्रकाशयमान एव 'सनातनधर्म'-
पत्रे चिरकालं यावत्लेखमालास्माकं चरितनायकस्य
प्रकाशिताभवत् । तद् दृष्ट्वा महाशयस्यास्य विषयमिम-
मवलम्ब्य विचारगोभीयं स्फुटमेव प्रतीयते ।

श्रीमान गांधीजी को पत्र

श्रीमान माननीय गांधीजी महोदय !

स्पृष्ट्यास्पृष्ट्य-व्यवस्था को इकट्ठा करके पंचरत्न धर्मस्थान मन्दिरों को भी शास्त्रमार्गाधिकृत आचरण से अपवित्र बनाने का जो आन्दोलन आपने उठा रक्खा है, उससे मनातन-धर्मावलम्बीमात्र का हृदय समाहित हो रहा है। इस सम्बन्धमें आपने अपने भक्तियों में अनेक बार कहा है और 'वर्णाश्रम-स्वराज्य-संघ' के सदस्य पं० श्रीराजेश्वर शास्त्रीजी को भी लिखा है कि मुझे यदि सनातनी समझा दें तो मैं मान सकता हूँ। इस विषय में विनय यह है कि यदि आप यह बताने की कृपा करें कि आप का समझाने का प्रकार क्या है ? तो उसके लिये यथाशक्ति प्रयत्न किया जाय। क्या आप प्रमाणों के आधार पर समझ सकते हैं ? वा युक्तिवाद के आधार पर वा अन्य किसी प्रकार से ? यदि प्रमाणों के आधार पर, तो आप किन किन ग्रन्थों को प्रमाण मानते हैं ? यदि युक्तिवाद पर, तो वैसा युक्तिवाद आपको अभिसृत है ? और यह पृष्ठने के लिए भी क्षमा कीजिये कि क्या आपके विश्वास से युक्तिवाद से तत्त्वानर्णय हो सकता है ? यदि और कोई प्रकार है, तो वह क्या ? यदि यह बात समझ में आजाय तो कुछ उपाय निकल सकता है। यदि आपका उक्त कथन केवल उद्धारता-गर्भित सभ्यता-प्रदर्शन मात्र के लिये न होकर वास्तविक है, अर्थात् वस्तुतः आप सत्यान्वेषक बनकर इस विषय में निष्पक्ष विचार चाहते हैं तो इस विषय की कृपाकर आप अवश्य स्पष्ट कर दें कि कौनसा तरीका

आपके हृदय में उपादेयता का भाव उत्पन्न कर सकता है।

यह भी आपने अपने पत्रव्यवस्था में कहा है कि कुछ विद्वान् अप्रुष्ट्यता को शास्त्रविहित नहीं मानते, किन्तु आप जैसे सत्यान्वेषक को यह पता तो लगाना चाहिये कि कौन से सत्य बोलते हैं और कौन से चापलूसी में आकर एक प्रकार से वञ्चना कर रहे हैं। क्या इस के लिये कोई विचार की पद्धति निकालने की आप कृपा करेंगे ?

उत्तर के लिये उत्तुक रहूंगा।

ता० २४-१२-३२

आपका

गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी

श्रीमान गांधीजी का उत्तर

शास्त्रीजी महोदय !

आपका पत्र मिला है। मैं शास्त्र को प्रमाण मानता हूँ। ग्रन्थों की गिनती तो मुझे कोई देता नहीं है; न दे सकते हैं, ऐसा अबतक तो प्रतीत हुआ है। इस कारण मैंने गीता माता का शरण लिया है। मैं जो कहता हूँ उसमें विनय रखने की मेरी चेष्टा है; परन्तु मेरा विनय सत्यका विरोधी न होने देने का भी मैं बड़ा प्रयत्न करता हूँ, और तो क्या कहूँ ?

आपका—

मोहनदास गांधी

ता० १-१-३३

Superintendent

Yeravoda Central Prison

(Poona)

नोट:—श्रीयुक्तमोहनदासगाँधीमहोदयने साधु कृतस्य श्रीचतुर्वेदमहोदयस्य यत्न पत्रव्यवहारस्य चर्चा निबन्धेति-
होलेकेन संवालितास्ति; पत्रव्यवहारः सोऽविकलः पाठकानां परिचयायप्रसारयतेऽर्जते।

—सम्पादकः

श्रीमान् गांधीजी के पत्र का उत्तर

तारीख २१-१-४३
पान का दरोवा, जयपुरसिटी
(राजपूताना)

श्रीमान् माननीय गांधीजी महोदय !

मेरे २४-१२-३२ के पत्र के उत्तर में आपका ६-१-३३ का पत्र प्राप्त हुआ। श्रीमान् ने शास्त्रों को प्रमाण मानते हुए श्रीभगवद्गीता पर विशेष श्रद्धा दिखाई है, यह हर्ष की बात है। सनातनधर्मावलम्बी भी श्रीभगवद्गीता को सब शास्त्रों का सार और धर्म का सर्वस्व समझते हैं। किन्तु यह तो स्वीकार करना ही होगा कि गीता में सूत्ररूप से धर्म के सिद्धान्त हैं। उनका विस्तार व स्पष्टीकरण दूसरे ग्रन्थों में हैं। यदि यह मान लिया जाय कि गीता में जितना कुछ कहा है, वही मात्र धर्म है, बाहर से कुछ न लेना, तब तो यह भी प्रश्न होगा कि मन्दिर बनाकर, उनमें भगवान् की मूर्ति स्थापित कर पूजा, दर्शन आदि करना गीता में स्पष्ट रूप से नहीं लिखा, फिर आप मन्दिरों को क्यों मानते हैं, और उन में दर्शनार्थ अछूतों को भेजने का क्यों आग्रह करते हैं ? तब यही उत्तर होगा कि- 'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु' इत्यादि सारभूत सिद्धान्त के आधार पर, दूसरे ग्रन्थों में जो मन्दिर में मूर्ति प्रतिष्ठित कर उपासना की पद्धति बताई है, वह भी मान्य है। बस इस ही प्रकार कृपा कर विचार करें कि सनातनधर्मावलम्बी जो वर्णव्यवस्था और उसी का अङ्ग छुआछूत (पुरुषात्पुरुषव्यवस्था) वा मन्दिरों में कई एक जातियों के प्रवेश का अनधिकार मानते हैं उसका भी मूल गीता में है। संक्षेप से निवेदन करता हूँ—

१—(क) यह तो सिद्ध ही है कि वर्ण-व्यवस्था (वर्णभेद) और वर्णों के भिन्न-भिन्न अधिकार व कर्म गीता में माने गए हैं।

'ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥

इत्यादि वदत से प्रमाण इस सम्बन्ध में हैं। वर्णों के भिन्न-भिन्न धर्म हैं—इसी आधार पर अर्जुन को ब्राह्मण-चिन धर्म से हटा कर क्षत्रियोचित युद्ध में भगवान् ने लगाया है। और बार बार 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।' यह उपदेश दिया है। इस से स्पष्ट सिद्ध है कि सब का एक धर्म गीता को मान्य नहीं, वह 'स्वधर्म' और 'परधर्म' का विभाग स्पष्ट माननी हुई अधिकारभेद को स्थान देती है। और दूसरे का दूसरे के धर्म में जाना पाप समझती है। यह 'स्व' और 'पर' भिन्न-भिन्न वर्णों के ही लिए है, इस में तो कदाचित् किसी को सन्देह भी न होगा।

(ख) केवल वर्णभेद ही नहीं, वर्णसंकर (भिन्न-भिन्न वर्ण के माना पिताश्री की सन्तान) भी गीता के प्रथम अध्याय में ही माना है, और 'संकरो नरकायैव' कहते हुए उसकी अधमता भी स्वीकृत हुई है। इसलिए वर्णसंकर जातियों का धर्मदृष्टि से यदि निकृष्ट वा व्यवहार के अयोग्य माना जाता है तो, वह गीता के अनूकूल ही कहा जायगा, प्रतिकूल नहीं।

(ग) जन्म से भी जातियों में पाप-सम्बन्ध होता है यह भी गीता स्वीकार करती है, तभी तो "येऽपि स्युः पापयोनयः" में पापयोनि पद आया, इसका यही अभिप्राय है कि जो उत्पत्ति से ही पाप-

रूप है यह सत्य है कि उस श्रोता में उस वापसीनि को भी ईश्वरोपासना का अधिकारी बन या है और ईश्वरोपासना से उसको अद्वैत भी मानी है किन्तु उसका पनातनधर्मी निषेध कर रहे हैं अद्वैतभाई भी ईश्वर उपासना करें, किन्तु अपने धर्म के अनुसार हमारी ओर उनके उपासना का स्थान और प्रकार एक नहीं हो सकता यह पूर्वोक्त [क] [ख] प्रकार से गीता से ही सिद्ध है।

(घ) गीता के अन्तिम अध्यायों में गुणत्रयिभाष-सत्त्व, रज, तम के भेद-विस्तार से हैं, वहाँ वर्ण व्यवस्था और स्पृश्यास्पृश्यव्यवस्था [छूआछूत] की मूलभूमि है। वहाँ सत्त्व-रज-तम वालों के आहार, व्यवहार, श्रद्धा, उपासना आदि सब भिन्न भिन्न बताए गए हैं, और जो गुण 'सत्त्व आदि' प्रबल हो वह दूसरे का दवा लेता है, यह गुणों का स्वभाव भी बताया है। इसके ही आधार पर दूसरे ग्रन्थों में भिन्न भिन्न गुण प्रधान भिन्न भिन्न वर्ण और जातियों के आहार, व्यवहार, उपासना आदि के सांख्य की निन्दा की गई है। दूसरे गुण का प्रभाव अपने पर न आवे इसलिए अत्यन्त विरुद्ध गुण वाले के साथ भोजन स्पर्श आदि सब ही व्यवहारों का निषेध किया गया है और गुण-क्रमानुसार उपासना और उपासना के स्थान भी सब के भिन्न भिन्न माने हैं। सत्त्व आदि गुण वालों की मूर्ति (उपास्य-देव) तमोगुणी के अल्प-संसर्ग से भी प्रभावित न हो, इसलिए तमोगुणप्रधान जातियों का उन मूर्तियों के सामने जाना वा उन्हें प्रणाम करना भी शास्त्रों ने अनुचित ठहराया और तमोगुण वालों की उपास्य-मूर्तियों के द्वारा प्रणामादि उपासना सत्त्व-गुण वालों के लिए अनुचित मानी गई।

क्यों कि उपास्य का तमोगुण इनमें न आवे उपासना उपास्य के गुणधर्मों के प्रमाण के लिए ही होती है, और उपासक के गुणाधिकार के अनुसार ही उपास्य होना चाहिए यह भी गीता में ही स्पष्ट है। तब अन्यान्य ग्रन्थों में प्राप्त यह छुआछूत का विवेक व मन्दिरों की व्यवस्था हमारा तुच्छ बुद्धि के अनुसार तो गीता के अनुकूल ही प्रतीत होता है। यदि मन्दिर और मूर्ति गीता के अनुकूल माने जा सकते हैं, तो उनकी यह व्यवस्था भी अवश्य गीता के अनुकूल ही कही जायगी।

आपने और आपके अनुयायी विद्वानों ने पंथों में यह लिखा है कि शास्त्रों में त्रिन जातियों को अस्पृश्य कहा है, वे ही आजकल को अद्वैत मानी जाने वाली जातियाँ हैं—इस में कोई प्रमाण नहीं। इस पर निवेदन यह है कि प्राचीन कालकी कौन सी वस्तु आजकल किस रूप में है और क्या कहलाती है इस विषय में तो प्रसिद्धि ही प्रमाण मानी जा सकती है। हम सब हिन्दू हैं इस में क्या प्रमाण है ? कोई ब्राह्मण, वा कोई क्षत्रिय है, इस में क्या प्रमाण है ? यह देश भारतवर्ष है, यह गुजरात, यह मथुरा, यह काशी, यह विन्ध्याचल है—इत्यादि बातों में भी क्या प्रमाण है ? यह सब तो प्रसिद्धि के आधार पर ही मानना होता है। यदि विरोध में कोई प्रबलप्रसिद्धि का ही प्रमाण मिले तो कोई प्रसिद्धि अप्रमाण होती है, अन्यथा प्रसिद्धि छोड़ने का कोई आधार नहीं होता। धर्मशास्त्रोक्त (चाण्डाल) जाति आजकल (महतर) है 'चर्मकार' 'चमार' है—इत्यादि सदा की प्रसिद्धि जब वर्तमान है, और उसी के अनुकूल शिष्टों का व्यवहार भी है—तब फिर इस में प्रमाण ढूँढ़ने की क्या

आवश्यकता होती है ? यह समझ में नहीं आया । फिर विरोध का प्रमाण भी तो उन विद्वानों ने कोई नहीं दिया — जिस से कि इस प्रसिद्धि को निर्मूल माना जा सके । जमा करिये, ऐसे सन्देह उठाना तो 'हूकते को तिनके का सहारा' मात्र ही है । इन बातों से धर्म का निर्णय कैसे हो ।

३—आपने सनातनधर्मावलम्बियों को यह आदेश दिया है कि जो जैसा समझता है, उसे वैसा मानने दो, उसकी स्वतन्त्रता मत छीनो । इस पर क्या यह निवेदन करने की धृष्टता की जा सकती है कि फिर सनातनधर्मावलम्बियों की ही वह स्वतन्त्रता क्यों छीनी जाती है । सुधारक और सनातनी दोनों अपना अपना प्रचार करें, जिसे जो मानना होगा मान लेगा । उपवास वा कानून का आश्रय फिर क्यों लिया जाता है ?

४—आपने अपने एक वक्तव्य में श्रीमान् आ० बा० ध्रुवजी आदि कई एक विद्वानों के नाम लिखे हैं कि इनको सनातनी पण्डित शास्त्रीय विचार

द्वारा समझा देंगे । इस पर निवेदन है कि क्या श्रीमान् उन महान् विद्वानों में से किसी को इस कार्य के लिए प्रस्तुत करने की कृपा कर सकते हैं कि वे मेरे जैसे तुच्छ व्यक्ति के साथ लेख रूप में शास्त्रीय विचार करने का समय निकाल सकें । कोई एक हिन्दी का पेपर चुन लिया जाय, जो पक्ष विपक्ष के विचारों को प्राप्त होते ही प्रकाशित करता रहे; वा पक्ष और विपक्ष दोनों अपने-अपने विचार शान्तिपूर्वक प्रकाशित करने को एक एक पृथक् पृथक् पेपर चुन लें । इस प्रकार दोनों ओर के विचार श्रीमान् की दृष्टि में आते रहेंगे । और आप को भी यह निर्णय करने का अवसर मिलेगा कि शास्त्रों का मन्तव्य यथार्थ में क्या है ? 'ब्राह्मणसर्वत्व' मासिक पत्र इटावा यू. पी. में मैंने इस विषय का एक लेख लिखा है । यदि उचित समझा जाय; तो उसे ही आरम्भिक लेख मान कर उस पर उत्तर प्रत्युत्तर आरंभ हो जावे ।

आशा है सुविधानुसार उत्तर की कृपा होगी ।

आपका—

गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी

श्रीयुत मालवीयजी की सेवा में—

श्रीमान परम माननीय श्री मालवीय जी महानुभाव
की सेवा में सविनय निवेदन।

कल ता० १३-४-३३ वैशाख कृ० ३ गुरुवार
सं० १६६० की मध्याह्नोत्तर ४ बजे का जो समय
श्रीमान ने शास्त्रीय-विचार के लिये साधारण सभा
(पब्लिक मीटिंग) में नियत किया है, उस समय
अज्ञानुसार हम लोग उपस्थित होंगे। यदि पुलिस
का प्रबन्ध चार बजे तक ऐसा रहा कि लोग इधर
उधर आ जा न सकें तो जिस समय प्रबन्ध टूटेगा
उस समय उपस्थित होंगे, और यदि प्रबन्ध पहिले
टूट गया तो चार से पूर्व उपस्थित हो जायेंगे। कृपाकर
हम लोगों के लिये प्रधान स्टेज के सामने एक छोटा
स्टेज और लगवा दें जिस पर हम लोग अपना पुस्तक
आदि सामान ठीक तरह रख सकें, और हमारे लोग
सावकाश बैठ सकें और महावीरदल के स्वयं-सेव-
कों को भी आज्ञा देने की कृपा कीजिये कि हमारे
जोगों को उस स्टेज तक पहुंचने में किसी प्रकार की
बाधा न डालें प्रत्युत सहायता दें।

अपिकुल हरिद्वार } आपका अनुगृहीत—
वैशाख कृ० २ सं० १६६० } गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी

श्रीयुत मालवीयजी का उत्तर—

प्रिय गिरिधर शर्मा जी,

आपका पत्र मुझे १० बजे रात के समय मिला।
आपने लिखा है कि “हम लोगों के लिये प्रधान
स्टेज के सामने एक छोटा स्टेज और लगवा दें,
जिस पर हम लोग अपना पुस्तक आदि सामान ठीक
तरह से रख सकें। और महावीरदल के स्वयं सेवकों

को भी आज्ञा देने की कृपा कीजिये कि हमारे लोगों
को उस स्टेज तक पहुंचने में किसी प्रकार की बाधा
न डालें, नर्युत सहायता दें”। आपने कहा है कि
कि सनातनधर्मसम्मेलन में कितने हजार स्त्री
पुरुषों की भीड़ थी। आज वैशाखी का दिन है, आज,
कल से भी अधिक भीड़ होने की संभावना है।
ऐसी अवस्था में वहाँ एक दूसरा चबूतरा आपकी
मंडली के बैठने के लिये और पुस्तकों के रखने के
लिये बनाना वस्तुतः अशुभव है, मेरी समझ में ऐसे
शास्त्र विचार का प्रयोजन, जिसमें बहुत सी पुस्तकों
का प्रमाण देना और विचारना पड़े और जिसमें कई
दिन नहीं तो कई घंटों का समय अवश्य आवश्यक
होगा, वह नहीं होना चाहिये कि हम लोग अपने
अपने मतों का व्याख्यान सभा में एकत्रित जन-समूह
को सुनावें, प्रत्युत शास्त्रविचार का प्रयोजन यह
होना चाहिये कि शास्त्र को जानने वाले और समझने
वाले थोड़े से विद्वान् एकत्र होकर एक दूसरे का
अभिप्राय समझने और एक दूसरे को समझाने के
लिये एक छोटी सी मंडली में बैठें, जिसमें सौ पचास से
अधिक श्रोता नहीं हों। आठ दस हजार पुरुष और
स्त्रियों की सभा के बीच में बैठ कर दो स्टेज बना
कर शास्त्रविचार करना, वस्तुतः असम्भव होगा और
कल की तरह सभा का नियमन करना बहुत कठिन
होगा। इसलिए मैं आपको सनातनधर्ममहासभा
प्रयाग में स्वीकृत हुये प्रस्तावों की तथा मेरी लिखी
अन्त्यजोद्धारविधि, और ‘मंत्रमहिमा’ की
तीन २ प्रतियां भेजता हूँ। इनको आप स्वामी
शंकराचार्यजी को और अपने साथ में काम
करने वाले विद्वानों को दीजिये और आप लोग कृपा
कर महासभा के प्रस्तावों को और ऊपर लिखी पुस्तकों

का देव कर मुझे लिख भेजिये कि महासभा के किस प्रस्ताव के विषय में आपका मतभेद है और ऊपर लिखी पुस्तकों में प्रकाशित मेरे विचारों से किस विचार के विषय में आप लोगों का मतभेद है और वह मतभेद क्या है ? आप मेरे लिखे प्रमाणों को स्वीकार करते हैं या नहीं ? और यदि नहीं करने हैं तो किन प्रमाणों के बल पर आप उनको अस्वीकार करते हैं। आपका यह लेख मिलने पर मैं जो कुछ उत्तर समझूंगा उसको लिखकर आपको भेज दूंगा। यह आप कल दोपहर तक मुझे कृपा कर सूचित कर दें, और यदि आप लोग इसकी पसन्द करें ता कल दो बजे से आप लोग और मैं और मेरे मित्र, महावीरदल के डेरे में एक छोटे पंडाल के भीतर बैठकर जिसमें उभयपक्ष के पचास पचास पुरुषों से अधिक का प्रवेश न दिया जायगा, हम लोग अपने मतभेद को मिटाने और ऐक्यगत स्थापन करने के लिये प्रयत्न करें। आप कृपा कर अपने मित्रों को यह पत्र दिखा कर उनकी और अपनी सम्मति मुझको लिख भेजिये। यदि कल शास्त्र का विचार समाप्त न हो तो परसों १२ बजे दिन से ६ बजे सायंकाल तक फिर हम लोगों को मिलना उचित होगा। और जो बात सभा में किसी पक्ष से कही जाय, वह लिख ली जायगी, और वही दोनों पक्ष के हस्ताक्षर से प्रकाशित कर दी जायगी।

हरिद्वार

वैशाख कृ० ३, १९६०

आपका अनुगृहीत—

पद्मनोहन मालवीय

श्रीयुत मालवीयजी को पत्र—

श्रीमान् परममाननीय श्रीमलवीयजी की सेवा में
सादर सप्रणति निवेदन।

अभी जब कि हम लोग आपके यहाँ आने को प्रस्तुत हो रहे थे, दो बजकर चालीस मिनट पर श्रीमान् का आज्ञापत्र मिला है जिससे कि सिद्ध होता है कि आज शास्त्रविचार न हो सकेगा। बड़ी निराशा हुई। श्रीमान् स्वयं इतनी बड़ी सभा में कल

प्रकाशित कर चुके थे कि आज चार बजे शास्त्रविचार होगा और ऋषिकुल में भी पब्लिक मीटिंग में श्रीमान् ने श्रीमुख से प्रकाशित किया था कि कल चार बजे शास्त्रार्थ होगा। बहुतसो जनता मुझ से भी पूछ चुका है कि शास्त्रार्थ होगा या नहीं ? मैं भी उनसे कह चुका हूँ कि श्रीमान् मालवीयजी ने सूचना दी है इससे अवश्य होगा। ऐसी स्थिति में जनता को हतोत्साह कर यदि हम शास्त्रविचार स्थगित कर देंगे तो दोनों पक्ष जनता के सामने मिथ्यावादी होंगे। इसलिये निवेदन है कि अब तो यह सब विचार जनता के समक्ष आज ही होना चाहिये। जनता का नियमन करने का आपके पास महावीरदल बहुत है। इतनी ही जनता के समक्ष यह आपका नुद्ग जन गुरुकुल में शास्त्रार्थ कर चुका है। वहाँ शान्ति-भंग लेशतः भी नहीं हुआ था।

जहाँ आप विराजमान हैं, वहाँ जनता के अस्मयत हाने की या शान्तिभंग की कोई संभावना नहीं है। जनता उत्सुकता से विचार सुनेगी। मेरी जो श्रीमान् में व्यक्तिगत श्रद्धा है उसमें यदि विचार के समय कुछ भा भेद प्रतीत हो जाय तो मैं प्रायश्चित्त के लिये प्रस्तुत रहूंगा। प्रमाणों पर विचार लिखकर एक दिन में भेज देना असम्भव है। इस समय यह विचार वाचिक ही होना चाहिये जिससे कि सत्य की रक्षा हो। श्रीमान् के पण्डाल के समीप ही श्री-उपेन्द्राश्रमजी के आश्रम में (दण्डी बाड़ा) जिसके कि बाहर 'वर्णाश्रम-स्वराज्य-सङ्घ' का पण्डाल भी है, आपके पण्डाल से कुछ उत्तर की तरफ पूर्वाभिमुख है, वहाँ बैठे हुए हम लोग इसके उत्तर की प्रतीक्षा करेंगे। आज्ञा मिलते ही तत्काल उपस्थित हो जायेंगे।

आशा है, पत्र देखते ही तत्क्षण श्रीमान् उक्त स्थान पर उत्तर में आज्ञापत्र भेज देंगे।

वैशाख कृ० ३, १९६०

आपका अनुगृहीत

ता० १२-४-३३

गिरिवर शर्मा चतुर्वेदी

सन १६५४ तमे ख्रिस्ताब्दे महाशयन्याय
ज्येष्ठपुत्रश्रीदेवीदत्तशर्मणः पाणिप्रहरणसंस्कारोऽभूत् ।
सोऽपि रूप्यकाणां सहस्राणि व्ययीकृत्याकारि । वरया-
त्रायाः प्रस्थानात्पूर्वस्मिन् दिने महता संस्मरणे प्रणि-
भोजः समभवत् । यत्र जयपुरस्था विद्वांसो, राजवर्गायाः,
सजातीयाः, भेद्विनः सामन्ताश्च समवेता आसन् ।
वरयात्रायामपि शताधिका आसन् जनाः । येषु राज-
गुरवो, वैद्याः, ज्योतिर्विदः प्रसिद्धा विद्वांसश्च प्रायशः
सम्मिलितम् । जयपुरात् स्थितो जन्मसमूहः स्नानपुरं प्राप्य
पङ्क्तिनामासां लेखकस्यैव गृहेषु विश्राम्यति स्म । तत-
एव च सूत्रयानानां प्रबन्धं विधाय कमर्तरीं प्रति
प्रस्थितः । तत्रास्यां वरयात्रायां विद्यावाचस्पतिश्रीशाल-
ग्रामशास्त्रिपञ्चान्बुधराश्रीबलाकिरामशास्त्रिप्रभृतयोनेके
सुविख्याताः पण्डिता अपि सम्मिलिता आसन् ।
चलच्चित्रपटस्य गानवादनादीनां प्रबन्धश्चानेन
इन्द्रप्रस्थस्थस्य आत्मारामशेखरमहोदयस्य वस्तुसंभार-
यातायातव्ययस्य व्यवस्थां कृत्वा तत्राकारि । बरेलीस्थः
सुप्रसिद्धः कथावाचकः श्रीराधेश्यामशर्मापि वरयात्रा-
यामस्यां सम्मिलितोभवत् । महाशयस्यास्य भागवती
कथापि तत्र संजाता । एवमयं सुतोद्वाहसंस्कारो
महतोत्साहेन महान्तं द्रव्यराशि व्ययीकृत्य संपादित
इति मन्ये यशोवितृतिहेतुष्वन्यतमं कारणत्वं भजते ।
एवं त्वयं महाभागो गार्हस्थ्यकार्येषु साधारणेषु, पुत्रयो-
रुपनयनसंस्कारयोः पुत्रीणां च विवाहादिसंस्कारेषु
मुकहस्तो भूत्वा करोति कार्यमिति जानन्त्येतस्य सुहृदः
सम्बन्धिनश्च, तथाप्यस्मिन् सुतोद्वाहकर्मणि उद्बेलितं
व्ययेनोत्साहेनेति समुल्लेखनीयतां कोटिमाटीकते ।

तस्मिन्नेवाब्दे हन्त ! दीपावलीदिवसे चरितना-
यकस्य पितृचरणाः संसारमममसारं परित्यज्य
स्वः प्रयाताः । तेन महाशययोग्य मनसि यद्यपि

महान शोकसागरः समुद्बलितमनसापि कथञ्चिद-
धैर्यधारणं कृत्वा यथाशास्त्रं संपूज्य मनोदधेर्दिव-
संपादयामासेति मन्ये न अन्तर्धमनेने ।

सन १६७५ ईशवीयेब्दे वाराणस्यां विश्वामरे
हिन्दुविश्वविद्यालये 'पञ्चमहामूर्तरिषद' आचार्यज-
नमजायत । यस्या हि संयोजकाः श्रीयदवर्ज-
त्रिकमजी-आचार्यो, मन्मथश्रीगणनाथसेनकविग-
जाः, आचार्यदेवमर्तारदुर्गाचरमरीरामभ्यामिप्रभृतयो लब्ध-
प्रतिष्ठा देशधुरन्धरा आसन् । नूतनपञ्चाग्रन्यपट्न्य
नुसरणशीलानां किल द्राक्तरमहोदयानां भारतीया
युर्वेदशास्त्रेऽयमाक्षेपः प्रचलति—यदयं त्रिदोषमि-
द्वान्तः विज्ञानपथाद् दवीयानिति न विवेकशीलान
अद्वाम्पदम् । विषयेस्मिन् तेषामयमाक्षेपोऽप्यवश्यमव-
धेयो यदयं त्रिदोषसिद्धान्तः पञ्चमहामूर्तसिद्धान्त
यष्टिकामवलम्ब्य चलति । पञ्चमहामूर्तसिद्धान्त एव
भारतीयानां दर्शनानां यदा सर्वथाऽज्ञानविजृम्भित
स्तदा का कथा तदवलम्बितस्त्रिदोषसिद्धान्तवराकय
'मूलं नास्ति कुतः शाखा' इति । एतन्मतस्य निराकर-
णार्थमेवेयं पर्यन्तं संयोजित्वासीत् । अस्यां च परिष-
वादि-प्रतिवादि-मध्यस्थप्रक्रियया विवेचनं समर्जनं
श्रीवामिलदमीराममहोदयस्यानुरोधेनास्माकं चरित-
नायकस्तस्यां न केवलं सम्मिलित एव अपि तु पञ्च-
मूर्तसिद्धान्तस्थापनायां प्रमुखभागोनेनैव महाशये
गृहीतः । अस्याः परिषदो विवरणं नाशिकतः प्रकारि-
तम्, यस्मिन्नस्य वक्तृताः संसृजिताः सन्ति । ताः प्रपठ-
पाठकमहोदयाः श्रीचतुर्वेदचूडामणोः पण्डित्ये प्रति-
पादनशैल्याञ्च स्म्यक् परिचिता जायेरन्नेवेति ना-
विरतरेण तद्वृत्तं प्रकाश्यते । अधिकृष्टा विशेष-
विश्वविद्यालये च वृत्तमिदमद्यावधि प्रसिद्धिं भज-

यदस्यां परिपदि यदि पं० गिरिधरशर्मा न समागच्छेत्, पञ्चमहाभूतसिद्धान्तस्थापना तत्तर्हि न तथोत्तमतया संभवेत् ।

१६३६ तमे ख्रिस्ताब्दे स्वगुरुणां समीक्षाचक्रवर्तिनां विद्यावाचस्पतिश्रीमधुसूदनभामहोदयानां सप्रतितमस्य वर्षस्य वर्द्धापनावसरे महाशयेनानेन महता संरम्भेणाभिनन्दनकरणमेवामायांजितम् । ओभाभिनन्दनसमितिरेका निरमायि । समितेरुत्तयाः साभापत्ये नियोजितः श्रीलक्ष्मीरामस्वामिमहाभागः । मन्त्रित्वञ्जनेन स्वयं गृहीतम् । अनयोः प्रभावशालिनोर्महाशययोः समुद्योगेनैव जयपुरराजकीयाः प्रायः सर्वेपि प्रधानाः सामन्ता राजकर्मचारिणः श्रेष्ठिमहोदयाश्च समितावस्थां संग्रविश्य साहाय्यमस्याः कृतवन्त इति जानाति जयपुरराजकीया जनता । अस्थैवाभिनन्दनस्यावसरे निखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनमप्याकारितं महाशयेनानेनाधिजयपुरम् । यस्य हि साभापत्यमलमकारिणो गोस्वामिकुलकौस्तुभाचार्यप्रवरश्रीगोकुलनाथमहाराजः । यत्र हि म० म० श्रीहाथीभाईशास्त्रिसदृशः सुदूरदूरदेशतः समागत्य सम्मिलिताः पण्डितप्रकाण्डः । अभिनन्दनमहोत्सवेस्मिन् वेदविज्ञानान्वेषण एव क्षपितायुष्काणां तत्रभवतां भामहोदयानां करकमलयो 'गैदाङ्कः' समुपायनोक्तोऽभवद्, यत्र वेदविषयमवलम्ब्य मुद्रिताः सन्ति मार्मिका लेखाः प्रकाण्डपण्डितानां भारतीयानाम्-जीवनचरितमभिनन्दनानि च भामहोदयस्य प्रकाशितानीति प्रायो जानन्ति रत्नाकरपाठकाः । अयं हि अभिनन्दनमहोत्सवः श्रीभामहोदयानां स्वरूपानुरूपः समजायतेत्यत्र चतुर्वेदमहोदयस्यैव चातुर्यस्य परिश्रमस्य च हेतुत्वमिति नात्र लेशतोप्यत्युक्तिप्रसङ्गः ।

सन् १६३७ ईशवीयेन्दे श्रीविद्याधरशास्त्रिमहोदयस्य समुद्योगेन पञ्चाम्बुप्रान्तीयप्रसिद्धेऽमृतसरे नगरे निखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्याधिवेशनमभूत् । तस्य किलाधिवेशनस्य साभापत्यमरमाकं चारितनायकस्य शिरस्येवापतितम् । तत् कोटक् सुचारुतया निर्व्यूढमिति तु त एव प्रत्यक्षदृष्टारः प्रष्टव्याः । वयं तु मन्यामहे-सभागतिसिंहासनादस्य या खलु वक्तृता विद्वज्जनश्रवणातिथिः संजाता सावापि विद्वत्प्रवरैः संस्कृतमहत्त्वख्यापनाद्योपयुज्यत इति ।

तस्मिन्नेवाब्दे अजयमेरुस्थे राजपुत्राणां शिक्षणालये श्रीमेयोक्तेजे देवमन्दिरस्य प्रतिष्ठामहोत्सव आसीत् । तस्मिन् महोत्सवे श्रीकृष्णगङ्गनरेन्द्रनिवेदितेन श्रीजयपुरपुरन्दरेण संप्रेषितोऽयमरमाकं चरितनायकोऽपि सममिलत् । तत्र मरुधरावोशस्य श्रीमदुम्मेदसिंहमहोदयस्य सभापतित्वे सभाया अप्यायोजनमभूद् । तस्यां सभायां श्रीचतुर्वेदमहोदयस्य तादृशी संजातामृतवर्षिणी वक्तृता, यस्याः किल प्रभावः समस्तेषु राजपुत्रेषु महाराजेषु च समभवत् । सभापतिना श्रीजोधपुरमहाराजेन तु सा कीटक् भूरि भूरि प्राशस्यतेति प्रत्यक्षदृष्टार एव प्रष्टव्याः ।

१६४० ख्रिस्ताब्दे 'सारवाङ्-प्रान्तीय-सनातन-धर्म-सभायाः' प्रसिद्धे जोधपुरनगरे भाविनोऽधिवेशनस्य सभापतिपदमलङ्कृतवानयं महाभागस्तत्सभायाः कार्यकर्तृणामग्रदेण । यद्यपि तस्मिन्नवसरे महाशयस्यास्य स्वास्थ्यं न समोचीनमासीत् तथापि सभापतिसिंहासनादयास्य सारगर्भिता वक्तृता समजायत सा खलु श्रोतव्यैवासीत् । अनुकरणीयश्च साभापत्यमस्य सभाचतुरानपि नान उपदिशति स्म कार्यकरणकौशलमिति ।

१६४२ तमे ऐशवीयेन्दे दशास्वरमासे शेखावटी-

प्रान्ताभ्यः फनेहपुरनगरे जायमानस्य त्रिविधभारतवर्ष-
यधर्मसंघ-द्वितीयाधिवेशनस्य सभासन्निवसयसल-
कृतवान् परित्राजकाचार्यश्रीहरिहरानन्दकरपात्रि-
महोदयानामनुरोधेन । तस्मिन्निधिवेशने याम्य वक्तृता
समभवत्साम्प्रति मुद्रिता । यस्या हि समस्तसनातन-
धर्मानुयायिषु विद्वत्सु समजायत महान् समादरः ।
धर्मसङ्ग्रहाम्य वर्ष यावत् कार्यसञ्चालनमपि महाशये-
नानेन मुचारुतया व्यधायि । अत्रेदमपि कथनं मन्ये
नानावश्यकं भवेद् यदस्यैव कार्यकाले इन्द्रप्रस्थे
(देहली) विधीयमानस्यैतिहासिकमहायज्ञस्य कोटिहो-
मात्मकस्याभूदायोजनम् । यद्यप्यसन्दिग्धमिदं शक्यते
नदितुं यदयं महायज्ञो महामहिमभाजां परमहंसपरि-
त्राजकशिरोमणीनां श्रीहरिहरानन्दकरपात्रिमहाभागानां
नपोविभूतेरेव फलमासीत् किन्वेतदपि न विस्मरणाहं
यदस्य महायज्ञस्य प्रारम्भकः प्रस्तावः सुनपतनगरेऽ
स्मश्चरितनायकद्वारैव प्रस्तुतोभवन् । सम्बन्धेनानेन न
केवलमस्य नैकवारभिन्नेप्रथममनमेवावश्यकं संजातं
तत्र गत्वा महायज्ञस्यास्य क्षेत्रनिर्माणेपि श्रमः कर्तव्य
आसीत् । यज्ञावसरेपि च तं सफलयितुमस्य महाना-
सीत् सद्बुद्धिः इति जानन्त्येव यज्ञदृष्टारो महानुभावाः ।
अस्यैव च परामर्शेन भारतवर्षीयाः सर्वेपि सनातन-
धर्मापदेष्टारः अनेक उद्भूता विद्वांसश्च महायज्ञमेतं
सफलयितुं तत्र समवेता आसन्नित्यलमात्रेणैव ।
एवमप्रेतेनेषु कर्णपुर (कानपुर) काश्यादिषु क्रियमाणे-
ष्वपि यज्ञेषु महोदयस्यास्य प्रमुखत्वं सर्वविधकार्यकौ-
शलं महोत्साहं चास्य प्रकटयतीति किं विस्तरेण ।

सन् १९४३ ईशवीये वत्सरे हिन्दूविश्वविद्यालये
संजातायाः प्राच्यविद्यासंसदो-(ओरिएण्टलकॉन्फ्रेंस)
ङ्गभूतायाः पण्डितपरिषदः सभापतिसिंहासनान् गङ्कृत-
विद्याकेन्द्रभूतायां वाराणस्यां या खलु सारगमिता

वक्तृता समजनि । या हि 'गङ्कृत-नाकरे' प्रकाशितामि,
तद्विषये एतावदेव वक्तव्यम्-यद् भारतीयदर्शनाना-
नैकवाक्यनाकार एवविधो नाद्यावधि काव्यन्यत्र
सफलीभवन् ह्यु इति ।

यथा ह्येवं धार्मिकसंस्थासु साहित्यसंस्थासु च चरित-
नायकस्य श्रेष्ठं यशोऽत्यधिकमात्रायां विस्मरमज्जन,
तथैव श्रेष्ठयां माधुरचतुर्वेदजात्यामपि नेतृत्वमस्यानुप्राप्तं
प्रचलति । अखिल-भारतीय-माधुर-चतुर्वेद-सभाया वार-
द्वयं साभापत्यं सम्यक् निर्व्यहृतिरित्येव न, अपि तु संस्थाया
अस्याः समुत्पन्नारभ्याद्यावधि उपसभापित्वमप्रति-
हत विराजते श्रीमति । संस्थाया अस्याः प्रमुखपत्रस्य
चतुर्वेदीतिनामधेयस्य चिरकालं यावत्संपादकत्वमपि
मुचारुतया साधितम् । चतुर्वेदमाधुरजतेभिन्नभिन्ने-
ष्वपि पक्षेषु स्थिताः सद्भ्याः श्रीगिरिधरशर्माणमादर-
दृष्ट्यैव पश्यन्तीति नेयं साधारणी धोरणी । अस्यां
जातीयसभायां बहुषु सुधारकमन्येषु प्रधानेष्वपि धर्म-
विरुद्धा-विषयाविवाहादयः प्रस्तावा यत्र स्थानमलभन्त
सोयमस्मश्चरितनायकस्यैव महिमेति सर्वेपि चतुर्वेदमहा-
भागा निर्व्याजं भणन्ति । मधुरायां श्रीवैजनाथचतुर्वेद-
प्रतिष्ठापितस्य श्रीमाधुरचतुर्वेदविशालयस्य पञ्चदशभ्यो
ऽऽदेभ्योऽद्यावधि अयमेव सभापतिः । अस्यैव परिश्र-
मेण कार्यं तदुन्नतिरप्येऽपेक्षीभवतीति ।

राजसम्मानः—

यद्यपि 'नरपतिहितकर्ता द्वेष्टतां याति लोके जनपद-
हितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रः ।' इति नीतिमूर्द्धन्वानां प्रा-
ज्ञानां घण्टाघोषस्तथाप्येतद्विरुद्धमस्मश्चरितनायकस्य न
केवलं जनतायामेव समादरः किन्तु राजाविराजेषु
महाराजेष्वपि पर्याप्तं वर्तते सम्मानः । पाठ कमहाभागाः
जयपुरधराधीशेन चरितनायकस्य सुदृढः सम्बन्धः

प्रसिद्ध एव । यतो हि तद्वाज्यस्य वंशपरम्परागतः कवी-
श्वरः, तत्पूर्वजैः ससम्मानप्रत्तग्रामाधीशः, तत्सभायाः
प्रकृष्टः पण्डितः, तदीयप्रधान-शिक्षा-संस्थायाः संचाल-
कश्च महाभागोऽयमिति । तेन सम्बन्धेनैव राजपरिप-
क्षपि (द्वारवार) सुप्रतिष्ठितमन्य चरितनायकस्य स्थानम् ।
अनेकधा च भूतपूर्वैर्वर्तमानैश्च महाराजैः ससम्मानसा-
क्षात्कारावसरोऽप्यनेन लब्धः । मन्ये राज्यस्यास्य तु
गौरवमिदं यदेतादृशः पण्डिततल्लजः सदाचारपरायण-
श्चात्र जनिं लब्धवान् ।

न केवलं जयपुराधीशेनैवापि तु कमनीयकाशमीर-
नरेशेन श्रीप्रापसिंहदेवेन, दरभङ्गास्नेहापाङ्गत्रीक्षितेन
मिथिलेश्वरश्रीरमेश्वरसिन्हेन, अलवरेन्द्रश्रीजयसिन्हेन-
पतिना, कृष्णगढाधीशेन श्रीयज्ञनारायणसिन्हेन, कि
बहुना करौलीवलानाथेन, धौलपुराधीशेन, पोरबन्दरा-
धिसेन, सोलनसंरक्षकेणेत्यादिभिर्बहुभिर्महीमहेन्द्रैः सपु-
रस्कारसम्मानं लब्धवान् विद्वानयमिति किं नासाधारणं
वृत्तम् ? किं विशेषवक्तव्येन, धौलपुरमहाराणांमहो-
दयेन तु मान्यस्यास्यानुरोधेनैव निखिलभारतीयसंस्कृत-
साहित्यसम्मेलनस्य संरक्षकत्वमुरीकृतमिति वदन्ति
विपश्चितः । न केवलमेतावदेव, क्षत्रियकुलकमलदिवा-
करेण-उदयपुरधरणीन्द्रेण महाराणाश्रीफतहसिन्हेन, वर्त-
मानमहाराणाश्रीभूपालसिंहमहोदयेन, मरुधराधीशेन
श्रीमता उम्मेदसिन्हेन, नाहननरपतिनेत्यादिभिश्च पूर्णः
परिचयोरमाकं चरितनायकस्य । एवमेव बूंदी-कोटा-रौबी-
रछाधीशादिभिर्नेकै राजभिः सह सुपरिचयोऽस्येति
किमत्र बहु वक्तव्यम् ।

कोट्यधीशा अनेके श्रेष्ठिमहोदयास्तु गुरुवशमन-
त्येनमिति बहुशो दृष्टचरम् ।

अनेन हि महानुभावेन हिमालयाधित्यकातः
सेतुबन्धरामेश्वरं यावत्, आ पश्चिमसमुद्राच्च पूर्वार्ध-

समुद्रं यावत्सकलोपि भारतो देशोनेकशः पर्यालोडितः
सनातनधर्मरक्षायै बद्धदृढपरिकरेण । धामिकव्या-
ख्यानदानमनुसृत्य महाशयोयं कोटा-बलुचिस्तान-
कराची-शिंकारपुर-सखर-पेशावर-श्रीनगर-जम्मू-राव-
लपिण्डी-मुलतान-लाहोरासृतसर-जालन्धराश्वाला-श-
मला-सोलन-नाहन-देहल्यागरा-मथुरा-कानपुर-मैनपु-
रीटावा-लखनऊ-फरुखावाद-प्रयाग-वाराणसी-मेरठ-म-
द्रास-भागलपुर-मुंगेर-पटना-दानापुर-रोखडा-रुलकता-
वैद्यनाथश्राम-मुम्बई-सूरताहमदावाद-रांची-जवलपुर-
कटनी-शिवनी-नुतमसर-मण्डला-मदुरा-हैदराबादेत्या-
दिषु प्रायो भारतस्य सर्वेष्वेव मुख्यमुख्यनगरेषु परिभ्र-
म्य सुधोषमैः स्वोपदेशैस्तत्रत्या जनताः समतुतुषदिति
को नाम न वेद साक्षो जनः ?

उपाध्ययः-चरितनायकेनात्मकं व्याकरणादिविष-
येषु परीक्षां समुत्तीर्य, ये खलूपाध्ययः प्राप्तास्तदतिरिक्ताः
बहवः प्रतिष्ठाप्रकाशका अण्युपाध्ययः समुपलब्धाः ।
तेषु भारतसाम्राज्यद्वारा वितीर्णं महामहोपाध्ययपदं
मन्ये गणनार्हम् । यद्वीरशवीर्यः १६२४ तमेव पञ्चाश्वुप्रा-
न्तीयशासकसौपाश्वर्येन प्राप्तवानयम् । काश्यां प्रतिष्ठा-
ताद् भारतधर्ममहामण्डलाद् व्याख्यानवाचस्पतिवत्
महामहोपदेशकत्वं विद्यारत्नत्वं च, जगद्गुरुश्रीशङ्कराचा-
र्यगोवर्द्धनपीठाधीश्वरात् श्रीमतो मधुसूदनतीर्थाद् विद्या-
निधिपदम्, जगद्गुरुशंकराचार्यगोवर्द्धनपीठे संप्रति
प्रतिष्ठाता श्रीभारतीकृष्णतीर्थाद् विद्यावाचस्पतिपदं
व्याख्यानवाचस्पतिपदं चायं प्राप्तवानिति किं नो न प्रमो-
दस्थानम् ? किञ्च- भारतीयभिन्नभिन्नसंस्थाभ्यो भिन्न-
भिन्नकाले यानि शताधिकानि सम्मानपत्राण्युपलब्ध-
वानयं तेषां पूर्णतया परिचये तु मन्ये स्वतन्त्रं पुस्तक-
मेव मुद्रितं स्यादिति व्यापारादस्माद्विरम्य केवलं द्वि-
त्राणांमादर्शरूपेणोद्धरणं पाठकमनोविनोदायात्र क्रियते—

अभिनन्दनपत्रम् महामहोपाध्यायपण्डितगिरिश्वरशर्मचतुर्वेदशास्त्रि—

व्याकरणाचार्यमहोदयानां मेवायाम्

सनातनधर्मकशरणाः पृथ्वाचरणाः मन्त्रादयश्चतुर्वेदमहोदयाः ।

अमृतकनगरस्य सनातनधर्मसम्प्रदायानां विविधसंस्थानां प्रतिनिधयः येषां संभूय श्रीचरणान् हृदयेनाभिनन्दामः ।

हार्दं च स्वागतं महाभागानां विदमः ।

तावन्नयप्रशमयिष्याः पापीचहारिण्याः श्रीभार्गीरथ्या रोषमि सनातनधर्मजननया स्थापितस्य “ऋषिकुलस्य” आचार्यपदं समर्पकृत्य महत्या योग्यतया तत्रत्यकार्यजातं सुसम्पादयद्भिः श्रीचरणैः ऋषिकुलमादर्शभूतमादर्शणीयञ्चाक्रियत ।

महाभागाः ? पञ्चनदप्रान्तस्य केन्द्रीभूते लवपुरे सनातनधर्मविशालयस्य पोषकाः श्रीमन्त एव, यत्र च श्रीलैराचार्यपदं मण्डयद्भिः भूयांसोऽन्तेवासिनो देशदेशान्तरादागताः समध्यापिताः शास्त्रिपदमलङ्कृष्याणाः तन्वानाश्च श्रीमहोदयानां यशोराशि चिरमनुगृहीता वर्तन्ते ।

विपश्चिदपश्चिमाः ! महानुभावानां भवतामनुपमां योग्यतां संस्कृतविद्यायां प्रगाढपाण्डित्यञ्चाक्षिलक्ष्यकृत्य भारतसम्राजा महामहोपाध्यायपदव्या श्रीचरणाः सममण्डयत । किञ्च—भारतीयविविधविश्वविशालयोश्च परीक्षाणं परीक्षकत्वमासादयन्नयैव योग्यतया सुरसरस्वतीममुपासनैकत्रताः श्रीमन्तः ।

निखिलभारतवर्षीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य बीजारोपकाः प्रवर्तकाश्च मान्या एव, यस्य च मन्त्रिपदं स्वीकृत्य देववाणी भृशमुपकृता । सत्यसन्धाः ! सारङ्कटनाम्नि विवाहानियन्त्रणनियमे प्रचलति श्रीमद्भिदेव सर्वतः पूर्वं स्वर्गीयलक्ष्मणशास्त्रिद्विजमहोदयादीन् पण्डितशिरोमणीनेकीकृत्य वर्णाश्रमवराज्यसङ्घः प्रत्यष्टापि, तत्र तत्र च तस्य शास्त्राः समुदघाटयत ।

महोदयाः ! सनातनधर्मस्य रक्षकाः कलिकलुषितेऽस्मिन् काले भवन्त एव कर्णधाराश्च सनातनधर्मिणश्च विपत्पाथोधिपतितान् समुद्धर्तुम् । यादृशो ह्युपकारः सनातनधर्मिषु श्रीमद्भिः कृतः तेन चिररात्रायाधमर्णाः सनातनधर्मिणो भवताम् ।

महोदयाः ! अद्यत्वेऽपि शतपथब्राह्मणनाम्ना मासिकं पत्रमनुसन्धानसौष्ठवं भवतां गमयति । असंख्यातगुणगरिमगरिष्ठानां महाभागानां गुणान् वयमेते कथमिव वर्णयामः । अन्ते नतेन शिरसा निवेदयामः यदेवमेव श्रीचरणाः सनातनधर्ममुन्नयन्तः सनातनधर्मिणोऽनुग्रहीष्यन्ति । ईश्वरश्च श्रीमद्भ्योऽलौकिकीं सनातनधर्मोन्नतेः शक्तिं प्रयच्छेत् इत्यनवरतं प्रार्थयमाना नमामो वयम् ।

निवेदकाः—

एते वयं—भवदाश्रवाः—

पं० हेमराज-श्रीधरादयः ।

(विविधसंस्थानां मन्त्रिणामप्यक्षाणां च ३४ सज्जनानां हस्ताक्षराणि)

अभिनन्दन-पत्र

सेवामें—

महामहोपाध्याय, महामहोपदेशक, व्याकरणाचार्य, न्यायशास्त्री,
श्रीगिरिधरशर्माजी चतुर्वेदी, प्रिंसिपल सनातन-धर्म-संस्कृत-कॉलेज, लाहौर.

कुछ काल पहिले जिसका हमें स्वप्न में भी कभी विचार नहीं हुआ था, वही आपका भित्ति-सेवा के निमित्त निज जन्म-भूमि के लिये प्रस्थान का समय अति-शीघ्रता से समीप आरहा है, जिससे विकासोन्मुख हमारे हृत्कमलों पर कठोर हिम-पात होने वाला है। ऐसे समय में हम लखपुर विचार-समिति के सदस्य हार्दिक कृतज्ञता के भावों को प्रकट करने के लिये एकत्रित हुए हैं।

श्रीमन् ! यह आप से परोक्ष नहीं है कि आपके शुभकार्यों और विचारों से न केवल लाहौर की ही जनता प्रत्युत पञ्जाब-प्रान्त के सभी भागों के निवासी कृतकृत्य हुए हैं। यह कहना अत्युक्ति न होगी कि आपके निवास ने विरस्थित अकर्मण्यता को दूर करके क्रिया-शीलता व धर्म-प्रचार में युगान्तर उपस्थित कर दिया है।

धार्मिक होने पर भी आपके व्याख्यानों में वैज्ञानिक-पद्धति की अवहेलना या उपेक्षा कभी दिखाई नहीं दी। आपकी कथा-प्रथा ने पुराणयुगप्रवर्तक भगवान् व्यास तथा प्रसिद्ध सिद्ध शुक्रदेवजी के कल्प का कल्पनामय चित्र, भक्तजनों के मानस-पटों पर अनेक बार निपुणता से अङ्कित किया है। शास्त्रार्थों में सदा जय-लक्ष्मी विजय-माला से आपके ही मनोहर कण्ठ को विभूषित करती रही। अध्यापकता जैसे अतिकठोर कार्य को आपने ऐसा सरल और चित्ताकर्षक बना दिया है कि जिसका प्रभाव पञ्जाब-मात्र में सीमा-वद्ध न रहकर गढ़वाल जैसे दुर्गम प्रदेशों में, फ्रांटियर जैसी क्रूर-भूमि में, मारवाड़ जैसे मरुस्थलों में, काशी जैसे विद्यापीठों-नहीं नहीं सुदृढ़ विद्या-दुर्गों-में समान-भाव से प्रतिदिन अधिकाधिक विस्तार करता जा रहा है। उपासना-काण्ड की उदाहरण-स्वरूप, देवाराधन में तत्पर आपकी भव्य-मूर्ति, कट्टर से कट्टर नास्तिक के हृदय में भी ऐसा भयङ्कर भूकम्प उत्पन्न करती है कि जिससे नास्तिकता-रूपी प्रासाद के स्तम्भ ऐसे क्षति-ग्रस्त होते हैं कि उनकी सदा के लिये धराशायी होने के बिना दूसरी गति ही नहीं रहती। इन सब विशेषताओं के होने पर भी निसर्ग-सौहार्द, सस्मित-आलाप, अकारण-बन्धुता, विद्याभिरुचि, उच्चादर्श, निर्भयसम्पत्ति, परोपकारव्रत आदि आपमें संख्यातीत सद्गुण ऐसे हैं जो शत्रु को भी क्षण-मात्र में मन्त्र-मुग्ध करके अपने वश में कर लेते हैं।

अन्त में हमारा यही हार्दिक विनय है कि आप अपने कर-कमलों से आरोपित विचार-समिति-रूपी नवजात-अंकुर को क्रमशः पल्लवित पुष्पित और फलित देखने के व्याज से इसके सदस्यों को समुचित अवसरों पर अपने दर्शनों से कृतार्थ करते रहें और भक्तवत्सल भगवान् से प्रार्थना करते हैं कि वह दयामय आपनी दया से आपकी शुभ-कामनाओं को सदा पूर्ण करे।

पौष वदि १० संवत् १९८७

विद्वद्विचार-समिति.
लाहौर.

अखिलभारतवर्षीयकादशसंस्कृतसम्मेलनस्य सभापतीनां

महामहोपाध्याय-श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदिनाम्

स्वागताभिनन्दनम् ।

आर्याः ।

वाराणसेया वयं संस्कृतच्छात्राः श्रीमतां स्वहृदयममुदभूतश्रद्धयाऽभिनन्दनं कुर्मः । भवदर्शनस्य मौवर्णावसरा इतः पृथगेनेकवारमस्माभिः सम्प्राप्ताः । प्रतिवारश्चामासु प्रत्येकेन भवन्त्यप्रति सम्मानभावना शतधा प्रकाशिता । परन्तु नास्तीतिदानीमस्माकमेतत्सुघटितस्वरूपं यदद्य दृश्यते । अत एव तदानीन्तनव्यक्तिगतश्रद्धाभक्त्यादिभावान् सुस्पष्टतया प्रकटयितुमद्य समष्टिरूपेण वयं समवेता भवत्यस्मत्सुते ।

विद्वच्चूडामणयः ।

नूनं निखिलशास्त्राणामगाधज्ञानेन, विलक्षणासदृशद्विवेचनशक्त्या, अदभुततर्कप्रणाल्या, अनुपमेयकार्य-कुशल-प्रतिभया, अनुकरणीय-धर्म-प्रेम्णा च तत्रभवतः सततमस्मान् समुज्ज्वलादर्शमार्गं प्रदर्शयिष्यन्ति, ज्ञानक्षेत्रमस्माकं संवर्धयिष्यन्ति, शिथिलशक्तीरस्माकमुत्तेजयिष्यन्ति, भविष्य-जीवनश्चास्माकं कार्यक्षमं सम्पादयिष्यन्ति ।

तपोनिधयः ।

साम्प्रतं मूरभारत्याः संस्कृतसमाजस्य च भाग्याकाशे या विपत्तिवारिदपङ्क्तिः समुपस्थिता सा भवतां हृदयमत्यर्थं संज्ञोभयति । वयं पश्यामो निरन्तरं यद्भवन्तोऽस्मत्संस्कृतसमाजस्य वेपमानां बंध्रम्यमाणां विपरीतविकारालोम्बिममालानिर्गार्यमाणां तरीं रक्षितुं सततोद्योगपराश्रित्नाकुला एव वर्तन्ते, यतन्ते च तां मुरक्षिततया विप्लवाधिविरहितप्रदेशे समानीय अमरभारतीममरसिंहासने संस्थापयितुम् ।

अस्मदीय-साहससम्पन्न-श्रेष्ठतम कर्णधाराः ।

अनुभवन्त्यहर्निशं श्रीमन्तो यदियं दुर्दशास्माकं दूषितदेशकालविपरीतलोकधाराऽस्पृष्टशिक्षाप्रणाल्यैव मुख्यतया समुपस्थिता यतो वयमित्थं समाजभारभूता इव, निकृष्टा इवावलोक्यामहे विश्वमिन् । वयं पश्यामोऽप्याशापूर्णाहृदयैर्यद्भवन्तस्तादृशभीषणपरिस्थितेर्मूलकारणोच्छेदार्थमविरतपरिश्रमपुरस्सरं संलग्न-स्तिष्ठन्ति ।

विषमसमयेऽस्माकमेकमात्रधुरन्धरमूर्धन्याः ।

वयमाशोत्साहगर्वभावनापुरस्सरमेव भवतां स्वागतं कुर्मः । आशास्महे सुदृढं यद् गन्धहीनपुष्पपत्राञ्जलि-मस्मदान्तरिकश्रद्धाभक्तिभावमवलोक्य, उदारहृदयाः श्रीमन्तः स्वीकुरिष्यन्तीति ।

कार्यालयः

वाराणसेयसंस्कृतच्छात्रसंघस्य

पौषकृष्णा षष्ठी सं० १९६४

वयं स्मः

भवतां गंभीरज्ञानश्रद्दालवः,

वाराणसेयसंस्कृतच्छात्रसंघसदस्याः

❀ अभिनन्दनम् ❀

श्रीमन्सु मान्यवर-पाण्डितमण्डनेषु,
 सुस्वागतं गिरिधरेत्यभिधाधरेषु ।
 ब्रूमो वयं जयपुरेन्द्रसभासुभूषा-
 भूतेषु वैदिकसुधर्मधुरन्धरेषु ॥
 गीर्वाणवाग्गुणसुगुम्फनगौरवेषु
 विद्यावदातहृदयेषु महाशयेषु ।
 सम्राट्समर्पित-समान 'महामहोपा-
 ध्याया' भिधानगुणगौरवमण्डितेषु ॥
 पट्शास्त्रवार्तिधिवगाहनमन्दराद्रीन्
 वाचस्पतिप्रतितनूनतुलप्रभावान् ।
 विद्यालयोऽयमयि! होलकरप्रभूणा-
 मद्याभिनन्दयति मान्यतमान् बुधेन्द्रान् ॥

व्येष्टकृष्णा ११ सं० २००१

ता० - मई ४४

इन्दौर

महाराज-होलकर-संस्कृत-

महाविद्यालयाध्यापकवृन्दः

सच्छात्रवृन्दः ।

अलं प्रपञ्चेन-यस्य हि मेधा च प्रतिभा चानन्य-
 साधारणी, यः खलु शास्त्रेषु कृतभूरिपरिश्रमः, यः
 सातत्येन सनातनधर्मसेवायां सुरस्वतीसेवायां च गृही-
 तव्रतो भवेत्, तस्य यशःप्रसारः सम्मानश्च कियती मात्रा ?

'अङ्गनवैदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम्'
 सर्पकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्यैति,
 संस्मृत्य भूतभावनं भगवन्तं चन्द्रार्द्रचूडामणिं प्रार्थये

यदयं महानुभावः सुरभारतीं सेवमानः सनातन-धर्म-
 मार्यसंस्कृतिं च प्राणपणेन प्रचारयन्नपि समुल्लाघतां
 भजमानः सुखं जीव्याच्छतं समाः ।

इदञ्चाप्याशसे--

उद्योगशस्त्रप्रणयी प्रमृष्ट-

धीदर्शालोकितायुक्तायः ।

वम्भ्रम्यमाणो वसुधान्तरेषु

समीहितार्थान् क्रमशोभ्युपैतु ॥ इति ।



हरिद्वारे अग्रिकुलब्रह्मचर्याश्रमे—

मध्ये—सत्यमध्यपरिग्रहशर्मा चतुर्वेदः (गान्धार्यः)

वामतः—श्रीवृत्तोज्ञेयमहोदयः (कान्हा वैद्यकरनारनाथस्मृतः) "तान् सर्वान् को ग्रह व्यापिष्यति"

दक्षिणतः—श्रीकेशरनाथशर्मा (सन्निवृत्तः कृष्ण)

परिचयः

ऋषिकुलार्थाध्यास्य ब्रह्मचर्याश्रम-सनातनधर्मानु-
कूलेषु ब्रह्मचर्याश्रमेषु सर्वप्रधानः सकलमानप्रसिद्धश्च ।
त्रिषष्ट्युत्तरैकानविंशतिशतवर्षेः क्रमेण फल्गुन-
मासि सितद्वार्याय ७-२-१६०६ ख्रिस्तनिष्ठौ श्रीभट्ट-
रिन्द्रराजप्रमुखैस्तथापुराहितैः श्रीभट्टाचार्यमहामण्डल-
महामहोपदेशकराचार्यश्रीदुर्गादत्तचरणमहारायस्या-
पदेशेन ज्वालापुर-कनकलक्ष्मणेश्वरानां सहयोगेन
चायं प्रतिष्ठापितः । आरम्भदेवैतत्तद्वन्द्याथ संमतिर्या
संघटिता, तस्याः सभापतिर्देहरादूननगरस्य सर्वप्रति-
ष्ठितो व्यवहारजीवी (वकील) सर्वमान्या नेता भ्रामान्
आनन्दनारायणमहादय आसीत् । यस्य कौशलेन
अमेण चायमाश्रमाऽत्यधिकमुन्नतिं गतः । पूर्वमयं
कञ्चित्कालं ज्वालापुर एवैकस्मिन्नल्पे भवने परिचालिता-
ऽभूत्, ज्वालापुरस्थानां हरिद्वारवार्थपुरोहितानां
गृहेषु घटान् निक्षिप्य प्रात्यहिकेन भिक्षांजनं तान्
प्रपूय तेषामेव ब्रह्मचारिणां भाजननिवाहः, वश्यैः
प्रत्तेन मासिकेन चाभ्यापकवेतननिर्वाह इत्यादि स्थिति-
रादौ प्रकल्पिता । वर्षानन्तरं तु राजनीयमनिबद्धता-
(रजिस्ट्री) मस्य सम्पाद्य हरिद्वारज्वालापुरयोर्मध्ये
गङ्गाकुल्याया अपकूलं सुविस्तृतं भूप्रदेशं क्रमेणः तमसा-
ङ्कृत्य समित्या तत्रैवायमासीत् । तृणाच्छन्ना सुकुटीषु
तदा निवासार्थ्यनार्थिकं प्रवृत्तम् । तदनु हारिद्वारवार्थं
प्रत्यहमागच्छतां गणनातीतानां सनातनधर्मावलम्बिनां
बदा दृष्टिरस्मिन्नाकुल्या, प्रचारार्थं तत्र तत्र शिष्टमण्डल
च गतम्, तदास्थानतिः क्रमेण आवधत् ।

१६०८ ख्रिस्ताब्दे अरमभरितनायको माननायः
श्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेदः सभापतिप्रभृतिभिरामहेश्वर

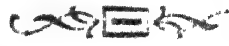
तत्र शिक्षाविभागाध्यक्षपदे नियुक्तः । अनेन शिक्षाया
यथान्वितः कृता, निखिलभारतीयविदुषां च सह-
योगा यथासाधितः, तदेतत्तत्परितोषकैः स्पष्टी-
कृतमेव । १६०९ ख्रिस्ताब्दस्यान्ते कलकत्ताप्रवासिनां
महदेशीयानामाह्वानेन शिष्टमण्डलं (डिपूटेशन)
तत्र गतम्, यस्मिन् दुर्गादत्तचरणमहारायःऽभ्यर्चित-
नायकश्च वक्तारवास्ताम् । तत्र महदेशयः प्रचुरा ध-
राशिरैकत्रीकृतः, तेन विद्यालयः, छात्रावासः, पुस्तकालयः,
शिव-विष्णुमन्दिरे, औषधालयश्चेत्यादीनि काय-
योग्यानि प्रचुराणि एकवेष्टकचितानि भवनानि निर्मा-
यन्त, लक्षाधिकं च द्रावणं स्थायिकोपे निहितम् ।
क्रमेणान्यान्येष्वपि ग्रामेषु शिष्टमण्डलं गतम्—यथा-
चितं साफल्यं च लब्धम् । इदानीं भूस्वप्नात्तत्र
प्रचुरा वतत, स्थायिकोपाऽप्यस्त्येव । पर सर्वेषां ब्रह्म-
चारिणां भोजनवस्त्रादिष्विष्टादिव्यया यद्वृद्ध्यापन
सम्पद्येत, तावान् कंषा नास्ति । शताधिका ब्रह्म-
चारिणः शास्त्रानुमतब्रह्मचर्यानियमेन तत्रावधत् ।
मजफरपुरस्थ सुप्रतिष्ठितः सामन्तः (रईस) आबुख-
वीरसिंहमहादया द्वितीयः सभापतिरासीत्, तेन पुनः
कालिकातास्थमरुदेशीयेभ्योऽतिरिक्तं द्रव्यं संगृह्य
राजकीयं साहाय्यं (गव्हर्मेण्ट ग्राण्ट) चाप्यवाप्य
ऋषिकुलाङ्गस्वेनैवायुर्वेदमहाविद्यालयः (कॉलेज)
तद्भूमावेव प्रतिष्ठापितः, सोऽप्युन्नतो वर्धते क्रमेण ।
कमकाण्डविभागश्चापि ऋषिकुले प्रचलति, शास्त्रापाठ-
शाला अपि ज्वालापुरादौ सन्ति । अरमभरितनायकन
स्वतन्त्र एव शिक्षाक्रमस्तत्र परिचालितः, येन धर्मज्ञा
धर्मसंवेनाप्युक्ता विद्वांसस्ततः प्रस्तुताः स्युः । तत्काल-

रूपेण श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिविद्याभास्करः—(इदानीं
लब्धमहामहोपाध्यायपदवीकः, लाहोरस्थसनातनधर्म-
कालेजसंस्कृतविभागस्याध्यक्षः) श्रीलीलाधरशास्त्री
उपदेशभास्करः (यः सुप्रसिद्धो वक्ताऽभूत्, अन्ते च
ऋषिकुल एवाध्यक्षपदे प्रतिष्ठितोऽभूत्, दुर्दैवादकाल एव
स्वः प्रयातः) इत्याद्याः सनातकास्ततः प्रादुरभवन् । परं
मान्यः श्रीगिरिधरशर्मा यदा तत्कार्यं विस्तृत्य कार्यान्तरे
संलग्नः, तदा येऽन्ये विद्वांसस्तत्राध्यक्षपदमलमकुर्वन्

तैः काशीपरीक्षापद्धतिरेव तत्र प्रवर्तिता । अस्याभ्यपि
पद्धतौ श्रीरामानन्दन्याकरणाचार्यप्रभृतयः कतिपये
योग्या विद्वांसो निस्तृताः । इदानीं पुनस्तत्र पूर्ववत्
स्वतन्त्रः क्रमः प्रचालयितुमुपक्रम्यते ।

सनातनधर्मावलम्बिभिरस्मिन् युगे परिचालित-
धार्मिककार्यगणनायाम् अस्यैव प्राथम्यमिति निःशङ्कं
शक्यते वक्तुम् ।

संस्था-सम्बन्धः



(३७)

एकतो गुरुपादावजम्भणाद् दृग्भित्तयः ।

परतो लोकसेवार्थं मदकां कुरुष्वङ्गयोः ॥

प्रातःस्मरणीयचरणाः अस्मद्गुरुदेवस्य सत्सङ्ग-
पाध्यायश्रीगिरिधरशर्मणोऽनुवृत्तचरणानां अध्यास-
परिचान्त्रिय आचार्यपरिचान्त्रिपि सर्वतोऽदिकापूजान्तेन
स्वर्णपदकं राजभारितोषिकं प्राप्य यदा सर्वशास्त्रावदान-
प्रतिभाः सम्पन्ना अभवन् तदैव महारनपुरस्थाखिलभा-
रतीयजैनमहाविद्यालये जैनशास्त्रीयकृतप्रग्रन्थाभ्याप-
नार्यैकं विशिष्टं विद्वांसमपेक्षमाणान् विद्यालययाधिका-
रिणो जयपुरीये महाराजसंस्तुतविद्यालयऽध्यक्षपदे
विराजमानान् श्रीलक्ष्मीनाथशान्तिमहाभागान् पत्रद्वारा
जैनशास्त्रीयदुरुहग्रन्थान्यापनचम विद्वांसं प्रेषयितुं
प्रार्थयन्त । श्रीलक्ष्मीनाथशान्तिः श्रीचतुर्वेदमहोद-
यानां विद्यागुरुव्य अस्मत् । ते तदानीमध्यापनेषु निज-
शिष्येषु अस्मच्चरित्रनायकं परिहृतश्रीगिरिधरशर्मण-
चतुर्वेदमेव तत्कायेक्ष्मणमुपेक्षमवधार्येनमेव महाभागं
प्रेरयन्त । एवं स्वगुरुप्रेरणया श्रीचतुर्वेदमहाभागो
विद्यास्तताः सर्वतोः प्रथमं महारनपुरस्थाखिलभारतीय-
जैनमहाविद्यालये अध्यापकपदधिष्ठिता अभूवन् ।
तत्र हि कदाप्यप्रातानपि जैनशास्त्रदुरुहग्रन्थान् महा-
भागोऽयं स्वल्पीयस्येव वर्यास पञ्चतन्त्रकथावदन्त्या-
समध्याप्य प्रौढप्रज्ञानां प्रवयसामपि विदुषां मन आश्च-
र्यमवीवहत् । एवं सफलमध्यापयतोऽस्य विद्वद्वरेण्य-
स्याध्यर्द्धमेव वर्षं यदा व्यत्यगात्, तदैव स विद्यालयो
वाराणसेयस्याद्वादविद्यालयस्यैकाङ्कीकृत्य तदधिका-

रिजिन्दोरप्राप्ती नीतिः । महाप्रज्ञाः । तदुक्तं श्रीलक्ष्मी-
सम्यमानेयव्यालयाधिका-
सम्प्राप्तियोऽपि चतुर्वेदमहाभागो गुरुकायतोऽप्यन्ते-
पुत्राय । यत् । परिचयान्तरावदाने विद्यालयान्ते
सन्तुष्टमध्य न भवत् । प्रवृत्तान् विद्यालयाः सम्पन्न-
मदासन् ।

अथ जयपुरं प्रति विद्यागुरुव्यं महारनपुरस्थो-
कण्ठं प्रवहन्ती कलिमलप्रध्वंषिती भगवती भागीरथी-
मनवगाह्य गृहान् गन्तुमनुचितमाकलयन् श्रीहरिद्वार-
मायान । तत्र गन्त्याम्य ऋषिकुलवाचयः । तस्य वार्ता-
कोत्सवः श्वगतार्तिः समभवत् । सनातनधर्मप्रदेश-
कैव संस्था यस्यां प्राचीनमग्निसन्तुष्टरन्तो ब्रह्मचर्या-
चरन्तश्छात्राः समध्याप्यन्ते । तस्या वापि हान्तव्योऽवश्यं
हृष्ट्य इति संस्तुतेन मनसाऽवमृषिकुलमागमत् ।

तत्र ऋषिकुलसंस्थापद्वारादहोरात्रं श्रीमन्मन्त्रे-
श्रोतुर्गोदत्तपन्तमहोपदेशदेन परम्परान्तापेनास्य परिचयो
जातः । तेन हि ऋषिकुलस्थान्यायसभापतिना श्रीमन्मन्-
न्दनारायण वी० ए० एल् एल् वी० महोदयेनैतस्य
परिचयोऽकारि । प्रथमपरिचयपदानन्दनारायणमहोदयः
श्रीगुरुवर्यस्य गुणगणान् वार्तालापैरन्वौह्य महाभा-
गोऽवमृषिकुलम्यात्यन्तमुपयुक्त इति मनसाऽवा-
रयत् । वार्तालापैश्चैनं वतन्त्रं विदित्वा, अपि भवा-
निमां संस्थां सनाथयितुमधिकारिवर्गस्य प्रार्थनां
कृपयाङ्गीकरिष्यति ? इति सातुरोधं निवेद्य
ऋषिकुलस्य कार्यभारः समर्थयोः श्रीचतुर्वेदमहोदयस्य

अन्वयोः तस्मिन्प्रायः दशमन्वयः । अन्यैरपि सर्वै-
रेवाधिकारिभिरयमधिकृतन्याचार्यपदं प्रदीतुं सप्रणय-
मनुब्रूतः । अयं च तेषामकारणमुद्दामनुरोधं व्याहन्तु-
मनोमानदाज्ञां निर्बोद्धुमङ्गीकृत्य सर्वसम्पत्तिकारिवर्गं
प्रसंभदन् । ततः आवश्यककार्यवशाज्जयपुरं गत्वा
अष्टोत्तरंकांशविशिनशतमे १६०८ ख्रीस्ताब्दे ऋषिकुल-
मागमत् । ऋषिकुलं तदा बाल्येन वयसा विनोदयदा-
सीत् । तदानीन्तना ब्रह्मचारिणः केषां गङ्गालहरीम-
परेऽनुरक्तमनितरे शिवताण्डवस्ये महिम्नः श्लोत्रं
केचित् सन्धानपुष्पमित्येव सादीनारम्भिकान् लघुलघु-
ग्रन्थानभ्यसीत् । यद्यप्यस्वच्छाभाङ्ग एवामन् । तदा
नासीत् कश्चिदपि निश्चितः शिक्षाक्रमो नैव च श्रेणी-
विभागस्यदन्था । लोकदर्शनाय तु द्वित्रा अध्यापका
स्वतन्त्रक्रीडारमिकान् बालान् वर्णितो वृत्तमुले निरु-
ध्यामरकोपादीनुच्चैरुद्धोषयन्ति स्म । तदाह कश्चित्—

नामीतदा श्रेणि-विभागबन्धनं

नैवाभवत्कालविकल्पकल्पना ।

अभूद् यथेच्छं पठनं च पाठनं

गङ्गालहरीयः शिवताण्डवस्य च ॥

आगन्तुकानां प्रभुदे तदाऽभूत्

प्रगानुच्चैः पुरतः स्थितानाम् ।

एकस्वराणि समसूत्रवद्ध-

श्रेणिस्थितानां शिवताण्डवादेः ॥

एतादृशमवस्थायां श्रोचतुर्गदमहोदयेन ऋषि-
कुलस्य कार्यभारः सम्भालितः । अनेन हि यथायोगं
कृत्वा विरम्य समयविभागेनाध्यापनमुपक्रान्तम् । स्वल्पे-
नैव समयेनाभापनस्य समयविभागः श्रेणीविभागोभ्ये-
तव्यग्रन्थविभागाश्चेत्येवमादिभिरावश्यकैर्विभागैः शिक्षा-
स्वरूपं निर्दिष्ट्य संस्थां सम्प्राप्तशास्त्रोत्कण्ठाभिष दीप्ति-

मतोमकरोत् । तदाप्रभृति ऋषिकुल-यशमेवैषां महा-
भागानां यशोराशिर्दिगङ्गनानामंशुकमभूत् । भारत-
वर्षस्य प्रत्यन्तप्रदेशेभ्योऽपि समागत्य समागत्य वदव
ऋषिकुले दीक्षिताः मनभवन् । धनिनश्च दानवोरा ऋषि-
कुलमेव सर्वोत्तमं दानपात्रमगणयन् । गवर्तमेष्टयुनि-
वर्सिटीपु प्रचालितं शिक्षाक्रममसारनिव सत्त्वा विहाय
तं चतुर्गदमहाभागः स्वकल्पितं स्वतन्त्रमेव शिक्षाक्रमं
प्रावर्तयन् । तदन्वीक्षणाद्यर्थमेका शिक्षासमितिरनेन
सङ्घटिता, यस्याः स्वातन्त्र्यमानस्तत्तत्प्रान्तिनिवासिनो
विद्वान्ः सदस्यतां लम्बिताः । प्रथममध्यमोत्तमैस्त्रिभिः
काण्डैः शिक्षाक्रमं विभज्य प्रथममध्यमाभ्यां काण्डा-
भ्यां साधारणीमुत्तमेन तूत्तमां शिक्षां रर्यापयन् । साधा-
रण्यां शिक्षायां मैट्रिकरीक्षापर्यन्तमाङ्गलभाषाज्ञानं
दशमलवान्ता गणितायतिः, एशियायमेरिकान्तो
भूगोलवगमो वेदस्मृतिव्याकरणन्यायकाव्यकोषात्कार-
धमेशास्त्रज्यौतिषादिविषयाणां मूलग्रन्थेषु प्राबोध्यमुद्-
पाद्यत । ब्रह्मचारिणां वाक्यटावय च प्रतिपत्तं वाग्वि-
वर्द्धिन्यां सभायांसंस्कृते हिन्दीभाषायाञ्च व्याख्यानानि,
निबन्धपाठः प्राचीनपरिपाटीपुनरुज्जीवनायाधीतग्रन्थानां
क्षिप्रप्रस्थानिसर्माकाय च परस्परं शास्त्रार्थ इत्येवं वाणी-
परिसरे यद्यदावश्यकं तत्सर्वमपि समजिज्ञपत् । उत्तम-
शिक्षाकाण्डन्तु अध्यापनं वैद्यकं ज्यौतिषं पौरोहित्य-
मुपदेशनमिति पञ्चशास्त्रमकल्पयत् । यस्याध्यापकवैद्यक-
पौरोहित्येति तिस्रः शाखा इदानीं फलिताः समुल्लसन्ति ।
तत्राध्यापनविभागान्महामहोपाध्याय-पं० श्रोत्ररमेश्वरान-
न्दशास्त्रिलवपुरीयसनाननधर्मकालेज-संस्कृतविभागाध्य-
क्षसदृशाः व्याकरणाद्यनेकशास्त्राणां चूडान्तविद्वांसः
उपदेशकविभागाच्च विद्याभास्कर-व्याख्यानभास्कर-व्या-
ख्यानदिवाकरेत्याद्यनेकविश्वविभूषितपं० श्री श्री-

लाधरशस्त्रिण ऋषिकुलप्रसिद्धतन्त्रविद्वद्वा विद्वांसः
निरसरात्रिण सर्वविदितमेवास्ति, एवमेतेषां गुरुचरण-
स्पर्शेन विद्वत्कृत्युक्तमधिकृत्य, तद्व्यसारास्मादेवा-
तिरिक्तमेव मेवमृषिकुलमथा श्रेष्ठगुरुणां तत्रैव-
रयन्ते संसेविता । एतेनृत्तकोनविशति-शतमे ख्रीस्ता-
ब्दे भाद्रकृष्णद्वितीयायामेव च श्रेष्ठतुर्वदन्ताभागे-
कं पितृव्याचार्यवदं गुरुतम, समदन्तोत्तरेकोनविशति-
शतमे ख्रीस्ताब्दे भाद्रपदद्वितीयायामेव च तस्मि-
न्पितृव्येति अन्तुनाततिरिक्तमेव भरवदन्ताचार्यव-
दन्तिभ्यस्त्वस्त्रिजन्तवारिणा संमिच्य सोऽयमृषिकुल-
रादोऽङ्कुरितः पल्लवितः पुष्पितः फलितश्चेति न
विरोहितमायजनतायाः ।

अथ संस्कृतविद्वांसं एकत्रोपविश्य कमपि विचारं
कुर्वन् सर्वथा अनुपयुक्ता इति परैरङ्कितं संस्कृतविद्वद्वां
भालात्कलङ्करकृष्णिकुलमधिवसन्नेवायमप्यिलभारतीयान्
विदुषो न केवलमेकक्रीडन्य अपि तु तेषामप्यिलभारत-
वर्षीयसंस्कृतसाहित्यसम्बन्धजननाम्नीं महाभामां प्रतिष्ठाप्य
प्रतिवर्षं भारतवर्षस्य तत्तत्प्रान्तेषु तस्याधिवेशनानि च
कारयित्वा निरवगोपं सम्प्राञ्छयैव नात्मानं कृतकार्य-
ममन्यत, अधिकन्तु संस्कृतसाहित्यसम्बन्धजनन्य नियमा-
वलीं तद्वापिकाधिवेशनानां कार्यविवरणमस्त्रिकाञ्च
साङ्गोपाङ्गं विलिख्य मिथ्यात्सिकानाधुनिकान्तवन्त-
मजिह्विषन् ।

ऋषिकुलप्रव्रज्यार्थमे द्विसप्तयुत्तरैकोनविंशति-
शतमे वैक्रमेब्दे हरिद्वारे कुम्भमहापर्वण एकरमाद्
वर्षान् पूर्वं संस्कृतसाहित्यसम्बन्धजननाम्नीं महाभामां प्रति-
ष्ठाप्य द्वादशवर्षपर्यन्तम्—(चतुर्दशोत्तरैकोनविंशति-
शतमाद् वर्षादारभ्य षड्विंशत्युत्तरैकोनविंशति-
शतपर्यन्तम्) प्रधानमन्त्रिपदमधिकृत्य कानपुरीये

सम्बन्धेन तत्परम्भं समर्पितम्, अनुवसरमायः सं-मा-
सम्बन्धेनमायमेव महाभागः सभापतिः भूत् ।

काश्यां प्राच्यविशारदविदः सभापतेः समरपि
यत्नेनैव गृहोभितसामोदिति कथन्तं सन्ने तन्नामजिकं
भवेत् । अथा हि महाभद्राभाध्यायकमदनकुण-
राखा रंगनेभाराश्चिद्विदः महाभद्राभाध्यायः
श्रीनिम्बश्रियारखा हिन्दुविश्वविद्यालयस्य प्रायः सर्ववि-
दिद्व्याः प्रख्यातविद्वन्नायकाचार्यः पद्मदशाश्रान्वेष-
कस्य तथा वागमनेवा विद्वन्मः सम्मिलितश्रामन पं०
श्रीमधुरानाथभट्टः कविचक्रवर्ती जयपुरात्, पण्डितश्री-
पुरुषोत्तमशर्मा चतुर्वेदः साहित्याचार्यः अत्रयमेराः,
व्याकरणाचार्यः श्रीललिताप्रसादडवराजः मूलचन्द-
स्वेरातीरामसंस्कृतविद्यानायाध्यापको लखपुरात्, महा-
भद्राभाध्यायः श्रीरामेश्वरानन्ददशाखा साहित्याचार्यः
सनातनधर्मसंस्कृतविभागाध्यक्षोऽपि लखपुरात् सना-
गत्य सम्मिश्रितः । अयं हि महाभागोऽमरकोषतुक्की-
मुद्यादिसंस्कृताम्भिकप्रन्थानारभ्य महाभाषान्तं व्या-
करणं न्यायादिवेदान्तानि दर्शनानि रघुवंशादि-
नैपथान्तान् काव्यान्तापान् अन्यदपि च यत्किञ्च-
न वैदुष्योत्कर्षणं तत्सर्वमप्यस्मादेव गुरुरार्यात्य विद्वद-
प्रणाः सम्पन्नः ।

अस्तु, एतत् प्रसङ्गानुप्रसङ्गितयोक्त्वा प्रकान्तमेव
वदामो यदेतादृशा अन्येऽपि देशप्रख्याता विद्वांसस्त-
त्तत्प्रदेशेभ्यः परिषदि सम्भूय सनातनधर्मशास्त्रानुसारं
“कन्या पितृदायादार्हा न वे”ति महत्त्वपूर्णविषये च निश्च-
यान्तं विवादमेतेषां महाभागानां सभापतिवै उपक्रम्य
समापयन् । तत्र हि सभापतिपदाद् यदनेन लिखितम्
भाषणं दत्तं तद्विषयगाम्भोयान् प्रतिपादनशैलीवैश-
द्यात् विशुद्धप्रसन्नपदसंस्कृतवाक्यप्रवाहसौख्यस्य सभा-

यां सम्मिलितानां विदुषां सर्वेषामेव चेतश्चमत्कृतिमा-
तनोन् । एवं चूडस्थायी विद्वत्समितः सभापतित्वमपि
बहुव्रपमकरोद्भयम् । तस्याः समितेः परीक्षा अपि स्वतन्त्रा
अभवन्नित्यक्तं तावत्प्रसक्त्यानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुस-
रामः यत्प्रभृति संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य महामन्त्रि-
पदमनेन लक्षोदयेन कार्याधिक्रियात्परित्यक्तं तदारभ्यैव
तदन्तिनामवस्थामन्वभवदित्यास्तां दुःखोद्वहाभिः कथा-
भिः । अनेन तु महाभागेन हरिद्वारे मथुरायां प्रयागे
आगरायां वाराणस्यां कालिकातायां लाहौरनगरेऽमृत-
सरसि मद्रासप्रान्ते-इत्येवं भारतस्य तेषु तेषु प्रान्तेषु
तीर्थेषु वा सम्मेलनं महता समारोहेण प्रत्यव्दसधिवेश्य
डॉ० सतीशचन्द्र “विद्याभूषण” M.A. कलिकाता-
संस्कृतकालेजस्य प्रिन्सिपलमहोदयः, C. I. E. हर-
प्रसादमहानुभावः, श्रीमान् रमेश्वरसिंहो दारभङ्गानरेशः,
म० म० त० गणपतिशास्त्रिमहोदयः, महामहोपाध्यायः
श्रीदाश्रीभार्द्वाजी, म०म० श्रीहरनारायणशास्त्री, महा-
महोपाध्यायः श्रीप्रमथनाथभट्टाचार्य इत्येवमादीन् विश्व-
विदितान्विदुषस्तत्सभापतिपदे प्रतिष्ठाप्य सम्मेलनस्य
महत्सौभाग्यं संवर्द्धितमिति को न जानाति ? एवं चतु-
र्वेदमहाभागाः संस्कृतसाहित्यस्य महतीं सेवां विदधा-
नास्तत्सम्बन्धेनैकां काकणिकामपि सम्मेलनस्य स्वत्वेन
नाश्वुशन्निति सर्वस्य विदितमेवास्ति । तदधिवेशनेषु
सर्वेषु स्वव्ययेनैव सर्वत्र यातयांतमपि व्यदधुरिति तु
तिरोहितमपि प्रकाशयानि ।

ऋषिकुलावासं वसताऽनेन महाभागेनैकं ‘ब्रह्मचारि’
नामकं मासिकपत्रं हिन्दीभाषया सम्पाद्य प्रकाशितम-
परं च ‘संस्कृतरत्नाकर’ इत्याख्यं मासिकपत्रं संस्कृत-
भाषया सम्पाद्य संस्कृतसाहित्य-सम्मेलनस्य मुखपत्रतया
प्रकाशितम्, ययोरस्य वैदुष्यपूर्णा बहवो विद्वद्भिरनु-

शीलनीया विचारा लिपिवद्धाः सन्ति । मन्ये श्रीगुरु-
चरणैर्विद्युज्यमाना ऋषिकुलश्रीर्यथा शनैः शनै-
रस्तमुपयाता तथैव ब्रह्मचारिपत्रमपि तद्वियागदुःखादिव
नितरां शुष्यन्मृत्युशय्यामशयिष्ठ । संस्कृतरत्नाकरस्तु
तत्करसंवर्द्धितोऽद्याप्येतस्य महाभागस्य जन्मभूमेजय-
पुरात्प्रकाशितः सर्वेषामपि संस्कृतपत्राणां प्रथमां संख्या-
मधिगच्छति । तद्विस्थं संस्कृतसाहित्यसम्मेलनं संस्थाप्य
दशवर्षाणि यावत्तस्य प्रधानमन्त्रिपदमलंकृत्य सर्वस्य
कार्यभारं स्वयमुदुह्य सम्यक् समचालयन् ।

ऋषिकुलकार्याद्विश्रम्य स्वतन्त्रतया सभासु विवि-
चुभिः श्रीगुरुवर्चैर्बार्द्धिक्यातस्थूलं पश्यतः पितृश्वरणायाः
सेवामुशार्द्धवर्द्धिर्वासमनादृत्य स्वगृहानेवाधिवस्तुं
निरचायि । तथा निश्चितानाञ्चैतेषां प्रभावशालीनि
व्याख्यानानि श्रोतुमुत्कण्ठितानां तासां तासां सनातन-
धर्मसभानां नित्यं करगतैः सानुरोधैर्निमन्त्रणैरहर्निशं
धूमयानेनेतस्ततः प्रचरतानेषां महाभागानां स्वास्थ्यं
शीघ्रमेवार्थयति । तस्मादचिरादेव निरन्तरप्रचरणाद्विर-
म्यैकोनविंशत्युत्तरैकोनविंशतिशततमे ख्रीस्ताब्दे सना-
तनधर्मसंस्कृतकालेजस्याध्यक्षपदं स्वीकृत्य श्रीचतुर्वेद-
महाभागा लाहौरनगरं समायाताः । स्थानीयसनातन-
धर्मसभयाऽयं संस्कृतकालेजः संस्थापितस्तथा चा-
दावेव समीहूतस्यास्य महानुभावस्य करयोः कालेजीय-
कार्यसञ्चालनरश्मयः समपिताः । अस्य कालेजस्य
सर्वा अपि व्यवस्था एनेन महाभागेन स्वयमेव
विहिताः । वर्षद्वयमस्य कालेजस्य सर्वोपि प्रबन्धः
सभया स्वयं विधाय पश्चात् आङ्गलभाषीयसनातन-
धर्म-कालेजस्य संस्कृतविभागैकाङ्गतया अकल्प्यत ।
तदेतैः महाभागाः संस्कृतविभागस्याध्यक्षपदे नियुक्ता
आङ्गलविभागस्य च धर्मशिक्षकपदे अधिष्ठिता

[illegible]

चतुर्विंशत्युत्तरे कोनविशतितमे खीलाब्दे श्रीचतुर्वेदमहाभागा लवपुरगियसनातनधर्मकृततेजमंस्कृतविभागाध्यक्षदे रवीदमर्धरात्रिषु प्रथमं महामहोपाध्यायं श्रीपरमेश्वरानन्दशस्त्रिणं प्रतिष्ठाप्य लवपुरास्त्रयपुरविमहाराजमंस्कृतकृततेजे भगवताः । पत्रकोनविशत्या वर्षे हाराज-संस्कृत-कालेजम्भाध्यक्षपदमधिकृत्य चतुश्चत्वारिंशदुत्तरे कोनविशतितमे खीलाब्दे एषः के० कृतविद्यापीठन्यायज्ञानसमधिकृत्य पुनर्जाहीरनगरभागाः । तेषां महाभागानां बुद्धये यायं विद्यापीठः प्रसृतः । विद्यापीठस्यामूलवृत्तं स्वरूपमेभिर्महोदयैरेव निर्माय साम्प्रतं सञ्चाल्यते । आचार्यशास्त्रोदीर्घाद्युत्तमपरीक्षासु समुत्तीर्णां वाक्यपटवो विद्वांसोऽस्मिन् विद्यापीठे सनातनधर्मसिद्धान्तप्रचाराय स्याध्यन्ते । एतदर्थं न्यायवेदान्तमीमांसादि-दर्शनानि, पुराणानि, मन्वादिस्मृतयः, उपनिषदः, प्राचीनार्वाचीनेति-हासो, वैदिक विज्ञानं देवपुराणादिशास्त्रेषु तत्सद्विष-

[illegible]

॥ हामनः श्रीमदत्तमोहनमालाध्यायस्यार्थानि हिन्दुवि-
श्वविद्यालयस्य प्रधानपरिषदि पञ्चदशवर्षेभ्यः सद्भव-
तया सम्बद्धाः सन्ति । तदीयप्राच्यविद्याविभागस्य
धर्मज्ञानविभागस्य च द्वाराय निवेद्यः सदस्याः
सन्ति । ऊद्येपामपि च 'हिन्दुविश्वविद्यालयः कर्तुं'
विभागानां श्रवणुवंदमहाभागाः सम्भूताः कर्तुं
तत्र धर्मशिक्षाभिस्तु ऊद्येभ्यः सदायां इति
हिन्दुविश्वविद्यालयो बहुविभागेभिरभिभागैरनु-
प्राणितः ।

पञ्चापीयविश्वविद्यालयन्यापि कनेक्चर्दागु
यावत् पाठ्यनिर्धारकपरिषदः सद्गत्याः प्राच्यविद्यावि-
भागाय सदग्याश्रयभवनं परीक्षितासम्बन्धन्तु प्रायः
सर्वेभ्य विश्वविद्यालयेरेतेषामद्याप्यतीति साकल्येन
तेषां रुढ्या यद्यापि न शक्यते इत्युत्तया निश्चितुं
तथापि प्राधान्येनोपरिष्टात्सङ्ख्ययन्ते—

१-गवर्नमेःट-संस्कृत-कालेजो वाराणसेयः ।

२—हिन्दु-विश्वविद्यालयो वाराणसेयः ।

३—विहारोडीसासंस्कृतैशोशियेशनः पटनास्थः ।

४-संस्कृत-परीक्षा-समिति: कालिकातीया ।

यां सम्मिलितानां विदुषां सर्वेषामेव चेतश्चमत्कृतिमा-
तनोन् । एवं चूहस्थाया विद्वत्समितेः सभापतित्वमपि
बहुवषमकरोदयम् । तस्याः समितेः परीक्षा अपि स्वतन्त्रा
अभवन्नित्यन्तं तावत्प्रसक्त्यानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुस-
रामः-यत्प्रभृति संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य महामन्त्रि-
पदमनेन महोदयेन कार्याधिक्रियात्परित्यक्तं तदारभ्यैव
तदन्तिमामवस्थामन्वभवदित्यास्तां दुःखोद्वहामिः कथा-
भिः । अनेन तु महाभागेन हरिद्वारे मथुरायां प्रयागे
आगरायां वाराणस्यां कालिकातायां लाहौरनगरेऽमृत-
सरसि मद्रासप्रान्ते-इत्येवं भारतस्य तेषु तेषु प्रान्तेषु
तीर्थेषु वा सम्मेलनं महता समारोहेण प्रत्यव्दमधिवेश्य
डॉ० सतीशचन्द्र “विद्याभूषण” M.A. कलिकाता-
संस्कृतकालेजस्य प्रिन्सिपलमहोदयः, C. I. E. हर-
प्रसादमहानुभावः, श्रीमान् रमेश्वरसिंहो दूरभङ्गानंरेशः,
म० म० त० गणपतिशास्त्रिमहोदयः, महामहोपाध्यायः
श्रीहाथीभाईशास्त्री, म०म० श्रीहरनारायणशास्त्री, महा-
महोपाध्यायः श्रीप्रमथनाथभट्टाचार्य इत्येवमादीन् विश्व-
विदितान्विदुषस्तत्सभापतिपदे प्रतिष्ठाप्य सम्मेलनस्य
महत्सौभाग्यं संवर्द्धितमिति को न जानाति । ए० चतु-
र्वेदमहाभागः संस्कृतसाहित्यस्य महतीं सेवां विदधा-
नास्तत्सम्बन्धेनैकां काकणिकामपि सम्मेलनस्य स्वत्वेन
नास्पृशन्निति सर्वस्य विदितमेवास्ति । तदधिवेशनेषु
सर्वेषु स्वव्ययैर्नैव सर्वत्र चातयातमपि व्यदधुरिति तु
तिरोहितमपि प्रकाशयामि ।

ऋषिकुलवासां वसताऽनेन महाभागेनैकं ‘ब्रह्मचारि’
नामकं मासिकपत्रं हिन्दीभाषया सम्पाद्य प्रकाशितम-
प्यत्र ‘संस्कृतज्ञापर’ इत्याख्यं मासिकपत्रं संस्कृत-
भाषया सम्पाद्य संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य सुसंपन्नतां
प्रकाशितम्, ययोरस्य बहुव्यपूरा महतो विद्वद्भिरनु-

शीलनीया विचारा लिपिवद्धाः सन्ति । मन्ये श्रीगुरु-
चरणैर्विद्युज्यमाना ऋषिकुलश्रीर्यथा शनैः शनै-
रस्तमुपयाता तथैव ब्रह्मचारिपत्रमपि तद्वियोगदुःखादिव
नितरां शुष्यन्मृत्युशय्यामशयिष्ठ । संस्कृतरत्नाकरस्तु
तत्करसंवर्द्धितोऽद्याप्येतस्य महाभागस्य जन्मभूमेर्जय-
पुरात्प्रकाशितः सर्वेषामपि संस्कृतपत्राणां प्रथमा संख्या-
मधिगच्छति । तदित्यं संस्कृतसाहित्यसम्मेलनं संस्थाप्य
दशवर्षाणि यावत्तस्य प्रधानमन्त्रिपदमलंकृत्य सर्वमपि
कार्यभारं स्वयमुदुह्य सम्यक् समचालयत् ।

ऋषिकुलकार्याद्विश्रम्य स्वतन्त्रतया सभासु विवि-
चुभिः श्रीगुरुवर्चैर्वाढ्यक्यातस्थूलं पश्यतः पितृश्ररणयोः
सेवामुशान्निवर्द्धिर्वासमनादृत्य स्वगृहानेवाधिवस्तुं
निरचायि । तथा निश्चितानाञ्चैतेषां प्रभावशालीनि
व्याख्यानानि श्रोतुमुत्कण्ठितानां तासां तासां सनातन-
धर्मसभानां नित्यं करगतैः सानुरोधैर्निमन्त्रणैरर्हनिशं-
धूमयानेनेतस्तदः प्रचरतानेषां महाभागानां स्वाख्यं
शीघ्रमेवाशीर्यत । तस्मादचिरादेव निरन्तरप्रचरणाद्विर-
म्यैकोनविंशत्युत्तरैकोनविंशतिशततमे ख्रीस्ताब्दे सना-
तनधर्मसंस्कृतकालेजस्याध्यक्षपदं स्वोक्त्य श्रीचतुर्वेद-
महाभाग लाहौरनगरं समायाताः । स्थानीयसनातन-
धर्मसभयाऽयं संस्कृतकालेजः संस्थापितस्तथा चा-
दावेव समीहूतस्यास्य महानुभावस्य करयोः कालेजीय-
कार्यसञ्चालनरमयः समपिताः । अस्य कालेजस्य
सर्वा अपि व्यवस्था एनेन महाभागेन स्वयमेव
विहिताः । वर्षद्वयमस्य कालेजस्य सर्वोपि प्रबन्धः
सभया स्वयं विधाय पश्चात् आङ्ग्लभाषीयसनातन-
धर्मकालेजस्य संस्कृतविभागेकाङ्गतया अकल्प्यत ।
तदेतं महाभागः संस्कृतविभागस्याध्यक्षपदे निवृत्त्या
आङ्ग्लविभागस्य च धर्मशिक्षकपदे अधिष्ठिता

अभवन् । संस्कृतविभागस्य सर्वमपि कार्यभार पूर्व-
बदेव निरवहन् । एतेषामध्यापनवेलायां सनातनधर्म-
कालेज-संस्कृतविभागस्य परीक्षाफलमोरियंटलकालेजी-
यपरीक्षापरिणामादेतावदग्रे गतमभवद्यदोरियंटलका-
लेजाय तात्कालिकेनाध्यक्षमहोदयेन ओरियंटल-
कालेजाध्यापका बहुवारमनुयुक्ता यत् सनातन-
धर्मकालेजीयपरीक्षाफलादोरियंटलकालेजीयपरीक्षाफलं
नितरां पश्चिमं भवतीति कस्य हेतोः ? तत्र समुचित-
मुत्तरमलभमाना ओरियंटलकालेजाध्यापका कणे-
इत्य कृतश्रमा अपि परीक्षापरिणामप्रकाशनसमये
समकुचन् । सनातनधर्मकालेजसंस्कृतविभागे केवलं
पञ्चवर्षाणि अध्यापितम् । एतावता कालेनैव प्रायः सर्वो-
ऽपि पञ्चापदेशोऽस्मद्गुरुवर्यशिष्यैरापूर्णः समभवत् ।

चतुर्विंशत्युत्तरैकोनविंशतितमे ख्रीस्ताब्दे श्रीचतु-
र्वेदमहाभागा लवपुरीयसनातनधर्मकालेजसंस्कृत-
विभागाध्यक्षपदे स्वीयसर्वशिष्येषु प्रथमं महामहोपा-
ध्यायं श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिणं प्रतिष्ठाप्य लवपुरा-
क्षयपुरीयमहाराजसंस्कृतकालेजे समागताः । तत्रैको-
नविंशत्या वर्षैर्महाराज-संस्कृत-कालेजस्याध्यक्षपदम-
धिरुह्य चतुश्चत्वारिंशदुत्तरैकोनविंशतितमे ख्रीस्ताब्दे
एम्० के० संस्कृतविद्यापीठस्याध्यक्षासनमधिकृत्य पुन-
र्लाहौरनगरमागताः । एतेषां महाभागानां बुद्धये वायं
विद्यापीठः प्रसूतः । विद्यापीठस्यामूलचलं स्वरूपमेभि-
र्महोदयैरेव निर्माय साम्प्रतं सञ्चाल्यते । आचार्यशास्त्रि-
तीर्थाद्युत्तमपरीक्षासु समुत्तीर्णां वाक्पटवो विद्वां-
सोऽस्मिन् विद्यापीठे सनातनधर्मसिद्धान्तप्रचाराय
साध्यन्ते । एतदर्थं न्यायवेदान्तमीमांसादि-दर्शनानि,
पुराणानि, मन्वादिस्मृतयः, उपनिषदः, प्राचीनावाचीनेति-
हासी, वैदिकं विज्ञानं वेदपराणादिशास्त्रेषु तत्तद्विष-

यान्वेषणपरिपाटीत्येवमादयो विषया अध्याप्यन्ते ।
अन्यदपि चावश्यकं ज्ञानं तत्तच्छास्त्रेषु पाङ्गुतानां
विदुषां विशिष्टव्याख्यानाः शिष्यते । वर्षद्वयेनेतद्वि-
द्यापीठस्य शिक्षा परिसमाप्यते । प्रथमवर्षे पञ्चावि-
शतिरूप्यकारिणि द्वितीयवर्षे च त्रिशद्व्यकारिणि प्रतिमास-
मध्येतृषु प्रत्येकं भोजनाद्यावश्यककार्यसाधनाय
प्रदीयते ॥ इत्थं विदुषां विशेषज्ञानलाभाय इय-
मद्वितीयैव संस्था श्रीमद्विरुवर्यैः सञ्चाल्यते । अस्य
विद्यापीठस्य सर्वोऽपि व्ययभारः श्रीमूलचन्दस्वैराती-
रामट्रष्टेन चतुहते ।

महामनःश्रीमदनमोहनमालवीयसंस्थापितहिन्दूवि-
श्वविद्यालयस्य प्रधानपरिषदि पञ्चदशवर्षेभ्यः सदस्य-
तया सम्बद्धाः सन्ति । तदीयप्राच्यविद्याविभागस्य,
धर्मविज्ञानविभागस्य च द्वाविंशतिवर्षेभ्यः सदस्याः
सन्ति ॥ अन्येषामपि च हिन्दूविश्वविद्यालयस्य बहूनां
विभागानां श्रीचतुर्वेदमहाभागाः सदस्यतां वहन्ति ।
तत्र धर्मशिक्षासमितेस्तु आरम्भत एव सदस्या इति
हिन्दूविश्वविद्यालयो बहुविभागेष्वेभिर्महाभागैरनु-
प्राणितः ।

पञ्चापीयविश्वविद्यालयस्यापि अनेकवर्षाणि
यावत् पाठ्यानिर्धारकपरिषदः सदस्याः प्राच्यविद्यावि-
भागस्य सदस्याश्चाभवन् । परीक्षकतासम्बन्धस्तु प्रायः
सर्वैरेव विश्वविद्यालयैरेतेषामद्याप्यस्तीति साकल्येन
तेषां सङ्ख्या यद्यपि न शक्यते इयत्तया निश्चितुं
तथापि प्राधान्येनोपरिष्ठात्सङ्ख्यायन्ते—

- १—गवर्नेमेन्ट-संस्कृत-कालेजो वाराणसेयः ।
- २—हिन्दू-विश्वविद्यालयो वाराणसेयः ।
- ३—विहारोडीसंस्कृतेशोशियेशनः पटनास्यः ।
- ४—संस्कृत-परीक्षा-समितिः कालिकातीया ।

- ५—लखनऊ-विश्वविद्यालयः ।
 ६—पञ्जापीय-विश्वविद्यालयः ।
 ७—इन्द्रप्रस्थीय-विश्वविद्यालयः ।
 ८—जयपुरीयः संस्कृतकालेजः ।
 ९—गुरुकुल-विश्वविद्यालयः ।
 १०—प्रयागीय-हिन्दी-साहित्य-सम्मेलनम् ।

एतादृशैरन्यैरपि विश्वविदितैर्विद्यालयैर्महाविद्या-
 लयैश्च प्रचारितानां प्रायः सर्वासामेवोत्तमपरीक्षाणा-
 मयं परीक्षको भवति ।

एतावता संस्कृतसंस्थास्वेवायं लब्धादर इति मा-
 मंसत तदर्थं हिन्दी-भाषासंस्थासंबन्धमपि अस्य महा-
 भागत्य स्तोत्रं प्रदर्शयामः । लेखवृद्धिभयात् न साक-
 ल्येन निर्देष्टुमिह प्रभविष्यामः ।

लवपुरीय-हिन्दी-साहित्यसम्मेलनस्वागतसमितेरयं
 मन्त्री अभवत् । सम्मेलनस्य स्थायिसमितेश्चिरं
 सदस्योऽभवत् । हिन्दीसाहित्य-सम्मेलनाङ्गभूतायाः
 दर्शनपरिषदोयमिन्द्रप्रस्थेऽभ्यङ्ग आसीत् । हिन्दी-
 साहित्य-सम्मेलनसम्बन्धि-मङ्गलाप्रसादपारितोषिकस्य
 निर्णायको द्विरभूदर्शनशास्त्रे । काशीस्थनगरीप्रचा-
 रिणीसभायाश्च पञ्चविंशतिवर्षेभ्यः सदस्योस्ति । त्रिचतै-
 वर्षैस्तु तत्कार्यकारिणीसमितेरपि सदस्योऽभवत् ।

धर्मसम्बन्धिसंस्थापरिचयः ।

अथ धर्मसम्बन्धिसंस्थाभिरस्य कृत्कः सम्बन्ध-
 इति किञ्चिदुपक्रमे-भारतधर्ममहामण्डलेनैतेषां महा-
 भागानामतिघनिष्टः सम्बन्ध आसीत् । महामहोपदे-
 शक-व्याख्यानवाचस्पत्यादि-सम्मानसूचकानि पदानि
 तेनैव सादरमुपहृतानि ।

पञ्चोत्तरैकोनविंशतिशततमे ख्रीस्ताब्दे प्रयागे कुम्भ-
 पर्वणि सुगृहीतनामधेयैः श्रीमदनमोहनमालवीयमहो-

दयैरखिलभारतीयसनातनधर्मसभा स्थापिता । तस्याः
 १९१८ ईशवीयेऽब्दे प्रयागीयमहाधिवेशने प्रधानम-
 न्त्रिपदं श्रीमालवीयमहोदयैरेव गृहीतं, सहकारिमन्त्रि-
 पदन्तु श्रीगुरुचरणैर्विभूषितम् ।

व्याख्यानवाचस्पति-परिषदतः श्रीदीनदयालुमहाभागैः
 १९१५ ख्रीस्ताब्दे श्रीहरिद्वारे स्थापितस्य सनातनधर्म-
 महासम्मेलनस्यैते आरम्भत एव कार्यकारिण्याः सदस्या
 आसन् ।

वर्णाश्रमस्वराज्यसंघस्य तु एते महोदया जन्म-
 दातार एवेति न तिरोहितं समाचारपत्रपाठकेभ्यः ।

सनातनधर्मशास्त्रनिर्णीति विवाहव्यास मिस्टर-
 शारदामहाशयेन शासनशक्त्या आसेधिते सति
 जुब्धान्तरस्यास्य महाभागस्य पत्रेणैव समुत्साहिता
 म०म०श्रीलक्ष्मणशास्त्रिर्विद्वंसदृशा विद्वांस इन्द्रप्रस्थे
 सनातनधर्मानुयायिन एकत्रोक्त्य सभा अकुर्वन् ।

परमहंसपरित्राजकाचार्यस्वामिश्रीकरपात्रिमहोदयैः
 प्रतिष्ठाप्य संपोषितस्य धर्मसंघस्य द्वितीयेऽधिवेश-
 नेऽयमेव महाभागः सभापतेरासनमग्रहीत् ।

पञ्चापप्रान्तीयसनातनधर्मसभास्थापने श्रीचतुर्वेद-
 महोदयानामपि पुण्यहस्त आसीत् । प्रतिनिधिसभाया
 उपसभापतिपदमेते महाभागाः सुचिरमध्यतिष्ठन् ।
 पञ्चापप्रान्ताज्ययपुरगमनानन्तरमपि अयं महाभाग-
 स्तथा बहुधा सम्बद्ध आसीत् । अनेन हि प्रतिनिधि-
 सभायाः प्रायः सर्व एवोपदेशकाः विशिष्टव्याख्यानै-
 र्धर्मोपदेशेषु शिक्षिताः । परन्तु यत्समयमारभ्य प्रति-
 निधिसभा स्पृश्यास्पृश्यव्यवस्थां शास्त्रविहितामतिलङ्घ-
 न्यास्पृश्यैः सह यथेच्छमरस्त तदारभ्य तत्सम्बन्धं सर्वथा
 पर्यहरत् ।

सङ्क्षेपेण तु इदं शक्यते वक्तुं यद् देशव्यापिनी

तादृशी एकापि सनातनधर्मसंस्था नास्ति यथैते महा-
भागा सर्वथा अमम्बद्धाः स्युः ।

एकदेशिधर्मसभाभिरेवायं गृहीतवृत्त आसीदिति
न यतो हिन्दुधर्मसभायमचिरममुक्तपाणिभवन ।
ऑलइण्डिया नेमिगणसभायां सदस्यस्तु आसीदेव ।
वाराणस्यां सुश्लोकस्य श्रीमतो मदनमोहनमालवीयस्य
सभापत्ये संवृत्ते ऐतिहासिके महाविद्वत्ताने प्रधान-
पाणिनयमासीत् । सर्यादाविरुद्धज्ञानायास्त्वमुष्या अत्रि
स्पर्शमत्यजन् ।

एवं हरिद्वारस्थाया विद्वत्समितेः सभापतिर्जयपुराय-
सनातनधर्ममण्डलस्य, कविमण्डलस्य, साहित्यपाठशाला-
याश्च सभापतिरयमेव निजावाससमये आसीत् । जय-

पुरायब्राह्मणसभाया मन्त्रिपदेऽपि अयमेवासीत् ।

विजानीयाः सभायथैनं नामुक्त्वा सज्जनीयमभा-
ऽपि नयैव नामुञ्चन् । तथा च माधुरचतुर्वेदमहासभायाः
१६१६ ईशवीर्यान्दे संस्थापिताया आरम्भादद्यावधि उप-
सभापतिरयमेवास्ति । द्विभु नस्याः प्रधानमभापतिरभूत् ।

जयपुरस्थराजकीयविद्वत्सभा या मौजमन्दिरेत्या-
ख्यायते तस्याः सदस्याः सन्ति । जयपुरीयपण्डितकलाय-
त्रेरोति प्रसिद्धस्य पुस्तकालयस्यापि सदस्याः सन्तीति
किं विरोधनो विवेचनेन । यत्र यत्रायं महाभागोऽवासी-

त्तत्र तत्र सनातनधर्मसंस्थाभिर्विद्यासंस्थाभिश्चाखिला-
भिरेवास्य हृदयरः सम्बन्धोऽवरीर्तयित्वा अस्य
कार्यकौशलं धर्मप्राणत्वञ्चेति शम् ।

मान्यानां श्रीगिरिधरशर्मणां

सुरभारतीसेवा

(लेखकः—विद्यावरः शास्त्री M. A. प्रोफेसर, दूंगरकॉलेज, बीकानेर)

किं नाम कश्चन मादृशः शिष्यो गुरुवर्याणां गुण-
वर्णनं कर्तुं क्षमते । अत्रभवतामेषां महानुभावानां
कृत्तमपि कार्यजातं किन्तु तथा स्पष्टं प्रतिभाति यथा
सामान्यतमोऽपि जनस्तत्स्पष्टमवलोकयितुं प्रभुर्भवति ।
अन्येऽहं, सन्ति सेवाया विविधाः प्रकाराः, प्राचीनैरर्वा-
चीनैश्चान्यैरपि महोदयैः स्वस्वनिर्णयानुकूला कृतैव
आ सा संस्कृतभाषासेवा, मान्यवर्याणां सेवा
दृश्यते किन्तु सर्वाङ्गपूर्णा सेवा । सर्वतः प्रथमं तु न हि
कश्चन साधारणो विद्यार्थी संस्कृतभाषारहस्यमवगन्तुं
शक्नोति । सन्ति समभर्षरच बहवस्तत्तद्ग्रन्थाध्यापन-
प्रसिद्धा विद्वांसः, किमस्ति किन्तु तेषु तेषु ग्रन्थेषु

सभालोचितो जीवनसरः । स्वस्वशब्देषु वा तदर्थेष्वेव
न भवति शास्त्राणां तात्पर्यम् । येन हि भवेत्सर्वरहस्याव-
बोधः, जीवनगतिर्भवेत् प्रत्यक्षं भासमाना, गुणदोष-
विवेचनं च प्रसूरेत् प्रतिक्षणं परिस्फुटं तदेव शास्त्र-
ज्ञानं ज्ञानपदवीमभ्यारोढुं शक्नोति । छात्रावस्थायामेव
मान्यैस्तल्लब्धमिति प्राथमिकीयं सेवा सर्वप्रधाना
सेवेति सर्वैरेवाधुनिकैर्विद्यार्थिभिर्मनसि समाधेया । ततः
परं हि किं नाम तदध्यापनं यस्मादध्यापिता न भवन्ति
समानाः स्वेप्सितसरणिःसमवगाहिनो वा स्वान्तेवासिनः ।
कुत्र न विद्वत्सन्ति सन्प्रति मान्यानामन्तेवाधिनस्तेषु
तेषु ग्रन्थेषु । अयिकुले हि प्रातःमरणीयानां भाष्या-

चार्याणां पितामहचरणानां श्रीहरनामदत्तशास्त्रिणां पार्वस्थितेन कैशोरे मया पूज्यचरणानामन्तिके किञ्चित्स्थलधम् । तदानीं हि ये केऽपि छात्राः श्रीमतां सेवायामासन् सर्व एव ते सञ्जाताः प्रथिताः पण्डित-प्रवरा अभ्यापयन्ति च सहस्रशः शिष्यान् तेषु तेषु विद्यालयेषु । कथमयं सेवाप्रकारः सततं प्रभवेत् दूर्वेव प्रवर्धमान इत्यत्र नास्ते किञ्चन बहु निवेदनीयम् ।

प्रतियुगं भवति विलक्षणमेव जगति किञ्चन परिवर्तनम् । भारतीयैः साम्प्रतिकैः केवलं प्राचीनसंस्कृतसमवादनपरैः संस्कृतशिक्षकैः तदालोच्यते किन्तु बहुधा । फलं चाध्येतुं पतति । न ते भवन्ति देशकालानुसारिशिक्षणप्रदाने शक्ताः । संस्कृतभाषा चेत्थं जनताभावाकर्षणविकला तिरस्त्रियते मूढैरपि लोभैः । प्राचीनशास्त्रसंरक्षणपरैराम्यैः किन्तु पूर्णमनुभूता-ऽवश्यकतं व्यत्यासं तदनुकूलञ्चाथ विहितं शिक्षाप्रकारे ऋणमावश्यकं परिवर्तनम् । पत्रसम्पादनम्, व्याख्यानदानम्, हिन्दीभाषायामपि निजाभिप्रायप्रकाशनं सर्वमेतत् युगानुकूलं सेवाकरणं मन्ये । न सम्प्रति कश्चात्नावश्य-कैरेभिः प्रकारैर्विहीनः काञ्चन स्वभाषासेवां कर्तुं मीष्टे ।

सतापि विदुषा च यदि संस्कृतपण्डितेन न विधी-यते धर्मरक्षा वृथैव तस्य तद् वैदुष्यमित्यपि स्पष्टं बोधयामि । सन्ति सम्प्रति तेषु तेषु विद्यालयेषु केचन संस्कृतभाषाग्रन्थप्रवणाः प्राध्यापका आचार्याश्च । न हि किन्तु ते स्वसंस्कृतिसंरक्षणे शक्ता भवन्ति । संस्कृतभाषा हि न केवलं भाषा अपि तु काचन मानवजीवनविका-सिनी मान्या विलक्षण शक्तिः । यावन्न सानुशील्यते तथैव तावन्न भवति सा फलदात्रीत्यपि सर्वैरभ्युपगन्त-व्यम् । मान्यानां संस्कृतभाषाज्ञानं तदावश्यकधर्मरक्षण-क्षमप्रमिति सौभाग्यमाधुनिकानां सर्वेषामेव निजधर्म-रक्षणपराणां भारतीयानाम् ।

समयोऽयं सभामञ्चानाम् । भाषणशक्त्यधिकतः तत्तत्सम्मेलनादिगृहीतभाग एव सम्प्रति जनान् प्रभाव-यितुं समर्थो भवति । मान्यैः संस्कृतसाहित्यसम्मेलन-मन्त्रिपदासीनैरखिलेऽपि भारते पुनरपि संस्कृतभाषां प्रति सर्वेषामेव ध्यानमाकृष्य महती सेवा विहिता । चिरकालात् तत्तत्प्रान्तवर्तिनां विदुषां नासीत् कचन सम्मेलनसंगठनप्रकारः । अखिलभारतीयसंस्कृत-साहित्यसम्मेलनद्वारा सर्वेषामेव भारतीयानां प्रान्तानां तदन्तर्गतानां नगराणां संस्कृतप्रगतेज्ञानं जातम् । पारस्परिकेण विमर्शेन च बहु समुन्नतिसाधकं कार्य-जातञ्चाविदितमपि स्वभावत एव सम्पन्नम् ।

हिन्दीभाषायां विरक्ता एव सन्तीदानीं तादृशो विद्वांसो यैर्हि प्राचीनभारतीयसंस्कृतेस्तत्त्वावलोकनं क्रियते । पाश्चात्यशिक्षाभिभूता हि ते प्रायशस्तदेव प्रतिपादयन्ति यद् वर्तते पाश्चात्यदेशेषु तेषां ग्रन्थेषु वर्णितम् । मान्यैर्दर्शनशास्त्रालोचनाद्धार्मिकरहस्याणां च तथा प्रकाशो विहितो यथा हिन्दीभाषाप्रणयिनो-ऽपि संस्कृतभाषाकृतज्ञा भवन्ति ।

अपराच मान्यानामनुकरणीया प्रणाली वैज्ञानिकी विश्लेषणीतिः । अधुनातना हि भारतीयास्तदेव पठन्ति, तदेव च किञ्चन शृण्वन्ति यत्र भवेत् साम्प्रति-कस्य विज्ञानस्य कुत्रचित् कश्चन संसर्गलेशः । मान्य-वर्यैः स्वव्याख्यानैषु शास्त्राणां तथा विचारः प्रारभ्यते यथा भवन्ति नवीना अपि युवकाः सर्वथा मुग्धाः । सर्वैरेव संस्कृतपण्डितैरित्यभ्युपगम्य खल्वेषा रीतिः विनैनां न कश्चन तेषां वाक्यमेकमपि श्रोतुं सन्नद्धो भवति । यावच्च कश्चन शृणोत्येव न, तावत् किं कस्यचन भाषणस्य ज्ञानस्य वा फलं भवितुमर्हति ? कीदृशी च तेन काचन संस्कृतभाषासेवा कर्तुं शक्यते ।

संक्षेपतः कृतेऽभिन्नं सेवावर्णने सर्वतोऽधिकं भगवन्त्याः स्तवने—“रूपं देहि जयं देही”ति—स्तवनं संस्कृतोपकारश्च पूज्यप्रवराणां पावने दर्शनं एव विधीयते, तत्र रूपस्याभ्यं च कृते भारताया नित्यमीहन्ते । समुल्लसन्तं मन्ये । अनुभाव एव मान्यानां तादृशो सात्त्विकी यत्र राजते कान्तिस्तत्र स्वत एव भवति येन स्वयमेव जनाः संस्कृतभाषायाः कश्चनायं महान् श्रद्धाप्रादुर्भावः । शिष्येषु गुरुवचनपातशक्तिम् । इयमेव शक्तिरापातता विद्वानिति दूरतो विलोक्येव निश्चिन्वन्ति । न हि विद्याप्रभावः कदाचन गुप्तो भवति । संस्कृतभाषाया विकासयति तां तां भाषां तत्तच्छास्त्रवचनविश्वासश्चेति एव चायं कश्चन विलक्षणः प्रभावो येन मर्त्योऽपि देव भवेदपूर्णमपि पूर्णं मे स्तवनम् । इव दीप्तकान्तिर्विराजते । यत्र हि सर्वसौभाग्यदायिन्या

भगवन्त्याः स्तवने—“रूपं देहि जयं देही”ति—स्तवनं विधीयते, तत्र रूपस्याभ्यं च कृते भारताया नित्यमीहन्ते । सात्त्विकी यत्र राजते कान्तिस्तत्र स्वत एव भवति श्रद्धाप्रादुर्भावः । शिष्येषु गुरुवचनपातशक्तिम् । इयमेव शक्तिरापातता विकासयति तां तां भाषां तत्तच्छास्त्रवचनविश्वासश्चेति भवेदपूर्णमपि पूर्णं मे स्तवनम् ।

साहित्य-सेवा

(ले०—पं० युगलकिशोरशर्मा—दर्शनवेदान्ताचार्यः, दर्शनाध्यापकः, संस्कृतकालेजस्य, जयपुरम्)

अयि विद्यावारिधिवगाहनविमलमानसाः, विस्फुर-द्विज्ञानविद्योतितान्तःकरणाः, संस्कृतत्नाकररत्नप्रचे-तारः पाठकमहाभागाः ! येषां प्रातःभरणीयानां पूज्य-तमानां गुरुप्रवराणां श्रीचतुर्गेदमहाभागानाम् आ-कैशोरात् तुरीयवयःपरिणति यावत् समग्र एव जीवन-कालः साहित्यसेवायामेव व्यतीतस्तेषां विषये यत्किम-प्युच्येत तद् दिवाकरदीपदर्शनमिव न तेषां महत्त्व-रूपायनायालम्, तथापि गुरुणां गुणगणगणनया आत्मानमेव पावयितुमेष मे यत्नः साफल्यमेष्यतीति सम्भाव्यते ।

अयि मान्याः पाठकमहाभागाः ! अध्ययनकालादेव श्रीमतां प्रवृत्तिर्लेखनेऽप्यासीत् । अतोऽध्ययनेन सहैव अहमहमिकया प्रवर्तमाना लेखनकलाऽपि तदानीमेव प्रौढिमापन्ना । अध्ययनावस्थायास्मैव लिखिताः श्रीमतां धर्मसम्बन्धिनो लेखा हिन्दीभाषायाम् इडावानगरात्

प्रकाशिते “ब्राह्मणसर्वस्व”नाम्नि यन्त्रे मुद्रणमेत्य शिञ्चितजनानां श्रवणानि भूषयामासुः ।

तेष्वेव दिवसेषु एकोत्तरैकोनविंशतिशततमे (१९०६) ख्रिस्ताब्दे सप्तमैडवर्डसम्राजो राज्याभिषेकोपलक्ष्ये जयपुरराजवर्गीयैः श्रीगोविन्ददेवमन्दिर एका विद्वत्प-रिषत् संयोजिता । तत्र च राजसम्मानीता विशिष्टा विद्वांस आशीर्वादात्मिका वर्णनात्मिकाश्च कविता अश्रा-वयन् । अस्मां विद्वत्परिषद्यपि प्रकृतमहाभागानां कविता प्राशस्त्येनोपयुक्तया विद्वन्मनोहारिणी जाता । तस्मा एव कानिचित् पद्यानि निर्दर्शनार्थमत्रोपस्थाप्यन्ते—

अयोत्सवाम्बुनिधिबीचिपरिष्कृताङ्गा

लब्धामया भवत भारतवासिलोकाः ।

यच्छासितुं श्रुवनमेतदनन्यवीर्यः

सिंहासने विशति सप्तम एडवर्डः ॥

एकः सागरमेखलां वसुपतीमेव जमो रक्षितुं,
 पूर्णं कृन्तति विद्विषां, बलवतामग्रेसरो गीयते ।
 रक्षाः सर्वजना अमुष्य चरिते चन्द्रांशुविभ्राजिते,
 दत्तो सम्पदमाश्रितेषु बहुशस्तेनैदवर्द्धः स्मृतः ॥ २ ॥
 उन्निद्राद्य गुणज्ञता सरलता लब्धास्पदोदारता,
 स्वच्छन्दामलनीनिराप्तविभा वर्धति विद्या मुदा ।
 विक्रान्तः खलु विक्रमोऽपि सुतरामुत्साह उत्साहवान्
 चौर्यं चोरितमेव दैन्यमतुलं दैन्यं समालम्बते ॥ ३ ॥
 भो विश्वम्भर ! भवता तापात् पातव्य एहवर्द्धोऽसौ ।
 परिपालिते नृपेऽस्मिन् न स्याद् विश्वस्य पालनायासः ।

तत्रैव भगवन्मन्दिरे कविभिरन्वेष्टव्यबसरेषु
 कविनाः पश्यन्ते स्म ।

भूतपूर्वजर्मनुद्युद्धे जाते जर्मनपराजये यो बिज-
 यमहोत्सवः प्रार्थना च जयमूतः, तत्रत्यमपि पद्यमेकं
 पाठकानां प्रमोदाय पुर उपस्थाप्यते—

विज्ञानोन्मत्तदृष्यन्प्रतिभटनिवहोक्तस्वण्डप्रसर्पत्-
 कीलालचालितायां भुवि विकटतरैरायुधैरास्तृतायाम्
 प्रज्वल्य स्वप्रतापानलमतुलशो वैरिणां तत्र हुत्वा,
 शान्तिं लोकेषु धर्माभ्युदयसहचर्यं प्राप्तवान् जार्जराजः

अभ्ययनस्यापरिसमाप्तावेव तस्यामेवावस्थायां स्वसु-
 हृदवृन्दसहकारितया श्रीमद्भिः गीर्वाणकारुण्यस्य
 संस्कृतरत्नाकरनामकमासिकपत्रस्य प्रकाशनं सम्पादनञ्च
 प्रावृण्य, यद्धि तस्मिन् काले प्रायः दशवर्षाणि यावत्
 सुचारुरूपेण स्वविषयरत्नप्रभाभिः संस्कृतसाहित्यं व्य-
 योतयत् । अस्मिन् पत्रे चतुर्वेदमहाभागानां स्वीया
 महत्त्वपूर्णां निबन्धाः कविताश्च प्राकाश्यं लेभिरे । तत
 एव कतिचित् प्रारम्भिकमञ्जलकविता उदाहरणार्थं
 प्रदर्श्यन्ते ।

भजामस्त्वन्यादौ सकलसुखं ज्ञापयितुमसु
 मयुखै राजन्तौ सदयहृदये देवि वचसाम् ।
 हृतापाया मातस्तव पदमरोजस्परणतो
 गताः सिद्धिं सम्यक् श्रियमनुभवन्तीह विबुधाः ॥
 शान्तात्मभिरासेव्यं शीतकाकलितशेखरं शमिनम्
 शंकरमाश्रितसुखदं शैलसुताप्रणयिनं नौमि ॥

यत्रामृताहमकरन्दमवाप्तुकामां

गुञ्जन्ति योगिजनषट्चरणाश्चरन्तः ।

देवेन्द्रमौलिमुकुटांशुविशजितं तद्

वन्देब्धिशाधिपरमात्मपदारविन्दम् ॥

पतदतिरिक्ता 'कथं स्यान् संस्कृतोन्नतिः' इति
 शीर्षकमवलम्ब्य विरचिताऽनुष्टुप्छन्दोमयी कवि-
 तैका अतीवोत्कृष्टा मार्मिकी प्रकाशिता, यस्या हि विद्व-
 त्समाजे महान् समादरः समभूत् ।

गद्यात्मकनिबन्धेषु "पुराणेतिहासविषयः" "चातु-
 र्वैर्यम्" (भागद्वयम्) "विधवाधर्ममीमांसा" "पितृवि-
 वेकः" "कश्चित्कविः" इत्यादिनिबन्धास्तात्कालिके
 'संस्कृतरत्नाकरे' पत्रेऽतीवमहत्त्वशालिनः प्रकाशमापुः ।
 संवादाः, सम्पादकीयाष्टिपरयोः, वर्षादीं वर्षान्ते च
 सम्पादकवक्तव्यानि च दर्शनीयतमानि भवन्ति स्म ।
 विशेषतः १९७० विक्रमाब्दे फाल्गुने लिखितो "होलिका-
 सम्मेलन"लेखः एका विनोदपूर्णोऽऽदरणीया च साम-
 ग्र्यासीत् । एकस्या दार्शनिकव्यक्तेरेतादृशी विनोदपूर्णं
 रचना विख्यापयति सर्वतोमुखीं प्रतिभाम् ।

तस्मिन्नेव रत्नाकरप्रकाशनकाले "संस्कृत-चन्द्रिका"-
 नाम्न्यां पत्रिकायां दक्षिणभारतस्य प्रकाण्डविदुषां
 कस्तूरिरत्नाचार्याणां व्याकरणविषय एको लेखः प्रका-
 शित आसीत् । तत्र तैराचार्यैः प्रसाधितं यद्-ध्वोज-
 सिन्धु-शब्दादिषु-प्रत्यये कृते "ओजिष्ठा" इत्यादि-

प्रयोगः साधयितुं शक्यन्त इति । श्रीमद्भिन्नपूर्वदम-
हाभागैरुक्तं भगवन् संस्कृतरत्नाकरस्य प्रथम एव वर्षे
लिखितं यद्धि शास्त्रीय-लेखकेषु जगत्प्रथमो लेखो-
ऽस्त्यन । तस्मिन्नेव काले रत्नाकरस्य मासिकसंस्क्रि-
प्तानु श्रीमद्गी रचितैका सुमनोहरा गीतरपि निःसृता,
या पाठकमहोदयानां मनोरञ्जनयेहापि प्रकाश्यते—

—गीतिका—

स्थायी—देवि ! तव सुखं पदकमलम्,
भजे भवतापहरं विमलम् ॥

अन्तरा—रखन्मणिमञ्जुलमजीरं,
विराजद्दिमलनखरहीरम् ।
विजितविवुधारिशिरसि निहितं,
सुरार्पितकुसुमनिकरपिहितम् ॥

निःश्रेयसमधुवाञ्छया, सततं यदाश्रयन्ति ।
भक्तकुलानि दुरितविमुखानि हि मधुकरतामुपयन्ति ॥
यन्ति ननु जनुषः फलममलम्, देवि तव सुखदं ॥१॥

त्वमसि खलु जननि ! जगत्प्रेका,
गुणभिदा भासि दशाऽनेका ।

परा बाञ्छानसपथातीता,
योगिभिः कथमपि हृदि नीता ॥

शतमखचतुर्मुखादयो, महिमानं तु तवैव ।
भायन्तीह सदा जगदीश्वरि ! पारं यान्ति तु नैव ॥
नैव वेदा अपि वदितुमलं, देवि ! तव सुखदं ॥२॥

रजोमयि जननि निखिलजगताम्,
सत्त्वमपि परिपालिनि भवताम् ।

तपोमयि संहारणासक्तैः त्रिविक्रगुणकर्मस्वनुरक्तैः ॥
तत्त्वज्ञानपवित्रितैः जनमानसे विभासि ।

त्रिगुणार्तानां चित्तुस्वरूपा नैव विकारं यामि ॥
यामि न हि कथमपि कर्मफलम्, देवि ! तव मु० ॥३॥

जना ये भवदाश्रयविभ्रान्ता,
भवन्ति न कथमपि लब्धमुक्ताः ।

विषयमुक्तवासनया निहताः,
पतन्ति हि भवकूपेऽविरताः ॥

ते तु विमलमतयो बुधा, विविधापदम्यजन्ति,
ये ध्रुवनत्रयवाञ्छितमत्रीं भवतीमम्भ ! भजन्ति ।
भजन्ति त एव सुखं सकलम्, देवि ! तव सुखदं ॥४॥

तस्मात्तमिके रत्नाकरे विद्वद्भिः समस्ता अपि
पुण्यं स्म । तत्र श्रीमद्भिः पूरिताः पूर्तबोऽपि सबः-
कर्षिणा भवन्ति स्म । तन्निर्दर्शनार्थं द्वित्राणि पद्या-
न्यत्राप्युपस्थाप्यन्ते ।

समस्या—“कल्पलतेव विद्या”

तत्रैतेषां पूर्विरक्ति—

संस्कृत्य बुद्धिधरणीं गुरुणा प्रयुक्ता,
नित्यं शुभाशुभविवेककृतालवाला ।
सिद्धान्तिशं भ्रमजलेन सुकीर्त्तिपुष्पा,
कामानियं फलति कल्पलतेव विद्या ॥ १ ॥

समस्या—“वर्षा मनः कर्षति”

लीलोन्मीलितमालतीपरिमला स्वादैक्यदादर-
आम्यदुर्मृङ्गकदम्बचासुरखितैर्भाङ्गारयन्त्यो दिशः ।
आच्छाद्याम्बरमार्द्रयन्ति वसुधां वर्षा मनः कर्षति,
स्फूर्जत्कृष्णधनालिलव्यवसृतिर्विद्युद् विषद्व्योतिका ।

समस्या—“नावरवायैः पयसि सरसां द्यूते पुष्करिकम्”
क्रीडासक्ते भगवति हरौ कर्तुं कामेऽस्य तोषं
प्रादुर्भूतैः जह्मद्वयकया तत्र सर्वतुल्यं संवे ।
प्रीप्यज्जालाजटिलमहसां हीयते नो वनवी-
नावरयायैः पयसि सरसां द्यूते पुष्करिकम् ।

अस्मिन्नेव संस्कृतरत्नाकरे पत्रे श्रीमद्भिरेकस्य महानिबन्धस्य 'प्रमेयपारिजात' नाम्नो लेखनं प्रारब्धम् । अस्मिन् महानिबन्धे गौतमोक्तानामात्मशरीरेन्द्रियादीनां द्वादशानां प्रमेयानां द्वादशप्रकरणानि रचयित्वा प्रत्येकं विषयेषु यानि आस्तिकनास्तिकमतानि तेषां सर्वेषां संप्रहः कृतोऽस्ति । अस्य १ संप्रहः, २ परीक्षा ३ रहस्यञ्चेति त्रयः स्कन्धा वर्तन्ते । अस्य आत्मप्रकरणस्य कश्चिद् भागस्तत्सामयिके संस्कृतरत्नाकरे प्रकाशितोऽपि वर्तते । यद्यपि निबन्ध ईश्वरानुकम्पया पूर्णतामेव्यति, बहिर् संस्कृतसाहित्ये एकं विशिष्टं वस्तु भविष्यति, यद्धि विद्वत्समाजे समाहतं स्थानं प्राप्स्यति । दार्शनिकसंप्रहग्रन्थस्याभावं च संस्कृतसाहित्याद् दूरीकरिष्यति ।

एतदनन्तरं चतुर्दशोत्तरैकोनविंशतितमे । (१११४) ख्रिस्ताब्दे संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्थापनाय तद्विषयक उद्योगः श्रीमद्भिरेव प्रारब्धः । सम्मेलनस्थापनानन्तरञ्च तस्य मन्त्रिपदमन्येभिरेवालक्षके । सम्मेलनस्य वार्षिक-विवरण-(रिपोर्ट)-मपि प्रत्यब्दमेतेषामेव करकमल-सम्पर्कात् प्राकाश्यमेति स्म । कियतीनाञ्च निबन्धावलीनामपि प्रकाशनं श्रीमद्भिरेव समये समये कृतम् । नियमावलीनां लेखनसम्पादनादिकार्याण्यपि वर्णनीय-महोदयद्वारा सम्पाद्यन्ते स्म ।

संस्कृतसाहित्यसम्मेलनार्थं निबन्धेषु प्रबन्धेष्वपि द्वित्रा निबन्धा अतीव मार्मिकाः सन्ति । यथा—

१—दर्शनानामाविर्भावकालः, तत्क्रमश्च ।

(संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य प्रथमनिबन्धावल्यां मुद्रितः)

२—धर्मभेदः तत्परिणामश्च ।

(अंशतः संस्कृतरत्नाकरे मुद्रितः)

३—दर्शनानामेकवाक्यताप्रकारः । (अमुद्रितः)

ततरच संस्कृतसाहित्यसेवायां सुचारुरूपेण संलग्न-तथा संस्कृतसाहित्यस्योन्नायकत्वेन सप्तत्रिंशदुत्तरैकोन-विंशतिशततमे (११३७) ख्रिस्ताब्देऽमृतसरनगरे यत् सम्मेलनस्याधिवेशनं जातं तत्र सभापतिपदे-स्मरितनायकानामेव चयनमभूत् । तत्र सभापतिपद-मलंकुर्वद्भिर्वा वक्तृता दत्ता साऽप्यतीव मननीया वर्तते ।

तदानीमेव च संस्कृतसाहित्यसम्मेलनद्वारा विभि-न्नप्रान्तीयानां विशिष्टविदुषां सम्मतीरेकत्रीकृत्य "संस्कृतशिक्षाक्रमः" संकलितः । तस्य भूमिकाऽतीव विशिष्टरूपेण विरचिताऽस्ति, यस्यामाधुनिके प्रचलिते संस्कृतशिक्षाक्रमे ये दोषास्तेषां विस्तृतरूपेण विवर-णमस्ति ।

एतदनन्तरं लाहौरनगरे निवसद्भिरेभिः सन्त-गोकुलचन्द्रशास्त्रिणा लिखितस्य, पञ्चनदविश्वविद्यालये-प्रवेशिका(मैट्रिक)-परीक्षायां संगृहीतस्य संस्कृतव्या-करणपुस्तकस्यानुवादप्रणाल्याश्च संशोधनं महता परिश्रमेण कृतम् । तत्रैव च मेहरचन्द्रलक्ष्मणदासना-मकपुस्तकप्रकाशनकार्यालयस्यानुरोधेन लघुकौमुद्या-एकं सटिप्पणं संस्करणमपि श्रीमद्भिरेव सम्पादितम्, तेन कार्यालयेनैव प्रकाशितम् । तत्रैव च श्रीमद्भग-वद्गीतोपरि लोकमान्यस्य तिलकमहोदयस्य भाष्यानुस-रिणी हिन्दीभाषामयी संचिप्तैका टीकाऽपि श्रीमद्भि-र्लिखिता, या मेहरचन्द्रेण स्वीययन्त्रालयात् प्रकाशिता ।

लाहौरनगरमलंकुर्वद्भिः श्रीमद्भिरेतदप्यनुभूतं यत् काव्यानां प्राचीना शिक्षाप्रणाली अतीव विकृता संजाता । काव्यानां पठनपाठनप्रकार इदानीं न व्युत्प-त्त्वाधायकः । अतोऽस्य परिष्काराय रघुवंशकु-मारसंभवकिरातार्जुनीयशिशुपालवधेति महाकाव्यचतुष्ट-य्याः छात्रोपयुक्तान् (प्रायेण शृङ्गाररसरहितान्) नव

सर्गान् संगृह्य तदुपयुक्तां छात्रोपकारिणीं टीका श्रीमद्भिरतीव परिश्रमेण व्यलेखि, तस्य च सटीकस्य संप्रहस्य तत्रैव महाकाव्यसंग्रहनाम्ना प्रकाशनमपि श्रीमद्भिरेव कारितम् ।

अस्यां टीकायां प्राचीनप्रणाल्यनुसारं, पूर्वं पद्याना-
मन्वयः, तदनु व्याकरणांशानां विवेचनम्, अनन्तरं
पर्यायव्याख्या, पश्चात्तात्पर्यार्थस्य स्वतन्त्रसंस्कृतेन
विवरणम्, कान्ते चालङ्कारव्यङ्ग्यार्थादीनां विवेचन-
मित्येव क्रमः समाश्रितः ।

अनेन संग्रहनिर्माणेन काव्यानां पठनपाठनसर-
णावतीवोपयोगः संजातः ।

एष संग्रहः- पञ्चनदविश्वविद्यालयीयविशारदपरी-
क्षायाः पाठ्यक्रमेऽष्टौ दश वा वर्षाणि यावत् सञ्चिष्ट
आसीत् । जयपुरराजकीयसंस्कृतपरीक्षास्वपि विंशति-
वर्षेभ्य इदानीं यावत् पाठ्यक्रमे संलग्नोऽस्ति ।

लाहौरनगरे चत्वारिंशदुत्तरैकोनविंशतिशततमे
(१९४०) ख्रिस्ताब्दे मोतीलाल-बनारसीदास-कार्यालय-
स्यानुरोधेन बालमनोरमानामकसिद्धान्तकौमुदीटीकायाः
छम्पादनं संशोधनञ्चापि श्रीमत्करकमलैरेव सम्पन्नम् ।

विद्यार्थिवर्गस्य निबन्धरचनाया उत्तममार्गप्रदर्श-
नाय प्रबन्धपारिजातनामकमेकं पुस्तकं त्वमुद्बभूव-
श्रीमथुरानाथसाहित्याचार्यमहोदयानां सहकारितया
श्रीमद्भिरेव व्यवच्यत ।

एतदतिरिक्तं समये समये संस्कृतसाहित्यक्षेत्रे श्री-
मद्भिः प्रदत्ताः संस्कृतमय्याः कियत्थो वक्तृताः पत्रेषु
प्राकाश्यं लेभिरे, अतिमहत्त्वशालिन्यश्च ताः । तासु
निम्नलिखिता विशेषतो मननीयाः सन्ति ।

१-जयपुर-राजकीय-संस्कृतपाठशालाया उपाधि-
वितरणोत्सवेषु प्रदत्ता वक्तृताः [वि० सं० १९८२] त
आरभ्य ।

२-कांगडीस्थगुरुकुले संस्कृतपरिषदः सभापति-
दानं प्रत्ता वक्तृता ।

३-काश्यां हिन्दूविश्वविद्यालये समाजतायां पञ्च-
महाभूतपरिषदि प्रदत्ता पञ्चमहाभूतसमन्वयविषयिणी
वक्तृता । पञ्चमहाभूतपरिषदः कार्यविवरणे प्रकाशिता ।
(वि० सं० १९६२)

४-अमृतसरनगरे संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य स-
भापतिपदतः प्रदत्ता वक्तृता । संस्कृतज्ञाकरे मुद्रिता ।
(वि० सं० १९६४)

५-काश्यां हिन्दूविश्वविद्यालये प्राच्यविद्यापरिष-
दोऽन्तर्गतायां पण्डितपरिषदि प्रधानपदमधिष्ठाय विती-
र्णा वक्तृता । (वि० सं० २०००)

एतदतिरिक्तं काशीस्थगवर्नमेण्टसंस्कृतकालेजीय-
परीक्षायां विहारोत्कलपरीक्षाणाञ्च कृते पाठ्यक्रमस्य
संशोधनविषये याः सम्मतयः प्रस्ताप्ताः पण्डितवर्गस्य
विशेषतो विचारणीयं वस्तु वर्तते ।

जयपुरे समागमनानन्तरञ्च श्रीमन्तः कियदा
कालेन विश्रान्तिमनुभवन्तं संस्कृतरक्षाकरं १९३२- ख्रिस्ता-
ब्दे पुनरुद्बुध्यन् । अस्मिन् पुनः प्रकाशमये समये-
ऽस्य प्रकाशकाः श्रीमन्तः स्वयमेवाभूवन् । अस्य रक्षाक-
रस्य प्रथमवर्षाङ्केषु “शास्त्रीयः प्रश्नः” इति नाम्ना
यो विवेचनाक्रमः । श्रीमद्भिरुपक्रान्तस्तरिमन् यद्वि-
विद्बर्गस्थोपयुक्तप्रकारेण सहयोगोऽभविष्यत्तर्हि सोऽपि
विषय एका महत्त्वपूर्णा सामग्र्यमविष्यत् । किन्तु इन्त !
विदुषामेतादृशो कार्यं ध्यानं नैवाकुप्यते ।

अस्मिन् नूतनप्रकाशितेऽपि रक्षाकरे चतुर्वेदमहा-
भागानां समस्त्यपूर्वयोऽस्तीव शोभनाः सम्पद्यन्ते । यथा—

गीयतां न गाथा धनपदवधिराणां पुरः

चादृशतैरात्मा ननु लाघवं न नीयताम् ॥

नीयतां नयेन कुलं कञ्चिन्महिमानमहो
सादरं समोपकृतौ तनुरपि दीयताम् ।
दीयतां न दृष्टिरन्यवसुवनितासु, न वा
श्रवसाप्यहह परनिन्दाविषं पीयताम् ।
पीयतां पुराणगणे द्वैपायनवाक्यसुधा
मानसमदीय ! यशो गोपशिशोर्गीयताम् ॥

अस्य रत्नाकरस्यास्माद् दर्शनाद्वात् पूर्वं त्रयो विरो-
धाङ्काः षाठकानां पुरः प्राकार्यं प्राप्तवन्तः । तेषु वेदाङ्के
'वेदेषु विज्ञानं, तस्य क्रमिको द्वासंख्ये'ति शीर्षकनिर्दिष्टः
शिखाङ्के च 'शिखायां दोषास्तदपनयोपायाश्चे'ति
शीर्षकयुक्तः, एतौ द्वावपि प्रबन्धावतिविस्तृतौ, विदुषां
च प्रत्यक्षरं मननीयौ वर्तते ।

एतदतिरिक्तं काशी-गवर्तमेन्टकालेन प्रकाशितायां
साप्तिक्पत्रिकायां प्रकाशितः 'ऋतं च सत्यञ्च' लेखोऽ-
प्यतीवोपयुक्तो वर्तते ।

जयपुरनिवासकाले एव स्वर्गीयविद्यावाचस्पति-
श्रीमधुसूदनभट्टमहोदयानां गीताविज्ञानभाष्यस्य श्रीम-
द्भिर्महता परिश्रमेण सम्पादनं कृतम् । भट्टमहोदयप्रका-
शितेषु च कतिपयेष्वन्येष्वपि ग्रन्थेष्वेभिर्व्याख्या लिखिताः,
याः साम्प्रतमपूर्णा अप्रकाशिताश्च वर्तन्ते । भूमिकास्तु
बहुषु ग्रन्थेष्वेतद्विखिताः प्राकाश्यमाप्ताः ।

समये समये च किञ्चिद्भयश्चिन् महाभुभावैभ्यः
समर्पणाय यान्यभिनन्दनपत्राणि प्रकृतमहानुभावैर्वि-
खितानि, तान्यपि साहित्ये उपयुक्तानि वस्तूनि सन्ति ।
तेष्वेकस्य क्रियानंशो निदर्शनाय षाठकानां पुर उपस्था-
प्यते । एतदभिनन्दनपत्रं हरिद्वार ऋषिकुलतः, भूतपूर्व-
वरमंगल-महाराजाय समर्पितमासीत् ।

अभिनन्दनपत्रम्—

मङ्गलाचरणानन्तरम्—

श्रीमन्महाराजाधिराज !

अथ किल चिरन्तनार्जितपुण्यपुञ्जपरिपाकमुत्तमं
भुवनभर्तुर्कम्पयाऽनुकम्पयोपनतं श्रीमद्दर्शनसुखमनु-
भावमनुभावं विगलितबैद्यान्तरा आनन्दगद्गदैर्वचोभि-
रेव विहितस्तागतविधयो, हर्ममरोद्गच्छदश्रुजलैरेव
परिकल्पिताः, भवदनुकम्पावशीकृतं भवदीयमेवेति
कृतसाहसं मानसमासनमुपकल्पयन्तो, निर्मलं भवद्भा-
वमेवाचमनीयमुपनयन्तः कृतज्ञतां मधुधारां प्रेम्णि
दग्नि समायोज्य विहितमधुपर्कः, बुधजनसमासेवितां
गामेव गां समर्पयन्तः क्षमैकसाराणां करुणोपावावाराणां
श्रीमतामेवाऽश्रितरक्षणपराणां भुजकल्पतरुच्छायायां
सुखं निषण्णा धन्यमन्याः स्मः ।

राजद्राजपदं महत्त्वमहितं वंशे व्यतानीत्पदं,
यस्याऽन्वर्थतया स्वयं वसुचयं दुग्धे च विश्वम्भरा ।
धर्मं योऽवति वेनवत् प्रतिभटे संजागरुके कलौ,
साक्षात् सैष रमेश्वरो द्विजवरः किं नातिशेते पृथुम् ॥१॥
यस्मिन् भूपवरे रमेश्वर इति प्राप्ते प्रथामीर्ष्याया,
प्रायः प्रादुरकाषु रात्मगुरुतां धीकान्तिकीर्त्यादयः ॥
सौभाग्यं परिरक्षितुं ननु रमाऽप्याविष्करोत्यद्भुतं,
सौन्दर्यं स्वमहर्दिवं सह महाराजः कथं वर्णयताम् ॥२॥
विविधेष्टविततयशसा श्रोत्रियकुलकमलभानुना भवता
परिरक्षिता तु जनता स्मरति न जनकश्च याज्ञवल्क्यश्च
विलोक्य याज्ञवल्क्यमेव वैदिकाध्वधूर्वहम्,
पुरा प्रजामरं समर्पिषद् विदेहभूपतौ ।
समर्प्य साम्प्रतं तु मैथिलेश ! वेदपारगे,
द्विजेन्द्र ! तद् द्रव्यं भवत्यभूद् विधिः सुनिर्वृतः ॥३॥

अनवद्यविश्वविद्यालयो महामण्डलं मुकर्मपरम् ।
चिरमेधतामृषिकुलं सुदृशा करुणाद्रया मवतः ॥५॥

प्रस्तुतमस्माभिः पूर्वं प्रस्तावप्रारम्भे यदस्मच्चरित-
नायकस्य हिन्दीभाषालेखनप्रवृत्तिरभ्ययनावस्थायामेव
जागर्तिमायन्नेति । दिने दिने पर्यवर्धितैव साहित्यसेवा-
प्रवृत्तिः । पञ्चोत्तरे कोनविंशतिशततमः—(१९०५ ई०)
ख्रिस्ताब्द्यां “भाषाया अनस्थिरता” इति विषयमवलम्ब्य
हिन्दीसाहित्यक्षेत्रस्य सुप्रसिद्धा महारथिनः सरस्वती-
पत्रिकासम्पादकाः श्रीमहावीरप्रसादद्विवेदिनः, भारत-
मित्रपत्रस्य च सम्पादका बालमुकन्दगुप्ताश्च, अनयो-
रुभयोर्मध्ये यः प्रचण्डः संघर्षः समचलत् तदा प्रस्तुत-
महाभागानामभ्ययनकाल एवासीत्, तथापि तस्यामेवा-
वस्थायां चतुर्वेदमहाभागैः गुप्तपञ्चरत्नमेव लक्ष्यी-
कृतम् । अस्मिन् विद्वद्विवादविषय एतेषां कियन्त एव
हेत्वा भारतमित्रपत्रे चित्रिता अभूवन् । द्विवेदिम-
हाभागानामाजीवनमेभिर्विमुखीभाषस्यायमेव मुख्यो
हेतुः । अनन्तरञ्च “कालिदासस्य निरङ्कुशता”
अस्मिन् विषये “मनसाराम” इत्युपनाम्ना स्वर्गीयस्य
पं० जगन्नाथप्रसादचतुर्वेदिनः पूर्वोक्तद्विवेदिमहाभागैः
परमसंघर्षः प्राचलत्, तत्रास्मच्चरितनायकेन चतुर्वेद-
पक्षे एव स्वीया विस्तृता सम्मतिः समलेखि ।

तदनन्तरं वृन्दारण्यस्था गोस्वामिनो मधुसूदनबाल-
महोदयाः स्मार्तधर्मः, स्मार्तधर्म इति नामभ्यां द्वे
लघुपुस्तिके (टू बूक्) प्राकारयन् नीत्वा स्मार्तपक्षे जघन्यं
प्राहरन् । तेषामुत्तरमस्मच्चरितनायकेन “स्मृतिविरोध-
परिहार”—इति शीर्षकेण भारतधर्ममहामण्डलतः
प्रकाशितायां निगमागमचन्द्रिकायां मुद्रापयित्वा
स्मार्तानां शिर उन्नामितमिति ताविद्विदमेतद-
ीतवतां बीमताम् ।

अनन्तरञ्चैव लेखः पुस्तकाकारेऽपि परिणति-
मलभत । एतदेवैतेषां हिन्दीसाहित्यक्षेत्रे प्रवेशस्थ
द्वारमभवत् । हिन्दीसाहित्यक्षेत्रमात्रे पूर्वोक्तनिबन्धस्य
चर्चां मुचाह प्राचालीन् ।

हिन्दीभाषापत्रेषु वर्णनीयवर्णनानामेतेषां सुप्रसिद्धा
धार्मिकाः साहित्यसम्बन्धिनश्च महत्त्वशालिनो
निबन्धा निरसरन् । ये हिन्दीविद्वत्समाजे समधिकं
समाहता अभूवन् ।

हरिद्वारे ऋषिकृष्णमहर्षिर्भवन् एतं ‘ब्रह्मचारी’
नामकं हिन्दीपत्रं स्मरीपदम् । यज्ञानीयस्य ‘चतुर्वर्णी’
नामकभाषापत्रमपि त्रिचतुरवर्षाणि यावत् सम्पादक-
त्वमलमकुर्वन् । एषु पत्रेष्वेतेषामतोव विशिष्टा
हेत्वाः प्रकाशिताः ।

एभिरेव लिखिता अनेका लघुपुस्तिका अपि
हिन्दीसाहित्ये प्रचारमापुः । कियन्तश्च हेत्वाः पुस्तका-
कारेषु संगृहीता अभूवन् । तेषु केषाञ्चित् तालिका
अधो निर्दिश्यते—

पुस्तकनाम	प्रकाशनस्थानम्
१—ब्रह्मचर्यम्	हरिद्वारतः ऋषिकृष्णान्
२—विधवाधर्मः	”
३—गोभक्तिः	मथुरा
४—क्या अष्टुरयता कल्पित है ? इटावा (ब्रह्मवेस)	विस्तृतलेखाः, वक्रताश्च
५—स्मृतिविरोधपरिहार	काशी
६—वेदविज्ञान	इटावा (ब्राह्मणसर्वस्वपत्रे)
७—वेद में वैज्ञानिक शिक्षा	”
८—त्रियावाचस्पति श्रीमधुसूदनजी-	(सुवापत्रिकाया
ओम्ना का जीवनचरित्र	विरोधपत्रे)
९—पुरुषार्थ क्या है ? ब्रह्मचारिपत्रे	द्विवेदिम-
नन्दनधन्ये, समये १ अनेकेषु पत्रेषु च मुद्रितम् ।	

पुस्तकनामानि	प्रकाशनस्थानम्	शास्त्रार्थः—
१०—गोस्वामी तुलसीदासजी के दार्शनिक विचार । नागरीप्रचारिणीपत्रिकायाम्, तुलसीग्रन्थमालायाम्, अन्येष्वपि च पत्रेषु ।	ब्रह्मचारिपत्रे,	१—† वर्णव्यवस्था ('ब्रह्मचारी' पत्रे) कोरोनेशनमुद्रणालय (आगरा) तः पुस्तकाकारेऽपि ।
११—वर्तमान हिन्दी में—हिन्दीसाहित्यसम्मेलनस्य संस्कृत शब्दों का ग्रहण । लाहौरनगराधिवेशननिबन्धावल्याम्, पृथगपि पुस्तकाकारे ।	ब्रह्मचारिपत्रे	२—श्राद्धोपरि शास्त्रार्थः ३— " लाहौतश्च (यो हि लाहौरीयमुप्रसिद्धविदुषा राजारामशास्त्रिया सह जातः)
१२—दीपावली *और भगवान् रामचन्द्र पत्रस्य विशेषाङ्के	देहलीतः, हिन्दुसंसार-	४—श्राद्धविषये लेखबद्धः शास्त्रार्थः पुस्तकाकारे (पं० रामगोपालशास्त्रिया सह मीरपुरे (पञ्जाब) जातः)
१३—सदिच्छाओं के सुपरिणाम— खण्डवा 'प्रभा'- पत्रिकायां प्रथमवर्षे	पत्रस्य विशेषाङ्के	५—संस्कारविषये शास्त्रार्थः 'ब्रह्मचारी' पत्रे (यो हि आर्यसमाजस्य सुप्रसिद्धविदुषा वी० ए० रिसच- स्कालर इत्याद्युपाधधारिणा भगवद्भक्तो सह जातः)
१४—समालोचना से साहित्य के लाभ ।	हिन्दीसाहित्यसम्मेलनस्य तृतीयनिबन्धावल्याम्	६—शास्त्रार्थत्रय पं० कालूरामशास्त्रिद्वारा, कर्णपुरे पुराणविषये लेखबद्धम् असरोहा (कानपुर)
१५—उन्नतिरहस्य	'ब्रह्मचारिपत्रे'	७—मूर्तिपूजा— 'ब्रह्मचारी' पत्रे (आर्यप्रतिनिधिसभायाः प्रधानोपदेशकेन पूर्णानन्देन साकं संघटितः)
१६—धार्मिक दुर्बलता के लक्षण	"	एतदतिरिक्तम्— वाराणसेय हिन्दूविश्वविद्यालयस्य प्रारम्भिकावस्थायां बाबुभगवान्दासमहोदयेन यदानीं-
१७—देवसभा \$ में ऋषि का फैसला	"	लनमुत्थापितम्—यद् ब्राह्मणा एव धर्मोपदेशारः कथं भवेयुः, इतरेषामप्युपदेशदृष्टे कथं नाधिकार इति-
१८—आध्यात्मिक और आधिदैविक-मानवधर्म-(युद्धाङ्के)		तदानीं पूर्वोक्तबाबूसमोदयानां खण्डनविषयया आस-
१९—कृष्णावतार पर वैज्ञानिक दृष्टि ।	"कल्याण प्रेस" गोरखपुर (श्रीकृष्णाङ्के)	स्मरितनायकस्य लेखमाला तत्स्थानीये आज-नाम्नि पत्रे प्रकाशिताऽभूत् ।
२०—शिवमहिमा	"कल्याण" गोरखपुर (शिवाङ्के)	एवं सृष्ट्यास्पृश्यव्यवस्थाविलोपविषये श्रीमतां
२१—भवद्गीता में बुद्धियोग 'कल्याण प्रेस' गोरखपुर (श्रीभगवद्गीताङ्के)		
२२—पुराणों का क्रम	"कल्याण" गोरखपुर (पद्मपुराणाङ्के)	

† एषा पुस्तिका हिन्दीसाहित्यसम्मेलनस्य साहित्यरत्नपरीक्षायां कियन्ति वर्षाणि यावत् सन्निविष्टाऽभूत् ।

* अस्यां विषयदशस्यां रावणवधः, दीपावलीदिने भगवतो रामचन्द्रस्य राज्याभिषेक इति प्रचलितयोः प्रवादयोः सम्प्रायां खण्डनमस्ति ।

\$ स्व० कविवरनाथूरामशङ्करलिखिताया एवस्या उच्यते कविताया उपरि लिखितमेकं प्रहसनम् ।

॥ कृष्णपुराणे ॥ पद्मपुराणे ॥ शास्त्रार्थस्य विस्तृतं विवरणं समालोचना च स्वयं चतुर्वेदकरमलालाङ्कता वदत ।

विख्यातयशसां मानवीयमहदयानां ये विचारान्तेषां
निराकरणमपि प्रकृतमहाभागैस्तेषामेव-सनातनधर्म-
नामके पत्रे कृतम् ।

एवमेव जगत्प्रसिद्धगान्धिमहोदयैः महापि पत्रव्य-
वहारद्वारा श्रीमद्भगवद्गीताया आधारेण चतुर्विंश महा-
भागाः स्पृश्यापृश्यव्यवस्थामसाधयन्, यदि धार्मि-
काणां कृत एकमतीव मननीयं वस्तु विद्यते ।

एवमेवैतैलिखिता अन्येषां लघुबृहत्पुस्तकानां
भूमिकाः समालोचनाश्च दर्शनीयता वतन्ते । यथा
हि-ब्रह्मचारिपत्रे १-सप्तशती (सतसई) सञ्जोवनभा-
ष्यभूमिकाया आलोचना, ६-पञ्चदशीसारस्यालोचना,
इत्यादि ।

समाचारपत्रेषु प्रकाशितानामीदृशानां लेखानां
संख्यास्तु बाहुल्येन वर्तन्ते, येषां यदि संग्रहः स्यात्तर्हि
तत्संकलनेनैकमतिविरालं पुस्तकं सम्पादयितुं शक्यते ।

दीपावली-विजयदशमी-होलिकादिषु प्रसिद्धेषु
महोत्सवेषु प्रकृतमहानुभावानां महत्त्वशक्तियो निबन्धा
ब्रह्मचारिपत्रे, चतुर्विंशपत्रे च समये समये निस्तृताः
सन्ति । चतुर्विंशपत्रे च संस्कारेषु जानीयाश्चपि समस्यासु
क्रियन्त एव लेखाः श्रीमद्भिरतीव मार्मिका लिखिताः ।

वारह्वयञ्ज माथुरचतुर्विंशमहासभायाः सभापति-
पदमलकुर्वैद्विरेभिः प्रदत्ता वक्तृमाद्वयी महत्त्वपूर्णाऽस्ति,
या च चतुर्विंशपत्रे प्रकाशिताऽपि विद्यते ।

श्रीमन्तश्चतुर्विंशपत्रिकायां "फैशन आ रोग" नामक-
मेकं लघूपन्यासमपि समक्षिक्तम्, यो हि हायरस-
स्वैकं शोभनं निर्दर्शनमस्ति ।

रामगढ़प्रामे सम्पन्नया राजस्थान-ब्राह्मण-सभायाः
कतेहपुरे संयोजिताः धर्मसंघस्य च सभापतिपदात्
प्रोक्ते वक्ते अपि मननीये प्रकाशिते च वर्तते ।

इतरेभ्यः सस्कृतभाषायां प्रगाः पर्याप्त-
वरिन्नायकद्वारा हिन्दी-साहित्यस्यापि सेवा गगनी-
यकोटावेव मन्त्रा ।

साधनञ्चाभ्यवर्तनायकेनैव सवन्तधर्मसिद्धि-
न्तेषु "धर्मप्राप्तिज्ञान" नामक एकः प्रकृतो ग्रन्थः निर्यते ।
यो हि परमेश्वरस्य परयाऽनुकम्पया सम मिमेष्यति
चेत्तर्हि चरितनायकस्य सङ्ग्राह्यं स्थिरिकरणं त्रयोपतो-
ऽलंभविद्यति ।

अस्मिन्सन्धानाय श्रमः अत्युत्तरे यत्र परमेश्वरया
राजकोयनवीधरपदमलं करोति । अतो राजनीयपुस्त-
कालये समये समये समस्यापूर्तिक्रमेण बह्विप्रज-
भाषामयीः कविता अपि कृतवान् । तासु कानिचिन्
पद्यानि निर्दर्शनार्थमुपस्थाप्य निबन्धोऽयं परिक्रमाप्य-
तेऽस्माभिः ।

हिन्दीपद्यानि-

गोचारक गोविन्द के, नमहुँ चरण जलजात ।
जिन नख इन्दु छटा कुबत, मय तप तुरत विलात, १।
समस्या—ऋतुराज है ।

सुमग रसाल पञ्जरीन को लगाय टोप,
कुसुम पगग नैकटाई सजि साज है ।
सुन्दर सुरूप तरु कौपल पहरि कोट,
पधुकर बटन सग्हारे विधि आज है ॥
बद्धी बाँधि गैटिस रु सस्य पतलून डोटि
बूटन सों बूटन को लीनों मल काज है ।
सुरमि समीर बर मोटर सवारी चढ़ि,
अपत दिसान नव्य सभ्य ऋतुराज है ॥२॥

समस्या—व्याह समाह सों ।
आवत है उत तैं पयवा बर,
बादरसाजि बरात उछाह सों ।

बिजुन के चमकावत कोतिल,
 फूलभरी चलें बूँद अथाह सों ॥
 इन्द्रवधून् मिसैं मेंहदी के
 रचाय के फूल इतै अति चाह सों ।
 साजत सारी हरी सथरी यह
 भूमि-वधू बड़ व्याह उमाह सों ॥३॥
 समस्या—हारे रघुनाथ जीती जानकी जनक की ।
 कौतुक विवाह सखी दोउन खिलात जुआ,
 पीत जल बीच डारी मुद्रिका जनक की ।
 राम सावधान ज्यों ही लागे हैं उठान, वधू-
 अँगुरी छुवत उठी लहर रनक की ।
 काँपि कर छूटि परी मँदरी वधू के हात,
 बाल भाव लीन्ही गहि लाज न तनक की ।
 तारी दै कें गारी तब गाय उठीं बाल सब,
 हारे रघुनाथ जीती जानकी जनक की ।
 समस्या—जात नहि जानो है ।
 सुन्दर सुधर रूप तनु तरुनाई छाई,
 नूतन रसाल पै वसन्त सी सुहानी है ।
 मन में उछाह दिन रैन चाह देखिबे की,
 चँद चाँदनी सो सुभ जोग सुखदानी है ॥
 करि परिस्मृ भोढ़े चित्रमाला फूल सेज,
 नैन मद-छाँके मुख अटपटी बानी है ।
 फूले ना समात गात पूरी हो न पात बात,
 दंपति नवेले रात जात नहि जानी है ॥ ५ ॥
 सुनत विमान-गाथा साँच ना समानी मन,
 बाबुन बखानी यह बुढ़िया-कहानी है ।
 आज परतच्छ या 'विलुन' प्राच्य सभ्यता के,
 जंष बिच नवजुग गोली सी चलानी है ।
 देखें बाल इद्र नर नारी आसमान ओर,

कहत हवाई कोउ चील चित मानी है ।
 छिन मँडरानी आँख उठत उड़ानी परी,
 नेक न पिछानी कहूँ जात नहि जानो है ॥ ६ ॥
 समस्या—अमर लेहु पहिचान ।
 करत चितेरे चतुरई कागद कमल समान ।
 तुम जनि भूलो भेद को अमर लेहु पहिचान ७
 देखि कतहुँ करवीरहू रूप गुलाब समान ।
 मति लपटहू मकरन्द सों अमर लेहु पहिचान ८
 मुख मम पद्म न होय यह दुहु चखमार न आन ।
 काहि सताओ अम-भरे अमर लेहु पहिचान ९
 गई शिशिर की आपदा आगम ऋतुपति जान,
 प्रकटी कली गुलाब की अमर लेहु पहिचान १०

सकारानुप्रासः—

सुन्दर सलिल सर सरिता सरसावन,
 सुच्छ सत सैकतनि सुषमा सजावनी ।
 सुधर सुहाग सित सुमन समूह सार,
 सुरभि समीरन सनेह संरसावनी ॥
 स्यन्दनाङ्ग सितपत्र सारस समाज सिरै,
 सहज समद सुर सबद सुनावनी ॥
 संभ्र सिर सुरसरि सुभग सरोज सम,
 सीतकर सोभा सनी सरद सुहावनी ॥ १ ॥
 सत सत सरितनि सलिल समृद्धि सचि,
 सिन्धु में सरोवर सरोजहू सभायो है ।
 सस्य संपदासों सनी सघन सरब सहा,
 सुमन सुराग सटपदन सिखायो है ॥
 सुभग सुदामनी की सोभा समुदाय रही,
 सीकन सुखद समीर सरसायो है ।
 सुम सर सरबस सुन्दरी सजै हैं साज,
 स्याम बैन स्यामा सुनो सावन सुहायो है ॥२॥इति

श्रीगुरुचरितम्

(रचयिता—पं० श्रीचन्द्रभानुशर्माशास्त्रिमहोदयः, लखनपुरम्)

मनोवाकायमन्तापाः प्रशमं यान्ति वीक्षिताः ।
यया दयार्द्रया नित्यं *गौरवीं तां दृशं नुमः ॥ १ ॥
यत्कृपाकणिकामक्ता सिकता गिरितां गता ।
तं विहाय समुन्नत्यै कं श्रिये वद श्रिये ॥ २ ॥
यस्याननमहस्रेण शेषः शक्नो न भाषितुम् ।
कथमेकमुखस्तस्य गुणान् गणयितुं चमः ॥ ३ ॥
वाणीसुरपदी यत्र ॥ कालिन्दी लेखनी मता ।
उभयोर्मध्यगा नित्यं स्वान्तश्छन्ना सरस्वती ॥ ४ ॥
जङ्गमस्तीर्थराजोऽयं दर्शनस्पर्शनादिभिः ।
हरन् पापं दिशन् पुण्यं स्तोतुं वा केन शक्यते ॥ ५ ॥
तथाप्याजन्ममूकेन लब्धो यस्य कृपालवः ।
तेनैव मुखरा वाङ् मे जाता तदर्शमवन्दने ॥ ६ ॥

—साङ्गुण्यम्—

नवनीतोपमं चित्तं दृष्टिः सुरसरित्समा ।
वशीकरणमन्त्रस्य तुलां वागधिरोहति ॥ ७ ॥
श्रीतिश्चरणयोर्मातुः प्रवृत्तिः सत्यभाषणे ।
व्रते तपसि चोत्साहो दाढ्यमिन्द्रियनिग्रहे ॥ ८ ॥

साम्मुख्यं चित्ति, वैमुख्यं यय वैषयिके सुखे ।
श्रद्धा शास्त्रसमादेशे शीलं मच्चरिते हिते ॥ ६ ॥

—नामनिर्वचनम्—

नासीदान्मममरतम्य महाध्यायिषु कश्चन ।
अर्थानां यो गुरुक्तानां दैव्यां गिरिधरोऽभवत् ॥ १० ॥
अतस्त्वन्वर्थनामाऽयं जातो गिरिधरो भुवि ।

—यशोवृद्धिः—

यशोनाम्नैव देशेऽसौ ख्यात इत्येव तद्यशः ॥ ११ ॥
असामान्यगुणैर्भ्रात्रा सहनान्नास्त्यवर्द्धत ।
एवमस्य यशोराशिर्वर्द्धमानो दिने दिने ॥ १२ ॥
मनोः पाणिप्रपन्नस्य लीलां मत्स्यस्य सोऽहरत् ।
दृष्टुं सर्वविद्यानां निधिं शङ्कररूपिणः ॥ १३ ॥
शङ्कराचार्यचरणाः पदं विद्यानिधिं ददुः ।
भूतसमुद्रवृत्तीशोऽयं महाराजेषु पञ्चमः ॥ १४ ॥
गुरोर्गुणगणश्रेणीः समद्वीपातिलङ्घिनीः ।
श्रुत्वा 'महामहोपाध्याय' पदव्या व्यभूषयत् ॥ १५ ॥

ॐ गुरोर्मिमां गौरवोमिति विग्रहः । १ गङ्गा ॥ वसुना तीर्थानां राजा—प्रयागः । १ आवावाः । २ पूर्वं नाम यशश्चोमे लघुनी आस्ताम्, ततः क्रमेण यशश्च नाम च भ्रातृभावेन व्यस्तुष्यताम् । यथा-पूर्वं यदा यशोऽल्पमासोचदा नामापि गिरिधर इति लघ्वेवासीदथ क्रमेण वर्द्धमाने यशसि तत्सहैव गिरिधरशर्मचतुर्वेद उपाध्यायः, ततः पं० गिरिधर-शर्मा चतुर्वेदो व्याकरणाशास्त्री इति । तदनन्तरम्—श्रीमान् पं० गिरिधरशर्मा चतुर्वेदो व्याकरणाचार्यो न्यायशास्त्री । ततो महामहोपाध्यायः श्रीमान् पं० गिरिधरशर्मा चतुर्वेदो व्याकरणाचार्यो न्यायशास्त्री विद्यानिधिः व्याख्यानवाचस्पतिः विद्यावाच-स्पतिरित्येवं यशसा सहैव नामावर्द्धत ।

‘विद्यावाचस्पतिः’ सोऽयं ‘व्याख्यावाचस्पति’स्तथा
अन्यैरपि पदैर्विदुभिः शोभनैः समभाव्यत ॥१६॥

संस्थाभिः सम्बन्धः—

यामिर्यामिस्तु विद्यादिगुणसम्बन्धयोगतः ।
पादौ निपत्य संस्थाभिः पतित्वेन स्वयं वृतः ॥१७॥
तासु तास्विह संस्थासु प्राणप्रदतया स्थितः ।
सौभाग्यमपुष्पासां तैस्तैश्चारुगुणैरयम् ॥१८॥

ऋषिकुल-सौभाग्य-वृद्धिः—

सैकमृषिकुलं बालं १ भगीरथरथानुगा ।
सुताङ्गलालितं पूर्वं वात्सल्येन व्यलोकयत् ॥१९॥
मागीरथीसुताप्यस्मै तं समर्प्य सुतं स्वयम् ।
निश्चिन्तेनामवन्लोकैः योग्ययोगो ह्यचिन्तता ॥२०॥
सोऽयं न्यासविद्या तस्य नित्यं सावहितेक्षणः ।
तपःशौचसदाचारविद्यादिग्रन्थे धियम् ॥२१॥
अयुङ्क्त, स च मेधावी बालक्रीडापराङ्मुखः ।
सद्यो जग्राह बालोऽपि हितं हारि गुरोर्वचः ॥२२॥
तत्र ‘स्वर्णे सुगन्धो’ हि मया प्रत्यक्षमीक्षितः ।
यादृशः स २ गुरुयस्माद्वैवाश्छिष्योऽपि तादृशः ॥२३॥
गुरुशिष्यसमायोगमात्रे ते सद्गुणराशयः ।
स्वर्धर्षेणाम्यवर्द्धन्त परस्परजिगीषया ॥२४॥
स्वर्धाजिगीषे विद्वे षं विद्या यवधि नेक्षिते ।
सौहार्देन तु तत्रासीदुभयोस्तुल्ययोगिता ॥२५॥

अद्यो सत्सङ्गमाहात्म्यं विद्वे षं यत्र ते उभे ।
अह्रासिष्टामपि च्छन्नं धीरैरपि सुदुस्त्यजम् ॥२६॥
एवं मम गुरुस्तत्राह ग्राहयन्नामितान् गुणान् ।
शिशूनप्यकरोत्तूष्णं वृद्धश्रद्धाधिकारिणः ॥२७॥
उभे सन्ध्ये जपन्तस्ते जुह्वतश्च हुताशनम् ।
वसाना आर्पा कौपीनान्याददानाः कमण्डलून् ॥२८॥
दधानाः पीतवस्त्राणि विभ्राणाः काष्ठपादुकाः ।
भासमानाश्च मौञ्जीभिः पालाशैर्दण्डकैरपि ॥२९॥
अन्तःप्रकाशा ज्ञानेन आजन्तस्तेजसा बहिः ।
ब्रह्मचर्यं चरन्तस्ते भूयसी वामना इव ॥३०॥
विद्यां भिक्षितुमायाता गुरुं मन्वेऽन्यद्दुर्लभम् ।
एवमस्मद्गुरुः साक्षाच्चतुर्वेदनिधिः स्वयम् ॥३१॥
विद्यारत्नानि हस्ताभ्यामुभभ्यां वितरन्नयम् ।
विश्रुतो भारते वर्षे ग्रहीतारः समागमन् ॥३२॥
द्वज्जाद् भोजकर्तुं यावदाकस्मीरकुमारिकम् ।
तत्र लीलाधरः सोऽपि भगवान् परमेश्वरः ॥३३॥
बटुकेन सहैवासीत् काशीनाथो नरोत्तमः ।
एवं नैकविधै रूपनामभिः प्रेमवन्तशः ॥३४॥
एकोऽपि व्यभवद् द्वेधा तपो भूयस्त्वहेतवे ।
नासीत्तन्नागरं यमान्नायाता ब्रह्मचारिणः ॥३५॥
मुक्तामालेव सा रेजे गुरोः सद्गुणगुम्फिता ।
देशदेशान्तरायातद्विजबालकभङ्गाङ्कका ॥३६॥

१—मागीरथरथानुगा—यथा, तस्यः सुता—हृषिकेशे, मागीरथी—निष्ठावाचस्पतिहो कविना खरित् ‘नहर’ इत्याख्याय,
सुताङ्गलालितं पूर्वं वात्सल्येन व्यलोकयत्—२—म०म०श्रीमत्सिद्धविमिरिप्रश्नमञ्चतुर्वेदः। ३—ऋषिकुलबालः। ४—ऋषिकुले।
५—न्यासविद्या, पुरुषे दुर्लभां विद्यां गुरुं (श्रीगिरिवरशर्मचतुर्वेदं) भिक्षितुमायाता इति योजना ।
६—सौहार्देन—कच्छाद्विद्यावाचस्पतिप्रदेशान्तम् ।

—कलिकातामन्त्रणम्—

एवं विद्यातपःशौचसदाचारगुणैरिताः ।
 सुदूरवामिनो वैरया धनिनोऽस्यै वशंवदाः ॥३७॥
 मुक्ताः सत्त्रामस्पर्काद् भवन्ति पतिता अपि ।
 मेघाभिवृष्टपानीयशुक्तित्र निदर्शनम् ॥ ३८ ॥
 इति ये दानमाहात्म्यं विदुः प्रत्यक्षहेतुभिः ।
 स्वस्थानन्यस्नपादावजरजःस्पर्शानोन्मुक्ताः ॥३९॥
 भक्त्या विनम्रभावेन धनाद्व्याप्ते न्यमन्त्रयन् ।
 कलिकातां समागन्तुं गुरुभिर्ब्रह्मचारिणः ॥४०॥
 भगवानपि विश्वात्मा भक्तभावविभाविनः ।
 यथाऽऽहूत इवायाति तथेमे ब्रह्मचारिणः ॥ ४१ ॥
 गुरुभिर्भावितात्मानः कलिकातामथागमन् ।

—स्वागतसमारोहः—

तत्र यावान् समुत्साहो दर्शनान्दोलितात्मनाम् ॥४२॥
 सुस्वागतविधौ दृष्टस्तन्न वर्णयितुं चमः ।
 ब्रह्माऽथ शेषो वा साक्षाद् वाचोऽधिदेवता ॥४३॥
 धूम्रयानं यदा प्राप्तं कालकातां समासने ।
 पुष्पवृष्टस्तदा तत्र पुरुषं महती कृता ॥४४॥
 यथा न शक्यते भूमिनेरना स्वल्पपि वीक्षितुम् ।
 लब्धागमनवृत्तान्तास्तथा पुष्पाण्यवाकिन् ॥४५॥
 सनातनस्य धर्मस्य जयोद्घोषेण तन्महत् ।
 जनतोदीरितेनासीत्स्थासनं परिपूरितम् ॥४६॥
 धूम्रयानावतीर्णः स्वैस्तेजोविद्योतितैर्मुखैः ।

पीताम्बरपरिच्छन्ना ज्वालाभिविव बह्वयः ॥४७॥
 परेषामप्रसङ्गाम्ने व्यगजन् भृदिवैकमः ।
 गुर्वस्तु तदा सर्वैर्भक्त्या विनतकन्धरैः ॥४८॥
 पादयोः पुण्यमिच्छाद्भृगुर्हीताः स्वामतेरिनैः ।

हावहानागनिर्वचनम् ।

तत्र तत्स्वागतं दृष्ट्वा मत्सराविष्टमानसाः ॥४९॥
 प्रादुः केचन भाषाया 'हा! बड़ा' स्वागतं कृत्वा ।
 'हावड़ा' तद्विद्वान्मन्ये स्थानं तत्त्व्यातिमायया ॥५०॥

नगरप्रवेशः—

धनिनः स्वानुरूपेषु भूषणेषु विशेषतः ।
 समानीतेषु यानेषु शनैरारोहयन् बटून् ॥५१॥
 गुरुं दृष्ट्वा चतुश्चक्रे षोडशाश्वविभूषिते ।
 रथे समाविशच्छ्रद्धा भानुं समाश्रययापिनम् ॥५२॥
 महाराजोचितं दृष्ट्वा जना मार्गे बभाषिरे ।
 महाराजत्वमाख्याति रूपमय च वैभवम् ॥५३॥
 चन्दनेनाङ्गलग्नेन पुष्पैः श्रद्धासमर्पितैः ।
 लाजोभिरवकीर्णभिः समाच्छाद्यन्त ते तदा ॥५४॥
 गाढचन्दनपङ्केन घनैर्कर्पूरावासिता ।
 भक्त्या दत्तेन तत्रासीद्भूमिः सज्जातकर्दमा ॥५५॥
 आशीर्भिर्ब्राह्मणानान्ते जयघोषैस्तथा विशाम् ।
 वाद्यैर्बहुविधैर्यानेः सहैर्प्राविशन् पुरम् ॥५६॥

१ मुम्बईकालिकातादिसुदूरदेशवास्निनः । २ श्रद्धाधिकुलत्वं । ३ सरस्वती । ४ स्थेजने । ५ स्थेजनम् । ६ ब्राह्मणाः । ७ वनकर्ष-
 शब्दयर्थेवापि पर्यायता, तथाप्यत्र वनशब्देन कर्षुरस्य परिमाणबहुत्वविवाचितं बोद्धव्यम् ।

ॐ काच्यस्यास्य इवानेव मार्गोऽस्माभिरसादितः । कुतेपि महति प्रयत्ने नाग्रेतनोराः समुपलब्ध इत्यनेनैव संतुष्येयुः
 सहृदयाः पाठकमहाभागाः—

—सम्पादकः

* गुरुकुलशास्त्रार्थः *

अध्यापनेन व्याख्यानैरपि धर्मे सनातने ।
 चिरात्प्रसुप्तप्रायेऽसौ जागरासुदपादयत् ॥ १ ॥
 ख्यातिरध्यापने याऽऽसीत्ततः शतगुणाऽभवत् ।
 व्याख्यानरीतिर्वैदुष्ययशोऽडिगिडमघोषा ॥ २ ॥
 ते न प्रान्तपुरग्रामा सा न ग्रामटिकाऽभवत् ।
 सभा न निष्फला जाता यत्रानेन विना कृता ॥ ३ ॥
 एतन्नामैव साफल्यं सभासौभाग्यवर्दिना ।
 प्रकाशितेनाप्नुवन्ति नैति यास्वेषता अपि ॥ ४ ॥
 जन्मना वर्णधर्मे स्वर्यातिश्राद्धे तथा पुनः ।
 विधवाऽवेदने व्याख्याः श्रुताः शास्त्रानुपोदिताः ॥ ५ ॥
 युक्तियुक्तेर्हेतुमद्भिर्वेदवाक्यानुसारिभिः ।
 व्याख्यानैर्घोषिताऽनेन स्वीयधर्मातिशायिता ॥ ६ ॥
 सनातनस्य धर्मस्य गुणोत्कर्षाविहिष्णवः ।
 आर्यासामाजिका जाताः शङ्कातङ्कितमानसाः ॥ ७ ॥
 स्फूर्तिः सनातने धर्मे चतुर्वेदेन या कृता ।
 वर्द्धतेऽनुदिनं शुक्ले पक्षे सेन्दौ कला यथा ॥ ८ ॥
 अथास्मदीयसिद्धान्ताः शास्त्रतर्कहतश्रियः ।
 तारा इव न राजन्ते प्रभाते विगतत्विषः ॥ ९ ॥
 तस्मात्सर्वमिलित्वायमार्यधर्ममहारथैः ।
 न्यायेनान्यायतो वापि जेतव्य इति धार्यताम् ॥ १० ॥
 एवं ते संविदं कृत्वा मुं शारामादयोऽग्रगाः ।
 जन्मना जातिरास्थेया कर्मणा वेति चिन्तने ॥ ११ ॥
 इन्द्रं प्रधानवक्त्रारं सन्नद्य निजपक्षतः ।
 सप्ताह्यन् कृतात्मानो गुरुं गुरुकुलोत्सवे ॥ १२ ॥

हसत्पङ्कजशोभाभ्यां लोचनाभ्यां पठन्नयम् ।
 पत्रं संहृष्टगेमाऽभूदिदमाहातिर्हर्षितः ॥ १३ ॥
 चिरवाञ्छितकालो मे सम्प्राप्तोऽद्य मयेति सः ।
 आसीद् गुरुवराणां श्रीशालग्रामसुधाः सुहृत् ॥ १४ ॥
 सम्प्राप्ताखिलसद्रत्नसाहित्याम्बुधिमन्थनः ।
 कण्ठोरवः पाणिनीयेऽरण्ये वेदान्तपारगः ॥ १५ ॥
 साङ्ख्ये प्रथमसङ्ख्यातः ख्यातो वेशेपिके नये ।
 न्यायेऽतुल्यबलो राजनीतौ सनातश्चिकित्सिते ॥ १६ ॥
 धन्वन्तरिसमो यस्य कीर्तिस्तम्भो विराजते ।
 सुभाधवलितोद्यापि धन्वन्तर्यौषधालयः ॥ १७ ॥
 श्रीलक्ष्मणपुरे रम्ये गोपतीतीरवर्तिनि ।
 विद्वद्भिर्मित्रवयैः श्रीशालग्रामादिभिः सह ॥ १८ ॥
 कृत्वा सुसम्पत्तिं तत्र स्वीकारं समपद्यत ।
 प्रतिपत्रैस्तदा पत्रैरुत्तरं प्रति चात्तरैः ॥ १९ ॥
 नियमा निरधार्यन्त स्वस्वपक्षसमञ्जिनः ।
 स्थापना केन कर्तव्या केन दातव्यमुत्तरम् ॥ २० ॥
 भाषणे चरमः पक्षः स्वस्य वा स्यात्परस्य वा ।
 प्रमाणे किमुपस्थाप्यं किंवा स्यादप्रमाणकम् ॥ २१ ॥
 एतद्विनिर्णये भूयान् समयः समजायत ।
 सिद्धान्तो न स्थिरीभूतो विकल्पाकुलचेतसोः ॥ २२ ॥
 पक्षयोरुभयोस्तत्र परस्परजयैषिणोः ।
 कैश्चिद् दृढाग्रहग्रस्तैः शास्त्रार्थे शिथिलायिते ॥ २३ ॥
 शास्त्रार्थो न निरोद्धव्यः पाल्यस्तेषां दुराग्रहः ।
 गुरुणा समयज्ञेन नयप्रज्ञानुतं वचः ॥ २४ ॥

बुद्ध्या निधाय कर्तव्यमित्युदारमुदीरितम् ।
 ततः शास्त्रार्थसन्देशः सर्वत्र समपृष्यत ॥ २५ ॥
 दैनिकैः पाक्षिकैः साप्तात्रिकैर्मार्सिकैरपि ।
 समाचारवहैः पत्रैर्देशे देशे गृहे गृहे ॥ २६ ॥
 “इन्द्रः प्रसिद्धो लोकेऽस्मिन् गिरिपक्षपरिचये ।
 अत्रापि गिरिपक्षं वाग्वज्रो रोन्दोपवत्पति” ॥ २७ ॥
 “पूर्वं गिरिधरादेव त्रायमाणात् गोकुलम् ।
 इन्द्रस्य मानभङ्गोऽभूदिदानीमपि तत्तथा ॥ २८ ॥
 भविष्यति न मन्देह” इत्येवं जनतामुखे ।
 आसन् बहुविधा वाचः स्वपक्षपरिवर्द्धिकाः ॥ २९ ॥
 अथ शास्त्रार्थवेलायां सम्प्राप्तायां सहस्रशः ।
 इष्टमित्रैः सद्भासेदुः श्रोतारः पक्षयोर्द्वयोः ॥ ३० ॥
 तिलं धर्तुं न तत्रासीद्भूमिर्जनतयाऽऽकुला ।
 श्रोतुं न शक्यते शब्दः स्वेनापि समुदीरितः ॥ ३१ ॥
 एवमाकुलिते लोके श्रीमान् गिरिधरः सुधीः ।
 शालग्रामादिभिर्पित्रैः शिष्यैर्लीलाधरादिभिः ॥ ३२ ॥
 अवरूढः स्वकाद्यानात्प्रविशन्मण्डपं मुदा ।
 अयमेवायमेवेति सम्यैरुद्ग्रीवमीक्षितः ॥ ३३ ॥
 अथाध्यतिष्ठद्देहि स्वां पूर्वमेवापकल्पिताम् ।
 ग्रन्थैरपेक्षितैः पूर्णैः काष्ठपीठोपशोभिताम् ॥ ३४ ॥
 सभाध्यक्षेण सम्बोध्य पूर्वं सर्वे सभासदः ।
 नियमान् ग्राहिताः सम्यग्वक्त्रारौ तु विशेषतः ॥ ३५ ॥
 नावाच्यं केनचिद्वाच्यं नो वै करतलध्वनिः ।
 जयोद्घोषो न कर्तव्यः पक्षयोरुभयोरपि ॥ ३६ ॥
 कार्यो न क्लृप्तो मध्यान्नैव कार्ये गतागते ।
 शान्त्या सर्वैस्तु श्रोतव्यं कर्तव्यं निर्णयः स्वयम् ॥ ३७ ॥

समुन्मार्थान्मनो दूरमाग्रहग्रहीतां धियम् ।
 धण्टिकाशब्दतो ज्ञेयं स्वपर्यायसमापनम् ॥ ३८ ॥
 भाषणे धण्टिकाशब्दः प्रत्येकं द्विर्भविष्यति ।
 पूर्वेषां भाषणाक्रोचः परमात्स्वान्तरे स्थितिः ॥ ३९ ॥
 एवं मंसाधितेष्वेव प्रवक्तारौ स्वकं स्वकम् ।
 सिद्धान्तं सधुपस्थाप्य पक्षमाक्षिपतां परम् ॥ ४० ॥
 हेत्वाभासतया हेतून् युक्तीश्च प्रतियुक्तिभिः ।
 दृष्टान्तान् प्रतिदृष्टान्तैस्तावदप्यतः मिथः ॥ ४१ ॥
 इन्द्रो गिरिधराक्रान्तः सञ्जात इति श्रोतृषु ।
 व्याहरत्सु मृताः सर्वे विषादेन समाजिनः ॥ ४२ ॥
 मान्यः सामाजिकैश्चामीद् विद्वानार्यमुनिस्तदा ।
 सर्वैः सम्प्रार्थितः सोऽयमिन्द्रस्यासीत्सहायकः ॥ ४३ ॥
 यं यमार्यमुनिर्न्यन्त्रमिन्द्रकणं तदाऽजयन् ।
 तमेवेन्द्रोऽवदद्रे द्यापित्यासीदिन्द्रसंस्थितिः ॥ ४४ ॥
 आर्यसामाजिकः सर्वे विद्वांसो यत्र सङ्गताः ।
 धर्मः सनातनस्तत्र विजेतेति जना जगुः ॥ ४५ ॥
 शास्त्रार्थे तत्र महात्मा गान्ध्वभृल्लोकेश्वरः ।
 दर्शकः प्राह केनापि पृष्टो जयपराजयो ॥ ४६ ॥
 आर्यसामाजिकानां हि सञ्जानोऽत्र पराजयः ।
 सनातनस्य धर्मस्य विजयोत्रेति मे मतम् ॥ ४७ ॥
 यस्मिन्दिने जिताः सर्वे गुरुणाऽऽर्यसमाजिनः ।
 शास्त्रार्थेऽस्य यशोभासानुदयं तदितादृशम् ॥ ४८ ॥
 तदा प्रमृत्तं कुत्रापि यत्र शास्त्रार्थभूमिका ।
 उत्थितोत्थापिता वा स्यात्तत्राचारशिला त्वयम् ॥ ४९ ॥

विद्या और गुरु



ले० कविशेखर पं० माधवरायणशर्मा शैवाल, शास्त्री, बी. ए. प्रोफेसर-महेन्द्र-कॉलेज, पटियाला.)

विद्या अतीत की वाणी है जो दूर से बोलती है और एक ही रूप में बोलती है। गुरु का व्यक्तित्व भूत, वर्तमान और भविष्य की जीवित वाणी है जो अनन्त रूपों में बोलता है। विद्या केवल बोलती है, न सुनती है, न देखती है। गुरु बोलता है, सुनता है और हमें देखता भी है। इस देखने में जादू है। विद्या बोलती है पर हम उसके व्यवहार को नहीं देख सकते। हम गुरु की वाणी को ही नहीं सुनते, उसके व्यवहार को भी देख सकते हैं। इस व्यवहार में ही ज्योति के दर्शन होते हैं। गुरु का जैसा व्यक्तित्व होता है वैसी ही ज्योति के दर्शन होते हैं। मैं समझता हूँ, विद्या इतना प्रभाव नहीं डालती जितना गुरु का व्यक्तित्व। विद्या-जीवन में हम ऐसी बहुतसी पुस्तकें पढ़ते हैं जो जीवन में बिल्कुल भुला दी जाती हैं या धुंधली पड़ जाती हैं। अच्छे गुरु का व्यक्तित्व कभी धुंधला नहीं पड़ता और उसका मूक-प्रभाव जीव को सदा स्फूर्ति देता रहता है। वही एक ज्योति है जो विद्या के शिथिल हो जाने पर भी जीवन को चक्षुष्यता का संदेश देती रहती है। विद्या एक दिव्य ज्योति है परन्तु जिस ढंग से गुरु विद्या से परिचित करता है, वह ढंग ही सबसे अधिक महत्त्व की चीज है और वह ढंग व्यक्तित्व से पैदा होता है। जैसा गुरु होता है वैसा ही उसका ढंग होता है। ज्ञान के बड़े बंधाये बोझ को गधे की तरह शिष्य पर धर देने

वाले भी गुरु होते हैं। ऊंट की तरह रोते चिल्लाते शिष्य को ज्ञान से लादने वाले भी गुरु होते हैं। केवल अक्षरों के लछमन भूले पर चढ़ाकर ज्ञान की गंगा-पार कराने वाले भी गुरु होते हैं। केवल भय के ओर से कड़वी दवाई की तरह कुछ पुस्तकें शिष्य के गले में उतार देने वाले भी गुरु होते हैं। हंटर के जोर से मनुष्य-जीवन का असली ज्ञान भुलाकर केवल सरकस का घोड़ा बना देने वाले भी गुरु होते हैं। स्वयं कुछ न समझ कर शिष्यों को साथ लेकर अन्धकार में भटकने वाले भी गुरु होते हैं। और बिना ही बोले अपने व्यक्तित्व से ही जीवन को कमल की तरह जगा देने वाले भी गुरु होते हैं।

मुझे बहुत से गुरुओं के चरणों में बैठने का शौभाग्य मिला। उन सब के आगे मेरा सिर झुकता है। पर अमित प्रभाव मेरे जीवन पर केवल दो तीन गुरुओं का ही पड़ा है। वह प्रभाव ही मेरे जीवन का सार है। यदि मैं कुछ और अधिक पुस्तकें पढ़ जाता तब कुछ नहीं था, कुछ पुस्तकें और कम पढ़ जाता तब भी कुछ नहीं था। यदि उनके व्यक्तित्व का प्रभाव न पड़ता तो मेरे जीवन में या मेरे ज्ञान में मुझे किसी विशेषताका अनुभव न होता। इन गुरुओं के संसर्ग से मैंने जिन विशेषताओं का अनुभव किया, वे विशेषतायें केवल पढ़ाने वालों से मैं जन्म भर में भी न जान सकता। इन गुरुओं के संसर्ग से मैंने

पाई आलोचना शक्ति, कविता, गंभीरस्वदेशप्रेम, बंधन-हीन तृप्तानी मौलिकता, विचित्रता की उपासना; भारतीय-सभ्यता का रहस्य और समुद्र जैसी गंभीर मानसिक मर्यादा। सौभाग्य से मुझे इन विशेषताओं का एक एक विचित्र गुरु मिला।

ऋषिकुल में वेद, वेदांग, साहित्य, इतिहास, व्याकरण, दर्शन क्या कुछ नहीं पढ़ा। परन्तु ज्ञान की बस घोर तपस्या में मेरे जीवन पर सबसे पहला और सबसे अधिक जो प्रभाव पड़ा, वह कुछ व्यक्तियों की विशेषता से जितना संबंध रखता है उतना पढ़ाई से नहीं। श्रीपद्मसिंहजी शर्मा-सतसईसंहार लिखकर कभी कभी महाविद्यालय ज्वालापुर से ऋषिकुल आया करते थे, साहित्याचार्यजी की संमति लेने। श्रीपद्मसिंहजी सदा अपने साथ कव्ये और सुदामा की तरह मुझे हुए पुरुष को लाया करते थे, जिन्हें सब 'महाप्रभु' कहा करते थे। आप आखिरी मीचकर बड़ी ही मस्ती से रस-ज्ञान की कविताएँ सुनाया करते थे। आपके ढंग में काफी आकर्षण था। फिर पद्मसिंहजी सतसईसंहारका हिस्सा सुनाते। इस पर दुनियाँ भर की आलोचनाएँ चलतीं, अपने पक्ष के लिये खूब खींच तान होती। इस मरहल के अंतिम प्रमाण थे, कविराज शालग्रामजी शास्त्री साहित्याचार्य। ये बड़े छात्रालय के सामने दरी बिछा कर प्रायः शाम को विचार किया करते थे। इस मरहल में ये द्रष्टाचार्यों को नहीं आने देते थे। मुझे इनकी बातें सुनने का शौक था। मैं इनकी तरफ पीठ करके वहाँ दूर अपनी पुस्तक खोलकर अनजानसा बैठ रहता और चरक की तरह इन्हीं की बातें सुनने की कोशिश करता। जो कुछ ये जोरसे बोलते मैं सुनता रहता। कवियों और कान्वों की इस विचित्र चर्चा

से मेरे जीवन में एक लगन पैदा हुई, कवि बनने की। इस चमंग को सींचा साहित्याचार्यजी के व्यक्तित्व ने। आप पाठ्य-पुस्तक पढ़ाते पढ़ाते उसकी तैयारी आलोचना शुरू कर देते और न जाने कहाँ कहाँ की विचित्र बातें सुना जाते, जिनका पढ़ाई से कोई संबंध भी न था। आपका बात कहने का ढंग विचित्र था और साथ ही आपकी भावभंगी में कलात्मक जीवन था। आपके ढंग में Romance था। आदर और भयसे पुराने आचार्यों के सामने झुकने का भय और संकोच उन्होंने ही तोड़ा था। मैंने पहली बार जाना था कि महाकवियों की और पुराने आचार्यों की कितनी खुली आलोचना की जा सकती है। बन्हीं दिनों में आप साहित्य-दर्पण की हिन्दी टीका लिख रहे थे। उन्होंने ही छुट्टी के दिन होने वाले पहाड़ों के भ्रमणों में बातों बातों में स्वदेश प्रेम की वह गंभीर पीड़ापैदा की थी जो इतनी उचाई से गिरने वाले को याद करके हुआ करती है। आप पहाड़ के प्रत्येक दृक्, पौधे, बेल, फूल, घास और पक्षी आदि के बारे में कुछ न कुछ ज्ञान कराते ही रहते थे। आपका विवेचन अधिकांश वैद्य के भाव से होता था। परन्तु इस इशारे से मेरे हृदय में मार्मिक प्रकृत-प्रेम पैदा हुआ। उनके और श्रीपद्मसिंहजी के आनुवंशिक संस्कार से मेरे हृदय में हीन आलोचना का संबंध पड़ चुका। ऋषिकुल में—धर्म और शास्त्रों की उस टोस दुनियाँ में—मेरे जीवन में एक कवि पैदा हुआ, जिससे वैदिक भारत की वृष्टता थी और जिसके कानों में सोम की ओस का नशा था। उस नशे में देवताओं, गंधर्वों, राक्षसों और यक्षों की जीवित मिला-मिलाहट थी जो वेदाचार्यजी की विचित्रता से पैदा हुई थी। साहित्याचार्यजी ने कभी कुछ लिखने को

नहीं कहा था। वे अपनी ही कवितायें और आलोचनायें सुनाते रहते थे। मुझे याद है, जब मैं अपनी पहिली कविता उनको दिखाने गया था, उसे बिना ठोकसर पढ़े ही निराकार के तीव्र व्यंग्य से उन्होंने कहा था 'इस सुर्वना का छोड़ कर अभी विद्याप्रदूषण करा'। परन्तु उनका संसर्ग जिम अंकुर को पैदा कर चुका था उसे उखाड़ देता अब उनके हाथ में नहीं रहा था। अब वह अदृश्य रूप से फैलता जा रहा था। सारे शास्त्र और काव्य स्वतन्त्र कर लेने पर भी मेरे जीवन में वह भक्तिक पैदा हो न सकती जो इन महातुभावों के व्यक्तित्व से पैदा हुई थी।

काशी में कितने ही गुरुओं से पढ़ने का सीमाग्य मिला। श्रीशिवकुमारजी के भां दण्डन हुये जिनको शास्त्रों का अवतार माना जाता था। वही काशी में दो व्यक्तियों ने मेरे जीवन पर अमिट प्रभाव डाला। जब मैं हिन्दू-युनिवर्सिटी में शास्त्राचार्य-श्रेणि का विद्यार्थी था, तब काशी के विद्वानों में आश्चर्य माने जाते थे—श्रीगोस्वामीजी कवि-चक्रवर्ती श्रीदेवीप्रसादजी और हिन्दूयुनिवर्सिटी के प्रिंसिपल रामावतारजी पांडेय साहित्याचार्य, M.A.। गोस्वामीजी भारतेंदु हरिश्चंद्र की तरह कीमती से कीमती इत्र सिरपर उड़ेल कर शान से अपने मकान में बैठे रहा करते थे। किसी को पढ़ाना पसंद नहीं करते थे। कहा करते थे, जो अर्थ भारत भरमें किसी को न आता हो मेरे से केवल वही पूछने आओ। मैंने उनको भी पढ़ाने के लिए प्रसन्न कर लिया था। मैं युनिवर्सिटी से ३ मील के करीब उनके घर पढ़ने पहुँचता, शामको। मुझ पर उनकी किसी विशेषता का असर न पड़ सका। आज उनकी शकल भी धुँवली सी याद है।

जल्दी ही मैंने उनके जाना छोड़ दिया था। कविचक्रवर्तीजी एक जीने जागते आश्चर्य (Romance) थे। आपके पिता महातान्त्रिक दुःखसंजनजी का महान् रहस्य आपके जीवन में आ चुका था। दुःखसंजनजी हमारी सदी के वे विचक्षण तान्त्रिक और कवि थे जिन्होंने काशी के राजा चन्द्रशेखर का एक काव्य लिखा था पर फिर्दौसी की तरह राजा से झगड़ा होजाने पर आपने दरबार में ही 'चन्द्रशेखर' शब्द का अर्थ 'गधा' किया था। उनके बारे में भी इतनी विचित्र बातें प्रसिद्ध न थीं जितनी उनके पुत्र कवि-चक्रवर्तीजी के बारे में थीं। अच्छी से अच्छी और बुरी से बुरी, जो लिखी भी नहीं जा सकती। कहते हैं, उठती उमर में आप रदियों के साथ नाचने गाने में मस्त रहते थे या पतंग उड़ाया करते थे। पढ़ने का नाम भी नहीं जानते थे। फिर आप बहुत दिनों तक रमशानमें अवोरी होकर तन्त्र सिद्ध करते रहे। आप किसी से नहीं पढ़े। एक दिन अचानक सततन्त्र-स्वतन्त्र होने की घोषणा करके आप काशी में पढ़ाने बैठ गये। जिसने जो कुछ पढ़ना चाहा आप वही पढ़ा देते थे। हर समय शराब में मस्त रहना आपकी प्रसिद्धि थी। गोरे, सुन्दर, गोल मुँह, पुष्ट शरीर, छोटी गरदन। कविचक्रवर्तीजी गंगा के किनारे गद्दी लगाकर शाम को पढ़ाया करते थे। नियम कोई न था। जो कोई जो कुछ पढ़ना चाहता आप पढ़ाते रहते। कई तरह की बातें भी होती रहतीं। इतनी विद्वत्ता के साथ वे अपने को गुण्डा भी कहते थे। इसमें शक नहीं, अपने पिता की तरह आप पूरे उद्दण्ड थे। सारा काशी के पण्डितों की कुछ नहीं समझते थे। शाम को उनसे पढ़ने के लिये और उनकी बातें सुनने के लिये मैं

कई मील से आया करता था। एक बार उनके अहंकार का रौद्ररूप देखा और एक बार उनकी विलक्षण बुद्धि का चमत्कार देखा। ध्वन्यालोक पढ़ते हुए मैं कह बैठे। रामावतारजी तो इसका और ही अर्थ करते हैं। यह सुनते ही आपकी आंखें जलने लग गईं। गर्जकर पूछा-तुम रामावतार के शिष्य हो ? कुछ डरते हुए मैंने कहा-मैं उनमें भी पढ़ता हूं। फिर तो बड़े क्रोध से बोले-तो तुम मेरी परीक्षा लेने आते हो। सैंकड़ों रामावतार मेरे पेशाब में बह सकते हैं। जाओ, उससे कहो इस बान पर मेरे से शास्त्रार्थ करे। देखो, ठीक इन्हीं शब्दों में कहना। उसका उत्तर लाये बिना मेरे यहाँ मन आना। बोलो-तुम इसी तरह कहोगे ? वे बड़े जोर से दीवार पर मुक्कियाँ मारने लगे, और कत्ते लगे, अरे ! हम गुण्डे भी हैं, यदि हमसे पढ़ना है तो उसको ठीक हमारे ही शब्दों में कहना। मैं दो गुरुओं के बीच में आगया। मैंने संकोच से कहा—आप आज्ञा देने हैं तो मैं जल्द कह दूँगा।

जब मैंने यह घटना अपने प्रिंसिपल को सुनाई तो उन्होंने लापरवाही से हँस कर कहा—कविजी से कहो, वे स्थान और दिन निश्चित कर लें, मैं उनके दर्शन को उत्सुक हूँ। काशी के ये दोनों विलक्षण और चटखण्ड विद्वान् शायद पहले कभी नहीं मिले थे। काशी में इनके शास्त्रार्थ को धूम मच गई और शानदार शास्त्रार्थ हुआ। काशी के सब पण्डित कविजी के साथ थे और रामावतारजी अकेले थे। काशीवाले सदा उनके विरोधी थे क्योंकि वे काशी के न थे, नास्तिक थे और एक बार सारी काशी को शास्त्रार्थ में हिला चुके थे। काशीपञ्च से 'तत्त्वतावच्छेदक' की

कड़ी लग जाना। रामावतारजी एक बार भी तत्त्वतावच्छेदक नहीं बोलते थे। शान्ति से सुशोधसंस्कृत में एक एक पत्र काटने जाने थे। ऐसे शास्त्रार्थों से कुछ घंटों में जोतहार का कश निरूप होना है। मैं उस पर निर्णय देने योग्य भा नहीं हूँ। इतना ही कह सकता हूँ छाशरीपञ्च का तत्त्वतावच्छेदक का आंधो देवने लायक थी और रामावतारजी की हिमात्म्य जैसी अचञ्चल और पुक्तियाँ देखने लायक थीं। रामावतारजी ने बड़े ठोस काम किया है जा सदेवों को प्रभावित करता रहेगा।

एक बार शामको मैं कविजी के घर हा पढ़ने चला गया। कवि दुर्भोजिते बाड़े में अकेले बैठे कुछ लिखित पुस्तकें पढ़ रहे थे। तरंग में बोले—तुमने हमारे पिताजी की कविता पढ़ी है ? अभी तक नहीं—मैंने कहा। आप उनका एक लिखित संस्कृत-काव्य सुनाने लगे। आध घंटे के बाद बोले—देखो, ये उनके हस्ताक्षर हैं। मैंने लेकर पढ़ा सर्ग के अंत में लिखा था लवपुरनिवासिनीभुजंगो भंजनो महाकविः। आपने अपने आधे नाम को अत्यन्त अश्लील बना कर लिख रखा था। अंधेरा हो चला था। प्रकाश कराने का आपको ध्यान न था। अंधेरे में हम दोनों छाया-मूर्तियों की तरह बैठे थे। आप अचानक बोले—तुम मेरी बुद्धि का अंत देखना चाहते हो ? मैंने कहा—बुरे भाव से नहीं, आश्चर्य से तो देखना चाहता हूँ। उन्होंने कहा—अच्छी बात, तुम या तुम्हारे कोई और गुरु, एक शब्द के कितने अर्थ कर सकते हैं ? मैंने बड़ा जोर लगाकर कहा—एक शब्द के शायद सौ अर्थ हो सकते हों। बोले—अच्छा, तुम छोटे से छोटा कोई संस्कृत शब्द कहो, हम सूर्य निकलने

नक उसके अर्थ करेंगे। मैं अंधरे में कुछ न देख सका, वे क्रोध कर रहे थे या सच कह रहे थे। फिर जोर से बोले—चुप क्यों है, कोई शब्द बोल। मैंने अपनी समझ में सबसे सादा शब्द कहा 'राम'। उन्होंने तुरन्त कहा—तुम काशी की व्याकरण-मध्यमा पास कर चुके हो। हो, सावधान होकर सुनो। वे राम शब्द के अर्थ करते जा रहे थे और मैं मन ही मन गिनता जा रहा था। जब वे सौ तक पहुँच गये, मैं गिनना भूल गया। वे प्रवाह से बोलते जा रहे थे और उनका आवेश बढ़ता जा रहा था। मैं व्याकरण, साहित्य और कितने ही कोष पढ़ चुका था। कहाँ कहाँ के प्रत्यय धातु लगाकर वे बोल रहे थे। कैसे कैसे अर्थ कर रहे थे। पड़दे की ओट से पढ़ा रहे शेष की तरह वे अंधकार में बोल रहे थे। मुझे एक नशा सा हो रहा था क्योंकि मैं जानता था कि वे सिद्ध तांत्रिक हैं। अब मैं इतना ही समझ रहा था कि वे निरर्थक नहीं बोल रहे थे। कुछ देर के बाद मैंने सोचा मुझे इनका अंत देखने की घृष्टता नहीं करनी चाहिये, और पैर पकड़ कर मैंने उनको रोका। उसी अंधकार में उन्होंने मुझ से पूछा था—क्या तुम तन्त्र-दीक्षा लेना चाहते हो ?

प्रिंसिपल रामावतार उस समय काशी में सबसे बड़े आश्चर्य थे। आपकी हर एक परीक्षा में प्रथम पास होने की प्रसिद्धि थी। आपने सरकारी छात्रवृत्ति इस-लिये न ली थी कि आप कॉलेज में जाकर विलायती प्रोफेसरों के शिष्य नहीं होना चाहते थे। अंग्रेजी आपने स्वयं पढ़ी थी। वेद पढ़ाने के लिये जब आपको बर्मेनी बुलाया गया तब आपने इतने बड़े लोभ के समय उत्तर दिया था—मैं अपना ज्ञान अपने गरीब देश को ही देना चाहता हूँ, रुपये के लोभ से बाहर नहीं

बेचना चाहता। एक शाम अकेला मैं आपकी कोठी पर कुछ पढ़ रहा था। काशी-नरेश की बगधी आपके लेने आई थी, आपने कहा था—अभी मैं पढ़ा रहा हूँ, फिर कभी आना।

आपका अध्ययन इतना अथाह था कि आपको 'विद्याराक्षस' कहा जाता था। क्योंकि आप विद्या को राक्षस की तरह खा गये थे। किसी भी विषय का प्रोफेसर छुट्टी जाता तो उसी की क्लास को आप पढ़ाने जा बैठते। आप उन आचार्यों में से हैं जो ऋषि माने जाते हैं। आपने नास्तिक-मत का उद्धार करके 'परमार्थ-दर्शन' नामका सातवाँ दर्शनशास्त्र लिखा था और काशी के कपनोबाग में भंडा लगाकर उसका खण्डन सुनने के लिये बैठे थे। आपका यह आह्वान भारत के सब विद्वानों के लिये था। महीना भर कैसे २ विद्वानों से आपका शास्त्रार्थ चला ! अंत में काशी के विद्वानों के अनुरोध से, अजेय-काशी की प्रतिष्ठा रखने के लिये, आपके गुरु श्रीगंगाधर शास्त्रीजी आपको वहाँ से उठाकर लाये थे। हमारे युग की यह एक ऐतिहासिक घटना थी कि बिखरे हुए चार्वाक-मतने 'परमार्थ-दर्शन' के रूप में सुव्यवस्थित होकर, रामावतारजी के रूप में भंडा गाड़ कर भारत के षड्दर्शनों को ललकारा था और हमारी सदीने उसे परास्त न करके सुलह से उसका भंडा हटाया था। आपका 'मुद्गरदूतम्' संस्कृत कविता में कितना महान् विद्रोह है। आप हँस कर कहा करते थे। आज के संस्कृत-कवियों को समयानुसार कविता करनी चाहिये। जब हम लोग कहते—वर्तमान चीजों पर कविता सजती ही नहीं। इस पर मुस्करा कर आपने अपना एक श्लोक सुनाया था जो कुछ इस तरह था—

द्विचक्रिकारोहणजातस्वेदस्वेदोद्गम वेगवकीर्णवेशा

दुपहर की गर्मी में साइकल पर जाती एक विद्या-यती लड़की का वर्णन था जो बुरी तरह सजता था। साइकल चलाने की थकावट से पसीने के बिंदु उभर आये थे और वेग की तेजी से उसके सुनहरी बाल बिखरे हुए थे... आपकी क्लास में बैठकर क्या कुछ नहीं पढ़ा जाता था और क्या कुछ नहीं सुना जाता था। देखने में आप विद्वान् की अपेक्षा मुठौल पहलवान लगते थे। फूले हुए नहीं, मोटे हड्डों के टढ़ और बड़े ऊँचे व्यक्ति, 'वपुःप्रकर्षण जनातिगेन' का सा असर डालने वाले। बड़ी बड़ी आँखें थीं, पर दिन रात पढ़ने से दूर तक साफ नहीं देख सकते थे। आप ऐनक लगाने के विरुद्ध थे और यही सलाह दिया करते थे। महाकवि गेटे को भी ऐनक से कितनी चिढ़ थी ? वह ऐनक वाले से बात करना भी पसन्द नहीं करता था। आपको वैसी कोई चिढ़ नहीं थी, प्रकृति के भरोसे रहना आपका सिद्धांत था। आप शायद ४० की उमर पार कर चुके थे। इतना ज्ञान, इतनी बड़ी नौकरी, इतना अधिकार और ऐसा उत्कृष्ट स्वभाव मैंने किसी विद्वान् में नहीं देखा। आप कभी कभी हैट रखते थे। प्रायः नंगे सिर रहते थे। बहुत छोटे छोटे बिना किसी फैशन के, कले, काले बाल। जरासी लम्बाई पर भारी सिर। तराईदार बहुत चौड़ा ललाट। सदा तनीदार सुती बंदी पहनते थे। छोटीसी सादी बोली जिसमें से घुटनों तक से लेकर आपकी मजबूत दाढ़ों कीकली रहती थीं। पैरों में बिना ऊपर की पट्टी के काले सलीपर। कबे पर कभी गड़भी और छोरी भी झल लेते थे। काम तक उँची बाँस की मोटी लाठी सदा हाथ में

रखते थे। जो सजकर अपने कोठी से पैदल ही आप पढ़ाने चलते और आप हिन्दूयुनिवर्सिटी में प्रिंसिपल थे। जिनको मालवीयजी ने सुशामद करके बिहार सरकार से उधार मांगा था। आपको देखकर—'शेखी धारयेद् यत्सि सोदकं च कमथ हलुम' वाली मनु की उक्ति याद आजाती थी। रात भर में हर प्रसंगपर ठहरते और सबकी सब तरह की बातों का उत्तर देते हुए पहुँचते। आप पुस्तकालय में बैठकर पढ़ाया करते थे। हम आपसे शास्त्राचार्य श्रेणि में पढ़ते थे। आपके यहाँ खास कुछ पढ़ाने का नियम नहीं था। जो भी बात चले पड़े या जो भी पुस्तक सामने आपड़े वही पढ़ा दी जाती थी। आप गम्भीर से गम्भीर बात को हास्य में लेते थे और नाराज होना जानते ही न थे। एक दिन एक भल्लाया सा किसी श्रेणी का छात्र कई पत्रों लिये हमारी क्लास में आकर बोला— मैं आप को कुछ सुनाना चाहता हूँ। आपने तुरन्त कहा—सुनाओ। उसने तो एक नाटक रच दिया। उसने जोरशोर से कई पत्रों के प्रस्ताव में आप को कोसना शुरू किया—आपने मुझे फेल करवा दिया, मेरी छात्रवृत्ति बन्द करवा दी, मैं अब आप के नाम से गढ़वा में हूब महेगा, आप को मुझे फेल करने में रहम न आया, आप ब्राह्मण नहीं, आप तो बसाई हैं..... हम सोच रहे थे। ऐसे भागल को बाहर निवाल देना चाहिये। आपने शान्ति से सब सुना, फिर मुस्करा कर बोले— तुम्हें यूनिवर्सिटी ने फेल किया है, मैंने नहीं। तुम शान्ति से पढ़ो और भोजन मेरे बहाँ घर जाया करो। एक बार विलायत का कोई बड़ा साहब आया। मालवीयजी ने आप का परिचय कराया। आप उसी तरह अचानक से बैठे थे। साहब ने कहा—आप इतने बड़े विद्वान् हैं। पर मैंने तो ठीक नहीं है। आपने उस साहब को एक

लंबी फटकार दी थी। आपने कहा था—में देखता हूँ, तुम्हारे मैनस ठीक नहीं। गरम देश के इस जलते हुए दुपहर में तुमने अपने को कपड़ों में किम तरह कैंद किया है। तुम कितने व्याकुल हो अपनी बनावट में। मैं प्रकृति की हवा में कितना शान्त हूँ। यदि तुम्हें मेरे देश का व्यवहार पसंद नहीं तो मैं तुम्हारे व्यवहार को उससे भी बुरा समझता हूँ।

एकवार आपने मालवीयजी को कहा था—मालवीयजी, ऐसे ऐसे मकान बनाकर गरीब-देश का रुपया इंटों में क्यों लगा रहें हैं, सीधे रात ज्ञान और कला-कौशल पर क्यों नहीं खर्चते ?

आप पूरी तरह प्रकृतिवादी थे। पढ़ाने समय प्रायः कहा करते थे, तिरस्कारसे नहीं, उत्साहित करने की सहायभूति से—तुम मच्छर जाति के मनुष्य क्या पढ़ोगे ? तुम्हारे में कोई खाने वाला ही नहीं दीखता। देखो, जब हम पढ़ते थे, आठ आने रोज की भाजी खाजाते थे, जब कि इतनी सस्ती थी। भाजी से बुद्धि बढ़ती है। तुम शायद पान खाते हो, सोड़ा पीते हो, हम भोजन के बाद एक छटांक चने चबाया करते थे। वे जो कुछ कहा करते थे उसकी सचाई मुझे अधिक मालूम थी। मैं पढ़ने या बातें सुनने प्रायः उनकी कोठी जाया करता था। आप काठ की चौड़ी चौकी पर या बिना बिछी खाट पर बैठ कर, एक घोंती लगाये, लिखा करते थे। जीवन के पिछले दिनों में तो आप बिलकुल नम्र बैठ कर लिखा करते थे। कारण बताते थे कि उनकी विचार समाधि में कपड़ों के स्पर्श-ज्ञान का विघ्न न पड़े। कैसी विचित्र लगन के पुरुष थे। दिन-रात पढ़ते लिखते थे। अकेले आप के लिये घीमें चबले सेर सावतमाह और तीन सेर के करीब दही आया करता था। आप लिखते लिखते खाजाया करते

थे। भोजन में पता नहीं वे क्या कुछ खाते होंगे। उनकी बातों से प्रभावित होकर मैं भी बहुत दिनों तक रोटी छाड़कर कोरो भाजो ही खाता रहा। कितनी बार शाम को वे बाजार से आते मिलते, बगल में लाठी, बायें हाथ पर मिठाई से भरी भिन्नी की हांडी और दायें हाथ से सरे-आम खाते हुए। काशी के हज़ारों मिठाई खुले मुंह की हांडी में देते थे। मिलते ही कहते, अरे शरमा कर दूर से क्यों निकलते हो, लो, तुम भी लो। कैसी ताजी है ! जूठी नहीं, देखो, हम ऐसे खारहे हैं। कहकर वे पूरा पेड़ा दूर से ही मुंह में फेंक लेते। रास्ते में खाना कोई बुरी बात है ? पहले घर पहुंचने की आशा में रहो, फिर बैठ कर खाने में समय खराब करो और दुष्ट वबुआ से छीन झपट करो। हम अपना समय भी बचा रहे हैं और कसरत भी कर रहे हैं। देखो मैं स्वयंपाकी हूँ, अपनी चीज आप खरीद कर खाता हूँ, यों समझाकर वे कुछ न कुछ देकर वहीं खाने का बाधित करते। उन्होंने मुझे प्रातः ४ बजे पढ़ने या बातें करने का समय दिया हुआ था। जाड़े में ठिठुरता मरता जब मैं कोठो पहुंचता, वे एक मन पक्के से बड़ी गागर को रस्सा बांधकर आप ही खींच कर न्हाते होते थे। उनकी कोठा में ही कूआ था। कितना ठंडा पाना जाड़ों का और पत्थरों का शहर काशी ! एक दो तीन क्या, वे दसों गागरें सिर पर उंडेलते रहते। फिर वहीं सूरी बंदी पहन कर, लठू लेकर घूमने निकल पड़ते। हम अवेरें में भीलों बाहर जाते। मैं 'व्यक्तिविवेक' पढ़ा करता था। पुस्तक मेरी बगल में होती, वे एक प्रसंग जबानी समझाते जाते। सूर्य निकलने पर कहीं बैठते। मैं पुस्तक पढ़ता और वे दुबारा समझा देते।

इस यात्रा में कितनी बातें होती थी और कैसी घटनाएँ होती, कौन कल्पना कर सकता है। मुझे क्या-क्या पढ़ने का शौक था और उन्हें बोलने का। कितना शौक था। मैदान में निकल कर आप मुझे दूर-दूर चलने को सावधान कर देते थे। तब आप अपनी मोटी लाठी को चक्कर में घुमाते जाते और मुझे समझाते जाते, समझाना भी क्या था, 'व्यक्तिविवेक' या इससे भी अधिक कोई उपद्रव का कोई प्रश्न। कहते हैं याज्ञवल्क्यजी ने सूर्य के माथ चलते चलते सूर्य को विद्या पढ़ी थी। पढ़ता पर मैं तलवार की धार पर ही था। चलते चलते यदि मैं गलती से उस सुदर्शन चक्र की सीमा में आजाता या लाठी कभी उनके हाथ से निकल जाती तो मेरी काशी में तुरन्त मुक्ति हो जाती। एक दिन सूर्य निकलने ही वाला था, काफी दूर तक दीखता था। हमारे सामने से एक हाथी निकल गया। आपने सरलता से पूछा यह कोई बहुत बड़ा पहलवान था जो इतना भूमता जा रहा था ? मैंने सरलता से कहा—यह हाथी था। कुछ गंभीरता से मुस्कराते आपने कहा—अरे ! इन पुस्तकों ने मुझे वैसी दिव्यदृष्टि दे दी है। इतनी बड़ी बड़ी आँखों से आप इतनी दूर नहीं देख सकते थे फिर भी ऐनक के बिना थे।

हर बात पर आपकी आलोचनात्मक दृष्टि रहती थी, और हर बात को हास्य रूप में लेते थे। पर आप के हास्य में विचित्र गहराई रहती थी। उन दिनों आप संस्कृत का विश्वकोष बना रहे थे। वहाँ की तरह ललचाकर कहा करते—ऐसा शब्द ले आओ जो हमारे कोष में न हो और इनाम ले लो। मैं बहुत रौढ़ धूप करता, सड़ा हार जाता। एक बार तो जीव ही गया। खनके कोष में 'टक्का' शब्द नहीं मिला था। ज्ञान में

वे कितने महान थे और स्वभाव में कैसे सरल और हँसमुख बने। आपके संसर्ग से मैंने पाश्चात्य-सभ्यता का यथार्थ उपहास सीखा, और भारतीय विद्या तथा सभ्यता का अदम्य अहंकार सीखा।

शरीर भी कितना प्रभाव डालता है। आज तक केवल तीन ही विद्वानों के शरीरों ने मुझपर प्रभाव डाला है। रामावतारजी, महाकवि टैगोर, महामहोपाध्याय-प्रसिध्द-श्रीगिरिधरशर्माजी चतुर्वेदी, व्याकरणाचार्य। इनके केवल शरीर को देखकर ही एक विचित्र संदेश मिलता है। तान्त्रिकाचार्य कविचक्रवर्ती और नास्तिकाचार्य रामावतारजी से जो स्वनन्त्रता सीख रहा था वह बहुत स्तरनाक हो जाती यदि गुरुजी (श्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेदी) की गंभीरता का प्रभाव उसको समझ की तरह सीमित न रखता। काशी जाकर ऋषिकुल से सीधे संन्यापूजनादि में छोड़ चुका था। हमारे छात्रालय में कोई भी रसोइया न था क्योंकि सब छात्रों का किसी भी जाति का रसोइया स्वीकार न था। यह थी हमारे ब्राह्मण-धर्म की हालत। प्रातः एक मील चलकर कॉलेज पहुँचते, दुपहर की गर्मी में जलते जलते छात्रावास में पहुँचकर अपनी अपनी रसोई चढ़ाते फिर चौका बर्तन करते। पत्थरों का साहर करारी। मेरे सब साथी इस काम में अभ्यस्त लगते थे। मैं अकेला पंजाबी आकत में पड़ गया। समय बचाने के लिए मैंने सब बर्तन मिट्टी के रख लिये। उन्हें चोकर रख देता था। आग जलाने और पकाने में भी समय लगता था। उन दिनों काशी भर में रोटी की एक भी दुकान न थी। विश्वनाथ के पीछे कहीं एक भीखरी बेचती थी। वह भी कभी नहीं, पक्की। तब पर तेल का केवल एक डींटा बेकर। पूरी बेधुन थी। मौस नहीं बनाती थी। छोटे मोटे शुद्ध

उसके ग्राहक थे। मेरा यज्ञोपवीत देखकर पहले दिन उसने कहा था—मैं ब्राह्मण का धर्म बिगाड़ कर पाप नहीं करूंगी। पाप अपने सिर लेकर मैं कठिनाता से बूढ़ी का ग्राहक बना। मैं उसके घूँप में बैठकर न खाता, घूप में दो मील शहर आता, रोटियां और शाक हाथ पर रखकर खाता छात्रालय को या दशाश्वमेध को चला जाता। जहाँ तहाँ पानी पीता जाता। प्रोफेसर भी मिल जाते थे, मैं खाते खाते सिर झुका देता। काशी में शास्त्राचार्य का विद्यार्थी होकर यों रोज सड़कों पर कच्ची रोटी खाते निकलना मामूली खतरे की बात न थी पर जहाँ का इतना विद्वान् प्रसिद्ध भी चलते २ खाता है तो उसका शिष्य भी अपना समय क्यों न बचावे ? मैं कच्ची रोटी नहीं खाता था, हर एक रोटी के कोने पर तेल का छींटा जरूर होता था। लोकमत आश्चर्य से देखता और साथी कितना दुरा मानते, मैं कह देता, मैं यहाँ चौका बर्तन करने नहीं आया, पढ़ने आया हूँ इसमें मुझे रसोई बनाने से कम समय न लगता पर रसोई के घूँप में कैद हो कर बैठने से यह अच्छा था। उतने समय में संसार का ही कुछ अव्ययन होता था। लोकमत मुझे न रोक सका। एक बार सोचते सोचते गुरुजी के उन उपदेशों की गंभीर गूँज हृदय में ठठी “आचार हीनं पुनन्ति वेदाः” मेरे बढ़ते उच्छ्रद्धावाद और नास्तिकवाद को गुरुजी के उस मूक प्रभाव ने समुद्र की तरह सीमित कर दिया। कई तरह की लहरें ठठी और अब भी ठठी रहती हैं, पर अपनी ही गहराई में टूटती रहती हैं। यह गुरुजी का सात्विक गंभीरता का ही प्रभाव है कि ऐसे विचित्र तूफानों में पड़कर भी मेरा पलायनी जीवन, खाने पीने में और आदर्श में एक स्वाभाविक मर्यादा पर अटल है।

अपने ग्राम से निकलते ही मैं आपके प्रभाव में आया। आप ऋषिकुल की मुख्य शक्ति थे। अधिकार से ही नहीं, विद्वत्ता और विलक्षणता से। पुगतर आर्थों जैसा आदर्श-शरीर है आपका। निर्दोष, सुन्दर, पूरा ऊँचा, सुडौल पुष्ट और कोमल। गोरा रंग। गोल भारी सिर, कोमल काले लंबे बालों की अपने ही ढंग से बांधी गई झूलती पतली शिखा। रेखाओं वाला विशाल मस्तक। श्वेतकमलदल जैसी आँखें। आदर्शनासिका। विचित्र गम्भीरता और आकर्षण वाला मुख। लंबी गरदन। प्रसिद्ध धनुष धारियों जैसी लंबी हड्डी भुजायें। चित्रकारों के आदर्श की लंबी पुराल ग्रंथालियां। राजपूती अंगरखा आदि पहन कर खड़े आपको देखकर अर्जुन का सा ध्यान आजाता था। आपकी सर्वतोमुखी विद्वत्ता समझने की तो तब पूरी बुद्धि भी नहीं थी। पर मुझे आप सब शास्त्रों के अवतार लगते थे। आपकी असली गहराई को मैं मूर्ख न तब समझता था और न अब समझता हूँ। मेरा जीवन तो शास्त्रों की उस झलक से ही घूर्णित है। आपकी विद्वत्ता से अधिक विशेषता मैं पहिचानता था आपकी आवाज में। हजारों को बोलते सुना है। पर वह निर्भय, आत्मतुष्ट एक अद्वितीय मधुरता की गूँजवाला विशाल गंभीर स्वर मैंने कहीं नहीं सुना। संस्कृत और हिन्दी में एक सी सरलता से बहने वाला वह प्रवाह। आपके विवेचन का और आपकी आवाज का वह बदलने वाला उतराव चढ़ाव और वह धीरता। जब आप स्वयं कोई प्रश्न का वाक्य बोलते हैं तो एक विचित्र तीखी गूँज, जैसे हृदय को पार कर जाती है। आपकी आवाज कितनी ऊँची है, पर रूखी नहीं, उसमें एक अद्वितीय गंभीरता और मधुरता की

पूँज है जो शेर की तरह खुली हवा में भी प्रतिध्वनि सी पैदा करती है। आपका बोलना झरने का कलकल नहीं। पहाड़ी नदी का रुखा और अधीर शोर नहीं, गङ्गा का गम्भीर प्रवाह है जो कभी गङ्गोत्री की रेखा की तरह हो जाता है, कभी हृषीकेश के मोड़ की तरह चट्टानों पर गर्जता है, कभी दक्षघाट की तरह तेज हो जाता है, कभी काशी की तरह शान्त सा हो जाता है और कभी समुद्र की तरह गम्भीर हो जाता है।

इससे भी बढ़कर है आपकी गम्भीरता। यह बनावटी नहीं। उसमें न अहंकार है, न रूखापन है और न शून्यता है। उसमें एक जागृत आकर्षण है और मधुरता है। आपकी गम्भीरता, भय नहीं, एक विचित्र आदर को पैदा करती है। इतने वर्षों में आपको कभी भी बाणी से या आँख से क्रोध प्रगट करते नहीं देखा था। आपकी सात्विक गम्भीरता में एक दिव्य गौरव है जिसके सामने चपलता स्वयं शान्त हो जाती है। हम आपको देवता की तरह समझ करते थे और आपके सामने आँखें नहीं उठा करती थीं। एकबार आपके हाथ से पिटने का प्रसंग भी आया। आप हमें मनुस्मृति पढ़ा रहे थे। किसी से स्याही बह गई। आपने पूछा—किसने गिराई है? कोई न बोला। आपने फिर पूछा—किसी को पता है, किससे गिरी है? कोई न बोला। प्रश्न बहुत सरल-भाव से किये गये थे पर वे गम्भीर बन गये। फिर आपने एक एक से दोनों प्रश्न पूछे। कोई दोषी न निकला। फिर तो आपने मनुस्मृति बंद करके सामने के वृक्ष से शाहतूत की छड़ी मंगवाई। “तुम्हारे धर्म-शास्त्र पढ़ने का क्या लाभ, यदि तुम इतना भी सच नहीं बोल सकते” कह कर आपने एक २ के १२ बेतों

लगाई, और पूरी दृढ़ता से मैंने भी जवाब, पर मैं धर्म से कहता हूँ मुझे आत्मिक पता नहीं स्याही किससे गिरी थी। उस निरपराध पिटने से मेरे मन में जरा भी विद्रोह न आया था, न किसी और के। इतनी अगाध भद्रा थी आप पर।

आपकी गम्भीरता कितनी स्वाभाविक थी, यह सोच कर आश्चर्य होता है। मैंने आज तक इतना गम्भीर पुरुष नहीं देखा। समय पर समुद्र भी गम्भीरता को छोड़ देता है। आप मुझे उससे भी अधिक मर्यादामय लगे। इस परीक्षा को मैं ही जानता हूँ। जब साहित्याचार्यजी, पदमसिंहजी, हरनारायणजी शास्त्री और भारी आवाज वाले तुफानी सरलस्वभाव सूर्यनारायणजी व्याकरणाचार्य जबपुरी आदि समय समय पर पूरी हंसी दिङ्गरी पर उतर आते थे, तब भी आप बाणी से और क्रिया में पूरे गम्भीर रहते थे, केवल जरा मुस्करा कर ही बोग दिया करते थे। शायद यह शिष्यों का संकोच हो; क्योंकि आप ऋषिकुल के आचार्य थे। नहीं, जब कभी जाड़ों में आपकी बाहर की बैठक में बंद होकर ऐसे साथी पूरा हा हा ही ही करते थे तब भी आपकी बाणी उसी मर्यादा में रहती थी। मौका मिलने पर मैं ऐसे मंडलों की बातें चरक की तरह सुनने से नहीं टलता था। किसी बुरी कल्पना से नहीं, मुझे विशिष्ट-पुरुषों के अध्ययन का शौक था। ऐसे समयों में भी मैंने आपके मुँह से कभी असभ्य या तुच्छ शब्द नहीं सुना था। मैंने केवल लोकमान्य तिलकजी की जीवनी में ही पढ़ा है कि आपने कभी तुच्छ बाणी नहीं बोली थी और विद्यार्थि-जीवन में भी तुच्छ व्यवहार नहीं किया था।

सबसे अधिक विशेषता देखी आपकी सात्विक प्रवृत्ति में और आचार में। धार्मिक दोग की इस

सदी में यह बात बहुत बड़ा महत्त्व रखती है शिष्यों के लिये। आजकल के विद्वानों में धर्म का दिखावा अधिक पाया जाता है। गुरु का धर्म और आचार परखने की धृष्टता शिष्यों को नहीं करनी चाहिये, पर मैं इतना ही कहना चाहता हूँ कि मेरे मन पर आपके आचार का अद्वितीय प्रभाव पड़ा। मुझे इस सरल सत्य की झलक मिली कि मनुष्य, मनुष्यशरीर में भी देवताओं जैसा सात्विक हो सकता है। सात्विक जीवन का कल्पनामय आदर्श मैंने आपके जीवन में प्रत्यक्ष सत्य देखा। इस प्रत्यक्ष सत्य का विश्वास मेरे विद्रोही जीवन में एक अत्यन्त प्रत्यक्ष झलक है।

ब्रह्मचारी कृष्णानन्द गौड़ मृत्यु के सांस ले रहा था, और आप हम सबको बैठों कर महामृत्युञ्जय का जप कर रहे थे, उसकी मृत्यु टालने के लिए। शायद वह अपने ही अदृष्ट से बच गया था, पर आपकी उस समय की वह मुद्रा, वह निष्ठा और वह वेदविश्वास मुझे याद रहता है।

जब कभी हम सब नीलधारा या सप्तसरोवर स्नान करते जाते तब आप गंगा के किनारे चट्टान को तहर अचल होकर घंटों जप करते रहते। उस समय उदय या अस्त के सूर्य की गहरी लाली में आपका लंबा स्थिर और शरीर, विचित्र तेजवाले पुरातन चषियों को सजीव कर देता था। हम स्वभावसे ही भारत के उस वैदिक स्वप्नलोक में चले जाते थे, अपने पार्थिव शरीरों के पार्थिव-बोझ को गंगा-किनारे पत्थरों पर छोड़कर। वह दृश्य सैकड़ों उपदेशों से अधिक असर करता था और वही मूक-प्रभाव अब भी मेरे नास्तिकवाद में वैदिक-रहस्य के रूपमें झलकता रहता है।

आपकी ऐसी आदर्श-गंभीरता में मैं दो विचित्र आवाजें देखता हूँ। आपकी अंगुलियों चित्रकला और

कलाके इतनी अनुरूप हैं, पर आप शायद सबसे निराले ढंग से लेखिकों को सारी अंगुलियों में पकड़ कर और उन लंबी पतली अंगुलियों का खास ही ढंग से दबाकर लिखते हैं। फिर भी अक्षर कुछ ऐसे गिरते से टलके ढंग से शीघ्रता में लिखते हैं जैसे कीड़ियाँ फिमल नहीं हों। बुरे या अस्पष्ट नहीं होते। उनमें अपनी ही विशेषता है। फिर भी आपकी ऐसी कलानुराग अंगुलियों से ऐसा लेख निकलना मेरे लिये एक आश्चर्य ही है। दूसरी बात है आपका हँसना। आप बड़ा से बड़ी बात पर केवल मुस्कराते हैं और वह मुस्करान भी बड़ा गम्भीर हाँसता है। आकाश के किनारे स्मित की एक झलक, बिजली की नहीं। परन्तु आप हँसना भी जानते हैं। केवल एक दो बार आपको हँसते देखा है। कैसा विचित्र हाँसता है आपका हँसना! आपके निर्दोष धवल सुन्दर दाँतों से धवलता का प्रवाह सा फूट पड़ता है। आप पूरी तरह खुल कर हँसते हैं, किन्तु साधारण मनुष्यों की तरह भावावेश में टेढ़े मेढ़े नहीं हाँसते। आपका शरीर सीधा स्थिर रहता है पर देर तक इसा का तूफान सा चलता रहता है जैसे शिलाओं को जोर से इधर उधर धकेलता हुआ पहाड़ में से कोई उद्धत मरान टकरा टकरा कर निकल रहा हो। शिवजी का अट्टहास तो कोई भयानक चीज होगी, पर दूर तक व्याप्त होने वाले आपके उस हँसने में वह गम्भीर मधुर गूँज होती है जो आपके ही गले की विशेषता है। आपके बारे में मैं इतना कुछ कहना चाहता हूँ जो एक पूरा पुस्तक में ही कहा जा सकता है। आपके महत्त्व की केवल एक झलक दिखा कर मैं इस लेख को बन्द करता हूँ।

उन दिनों देश में आर्य-समाज और सनातन-धर्म के शाखाओं का जोर था। समाज और सनातन के

दिमाग ने गंगा के किनारे पर अपने अपने किले रचे थे। ठीक आमने सामने। गुरुकुल गंगा के उस पार और ऋषिकुल इस पार। दोनों ने कई साल जमकर तैयारी की थी; समाज और ऋषिकुल देश में जगह जगह पकड़ ले रहे थे। पर दोनों मतों के ये मुख्य किले एक दूसरे को धीरे से देखने अभी तैयारियां हो कर रहे थे। दोनों में सद्भाव था। मरलभाव में आप आ आता जाता था। अभी युद्ध के दिन उनके आश्रमपर और ब्रह्मचारी ऋषिगण देखने आया करते थे, और हम उनका गुरुकुल देखने जाया करते थे। कभी मरल भाव से आपस में प्रभोत्तर भी हो जाता करते थे। धार्मिक नहीं, केवल पाठ्य-पुस्तकों के। गुरु-कुल के कुछ ब्रह्मचारी स्नातक हो चले थे और ऋषिकुल के मुख्य ब्रह्मचारी परमेश्वरानन्द शास्त्री (आजकल, महामहोपाध्याय, प्रिंसिपल सनातनधर्म-संस्कृत कालेज, लाहौर) आदि स्नातक होने वाले थे। कारण तो मैं नहीं जानता पर हमने सुना, दोनों मुख्य-दलों में टकरा होने वाली थी, और वह भी वर्ण-व्यवस्था विषय पर। छोटी मोटी छेड़ छाप हो चुकी थी। देखते ही देखते इन दोनों मुख्य किलों के जमकर लड़ने का दिन निश्चित होगया। शास्त्रार्थ गुरुकुल में होना था। सब कुछ वेदां से ही प्रमाणित करना था शायद वह रात थी। वह दौरा के दो मुख्य मतों का सबसे बड़ा और सबसे प्रामाणिक शास्त्रार्थ होना था। मैं शास्त्र समझने लायक हो चुका था। वेद भी पढ़ता था। मेरे हृदय में कोई धार्मिक कटुता नहीं थी। पर उस दिन का मुझे भी बड़ी प्रतीक्षा थी और अपने पक्ष का अभिमान भी था।

उस दिन प्रातःकाल ही हम गुरुकुल को चल पड़े। ठीक गुरुकुल के पास वाले गंगाकांठ में

स्नान और सन्ध्या के लिये हम रुके। हम स्नान और सन्ध्या कर क तयार होगये। केवल गुरुजी दूर एकान्त में एकाग्र होकर जप कर रहे थे। प्रतीक्षा करने करते हमारा पक्ष चंचल होगया, अजीब होगया। शास्त्रार्थ का समय निकट आ रहा था। अभी हमें कुछ चलकर गुरुकुल में पहुँचना था और शास्त्रार्थ के लिये व्यवस्थित होना था। पर गुरुजी उठने का ताम नहीं ले रहे थे। भोजन वान बंद थी कि गुरुजी काजी आदि सब अध्यापक साथ थे पर शायद उठने को क्यों कहे? आप का उलक भी नहीं उठा रहे थे कि आपका कोई इशारा ही कर दे। ऋषिकुल पक्ष का हारा भार आप पर ही था, और अकेले आपको ही बोलना था। और आप इस तरह समाधि में बैठे थे, जैसे उस दिन आपको जप के बिना कोई काम ही न था। लोग छड़ियां लिये खड़े थे और आपकी लापरवाही पर बहुत तंग हो रहे थे। सूर्यकी सीधी धूप आप पर पड़ रही थी और आप संसार से परे किसी आत्मलीन ऋषि की तरह गंगा के किनारे जप में मग्न थे, शायद गावत्री जप रहे थे। आपके पास चढ़ी का सहारा नहीं था फिर भी आपकी समाधि पर पिछड़ जाने की जरा भी घबराहट नहीं थी। सब मुच पिछड़ जाने के भय से साहित्याचार्यजी ने जरा जोर से बोलकर ध्वनि से सुनाने का साहस दिया। पर आप वही तरह स्थिर थे। वह दरब जीवन में समझने लायक था। हमको न बोलना था, न कुछ करना था, फिर भी हमारे हृदयों पर एक बोझ सा पड़ रहा था, और हमारे सब अध्यापक, दूरी तरह खामोश हो रहे थे। आप ऐसे बैठे थे जैसे संसार से आप का कोई संबंध ही न था। आप को दिखते न देख कर

सब नंग होकर बैठ गये। क्या किसी तरह आप शास्त्रार्थ की बात ही भूल गये थे ? साहित्याचार्यजी याद करा चुके थे ऐसा मालूम दिया जैसे शास्त्रार्थ के नियत समय को आप जानकर टालना चाहते थे। पर क्यों ? क्या आप तैयार नहीं थे ? समाज हमारी कितनी हँसी उड़ा देगा। साहित्याचार्यजी ने अपनी स्वाभाविक हंसी की आदत से गीता का श्लोक पढ़ा— 'भयाद्गणानुपरतं संस्यन्ते त्वां महारथाः।' आपका उपहास गंगा के मन्द कलकल में बह गया, और आप उसी तरह जप में स्थिर थे। ऐसा मालूम दिया, जैसे गीता को सुनकर भी अर्जुन लड़ाई के लिये गांधीव उठाना नहीं चाहता था। आपके व्यवहार से सब हैरान थे। अब आप सूर्योपस्थान के लिए उठे। पूरे धैर्य से सूर्योपस्थान कर चुकने के बाद आपने खरलता से हँस कर कहा था—“भाई, शास्त्रार्थ के कारण क्या मैं नित्योपासना छोड़ देता ? फिर बड़ी शान्ति से वस्त्र पहन कर उसी गंभीरतासे हम गुरुकुल पहुँचे और शास्त्रार्थ के ठीक नियत समय पर हम पंडाल में पहुँच गये थे।

हजारों की भीड़ थी। गुरुकुल का विशेष वाषिंक उत्सव था, और उसमें ऐसा ऐतिहासिक शास्त्रार्थ होना था। कितना बड़ा पंडाल था। गुरुकुल की शान देखने लायक थी। समाज के मुख्य किले में और हजारों हजारों समाजियों में ऋषिकुल पक्ष बैठा था, उस विशाल मञ्च पर केवल १५ या २० हमारे गिने चुने ब्रह्मचारियों में मुझे भी यह सौभाग्य मिला था। हमारे हाथों में कागज या पेंसिलें थीं, विपक्षकी कोई बात पकड़ने के लिए। शास्त्रार्थ शुरू हुआ। गुरुकुल के बारबार आग्रह से शास्त्रार्थ हिन्दी में ही होना था। याद नहीं आता पूर्वपक्ष किसका था। मुझे यह भी पता नहीं,

गुरुकुल पक्ष में कौन से विद्वान् बोल रहे थे। मैं गुरुकुल के रनातक केवल बुद्धदेवजी को जानता था। इधर से केवल गुरुजी ही बोल रहे थे। गुरुकुल के प्रबन्ध की जितनी प्रशंसा करूँ उतनी थोड़ी है। बड़ी शान्ति और सभ्यता से शास्त्रार्थ हुआ। श्रोता मूर्तियों की तरह बैठे रहे। जहाँ तक मैं समझ सकता हूँ गुरुकुल ने अपनी स्थिति से जरा भी बुरा लाभ उठाने का यत्न नहीं किया; केवल अन्तिम उत्तरपक्ष उन्होंने बेकायदे अपने हाथ में रक्खा। मैंने अपने कागज पर जरा भी कुछ न लिखा था। मुझे तब ऐसा अभ्यास ही कहाँ था, और मैं तो सुनने में और विपक्ष के विद्वानों का मुंह देखने में ही मस्त था। वेदमन्त्रों की खासी उधेड़बुन हुई, मैं भी यजुर्वेद पढ़ाई में समाप्त कर चुका था, पर वहाँ अधिक मन्त्र ऋग्वेद से ही बोले जा रहे थे।

गुरुजी अपने समय में उनके एक एक प्रश्न का उत्तर देकर हर बार उनके सिरपर गंभीर प्रश्न छोड़ जाते थे जो बकाये में जुड़ते जाते थे। मुझे ऐसा लगता था, गुरुकुल पक्ष आपके प्रश्नों से किनादे रह कर अपनी तरफ से नये नये मन्त्र उद्धृत करने में ही जोर लगा रहा था। उन्होंने वेद मन्त्रों का एक बहुत बड़ा संग्रह तैयार कर रक्खा था और वे कैसे कैसे मंत्र थे यह इस लेखमें समझाना कठिन है। मुझे अब तक स्पष्ट याद है, गुरुकुल की तरफ से “तितउना पुनाति—” जैसे मंत्र वर्ण-व्यवस्था के विरुद्ध भिड़ाये जा रहे थे। दोनों पक्ष मंच पर अभिमुख बैठे थे और अपनी ही जगह पर खड़े होकर बोलते थे। बीच में काफी खाली जगह थी, और चारों तरफ असंख्य श्रोता बैठे थे। उस दिन गुरुजी के सर्वतोमुख पाण्डित्य का और स्वभाव का

अगाध आत्मविश्वास देखा। आप पर इतने बड़े प्रसंग का जरा भी असर नहीं था। व्यग्रता की कल्पना भी नहीं थी। आप विपक्ष को खिला रहे थे। आज मेरे मन में समाज या मनातन के लिये कोई कट्टर पक्षपात नहीं। मैं सरलता से केवल अपना अनुभव लिख रहा हूँ—मुझे जैसा वह विपक्ष आपको व्यग्र कर देने लायक न था। एक बार जब आप बोल रहे थे, पीठ पीछि आपके वार्ये हाथ ने आपकी दाहिं भुजा को पकड़ रक्खा था, और उस हाथ की तंबी पतली अंगुलियाँ धीरे धीरे एक गेंदे के फूल से खिल-वाड़ कर रहीं थी। वह पुष्प आपने शायद अपने ही हार में से तोड़ रक्खा था।

शास्त्रार्थ को परिणाम पर मेरा लिखना व्यर्थ है।
हजारों ने सुना था और दोनों पक्ष छप भी चुके हैं।
विपक्ष का वह त्रिचित्र दृश्य और उस पर गुरुजी का
एक वाक्य सुनें जब तक याद है। शास्त्रार्थ की

अर्थात् के पास आकर सुन्नत पद भावावेश में
आकर सचाई में आकर या सत्ता में आकर मास
हमारे ही पद का सम्बन्ध कर लया । इसके बाद
गड़े होने हें । सुन्नत ने कहा था—“जादू वह जो
सिरपर घट कर बोने ”

जिम विद्वान ने उस ऐतिहासिक शास्त्र को
सुना है और आपके उस तेजस्वी रूप का देखा
है, वह जंकराचार्य को याद किये बिना तरह सका
हागा।

गुरुजी व अनेक योग्य शिष्य हैं। मुझे जैसे मृत्यु को आपकी विद्या प्रहारा करने का तो अभिमान नहीं। आपकी वाणी की अपेक्षा मैंने आपको गम्भीर मौन से अधिक सीखा है। मुझे तो इतना ही अभिमान बहुत है कि मैं भी ऐसे गुरु का शिष्य हूँ।

आपका ध्यान जाने ही महान वैदिक भारत का स्मरण आ जाता है।

श्रीगुरुचरणानां विषये संस्मरणानि

ले.—श्रीमोहनदेवः पतः शास्त्री. बी. ए. लतपुरियम् ० ध० कलेनायादकः ।

प्रायः पञ्चविंशतिवर्षाणां व्यतीता स्यात् यदा
एतासां पट्टनीनां लेखकः स्वनामधन्यानां महामहोपा-
ध्याय-गिरिधरशर्मस्तुर्वेदानां श्रीगुरुचरणानां प्राथमिकं
साक्षात्कार-सौभाग्यमलभत् । तदानीं श्रीगुरुवर्ग्या
रूपपुरीय-सनातनधर्म-संस्कृतमहाविद्यालये अध्यक्षप-
दमर्षिद्विताः परशतान् शिष्यान् विद्यादानद्वारा परमु-
पवर्तन्तः मधुरेण धार्मिकोपदेशामृतेन धर्मप्रवणानि
जनसाधारणद्वयानि आलम्बयन्तः जटिल-जटिला-

न्यायि सनातनधर्मरहस्यानि उद्धारमुद्धारं विपुलवैदुष्य-
भरितैः व्याख्यातशतैः पाश्चात्त्यशिक्षार्थीक्षितानामपि
जनानां हृदयेषु शिथिलायमानां स्वपाच्यसंकुतेः
सनातनधर्मस्य च भावनां पुनर्हृद्गमरोपयन्तः शास्त्रार्थेषु
प्रवर्ततर्कततिभिः प्रमाणशतैश्च सनातनधर्मस्य समा-
लोचनानां विद्वद्द्विषाश्च कार्यसामाजिकप्रभृतीनां मत्त-
स्वरूपयिषया गण्ययिषया स्थितिसमिष्टा तेषां विद्याव-
लेपं भङ्गन्तः निखिलेऽपि पञ्चसुन्दरायान् समनन्तः प्रस-

विष्णोऽप्रतिरूपेण स्वज्ञानव्यतिषा दीप्तमभायन्ते स्म ।
 शिष्यद्वारा गृह्यलक्षणान्तेऽपि सुनमृतं श्रीगुरुचरणानां
 यशोराशिं श्रवणाभ्यामासीत् यदा संस्कृतध्वनयः
 विशस्तुत्तरैकोनविंशतिशतमे ख्रिः।ब्देऽहं लवपुरमा-
 गतस्तदानीं गुरुचरणा इदानीमिव जगामभूता
 रागगृहीतिप्रह्लाश्च नैवासन । प्रौढावस्थायितानामे-
 तेषां महाभागानां किमपि विलक्षणं व्यक्तित्वमासीत् ।
 पण्डितोचितवेषवेष्टितस्य शरीरस्य सुसङ्घटितश्चतुरस्र-
 श्यामो सिंहगर्जनवत् धीर-गम्भीरेण कण्ठध्वनिनो-
 द्यो मुखारविन्दान् पमरता ब्राह्मणे तेजोविशेषेण
 देहाध्यमानश्च सन्नागान्तुकस्य हृदये सध्वसप्रभावमि-
 दोरजनयति स्म । एतेषामाकृतिं दृष्ट्वैव को नाम छात्रः
 वा परिहृतो वा मानी वा धनो वा हतप्रतिभ इव भूत्वा
 आदरातिशयेन भयेन च नतमस्तका न भवितुमिच्छ-
 ति स्म । मया बहुधा प्रेरितानां स्वदेशीयानामन्येषां
 वा छात्राणां मध्ये एकनमोऽपि विशारद-कलायां प्रवि-
 चित्तुणा मया सहैतेषामग्रे गन्तुं नाशकदित्यहो श्रीगु-
 रुचरणानामातङ्कः । एतद् दृष्ट्वा प्रथममहं किमपि निरा-
 शोऽभवम्, परन्तु पश्चान् कथमपि हृदये साहसमेक-
 व्रीकृत्य स्वयमेव श्रीगुरुचरणानामग्रे गत्वा संस्कृतं
 बुधारेण मया स्वप्रवेशः कानितः, स्वदीनावस्थाञ्च
 प्रकटीकृत्य सहायताऽपि समर्पयिता । तदानीमेव
 मे प्रथमं ज्ञानमभूद्यत् श्रीगुरुवर्याणामपातद आत-
 ङ्कोजनकस्यापि व्यक्तित्वस्यान्तरे कियत् कोमलमु-
 दारञ्च हृदयं वर्तते । सा भूदस्य परदेशमागतस्य वा-
 क्यस्य कृते किमपि कष्टमिति करुणापूर्णान्तःकरणेन
 श्रीगुरुवरणैः तदानीमेव स्वयाश्चात् सहायता मह्यं
 दत्वा पश्चान् मम सर्वं प्रयत्नं प्रकुर्वद्भिः यदवश्ययन-
 कालं सुतनिर्विशेषेण स्नेहेन भृशं परिषद्यमानस्य
 मम यद् बहुपकृतम्, तस्य स्मारं स्मारमाभारगद्गदं

मे हृदयमयं जन्मगतैष्वपि आनुष्णीयवितुं नेच्छति ।
 वस्तुनः तथामिकैश्च साक्षात्कारे श्रीगुरुचरणानामे-
 तथा कुर्यात् मम जन्मान्तमणि आधारशिलायि-
 तम् । न केवलं मयि, अपितु सर्वेष्वपि भवान्तेवापिषु
 श्रीगुरुचरणानामेतादृश एव स्नेहवद्भक्तः सोपकारश्च
 व्यवहारा ज्ञानः स्यात् । मन्ये मानवविभूतिभूतानेतादृ-
 शान् महात्मन एवामिजदयं मशकविना भवभूतिना
 एतल्लिखितं स्यात्—

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥

×

×

×

श्रीगुरुचरणानां सेवायां वर्षचतुष्टयं स्थित्वा
 शास्त्रिपरीक्षां यावत् मयाऽध्ययनं कृतम् । पञ्चनद-
 पान्ते लवपुरे च संस्कृतविद्यालयान्तरेषु सत्स्वपि
 सनातनधर्मसंस्कृत-महाविद्यालये एतेषामध्यक्षत्वे काले
 संस्कृतछात्राणां कृते तैर्थस्थानमिव यदभूत्
 तत्र श्रीगुरुचरणानां विपुलं वेदव्यमेव वारणतां
 गतमासेन । दूर-दूरान् देशादागत्यास्य विद्यार्थिन
 एतेषां शिष्यत्वसुरीकृत्यात्मानं धन्यं मन्यन्ते स्म ।
 व्याकरणं वा स्यात्, साहित्यं वा स्यात्, वैश्वे वा
 स्यात्, न्यायो वा स्यात्, धर्मशास्त्रं वा स्यात्, यत्कि-
 मप्यन्यद् वा स्यात्-सर्वमप्येतेषामग्रे हस्तामलकमिव
 वर्तते स्म । एतां सर्वतोमुखीं शोमुषीमेषां विलोक्य
 विस्मयस्तब्ध इव भवन्ति स्म स्वोऽप्यप्येतान् ।
 यस्य कस्यापि शास्त्रस्य कियानपि जटिलो विषयो
 वा पङ्क्तिर्वा सूत्रं वा सन्दर्भो वा स्वधर्मणि एतेषां
 कुशाग्रमतेरग्रेऽव्यापनकाले तथा विवृतमभवत्, यथा
 शिष्याणां च न शिष्यते स्म किमपि परिज्ञातुम् । तस्य
 तस्य विषयविशेषस्य शास्त्रविशेषस्य वा पण्डितेषु वर्त-
 मानेष्वपि निखिलविषयजातेऽप्रतिहतगनिकाः सर्वत-

न्यत्रान्यत्राः श्रीगुरुचरणानां विषये वर्तमानकाले
भारते भूदरां दुर्लभा एवेत्यत्र नास्ति संशयः । समन्य-
ज्ज्ञानं नन्ते अन्यत्र च प्रसूनेषु शिष्यशतेषु बहवोऽद्य
नम आङ्ग्ल-विद्यालयेषु संस्कृतविद्यालयेषु, पाठ-
शालासु, अन्यत्र च विशिष्टपदे स्थिताः श्रीगुरुचरणानां
विशालशोभजस्तम्भा इव राजन्ते । इदानीं मेभिः परि-
त्यक्ते स्वपुरये सत्तामससंस्कृत-नटविद्यालयेऽत्य-
ल्पवयसकुवाराणां महान्तोपाध्ययाः श्रीपरमेश्वरानन्द-
शास्त्रिमहाभागा एतेषामन्यतमशिष्या वर्तन्ते ।

लखपुरे वर्तमानानां श्रीगुरुचरणानां जीवनं छात्रा-
ध्यापने एव सीमितं नासीदिति तु प्रथममेवाबोधम् । लो-
कसंग्रहानुवर्तिना नानाप्रकारकर्मकलापेन कर्तृरितमेतेषां
सामाजिक-जीवनमपि तथैव महत्त्वपूर्णं सर्वेषामपि
विदुषां कृते स्पृष्टव्यमस्ति । पञ्चाभ्युदये तदानीं
श्रीगुरुचरणा एव धर्मप्राप्ताख्यापनाख्याययाविषये
धर्मप्राणानां परम प्रमाणम्, धर्मप्रचारकाणां जनानां
संस्थानाञ्च चरमं पथप्रदर्शनम्, पण्डितमण्डलस्यास्त्र-
ण्डलो गौरवञ्च, भक्त-समुदायस्य श्रुतिसुधानिस्थन्दः
परा तृ प्रश्न, प्रतिवादिकुलस्य प्रकृष्टो भूकम्पे मुखमुद्र-
णञ्च, व्याख्यातृणाञ्च धाराबाहो गजैर्नञ्चासन्निति
नातिरञ्जितं वचः । फलतः पञ्चापगगनमण्डलमद्यापि
एतेषां यशःपरमलैः परितः पूर्णमस्तीति वयं
श्रुत्यक्षमात्माक्यामः । एतद्देशीयानामेतेर्महाभागैर्यो-
महानुपकारो बृद्धी सेवा चानुष्ठिता, तदर्थं सर्वदा ते
कृतज्ञता-भक्तभुग्ना वर्तन्ते, वर्निष्यन्ते च । वस्तुतस्तु

परिचयः यजान्ते । अत्र, शिष्याः । अने । अत्रान-
न्यतानां दुर्लभा । अत्रानुभवन्त्येव

पञ्चविंशत्यधिकैकोनविंशतिशतकाले लखपुरे श्री-
गुरुवर्यां लखपुरं परित्यज्य स्वकीये एव तन्मन्त्र्याने
जयपुरं नगरे महाराज-संस्कृतमहाविद्यालयस्थाध्य-
क्षा भूत्वा गताः । अष्टादशवर्षाणि च तत्पदमन्वृत्त्येदानीं
नवत्येवाराद् विश्वे गृह्यन्तीत्यमित्यर्थं येनैषां प्रगाढ-
प्राप्त्यन्येन, विविधलोकसुवाभिः, लोकस्पृशैर्गोभिश्च
विमोहितेभ्य एतेषां श्यांसवभ्यो भद्रजनेभ्यः, प्रण-
यिभ्यः सुहृज्जनेभ्यः, श्रद्धालुभ्यो भक्तभ्यः, विदनेभ्यो-
ऽन्तेवासिभ्यश्च प्राप्तसहयोग्य "संस्कृतसनातनस्य"
यस्य श्रीगुरुचरणाः पितृभूता एव भूतिः, प्रकाश्यमा-
नमिदमेतेषामभिनन्दनस्मृतिरूपं "दर्शनाङ्कम्" विलोक्य
कस्य विदुषे हृदयमानन्द-निर्भरं न भवेत् । अस्माभिः
सर्वैः परमपिता परमात्मा प्रार्थनीया यन् स
श्रीगुरुचरणानां कृते तथा पूर्ण स्वास्थ्यमायुषः शताब्दी-
ञ्च दद्याद् यथा विद्यालयकार्यभारात् स्वतन्त्रीभूताना-
मेतेषां जीवन-शेषो देश-कल्याणस्य निर्माणे सना-
तनधर्मस्य सेवायां च निनिरोधं व्यतीयान् । को न
जानाति यन् श्रीगुरुचरणा इदानीं प्रान्तीयपरिमिति-
मतिक्रम्यास्त्रिभारतीयजीवने कृतपदा वर्तन्ते ।
देशो युद्धोत्तरीये धार्मिकजीवन-निर्माणे प्रथितप्रता-
पान् सुपरिणतमतीश्व श्रीगुरुचरणनिमान् धर्मोन्ना-
यकान् कियदति समपेक्षते इति कस्य तिरोहितं
भवेदिति ।



स्वभावपरिचयः

(ले०—म० कविशिरोमणि भट्टश्रीमधुरानाथशास्त्री, साहित्याचार्यः, जयपुरम्)

सुचिंतनमपि चरितं, विस्मृतिगर्भे तिरोहितं सततम्
वेधा इव संदधती मेधा मेधाविनो धन्या ॥

—मञ्जु०

संक्थासु प्रवर्तमानोऽभूद्देविज्ञानाचार्यगुरुवर-
श्रीमधुसूदनशर्ममैथिलमहाभागानां पाश्चात्यपरिद्वैतैः
सह युरोपे परिचयवृत्तान्तः । घटनेयं चतुश्चत्वारिंशद्व-
र्षपुरातनी । १६५८ तमे हि विक्रमसंवत्सरे भारतस-
म्राजः सप्तमैडवर्डस्य राज्याभिषेकमहोत्सवे समगच्छत
लन्दननगरे स्वर्गवासी जयपुरमहाराजाधिराजः श्रीमा-
धवसिंहदेवः । तेनैव सह प्रायासिषुरिङ्गलैण्डान् विद्या-
वाचस्पतिमहाभागाः । तत्र हि प्रसिद्धविद्यासंस्थानयोः
'आक्सफोर्ड' 'कैम्ब्रिज'योर्विश्वविदितैः संस्कृतपरिद्वैतैः
सह समभून्मैथिलमहाभागानां समागमः । आक्सफोर्ड-
स्य सुप्रसिद्धो विद्वान्मैकडानलडमहोदयो महाभागानाम-
मीषां वैदिकधर्मसम्बन्धिनं संलापमभिनियम्य समभू-
त्सुतरां मुग्धः । भारतीयविभागस्य (इण्डिया आफिस)
पुस्तकालयाध्यक्षौटोनी-टामसमहोदयौ मैथिलमहाभा-
गानां वैदुष्येण चकितौ सुभृशमरिण्यताम् । अनयो-
ष्टामसमहोदयः परिहासरसिकोऽपि काममासीदिति
बहुधा व्यावर्णयन्वाताप्रसङ्गे मैथिलमहाभागाः ।
संस्कृतपद्यरचनायामपि सोयं सुतरामासीत्कौतुकीति
तत्समागमकालीकसंवर्णयन् घटनं विद्यावाच-
स्पतिमहाभागाः । टामसमहोदयः संलापप्रसङ्गे
तत्कालमेव संस्कृतपद्यं निर्माय सौहार्दनमपाटवेना-

पृच्छद्विद्यावाचस्पतिमहोदयम्—“मधुसूदनः समा-
गमदिनं देशं किन्तु लक्ष्मीः कुत्र परित्यक्ता ?”

मैथिलमहाभाग अपि वार्ताप्रसङ्ग एव परिलघु-
पद्यं निर्माय तत्कालमेवास्योत्तरं प्रादुः । चतुश्चत्वा-
रिंशद्वर्षेभ्यः पूर्वमभिगुम्फितस्य पद्यस्य निर्मातारो
मन्ये विद्यावाचस्पतिमहाभाग अपि कदाचिदेवाऽ-
स्मरन्, किन्तु उपपञ्चाशद्वर्षेभ्यः पूर्वमाकर्णितं तत्पद्यं
संस्मरणमुद्रया चतुषी निमील्य पूर्वमर्द्धम् ततस्तस्य कि-
ञ्चिद्विस्मृतं चरणम्, ततस्तु शनैः शनैः संपूर्णमविकलं
तत्पद्यं श्रावयन् प्रस्फुरन्मेधावी सोयं श्रीगिरिधरशर्म-
महाभाग एव नूनं प्रत्यक्षीकृतः । अतिपुरातनस्मृतं
तदिदं पद्यम्—

‘धुसूदनस्य दृष्ट्वा सरस्वतीलालने विशेषरुचिम् ।
रोषात्किंचिदपस्तुनां लक्ष्मीमनुनेतुमत्र सोऽभ्यागात् ॥’

कौतुकविधया वार्ताप्रसङ्गे हेलाश्रुतमपि पद्यं यः
पञ्चाशद्वर्षोत्तरमव्यविकलं स्मरति तस्य सश्रद्धमधी-
तस्य शास्त्राय सुदृढसंस्मरणं को नु वा विशेषः ?
एष हि बाल्येऽधीतानि लक्षणानि व्याकरणशास्त्रीय-
‘परिष्कारा’श्चाद्यापि निश्चरन् स्मरति । प्रासङ्गिकानि
शतशः पद्यानि, महाभारतयाः श्लोकाः, वेदसूक्तानि,
स्मृतीनां वचनानि, उपनिषदामुपाख्यानानि तेषां
परस्परं संवादाः, ब्रजभाषानिबद्धानि कुलपतिमि-
श्रादीनां ‘वक्त्राणि’ दौहपद्यानि वा, वृद्धेभ्यः श्रुताः
वयोपवथाश्च शतशोऽमुष्य महाभागस्य मस्तिष्के

स्थिराभूतानि यानि सुहृत्संलापगोष्ठीषु, सत्यामाव-
श्यकतायां व्याख्येने च तत्तस्मिन् स्थाने समुचितो-
पन्यासं समवाप्य प्रचलितमिमं प्रसङ्गप्रवाहं चमत्कृ-
तरूपेणालङ्कुर्वन्ति नूतनम् । एवं सत्यपि महात्मनोऽस्य
ज्ञानविपासा न परितः परिशाम्यति यद्वशाद्विद्या-
वाचस्पतिश्रीमधुसूदनशर्ममहाभागोभ्यस्तेषां परलो-
कप्रस्थानस्य दिनत्रयपूर्वपर्यन्तं पुस्तकमुद्घाट्य वैदि-
कविज्ञानादिकमयमध्यगीष्ट । अस्मिन्मानधनमण्डिते-
ष्वपि घोषणपण्डितेषु सेयमसाधारणी मेधा विलो-
क्येत किं यत्रकुत्राचत् ? घोषणमात्रकोषाणामाशु-
रोषाणाममीषां 'वैयाकरण-खसूचि'रित्युदाहरणमेव
मेधां संनिधापयत्यस्मद्वुद्धौ ।

❀ ❀ ❀ ❀

स एव धन्यो विपदि स्वरूपं यो न मुञ्चति ।
त्यजत्यर्ककरैस्तप्तं हिमं देहम्, न शीतताम् ॥

विपत्तिकलं परीक्षानिकपो धीराणां धीरताया इति
तथ्यमिदमाचक्षते विचक्षणाः । स्वल्पायामध्यापदि
विसदृशीं व्याकुलतामुपगत्य प्रचलितचयोतो विचलन्तः
प्रायः प्रलोक्यन्ते बहव एव, किन्तु निसर्गधीरास्ते किल
पुरुषहीराः सुदिरलाः सन्ति ये मामिकपीडया मनसि
निपीड्यमाना अपि न बहिर्मुञ्चन्ति प्रचलितामात्म-
चर्याम् । आरम्भादेव दर्शितधीरतोदयस्य श्रीगिरिधर-
शर्ममहोदयस्य समनुभूता तावदसाधारणी दृढता ।
जनपदोद्ध्वंसकव्यापनस्य समये सुहृदा अपि समराङ्ग-
णात्पृष्ठं दर्शयन्तो विलोक्यन्ते । किं बहुना, यस्मिन्कु-
समये व्याप्यते विपदा निजगृहमेव तदा को न
विचलेत् ? किन्तु स्मराम्यहम्, समजायन्त मासचतुष्ट-
याभ्यन्तर एव गिरिधरशर्ममहाभागस्य कुटुम्बे अयो-
मृत्यवः । हन्त ! माता, पितामही, किं बहुना निजा
धर्मपत्नी चेति तिस्रोऽप्यस्य स्वल्पान्तर एव दिवसो-

हम् । स्त्रीमात्रशून्यमजायत गृहमेतस्य । किन्तु दाह्य-
परीक्षामये तस्मिन्नपि समये प्रतिपन्नं कर्तुं निश्चल-
चेतसा परिचालयन्नयं श्रीगिरिधरशर्ममहाभाग
एवावलोकितः ।

धर्मपत्न्या देहान्तसमये समभूद् घोरो ग्रन्थि-
ज्वरो (स्नेह) नगरे । नगरं परित्यज्य बहिर्गन्तु-
मक्रियत भूयान्तुरो यो मित्रैः । किमधिकम्, आगुर्वेद-
मार्तण्डैः श्रीहृदमीरामवामिमहाभागैरपि साभिनि-
वेशमयमुक्तो नगरं विमोक्तुम्, किन्तु रुग्णां पत्नीं विमुच्य
नायमैषीद् बहिर्गन्तुम् । दिवं गतायां तस्यां श्राद्धपर्य-
न्तमपि सोऽयं सुदृढतया जयपुर एव पर्याधान्, नाभ्य-
रोच्यद्वहिर्गमनम् ।

यदा हि दक्षिणापथे (मद्रास) समभूदधिवेशनं
निखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य, तदा श्रीरा-
मेश्वरादितीर्थदर्शनप्रसङ्गाय निजपितृचरणानपि
सहाय्य समनुष्ठीयते स्म यात्रा महाभागेनानेन ।
किन्तु यात्रामध्यकाल एव सहसा समवाप्यत तडिद्वृत्तं
यद् 'गृहिण्या गर्भपातो जातः, न च गेहे कश्चिदात्मी-
यो निरीक्षकः ।' किन्तु तीर्थरूपाणां पितृचरणानां
तीर्थयात्रा मध्य एव मा विच्छेद्यताम्, प्रतिपन्नं
संस्कृतसरस्वतीसेवाकार्यं सावरुध्यतं मध्य एवेत्य-
विचलितचित्तमयमचालयद्यात्रामेताम् । अवस्थाया-
मस्यां रु एव पूर्वपरिगृहीतः कार्यक्रमः । अवश्यमयं
निभृतरूपेण द्विस्मृतद्विदृष्टेन तत्रत्यां परिस्थितिं पर्य-
जानात् । परिस्थितरेवविधासीद्, यत्सोऽयं महाभागो
मनायेव तमेन विषादवृत्तान्तं गोपयितुं विवशोऽभ-
वत् । यदि पितृचरणारविदेतद् वृत्तं पर्यङ्गायन् तर्हि
स्यं यात्रा न्यरोत्स्यत तत्रैव नूतनम् । कृत एव चैतद्व्या-
ज्रादीयत तेभ्यः सूचनापि ।

जामनगरराजगुरु-महानहो- श्रीहाथीभर्द्वास्त्रि-

णोऽतुरोवेन या द्वारकायात्रा समालम्ब्यत तस्यामपि महाभागस्य धैर्यपरीक्षायाः समभूदवसरः समुपस्थितः । यात्रायामस्यां सुदामपुत्र्याम् (पौरवन्दरे) अग्रमयासी-
न्नद्वन्द्वीपतेः स्नानाय तत्तटम् । आसीत्सहैवाऽमुनाऽस्य लघीयसी कन्या शान्तिकुमारी । तरङ्गभङ्गाकुले भग-
वतः सागरस्य सलिले यथैव सर्वे स्नानाय समवातर-
स्तथैव शान्तिकुमार्यपि तटनिकट एव समभूत्स्नानसं-
लम्भा । किन्त्वकस्मात् कुमारी सेयं तरङ्गेणापाह्वित ।
स्नानसंस्मरसंकुलानां नाभूदवधानं कस्यचिदकुमारी-
मेनां प्रति । किन्तु तरङ्गापविट्टा सेयं यथैव किञ्चिद्-
रेऽगात्तथैव समपतत्सर्वेषां दृष्टिः । दृश्यतां भगवती
भविष्यति । यथा यथैवास्याः समवलम्बनाय यत्र
अक्रियन्त तथा तथैव सेयं सागरतरङ्गसंपातता
समभूत् । नावमादाय कैवर्ता अपि प्राविशन्तर-
ङ्गभङ्गमिमं किन्तु यथा यथैव समीपमेतस्याः समुपस्-
प्यते तथा तथैव सेयं दूरमपनीयने भगवता नदनदीप-
तिना । हन्त ! तटावस्थितैः सर्वैरपि परिजनैस्तरङ्गोपर्यु-
पलवमानाया सुदुर्मुहुर्मुखमेतस्याः समबालोक्यत
किन्तु न प्राभूयत कथञ्चिदपि समाहर्तुमेताम् । क्रम-
क्रमादुल्लोलैः कल्लोलैर्व्यधीयत तल्लोपः सर्वथा । हन्त !
हन्त !! अशान्तेष्वेषु सागरतरङ्गेष्वेव समभूत्सर्वदिक्
समाधिः शान्तिकुमार्याः ।

महामहोपाध्यायमहाभागस्य गुणैर्बशीकृतः पौरव-
न्दरनरपालो विषादवृत्तान्तमिमं समाकर्णयमानः परं
शोकमुपगतः । स हि नागरिकविद्यालयेषु शोकनिमित्त-
मकारयदवकाशम् । समवेदनां प्रकटयन् प्राहिणोत्
प्रधानामात्यं श्मशानयात्रायामपि । हन्त ! एवंविधायां
दुर्घटनायामप्यविचलितचेतसा यात्रासमापूरणं किं
नास्ति धैर्यपरीक्षायां निकषः ?

अचिरजातैव सेयं घटना जयपुरसंस्कृतविश्वविद्या-

लयस्य पाठ्यक्रमनिर्धारणाय समायोजितासीत्पाठ्यनि-
र्धारकसमितिः [शेर्डे] यस्यामासन्नगरान्तरेभ्योऽपि
समामन्त्रिताः सदस्याः संमिलिताः । महाराजसंस्कृतका-
लेजस्याध्यक्षा म० म० श्रीगिरिधरशर्ममहाभागोऽभ्यां
समितावगृह्णात्प्रधानतमं भागम् । किन्तु समितेरधिबे-
शनकार्यमिदं यदा प्रचलितमासीत्प्रचलतया तदैव
सहसा समागतत्संवादो गुडादमुष्य यत्पौत्रः संप्रति
मर्मान्तकपीडया रुग्णः । प्रबलः सन्निपातः, निराशाः
संप्रति सर्वे गृहजनाः । पौत्रोयमासीदतिस्नेहभाजनं
महाभागस्यास्य । किन्तु प्रतिपन्नमिदं समितिकार्यं
निरवाहयन्निश्चलचेतसा सुधीरहृदयः सोऽयम् । केवल-
मात्मनः पुत्रं परिचर्यायाममुष्य विशेषतः समवधातुमा-
ज्ञापयद् । यद्यन्योऽभविष्यत्तर्हि प्रबलमिदमाकरिमकं
संप्रकाशय न किं गृहगमनानुमतिमप्रहीष्यत् ?

महाभागस्यास्य सुदृढता सेयमारम्भादेव मन्ये
सुपरीक्षितासीत् । यस्मिन्वर्षे सोऽयमदाद् व्याकरणो-
पाध्यायपरीक्षां तदा सोयमशायिष्ठ निजाध्यापकानां श्री-
हरिदत्तमैथिलमहाभागानामेव गृहे, येन तदनुजश्री-
चन्द्रदत्तशर्ममहोदयादिसतीर्थैः सह विचारादेरपि
संभवेत्सौकर्यम् । एकदा गुरुगृहे निशीथिन्यां समघ-
टत सहसा चौर्यदुर्घटना । कपाटावुद्घाट्य निहितं
द्रविणमपाह्वित स्तेनैः । परतो राजकीयशासनवि-
भागाय सूचिते दण्डविभागीयाः पुरुषाः सर्वतः पूर्वं
रात्रिशायिनां विद्यार्थिनामेव प्राकाशयन्संदेहम् । कातर-
हृदया विद्यार्थिनां वराकाः पलायन्तेतत्ततः । किन्तु
निर्भीकतया तत्रैव वर्तमानस्यास्य बाल्येऽपि तथा दृढता
व्यलोक्य राजकीयैर्येन नैते समलभन्त संदेहस्याप्य-
वसरं नूतम् । अपि नायमवगम्येत दृढतापरीक्षायाः
प्रारम्भः ?

‘स्वयमादृतनैककार्यभाराः कृतिमाराः सततं
विपश्चितः’

प्रायः सर्वदैव कस्मिन्नपि कार्ये संलग्नता महा-
भागस्य नैकधा निरीक्षितो निसर्गः । अग्निमान्वा-
स्तित्तादिना शरीरास्वास्थ्यदशायामप्यालम्बित-
कार्येषु सोत्साहं प्रवृत्तिः प्रत्यक्षमीक्षिता स्यात्परिचितैः ।
यस्मिन्समये मिषादिनाप्यवसरग्रहणाय चेष्टन्तेऽन्ये
सज्जनास्तदापि ‘कालेजीया’दिकार्याणि प्रत्यहं यथा-
वदनुतिष्ठन्नयमालोकितः स्वचक्षुर्भ्यामेव । शरीरदशां
प्रत्यक्षीकुर्वन्तोऽन्ये तस्मिन्समयेऽवकाशग्रहणस्य
प्रददति संमतिम्, स्वयमपि चायं महाभागः स्वमुखा-
त्कथयति यत्कार्यस्य शक्तिर्नैतेषु दिनेषु, तथापि कार्य-
प्रवाहः प्रत्यहं प्रचलत्येव । सत्यं त्विदं यन्निरन्तरं
कार्यसंलग्नताभ्यासेन सततं कृतिशीलता महाभाग-
स्यास्य स्वभाव एव संवृत्तः ।

कार्याण्यमूनि नानाविधानि । कैश्चित्सह सभासु
समागमनसंबन्धीनि, कैश्चित्सह धार्मिककार्यपरिचा-
लनार्थं धनसंग्रहाय भ्रमणसंबन्धीनि, कैश्चित्सह
धर्मप्रचारस्य मार्गपरिदर्शनसंबन्धीनि, कैश्चित्संस्कृत-
भाषाप्रचारसंबन्धीनि, कैश्चित्सह विद्यालय—वैदुष्य-
संबन्धीनि, कैश्चित्परीक्षापत्रसंबन्धीनि, कैश्चित्सह
नियमनिर्माणसभासु प्रत्यक्षं प्रवृत्तस्य धर्मेविरोधस्य
प्रतीकाराय प्रयत्नसंबन्धीनि, निजसजातीयैः सह
जातिपरिष्कारसंबन्धीनीत्येवं प्रचलन्ति नानाकार्याणि
येषामनुसरतं पत्रादिव्यवहारः प्रक्रान्त एव तिष्ठति, यत्र
हि महाभागस्यास्य निरालस्यं प्रवृत्तिः प्रेक्षिता । अन्यथा
यत्रादिव्यवहारे बहूनां किल महदालस्यमैक्षि, विशेषत-
श्च महताम् । तेषां त्वस्तलेखापेक्षि पत्रं समये प्राप्य-
त्तीत्याशौ बद्ध्वा व्यपलीयते हृदयान् । मुहुः सूचितेय-
व्यतनस्य पत्रस्य पक्षे पक्षोत्तरं वा प्राप्येतोत्तरम् ।

किन्त्वस्य सविधतः पत्रभ्योत्तरं समय एव समवाच्यते ।
अन एव हि प्रत्यहं पत्रव्यवहारस्य दृष्टं महदाय भनम् ।
बहुषु समयेषु कालेजादिकार्यार्थं समुत्थितैः कस्मचरि-
भिर्विद्वद्भिश्च संज्ञापं कुर्वन्नप्ययं पत्रं चित्तिवन्नवलोकितो
यत्र निर्भ्रमं विश्वलितं च पत्रपूर्तिः सूचयत्यस्य
महाभागस्यावधान विशेषम् ।

कार्यबाहुल्ये सत्यपि, महत्यपि दुर्लभा गुणः
सोऽयमुत्साहः । यस्मिन्नपि कार्ये व्याप्रियते तत्रैवान्तरिक
उत्साहः समवलोक्यते, अन्यथा स्वल्पेऽपि कार्याधिक्ये
संरम्भाधिक्यमालोक्यतेऽधिकारिणाम् । किन्तु महाभा-
गस्यास्य निरन्तरं कार्यमातिष्ठतोऽपि नवयुवकानामिव
महानुत्साहः । प्रवास-यात्रादिषु स्वल्पेऽपि समुपस्थिते
क्लेशेऽवसादं वानुतापं वा प्रकटयन्तोऽन्ये प्रत्यक्षी-
कृताः । किन्तु महोदयस्यास्य तादृगवस्थायामपि हास्य-
विनोदसंज्ञापादिना तदपगमचेष्टैवालोकिता । विशिष्ट-
श्चायमनुभूतो गुणो यदालम्बिते कार्ये तथा किल
सर्वात्मना प्रवर्तते यथा हि तस्य परिपूर्तिः सौष्टवेन
संपद्यते । एतदर्थं स्वयमयं सर्वाधिकं परिश्रम्यन्
परिलोकितः । संस्कृतकालेजीयनाट्यसंधेन यदा
यदाभिनयकार्यमङ्गीकृतं तदा तदा त्वयमयं सर्वाप्रे-
गत्वा प्रत्यहं लोकान् प्रैरयन्, कार्यकर्तृन् समवटयन्,
अन्यस्य लोकस्याभावे तत्कार्यं स्वयं पूरयितुमसज्जत ।
एतस्या एव संलग्नतायास्तदिदं फलं यदस्याप्यक्षत्वे
संस्कृतकालेजः सोऽयमुत्तरोत्तरमुन्नति भेजे, नवीननवीन-
कार्यविभागाः प्रारब्धाः, सर्वेऽप्यधिकारिणः समतुष्यन्,
यस्य हि परिचयो निबन्धान्तरे विलोक्यते, नात्र
तत्प्रकृतम् ।

बहुलतमेष्वपि कार्येषु प्रवासस्य तु सोऽयं परमा-
चार्यः । भारतस्य नैतादृशः प्रान्तः, प्रान्त एव किं
नैतादृक्प्रसिद्धं नगरं भवेद्यत्र धर्मसभा-सम्मेलन-पाठ्य-

संशोधन-सामाजिक-शुद्धि-धनसंप्रदायप्रसङ्गेन महा-
भागव्याख्योपगमो न स्यात् । घोरे शीते, महति धर्मे,
वर्षति जलदे, प्रवहति प्रक्रमणे, निनिरोधं प्रचलति
यात्राकार्यं महाभागस्यास्य । युद्धादिना धूमशक-
ट्यादीनां न्यूनतायाम्, मार्गे महति जनसंमर्देषु न
न्यरुध्यत परितो यात्रा । न जाने कदा यात्राकार्यं समु-
पतिष्ठेतेति प्रवासकालिको 'विस्तरः' सर्वदा बद्ध एव
तिष्ठति । 'चतुर्णी चाप्रवासी चेत्यर्षी सेयमुक्तिः'
पुरा यात्रासाधनाभावकालिकी प्रासिध्यदिति प्रदर्श-
यन् सोयम्—

‘देशे देशे किमपि कुतुकादद्भुतं लोकमानाः
संपाद्यैव द्रविणमतुलं सब भूयोऽप्यवाप्य ।
संयुज्यन्ते सुचिरविरहोत्कण्ठिताभिः सतीभिः
सौख्यं धन्याः किमपि दधते सर्वसंपत्समृद्धाः ॥’ इति

प्रकटयतीव प्रवासगुणान् । प्रवासात्स्वयं प्रमो-
दमानः सोयं महाभागोऽन्यानपि निजमुहदः समये
समये प्रवासाय प्रचुरं प्रोत्साहयत्येव न, अपि तु मुहु-
र्मुहुः प्रतोदैर्गन्तुं बाध्यानपि करोति । किं बहुना, मार्गस्य
विदेशनिवासस्य च भूयांसं प्रबन्धभारं स्वयमात्मनापि
निर्वहति सर्वेषाम् । अपि सोयमुत्साहनिसर्गः समवाप्येत
यत्र कुत्रचित्पण्डितमहाभागे ?

एवं सर्वतः संघटितया कार्यसंकुलतया निश्चितैव
निरवकाशता नूतं यतः क्लिबलम्बितकार्येषु बलाद-
निवार्यस्तावद्विलम्बः । सभाभवने नीरन्ध्रमवस्थिता
जनता प्रतीक्षते प्रधानोपदेशकस्य भाषणारम्भं क्षणे
क्षणे । जनताक्लकलेन बाढं व्याकुलाः सभाप्रबन्धका
मुहुर्मुहुर्द्वारो देशमागत्य तद्दिनप्रधानवक्तुरेतस्य महाभा-
गस्य प्रतीक्षन्ते प्रतिक्षणमुपगमम् । विचारसमितेः
सदस्याः संभूयापि सर्वे प्रतीक्षन्ते मार्मिकविचारकस्या-

स्य सहयोगं महोदयस्य । धार्मिकादिपत्राणां प्रकाशका
निश्चितमवधिं क्रोशान्विलङ्घ्यापि ‘विशेषाङ्क’ शोभायै
प्रतीक्षन्ते निबन्धाऽवाप्तिमेतस्य दिने दिने । निज-
प्रकाश्यमानपुस्तके प्राक्थनं वा संमति वा महाभा-
गस्यास्य कामयमानाः प्रत्यहमनिमिषनयनं प्रतीक्षन्ते
लेखोपगममेतस्य । विश्वविद्यालयीया निजनिश्चित-
सीमानमुल्लङ्घितां नयने निमील्यापि प्रत्यहमीक्षमाणाः
प्रतीक्षन्ते प्रश्नपत्रोपगमं परीक्षापरिणामावाप्ति वा
महाभागस्यास्य । न नामेदमेकदैव, अपि तु प्रायः
प्रतिवर्षमेवेदमनुभूयते तैः । किन्तु विलम्बक्लेशमिमं
काममवमर्षयन्तोऽपि महाभागस्यास्य कार्यसौष्ठवं
तथानुभवन्ति यस्याग्रे निश्चितेऽवधौ सावधानं प्रेषकाः
प्रकटं विच्छादीभवन्ति । अपि संमाननीयस्य ‘प्रतीक्ष्य’
नामधेयीकरणं न यथार्थीकृतमेवंविधैर्महाभागैः ?

× × × ×

‘तास्तु वाचः सभायोग्या याश्चित्कार्षणक्षमाः ।
स्वेषां परेषां विदुषां द्विषामावदुषामपि ॥’

स्वभावपरिचयेऽस्मिन्महाभागस्यास्य वक्तृत्वक-
लापरिचयो न कश्चित्प्रकाशनीयो नूनम् । संस्कृतविद्वां-
सो, नेतारो, भाषान्तरशिक्षिणः, धार्मिकः, संवादपत्र-
प्रणयिनोऽखिला अपि सम्यक्परिचिन्दन्त्यस्य सभासु
भाषणपाठयम् । किन्तु गंभीराणामपि वैज्ञानिकविषया-
णां साधारणजनानामपि हृदयभ्यन्तरीकरण-
मुच्चारणस्पृष्टता तारगम्भीरघोषो जनमनोप्राप्तिता
चासाधारणो गुणः । महोदयस्यास्य सुप्रथितं शास्त्रवा-
शिष्ट्यं प्रबन्धान्तरैरभिज्ञातमेवभिज्ञैः किन्त्वञ्जना
तलम्पशित्वं तावत्पृथुशस्त्रकथान्धाधारिणां भूय-
सामेव सुदुर्लभं नूनम् । पूर्वोक्तैर्वक्तृगुणैर्पण्डितः
सोयं ‘शास्त्रार्थेषु’ प्रतिपत्तिस्समुपन्यस्तशास्त्रीयवच-
नानां भर्मा भगित्येव तलतः संपृश्य तदुत्तरं तथा

प्रतिपादयति यथा मध्यस्थविद्वांसस्तु प्रीयन्त एव किन्तु स्वयं प्रतिवदिताऽपि हृदये निभृतमभिमन्यते तत्तन्त्रम् । सनातनधर्मसभामञ्चमधिष्ठाय नानाशास्त्रार्थविजयित्वं सुप्रद्विमेतस्य शिक्षितभारतेऽमुष्मिन् ।

राजारामशास्त्री आर्यसमाजस्य प्रधानपण्डितः । डी. ए. वी. कालेजस्याध्यापकः, अथर्ववेदस्य भाष्यकारः, बहूनां ग्रन्थानां निर्माता । अभूदेतेन सह आद्वविषये शास्त्रार्थोऽमुष्य । आश्विनपितृपक्षे आद्वनिमित्तं ब्राह्मणोद्भूतो दत्तमन्त्रपानादि पितृभिः प्राप्यते इति हि वेदमन्त्रैः साध्यतामित्यासीत्पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्य । किन्तु प्रतिपक्षस्वीकृतवेदभाग एव तादृशं मन्त्रमयं समुपन्यास्यत, यस्यार्थः प्रमीतपितृआद्वस्वीकारं विना न कथंचित्संपद्यते --

‘यद्वो अग्निरजहादेकमङ्गं

पितृभ्यो गमयन् जातवेदाः ।

तद्व एतत्पुनराप्याययामि

साङ्गाः पितरः स्वर्गे मादयध्वम्॥

एतस्य नानुवादो न चाप्यर्थस्तेन सभायां कर्तुं मशक्यत । सर्वैः श्रोतृभिरत्रैव निर्विचिकित्सं पराजयो घोषितः ।

किन्त्वेवं विजयशालित्वेऽपि निर्मातृस्य स्वाभाविक-मौदार्यं सत्यानुरोधित्वं च तथास्मिन् गुणाः, येन न केवलं स्वीया एव अपि तु विरुद्धा अप्यस्मिन् हृदयेन विश्वसन्ति । अत एव हि उपदेशकसंघे, जात्याम्, वर्णा-श्रमस्वराज्यसंघे, धर्मसंघादिसंस्थासु, काश्यादिसंस्था-नीयविद्वन्मण्डले च ये परस्परं विप्रतिपन्नास्तैः सहापि दलबन्धनिविशेषं तथा व्यवहारसारतयं महाभाग-स्यास्य यथा द्वावपि पक्षौ महोदयेऽस्मिन् सहर्षं विशश्व-स्तुः, अस्मिन्हां सर्वेऽपि हृदयेन । किं बहुना, आर्य-

सामाजिकसज्जना अपि व्यवहारमन्यन्त्या महाभागोऽ-पि निश्चिन्तयन्ति हृदयेन । यदि कश्चित्प्रधानव्यक्तित्वमन्याग मन्त्रणामगृह्णात्तर्हि एतमेव सभायां निमन्त्रयितुं मन्त्रणा-मदुः सर्वं च व्याख्यानश्रवणाय सहर्षमुदकण्ठन्त उत्कण्ठ-न्ते च । एवमेव सहारनपुरे यदायमासीज्जैनविद्यालयेऽ-ध्यापकस्तदा तत्संपृक्ता जैनसज्जना अप्यस्य स्वतःसं-पादितां निजशास्त्रमार्मिकतामालोकयन्तो निर्मातृस्ये-णोदारव्यवहारेण परितुष्टुः । सफलाध्यापकस्यास्य ऋध्या-पनविषयेऽप्येवमेव । अध्यापनसमये ये किल विरुद्धा अध्यासन्विद्याधिनस्तेपि पश्चादतुकूला एव समवर्तन्त ।

“वैदुष्येऽपि हि विदुषां प्रबन्धपाटवमुदीच्यते
कुहचित् ।”

सरलनिसर्गस्याप्यस्य प्रबन्धे पाटवं न केवलं शिक्षाविभागाधिकारिभिरेव अपि तु समग्रैः संस्कृत-सरस्वतीसेवकैरेव सुपरीक्षितं तावज्जयपुरसंस्कृत-कालेजस्याध्यक्षताकाले, यद्वि पूर्वोक्तगुणैः सहचरितं सुदुर्लभं प्रायः संस्कृतपण्डितेषु भूयस्सु । राजकीय-महाविद्यालयेऽस्मिन् ये कलासन् संमाननीयाध्याप-कास्ते प्रायः सर्वेऽप्यस्य सुहृदः । सतीर्थ्या बाल्या-त्प्रभृति परिचिताश्च येषु राजगुरुवो प्रामावीशा जयपुरधर्मसभाप्रधानपण्डिताश्चिकित्सादिव्यवसायै राजप्रजयोः प्राप्तभूरिसंमाना भूयस्तरां प्रतिष्ठिताश्च । अत एव हि न केवलं वेतनमात्रजीवनाः, स्वतन्त्रप्रति-पत्तयोऽपि सर्वभावेन । तेषु हि प्रातिस्विकं स्वरूपम-विस्मरतोऽध्यक्षताशासनपरिचालनं नूनमति‘सत-कृता’ कार्यमिति को वा न वेद । बहवस्तेषु राजकीयो-च्चाधिकारिणामनुदिनं गृहदेहलीढौकनबद्धलक्ष्यतया दुर्दममन्याः । अन्ये च निजविभागं स्वतन्त्रमभि-चिकीर्षमाणानिभृतमारब्धपृथक्प्रयत्नाः । परे तेषां गुरुणां संवादवाहका ये मुष्करपलाशवन्निलेपा अपि

परितः कृतकरक्षेपाः । तान् कचिन्नियमशृङ्खलया,
कचिरसेवासुलभेषु द्विद्वेषधिकारिणामधिचेपरौदयेण,
कचिदात्मप्रभावसम्भारेण निभृतं वशीकृत्यापि
प्रकटं सैव शान्तिशीलचर्यां न किं चतुरवयाणां
कार्यम् ? किन्तु कस्यचिदपकारः कथमपि न संघटेते-
त्यासीद् हृदयधैर्मत्यं सर्वतोऽत्र मेरुदण्डस्वरूपम् ।

परीक्षितमिदं हृदयौदार्यमस्याऽन्यत्रापि । यथा हि
महाभागोयं निजाधिकृतेषु लेखनकर्मचारिषु सिंहग-
र्जनया कदाचित् तथा प्राकुप्यद्यथा बहिः स्पष्टमेवैषा-
मवचूर्णनं प्रतीयते स्म, किन्तु प्रयाति समये विमल-
प्रशान्तमनाः सोयं न कस्याप्यपकुर्वन्नवलोकितः ।
तदिदमौदार्यमनुवर्तते महाभागस्यास्याऽन्यतोपि ।
गृहेऽमुष्य पुत्रीदौहित्राः, सजातीयशिष्टाः, विजातो-
यविशिष्टा विद्वांसः, इतस्ततोऽभ्युपगता अन्तेवासिन-
श्चातिथिशालां शोभयन्त्येवाऽस्य बहुधा, येषां खाद-
तमोदता निर्नियन्त्रणमुज्जृम्भते नित्यम् । ज्येष्ठपुत्रस्य
विवाहे 'कन्यादर्शं वरयतीति' वत् व्यवहारिदर्शमयं
वरयात्रायां नीतवान् यस्य प्रभूतो व्ययः साम्प्रतपर्य-
न्तमपि शोधनीयोऽभवत् । सत्यं त्विदं यद् धार्मिक-
चर्यायाममुष्य यथा समयस्याऽनियन्त्रणं दृष्टं यस्य
फलं दिनस्य तृतीययामे भोजनम्, तथैवौदार्याद्
गृहव्ययेऽप्यनियन्त्रणमालोकितं यस्य वशार्थकष्टस्य
ऋणाङ्कस्य चापि कदाचिद्वृत्तमवो भवति । किन्तु
वक्तृतादिगुणवैभवाद्धारमिकधनिकानां नित्यमामन्त्र-
णपात्रमयं बलादाहरतीव लक्ष्मीमितस्ततो भारताद्
येन सर्वमिदमकिञ्चित्करं गण्यते ।

सत्यत्वेवमभिनन्दनीयगुणबाहुल्ये, चर्यायाम-
मुष्य विलोक्यते स्वाभाविकी सरलता । व्यवहारो गृहे
ब्राह्मण्यचर्यया । सरलदृष्टिर्वैषम्यभूषासु । समागतैः

प्रियः संलातः । मुहूर्तिः समानैश्च मधुरमभिभाषणं
प्रणयपरिहासश्च । समादिषु न स्वयमुच्चस्थानाभिल-
ङ्घनेच्छा, गुणगौरवात्स्वयं लोका एव संप्रयच्छेयु-
स्तादृशं स्थानमित्यन्यदेतन् । बह्वो महाशयास्तु
पूर्वतः संकुलेपि स्थितिस्थाने केनचिदप्रार्थिताः प्रत्युत
अनिच्छात्रकटनेनापमानिता अपि सर्वानामर्घ्य-
हूकारेण गौरवगान्भीर्यमभिनयन्तः समभिरुन्ध-
न्युच्चस्थाननिवेशम्, नायं तथा । ब्राह्मण्यवेषेण
सरलमभ्यटति पद्भ्याम् । समागतैर्मार्ग एव विश्रब्ध-
संलापः सद्ब्यवहारश्च । यद्यपि केचिदेतद्विरुद्धामपि
संमतिमधिवहन्तो दृष्टाः, यत् स्तब्धकन्धरा बद्धमुष्टिद्वयाः
शीतेऽङ्गवस्त्रं (जेब) गोपितमुष्टिद्वया वा नैते महा-
भागाः कस्यचित्प्रणाममभिगृह्णन्ति, प्रतिप्रणाममाशिषो
वा प्रयच्छन्ति । यदाशे तदुत्तरे शापमपि प्रयच्छेयु-
स्तदपि संतोष्यं स्याद्यन् प्रणामस्तु परिज्ञातस्तैरिति' ।
किन्तु विचारशीलतयाऽन्यमनस्केऽस्मिन्महाभागे
संवृत्तः सोयं भ्रम एव नूनं तेषाम् ।

× × × ×

सर्वान् गुणानतिशयानः सनातने धर्मे दृढश्रद्धालु-
रस्य महाभागस्य स्वभावस्तु मन्ये सर्वतोमे समुल्लेख-
नीयः । भारतनात्रमतस्तीर्थेषु तैर्थिककृत्यम्, पर्वसु
तदनुकूलोत्थानसमारम्भः, प्रतिप्रदोषं व्रतं पूजासम्भारश्च
प्रतिभौमवारं हनूमन्मन्दिरयात्रा, प्रतिवृषवारं गण-
तियात्रा, रविवारेऽष्टम्यां च भैरवमन्दिरपगमः, नव-
रात्र-शिवरात्र्यादिष्वहर्निशं तल्लीना दिनचर्या, प्रत्यहं
सुदीर्घमाह्निकम् । किं बहुना, यावज्जयपुरे स्थितिस्ताव-
त्प्रतिबुधवारं मौक्तिकपर्वतिका-[मोतोङ्गरी.] स्थगणे-
शदर्शनम्, मङ्गलवारे च चन्द्रपोहहन्मद्यात्रेत्यखण्डो
नियमः, यद्धि मन्दिरद्वयं महाभागस्यास्य गृहादतिदूरे
यत्र यात्रायां प्रयाति भूयान्समयः । आवश्यकं व्यवहा-

रकार्यमनुष्ठाय निजमहिम्नापूरयतोऽन्य प्रत्यहमुग-
च्छति दिनस्य तृतीयो यामो यत्र भोजनस्यावसरः ।
तृतीये यामे भुञ्जानस्य रात्रावपि निशीथे भोजनरुचि-
र्ननं स्वाभाविकी । ततश्च चर्याक्रमेणानेन व्यपयाति
भूयान्समयोऽस्य महाभागस्य । ईदृशीमसाधारणीं मेधां
शास्त्रविदुष्यं चोपन्यस्य कर्तुं मशद्यदयं संस्मरणीयां
साहित्यसेवां किन्तु व्यपदेशोर्वैविधैरेतत्कथनस्यावसरो
दत्तो यद् रात्रिदिवमाहिण्डनपूर्वकं सभासु लोकरञ्जक-
भाषणमन्यद् यद्धि स्वल्पशिक्षिताः 'उपदेशकाः' अपि
साफल्येनानुतिष्ठन्ति, सत्स्थिरमस्तिकेण गभीरा सत्स्थिरा
च साहित्यसेवा चान्यादृशी यत्र प्रतिभावि-
शेषोऽपेक्षितः ।

अस्तु, पुरातनीं रूढिमभिस्पृशन्त्येतादृशी धर्मश्रद्धा
वैज्ञानिकविदुषां प्राप्येत विरलेष्वेव । तथा च सेयं
सूक्तिः संघटतेऽसुष्मन्महाभागे याथार्थ्येन —

‘मानुष्ये सति दुर्लभा कुलजता तत्रापि सद्विप्रता,
विप्रत्वे कृतविद्यता जनमता विद्यावतो दक्षता ॥
दक्षत्वेपि सभासु वाक्यपटुता तत्रापि लोकज्ञता
लोकज्ञस्य समस्तशास्त्रविदुषो धर्मे मतिदुर्लभा ॥’

× × × × ×

‘आरभन्तेल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।
महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥’

एवं बहुलकार्यकलापमय्यां दैनिकजीवनचर्यायां
शान्त्या, सुप्रसन्नतया, अव्याकुलतया च वर्तनं महा-
भागस्यास्यान्यतमः स्वभावः ।

सुदीर्घमाहिम्नमकृत्वैव कालेजमुपागतः । गत्वा च
सर्वमाहिकं भोजनादिकं च निर्वर्तनीयं परं कर्तव्यकार्येषु
सुहृत्संलापेषु च तथा धीरतया व्यवहरति यथा सर्व-
कार्यभ्यो निवृत्त्य पूर्णमवकाशं च लब्ध्वा स्थितः

स्यात् । अन्ये एवमवसरेषु रमसालांभन आकृताकृत-
कारिणश्च दृष्टाः । परं महानागोऽयमेवमवस्थायामपि
प्रवृत्ते वातां प्रवाहे सानन्दमिममोवं सर्वद्वयत्येव,
नावरुणद्धि । प्राचीनाः कथाः, महानामधिकारिणाभा-
श्र्वर्यकारीणि बुद्धिकार्याणि, जयपुरराज्यप्रधानात्मात्य-
श्रीकान्तिचन्द्रप्रभृतीनां पण्डितैः सह सादरव्यवहृत्—

[यथा हि-गुरवः श्रीजीवनाथमैथिलमहाभागाः
स्वदेशं गच्छन्तः सहायताद्रव्यार्थं राज्ये प्रार्थनामकुर्वन्,
अभूच्च स्वीकृतिः । किन्तु कोपान्नाधुनापि द्रव्यलाभः ।
देशप्रस्थानसमयेऽमात्यवरः कान्तिचन्द्रोऽपृच्छन्—
‘अपि प्रसन्ना भवन्तः ?’ इमे स्वभाव-सिद्धया निर्भी-
कतया प्रत्यवदन्—“श्रीमतामीदृशमेव प्रधानमाम्त्र-
त्वम् । नाधुनापि लब्ध्वा सहायता” । साकृताधिष्ठेण
हृदये निर्दयमाहतः कान्तिचन्द्रो गुरुन्यथाकथंचित्सं-
तोष्य कोषकर्मचारिणं तदैवाह्वयत् । भर्त्सयित्वा चाज्ञा-
पयत्—“अधुनैव राज्यतः स्वीकृतं सहायताद्रव्यं
दीयतां जीवनाथपण्डितेभ्यः” । रात्रावेव कृतलाक्षासुद्रं
कोषालयमुन्मुच्य प्रादीयत जीवनाथेभ्यः सहायताद्र-
व्यम् । इत्यादि]

निजगुर्वादिप्राचीनपण्डितानां पाठनम्, छात्रैर्निज-
सुहृद्भिश्च गुरुरवश्रीशास्त्रिमहोदयादीनां व्यवहारः,
इत्यादिकथाप्रवाहस्तथा प्रचलति यथाऽग्रिमकर्त-
व्यभ्यापि समयो भूयान्यत्येति । केचिदिमं गण-
काण्डं मन्ये दोषे गणयेयुः किन्तु महाभागस्यास्य
स्वभावपरीक्षका जानन्ति यन्महोदयस्यास्य शिष्टता
अमायिकव्यवहारश्च तथा प्रबलप्रवाहेण संभवते यथा
निजकार्यक्षतिस्तत्र न कथंचिदपि लक्षिता भवति ।
एवंविधा धीरता, रभससमयेऽप्यनुवृत्ता च नूनं मन-
सितामेव सूचयेन्नापलक्षणम् । एवंविधानां गुणगणानामे-
वायं प्रभावो यदयं सर्वेष्वप्यधिकारपदेषु तत्रत्यैः प्रबन्ध-

कर्तृभिरेव स्वयमाहूतो नायं कदाचित्प्रार्थनालाघव-
मसहिष्ट । जयपुरराजकीयसंस्कृतकालेजेऽपि स्वयमयं
शिक्षाविभागाध्यक्षमहोदयेनैवाकारितः ।

अस्तु, महाभागस्यास्य स्वभावे प्राप्तेरन्नेवविधा
बहुषो विशेषा येषामुपन्यासेन संघटेत निबन्धे
भूयान्विस्तरः । 'जयपुरवैभवे' तु राक्षस्य वर्णनमेवमस्ति—
कवि०—'साहित्यादिमार्मिकोऽथ दर्शनविमर्शवहो
महामहोपाध्यायादिविरुदोऽयमिष्यताम्

रत्नाकरवाही महाकाव्यसंग्रहादिपरः
प्रायशः प्रवासी वक्त्रतार्थेऽयाद्यशस्यताम् ।
ग्रहिलः कदाचिदेव सरलः स्मितास्यः सदा
कार्यशतव्यापृतः सुदीर्घाक्रोहि दृश्यताम्
वेदोदितविज्ञानप्रकाशनेष्वखेदोदयो
गिरिधरशर्मचतुर्वेदो भूरि शस्यताम् ॥'

पूज्यपाद—श्रीचतुर्वेदमहाभागानां

सुहृत्परिचयः

[लेखकः—पं० श्रीनेत्रमणिः शर्मा मैठली प्राध्यापकः, एम० के० संस्कृत-विद्यापीठ, लाहौर]

यद्यपि त्रिंशद्विख्यातवैदुष्याणां श्रीचतुर्वेदमहाभा-
गानां समस्तसंस्कृतशिक्षासंस्थानेषु, संस्कृतरत्नाकरस्य
सर्वप्रथमसंपादकत्वेन, निखिलभारतवर्षीय-संस्कृत-सा-
हित्यसम्मेलनस्य चिरकालं प्रमुखाधिकारित्वेन, हरिद्वार-
स्थाषिकुलब्रह्मचर्याश्रमस्य प्रधानाचार्यत्वेन, लवपुरीयस-
नातनधर्मसंस्कृतकालेजाध्यक्षत्वेन, तदनु जयपुरीयम-
हाराजसंस्कृतकालेजाध्यक्षत्वेन च ततो वाराणसेय-हिन्दु-
विश्वविद्यालये शासन-(Court) समितेः सदस्यत्वेन
तत्रत्यसंस्कृतशिक्षासमितिसदस्यत्वेन च, अखिलभार-
तवर्षीयवर्णाश्रम-स्वराज्यसङ्घस्य प्रवर्तकत्वेन, निखिल-
भारतवर्षीय-धर्मसङ्घस्य प्रमुखाधिकारित्वेन, धर्मसङ्घ-
स्य द्वितीयमहाधिवेशनस्य सभापतित्वेन, ओरियण्टल-
कान्फ्रेंसान्तर्गत-वाराणसेयाखिल-भारतीय-पण्डितपरि-
षदः प्रधानाध्यक्षत्वेन, लवपुरस्थसंस्कृतविद्यापीठस्याध्य-
क्षत्वेन, भारतीयप्राचीनसभ्यतायाः परमपोषकत्वेन,
प्रयागविश्वविद्यालयाऽन्तर्गत-हिन्दुस्तानी एकाडेमी-
निबन्धमालायाः प्रमुखनिबन्धकत्वेन च प्रतिप्रान्तं

प्रतिविश्वविद्यालयं प्रतिधर्मसाहित्यसम्मेलनं प्रमुख-
प्रवक्तृत्वेन, प्रत्येकत्राधिकारिवर्गे प्रातिस्विकतया
प्रत्यहं प्रतिसहवासं मित्राण्यवर्धन्त वर्धन्ते च तथापि
सम्पादकमहाभागानामनुज्ञया बाल्यात् प्रभृति स्नेहाति-
रेकभाजनमद्ययावद् यावान् मित्रवर्गः मद्वुद्धिगोच-
रात्तावन्तं पाठकसहाभागानां पुरतः उपस्थापयामि ।

जयपुर-राजगुरुः पाण्डित-श्रीचन्द्रदत्तशर्मा
मैथिलो व्याकरणाचार्यः—तत्र सर्वेभ्यः प्रथमः सहजं
मित्रं सौम्यमूर्तिरुदारचेताः श्रीचन्द्रदत्तमहोदयोस्ति ।
एष महाभागो जयपुरसंस्कृत-कालेजे व्याकरणस्य
प्रधानाध्यापको युधिष्ठिरस्वभावो धैर्यं शीले विवेके च ।
लभते च साम्प्रतमवकाशवृत्तिजयपुर-राज्यतः ।
राजगुरुत्वेऽप्यस्य महाभागस्य न स्वप्रेऽप्यभिमानस-
म्बन्धलोशः, विशेषतश्चतुर्वेदमहोदयानां विद्यावैभवे
सभासम्माने राजसम्माने शिष्यवैभवे चायं महात्मा-
ऽत्यन्तं प्रसीदति । यदात्मन एवेदं सर्वमिति चतुर्वेद-
महाभागो अपि सुहृत्सु सर्वदैवात्मवदवर्तन्त वर्तन्ते च ।

सं० २० दर्शनाङ्कः



श्रीचतुर्वेदमहोदयानामभिन्नमित्राणि
राजगुरुश्रीचन्द्रदत्तशर्ममैथिलमहोदयाः व्याकरणाचार्याः, जयपुरम्

‘आयुर्वेद-मार्तण्डः स्व० श्रीलक्ष्मीरामस्वामी भिषगाचार्यो वैद्यरत्नम्’ एष महाभागोऽपि अध्य-
यनकालत एवात्यन्तं सिन्धुं मित्रम् । अयं हि जयपुर-
संस्कृत-कालेजस्य सर्वप्रथम आचार्यः श्री-सरस्वत्योः समानं
कृपापात्रम् । बहुभ्यो महाराजेभ्यः श्रेष्ठिभ्यो विद्यासंस्था-
नेभ्यश्चाधिगतोचितसम्मानोऽवस्थातोऽपि समधि-
कोऽधिकमेव मैत्रीं चतुर्वेदमहाभागेषु योजयमानः
प्रत्यहं प्राप्सिदत् । सर्वोत्कृष्टोऽयं प्राणप्रदः पात्रे
समये च प्रचुरधनवोऽप्यासीन् । एतद्दान-
महिम्ना स्वनिमित्ते दिव्यभवने स्थापितौ श्री-
धन्वन्तर्यैषधालय आतुरालयश्च वर्धमानो अद्यापि
तद्धनं तद्विद्यां च कीर्तयतः । विद्यावैभवमस्य कालि-
कालानगर्या—म०म०स्व० गणनाथसेनएम० ए० महो-
दयस्य स्वागताध्यक्षतायां निखिलभारतीययुर्वेदमहा-
सम्मेलनस्य प्रधानपदात् स्वयं श्राविते समभिभाषणे
स्वयमेव प्रत्यक्षं समास्वाद्येत । नीतिनैपुण्यञ्चास्य
भारतशासकैरायुर्वेद-चिकित्सापद्धतिविघाताय समा-
योजित-“काम्पेशन”समितेः पुरः प्रतिक्षिते तत्प्रश्ने
ऽद्यापि द्रष्टुं शक्यते । कीर्तिशेषः खल्वेष श्रीलक्ष्मीरा-
मस्वामि-महाभाग आयुर्वेदस्य प्रधानाध्यापको जयपुर-
संस्कृत-कालेजस्य प्रधानाध्यक्षपदे श्रीचतुर्वेदमहाभा-
गानवलोक्याऽत्यन्तमहोदयः ।

स्वर्गतः श्रीदुर्गाप्रसादशर्मा आयुर्वेदाचार्यः—
बाल्यादेव जयपुर-संस्कृतकालेजे सहाध्यायी श्रीचतुर्वेद-
महोदयेऽत्यन्तं सिन्धुति स्म । अयं हि आयुर्वेदीय-भैषज्य-
निर्माणेऽत्यन्तं निपुणो देहलीस्थतिविद्याकालेजे
प्रधानाध्यापकत्वमुपेत्य दौःस्थ्यात् शरीरस्य प्रवयाः
स्वतन्त्रमौषधालयं जयपुरे प्रत्यतिष्ठिपत् । ततो यावदायुः
स्वस्य मनसा वचसा शरीरेण चायुर्वेदमेवाऽसेवत ।
छात्राभ्यापनेष्यचमतिप्रौढा नाधुनास्मस्तु विप्रतीति ।

श्रीसूर्यनारायणशर्मा शास्त्री व्याकरणाचार्यः
बाल्यादेव चतुर्वेदमहाभागैः सहाध्याय्य सहैवाऽऽ-
चार्यपदवीमुपगता जयपुर-महाराज्यज्ञान-कालेजे
एम. ए. पदवीधारिणोऽनेकान विद्यार्थिनो व्युदपा-
दयत् । तन्सम्बन्धादसौ प्रयागविश्वविद्यालये
आगरास्थविश्वविद्यालये च ससम्मानं संस्कृत-
समितिसदस्योऽत्यमन्यत । सोऽयं महाभागः साम्प्रतं
राज्यादवकाशवृत्तिं ससम्मानं लभते ।

स्व० श्रीमदनलालशर्मा व्याकरणाचार्यः—
सहाध्यायी भूवाऽपि कस्माच्चिद् हेतोरार्थपरी-
क्षोत्तरणे वर्षद्वयस्याऽन्तरायं प्राप्तः । प्राप्तार्थपदश्च
व्याकरणशास्त्रस्य सहकार्यध्यापकत्वे संस्कृतकालेजे
न्ययुज्यत । प्राप्तेऽवसरे जयपुरराज्यान्तर्गतपाठ-
शालानां निरीक्षकः परीक्षासमितिसंयोजकश्चाभवत् ।
श्रीचतुर्वेदमहोदयानां प्रवृत्तिमुल्लभया मैत्र्या पुनः
संस्कृतकालेजे धर्मशास्त्राध्यापकत्वे नियुक्तो विश्राम-
वृत्तिमुपगतो दिवं गतः ।

कविशिरोमणिः भट्टश्रीमयुरानाथशास्त्री
साहित्याचार्यः—संस्कृत-कालेजे जयपुरतः प्राप्तसाहि-
त्याचार्यपदः स्वयं रचितताभिरपूर्वच्छन्दोबद्धाभी रच-
नाभिः स्वपदवीमन्वर्थं करोतीति विदितमेव विदुषाम् ।
अस्य महाभागस्य सरसाः कविताः निपीय ‘कविशि-
रोमणि’रूपेण निरधार्यत जयपुरसंस्कृतसाहित्य-सम्मेलने
तदध्यक्षमहाभागैः । आङ्गलविद्यालये संस्कृताध्यापक-
स्यास्य महाभागस्य विद्यादुरुपयोगं मन्वानैश्चतुर्वेदम-
हाभागैः स्वकालेजे साहित्यशास्त्रस्य प्रधानाध्यापकत्वे
सहर्षमावाहिद्वः सम्प्रति कालेजतोऽवकाशवृत्तिं
लभते । उपलभ्यन्ते षोडशसंख्याकाः कृतय एतदीयाः ।

पं० श्रीकन्हैयालालशर्मा न्यायाचार्यः—वाल्या-
देव जयपुरपाठशालायां सधितविद्यः प्राप्तन्यायाचार्य-
पदोऽनेकशास्त्रनिष्णातस्तर्कशास्त्रस्य प्रधानाध्यापको
जयपुरकालेजे, वर्तमाने धर्म-व्यवस्थापिकायाः पण्डित-
परिषदः प्रधानोऽध्यापनकार्याद् विश्रामवृत्तिं लभते । अयं
हि—पदे पदे स्वागतं चतुर्वेदमहाभागेषु दर्शयात् ।

श्रीमान् पं० केदारनाथशर्मा सिद्धान्त-
पञ्चाननमहोदयो जयपुरनिवासी—एष महाभागः
स्वपितुर्महामहोपाध्यायपं० दुर्गाप्रसादमहोदयादेव[सर्व-
प्रथमकाव्यमालासम्पादकात्] समधिगतकाव्य-
कलानैपुण्यः सम्प्रति जयपुरराजकांये सुप्रसिद्धे ज्यौ-
तिषयन्त्रालये प्रधानपण्डितो गणितशास्त्रस्य
भारतप्रसिद्धो विद्वान्, शास्त्रान्तरेऽपि कृताधिकारोऽ-
त्यन्तं रसिकोऽखिलभारतीयास्वनेकामु संस्थासु
लब्धादरो वाल्यादेव चतुर्वेदमहाभागेषु कृतसौहार्दोऽ-
द्यापि तद्वद् दृश्यते ।

स्वर्गीयः—श्रीमान् पण्डितश्चन्द्रशर्मा
गुलेरीमहोदयः—सर्वत्र भारते सुप्रसिद्धो विद्वान्,
यस्य विद्वत्तामगाथां दृष्ट्वा हिन्दूविश्वविद्यालये तार्का-
लिकैरधिकारिभिः संस्कृतशिक्षां वैधानिकीं कर्तुं
सर्वप्रथमं ओरियण्टल-फैकल्टी-डीन्-पदे साग्रह-
मावाहितः । अस्य महाभागस्यैव विधानकौशलेनैवा-
द्यापि तत्र संस्कृतकालेजे नियमा यथेच्छं न परावर्त-
यितुं शक्यन्ते, सुसम्बद्धञ्च तत्कार्यं निर्वहति । एष
महाभागः स्वयं बी. ए. पदवीमुपगतोपि संस्कृतभाषणं
संस्कृतलेखनञ्च भारतमानमर्यादाचार्यै परमावश्यकै
मन्यते स्म । अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलन-
स्य साभापत्याय श्रीमज्जगद्गुरुभारतीकृष्णतीर्थसह-
शान् एव विदुषो हृदयेनाभिनन्दति स्मेति तत्कालीनैस्त-

न्मन्त्रिभिः सह प्रवृत्ते पत्रव्यवहारे समुल्लब्धुं शक्यते ।
एतस्य महाभागस्याध्यक्ष्य एव भारतप्रसिद्धस्य जयपुर-
ज्यौतिषयन्त्रालयस्य पुनरुद्धारो भूदित्यपि द्रष्टुं शक्यते ।
ईदृशं मित्रं प्राप्य कथं चेत् आनन्दभृतं न स्यात् ।
ईदृशं मृगेयं मित्रमवाप्य नियतमेवाहृष्यच्चतुर्वेदमहा-
भागः । मन्ये एष महाभागो यदि चिरमजीविष्यद्
अवश्यं संस्कृतपण्डितानां संस्कृतभाषायाश्च महानुप-
पकारोऽभविष्यत् । किन्तु नैतत्तद्व्यमासीद् विधातु-
रित्यहो भारतभारत्योर्दोर्भाग्यम् ।

श्रीमान् स्व० पं० सोमदेवशर्मा गुलेरी

महोदयः—जयपुरपाठशालायां सहायीतो चतु-
र्वेदमहाभागस्य तत्रैवाध्यापकपदं स्वयंगतया प्रापेति
स्वज्येष्ठस्य पं० चन्द्रधरस्य गतिङ्गतः ।

श्रीमान् स्व० पं० रमाकान्तश्रीराममहाभागो
जयपुरनिवासी—श्रीमतां रा जगुरूणां पण्डितश्रीचन्द्र-
दत्ताचार्याणामनुजो वाल्यादेव सौहार्दनं चतुर्वेदमहा-
भागानामन्तरङ्गं मित्रम् । जयपुरराजकीयशिक्षाविभागे
लब्धवृत्तिरपि सरलस्वभावः सम्प्रति नामशेषतां गतः ।

स्व० श्रीमान् पं० विजयचन्द्रचतुर्वेदी वेदा-
चार्यः—जयपुरसंस्कृतकालेजेऽधिगतविद्यो तत्रैव
वेदाध्यापकपदम्प्राप्तः स्वविद्याप्रभावाल्लोकविश्रुते वारा-
णसीयगवर्नमेण्टसंस्कृतकालेजे वेदाध्यापकपदमुपगतो
मध्ये वयस्येव स्वर्गं गतः ।

श्रीमान् ठाकुरदत्तशास्त्री मुलतानी—‘वैद्य-
रत्नम्’ लाहौर-एष महाभागो जयपुरसंस्कृतकालेजे
प्राप्तसौहार्दश्चतुर्वेदमहाभागेषु, प्रतिदिनं प्रवर्धते यशसे-
ति प्रमोदस्थानम् । एतच्चस्य विद्योत्कर्षे लोकसम्माने च
प्रबलं प्रमाणम्, यत् एतदागमनमन्वेवाऽऽयुर्वेदचिकि-
त्सापद्धतिलैबपुरेश्रमाप्यमलभत, न पुनस्ततः पूर्वम् ।

पञ्चनदीयायुर्वेदसम्मेलनस्य साभापत्येनायमायुर्वेदं प्राख्यापयन् । अभूतपूर्वोऽयं चिकित्सको लङ्काप्रदेशीयाः नन्तराष्ट्रियपरिपदि चैष भारतीयगतिनिधिगौरवमलभन् ।

मिषक्चूडामणिः श्रीहरिप्रसादमहोदयः—

एष सहारनपुरवास्तव्यः सदारनपुरनिवासप्रसङ्गे मित्रनां गतः ।

परिडतप्रवगे वंशीधरमहोदयः— ज्वालापुरीय-विद्यालयाध्यक्षोऽयं हरिद्वारनिवासकाले मित्रनामुपगतः ।

परिडतप्रवरः श्रीशालग्रामशास्त्रिसाहिन्याचार्यमहोदयः—संस्कृतसाहित्यस्याभूतपूर्वः समीक्षकोऽपि मिषक्तमेघु निरतिशयमादरमलभत । महाभाग एष संस्कृतपण्डितेषु नवीनां पद्धतिं प्राचीनचरद् यन् पारतन्त्र्यमनुभूय ऋषिकुलत्रयचर्याश्रमहरिद्वारस्य प्रधानाध्यापकत्वे, गङ्गातीरे एव, दृढव्रतोऽयं भारतन्त्र्याय जलाञ्जलिमुदस्तु । 'क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे' इति क्रान्तदर्शिना वाक्यं परिपालयन्, लक्ष्मणपुरे मृत्युञ्जयमौषधालयं व्यवस्थापयद्, यच्छरणमस्त्यद्याप्यनेकेषामशरणानां महारोगिणाम् । आयुर्वेदपद्धतेः परिपन्थिनां सुखमर्दनायुर्वेदमहत्त्वनामानं निबन्धं व्यवधानात्, यदुत्तरमद्यावदपि न प्रतीच्यपद्धतेरुपासकाः प्रदातुं प्रभवन्ति । साहित्यदर्पणस्य विमलां नाम्नीं टीकां विरच्य प्राचीनटीकाकृतां मतिभ्रममप्यपानुदत् । दर्शने सुवेषः प्रसन्नवदनस्ताम्रलोचनोऽद्वैते कृतमतिरद्वितीयप्रभाषोऽद्वैतमेवानुभवति सम्प्रति ।

स्व० महामहोपाध्यायः श्रीहरनारायणशास्त्रि-महाभागः—देहलीविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागे

प्रधानाध्यापको धर्मस्य महामहोपदेशकः, अखिलभारतवर्षीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य प्रधानाध्यक्षतां स्वगुणैरासादयन्, वसुपा, वचसा, मनसा, तत्र तत्र शासकेषु तथा प्रभावमुदाययैष महोदयो यथा न विशुद्धः संस्कृतभाषापण्डितः समर्थिष्यते ।

स्वर्गीय-महामहोपाध्यायः— श्री त० गणपतिशास्त्रिमहोदयः—एष महाभागो लेखकेनादृष्टशरीरो विश्रुतकीर्तिरनेकेषां प्रसिद्धानामप्रसिद्धानां न्यायवेदान्तादिग्रन्थानां दुर्लभानां लम्भनेन सुसम्पादनेन संस्कृतसाहित्यं बहूपाकरोत्, शिल्पतन्त्रादिशास्त्राणामन्वपूर्वमेव प्रकाशनमेतद्द्वाराऽभवदिति बहुशास्त्रदर्शिना विदित्येव । अ० भा० संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य सभापतिपदमपि महाविदुषाऽनेन व्यभूष्यत ।

स्व० म. म. परिडतप्रवरो गणेशदत्तशास्त्री—प्रसिद्धतमो विद्वान् पञ्चनदेष्टु अद्वैतपक्षगतीं संस्कृतसंस्कृतिप्रवाहयिताऽनेकेषां विदुषां व्युत्पादको पञ्चनदविश्वविद्यालये । शिक्षया, दीक्षया, परीक्षयाऽप्रतिमूर्तिर्वार्द्धक्ये श्रीसनातनधर्मकालेजलवपुरे संस्कृताध्यापकः कीर्त्यविशिष्यते । एतत्सम्बन्धादेव तत्पुत्रः प्राच्यप्रतीच्यशिक्षारद्वयः प्रकाण्डपण्डितः श्रीमान् डा० प्रभुदत्तशास्त्रिमहोदयः आई. ई. एस्. विद्यासागरः वङ्गीयराजशाही-गवर्नमेण्टकालेजस्य भूः पू० प्रधानाचार्यश्चतुर्गेदमहाभागानां मित्रेष्वन्यतमतामुपगतः ।

स्वर्गीयः श्रीलक्ष्मणशास्त्रिद्राविडमहोदयः—परित्यक्तमहामहोपाध्यायपदः समस्तभारते प्रसिद्धतमो विद्वान् न्यायवेदान्तादिशास्त्रेषु पारदर्शी । काश्यां हिन्दूकालेजे संस्कृतभाषाध्यापको भूत्वा कलिकातायां दर्शनशास्त्राध्यापकपदमण्डयत् । बार्द्धक्ये सयूध्यैर्विद्युध्यैश्च वृश्च्यमानं धर्मतरुमवेक्ष्य द्रुतचेतास्तद्व-

क्षार्थं वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्गे समवेत्य विद्वद्भिस्तदुपा-
यत्वेन प्रतिनगरं धर्ममुपादिशत् । वैशिष्ट्यं त्वस्य
महाभागस्य जटान्तं वेदाभ्यासः, श्रौतानां यागानां
पारदशित्वञ्च । सन्ति पण्डितास्तर्केषु शब्देषु वेदघोषे-
ष्वपि । विरलः पुनर्नव्यन्यायादिषु निष्णातोऽपि
श्रौतयागानां अनुष्ठाता वर्तमाने समये, यस्मिन् कर्म-
काण्डस्य स्वाध्यायं तदनुष्ठानं तद्वित्त्वेन स्व-ख्यापनमपि
स्वस्मिन् शिवत्रमिव मन्यन्ते शब्द-तर्क-वेदान्ताति-
वादिनिपुणाः । एष महाभागो रुणः सन् कालिकातायां
द्राक्तरैः पररक्तप्रवेशेन स्वाध्यायोक्तः पररक्तप्रवेशे
दोषं परिपश्यन् दीर्घ्य वरं मन्यमानः दतः प्रातः-
निवृत्तः कारथां देहमुदसृजत् ।

स्व०-परमहंसपरिव्राजकमूर्धन्यः श्रीस्वामी
दयानन्दमहाभागः (काशीस्थः) प्राच्यप्रतीच्य-
दृग्भ्यां सनातनधर्मरहस्यवित् तत्प्रचारकोऽपूर्वो वाग्मी
सर्वस्य विद्वद्बुद्ध्यां बुद्धेर्गोचरो विशेषतो धर्मरसि-
कस्य । सोऽयं महाभागः शतशो धर्मप्रचारकान् महानि-
बन्धान् न्यभा-न्सीत्, पाश्चात्यविज्ञानदृशा च तत्र
धर्मतत्त्वं सनातनधर्मिणामाचारेषु समस्थापयत् ।
वर्णाश्रमेतरेऽपि पाश्चात्यसभ्यतोपासकाश्च तद्भाषणैः
प्राभाव्यन्त । यावज्जीवमेष महात्मा धर्ममेवासेवत,
त्यक्तैषणोऽपि, भारतधर्ममहामण्डल-वर्णाश्रमस्वराज्य-
सङ्घाभ्याम् । धर्ममेव प्रचारयितुमाङ्गलविश्वविद्यालयेषु
कान्दपुरे सनातनधर्मकालेजमाङ्गलविद्यालयं महता
परिश्रमेण कीर्तयन्त्यः स्वर्गैः स्वामी महाभागः
समुदघाटयत् । श्रीचतुर्वेदमहाभागेः सह सहजमेवास्य
मैत्री प्रतिव्यवहारं दृष्ट्वा योगिनां धामिकेषु भावेषु
मुदितां नाम भावनां प्रत्यक्षमपश्यम् ।

स्व० श्रीरघुवरदयालुशाम्भरी एम. ए. एम.
ओ. एल. महोदयः-भूतपूर्वः सनातनधर्मकालेजा-

ध्यक्षः लौकिके व्यवहारे, भाषणे, दर्शने स्मितमुखः,
पञ्चनदविश्वविद्यालये शासकोत्तमेषु च महतीं प्रतिष्ठां
स्वश्रमेणोदघाटयत्, चतुर्वेदमहानुभावेः सह मैत्रीं
निरन्तरं प्रावर्धयत् । अस्यैव महाशयस्य कालेजप्रधाना-
ध्यक्षतायां सम्राज्ञा चतुर्वेदमहोदयाय महान् उपाधि-
सम्मानः समर्पितोऽभवत् । एतत्समय एव श्रीस्वर्गीय-
पं० गणेशदत्तशास्त्रिमहाभागोऽप्युपाधिना सममान्यत ।

श्री-कृष्णमाचार्यशास्त्री मद्रदेशीयः-प्रसि-
द्धतमः काव्यरसिकानाम् । महाभागेनानेन रघु-
विमर्शनाम्ना रघुवंशे महाकाव्ये वितृता टीकाऽक्रियत,
यत्र महाविदुषो मल्लिनाथस्य कृतिः स्थले स्थले सम्यग्
विवेचिता दृश्यते । मेघसंदेशादयः स्वतन्त्राः कृतयोऽ
नेकशोऽस्य विद्वत्प्रवरस्य द्रष्टुं शक्यन्ते ।

स्व०महामहोपाध्यायः श्रीहाथीभाईशास्त्रि
महोदयायः-जामनगरराज्यप्रधानपण्डितः सर्वशा-
स्त्रपारदर्शी परम आस्तिकोऽखिलभारतवर्षीयसंस्कृत-
साहित्यसम्मेलनं स्वसाम्राज्येनान्वगृह्णत् ।

पं० श्रीदेवनायकाचार्यमहोदयः काशीस्थः-
प्रसिद्धतमो धर्मव्याख्याता भूतपूर्वः प्रचारको वर्णाश्रम-
स्वराज्यसङ्घस्य ।

पं० श्रीरमापतिमिश्रः मुम्बापुरीस्थः प्रसिद्धतमः
प्राचीनपद्धत्या शास्त्राभ्यासिनां तेजपालसंस्कृतकालेजे
प्रधानपण्डितः, अखिलभारतवर्षीयवर्णाश्रमस्वराज्य-
सङ्घस्यान्यतमः कार्यकर्ता । धर्मसम्बन्धिनीषु संस्थासु
चतुर्वेदमहाभागानां सहकारीति मैत्रीनिमित्तम् ।

स्वर्गीयः श्रीमान् पं० रामचन्द्रशास्त्री
[पर्वतीयः] मुम्बईनिवासी । ज्योतिर्विदसु लब्धप्रतिष्ठो
मुम्बय्यां धनिकसमाजेऽपि लब्धादरः स्वप्रभावेण प्रति-
ष्ठापितसंस्कृतमहाविद्यालयः, मुम्बय्यां गतेऽव्दे समा-

योजितश्रीमद्भागवतमहानुष्ठानो धार्मिकप्रणीः स्वविद्याप्रभावेणैवाधिगतप्रचुरधन आढ्यतमः सम्प्रति कैलासवाससुखमनुभवति ।

रायचहादुरोपाधिः परिणतव्रजनाथगोस्वामी आगरास्थकारोनेशनप्रेसप्रतिष्ठापकस्तत्रत्यजनतासु सुप्रसिद्धो धार्मिको व्यवसायी गण्यते । स्वभावमधुरोऽयं महाभागसनातनधर्मानुयायी सन्ननेकासु संस्थासु प्रमुखांतं लभते । भारतसम्राजा रायचहादुरोपाधिना सम्मानितस्याय चतुर्वेदमहाभागे प्रीतिरपि प्रत्यहं वर्धते ।

स्व० श्रीमान् रामनारायणकविराजमहोदयः सरयूपारीणब्राह्मणः प्रसिद्धो भिषक् रुखेन प्रसवायौषधमाविष्कुर्वन् महतीं ख्यातिमुपगतः ।

स्व० श्रीमान् पं० नृसिंहदेवशास्त्री दर्शनाचार्यः—पञ्चाम्बुविश्वविद्यालयीयप्राच्यविद्याविभागे दर्शनशास्त्राध्यापकोऽनेकेषां दार्शनिकालङ्कारिकग्रन्थानां सुप्रसिद्धो व्याख्याता । मुक्तावल्या अतिसरलतया भावाच्चरव्याख्यया दर्शनशास्त्रमुपकुर्वन् संस्कृतसाहित्यं चिन्तयन्नेव विघातुर्निलयङ्गतः ।

श्रीस्वामी आत्मस्वरूपमहोदयः—गुरुमण्डलाश्रमहरिद्वारे सुप्रसिद्धरतपस्वी स्वगुरुभ्यः श्रीबालरामोदासीनस्वामिमहाभागेभ्योऽधिगतविद्य आत्मानं चिन्तयन्नेव संसारमत्यजत ।

श्रीमान् प्रद्युम्नभा महोदयः—स्व०विद्यावाचस्पति-पं०श्रीमधुसूदनमहोदयानां सुपुत्रो द्वारवङ्गाधीश्वरस्यान्तरङ्ग मित्रमाखेटकादिषु, नृपांतर-

स्यापि विश्वासपात्रम्, सम्प्रति जयपुराधेश्वरं समाश्रितः पूज्यपादस्य स्वर्ग्यस्य स्वपितुः सम्ब धादत्यन्तं स्नेहपात्रं चतुर्वेदमहाभागानाम् ।

श्रीमान् रामभद्र ओभापहोदयः—एम. ए. एल. बी. पदवीकोऽलवरराज्ये शासनसमिती शिक्षासचिवो भूत्वा राज्याधिकारिषु समुत्कृष्टं सम्मानमलभत । ततश्च विरामवृत्तिं लभतेधुना ।

श्रीमान् स्व० घृटरभापहोदयः—वेदान्तसाहित्याचार्यः, तर्कव्याकरणादित्थः, साहित्यवेदान्ते च प्रकृष्टो विद्वान् । वामी प्रसन्नवदनो वैदुष्येण च समस्तेपि भारते विख्यातः, काव्यकलासु निपुणः, पूर्वमृषिकुलब्रह्मचर्याश्रमस्य प्रधानाध्यापकः पञ्चाब्द लक्षणपुरविश्वविद्यालये प्राच्यविभागे साहित्यदर्शनाध्यापकस्ततो महाराजसंस्कृतकालेजे जयपुरेऽध्यक्षांतं गतः श्रीचतुर्वेदमहोदयानां सुहृत्त्वन्वयतम आसीत् । अस्य हि यथाध्यापने तथैव लेखने भाषणेषु पूर्णासीत् प्रौढिः ।

पं० श्रीपुरुषोत्तमशर्मा चतुर्वेदी—अजमेरस्थ-मेयोकालेजे धर्मशिक्षकः संस्कृतध्यापकश्च शुद्धाद्वैतसंप्रदायस्य रहस्यवित्, प्रवक्ता, प्रसिद्धस्य रसगङ्गाधरस्य (नव्यन्यायभाषाजीवनस्य) हिन्दीभाषायां यथावद्गद्यपद्यव्याख्याता, बाल्यादेव महामहोपाध्यायपादानामनुग्रहभाजनम् । यद्यप्येष महाभागः साहित्याचार्यपरीक्षां दित्सु रसगङ्गाधरग्रन्थग्रन्थीन् श्रीचतुर्वेदमहोदयेभ्य एव सम्यगभ्यस्यत, तथापि मित्रत्वेन गृहमाणस्य सर्वशास्त्रसिकस्याय विदुषो मित्रत्वमेव ।



सजातीयेषु मित्राणि—

श्रीमान् रायबहादुरोपाधिकः पं० राधेलाल-चतुर्वेदी (Coprativ) समितौ राजेश्वरश्चतुर्वेद- (माथुर) समाजे सर्वतोऽधिको धनी, डेप्टीकल-क्टरपदान् प्राप्तवाकाशः, रीवांराज्ये सावित्र्यमुपगतः, कालिकातानगर्या प्रसारितव्यवहारश्चतुर्वेदमहाभागेषु कूटस्थां मैत्रीं प्रकाशयति ।

श्रीमान् पं० द्वारिकाप्रसादचतुर्वेदी—

(प्रयागस्थः) हिन्दीसाहित्यसम्मेलनस्य प्राणभूतः प्रख्यातो विष्णुभक्तो धर्मिकाप्रणोर्लखनऊश्चतुर्वेदमहा-भागस्थ सम्मानेषु स्वसम्मानमेव मन्यते ।

स्व० श्रीमान् पं० जगन्नाथप्रसादचतुर्वेदी-प्रसिद्धो हिन्दीसाहित्यसेवी, अखिलभारतवर्षीय-हिन्दीसाहित्यसम्मेलनस्य लवपुरीयाधिवेशने सभापति-पदं सगौरवं व्यभूषयत् । श्रीमहामहोपाध्यायमहोदयेषु निगूढां मैत्रीमुपागमत् साजात्यसम्बन्धात्, साहित्य-सेवित्वसम्बन्धाच्च ।

श्रीमान् स्व० मुन्नालालचौबे सूवेदारमहोदयो ग्वालियरराज्ये सुप्रतिष्ठितो माथुरचतुर्वेदेषु तज्जातीय-सम्मेलनेषु प्रमुखोऽधिकारी माथुरचतुर्वेदसम्मेलनेषु सर्वांग्रणीत्वेन महामहोपाध्यायपादान्श्लघत ।

श्रीविश्वेश्वरदयालुश्चतुर्वेदी— आगराप्रान्ते देशसमाजसेवाकार्येषु लब्धप्रतिष्ठो राजकीयपुरुषै-राननेरोमजिस्ट्रेटपदं ससम्मानं प्रापितोऽपि तत्प्रान्ते राष्ट्रसेवाकार्येषु दक्षचित्त एवेति चित्रम् ।

मथुरापुर्या—रायसाहवपदेन सम्मानितः

श्रीबनवारीलालमहोदयः—जानपदिकशासनसमिति-सचिवः (डिस्ट्रिक्ट बोर्ड सेक्रेटरी) एवं

श्रीमान् गिरधारीलालवाक्कीलकमहोदयश्च चतुर्वेदमहाभागो विशिष्टां प्रीतिं सम्मानञ्च दर्शयतः ।

उपदेशकेषु मित्राणि—

श्रीमान् पण्डितप्रवरः कविरत्नमखिलानन्द-शर्मा सुप्रसिद्धः सनातनधर्मोपदेश सर्वत्र भारते । कण्ठेन कोकिलः, दर्शने मधुरः प्रकृत्या हास्यमूर्तिः, प्रतिपन्नमानपदेने सिंहविक्रमः, काव्यकलासु स्वच्छन्द-वाक्प्रवहः, सर्वशास्त्रनिष्णातोऽनेकासां धर्मोपदेशि-नीनां कृतोनां कर्ता, जन्मतः प्रभृयेव कृतदैवीवागधि-कारश्चतुर्वेदमहाभागानामत्यन्तं मित्रम् ।

श्रीमान् स्वर्गतः पण्डितयदुकुलभूषणः शास्त्री मुस्ताननिवासी पञ्चाम्बुप्रदेशे प्रसिद्धो धर्मोप-देश वैदिकम्मन्यानामभिमानोपनोदनेऽत्यन्तं पटुस्तत् एव प्राप्तप्रतिष्ठश्चित्तेन यदुकुलभूषणचरितमेव निरन्तरं ध्यायैस्तत्रैव व्यलीयत ।

श्रीमान् स्व० पण्डितकालूरामः शास्त्री-कानपुरा-मरौधानिवासी वैदिकमानिनां मतिभ्रमापनुत्तये कृत-भूरिपरिश्रमः प्राचुर्येण प्राप्ततत्पुरस्कारो धर्मसम्बन्धिना भाषासाहित्यस्य प्रवर्धयिता, हास्यप्रियः शास्त्रार्थकला-निपुणोऽस्मिन्नेवाब्दे भौतिकं देहमुदस्तृजत् ।

स्वर्गीयः श्रीमान् पं० ज्वालाप्रसादमिश्रः-विद्यावारिधिः मुरादाबादनवासी सुप्रसिद्धो धर्मोपदेश बहूनां संस्कृतग्रन्थानां वेदानां, स्मृतीनां, पुराणानां नि-बन्धग्रन्थानां रामायणादिभाषानिबन्धानां च लोकोप-काराय हिन्दीभाषायामनुवादकर्ता हिन्दीसाहित्यसे-विष्वपि सर्वप्रथमगणनार्हः सम्प्रति कीर्तिशेषश्चतुर्वेद-महाभागमधार्मिकतमोनिराकरणकृतधियमुद्यन्तमवलो-क्यात्यन्तमहृष्यत् ।

श्रीमान् स्व० पं० दुर्गादत्तपन्तमहोदयः रायब-
हादुरोपाधिरानरेरीमजिस्ट्रेट (Hon. Magistrate)
पदमधिष्ठितो राणीखेतकुमाऊँग्रामनिवासी सना-
तनधर्मप्रचारे लब्धसम्मानो भारतसम्राजोऽधिगतप-
दाधिकारः स्वभावमधुरः कृशशरीरः प्रायो धर्मसभामु-
दत्तवदुसमयः, ऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रमवासकालादेव चतु-
र्वेदमहाभागोऽर्पितसौहार्दः सम्प्रति कैलासवासमनु-
भवति ।

श्रीमान् पं० नन्दकिशोरवाणीभूषणमहाभागः
उन्नावनिवासी—सनातनधर्मप्रचारे लब्धकीर्ति-
लिखितानेकभाषानिबन्धोऽत्यन्तवृद्धोऽद्यापि सनातन-
धर्मप्रचारे बद्धकटिर्दृश्यते ।

श्रीमान् पं० गणेशदत्तशास्त्री वाजपेयी-
ग्वालियरराज्ये लब्धप्रतिष्ठोऽत्यन्तप्राचीनो धर्मोपदे-
शकः, आकृत्या दर्शनीयमूर्तिः, सुवेद्यो गौरवर्यः,
जनतासूपदेशाटवमभ्यस्यन् कृतवृद्धो देश्यकोपदेशोऽनु-
करणीयोपदेशकौशलोऽद्यापि युवेव दृश्यते ।

स्वर्गीयः—परिडतः श्रीदीनदयालुशर्मा व्या-
ख्यानवाचस्पतिमहाभागः—सुप्रसिद्धो धर्मोपदेष्टा,
यस्य कीर्तिमद्याखिलभारतीयाः सनातनधर्म-
सभाः प्रत्युत्सवं गायन्ति, गायन्त्यपि । अनुकरणीय-
चरितस्यास्य महाभागस्योजस्विन्या वाण्येव प्रतिप-
त्तिणां हृदयानि व्यदीर्यन्तेव । अमुष्यैव प्रबलप्रयत्नेन
वैदिकाभिमानिनां प्रचारमबरोद्धुं लवपुरे देहल्याञ्च
सनातनधर्मकालेजिज्ञासुः, सनातनधर्मप्रचारकं
“हिन्दूसंसार”नामकं पत्रञ्च क्रमशः समुदभवताम् । एष
महाभागश्चतुर्वेदमहाभागोभ्योऽत्यन्तं वृद्धोऽपि, श्रीगिरि-
धरशर्माणं (श्रीगुरुं) परपक्षमानमर्दने श्रुत्या, स्मृत्या,

युक्त्या धृतगिरिमवधार्थावधीरितान्यापदेशश्रवणः
कृतकृत्याः सनातनधर्मसभा मन्यन्ते स्मेति सौहार्दं
दर्शयन् मित्रेषु गणितः ।

श्रीमान् पं० वालमुकुन्दमहोपदेशकमहाभागः
जोकालियांनिवासी सनातनधर्मप्रचारेऽत्यन्तं निपुणः
सनातनधर्मसभामु प्रचुरं यशोऽलभत ।

श्रीमान् पं० राधेश्यामशर्मा कथावाचकः—
वरेलीनिवासी, ऋषिकुलवामसमयादेव प्राप्तसुहृद्भाव-
श्चतुर्वेदमहोदयेषु, सुप्रसिद्धः समस्तभारते कथया
धर्मप्रचारेति । बह्वीषु रङ्गस्थलीषु कथावाचकमहाभाग-
चित्ताः कृतयो नाट्यन्ते, प्रशस्यन्ते च दर्शकैस्तत्र
तत्र । श्रीरामायणस्वनेन महाभागेन स्वच्छन्दं
रज्या भाषया सर्वसाधारणोपयोगि कृतमिति विद-
त्येष विद्वांसः । सुप्रसिद्धं श्रवणकुमारनाटकन्तु नाट्य-
नानमेतद्वचितं क्रियती प्रसिद्धिमलभतेति सहृदया
एष तत्र प्रमाणम् । अस्य नाटकस्य भूमिकाभागः श्री-
चतुर्वेदमहाभागैरेव लिखितोस्ति । येनेदं नाटकं
प्रतिष्ठायाश्चरमां सीमानम्प्राप्नुवद्द्यापि बहूनि संस्कर-
णानि लभते लप्स्यते च ।

श्रीमान् परिडतः केदारनाथगौड़महोदयः—
प्रसिद्धहरिद्वारस्थर्षिकुलब्रह्मचर्याश्रमस्य प्रधानमन्त्री
सन्नपि प्रेतविद्यायां (परलोकविद्यायां) सुनिपुणः
प्रेतविद्याविषयकस्य कस्यचन पत्रस्य सम्पादकोऽप्य-
भूत् । अस्य महाभागस्य ऋषिकुलसम्बन्धादेव श्री-
चतुर्वेदमहोदयैः सह मैत्र्यभवत् । अद्यत्वेऽपि सा तथैव
प्रवर्धते ।

बहवः खलु पुण्यात्मनां मित्राणि सम्भवन्ति न तानि
सर्वाणि नामनिर्देशं संख्यातुं शक्यन्ते । तत्तन्म्यतां
लेखकः पाठकमहाभागैरिति शम् ।



महामहोपाध्याय-श्रीगिरिधरशर्म-चतुर्वेदमहाभागस्य

शिष्यपरिचयः

(लेखकः—म०म०००० श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्री, सनातिनधर्म-संस्कृतकालेजप्रधानाध्यापकः, लाहौर)

प्रकटिताशेषदेशविश्रुतबिबुधरत्नमालायां जयन-
गरराजकीयसंस्कृतपाठशालायां बृहस्पतिमिव यमभि-
नन्दनीयचरितमधीतिबोधाचरणं सिद्धिदशः सकला
अपि विद्याः समुपतिष्ठन्ते स्म; अथ यस्तासामपेक्षा-
बुद्धिसिद्धमपि चतुर्वेदशतं प्रचारणेनापि साधयितु-
कामो नैकानन्तेवासिनस्ताः समध्यजीगपत् ; सभासु
वादित्रातवेतण्डचण्डकरीरवस्य, पाठशालासु सार-
स्वतामृतवितरणेन मर्त्यानप्यमृतान्वसः सम्पादयतः,
धर्मप्रवचनेषु नवनवाभिर्युक्तिभिर्धार्मिकजनशङ्का-
पङ्कप्रक्षालनेन प्राप्तदिगन्तविश्रान्तयशसस्तस्य श्रीचतु-
र्वेदमहाभागस्य प्रेष्ठान् लब्धप्रतिष्ठान् अत्रभवच्चरणार-
विन्दयोर्बद्धनिष्ठान् कतिपयानन्तेवासिन इह गणयामः ।

यद्यध्यध्ययनकालेऽपि कौश्रित् स्वसतीर्थानप्यत्र-
भवन्तश्चतुर्वेदमहोदयाः समपीपठन्, तथापि संप्राप्ता-
स्त्रिलाविद्यानामेतेषां स्वपाठशालात्यागमनु सर्वतः प्रथमं
मथुरावास्तव्यः परद्वयोपनामा श्रीमानोङ्कारेश्वरशर्मा
अत्रभवत्पादमूलमुपसद्य व्याकरणाशास्त्रमध्यगीष्ट ।
यश्च पश्चाद् वटोदर- (बड़ोदा) राज्ये सम्मानार्हं
राजपुरोहितपदमलभत । अथाप्रतिमभवद्वैदुषीसमा-
कृष्टहृदयैर्गुणगृहोः कैश्चन जैनश्रेष्ठिभिः प्रार्थिता
अत्रभवन्तः सहारनपुरेऽखिलभारतीयजैनमहाविद्या-
लये प्रधानाध्यापकपदमलभकुर्वन् । तत्रत्यानां भवद-
न्तेवासिनां मुख्यतमः श्रीमकखनलालजैनो लशकर-
(ग्वाल्नियर) राज्यान्तर्गते मुरैनानाम्नि ग्रामे जैनमहा-

विद्यालये, तदध्यक्षपदमध्यासीन इदानीं जैनैषु प्रधान-
पण्डितः परिगण्यते ।

अथ केनाच्चत् कारणेन तस्मिन् जैनमहाविद्यालये
तत्संचालकैः सहारनपुरात् काशीं प्रति प्रतिष्ठापयिते स्मृ-
हणीयचरिताः श्रीचतुर्वेदमहोदयास्तैः सविनयमनुरुध्य-
माना अपि तात्कालिकपरिस्थितिपरवन्तः काशीं गन्तुम-
प्रभवन्तः, ततो नातिदूरप्रवाहिनीं पुण्यसलिलां भगवतीं
भागीरथीमवगाह्य गृहान् प्रतियियासवो हरिद्वारमा-
गमन् । तत्र च विद्याध्ययनस्य प्राचीनामार्गपद्धतिमु-
ज्जीवयितुकामैः कैश्चिन्महापुरुषैरचिरप्रतिष्ठापितश्च
हरिद्वाराद् दक्षिणस्यां दिशि ज्वालापुरगुतिष्ठमानमध्वा-
नमर्धमतिक्रम्य वामेन विराजितस्य तदात्वे घनारण्य-
प्रायं सुरसरिस्तुल्याकूलमुपाश्रितस्य ऋषिकुलब्रह्मचर्या-
श्रमस्य कैश्चिच्छ्रीमदानन्दनारायणादिभिर्मुख्यतमैः
कार्यकर्तृभिश्चिराद् विद्यया तपसा चरितेन च तदाश्र-
मानुरूपमाचार्यमन्विच्छद्भिः कर्णाकणिगोचरीकृतभवदु-
पगमैर्भवत्पादमूलमुपसृतैः साग्रहमभ्यर्थिता भवन्तस्त-
दाचार्यकं ग्रहीतुम् । अथ भवन्तोऽपि प्रकृत्या दक्षिण्य-
वन्तस्तं भद्रजनप्रणयं विहन्तुमपारयन्तः स्ववैदुष्योपा-
यनमिव तैः सबहुमानमुपाह्वयमाणमिदमभ्युपयन्ति स्म ।
भवाद्दशं तपोनिष्ठमाचारवतां श्रेष्ठं विद्वद्गोष्ठीगरिष्ठमा-
चार्यमासाद्य स आश्रमः परमासुन्नतमभ्यपद्यत ।
किं वर्णयामस्तस्य तदानींतनस्य ऋषिकुलब्रह्मचर्या-
श्रमस्य—

यत्राभवत्तत्सदनन्तमुधाशुक्रान्त-

वैदुष्यकानिनिचयः प्रचयो युधानाम् ।

मेधाविज्ञानिगमाध्ययनाधुनावि-

सद्वर्णिनश्च शतशः समुखं न्यवात्सुः ॥

तत्र ऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रमे श्रीचतुर्वेदमहाभागाः प्रायो नव वर्षाण्यतिष्ठन् । तत्रत्येषु भवच्छिष्येष्वेकतमो व्याख्यानभास्करः श्रीलीलाधरशास्त्री नैकानि वर्षाणि बीकानेरराज्यान्तर्गतचूरुनगरे ब्रह्मचर्याश्रमाध्यक्षदमलङ्कृत्य ततः पञ्चनदप्रान्ते धर्मप्रचारेण, लायलपुरस्थ ऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रमे प्रधानाचार्यपदाधिष्ठानेन च महतीं प्रतिष्ठां प्राप्नोत् । एतद्गुणगणा-र्वाजतद्दया हृदयालवः केचिद्धरिद्वारस्वर्षिकुल-ब्रह्मचर्याश्रमाधिकारिणः पितृदये पुत्रमिव धर्माधिका-रिण इममेव महाभागमुक्ताश्रमाचार्यपदेऽध्यासीन-मकुर्वन् । परं हन्त ! अकारणदारुणो दुर्विधरसाव-सूयन्निव तद्गुणेष्वभ्यः, ईर्ष्यन्निव ऋषिकुलोन्नतये, निर्दुष्टास्तमेनमश्रान्तकर्मपरायणम्, निर्व्याजधर्माचरणं प्रकृत्या मितमधुरभाषिणं महात्मानं नैकाधिपात्पर-म्परापरीतं विधायिकाण्ड एव स्वकवलमकरोत् ।

साहित्याचार्यव्याकरणतीर्थोपाधिविद्यानिधिः पन्तोपाभिधः श्रीरेमवल्लभशास्त्र्याप ऋषिकुलीय-भवच्छिष्येष्वन्यतमो वर्तते । एष हि महाभागोऽध्यय-नकाल एव स्वरचितामिलिलिताभिः कविताभि-राश्रमवासिषु स्वभविष्णुतां द्योतयति स्म । अयमदानीं मुरादाबादनगरे राजकीयकालेजे प्रधानसंस्कृतपण्डित-पदमध्यास्ते । आमां पङ्क्तीनां लेखकोपि [श्रीपरमे-श्वरानन्दशास्त्री] तदानीमेव ब्रह्मचर्याश्रमे श्रीचतुर्वेद-व्याख्यानविन्दोश्चञ्चरीकतां प्राप्य तत एव विद्यारसं कुञ्चनं स्वदत्ते स्म ।

इदानीं मयराष्ट्र—(मेरठ) नगरे संस्कृत-प्रोफेसरपदमुपभुञ्जानः श्रीप्रेमवल्लभपन्तानुजः श्रीकृष्णानन्दः एतन् साहित्याचार्यः एम० ए०, शास्त्रीः लवपुरस्थे पञ्चनद-विश्वविद्यालयाध्य-प्राच्यमहाविद्यालये प्रधानपण्डितपदमध्यासीनः प्रामपरप्रतिष्ठे जन्ततामनोरञ्जनजिज्ञासजनहृदप्रस्थि-विमोचनव्याख्याननिपुणो व्याकरणतीर्थोपाध्यायकपरीक्षो-त्तीर्णः श्रीजगदीशभट्टश्च भवच्छिष्यतासौभाग्यशा-लिनौ । पटियालाराज्ये इहेन्द्रकालेजपण्डितः परम-रसिकः संस्कृतज्ञभाषायोग्युक्त्याधिकारः साहित्यस-मालोचनचतुर आङ्ग्लभाषासयानामनेकेषां काव्यानां रचयिता शैवालोपपदः श्रीमाधवशर्मशास्त्री बी० ए०; बहावलपुर-कालेजस्थः श्रीमदनसिंहवर्मा, थला-स्युबाहौ पण्डितश्रीमाधवनन्दहरिरामशर्माशौ ; पण्डित-काशीनाथ-देशाधर-कमलनयन—प्रभृतय-श्रानेके हरिद्वारमावसतां भवतां शिष्यतां स्वीकृत्य कृतकृत्यतामात्मनोऽमन्यन्त मन्यन्ते च । बीकानेर-राज्ये डूंगरकालेजे महोपाध्यायो दार्शनिकमूर्धन्यो न्याख्यानकलाधरः श्रीविद्याधरशर्मा शास्त्री एम० ए. एम्. ओ. एल्. महोदयोपि भवच्छिष्यतयात्मानं धन्यं मन्यते । एवं जोधपुर-राजकीय-संस्कृत-कालेजे प्रधानाध्यापकः श्रीतारादत्तपन्त एम. ए. साहित्या-चार्यः, बटोदारावातव्यतत्रत्यहार्दिकूले प्रधानपण्डितो विद्याभास्करः श्रीमणिशंकरः शर्मोपाध्यायोपि चर्षि-कूलेऽध्यापयतां श्रीगुरुचरणानाम-तेवासित्वमवाप्य स्वात्मनोः कृतकृत्यत्वमूरीकुरुतः ।

अथ चतुर्वेदमहाभागः स्वस्य हरिद्वारावासज-नकादृष्टसमाप्तेर्वा ऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रमस्य सौभाग्य-भोगकालध्वंसाद् वा पञ्चनदभूमेर्भाग्योदयाद् वा कुतश्चिदपरिहरणीयाद्धेतोः ऋषिकुलमुप विरह्य

जयपुरमभिप्रस्थिताः । ऋषिकुलाधिवासकाल एव प्रखरपाण्डित्यसनाथितानुपमवाग्मिताप्रभूतं भवद्वयशःसौरभं दिग्विदिक्षु प्रसूतमभूत । सकृदास्वादित-भवद्व्याख्यानरसा कापि सनातनधर्मसभा न भवन्तमृते वार्षिकं स्वमुत्सवं सफलममन्यत । एतादृशीषु रुभासु लवपुरीय-सनातनधर्मसभाप्येकतमा । पञ्च-नदप्रान्ते धर्मप्रचारमभिलष्यद्भिः, जनताहृदये-ष्वनुदिनं हसन्त्या आर्यसंस्कृतेर्महिमानं स्थेमानमानिनीषुभिरेतस्याः सदस्यैरितश्चतुर्विंशतेर्वर्षेभ्यः प्राक् श्रीगुरुचरणानाम ऋषिकुलत्यागमनु प्रायो वर्षद्वयान्तरेण सनातनधर्मसंस्कृतकालेजं नाम किमपि संस्थानं प्रतिष्ठापितम्, यद्यपि दीवान-कृष्णकिशोर-सनातनधर्म-संस्कृतकालेजनाम्ना प्रचरति । तत्र च तैः श्रीगुरुचरणा एव प्रधानाध्यक्षपदमलङ्कृतुं साग्रहं प्रार्थयन्त, स्वीकृतं च तैः ।

प्रायोऽर्धषष्ठं हायनपञ्चकं तत्पदप्रतिष्ठितैर्भवद्भिः शताधिका अन्तेवासिनः शास्त्रिपरीक्षां समुत्तारिताः । एषु कोरोऽपुरनगरे कस्मिंश्चिदाङ्गलमहाविद्यालये महोपाध्यायपदमधितिष्ठन् श्रीवृन्दावनशास्त्री एम० ए०; तदनुजः श्रीवद्रीदत्तशास्त्री एम० ए०, गढवालवा-स्तव्यौ श्रीवनमालिदत्त-शालग्रामशास्त्रिणौ, कन-खलस्थ-वस्तीरामपाठशालाध्यापकः श्रीशक्तिधरः शास्त्री, हजाराभण्डलान्तर्गतहार्पुरनगर श्रीकृष्ण-भक्तसंस्कृतविद्यालये, सांकराज्यान्तर्गत-रामगढीय-हरनन्दरायसंस्कृतकालेजे च प्रधानाध्यापकपदे कृता-ध्यापनः, पुराणेषु कृतान्वेषणः, स्वकृते पुराणविषयके महाप्रबन्धे गोयनकोपाह्मश्रीगौरीशङ्करश्रेष्ठिप्रतिष्ठापित-विद्वत्परिषदः प्राप्तपारितोषिकः, लवपुरस्थे मूलच-न्द्रखैरातीराम-सनातनधर्मसंस्कृतविद्यापीठे पुराण-

धर्मशास्त्राध्यापकः श्रीमान् चन्द्रभानुशर्मा शास्त्री, तदनुजो वाग्मिवरः श्रीमानात्मचन्द्रशर्मा शास्त्री, मूलत्राणाभिजनलवपुरस्थ-भारतविश्रुत-कविराज-ठाकुर-दत्तशास्त्रिवैद्यवराणांमातृज आयुर्वेदोपाध्यायः श्रीभानुदत्तो वैद्यः, इन्द्रप्रस्थे करोलबागवीथ्यां कृतवसनिरवस्थुपाह्नः श्रीसिद्धशोपालशर्मा शास्त्री पटियालावास्तव्य आयुर्वेदाचार्य इदानीं कराँचीनगरे कस्मिंश्चन प्रतिष्ठितौषधालये प्रधानवैद्यो विठ्ठलो-पाख्यः श्रीदेवसिंहवर्माशास्त्री, धौलपुरराज्यवसतिः स्वर्गीयः श्रीदुर्गाप्रसादशास्त्री, पिएडीमही-गवर्नमेण्ट-हार्डस्कूलाध्यापकः श्रीचेतरामशास्त्री, श्रीदेवशर्मशास्त्री, श्रीप्रेमनिधिशास्त्री, स्वर्गीयः श्रीदीनदयालुशास्त्री, एम० ए०; लवपुरस्थदयालसिंहहार्डस्कूले संस्कृताध्यापकः श्रीमदर्जुनदेवशास्त्री, पटियालानगरे सनातनधर्म-हार्डस्कूले संस्कृतपण्डितः श्रीशुकदेवशास्त्री, गढवा-लप्रान्तान्तर्गत-खोलाग्रामवास्तव्यः सुव्युत्पन्नमतिधिंल्-ड्यालोपाभिधः श्री-श्रीधरानन्दशास्त्री व्याकरणा-चार्यः, संस्कृतकविताविदाननिपुणो जेहलाभिजनः श्रीकृष्णशास्त्री, श्रीकेदारनाथशास्त्री वैद्यः, फतेहच-न्द्रकालेजाध्यापकः श्रीपूर्णचन्द्रशास्त्री, भूमभरस्थ-राजकीय-स्कूलाध्यापकः पण्डित-विश्वम्भरदत्तशास्त्री, इमे प्रधानतो गण्येयाः । एवमत्रैवाध्यापयतामत्रभवतां सनातनधर्महार्डस्कूले लवपुरे संस्कृताध्यापकः श्रीरघु-नाथदत्तवन्धुशास्त्री, लवपुरस्थ-डॉ. ए. बी. हार्डस्कूले संस्कृताध्यापकः श्रीदीवानचन्द्रशर्मा शास्त्री, अमृतसरवि-द्यमाने वैजनाथहार्डस्कूले संस्कृताध्यापकः श्रीमनोह-रशास्त्री, गागरमलसंस्कृतपाठशालाध्यापकः श्रीलोका-मान्यशास्त्री, गुजराँवालानगरे गवर्नमेण्टहार्डस्कूलाध्यापकः श्रीलक्ष्मणदत्तशास्त्री, फिरोजपुराभिजनः श्रीराधेश-शास्त्री, वृन्दावनाभिजनौ श्रीसुखलालरामकृष्णशास्त्रिणौ

मं० र० दर्शनाङ्कः ६६



श्रीचतुर्वेदमहोदयानां संपन्नशिष्यो
मध्यप्रदेशे सुप्रसिद्धो विद्वान् पं० श्रीशिवदत्तशास्त्रिसाहित्यरत्नमहोदयः,
तुमसर (सी. पी.)

विद्यानिधिः कविराजः श्रीभोलानाथशास्त्री जन्म-
काशमीरनिवासी, देहरादूननगरे कृतवसतिः श्रीचक्र-
धरशास्त्री बहुगुणः एम, पं० लक्ष्मणपुरे कस्मिंश्चिद्
राजकीयविभागे नियुक्तः श्रीचक्रधरशास्त्री हंसः एम.
ए, एल-टी, पं० बालकृष्णभट्टशास्त्री साहित्याचा-
र्यश्चेत्यादयो बहवो योग्यतमाः पुरुषाः शिष्यत्वमङ्गी-
कृत्यात्मनो धन्यान् मन्यन्ते । एवमस्यां शिष्यरत्न-
मालायां तुमसरवास्तव्यः कमलासरस्वत्योरुभयोरपि
प्रणयपात्रं साहित्यरत्नं श्रीशिवदत्तशर्मशास्त्री, शेखा-
वाटीप्राग्तान्तर्गत-रामगढीय-रामनारायणहरनन्दराय-
रुईया-संस्कृतकालेजे प्रधानाध्यापकपदे विद्यमानः
कविताकर्मणि कुशलः आर्युर्वदशास्त्रे च कृतपरिश्रमः
श्रीहनुमत्प्रसादशर्मा शास्त्री साहित्याचार्यश्च मन्ये
न विस्मरणीयौ ।

अथ तदानीं श्रीमद्गुरुचरणानां जन्म-
भूमौ जयनगरे तत्रत्यराजकीयसंस्कृतकालेजाध्यक्षपदे
तात्कालिकाध्यक्षमहामहोपाध्याय-श्रीमद्दुर्गाप्रसादशर्म-
द्विवेदानां विश्रमग्रहणस्थसन्नतया रिक्ततामुपैष्यति तदा-
नीतन-शिष्याविभागाध्यक्षेण एम. ए. विरुद्धधारिणा
श्रीश्यामसुन्दरमहोदयेन तत्पदं विश्वविश्रुतपाण्डित्येन
प्रबन्धपटुना विदुषाऽलंकरण्यमाणं दिदृक्षमाणेन तादृ-
शगुणगणशालिनो भवन्त एव तत्पदाध्यासनोचिता
निरचीयन्त । तं चात्मनिश्चयं चरितार्थयितुकामेन
तेन महोदयेन अत्रान्तरे श्रीगुरुचरणास्तत्र दर्शनशास्त्रा-
ध्यापकपदमलङ्कृतुं संप्रार्थ्यन्त । गुरुचरणा अपि विद्या-
प्रदानेन स्वप्रतिष्ठाहेतोः स्वमातृसंस्थायाः सेवासु
ह्रैवाकिनस्तदानुगम्यमिव गन्तुकामाः सौभाग्यादुपगतं
तदवसरमपरिजिहीर्षन्तः, अनुदिनमेधमानवार्धक्याद्
भवदेकमात्रपुत्रान् स्वपितृपादाँस्तच्छेषजीवने सन्नि-
धायैव शुश्रूषमाणस्तत्पदमुर्यकार्पुः ।

अथ गुरुचरणानां लवपुरत्यागमयाचारमत्याचार-
मियात्मनि विधेर्मन्वाना नितशमदृश्यन्त लवपुरवासिनः,
प्रायनन्त चात्रभवतो जयनगरप्रधानाद्धारयितुम् ।
धिगू विधेर्दुर्लङ्घताम् ! लवपुरनिवासस्य सार्धपञ्चव-
र्षात्मकेऽस्मिन्नल्पीयसि काले श्रीमद्भिरक्रियन्त शनशो
धर्मप्रवचनानि, अकथ्यन्त पुराणकथाः, अश्राव्यन्त
धर्मशास्त्राणि, व्यधीयन्त लोका धर्मकर्मसु बद्धादराः ।
इत्थमनेकैककारैर्भवद्विरूपकृता लवपुरीयजनता कृत्वा-
वेदितामात्मनः प्रकाशयन्तो जयनगरमभिप्रतिष्ठा-
समानेभ्योऽत्रभवद्भ्यो यत्र तत्रानेकामुसमासु श्रद्धा-
ञ्जलिनिवेदानान्युपायनपुरस्कृतानि नैकान्यभिनन्दन-
पत्राणि ससम्मानमुपाहरन् ।

अथ जयनगरीय-राजकीय-संस्कृत-पाठशालाऽपि
द्विधा जननीव विद्यावयोभ्यां दक्षमात्मजं भवन्तं
नाविनं स्वरक्षाध्यक्षमधिगम्य निनान्तं प्रसीदन्ती प्रति-
दिनवर्धमानसौभाग्या शोभते स्म नितराम् । अष्टादश-
वर्षाण्येतदध्यक्षपदेऽपि ससम्मानं सयशः सफलं
चाध्यास्यात्रभवन्त इदानीं राजकीयनियमानुरोधात्
ततोऽवसरं गृहीतवन्तः ।

अत्राप्येतस्मिन् काले बह्वर्द्धात्रा दर्शन-धर्मशास्त्र-
व्याकरणादिध्वनेकेषु शास्त्रेषु भवद्विर्विनीताः
पाण्डित्यमधिगत्य सप्रतिष्ठभात्मनो जीवनं निर्व-
हन्ति । तेषु टिहरीराज्याभिजनः कश्चिद् विश्वदेवशर्म-
शास्त्री स्वर्गतः दर्शनशास्त्रे परं नैपुण्यमधिगतवान् ।
मैठाण्युपाख्यः श्रीनगरोपकण्ठवसतिः श्रीनेत्रभण्ण-
शर्मा दर्शनशास्त्रीदानीं लवपुरस्थे मूलचन्द्र-खैराती-
रामसंस्कृतविद्यापीठे दर्शनाध्यापकपदमलङ्करोति । एव
महाभागो जयनगरे भोपाह्नसमीक्षाचक्रवर्ति-विल-
क्षणातुपमवैदुष्य-विद्यावाचस्पतिश्रीमन्मधुसूदनशर्मा-
भिनन्दनमहोत्सवावसरे प्रवर्तमानायां प्रबन्धगठ-

प्रतियोगितायामीश्वरसिद्धिविषयकं स्वरचितं प्रबन्धं प्रपठ्य ससाधुवाद् पारितोषिकं जितवान् । ६० मोहनदेवशर्माशास्त्री बी० ए०, लवपुरस्थसनातन-धर्म-संस्कृत-कालेजे दर्शनशास्त्रमध्यापयति । अयमपि विलक्षणप्रतिभः । पञ्चनदीयविशारदशास्त्रिपरीक्षयोः समस्तेषु परीक्षितेषु प्राथम्यं प्राप्नोत् । मुजफ्फरनगरमण्ड-लवर्सातः श्रीराघवानन्दशास्त्री तत्रैव स्वप्रान्ते कंचन श्रेष्ठिनं वेदमध्यापयति । दर्शन-धर्मशास्त्र-व्याकरण-साहि-त्यादिष्वनेकेषु शास्त्रेषु विनीतः श्रीवृद्धिचन्द्रशास्त्री व्या-करणा-धर्मशास्त्राचार्यौ जयपुरराजकीयसंस्कृतपाठशा-लायां धर्मशास्त्रविभागो प्रधानपण्डितपदमधि-ष्ठति । श्रीयुगलकिशोरशर्मा चतुर्वेदो धर्मशास्त्र-दर्शनवेदान्ताचार्यौ जयपुरराजकीयसंस्कृतपाठशा-लायां दर्शनशास्त्रमध्यापयति । लक्ष्मीगोपालमन्दिर-महन्तपदमधिष्ठितः श्रीगोविन्ददासशास्त्रिमहाभाग-स्योत्तराधिकारी श्रीलक्ष्मीनारायणशर्मा व्याकरणा-चार्यः श्रीगुलाबचन्द्रचतुर्वेदो व्याकरणाचार्यः श्रीरया-मसुन्दरशर्मा दर्शनाचार्यः श्रीकृदालालशर्मा शास्त्री साहित्याचार्यः श्रीजगदीशशास्त्री व्याकरणाचार्यश्च भव-दन्तेवासिन एव । राजगुरुश्रीचन्द्रदत्तशर्मचतुर्धुरीणानां तनयौ श्रील श्रीभवदत्तदुर्गादत्तशर्माशौ व्याकरण-साहित्याचार्यावपि भवदन्तेवासित्वसौभाग्यं धत्तः । तयोः श्रीदुर्गादत्तशर्मा जयपुर एव राजकीय-संस्कृत-पाठशालायां व्याकरणाध्यापकोऽस्ति । स्वर्गतः श्रीमदनलालशर्मा चतुर्वेदोऽपि भवत्सकाशात् काव्यप्रकाशमधीते स्म ।

शतपथब्राह्मणे हिन्दीभाष्यनिर्माता, ईशोपनिषदि हिन्दीविज्ञानभाष्यलेखकः, बालचन्द्रयन्त्रालयाध्यक्षः, कलकत्ता-बम्बई-दाक्षिणहैदराबादादिमहानगरेषु स्व-व्याख्यानैः प्राप्तप्रतिष्ठः श्रीमोतीलालशर्मा गौडोऽपि तत्रभवत एव दर्शनशास्त्रमध्यैत ।

राजवैद्य-श्रीनन्दकिशोरशर्माणः श्रीमुकुन्ददेवशर्माण-श्चात्रभवन्तमुपेत्य दर्शनशास्त्रादिकमधीतवन्तो भव-दन्तेवासित्वलाभेन गर्वमनुभवन्ति । श्रीजयरा-मदासस्वामी भिषगाचार्यः, वैद्यवरः श्रीकल्या-णप्रसादहोदयः भिषगाचार्यः, सुल्तानाभिजनो भिषगाचार्यः श्रीरामदासस्वामी शास्त्री चिकित्सक-धौरेयः, साहित्याचार्यौ श्रीनन्दकुमाररामचन्द्रशर्मा-णावपि च भवतोऽन्तेवासिनः सन्ति । एवं जयपुराभिजनः कथाभट्टश्रीनन्दकिशोरशर्मा साहित्याचार्यः, दाधिमथः श्रीजगदीशशर्मा साहित्याचार्यश्चापि तत्रभवतोऽन्तेवासित्वं लब्धवन्तौ ।

अस्यां श्रीमच्चतुर्वेदचरणशिष्यरत्नस्रजि तज्ज्येष्ठ-त्मजः श्रीमान् देवीदत्तशर्मा चतुर्वेदोऽपि न खलु ना-न्तर्भावनियो विद्वद्भिः पाठकैः । य एष काशीहिन्दू-विश्वविद्यालये प्राच्यभाषाविद्वत्परिषन्महोत्सवावसरे बिडलाह्यात्रावासे प्रवर्तमाने विद्यार्थिवाक्संघर्षे नितान्तमतकितपूर्वमपि विषयमवमग्न्य निरगलवि-शुद्धेन धारावाहिणा संस्कृतभाष्येण सर्व-मप्युपस्थितं विबुधमण्डलं विमयाचान्तचित्तं हर्ष-विकसिताननं च वितन्वन् राजतीं सरस्वतीप्रतिमां विजित्य जयनगरराजकीयसंस्कृतपाठशालायाः सम्मानवर्धने स्वगुरोः सहकृत्यैवाभवदिति ।

श्रीगुरुवर्याणां कृदुम्बिपरिचयः

(लेखकः—पं० श्रीभवदत्तशर्मा मैथिलः, व्याकरणाचार्यः, जयपुरम्)

श्रीगुरुचरणानां पूर्वजानां परिचयो वंशपरिचये समुल्लिखित एव । प्रथमपरिणयप्रसङ्गेऽपि वाध्ययन-कालशीर्षके लेखे समागतः । केवलं कन्यात्रयं प्रसूय श्रीगुरुचरणानामष्टाविंशत्यवदपरिमित एव वयसि म धर्मपत्नी भवः प्रयाता । तदनु त्रिशेन्दे एभिर्जयपुरप्रान्ती-बराभगदः शिवरावतकुलान्तर्गतश्रीसोनीलालचतुर्गेदसुतया श्रीवंशीधरच्छंटीलालभगिन्या गुलाबदेवीत्याख्यया सह द्वितीयः परिणयः कृतः । एतस्या अपि कन्याद्वयं सुत-द्वयं चेदानीं वर्तत इति संभूय कन्यापञ्चकं सुतद्वयञ्च गुरुवर्याणां सन्ततयः ।

तत्र ज्येष्ठसुतजः पण्डितश्रीदेवीदत्तशर्मानामा अष्टाविंशतिवर्षकल्पः । तदतिभाप्रभाप्रभावतसकला-लोको दिव्यगात्रश्चास्ते । अस्योपनयनसंस्कारः स्मृत्य-नुसारं छत्रमेव एव साधु सम्पन्नः । ततः कारभ्य अग्निहोत्रादिस्मार्तकर्म परिपालयतानेन नववर्षपर्यन्त-अखण्डब्रह्मचर्यव्रतमाचरितम् । उपनयनानन्तरं वेदाध्ययनमाकलयता वेदाङ्गव्याकरणस्याप्यध्य-यनमनेन साधु सम्पादितम् । अल्पीयसा काले-नैव पाणिनिशास्त्रस्योच्चतमा ग्रन्थाः—मनोरमा-शब्दरत्नवैयाकरणभूषणसारमहाभाष्यशेखरादयः स-व्युत्पत्ति समधीताः । बाल्यकालादेवायं परममे-धावी कुशाग्रबुद्धिः प्रत्युत्पन्नमतिश्चास्ते । साहित्य-शास्त्रस्यालङ्कार-ग्रन्थान् साहित्यदर्पणकाव्यप्रकाशा-दीनपि सहजमधीतवानयम्, लब्धवाँश्च तेन पाटवा-

तिशयं वाचोयुक्तिषु । दर्शनशास्त्रसिद्धान्तानामपि तत्तदग्रन्थपर्यालोचनया साधु परिचयं प्राप्तवान् । श्री-गुरुचरणान्तुकुर्याणां व्याख्यानशक्तिरस्य बाल्य-कालादेव प्रफुटता । अतो व्यख्यान-कलापाटवं जन्मतो-ऽधिकृतमिव लक्ष्यते । छात्रदशायां विवादप्रतियोगि-तासु निबन्धपाठेषु व्याख्यानानिपुणं च नैकदा प्राथम्यं लब्धमनेन । संस्कृतशिवाशेखरायमाण्डवः वाराणस्यां संघटिता निखिलभारतवर्षीयवादविवादप्रतियोगिता । या च काशीरामवादविवादनाम्ना सुप्रसिद्धा । पराशत-च्छात्राणां प्रतियोगितायामप्यनेन सर्वोत्तमं प्राथम्यं प्राप्तम् । हंसबाहनायाः श्रीरुसवर्तदेव्याः रजत-प्रतिमया च साधु पुरस्कृतो विजयोपलक्ष्ये ।

यद्वायं वाक्यादीनां दर्शने प्रवृत्तिस्तथैव नाटकाभिनयेष्वभिरुचिः । महाराज-संस्कृत-कालेजीय-च्छात्रैः प्रदर्शिते 'उत्तररामचरित'नाटकाभिनये लब्ध-चारित्र्यभिनयदानेन तत्तर्थाभिनयपाटवं प्रदर्शितं येन दर्शकगणो मुग्धश्चकितश्चाभवत् । सप्तभिः सुवर्णपदकैः बहुभी रजतपदपैश्च साधु सम्मानितोऽयम् । आङ्गलभाषाज्ञानमपि कार्थोपयोगि सम्पन्नमस्य । हिन्दीभाषाया वेत्ता कविश्चास्तेयम् । वर्णनैकांततौरो मनोहरावरूपश्चाकृत्यायम् आगराप्रान्तान्तर्गते कम-तरीग्रामे परम-प्रतिष्ठितकुले उदवान् । अस्ति तनया-चतुष्टयी एकस्तनूजश्चास्य । तासामभिधेयानि भवानी-देवी, लक्ष्मीदेवी, सरस्वतीदेवी, इन्दिरादेवी चेति ।

चिरञ्जीविनो नाम ईश्वरप्रसादः। अयं हि बालो नामानुगुण्यं साधु पकटयति।

द्वितीयस्तनुजन्मा शिवदत्तशर्मनामा द्वादशवर्षवयस्कः परममेधावी कुर्याप्रबुद्धिश्चास्ते। अस्याप्युपनयनसंस्कारोऽष्टमेऽब्दे एव सम्पन्नः। अयं हि एकश्रुत इव सहजमेव श्लोकानायत्तीकरोति। बहूनि स्तुतिसामयिकपद्यानि मुखस्थान्यस्य। वाचि माधुर्यं स्फुटत्वञ्चास्यापि जन्मसिद्धमेव। अमितजनाकीर्णानु निर्भयोऽयं मङ्गलमाचरति। शरीरशोभाप्यस्य सोदर्यमनुकुर्वाणा लोकातिशायिनी। संप्रत्ययं स्वशाखानुसारम्—ऋग्वेदं व्याकरणञ्चाधीते। आङ्गलभाषाज्ञानमपि संस्कृताध्ययनेन सहैव सम्पादयतीति प्रमोदास्पदम्।

गुरुचरणानां दुहितरस्तु पञ्चसंख्याका इति निगदितमेव पूर्वम्। तामु सर्वज्येष्ठा गोदावरीदेवी मैत्रपुरीनगरस्थ-पण्डितश्रीभगीरथचतुर्वेदेनोद्वाहिता। इयं हि महानुभावः परमधार्मिकः सरत्नचित्तः प्राचीनमर्यादापालकश्चास्ते। अमुष्यां हि तनयायामेकः पुत्रो दिनेशचन्द्रनामा प्रतिभानाम्नी च कन्या जन्म लेभते। दिनेशचन्द्रो लाहौरनगरे श्रीगुरुचरणसमीचायामेवायुर्वेदाध्ययनं कुरुते।

द्वितीया कन्या राधादेवीत्यभिधाना इटावानगरी-वास्तव्येन पण्डितश्रीमाताप्रसादमहोदयेन परिणीता। वाक्कीलतायामयं दत्तः प्राप्तगौरवश्चास्ते। अस्यां तनयायां फतेहबादुरो वीरेन्द्रश्चेति द्वौ पुत्रौ कन्याद्वयं चास्ति।

तृतीया कन्या त्रिवेणीदेवी कमतरीनिवासिना कान्हपुरप्रवासिना पण्डितश्रीकामताप्रसादचतुर्वेदमहाभागेनोद्वाहिता। कान्हपुरे रेलवेविभागे कार्यं करोत्ययं महाशयः। अस्याः महेन्द्रवीन्द्रौ द्वौ बालकौ बालिकाश्च चतस्रः।

चतुर्थी कन्या शकुन्तलादेवो वल्लचित्रणचतुरा परमवेदुषो गृहकार्यदत्ता च सिकन्दपुरनिवासिना जगदल्लभप्रवासिना विदुषा श्रीनस्थूलालोपनामकेन बुद्धिप्रकाशमहाभागेन परिणीता। अयं हि महाभागः तत्रत्यराजकोषे आङ्गलविज्ञानले अभ्यापयति। आङ्गलभाषाज्ञानं श्लाघनीयमस्य। चन्द्रहानप्रकाशनामको द्वौ तनूजावस्य कन्या चैका सरोजालया।

पञ्चमा कन्या मालतीदेवी भ्राजियरराज्यान्तर्गते तरसोकप्रामे प्रतिष्ठितकुलसम्भूतेन श्रीगिरीशचन्द्रमहोदयेन विवाहिता। अस्यां सन्ततिर्न विद्यते-द्यावधिः। गिरीशचन्द्रमहोदयस्तु कति कानानगरे व्यापारकार्ये निरतः।

गुरुचरणानां पितृव्यपुत्रश्चैको भ्राता गङ्गाप्रसादनामा वर्तते, हिएडौनग्रामे राजकोष-पाठशालायामभ्यापयति। नैकापि सोदर्या भगिनी गुरुचरणानाम्-तथापि पितृव्यपुत्री एका भगिनी वर्तते एव। या हि आगराप्रान्तान्तर्गत-होलीपुराग्रामे वैद्यरामकृष्णमहोदयेन परिणीता। दैवदुर्विपाकात्सा वैधव्यमनुभवतीति खेदास्पदम्। नास्याः पुंसन्ततिः, कन्यास्तु तिस्रो वर्तन्ते।

आसीदेका गोकुलीनाम्नी जेष्ठा पितृष्वमा गुरुपादानाम्। यया हि गुरुवर्चसां बाल्यकाले पालनपोषणादिकं साधु सम्पादितम्। नास्याः सन्ततिरेकापि।

अपरा पितृष्वसा चिन्तामणीनाम्नी अलवरराज्यान्तर्गते गोविन्दपुराग्रामे विवाहिता। वर्तते तस्या नन्दनलाल आनन्दीलालश्चेति द्वौ पुत्रौ।

तृतीया पितृष्वसा भरतपुरनगरे परिणीता। तस्यां हि शिवराजमिश्रनामास्ति-एकः पुत्रः।

एवं गुरुचरणानां कुटुम्बिनः सर्वत्र प्रसूताः सानन्दं निर्वहन्तीति गौरवास्पदं प्रमोदास्पदञ्चेति विरम्यते।



सपरिवाराश्चतुर्वेदमहोदयाः

वामतः प्रथमपङ्क्तौ—

१. पौत्री भवानीदेवी
२. पुत्रो देवीदत्तशर्मा, तदुत्सङ्गं
- तद्भागिनेयः प्रकाशचन्द्रः
३. कनिष्ठपुत्रः शिवदत्तशर्मा

द्वितीयपङ्क्तौ—

१. दौहित्राणामन्यतमश्चन्द्रहासः
२. आसन्व्यामुपविष्टाश्चतुर्वेदमहोदयाः
३. पौत्र ईश्वरप्रसादः

तृतीयपङ्क्तौ—

१. दौहित्रीष्वन्यतमा सरोजिनीदेवी
२. पौत्री लक्ष्मीदेवी

मान्यानां काले कालेजोन्नतिः



हे०—श्रीवृद्धिचन्द्रशर्मा शास्त्री, व्याकरणधर्मशास्त्राचार्यः, प्राध्यापको महागजसंस्कृत-कालेजस्य, जयपुरम्)

हिमन्नेवाभिनन्दनप्रस्थे निबन्धान्तरेषु पठितमेव
पाठकमहोदयैर्द्यद् वर्षपञ्चकं यावद् लवपुरस्थ-स-
र्मकाले जाध्यक्षपदे सुचारु कार्यं कृत्वा सर्वमिन्
पुत्रान्ते हिमालयाधित्यकामु वर्तमाने गढवाल-
व स्वोपदेशैः शिष्यपरम्पराभिश्च स्वकीयं यशो
। एतावताल्पकालेनैव शतशश्छात्रान् शास्त्रपा-
विधाय दृष्टिदौर्बल्यमनुभवतः पितुः सेवामनु-
न महतीमर्थहानिं सोढ्वाऽपि पञ्चापप्रान्तसदृशं
प्रं परित्यज्य, तत्रत्यं सकलमपि कार्यभारं स्व-
। योग्यतमे श्रीपरमेश्वरानन्दमहोदये विन्यस्य
१२४ तमे ईशवीयेन्द्रे दशम्वरमासे राजकीय-
पाठशालाया दर्शनाध्यापकपदमलङ्कृत्य समा-
श्रीचतुर्वेदमहोदयाः स्वाभिजनञ्जयपुरमिति ।
समये पङ्क्तीनामासां लेखकः पाठशालाया
प्रधीयान् आसीद् व्याकरणोपाध्यायश्रेण्याम् ।
स्मात्समयात् पूर्वमेव श्रीचतुर्वेदमहोदयानां
समग्रेपि जयपुरे आसीत् प्रसृतः । अन्यत्र
वैन्त एते यदाकदाचन स्वगृहानायान्ति स्म, ततः
समागमनवृत्तं सर्वत्रापि जयपत्तने प्रसारमल-
सनातधर्मानुयायिनी जनता उपदेशश्रवणाय
चातक इवैषामागमनं प्रत्येक्षत । सनातन-धर्म-
।ख्यायां धार्मिकसंस्थायाश्च महानुभावानामेषां
धिबेशनं विधाय व्याख्यामान्यभवन्; यान्याक-
शिक्षितां प्रतिष्ठितापि जनता बाहुल्येनोपास्था-
त्यक्षमनेकशो दृष्टचरम् । एवं वैदुष्येणैषां पूर्व-

मेव प्रभाविना जयपत्तनस्थाः प्रतिष्ठिता नैके स्नातकाः,
ये च शास्त्रान्तराणां समभवश्चूडान्नविद्वांसस्तेष्यासन्
प्रतीक्षमाणाः, कदा चतुर्वेदमहोदयः समागच्छेद्युत्र
कदा च नयमेनेषागन्नेशपितृमङ्गीकृत्य भगवतोऽपि-
द्यानां शेषधीभूतं दर्शनशास्त्रमधीयीमहीति । तथा च
पाठशालायाममीषां नियुक्तिकालाव्यवहितमेव दर्शन-
शास्त्रश्रेणिः परिपूर्णाऽभवद् योग्यैश्छात्रैः ।

यदा ह्येते महानुभावा लवपुरं परित्यज्यात्र समा-
यातास्तस्मिन् समयेऽमीभिः साकमेव पञ्चापशास्त्रिप-
राक्षायां समुत्तीर्णावपि श्रीविश्वदेव-नेत्रमणि-शर्माणी
पर्वतीयौ दर्शनशास्त्राध्ययनाय जयपुरमायातौ । एवं
महोदयस्यायागमनान् पूर्वं नामापि न श्रूयते स्म यस्य,
तस्यैव दर्शनशास्त्राध्ययनार्थं राजवैद्यकुलालङ्कारः
श्रीनन्दकिशोरशर्मायुर्वेदाचार्यः, जनप्रियचिकित्सकः
श्रीमकुन्ददेवशास्त्री, सिद्धाध्यापकः श्रीसिद्धगोपालशास्त्री
चेत्याद्या नैके योग्यतमाः स्नातकाः पुनश्छात्रताङ्गता
इत्यागमनसमयादेवास्य पाठशालाया अस्याः समुत्क-
र्षोवलोकितो लोकैः ।

आगमनान् पूर्वमेषां पाठशालाया अमुष्याः समे-
षामध्यापकानां कृते होराचतुष्टयं स्थातव्यमासीत् । न
कस्याप्यासीद् रिक्तान्तरम् । रिक्तान्तरेपि च पाठशाला-
यामुपस्थितिरासीदावश्यकी । किन्तु सर्वतः पूर्वमस्मा-
भिरवलोकितं यदेते महानुभावा विलम्बेन समागमन-
वकाशात् पूर्वमेव च पाठशालायाः प्रत्यावर्तिषत स्वगृ-
हानिति महदाश्चर्यं प्रभावश्रैषां तात्कालिकानामस्माकं

मनस्युदेति स्म च्छात्राणाम् । अग्रे गत्वा श्रीचतुर्वे-
दानामध्यक्षत्वे दृष्टमस्माभिः प्रत्येकं प्राध्यापकाय
(प्रोफेसर) कृते रिक्तमेकमन्तरमत्यावश्यकमभूत् ।
नावश्यकमभूद् रिक्तान्तरेपि पाठशालायां प्रतिष्ठान-
मिति ।

एवमध्यद्वैवत्सरं दर्शनाध्यापकपदे स्थित्वा तात्का-
लिकैः पाठशालाध्यक्षैः २० २० श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदमहो-
दयैर्वाङ्मयवशाद् गृहीतेऽवकाशे सन् १९२६ तमे
ख्रिस्ताब्दे जुलाईमासे इमे विद्यालयस्याध्यापकपदम-
लमकुर्वन् । तस्मिन् समये पाठशालायामन्यां प्रवेशिका-
विभागे एकेन न्यूनं सप्तादशतं [१२४] छात्राणामधीते
१२, कालेजविभागे च केवलं षष्टिश्छात्राः पठन्त
आसन् । संभूय १८४ छात्राः पाठशालायामस्यामध्य-
शीषत । अध्यापकाश्चासन् प्रवेशिका-कालेजोभयविभागे
संभूय षड्विंशतिः [२५] । कार्यालये चास्तां द्वौ कर्म-
चारिणौ सेवकाश्च चत्वारः । छात्राणां नैयन्यवशाद्
भवनमपि संकुचितमासीत् विद्यालयस्याधिकार इति
मन्ये नावश्यकं भवेद् वक्तुम् । क्रमशश्छात्राणां वृद्धिः
प्रारब्धा । अध्यापकाश्चापि वृद्धि गताः संख्याभिः ।
कर्मचारिणां वर्द्धनमपि कार्याधीनमिति, सम्पन्ने
कार्याधिक्ये सुतरां तेषां वृद्धिरिति वृद्धयुन्मुखीयं पाठ-
शाला नामतः कर्मतः प्रतिष्ठातश्च विस्तारमलभतेत्यनुप-
दमेव प्रकटयिष्यामः ।

अध्यक्षत्वमूरीकृत्य पाठशालाया अस्या रश्मयः
स्वकीययोगृहीताः करयोस्तदारभ्यैवास्याः समुन्नतये
समारब्धा चेष्टा । पितुः पाण्डित्यं वत्सस्य नामकरण एव
ज्ञातं भवतीत्याभाणकमनुसरद्भिर्महाभागैरेभिः सधेतः
प्रथमं संस्कृत-पाठशालाया अस्याः प्रभाववर्द्धनार्थं
वास्तविकस्वरूपावबोधार्थं च “महाराज-संस्कृत-
कालेज” इति राजाज्ञामनुगृह्य नामधेयं विहितमिति

मन्ये न विस्मरणार्हम् । एवमस्याध्यापका अपि
तदारभ्यैव प्रोफेसरपदवाच्याः सञ्जाताः ।

अध्यापकवृद्धिः—लोकयात्रानिवेहणार्थं राजभाषा-
ज्ञानमत्यावश्यकं तदभावे च संस्कृत-विदुषामित्यं
दशेति सम्यग् जानानैरेभिर्महोदयैः स्वकीये
विद्यालये राजभाषा-(अंग्रेजी) अध्यापनार्थं सर्वतः
पूर्वं तद्भाषाकोविदः शिक्षक एकः शिक्षाविभागाध्यक्ष-
महोदयात् संयाचितः । आङ्गलभाषाशिक्षणं च तदारभ्य
प्रारब्धम् । तदग्रिम एव वत्सरे, चतुर्णां वेदानाम-
ध्यापनमप्यस्मिन् विद्यालयेवश्यं प्रचलेदिति निधाय
मनसि शिक्षासचिवाज्ञयावशिष्टवेदत्रय्या अध्यापनार्थं
नियुक्तवन्त एते वैदिकत्रयीम् । इतः पूर्वं केवलमस्यां
पाठशालायां शुक्तयजुर्वेदस्यैवाध्यापनं प्राचलत् ।
एतादृशे विशाले खलु विद्यालये “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः”
इति भगवत्याः श्रुतेरेवाज्ञयाध्येतव्यानां प्रधानशेवधीना-
मार्याणां वेदानां चतुर्णां सर्वाङ्गीणाध्यापनाभावो
मन्ये विकलतामेवास्य ख्यापयति स्म । सा ह्यनेन
व्यापारेण दूरीभूतेति किमत्र गदितव्यम् । वेदचतु-
ष्टय्या ह्याध्यापनं सर्वेभ्यः प्राचीने वाराणसेय-गवर्नमेण्ट-
संस्कृत-कालेजे, सुप्रसिद्धे काशीहिन्दू-विश्वविद्यालये-
ऽपि च नाद्यावधि प्रचलतीति तदध्यापनप्रबन्धं विधाय
गौरवं प्रापितैव नूनं पाठशालेयम् ।

हिन्दी-भाषाया अप्यध्ययनमेषामध्यक्षत्वकाल
एव आरब्धम् । एतदभावे आचार्यपदं प्राप्ता बहवः स्ना-
तका हिन्दीभाषाभाषणे लेखने च बहुधा स्तलन्तोव-
लोकिता इति समयानुरोधेन तदध्ययनमप्या-
वश्यकं मन्वानैरेभिरुपाध्यायश्रेणिपर्यन्तं रक्षिता
सान्निवार्यरूपेण । प्रारम्भे चैकः संस्कृत-साहित्याध्यापक-
एव हिन्दीभाषाया अपि नियतानुपीठद् ग्रन्थान्,
किन्तु किञ्चित्कालानन्तरं स्वतन्त्राणामपि हिन्दीपरी-

क्षाणां पाठग्रन्थाद्यध्यापनेऽध्यापकस्यैकस्य नियुक्तिः
प्राथिता श्रीमद्भिः, स्वीकृता च तात्कालिकैः शिक्षा-
विभागाध्यक्षमहोदयैरिति तृतीयेयं क्षतिः पूर्णतां गता ।
तदारभ्यैव च शास्त्र्याचार्यश्रेणिस्था अत्रत्याश्छात्रा
हिन्दीविशेषयोग्यतायाः परीक्षासुदतरन्, यस्या हि
समुत्तरणमाङ्गलविद्यालये हिन्दी-संस्कृताध्यापने
नितान्तमुपयुक्तमासीदिति जीविकाप्रश्नोपि कथञ्चिद-
त्रत्यानां समाहितः स्नातकानाम् ।

संस्कृत-वाङ्मये भगवन्तं विहाय वेदं प्रमुखतया
भ्येतव्यानि दर्शनधर्मशास्त्रपुराणान्येवेति त्रिशद्वर्षा-
भ्ययनस्यानुभवेनाहं निःशङ्कतया शक्नोमि वक्तुम् ।
भाषायाः, शृङ्खलतया विश्वस्मिन् वर्तमानानां पदार्थाना-
ञ्च परिचयाभावेन शास्त्रीयपदार्थेषु प्रवेशाभावात्
'काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकमिति'
शास्त्रान्तरावबोधनार्थं वैशेषिकव्याकरणयोरभ्ययनं सार्थ-
कत्वं भजतां नाम, न स्वतन्त्रतया तयोः किञ्चिदुल्ले-
खनीयं फलमिति कणोहत्य विवेचनीयम् । किन्तु हन्त !
मध्यमेस्मिन् भारतस्यावनतिप्रधाने युगे तयोरेव क्रोड-
पत्रादिषु परिश्राम्यन्तस्तेनैव च स्वात्मनः शिक्षितान्
मन्वाना आग्रहग्रहग्रहिलतया पथिप्रदर्शनाभावेन वाद्यापि
तत्रैव कृतकार्यतां भजन्तः शास्त्रान्तरेष्वावश्यकेष्वपि न
अविचिन्तन्ति भावुका भूसुरार्भका इति विधिविल-
सितादन्यत् किमहं वच्मि भारतस्य । शतशः समाप्ते-
द्वितेय्यस्मिन् विषये मामकैर्विद्वद्बोहोरैर्यद्यापि देश-
स्यास्य प्रायः रूपासु संस्कृत-पाठशालासु व्याकरणन्या-
यसाहित्याभ्ययनमेव प्रचलतीति किमु वक्तव्यं विदित-
वेदितव्यानां पाठकमहाभागानां पुरः । सैव दशाक्षीत्
जयपुरसंस्कृतपाठशालाया अपि । न चासीदभ्ययनं
षड्दर्शनानां न धर्मशास्त्राय, न च पुराणादेरिति
क्रमशस्तद् वैकल्यमपास्तमेतैः । दर्शनाध्यापने तु स्वयं

नियुज्य सा दूरीकृतैव महती त्रुटिः । धर्मशास्त्रस्यापि
प्रचारितमभ्ययनं विद्यालयेस्मिन् । एतस्य स्वतन्त्र-
विभागं प्रतिष्ठाप्य तत्रैको धर्माचरणचणा जयपुरराजकी-
यधर्मसभायाश्च सदस्यः प्राध्यापकः शिक्षाविभागाध्यक्ष-
मनुकूल्य नियोजितः । पुराणानामपि पाठ्यं निर्धारितं
तदर्थमध्यापकोपि च याचितः, किन्तु सामयिकशिक्षावि-
भागस्य पुराणैः परिचयाभावः तदध्यापकस्य नियुक्तिं
कर्तुं प्राभवन्निति चेतसि तेषां खेदानुभव एवाद्यापि ।

सर्वदेशानां सम्मिलितो यथैको विभागोमीषां
काले प्रचलितस्तथैव सकलदर्शनमूर्द्धन्यस्य वेदान्त-
स्यापि पृथक् प्रचलितो विभागः । तत्रापि च च्छात्रा
अभ्यैयत परीक्षाञ्चाददुः । यद्यप्ययं विभागो बहोः
कालात् प्राक् पाठशालायामस्यामासीत्प्रचलित इति
श्रूयते, किन्तु चिरकालात् विलुप्तप्राय एवाभवत् । तस्य
पुनरुज्जीवनमेभिरेव कृतम् । कर्मकाण्डावबोधाय च
पौरोहित्यश्रेणिरपि प्रचालिता । एवं दर्शनं धर्मशास्त्रं
वेदान्तं पौरोहित्यं चेति विषयचतुष्टयेष्वाचार्यान्तमभ्य-
यनमेषां प्रयत्नेन प्रारब्धमिति न परोक्षं जयपुरनिवा-
सिनामन्येषां च विदुषाम् । तत्र दर्शनवेदान्तधर्मशास्त्रा-
ध्यापनार्थमेकं दर्शनधर्मशास्त्रवेदान्ताचार्यपरीक्षोत्तीर्णं
सुयोग्यं विद्वांसमपि यत्नेन नियुक्तवन्त एते ।

आयुर्वेदसदृशे प्रायोगिकप्रधानेऽपि विभागे इतः
पूर्वं केवलमध्यापकद्वयैः ग्रन्थाध्यापनमात्रं कुर्वती
विषयस्यास्योपाध्यायशास्त्र्याचार्यपरीक्षासदृशतया । तत्र
वैद्यरत्नस्य स्वसुहृदः स्वर्गीय-श्रीलक्ष्मीराम-स्वामिनो
भिषगाचार्यस्यायुर्वेदप्रधानाध्यापकस्य सम्मतिं गृहीत्वा
विभागस्यैतस्य वास्तविकरूपप्रदानार्थं सुबहु प्रयतनं
विधाय प्रायोगिकशिक्षायाः प्रबन्धोऽध्यकारि । रसा-
यनशालाञ्च निर्माप्य तत्र भैषज्यनिर्माणव्यवस्थापि
विहिता । एकश्चाध्यापकश्छात्रबाहुल्याद् ग्रन्थाध्यापनेष्य-

धिकं नियोजितः; अपरश्च रसायनशालाकार्ये-इति संभूयायुर्वेदविभागे चत्वारः सञ्जाताः प्राध्यापकाः। रसायनशालायां कार्यकरणार्थं सेवकत्वेन विशेषं नियुक्ता पुरुषद्वयी। कर्मचारी (Clerk)चैको रक्षणाथ-मौषधानामौषधीनां तद्विभागस्यायव्ययादीनाञ्च पृथङ् नियुक्तः। “सर्वमनवद्यं ग्राह्यमवद्यञ्च परिद्वेय”मिति नीति-मनुसरद्विरेभिः प्रतीच्यायुर्वेदस्य शल्यचिकित्सादि-शिक्षणार्थं महता प्रयत्नेन द्राक्करोत्येको विभागोऽस्मिन् विनियोजितः। क्रीतानि च तदुपयोगीनि यन्त्रादीनि। यत्र रक्तमूत्रादीनां परीक्षा, साधारणी शल्यशिक्षा, कीटगु-शास्त्रसिद्धान्तशय्याधिशायिनी चिकित्सापद्धतिश्च छात्रैरधीयत इति विभागस्यास्य सुबहु विस्तारो महो-दयानामभीषां समये समजायत। फलञ्चास्य प्रत्यक्ष-मेव दरीदृश्यते यच्छात्रा न केवलं ग्रन्थाध्ययनेनात्मनः कृतकृत्यतामवाप्नुयिषुः तु प्राच्यार्वाचीनप्रायोगिकविषयं स्वयम् ज्ञात्वौषधनिर्माणदिकं च सर्वं परिज्ञाय वास्तविकभिषकृतां वहन्तो भिषग्-भिषग्वर-भिषगा-चार्यपरीक्षासुदृढतन्त्रुत्तरन्ति च।

कस्यापि वस्तुनो वास्तविकस्वरूपज्ञानाय नेतिहासा-दन्यत्किमपि तात्त्विकसाधनम्। इतिहास एव वस्तुनो वास्तविकस्वरूपपरिचयाय प्रभवतीति मन्वानैरेभिः पूर्वमुपाध्यायश्रेण्यां रक्षितो भारतीयैतिवृत्तसारः। ततश्च सत्यपि नैकविद्वद्भिरोद्ये शास्त्राचार्यश्रेण्योरपि विषयममुं प्रवेश्यावश्यकं तदध्यापनार्थमेक इतिहासप्रा-ध्यापकोऽपि परिवर्द्धितः पाठशालायामस्याम्।

साहित्यविभागोऽप्यास्तां प्राग् द्वावेव प्राध्यापकौ। अमीषामागमनकाले एव शास्त्रान्तराथानां विनयानां व्युत्पत्तये व्याकरण-साहित्योभयशास्त्रकाननकण्ठीरवः, कर्ता काव्यानां, रचयिता विचित्रच्छन्दसां, वक्ता व्यङ्ग्यो-क्तीनामेकः पण्डितपुंगवो नियोजितः श्रीशिक्षाविभा-

गाध्यक्षेण। एतेषामागमनानन्तरमेकः साहित्यशास्त्री च विनियुक्त इति संभूयात्रापि विषये चत्वारः संजाताः प्राध्यापका इति मन्ये पूर्वापेक्षया द्विगुणिता संजाता-ध्यापकसंख्या।

छात्रपरिषदः स्थापनम्—आरम्भादेव श्रीमङ्गि-रालोचित यत्र केवलं गुरुमुखादध्ययनमात्रेणैव छात्रा लोकायां निर्वोदुं प्रभवन्ति। स्वगतमनोभावान् प्रक-टयितुं यावन्न तेषामभ्यासः स्यात्, न स्याच्च विषया-न्तरेषु चञ्चुप्रवेशस्तावन्न सर्वाङ्गीणं वैदुष्यं समुल्लसेत्तेष्विति एकस्याश्छात्रपरिषदः स्थापनमकार्षुः। यस्या अविवेशनानि प्रतिपत्तुं पूर्णिमायाममायाञ्च कालेज-भवनैकदेश एवाभवन्, भवन्ति च। यत्र पूर्वनिर्धारिते विषये छात्राणां निबन्धपाठः शास्त्रीयवा-दविवादश्चाभवत्। तेन छात्राणां लेखने भाषणे तथा-भ्यासोवर्द्धत यथा ते न नैकवारं वाचनिके लेखवद्वे च विवादे स्थानीयासु बह्वेषु संस्थासु सक्रियं भागमेकम्-ह्वयिषु तु बहिःप्राप्तसु च विवादे परान् विजित्य जयपुर-संस्कृत-कालेजस्य नामोन्नामितमिति चतुरस्रम्। विवादे-ष्वेषु हरिद्वारस्थायुर्वेदकालेजोयविवादो वाराणसेय-च्छात्रविवादश्चोल्लेखनाहौ। वाराणस्यां तु निखिलभार-तीयच्छात्रपरिषदि विवदमानेन चतुर्वेदेन श्रीदेवीदत्त-शर्मणा भगवत्याः शारदाया राजर्तौ प्रतिमां विजित्य स्थानीयसंस्कृत-कालेजे स्थापिता सेति किं नैतच्छात्र-परिषदः समुल्लेखनीयं फलम्?

उपाधिवितरणोत्सवः—पाठशालाया अस्याः प्रार-म्भादेव वार्षिकपरीक्षायासुत्तीर्णभ्यश्छात्रेभ्यः पारितो-षिकं वितर्यते स्म। तच्च कदाचित् शिक्षाविभागाध्यक्षः समागत्य कदाचिच्च पाठशालाध्यक्ष एव केवलः पाठशा-लीयपण्डितान् समेत्य व्यतरत्। सन् १९२५ तमे ईशवीये शिक्षाविभागाध्यक्ष-श्रीश्यामसुन्दरशर्मणां

प्रयत्नेन वार्षिकोत्सवस्य रूपं परिवर्द्धितम् । समाहूतैका
बृहत्पण्डितसभा । संस्कृतभाषाप्रणयिनो राजकर्म-
चारिणः सभ्या नागरिकाः सामन्ताश्च तत्रामन्त्रिताः ।
तेषां सम्मुखे पारितोषिकं प्रमाणपत्रादिकं च छात्रेभ्यो
विनीर्णम् । छात्राणां वादविवादश्चाभवत् । तद्वितीये
संवत्सरे श्रीचतुर्वेदमहोदयानां प्रयत्नेन जयपुरराजकी-
यस्थानत्रपरीक्षाणां सम्मानवर्द्धनाय तेनैव शिक्षावि-
भागाध्यक्षेण शिक्षासचिवमनुसूय कालेजस्यास्य
“उपाधिवितरणोत्सवः” प्रारम्भः, यत्रान्यैः सचिवैः
सह स्वयं शिक्षासचिवः समागत्य शास्त्र्याचार्यपरीक्षो-
त्तीर्णैभ्यः स्नातकेभ्यः प्रमाणपत्राणि सुवर्ण-रजतपद-
कानि च व्यतारिन् । उपदेश एतेभ्यः समाश्रवित
‘औपनिषद’, उपाधिवितरणवक्तृता च प्रसिद्धैकस्य विदु-
सोभवन् । वार्षिकविवरणम् (रिपोर्ट) अस्मी पाठशाला-
ध्यक्षमहोदयाः स्वयमपठन् । संवादाभिनयादिकं विनो-
दपूर्णं कार्यक्रमश्च तस्मिन् दिने निरधारयन् । तद्विती-
तीयेपि दिवसे महोत्सवं विरचय्य पण्डितसभानाम्ना
कार्यक्रममरचन् । तत्र शास्त्रीयविचारश्चात्राणां
निबन्धपाठः कविसम्मेलनञ्चेत्यादिकार्यसंपादनानन्तरं
पारितोषिकवितरणमप्यभवत् । एवमयमुपाधिवितरणो-
त्सवः समुल्लेखनीयां कोटिमभजत, यत्र महामहोपाध्या-
यतायबहादुरेत्यादिबिरुदभाजः ख्यातनामानः श्रीगौरी-
शङ्करहरीराचन्द्रौक्तामहोदयाश्चापि निमन्त्रिताः सम-
मिलन् । अनेनोत्सवेन संस्कृतकालेज-गौरवं राजवर्गी-
याणां, सामन्तानां जयपुरजनतायाश्च दृष्टौ परां कोटि-
मगमदित्येषाप्येतेषां सेवा न विस्मरणाह्या ।

प्राध्यापकसमितिनिर्माणम्—इतः पूर्वमत्रत्या
अध्यक्षा एव शिक्षाविभागाध्यक्षाज्ञया यतिकञ्चिदपि
समाज्ञापयन्ति स्म, कार्यं वा कुर्वन्ति स्म । तेन बहुषु
कार्येष्वप्यपकानामसंतोषोपि स्वाभाविक एवेति निरी-

दयैभिः प्राध्यापक—(प्रोफेसर) समितिर्निरमाय ।
कालेजसम्बन्धीनि प्रायः सर्वाणि कार्याणि तस्यामेव
समितौ निर्धार्याकाशुरेते । बहूनां विदुषां सङ्घोनेन
गुणदोषविचारपूर्वकार्यकरणे हानेः संभावनापि ना-
भवन् परितोषश्च समेषामजायतेति ‘एका क्रिया द्वयर्थ-
करी प्रसिद्धा’ सिद्धा । अन्यैश्च च समित्या प्रवेशिका-
श्रेणीनां सकलोपि पाठ्यक्रमो निरधार्यत । उपाधि-
परीक्षाणामपि पाठ्यं पूर्वमत्र समित्या निर्धार्याध्यक्ष-
संमुखमुपातिष्ठिषन् प्राध्यापकाः—इति समित्यानया
कार्यकरणे महत्सौकर्यमभवत् ।

क्रीडा-प्रबन्धः—छात्राणां स्वास्थ्यपरिवर्धनाय
व्यायामस्योपयोगितां लक्ष्यीकृत्य व्यायामशिक्षकस्यापि
नियुक्तिः कारिता । कालेज-विभागोपि च व्यायाम-शि-
क्षणार्थं प्रबन्धं विधाय कालेजीयाध्यापकमेकं व्याया-
मसमितिमन्त्रित्वे विनियोज्य राज्यतः क्रीडानार्थं
छात्राणां क्रीडाक्षेत्रं च परिगृह्य नियतरूपेण व्यायाम-
शिक्षाः प्रचारिताः । तत्र प्राचीनार्वाचीनाश्च खेलाः
खेत्तन्तश्चात्रा न केवलं स्वास्थ्यमेवालभन्तापि तु
व्यायामप्रदर्शनसंघर्षे (टूर्नामेंट) प्राथम्यमप्यगृह्णन् ।
नैकवारं संस्कृत-कालेजीयाश्चात्राः पादकन्दुक (फुटबॉल)
क्रीडायां “महाराज-हाई-स्कूल-महाराजकालेज”दि-
प्रसिद्धसंस्थानां छात्रैः सह तथा क्रोडन् यथात्रत्यः
शिक्षाविभागाध्यक्षोपि परं प्राप्नोदत्, आश्चर्यं चावहत् ।
तद्दर्शनार्थं सोकठं समागताः सहस्राणि नागरिकाश्च
भूरि भूरि प्राशंसिषुरत्यत्राश्चात्रानिति क्रीडोन्नतिरपि
चरमां कोटिं प्रापिता ।

बालचरसङ्घस्थापनम्—बालकेषु सेवाभाव-
जागरणाय बालचरसङ्घोऽप्येकः स्वीयविद्यालये स्थापि-
तः । संस्कृताभ्येष्टछात्रेषु प्राय ईदृशानां कार्याणां कृते
नोत्साहः समुदेतीति कृत्वा पूर्वं स्वकीयं सुतमदीक्षयन्ने-

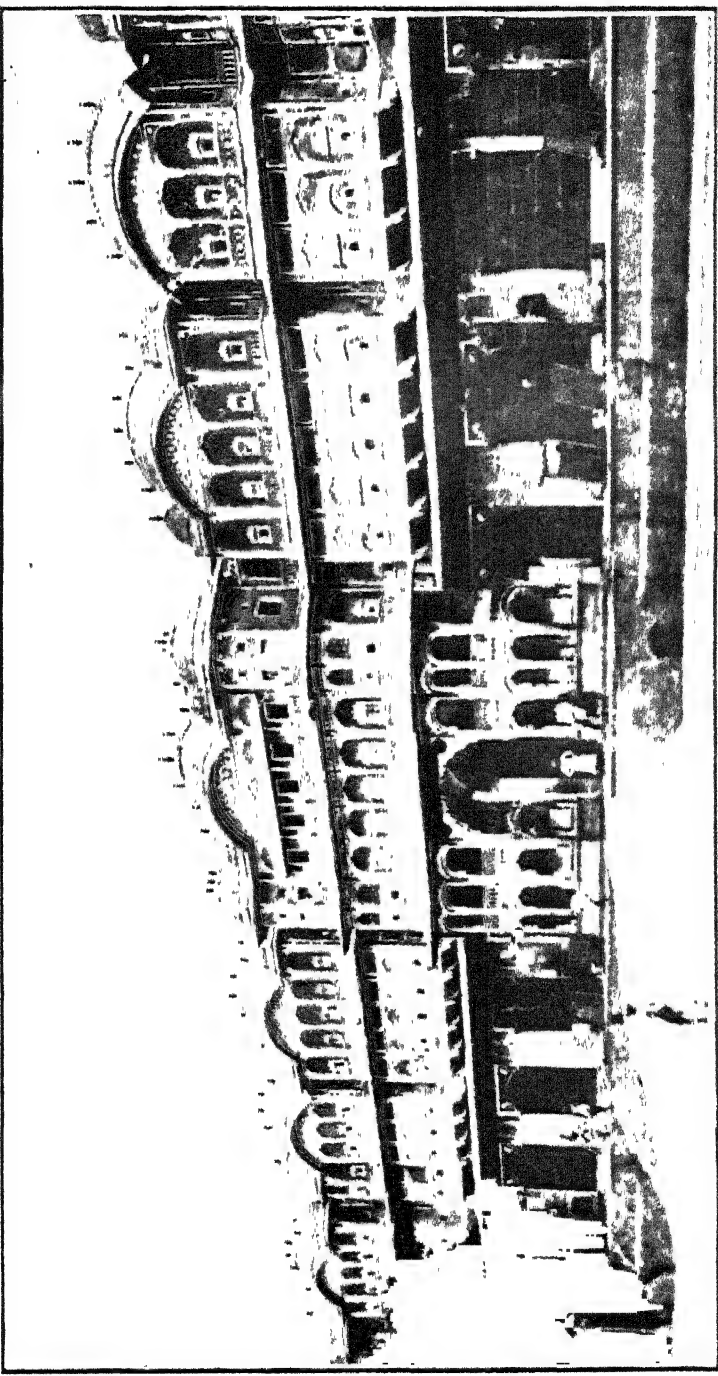
तेस्मिन् कर्मणि तद् दृष्टान्येऽपि बहवश्छात्रा बालचर-
संघमाविशन् । एतेर्बालचरैर्जनसेवा तु यथानियमं
विहितैव, पाठशालीयवाषिकोत्सवेषु नैकवारं संवादाभि-
नयैरागन्तुकसभ्यजननापि परितोषितेति न किं वक्तव्य-
कोटिमाटीकते ।

नाट्यसंघस्थापना— संस्कृतभाषापि किं व्या-
वहारिकी भवितुमर्हति ? संस्कृताध्येतारश्छात्रा अपि
किं घोषणादन्यत् किमपि कार्यं शक्नुवन्ति कर्तुं मित्य-
पवादमामूलचूलमुन्मूलयितुं नाट्यसङ्घमेकं संस्थाप्य
पूर्वं संवादाभिनयानुपाधिवितरणोत्सवेष्वचिकरन् । त-
दवलोकनेन गतिप्रभावितः शिक्षासचिवः [Education-
minister] स्तात्कालिकः श्रीनरेन्द्रसिंहमहोदयः स्वय-
माजिज्ञापद् यद्देशिश्छात्रैः सवेषभूषं किञ्चिन्नाटकं राम-
सिंहदेवनृपतिनिर्मापिते रामप्रकाशनामके रङ्गेऽभिनये-
मिति । सौभाग्यात्तादृगवसरोपि संप्राप्तः । श्रीमज्जयपुर-
महीमहेन्द्रस्य श्रीमानसिंहदेवनृपतेर्महिषी स्वकुक्षेः कु-
माररत्नं प्रासूत । तदानीमखिलैरपि नागरिकैरनेकविधा
महोत्सवा रचितः । राज्याश्रितैः सर्वैरपि विभागैश्चापि
मुक्तहस्तमुत्सवाः कर्तुं मारब्धाः । संस्कृतकलेजेनापि
विरचितो महोत्सवः । तस्मिन् महोत्सवे स्वयं महाराजः
श्रीमान मानसिंहमहोदयः समागत्य विदुषा-
मुत्साहमवर्द्धयत् । किन्तु नैतावतैव विदुषामेतेषां
सन्तोषः समभवत् । चिरमरणीयः प्रसङ्गेस्मिन्
कश्चिदुत्सवविशेषः करणीय इति तैरनिर्धार्यं भवभूति-
रचितमुत्तररामचरितं नाटकमभिनीतं रामप्रकाशाख्ये
रङ्गमले । तच्च कीदृक् कलापूर्णमभिनीतमिति तु जय-
पुरमहीमहेन्द्रभूतदीया जनता च प्रष्टव्या, वयं स्वमुखात्
श्लाघमाना त्रपामहे । ईदृशस्याभिनयस्य साफल्ये
वर्णनीयचरितानां परिश्रम एव मुख्यो हेतुरिति
निर्व्याजं भवनीयम् । यत्किमपि कार्यं करणीयं तत्सर्वो-

त्कृष्टमेव भवेदिति विचारेणैव रङ्गमञ्चचतुरान् साहित्य-
रत्न-पञ्च प्रभुनारायणशर्मसहृदय-दामोदराचार्यप्रभृतीन्
संगृह्य स्वयं चाभिनये छात्रेषु परिश्रम्य जनतायाः सम्मु-
खमुपस्थापितं निदर्शनं 'संस्कृतज्ञाः किं न कर्तुं पारय-
न्ती'ति । अभिनयोत्सवेस्मिन् श्रीमन्तो जयपुरपुरन्दराः
श्रीमानसिंहमहोदयः पुनरभ्युपस्थिताः प्रारम्भात् समा-
प्त्यन्तं सकलमप्यभिनयं न केवलं दृष्टवन्तः किन्तु
शतशः करतलध्वनिभिर्मन्दहासैश्च स्वात्मगतां प्रस-
न्नतां प्राचीकटन् । विशिष्टाश्चाभिनयेतृन् सुवर्णादिपदक-
दानार्थं रूप्यकशतद्वयं च वित्तीयं "न मया छात्रैः
कृत ईदृशोभिनयः कुत्राप्यवलोकितः" इति न्यगदन्निति
मन्ये नेयं साधारणी घटना । समागताः सर्वेपि
सामन्ताः सचिवाश्च चिरमस्मारुः स्मरन्ति च प्रासङ्गि-
कचर्चायामद्याधितस्तदभिनयस्येति न केवलं संस्कृत-
कालेजस्येतदृत्तेऽपि तु जयपुरराज्यस्येतिहासे सुवर्णाक्षरै-
र्लेखनीयं कार्यं मीढृक् नाद्यायावत् कयापि शिक्षासंस्थया
निष्पादितमिति नात्र बहु वक्तव्यम् ।

अनेनैव नाट्यसङ्घेन सन् १९४० तम ईशवीये
पुनरेकं 'पाण्डवविजयनाटकम्' अभिनीतम्, यद्वि वेणीसं-
हारस्य बालभारतस्य च किशोरीशान् संगृह्य स्वप्रतिभो-
त्थानशैश्च प्रवेश्य रङ्गयोग्यमकारि, अन्धेषामपि विदुषां
सहयोगमवाप्य चरितनायके नैवास्माकम् । यत्रासन्नद्विस-
हस्रं रूप्यकाणि व्ययीभूतानि । तानि च सर्वाणि जन-
तायाः सकाशादेवाधिगतानि प्रवेशशुल्करूपेणेत्यनेनैवो-
न्नेयमस्य जनप्रियत्वम् । अत्र जयनगरनरेन्द्रास्तु नोप-
स्थातुं प्राभवन् किन्तु तात्कालिकः प्रधानसचिवः (Pri-
me Minister) राजोपाधिकः श्रीज्ञाननाथमहो-
दयः समुपातिष्ठत् । स चेदृशः प्रभावितो नैनाभिनयेन
यज्जयपुरकार्यकालानन्तरम् 'इन्दौर' राज्यस्य प्रधानसा-
चिव्यमूरीकृत्य तत्र निवसतानेन वार्ताप्रसङ्गेन बहवः

सं० २० दर्शनाङ्कः



महाराज-संस्कृत कालेजः, जयपुरम् ।

शिक्षिताः समुपदिष्टाः “नास्माभिस्तथाभिन्नयोऽवलोकितः कदापि, यथा हि जयपुरसंस्कृतकालेजीयच्छात्रैर्-भिनीत” इति । अनेनाप्युन्नेयं तस्य प्राशस्त्यमित्यलं प्रपञ्चितेन ।

छात्रावासः— एतेषामाध्यक्षकालेऽध्ययनार्थमायुर्वेदे विषयान्तरेष्वपि च सुदूरदूरतश्छात्राः समुपागमन्ति प्रायो निगदव्याख्यातम् । तेषां निवासस्थानादीनां सुप्रबन्धाभावेऽध्ययनं न सुचारुतया प्राचक्षदिति अधिकारिवर्गे वारंवारं विनिवेद्य छात्रावासकृतेपि विस्तृतमेकं स्थानमासादितं ‘माधवविलासं’ नाम । एतद्वि स्थानं महाराजप्रथममाधवसिंहदेवेन स्वविहाराय निर्मापितमतिमनोहरं सुविशालञ्चेति किमत्र वक्तव्यम् । तत्रासन्नत्रिंशश्छात्राः प्रायशः सानन्दं न्यवात्सुः । तस्यैव भवनस्य महाप्राङ्गणे क्रीडाव्यवस्थापि विहिता । यत्र शतानि च्छात्रा अस्म्बाधमक्रीडन् । छात्रावासस्यास्य निरीक्षणार्थमेकः कालेजीयाध्यापकश्छात्रावासार्थं चत्वेन नियोजितः । एतस्मिन् छात्रावासे वारमेकमुपार्धवितरणमपि निष्पन्नम् । श्रीकृष्णजन्माष्टमीमहोत्सवस्तु प्रतिवर्षमभवदेव, चत्सवान्तराणि च्छात्रैः क्रियमाणानि वसन्तोत्सव-परिहाससम्मेलनादीनि च बहूनि तत्राभवन्, येषु सर्वेषु स्वयमुपस्थाय सक्रियं च भागं गृहीत्वा विद्यार्थिनामुत्साहं प्रवर्द्धयन्तस्तेषु जीवनसञ्चारं व्यदधुरिति प्रत्यक्षचरम् ।

स्थानवृद्धिः— सन् १९२४ तम ईशवीयेन्दे यदा ह्येते महानुभावाः पाठशालायामस्थां नियुक्तास्तदा २५ अध्यापकाः, द्वौ कर्मचारिणौ चत्वारश्च सेवका आसन्ति निगदितमेवासीत् पूर्वम् । छात्राणां संख्यापि सर्वथा नगण्यासीत् । (कालेजविभागे ६० प्रवे-

शिकाविभागे च १०४) किन्तु क्रमशः एषां काले परिवर्द्धमाना मा पञ्चशतयः प्रापदाचलन्तम् । सन् १९४३ तमे ख्रिस्ताब्दे, यदा ह्येते कालेजकार्यतो विश्राममगृह्णन्, कालेज-विभागे १६५ छात्राः, स्कूल-विभागे च २२६ छात्रा अध्यगीषत् । तदनुसारमध्यापकवृद्धिः कर्मचारि-सेवकानाञ्च वृद्धिः सुतरामापत्तीति किमु वक्तव्यमिति सञ्जाता अध्यापकाः ३६ कर्मचारिणः ४ सेवकाश्च १० । स्थानवृद्धिमन्तरा कथमेतेषां भवेत् समावेश इति सा सुतरामधिकारिवर्गैः करणीयासीत् । सर्वतः प्रथमं प्रधानमन्दिरस्य समुखे वर्तमानस्य प्रथमाङ्गनस्योभयोः पार्श्वयोर्वर्तमाने विशाले पञ्चद्वारके भवने प्रधानसचिवस्य तात्कालिकस्य रेनाल्डमहोदयस्याज्ञया समुपलब्धे । ततो बहिः प्राङ्गणस्य दक्षिणपार्श्वे द्वितीयखण्डे सन्ति यानि कोष्ठानि तानि, ततः पार्श्वयोरुभयोर्वर्तमाने चन्द्रके (चांदनी) प्रथमखण्डस्थितं कोष्ठकमेकं चोपलब्धानि । ततश्च रसायनशालाकार्यार्थं द्विभूमिको निजमन्दिरस्य दक्षिणदिग्गतः प्रासादः सप्राङ्गणः स्थायत्तीकृतः । ततो मन्दिरप्रवेशप्रधानद्वारापरि स्थितं कोष्ठत्रयं स्वाधिकारे कृतमिति पर्याप्ता संजाता स्थानवृद्धिर्येषां तथापि तु अध्ययनाध्यापनस्य न तथा सुचारु व्यवस्था जातेति नूतनां षण्णां विशालानां कोष्ठानां निर्माणाय राज्यतः समुपलब्धासीदाज्ञा, किन्वेतेषां विश्रामप्रहण-कालसन्निभ्यात् नैतद्विशेषेण प्रायत्यतेति निःसृतो भूयान् कालः, कालेजस्य दौर्भाग्याच्च नाद्यावद्विस्तस्य योजना सफलतामाप्नोदिति किमत्र विशेषानुशयेन ।

यद्यपि वर्तमानेस्मिन् जयपुरस्थावरवृद्धिप्रसङ्गे नूतनस्य संस्कृत-कालेजभवनस्यापि योजना मन्ये न दुःशका । यतो हि नेदं विद्यालयस्थानमध्ययनाध्यापनाय तथोपयोगि यथा ह्यपेक्षितम्, किन्तु समयमहिम्ना

संस्कृत-शिक्षाक्षये धन्यस्त्यैय कस्यचिन् महापुरुषस्य
दृक्पातो भवत्यानुकूल्येनेति संस्कृतगिरामुपासकानां
'कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी'ति भवभूते-
र्वचसि विश्वसतां कथमपि चक्षुषी निमील्य कालया-
पनमन्तरा कान्या गतिरिति नात्राधिकं किमपि वक्त-
व्यम् ।

बहिरङ्गवृद्धिः—जयपुरराजकीयपरीक्षाणां
हिन्दू-विश्वविद्यालयेन पञ्चापविश्वविद्यालयेन च सम-
कक्षता स्वीकृतेत्यत्र श्रीचतुर्वेदमहोदयानामेव प्रयत्नो
मुख्यत्वभावइति । वाराणसेय-गवर्नमेण्ट-संस्कृत-श-
लेजेनापि यास्य सत्ताङ्गीकृता मन्ये तत्राप्येत एव
हेतुः । न केवलं संस्कृत-विश्वविद्यालयैरेव साम्यमस्या-
रीकृतमपि तु राजपुत्रप्रान्तीयशिक्षासमित्या (Raja-
putana Board) जयपुर-संस्कृत-कालेजपरीक्षाणां
प्रामाण्यमङ्गीकृतमाङ्गलपाठशालास्वध्यापनाय । आगरा-
विश्वविद्यालयेनापि बी० ए० परीक्षाप्रदानस्याधिकारः
प्रप्तः केवलमाङ्गलसाहित्यविषयमवलम्ब्य परीक्षेभ्य
एतत्कालेजीयोपाधिपरीक्षोत्तीर्णैः, सोप्यमीषामेव परि-
श्रम-प्रभाव-मूलकः ।

**संस्कृत-कालेज-परीक्षाणां पाठ्यनिर्धारणाय
शिक्षासमिति-**(बोर्ड) निर्माणव्यवस्था—परीक्षा-
णां व्यवस्थायै शिक्षासमितेर्बोर्जना श्रीचतुर्वेदमहो-
दयैरेव रक्षिता शिक्षाविभागाध्यक्षसमक्षे । स्वीकृता-
याञ्च तस्यामामूलचूलपाठ्यसंशोधनं खण्डपरीक्षा-
प्रकारप्रारम्भणं च प्राचालयन्नेते महाभागा येन
छात्राणामध्ययने महत्सौकर्यं सम्पन्नम् । अस्यां समितौ
तर्कभूषण-१० श्रीप्रमथनाथभट्टाचार्यः, स० स० पण्डित-
बालकृष्णमिश्रः, डा० बालकृष्णपाठकः, रामयन्तौन्नाः,
आदवजीत्रिबिक्रमाचार्यः, पं० रामधारिशङ्की, पं० हनु-

मत्प्रसादसाहित्याचार्य इत्यनेके विद्वत्तल्लजाः सुदूर-
दूरतः शिक्षाविभागाध्यक्षेण समालूताः सदस्यत्वेन संगत्य
पाठ्यनियमादिकं समशोधयन् । एतादृशानां भारत-
ख्यातयशसां विद्वद्बौरेयाणां संसदि साभापत्यमेतैस्तथा
निव्यूढं यथा ते सर्वेऽपि स्वात्मतुष्ट्याचतुर्वेदमहोदयान्
हृदयेन प्रशशंसुः । हिन्दूविश्वविद्यालयाध्यापुर्वेदकालेजा-
ध्यक्षेण डा० बालकृष्णपाठकमहोदयेन तु मत्समन्त-
मेवैतन्निगदितं य'ज्जयपुरराज्यशिक्षाविभागः श्रीचतुर्वे-
दमहोदयानामनुभवैरत्रत्य कार्यकालोत्तरमपि यदि कार्यं
सम्पादयेन्मन्ये महत्सौकर्यं सौष्ठवञ्च भवेदत्रे"ति न किं
कालेजस्य कृते गौरवास्पदमेतत् ?

कालेजीय-प्रतिभापत्र-निःसारणम्—छात्राणां
लेखाभ्यासोपि नितरामुपयुक्त इति चेत्तसि विचार्य
कालेजस्य मासिकपत्ररूपेण 'प्रतिभा' नामकमेकं पत्र-
मपि लिखितरूपेण प्रकाशयितुमारब्धम् । यत्र न केवलं
छात्राणामेवापि तु प्राध्यापकानामपि महत्त्वशालिनो
लेखा निरसरन् । यद्यपि द्रव्याभावात् सा मुद्रापयितुं
न पारिता तथापि तत्र विहितश्छात्राणां परिश्रमोवर्यं
श्लाघ्यः । यदि विषयान्तरेष्विव राज्यस्यास्मिन् विषयेपि
समुदारदृष्टिकोणः स्यादवर्यं कालेज-समुन्नतौ साधको-
यं स्यादिति मे भतिः ।

राजसभा-(दरबार)यां वेत्रासनप्राप्तिः—इमे एव
महाभागाः प्रथमाध्यक्षाः येषां संस्कृत-कालेजाध्यक्षत्वेन
राजसभायां प्रवेशो राज्यानुमतोऽभूत् । साधारणराज-
सभास्विव विशिष्टास्वपि राजसभासु सादरमेतेषां
समभूदाह्वानं शुभाशंसनश्रावणायामिनन्दननिशमनाय
चेत्यनेकशो दृष्टचरम् ।

वाद्याक्रमणतो रक्षा—सन् १९२६ तमे ख्रिस्ताब्दे
शिक्षाविभागे बहु परिवर्तनं परिवर्द्धनञ्चाभूत् । यद्यपि
इतः प्राक् सन् १९२३ तमे ईशवीयेब्देऽपि, यदा

जयपुराभिजनः श्रीयुतपंश्यामसुन्दरशर्मा एमः
ए०महोदयः शिक्षाविभागाध्यक्षपदमलमकरोन्,
शिक्षाविभागाध्यापिका ससुत्रतिः परिवृद्धिश्च संजा-
तासीन्; किन्तु महाशयस्यास्य गुणग्राहिण्या भारतीया-
र्यसंस्कृतिपक्षपातितया संस्कृतभाषायाः प्रणयितया च
विषमेष्वेतस्मिन् समये संस्कृतस्य संस्कृत-कालेजस्य
चोन्नतिरेव समजायत न पुनरवनतिः, किन्तु द्वितीयोयं
परिवृद्धिसमयः समागतो यदा, तदात्वे शिक्षाविभागा-
ध्यक्षपदेऽवर्तत श्रीकैलासप्रसादकिचलूमहोदयः 'मेशल-
एजुकेशन-ऑफ़ीसर'नामकं विरुदमुपगृह्णाति प्रायो
विदन्त्येव जयपुराभिजना जनाः । अयं हि महानुभावः
श्रूयते, यद्यपि शिक्षाव्यवस्थायामतीवप्रौढः व्यवहार-
कुशलः सुशीलः, समुदारवृत्तिश्चासीत्, तथापि तु
भारतीयसंस्कृतोदौर्भाग्यान्, प्राक्तनभारतस्य संस्कृतश-
िक्षाप्रधानकेन्द्रान् काश्मीरान् स्वाभिजनान् मन्यमानो
भूसुरकुलमलङ्काराणोपि संस्कृतशिक्षया सर्वथाऽपरि-
चितो यवनान्यां कृतश्रमश्चासीत् । अस्य समये शिक्षा-
विभागस्य परिवृद्धेः पदाधिकारिणामध्यापकानां
निरीक्षणां च वेतनवृद्धेरुद्देशान् व्ययो निर्द्धारितोऽ
भूत् । तदा सचिवैः संभूय शिक्षाविभागाध्यक्षः समा-
ह्वतो यदस्मिन् विभागे काचिन्न्यूनता विधेया, येन राज-
कीयवार्पिकायव्यवस्थायां (बम्फट) न भवेदसौकर्यम् ।
अनेन चोत्तरितम्-यन् संस्कृतकालेजमन्तरास्मद्विभागे
न न्यूनतायाः सर्वथावकाशलेशोपि । संस्कृत-कालेज-
संस्थायांस्त्रिंशत्सहस्ररूप्यकाणां व्ययोऽस्मदृष्टौ वैयर्थ्यं
भजते । नैतस्य कमप्युपयोगं पश्याम इति ।

एतादृशस्य शिक्षानुभविनः शिक्षाविभागाध्यक्षस्येदृशीं
सम्मतमत्रलोक्य सचिवैरप्यस्मिन् विषयेऽवधेयमेवेति
किमाश्चर्यम् । किन्तु चिरकालात् प्रचलितायाः
संस्थाया अस्याः सर्वथा समुच्छेदस्तु सहसा नारोचत

तेभ्यः । वस्तुतः संस्कृतविद्यालयस्य व्ययो निरर्थक उत
धनो किमपि कलमित्यन्वेष्टुं समितिरेका तैर्निरधारि,
यत्र हि समित्या सचिवेषु बयोवृद्धो गृहसचिवः (Home-
minister) रायवहादुरसरपुरोहितगोपीनाथम्, ए०
महोदयः साभापत्यमगृह्णात्, जयपुरराज्यसचिवानां भद्रा-
स्पदीभूतः प्रकाण्डपण्डितः श्रीवीरेश्वरशास्त्रिद्राविडमशे-
दयः, जयपुरराज्यप्रधानपण्डितो विद्यावाचस्पतिः श्रीम-
धुसूदनमहारायः, जयपुरमहाराजानामाङ्गलकालेजा-
ध्यक्षः श्रीमाधव-रामचन्द्र-ओकमहोदयः सामन्तेषु
हिन्दीप्रौढपण्डितः स्वाचरियावासाधिवतिः श्रीकल्याण-
सिंहमहोदयश्च समितावस्थां सदस्यत्वमभजन्त ।
एतैश्च पञ्चभिः संभूय सूक्ष्मान्वेषणमारब्धम् । वद्वश्च
दुःसमाधेयाः प्रश्नाः संस्कृत-विद्यालयाध्यक्षत्वे नियुक्तानां
श्रीचतुर्वेदानां पुरतस्तथा स्थापिताः, येषामुत्तरेष्वेव
संस्कृतविद्यालयस्यास्य निहितमासीद् भागधेयम् ।
किन्तु महाशयानामेषां प्रतिभाप्रभावान्, प्रत्युत्पन्नमति-
त्वान्, भारतीयसंस्कृतेः संस्कृतग्रन्थानां मार्मिकावबोध-
सत्वाच्च तथा प्रत्युत्तरितमेतैर्यथा ते सर्वेपि संस्कृतशि-
क्षाया उपयोगमङ्गीकृतवन्तः । तैः संभूय यद् विवरणं
समितेः प्रकाशितं तदवलोकनार्हमेव । तस्मिन् काले
यद्येतादृशाः संस्कृतसाहित्यस्य मार्मिका विद्वांस आध्य-
क्षपदेनामविष्यन् न जाने संस्कृतविद्यालयस्यास्य कीदृशी
दुरवस्था समपत्यतेति मन्ये कलनानपि तस्य न रम-
णीया । कदाचिदितिहासपृष्ठेष्वेव नामधेयमस्य भवे-
न्निरहितम् । आस्तां तावत्-क्रियन्ति कार्यणि परिगण-
नीयानि । समासतः केवलमेतदेव वक्तव्यम्-यदेते
महानुभावाः संस्थानां प्राणभूता भवन्ति । यासु यासु
संस्थास्वेते प्रविशन्ति ताः सर्वाः समुत्कटकोटिकां
लभन्ते चेतनाम्, परित्यज्य गतेष्वेतेषु निःप्राणस्य
विग्रहस्येव तस्या गतिरिति बहुशो दृष्टं श्रुतञ्च । याः

याः संस्थाः परित्यज्य महाभागा इमेन्यत्र यातास्तासां
तासां संस्थानां परिस्थितिः सत्त्वपि सुयोग्यव्यक्तीनां
हस्तेषु रश्मिषु नाद्यापि तथोत्कर्षशालिनी सम्पन्नेति
करकङ्कणदर्शने किं दर्पणेन। आस्तां तावत्, एवं सर्वथा-
वहितेन येन बाह्याक्रमणतो रक्षा, सुतनिर्विशेषपरिपालनञ्च
यस्याः संस्थायाः कृतं भवेत् तथा संस्थया कृतज्ञता
त्ववश्यमेषां प्रकाशनीयेति मत्वाभिनन्दनरूपेण
संस्थाप्रयुक्तान् द्वित्रान् कृतज्ञताप्रकाशकान् शब्दान्
श्रीमत्सेवायां समर्प्य विरम्यते—“प्रायशः समुत्कृष्टानां

समुत्कटकोटिकानां च संस्थानामभ्यक्षत्वं प्राप्य सकला
हि विद्वांसो धन्यान् मन्यन्त आत्मनः; किन्तु महाभाग ।
त्वादृशं कुशाग्रधियमुदारं महामहिमशालिनञ्चाभ्यक्षं
प्राप्याहं सञ्जातास्मि धन्येति मन्ये नात्युक्तिपूर्वा वचः।

“यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः”

इति भगवतः कृष्णस्यादेशानुसारं राज्यान्तरैरपि
मदीयमनुकरणं विधीयते, किमतः परं स्याद् गौरवस्य
चरमसीमा मदीयस्य। गौरवं मे प्रदाता भवान्
चिरं जीव्यादिति शम्।



सं० र० दर्शनाङ्कः —



जयपुरमहाराज-संस्कृत-कालेजीयाध्यापकवृन्दः ।

[सं० १६६३ वि०]

✽ ग्रन्थान्तनिवेदनम् ✽

श्रीमन्तोऽभिनन्दनाङ्कदर्शनप्रणयिनः पाठकमहा-
भागाः । तत्र भवद्भिः कलितकृपाङ्कः सोऽयं विशेषाङ्कः
परिसमाप्यतेऽनेन निबन्धेन । सुदीर्घेऽस्मिन् समये
कलिताः स्युः कामं कपिपयेऽवधयः, नूनमभिलङ्घिता-
श्चापि ते भवेयुर्भूयसा, किन्तु महासमरसमारोहेऽस्मिन्
कैः कैः सङ्कटैः सह सङ्कुलसमरसांमुख्यमस्मात्कपनत-
मिति क्षणे चेद्विस्तृत्युमेहाभागास्तर्हि सोऽयमस्माकमप-
राधो भवेद् भूयसा परिलयुरिति दृढं मनसि विश्व-
सिमः । निबन्धनीयविषयसूच्या सह प्रेषितं प्रार्थनापत्र-
मतिरिचय विलेखनीयान्यभूवन्कतिचिदनुरोधपत्राणि
स्मारकपत्राणि च नामाङ्कितानां महामहिम्नां विदुषां
परमपवित्रसेवायाम् । किन्तु पिशाचप्रस्तानीव तानि
नादर्शयन् किञ्चिदपि फलं प्रयोजनाय । पर्यन्ते तदधि-
ष्ठितनगरनिवासिनः कांश्चिदस्माकं सहायकानवलम्ब्य
मुहुस्तद्द्वारा शीघ्रताशतैर्मुहुर्नुरोधसत्रैश्च यथाकथं-
चिदधिगतस्तेषां निबन्धाः । किन्तु कदा ? यदा मुद्रणी-
यनिबन्धास्तावदर्धतोऽत्यधिकं मुद्रिताः, येन हि
लेखव्यवस्थाकरणे सुबहुरसुविधा समुत्तिष्ठत संमुखि-
स्माकम् । किञ्च “छान्दसाक्षराणि निसर्गतो दुर्वाच्यानि
भवन्तीति” मुद्राराक्षसाक्षराणि विशेषाङ्कानाममीषां
संभेदनानुभवात् सुदृढलब्धतया प्रमाणितानीव ।

येषु पत्रेषु महाबहिमभिः पण्डितपुरन्दरैर्निबन्धा-
ग्रमीषि लिखितस्तेषां पत्राणां कथा तु दूरे सम्बदा-
स्ताम् । महासमरे पत्रनियन्त्रणस्य (कंट्रोल्) स्तोयं
समयः । कथंकारं वा तदेतदालोकयितुमर्हति ।
किन्तु पण्डितमहाभागानां हस्तगतापि कृपा नास्माकं
भागधेयेऽभूत् । अर्थाः कतिनांचिन्निबन्धानामाहशा-
न्यासप्रचाराणि येषां कारणप्रत्यक्षविषयेऽध्यनुमानस्य
सामग्री समवर्तत । अथात् प्रत्यक्षं संमुखस्थितेष्वव्य-
मीषु लेखेषु अर्थानुसंधानेन पूर्वापरसंदर्भसंगत्या च यथा-
कथंचिदनुमेयान्यभूवन्प्रचाराण्येषाम् । अर्थज्ञाभिमानि-

नामस्माकमेवेयं यदा दशा तदा मुद्रालयीयाऽक्षरयोज-
नानां का स्यात्परिस्थितिरिति सुमहति समयसंकोचेपि
भूयसां निबन्धानां पुनः प्रतिलिपिरिह कारणीया समा-
पतत् । अस्तु, यथाकथंचित् संपादनसंकटमिदं समुल्ल-
ङ्घ्य मुद्रणाय चेदप्रे समभिसरामस्तर्हि तत्रापि
वैलक्षण्यमक्षिलद्यगतं भवति । यस्मिन्मुद्रणालये पूर्व-
मासीन्मुद्रणस्य वार्ता तेन प्रेम प्रकाशितं प्रत्यक्षमात्मनः
स्वार्थसिद्धिमात्र एव, न पुनः सन्ध्यासंरक्षणे । अत
एव विवशतया द्वितीयस्मिन् ‘कल्याण’मुद्रणालये
मुद्रणप्रबन्धः कर्तव्योऽभूद्यो हि नगरात्कोशद्वयदूरवर्ती ।

व्यतिकरेणानेन मुद्रणप्रारम्भिकपत्राणाम् (प्रूफ)
इतस्ततः समाहरणे लेखप्रेषणादौ च क्रियती वा
संभवेदसुविधेति स्वयमेवानुमातुं शक्युः पाठकमहा-
भागाः । एवमादावसौविध्येऽपि मुद्रणालयकर्मचारि-
णामनवनयनीययोपेक्षया पुनः परिच्योऽभूत्कार्यस्य ।
‘प्रूफ’पत्रद्वारा अशुद्धीनां शोधननिर्माणे तेषां गज-
निमीलिकया द्वित्रिवारान् प्रारम्भिकपत्राणीतस्ततः
समाहरणीयान्यासन्ति त्वनिवार्यमेव तावत् । किन्तु
विलम्बातिशयभयादन्तिमे मुद्रणादेशपत्रे (आर्डर प्रूफ)
यानि शोधनान्यस्माभिर्निरमीयन्त न तान्यपि मुद्रणा-
लयीयैः परिशोधयन्ति, येन समधिकसावधानताया-
मपि समावाशिष्यन्त बाठकानामपरितोषकराण्यशुद्धानि
कानिचित् । किन्तु न तान्यर्थबोधे भ्रममुत्पादयेयु-
रित्यस्माकं विश्वासः ।

दर्शनाङ्कस्यास्य दर्शनीयतासंपादनायाऽऽसीदस्माकं
समधिकसमीहा । किन्तु महासमरेणानेन तादृशी
परिस्थितिरुपस्थापिता यया हि कृतेऽपि भूयसि व्यये
नालभ्यत समीहिता सामग्री । अवाञ्छाम् भूयांसि
त्रिवर्णाङ्कितानि ब्लाकचित्राण्यस्मिन्प्रकाशयितुम् ।
किन्तु सामयिकत्वात्सामग्रीदौर्लभ्यात्स मनोरथो मनस्ये-
वोत्पद्य बिलीनः । प्रबलैश्चक्षुषामपि मसूणमुत्तमञ्च पत्रं

नास्मिन्नायोजयितुमपारयाम । परमप्रयत्नेन यदिदं पत्रम् (कागज) उपलब्धं तद्वि सामान्यमात्रमीक्षेत, किन्तु मूल्ये तदिदमसामान्यम् । मुद्रणसौष्ठवायैमत्यधिकं प्रायत्यत किन्तु लोभवशाद् घृष्टतमैः सीसकाक्षरैः (टाइप) उत्कृष्टकार्यं सम्पादनव्रतिनां मुद्रणालयाधिकारिणामनुकम्पया न सम्पादयितुमशक्यत तदपि ।

अस्तु, तिष्ठतु सौष्ठवं पृष्ठे । अस्माकं प्रेरणाशतेनापि चेन्मुद्रालयीयाः समये मुद्रणकार्यं परिसमापयिष्यन् तर्हि पाठकमहाभागानामुपालम्भभाजनं तु न वयमभविष्याम । किन्तु न संवृत्तं तदपि । अनुग्राहकमहाभागानामुपालम्भशतानि विनतमस्तकं विषह्य विलम्बेन तस्मिन्मङ्गलमङ्गे तेषां समुपस्थापयाम इति प्रत्यक्षोपमस्माकं मन्तुः । किन्तु विवशतावृत्तान्तेऽस्मिन् पाठकमहानुभावानां संमुखमुपस्थापिते तेऽपि मन्ये मनाग् विमर्शयितुं पारयेयुर्यदस्माकमेव शुद्धोऽयमपराधोऽथवाऽन्येऽप्यत्रांशमगिन इति । अस्तु, परिसमाप्तिमङ्गलेऽस्मिन् दूरमपैतु तावदपराधकथा ।

विशेषाङ्कस्यास्य दर्शननिबन्धाः कीदृशाः संपन्नाः येन शीर्षकेणाभिप्रवृत्ताः कियत्साफल्यमिहाधिगतमिति न वयमालोचयितुं वाञ्छामः, न चाप्यधिकारोऽस्माकम् । गतेषु विशेषाङ्केष्वन्ते या काचिदेकत्र समाहिततसमालोचना तां लोचनार्थीकुर्वन्तो बहवः सन्तो यथा प्राप्स्यन् तथा बहवो लेखका व्यषीदन्मपीति विदितमभूत्पूर्वानुभवेन । अत एव निबन्धानाममीषामालोचनचिन्ता चतुरचूडामणिषु पाठकेष्वेव परित्यज्य परिशिष्टमिदं निवेदनीयमुपसंहरामः संक्षेपेण ।

यैर्महाभागैर्विशेषाङ्कस्यास्य संपादने यत्किञ्चिदपि साहाय्यं समवालाम्ब सर्वेषामपि तेषां परां कृतज्ञतामावहति सेयमभिनन्दनसमितिः । रत्नगढस्थ-एस०, एच० आयुर्वेदमहाविद्यालयाध्यक्षवैद्यः मणिरामशर्मायो

भिषगाचार्यमहोदयाय प्रयत्नेन समवाप्यत तत्पान्ताद् भूयसी तावदार्थिकी सहायता । प्रदर्शितश्च महाभागेनानेन भूयानुत्साहोऽभिनन्दनकार्येऽस्मिन्निति भूयस्तरामुपकृताः समितिकार्यकर्तारः । एवमेव वाराणसेयराजकीयसंस्कृतकालेजाध्यापकप० श्रीभगवत्प्रसादवेदाचार्यमहाभागस्याप्युपकारभारमावहन्ति समितिकार्यकर्तारोयेन हि परममाननीयमहामहोपाध्यायप० श्रीगोपीनाथकविराजमहादयप्रभृतिनिबन्धकमहोदयेभ्यो निबन्धाधिगमे द्रव्यसंप्रहकार्यं च दत्ता भूयसी सहायता ।

समितिसंबद्धेभ्योऽत्रत्यमहानुभावेभ्यो धन्यवादप्रदानं यद्यपि नोचितं प्रतर्कयेरन्बहवः किन्तु निखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य स्वागतमन्त्रिणो राजकीयकालेजायुर्वेदाध्यापक—भिषगाचार्यश्रीजयरामदासस्वामिमहाभागस्योपकारमकीरयन्तो वयमकृतज्ञमात्मानं भावयामो येन हि महाभागेन विशेषाङ्कस्यास्य मुद्रणे, द्रव्यसंप्रहाय मित्रादीनां प्रोत्साहने च भूयस्तरां साहाय्यमस्माकमन्वर्षायत ।

तदेतदादिभिर्दयालुभिर्महाभागैर्दत्तहस्तावलम्बा वयं विलम्बापराधेऽपि समयेस्मिन् सुदुःशकमिमं विशेषाङ्कमादाय दयावतां पाठकमहाभागानां सविधमुपतिष्ठामहे महेश्वरानुप्रदेण । दयालवो दयालवो-मेषेण प्रमादवैगुण्यमस्माकमपनयन्तः संतुष्येयुः पाठकमहाभागाः स्वाभाविकसौजन्येनेति सविनयबहुमानमावेदयामः । निवेदयामश्च निखिलजगन्नाथकं भगवन्तमन्तःकरणेन यदेष प्रत्यूहसमूहमामूलमपोहयन् पूरयतादस्माकमिव पाठकमहाभागानामप्यखिलमनोरथात् ।

विज्ञाभिनन्दनाङ्कोर्यं निबन्धचयबन्धुरः ।

निदर्शनाङ्को भवतादर्शनाङ्को मनीषिणाम् ॥

—भट्टश्रीमधुरानाथशास्त्री

ॐ ग्रन्थान्तनिवेदनम् ॐ

श्रीमन्तोऽभिनन्दनाङ्कदर्शनप्रणयिनः पाठकमहा-
भागाः । तत्र भवद्भिः कलितकृपाङ्कः सोऽयं विशेषाङ्कः
परिसमाप्यतेऽनेन निबन्धेन । सुदीर्घेऽस्मिन् समये
कलिताः स्युः कामं कपिपयेऽवधयः, नूनमभिलङ्घिता-
श्चापि ते भवेयुर्भूयसा, किन्तु महासमरसमारोहेऽस्मिन्
कैः कैः सङ्कटैः सह सङ्कुलसमरसांमुख्यमस्मादुपपन्न-
मिति क्षणं चेद्विमृशेयुर्महाभागास्तर्हि सोऽयमस्माकमप-
राधो भवेद् भूयसा परिलयुरिति दृढं मनसि विश्व-
सिमः । निबन्धनीयविषयसूच्या सह प्रेषितं प्रार्थनापत्र-
मतिरिचय बिलेखनीयान्यभूवन्कतिचिदनुरोधपत्राणि
स्मारकपत्राणि च नामाङ्कितानां महामहिम्नां विदुषां
परमपत्रित्रसेवायाम् । किन्तु पिशाचप्रस्तानीव तानि
नादर्शयन् किञ्चिदपि फलं प्रयोजनाय । पर्यन्ते तदधि-
ष्ठितनगरनिवासिनः कांश्चिदस्माकं सहायकानवलम्ब्य
सुहुस्तद्वारा शीघ्रताशतैर्मुहुरनुरोधपत्रैश्च यथाकथं-
चिदधिगतस्तेषां निबन्धाः । किन्तु कदा ? यदा मुद्रणी-
यनिबन्धास्तावदधतोऽत्यधिकं मुद्रिताः, येन हि
लेखव्यवस्थाकरणे सुबहुरसुविधा समुपतिष्ठत संमुख-
स्माकम् । किञ्च “छान्दसाक्षराणि निसर्गतो दुर्वाच्यानि
भवन्तीति” मुद्राराक्षसाक्षराणि विशेषाङ्कानाममीषां
संपादनानुभवात् सुदृढसम्बन्धतया प्रमाणितानीव ।

येषु पत्रेषु महामहिम्भिः पण्डितपुण्डरीर्निबन्धा-
न्मयी विनिर्दिष्टास्तेषां पत्राणां कथा तु दूरे लब्ध-
स्ताम् । महासमरे पत्रनियन्त्रणस्य (कंट्रोल) सोऽयं
समयः । कथंकारं वा तदेतदालोचयितुमर्हति ।
किन्तु पण्डितमहाभागानां इस्तगतापि कृपा नास्माकं
भागधेयेऽभूत् । अर्थात्कवीनांचिन्निबन्धानामोदृशा-
न्यासप्रचाराणि येषां काव्यात्प्रत्यक्षविषयेऽप्यनुमानस्य
सामग्री समघटत । अर्थात् प्रत्यक्षं संमुखस्थितेऽवध्य-
नीषु लेखेषु अर्थानुसंधानेन पूर्वापरसंदर्भसंगत्या च यथा-
व्यवचिदनुमेयान्यभूवन्चाराण्येषाम् । अर्थाद्भाभिमानि-

नामस्माकमेवेयं यदा दशा तदा मुद्रालयीयाऽक्षरयोज-
कानां का स्यात्परिस्थितिरिति सुमहति समयसंकोचेपि
भूयसां निबन्धानां पुनः प्रतिलिपिरिह कारणीया समा-
पतत् । अस्तु, यथाऽकथंचित् संपादनसंकटमिदं समुल-
ङ्घ्य मुद्रणाय चेऽप्रे समभिसरामस्तर्हि तत्रापि
वैलक्षण्यमक्षिप्तद्यगतं भवति । यस्मिन्मुद्रणालये पूर्व-
मासीन्मुद्रणभ्य वार्ता तेन प्रेम प्रकाशितं प्रत्यक्षमात्मनः
स्वार्थसिद्धिमात्र एव, न पुनः सभ्यतासंरक्षणे । अत
एव विवशतया द्वितीयस्मिन् ‘कल्याण’मुद्रणालये
मुद्रणप्रबन्धः कर्तव्योऽभूद्यो हि नगरात्कोशद्वयदूरवर्ती ।

व्यतिकरेणानेन मुद्रणप्रारम्भिकपत्राणाम् (प्रूफ)
इतस्ततः समाहरणे लेखप्रेषणादौ च कियती वा
संभवेदसुविधेति स्वयमेवानुमातुं शक्नुयुः पाठकमहा-
भागाः । एवमादावसौविध्येऽपि मुद्रणालयकर्मचारि-
णामनपनयनीययोपेक्षया पुनः परिच्योऽभूत्कार्यस्य ।
‘प्रूफ’पत्रद्वारा अशुद्धीनां शोधननिर्माणे तेषां गज-
निमीलिकया द्वित्रिवारान् प्रारम्भिकपत्राणीतस्ततः
समाहरणीयान्यासन्निति त्वनिवार्यमेव तावत् । किन्तु
बिलम्बातिशयभयादन्तिमे मुद्रणादेशपत्रे (आर्डर प्रूफ)
यानि शोधनान्यस्माभिर्निर्णीयन्त न तान्यपि मुद्रणा-
लयीयैः परिशोधितानि, येन समाधिकसंवाधानतया-
मपि समवाशिष्यन्त पाठकानामपरितोषकराण्यशुद्धानि
कानिचित् । किन्तु न तान्यर्थबोधे भ्रममुत्पादयेयु-
रित्यस्माकं विश्वासः ।

दर्शनाङ्कस्यास्य दर्शनीयतासंपादनायाऽऽसीदस्माकं
समाधिकसमीहा । किन्तु महासमरेणानेन तादृशी
परिस्थितिरुपस्थापिता यथा हि कृतेऽपि भूयसि व्यये
नालभ्यत समीहिता सामग्री । अवाञ्छाम् भूयांसि
त्रिवर्णाङ्कितानि ब्लाक्चित्राण्यस्मिन्प्रकाशयितुम् ।
किन्तु सामयिकात्सामग्रीदौर्लभ्यात्स मनोरथो मनस्ये-
वोत्पद्य बिलीनः । प्रबलेच्छायासपि मत्सृणुमत्सञ्च पत्रं

नारिमन्नायोजयितुमपारयाम । परमप्रयत्नेन यदिदं पत्रम्
(कागज) उपलब्धं तद्वि सामान्यमात्रमीक्षेत, किन्तु
मूल्ये तदिदमसामान्यम् । मुद्रणसौष्ठवार्थं मत्प्रधिकं
प्रायस्यत किन्तु लोभवशाद् घृष्टतमैः सीसकाक्षरैः
(टाइप) उत्कृष्टकार्यसम्पादनव्रतिनां मुद्रणालयाधिका-
रिणामनुकम्पया न सम्पादयितुमशक्यत तदपि ।

अस्तु, तिष्ठतु सौष्ठवं पृष्ठे । अस्माकं प्रेरणाशतेनापि
चेन्मुद्रालयीयाः समये मुद्रणकार्यं परिसमापयिष्यन्
तर्हि पाठकमहाभागानामुपालम्भभाजनं तु न वयमभ-
विष्याम । किन्तु न संवृत्तं तदपि । अनुग्राहकमहाभागा-
नामुपालम्भशतानि विनतमस्तकं विषह्य विलम्बेन
तमिममङ्कषङ्के तेषां समुपस्थापयाम इति प्रत्यक्षोयम-
स्माकं मन्तुः । किन्तु विवशतावृत्तान्तेऽस्मिन् पाठकम-
हानुभावानां संमुखमुपस्थापिते तेऽपि मन्ये मनाग्
विमर्शयितुं पारयेयुर्यदस्माकमेव शुद्धोऽयमपराधोऽ-
थवाऽन्येऽप्यत्रांशभागिन इति । अस्तु, परिसमाप्ति-
मङ्गलेऽस्मिन् दूरमपैतु तावदपराधकथा ।

विशेषाङ्कस्यास्य दर्शननिबन्धाः कीदृशाः संपन्नाः
येन शीर्षकेणाभिप्रवृत्ताः कियत्साफल्यमिहाधिगतमिति
न वयमालोचयितुं वाञ्छामः, न चाप्यधिकारोऽस्मा-
कम् । गतेषु विशेषाङ्केष्वन्ते या काविदेकत्र समाह्वयत
समालोचना तां लोचनार्थीकुर्वन्तो बहवः सन्तो यथा
प्राप्स्यन् तथा बहवो लेखका व्यपीदन्तपीति विदितम-
भूत्पूर्वानुभवेन । अत एव निबन्धानामसीषामालोचना-
चिन्ता चतुरचूडामणिषु पाठकेष्वेव परित्यज्य परिशिष्ट-
मिदं निवेदनीयमुपसंहरामः संक्षेपेण ।

यैर्महाभागैर्विशेषाङ्कस्यास्य संपादने यत्किञ्चिदपि
साहाय्यं समवाप्तम् सर्वेषामपि तेषां परां कृतज्ञता-
मावहति सैयमभिनन्दनसमितिः । रत्नगढस्थ-एस०,
एच० आयुर्वेदमहाविद्यालयाध्यक्षवैद्य-मणिरामशर्माणो

भिषगाचार्यमहोदयस्य प्रयत्नेन समवाप्यत तत्प्रान्ताद्
भूयसी तावदार्थिकी सहायता । प्रदर्शितश्च महाभागो-
नानेन भूयानुत्साहोऽभिनन्दनकार्येऽस्मिन्निति भूयात्
रामुपकृताः समितिकार्यकर्तारः । एवमेव वाराणसेय-
राजकीयसंस्कृतकालेजाध्यापकप० श्रीभगवत्प्रसादवेदा-
चार्यमहाभागस्याप्युपकारभारमावहन्ति समितिकार्य-
कर्तारो येन हि परममाननीयमहामहोपाध्यायप० श्रीगोपी-
नाथकविराजमहोदयप्रभृतिनिबन्धकमहोदयेभ्यो निब-
न्धाधिगमे द्रव्यसंग्रहकार्यं च दत्ता भूयसी सहायता ।

समितिसंबद्धेभ्योऽत्रत्यमहानुभावेभ्यो धन्यवाद-
प्रदानं यद्यपि नोचितं प्रतर्कयेन्नबहवः किन्तु निखिल-
भारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य स्वागतमन्त्रिणो
राजकीयकालेजायुर्वेदाध्यापक—भिषगाचार्यश्रीजयराम-
दासस्वामिमहाभागस्योपकारमकीर्तयन्तो वयमकृत-
ज्ञमात्मानं भावयामो येन हि महाभागेन विशेषाङ्क-
स्यास्य मुद्रणे, द्रव्यसंग्रहाय मित्रादीनां प्रोत्साहने च
भूयस्तरां साहाय्यमस्माकमन्वष्टीयत ।

तदेतदादिभिर्दयालुभिर्महाभागैर्दत्तहस्तावलम्बा
वयं विलम्बापराधेऽपि सनयेरिमन् सुदुःशकमिमं
विशेषाङ्कमादाय दयावतां पाठकमहाभागानां सविधमुप-
तिष्ठामहे महेश्वरानुपदेण । दयालवो दयालवो-मेषेण
प्रमादवैगुण्यमस्माकमपनयन्तः संतुष्येयुः पाठकमश-
भागाः स्वाभाविकसौजन्येनेति सविनयबहुमानमावेद-
यामः । निवेद्यामश्च निखिलजगन्नायकं भगवन्तमन्तः
करणेन यदेष प्रत्यूहसमूहमामूलमपोहयन् पूरयताद्
स्माकमिव पाठकमहाभागानामप्यखिलमनोरथान् ।

विज्ञाभिनन्दनाङ्कोयं निबन्धचयबन्धुरः ।

निदर्शनाङ्को भवतादर्शनाङ्को मनीषिणाम् ॥

—भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री

श्रीचतुर्वेदाभिनन्दनसमितये द्रव्यसाहाय्यप्रदायकानां नामानि

सधन्यवादमधस्तात् प्रकाश्यन्ते—

३००) जगद्गुरु श्रीवैष्णवाचार्य-महन्तश्रीगोकुलदासस्वामिमहाराजानाम्				शिकारपुर (सिन्ध)
२००) जगद्गुरुश्रीमदाचार्यप्रवरगोस्वामिश्रीगोकुलनाथमहाराजानाम्				बड़ामन्दिर, मुम्बई
१२५) म० म० पं०श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिमहोदयानाम्				स० ध० सं० कालेज, लाहोर
११०) पं० श्रीचन्द्रभानुशास्त्रिपुराणप्राध्यापकानाम्				लाहोर
१००) राजावलदेवदासविरलामहोदयानाम्	काशी
१००) श्रेष्ठिवर्यश्रीगौरीशङ्करगोयनकामहोदयानाम्	काशी
१००) श्रेष्ठिवर्यश्रीसूरजमलनागरमलमहोदयानाम्	कलकत्ता
१००) " श्रीचिरञ्जीवलालजोयलकामहोदयानाम्	मुम्बई
१००) " श्रीगजाधरसोमानीमहोदयानाम्	"
१००) स्व० पं० श्रीरामचन्द्रशास्त्रिर्वर्तमानानाम्	"
१००) पं० श्रीशिवदत्तशास्त्रिमाहित्यरत्नानाम्	तुमसर
६१) श्रीयुतपुरोहितकन्हैयालालतिवारीमहोदयानाम्	जयपुर
५१) " " स्वरूपनारायणसीकरनिवासिनाम्				"
५१) राजवैद्यश्रीनन्दकिशोरशर्मभिषगाचार्याणाम्	"
५१) वैद्यश्रीजयरामदासस्वामिभिषगाचार्याणाम्	"
५१) बच्छावालीसनातनधर्मसभायाः	लाहोर
५१) वैद्यवर-श्रीनारायणशास्त्रिमहोदयानाम्	बीकानेर
५१) पं०श्रीसिद्धगोपालशास्त्रिमहोदयानाम्	देहली
५०) वैद्यप्रवरश्रीठाकुरदत्तमुलतानीमहोदयानाम्	लाहोर
५०) श्रेष्ठिवर्यश्रीहनुतरामगोपीरामतापडियामहोदयानाम्	रतनगढ़
५०) हुकमचन्दविश्वेश्वरलाल-अजीतसरियामहोदयानाम्	रतनगढ़
२५) श्रीबालानन्दचार्यमठाधिष्ठितश्रीराघवानन्दचार्याणाम्	जयपुर
२५) दीवानबहादुर—दीवानकृष्णकिशोरईसमहोदयानाम्	लाहोर
२५) पं०कृष्णानन्दपन्तसाहित्याचार्याणाम्	मेरठ
२५) पं०शिवप्रतापशर्मवेदाचार्याणाम्	जयपुर
२५) पं०श्रीमोतीलालशास्त्रिवेदभास्कराणाम्	"
२५) पं०वृद्धिचन्द्रशास्त्रिव्याकरणाचार्यस्य	"
१५) संस्कृतकालेजीयच्छात्रवृन्दस्य	"

२१) श्रीमद्राजगुरुश्रीविद्यानाथसैथिलमहोदयानाम्	जयपुर
२१) श्रीमदमहन्तश्रीगोवामित्रजभूषणलालमुरलीधरमहोदयानाम् (गिरिधारिजी का मन्दिर)				"
२१) वैद्यश्रीमणिरामशर्मभिषगाचार्यमहोदयानाम्	रत्नगढ़
२१) " " गोपीनाथशर्ममहोदयानाम्	जयपुर
२१) " " मुकुन्ददेवशास्त्रिवर्याणाम्	"
२१) " " यशोराजभिषगाचार्यमहोदयानाम्	जोधपुर
२१) " " माधवलालायुर्वेदाचार्याणाम्	"
२१) " " रामदासस्वामिशस्त्रिभिषगाचार्याणाम्	मुलतान
२१) " " श्रीमदुपेन्द्रनाथभिषगाचार्यमहोदयानाम्	कानपुर
२१) " " श्रीनन्दलालरसायनाचार्यमहोदयानाम्	जयपुर
२१) पं० श्रीयुगलकिशोरशर्मदर्शनाचार्याणाम्	"
२१) " " कृपाशङ्करशास्त्रिमहोदयानाम्	अजमेर
२२) श्रेष्ठश्रीनौरङ्गरायकिसनदयालअजीतसरियामहोदयानाम्	रत्नगढ़
११) श्रीमद्राजगुरुश्रीगोपीनाथशास्त्रिसम्राजानाम्	जयपुर
११) " " " गोपीनाथशास्त्रिविद्वानाम्	"
११) " " " मुकुन्दरामपर्वणीकराणाम्	"
११) " " " कथाभट्टश्रीजगदीशचन्द्रशास्त्रिणाम्	"
११) " " महन्तश्रीगङ्गादासस्वामिमहोदयानाम्	"
११) " " पं० विद्याधरशास्त्रिमहोदयानाम्	बीकानेर
११) श्रीयुतवैद्यश्रीप्रेमशंकरशर्मभिषगाचार्याणाम्	उदयपुर
११) " " " कन्हैयालालशर्मभिषगाचार्याणाम्	कलकत्ता
११) " " " सीतारामशर्मभिषगाचार्याणाम्	नवलगढ़
११) " " " लक्ष्मीकान्तशर्मभिषगाचार्याणाम्	फतहपुर
११) " " दयानिधिस्वामिनामायुर्वेदाचार्याणाम्	ऋषीकोट
११) " " मुखियाश्यामलालशर्मशास्त्रिमहोदयानाम्	मथुरा
११) " " " रामकिशोरशर्मभिषगाचार्याणाम्	महाबो
११) " " " हरिप्रसादशर्मशास्त्रिमहोदयानाम्	खरहेला
११) " " " हरिनारायणशास्त्रिमहोदयानाम्	हाथरस
११) " " " हरिनारायणशास्त्रिमहोदयानाम्	बीकानेर
११) " " " ब्रह्मदत्तशर्मायुर्वेदाचार्याणाम्	मुसास
११) " " " लक्ष्मीनारायणशर्मायुर्वेदाचार्याणाम्	जयपुर

११)	श्रीयुत वैद्यचन्द्रशेखरशर्मभिषग्वराणाम्	जयपुर
११)	" " निरञ्जनलालशर्मभिषगाचार्याणाम्	"
११)	" " आनन्दीलालशर्मायुर्वेदाचार्याणाम्	"
११)	" " देवेन्द्रशास्त्रिभिषग्वराणाम्	मुलतान
११)	" " यमुनाप्रसादशास्त्रिभिषग्वराणाम्	जबलपुर
११)	श्रीयुत पं० रामकृष्णशर्मचतुर्वेदिवेदाचार्याणाम्	जयपुर
११)	" " श्यामसुन्दरशर्मप्रश्वर एम०ए०एल०टो०महो० (सेक्रेटरी पब्लिकसर्विसकमीशन)	जयपुर
११)	" " श्रीनन्दकिशोरशर्मन्यायाचार्याणाम्	"
११)	" " " केदारनाथशर्मव्याकरणाचार्याणाम्	"
११)	" " " नन्दकिशोरशर्मसाहित्याचार्याणाम्	"
११)	" " " विन्ध्यचलप्रसादशर्मव्यौतिषाचार्याणाम्	"
११)	" " " पुरुषोत्तमभट्ट एम० ए०महोदयानाम्	"
११)	" वैद्यश्रीकल्याणप्रसादशर्मभिषगाचार्याणाम्	"
११)	" पं० प्रभुनारायणशर्मसाहित्यरत्नानाम्	"
११)	" " श्यामसुन्दरशर्मदर्शनाचार्यमहोदयानाम्	(बसवा) जयपुर
१०)	" " प्रेमनिधिरास्त्रिमहोदयानाम्	अमृतसर
१०)	" " माधवरायशैवालमहोदयानाम्	पटियाला
१०)	" " चक्रधरशास्त्रिबहुगुणानाम्	देहरादून
१०)	" " चक्रधरशास्त्रिहंसमहोदयानाम्	लखनऊ
१०)	" " सुखलालगोस्वामिमहोदयानाम्	धृन्दावन
१०)	" " मोहनदेवशास्त्रिणाम्	लाहौर
१०)	" " हनुमत्प्रसादशास्त्रिसाहित्याचार्याणाम्	रामगढ़
१०)	" पं० नेत्रमणिशास्त्रिमहोदयानाम्	लाहौर
१०)	" " देवसहायत्रिवेदिमहोदयानाम्	"
७)	श्रीयुतपं० रामचन्द्रशर्मसाहित्याचार्याणाम्	जयपुर
७)	" " नन्दकुमारशर्मसाहित्याचार्याणाम्	"
७)	" " दुर्गादत्तशर्मव्याकरणसाहित्याचार्याणाम्	"
७)	" " बदरीनारायणशर्मव्यौतिषाचार्याणाम्	"
७)	" वैद्यश्रीछाजूलालशर्मभिषगाचार्याणाम्	"
७)	" पं० यशोधरशर्ममहोदयानाम्	"
६)	" " चुन्नीलालशर्माथर्ववेदिनाम्	"

- ५) श्रीमद्राजगुरु-श्रीचन्द्रदत्तशर्ममैथिलव्याकरणा-
चार्यमहोदयानाम्—जयपुर
- ५) श्रीमद्राजगुरुश्रीमदुमाकरपौण्डरीकाणाम् ”
५) ” ” श्रीपद्माकरपौण्डरीकाणाम् ”
५) ” ” श्रीमद्राजश्रीरविशंकरशर्ममहो-
दयानाम् ”
- ५) ” महन्तश्रीगोविन्ददासशास्त्रिमहोदयानाम् ”
५) ” ” श्रीगोपीदासशर्ममहोदयानाम् ”
५) ” ” श्रीगोस्वामिमदनमोहनशर्म-
महोदयानाम् (मन्दिरराधादामोदरजी) ”
५) ” महन्तश्रीप्रद्युम्नकुमारशर्ममहोदयानाम्
गोविन्दमन्दिर जयपुर
- ५) ” महन्तनारायणदासशर्ममहोदयानाम्,
गैडाक्यूटी ”
- ५) ” ” श्रीरविकिरणदासमहोदयानाम्
(बदरीनाथडूंगरी) जयपुर
- ५) ” महन्तवल्लभदासमहोदयानाम् ”
- ५) श्रीयुत स्व० वैद्यश्रीराजाराशस्त्रिभिषगाचार्याणाम्
बीकानेर
- ५) ” श्रीमद्विनाशचन्द्रभिषगाचार्याणाम्—
कानपुर
- ५) ” ” चिरंजीलालशर्मयुर्वेदाचार्याणाम् जयपुर
- ५) ” वैद्यश्रीगोपालदत्तभिषगाचार्याणाम् जयपुर
- ५) श्रीयुत वैद्यश्रीमोहनलालभागवतभिषगाचार्याणाम्
जयपुर
- ५) ” वैद्यश्रीविजयशङ्करशर्मणाम् ”
- ५) ” श्रीसीतारामभिषगाचार्याणाम् दूणी जयपुर
- ५) श्रीयुत पं० तारादत्तपन्तसाहित्याचार्याणाम् जोधपुर
- ५) श्रीयुत पं० रघुनाथदत्तबन्धुमहोदयानाम् लाहोर
- ५) ” पं० गोपीचन्द्रवर्मशास्त्रिमहोदयानाम् ”
- ५) ” दीवानचन्द्रशास्त्रिमहोदयानाम् ”
- ५) ” पं० जगदीशभट्टशास्त्रिमहोदयानाम् लाहोर
- ५) ” पं० दीनदयालुजोशीशास्त्रिमहोदयानाम्
मिण्टगूमरी
- ५) श्रीयुत पं० बालकृष्णभट्टशास्त्रिमहोदयानाम्
जखोली (गढ़वाल)
- ५) ” ” मदनसिंहवर्मशास्त्रिमहोदयानाम्
भावलपुर
- ५) ” ” लक्ष्मणदत्तशास्त्रिमहोदयानाम्
गुजराबाद
- ५) ” ” राधेशशास्त्रिमहोदयानाम् फिरोजपुर
- ५) ” ” वृन्दाबनशास्त्रिमहोदयानाम् ”
- ५) ” ” प्रेमवल्लभशास्त्रिमहोदयानाम्
मुरादाबाद
- ५) ” ” लोकमान्यशास्त्रिमहोदयानाम्
अमृतसर
- ५) ” श्रेष्ठदेवीलालगुप्तशास्त्रिबी.प.महोदयानाम्
ढाँक
- ५) ” श्रीनारायणशर्मजोशिमहोदयानाम् जयपुर
- ५) श्रीयुत पं० जगदीशशर्मसाहित्याचार्याणाम् जयपुर
- ५) ” ” चिरञ्जीलालशर्मगर्वेदिमहोदयानाम् ”
- ५) ” ” सूर्यनारायणशर्मवेदाचार्याणाम् ”
- ५) ” ” जयचन्द्रशर्ममैथिलशास्त्रिसामगानाम्
जयपुर
- ५) ” ” श्रीमनोहरशुक्लशास्त्रिमहोदयानाम् ”
- ५) ” ” कल्याणप्रसादशर्मसाहित्याचार्याणाम् ”
- ५) ” ” हर्षनारायणशर्मशास्त्रिमहोदयानाम् ”
- ५) ” ” फूदालालशर्मशास्त्रिसाहित्याचार्याणाम्
जयपुर
- ५) ” ” गुलाबचन्द्रशर्मव्याकरणाचार्याणाम्
हौसा
- ५) ” ” लक्ष्मीनारायणशर्मव्याकरणाचार्याणाम्
जयपुर
- ३) ” ” भौरीलालशर्मखाण्डलमहोदयानाम् ”
- २) ” ” जगन्नाथशर्मपुरोहितमहोदयानाम् ”
- २) ” ” गणेशनारायणशर्ममहोदयानाम् ”
- २) ” पं० कल्याणदत्तशास्त्रिमहोदयानाम् ”
- २) ” ” मणिशंकरवसन्तरामोपाध्यायमहोदय-
नाम्, बरौसा
- २) ” ” गङ्गाप्रसादशर्मशास्त्रिमहोदयानाम् लाहोर





कल्याण प्रेस
मोतीदुङ्गरी
जयपुर

